Kelet–Közép–Európa: honnan–hová?

Szerkesztette:
Ehrlich Éva • Révész Gábor • Tamási Péter

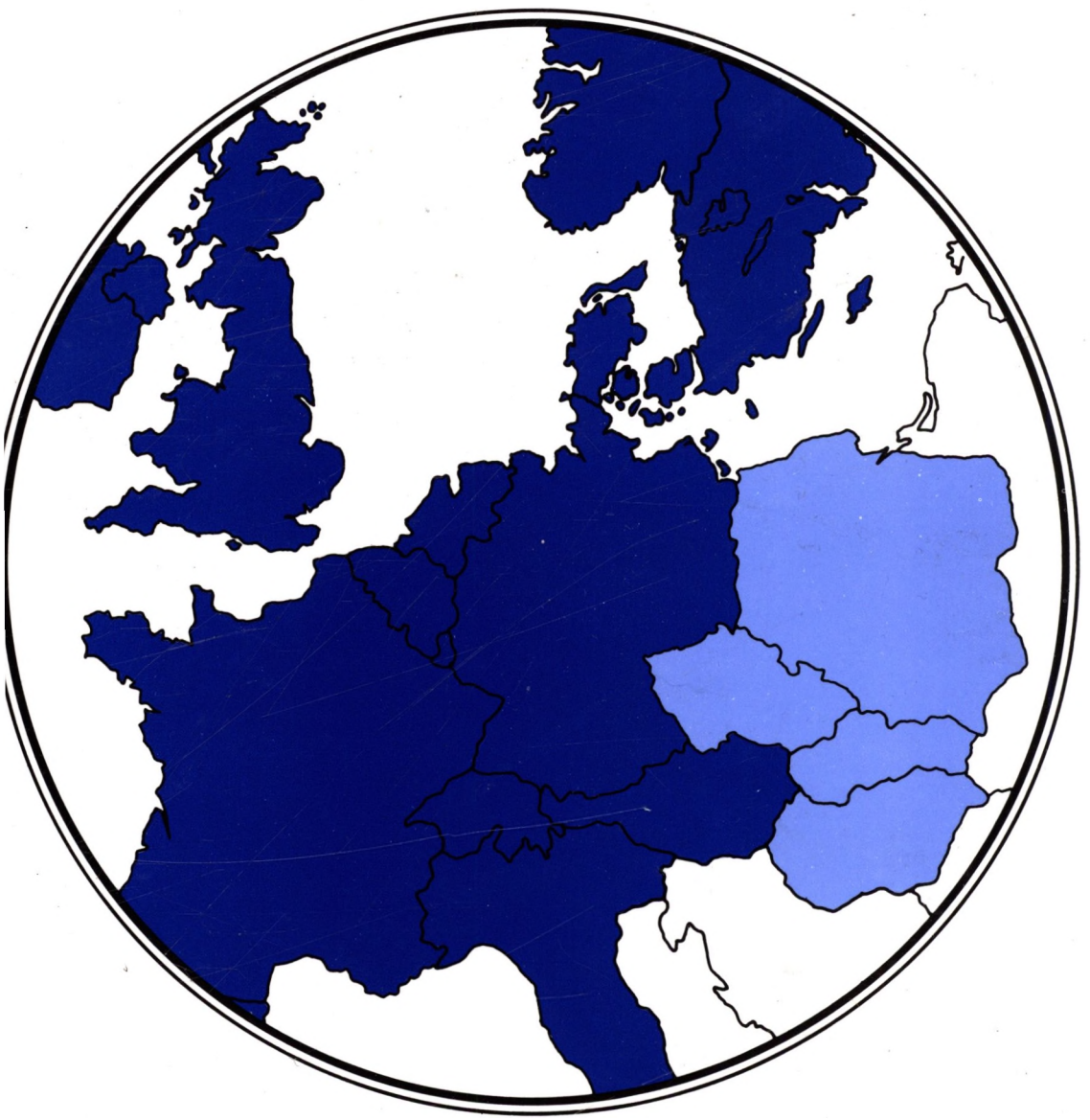

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Kelet-Közép-Európa:
honnan – hová?

Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?

Szerkesztette:
Ehrlich Éva
Révész Gábor
Tamási Péter

Akadémiai Kiadó, Budapest

Készült a MATÁV Rt. támogatásával

A könyvben szereplő tanulmányok
az Európai Unió „Eastern and Central Europe 2000" című
nemzetközi programja keretében készültek

ISBN 963 05 6818 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

© Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter, 1994

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az MSZH Nyomda és Kiadó Kft. végezte
Felelős vezető: Nagy László
Terjedelem: 51,12 (A/5) ív

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 15

A JELEN ÉS EGY LEHETSÉGES JÖVŐ MAGYARORSZÁGON 1985–2005

Írta: EHRLICH ÉVA és RÉVÉSZ GÁBOR

Bevezető 27

I. Az örökség: Magyarország az 1980-as évek végén 31

1. A gazdaság fejlettségi szintje 31
2. Strukturális sajátosságok, deformációk 33
3. Diszkrepanciák az elosztási viszonyokban 36
4. A puha diktatúra, az életvitel 40
5. A piacgazdaság kiépítése felé tett lépések 42

II. Várakozások és valóság: Folyamatok 1989 és 1993 között 47

1. Alkotmányos hatalomátvétel, optimista várakozások 47
2. Gazdasági tények 48
3. Megváltozott külgazdasági és világpolitikai feltételek 54
4. A gazdasági visszaesés belső tényezői 58
   - 4.1. Objektív veszteségtényezők 58
   - 4.2. Az átállás „kezeléséhez" kapcsolódó veszteségtényezők 59
     - 4.2.1. A nagyvállalatok privatizációjának és működtetésének „újraállamosítása" 60
     - 4.2.2. Zavarok a földtulajdon és a földhasználat körül 62
     - 4.2.3. Válság és pénzügyi rendszer 64

III. Bevezetés a szcenáriókhoz 69

1. A szcenáriók jellege 69
2. Külpolitikai feltételezések 70
3. Külgazdasági feltételezések 72

IV. Gazdasági szcenárió 74

1. A reálisan optimista gazdasági szcenárió legfontosabb építőkövei és makroökonómiai keretei 74

2. A nemzetgazdasági racionalitás érvényesüléséhez szükséges legfontosabb lépések 76
2.1. Privatizáció 76
2.2. Az agrárium 77
2.3. A pénzügyi rendszer 80
2.4. Az állami szerepvállalás 82
3. A gazdasági szcenárió konkretizálása 84
3.1. Két periódus 85
3.2. A prognózis részletei 85
3.2.1. Munkaerő 85
3.2.2. A fizikai tőkeállomány 87
3.2.3. Belföldi kereslet és piac 87
3.2.4. A külkapcsolatok 89
3.2.5. Strukturális átalakulás, ágazati perspektívák 90
3.3. A gazdasági fejlődés regionális vonzatai 91
V. A politikai szféra 93
1. A parlament 93
2. Pártok, pártrendszer 95
3. Kormány és kormányzat 99
4. Elnöki rendszer 100
5. Nemzeti intézmények 102
6. Az érdekképviseletek 103
7. A területi önkormányzatok 105
8. A közvetlen demokrácia intézményei 108
9. Az egyházak szerepe 109
VI. Társadalmi folyamatok, intézmények 111
1. Demográfiai folyamatok, migráció 111
2. A társadalom mobilitása és szerkezete 114
2.1. A társadalom mobilitása 114
2.2. A foglalkoztatási szerkezet 115
2.3. A polgárosodás, a társadalmi elit 116
3. Jövedelemdifferenciálódás, társadalmi jövedelmek, szegénység 118
3.1. A lakossági jövedelmek differenciálódásának alakulása 119
3.2. A társadalmi jövedelmek kettős arculata 121
4. A nagy elosztó rendszerek távlatai 123
4.1. A nyugdíjrendszer 123
4.2. A munkanélküliek támogatása 125
4.3. Egészségügy 128
4.3.1. A lakosság egészségi állapota 128
4.3.2. Az egészségügy alkalmazkodóképessége 129
4.3.3. Az egészségügy ellátottsága 130
4.3.4. Az egészségügy intézményi válsága 131
4.3.5. Változások az egészségügyben 132
4.3.6. Fejlesztési irányok 133

4.4. Oktatás és szakképzés ... 134
4.4.1. Az iskolarendszer struktúrája és jelenlegi helyzete ... 134
4.4.2. Az oktatás és szakképzés problémái ... 136
4.4.3. Fejlesztési irányok ... 137
5. Társadalmi konfliktusok, társadalomlélektani tényezők ... 139

VII. Tudomány és technológia ... 143
1. Néhány szó a régmúltról ... 143
2. Az államszocialista rendszer kutatási intézményhálózata és szervezete ... 144
3. Az államszocialista kutatási és fejlesztési rendszer problémái ... 145
4. Változások a kutatói és fejlesztői munka jellegében és tartalmában ... 146
5. A kutatás és fejlesztés intézményrendszerének felbomlása ... 147
6. Viták, érvek és ellenérvek a kutatási intézményrendszer felépítéséről és hatásköréről ... 151
7. Irányzatok és tendenciák ... 152

VIII. Ajánlások ... 157
1. A magyar kormánynak ... 157
2. A nemzetközi szervezeteknek ... 159

Táblázatok ... 162

Ábrák ... 180

Irodalomjegyzék ... 182

A témaösszefoglaló és a háttértanulmányok jegyzéke ... 184

A közreműködők listája ... 185

LENGYELORSZÁG FEJLŐDÉSE 2005-IG

Összeállította: GREGORZ GORZELAK és BOHDAN JALOWIECKI

Bevezető ... 189

I. Lengyelország nemzetközi környezete 2005-ig ... 193
1. Általános problémák ... 193
2. Integrálódás az Európai Unióba ... 193
3. Lengyelország szomszédai ... 194

II. Demográfia, munkaerőpiac, társadalmi-szakmai struktúra ... 198
1. Demográfiai trendek ... 198
2. Munkaerőpiac ... 198
2.1. A munkaerőpiac mennyiségi jellemzői ... 198
2.2. A munkaerőpiac minőségi jellemzői ... 199
2.3. Jövedelem, ösztönzés ... 200
3. Társadalmi-szakmai struktúra ... 200

III. Gazdasági fejlődés ... 202

1. A lengyel reform fő iránya: rövid áttekintés ... 202
   1.1. Alapmutatók ... 202
   1.2. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok ... 202
   1.3. Strukturális változások ... 203
   1.4. Privatizáció ... 204
   1.5. Az átalakulás társadalmi „ára" ... 205
2. Lengyelország gazdasági fejlődése 2005-ig ... 206
   2.1. A GDP növekedése ... 206
   2.2. A termelési tényezők alakulása ... 206
   2.3. A végső kereslet struktúrája ... 209
   2.4. A háztartások kiadási és bevételi szerkezetének változásai ... 210
   2.5. Külgazdasági kapcsolatok ... 210
   2.6. Szerkezetváltás az 1992–2005-ös időszakban ... 212
   2.7. A termelékenység növekedése és a foglalkoztatási struktúra ... 214
   2.8. Attitűdök és magatartásformák ... 215
3. Hatásvizsgálat ... 215
   3.1. Általános megjegyzések ... 215
   3.2. A beruházások csökkentésének hatása ... 216
   3.3. A felújítás elhalasztásának hatása ... 216
   3.4. Az EU piacok részleges megnyitásának hatása ... 216
   3.5. A kisebb mértékű tőkebeáramlás hatása ... 217
   3.6. A nagyobb adósságszolgálat hatása ... 217
4. Gazdaságpolitikai ajánlások ... 218

IV. A társadalmi-politikai szféra ... 220

1. Az átalakítás társadalmi dimenziója ... 220
2. Lengyel társadalmi-politikai attitűdök ... 221
   2.1. A válságok és az optimista–pesszimista beállítottság ... 221
   2.2. A gazdasági reformokkal kapcsolatos várakozások ... 223
   2.3. A demokráciával kapcsolatos attitűdök ... 224
   2.4. Vélemény a demokratikus intézményekről ... 225
   2.5. A vallás és a katolikus egyház a társadalom szemszögéből ... 226
3. Az új politikai elitek ... 227
4. Lengyel politikai körkép 1993 közepén ... 229
   4.1. A főbb politikai csoportok ... 229
   4.2. Jobb- és baloldal ... 230
   4.3. Az „európai" és a nemzeti Lengyelország ... 231
   4.4. „Vallásos állam" vagy demokratikus világi állam ... 232
   4.5. A szakszervezetek szerepe ... 232
   4.6. Az 1993. szeptemberi változások után ... 234
5. A lengyel és az európai jogrendszer ... 236
6. A társadalmi-politikai változások forgatókönyve 2005-ig ... 236
   6.1. A társadalmi-szakmai struktúra modernizálása ... 237
   6.2. A tudati változások ... 238
   6.3. A politikai színtér stabilizálása ... 239

V. Tudomány, oktatás, technika 242

1. Bevezető megjegyzések. Az örökség 242
2. Tudomány és kutatás 243

2.1. A jelenlegi helyzet 243
2.2. Az átalakulás eredményei 244
2.3. A K+F rendszer belső viszonyai 245

3. Technológia 246

3.1. Az újításoktól az új technológiákig 246
3.2. A lengyel ipar műszaki színvonala 247
3.3. A lengyel ipar külkapcsolatai és az innováció 249

4. Oktatás 250

4.1. Az oktatási rendszer 250
4.2. Az egyetemi képzés minőségi kérdései 252
4.3. Az oktatás és a munkaerőpiac 252

5. Tudomány, oktatás és technológia; fejlesztési forgatókönyv 253

VI. Az átalakulás regionális dimenziója 257

1. Demográfia 257
2. A lengyel gazdaság regionális szerkezete 257
3. A munkaerőpiac 258
4. A külföldi tőke és az új nemzetközi környezet 259
5. Közlekedési kapcsolatok Európával 259
6. A természeti környezet 259
7. Az átalakulás regionális lehetőségei 260
8. Ajánlások 262

Táblázatok 263

Ábrák 282

A témaösszefoglaló és a háttértanulmányok jegyzéke 286

A közreműködők listája 287

A CSEH KÖZTÁRSASÁG AZ 1989-ES ÁTALAKULÁS UTÁN: A VÁLTOZÁSOK FORGATÓKÖNYVE 2005-IG

Összeállította: MICHAL ILLNER
PAVEL MACHONIN, KAREL MÜLLER és MILAN SOJKA közreműködésével

Bevezető 291

I. A cseh átalakulás keretei 293

1. Módszertani meggondolások 293
2. Az átalakulás természete 294
3. Az átalakulás országspecifikus vonásai 295

4. Az átalakulás nemzetközi környezete ... 297
4.1. A nyugat-európai országok ... 297
4.2. A visegrádi országok ... 298
4.3. A Szovjetunió utódállamai ... 299
4.4. Az Európai Unió ... 299
4.5. A NATO ... 301
5. Kölcsönhatások ... 301

II. A gazdaság állapota, fejlődési tendenciák ... 302
1. Gazdaságátalakítás és gazdasági stabilizáció ... 302
1.1. Pénzpolitika és makroökonómiai összefüggések ... 302
1.2. Az átalakulás okozta recesszió ... 304
1.3. Infláció ... 306
2. Demográfiai és munkaerőpiaci folyamatok ... 306
2.1. Demográfiai folyamatok ... 306
2.2. Munkaerőpiac ... 306
3. Külkereskedelem és fizetési mérleg ... 310
4. Az ipari szerkezet ... 313
4.1. A szerkezeti örökség ... 313
4.2. Kilátások ... 315
5. Mezőgazdaság ... 317
6. Magánszektor, privatizáció, külföldi tőke ... 319
7. Gazdasági törvénykezés ... 321
8. Ajánlások ... 323
8.1. Általános gazdaságpolitikai ajánlások ... 323
8.2. Ajánlások a szerkezetváltáshoz ... 324
8.3. Ajánlások a mezőgazdasági politikához ... 326
8.4. Ajánlások az „Európa-politikához" ... 327

III. A társadalom és a politikai rendszer átalakulása ... 328
1. Az osztály- és a társadalmi-szakmai struktúra ... 328
2. Jövedelemdifferenciálódás ... 329
3. Az átalakulás társadalmi megítélése; attitűdök ... 330
4. Szociálpolitika, szociális partnerség ... 331
5. A politikai berendezkedés ... 332
5.1. Alkotmányos keretek ... 333
5.2. Az államelnök ... 334
5.3. Kormány és közszolgálat ... 334
5.4. A politikai elit ... 335
5.5. Politikai pártok ... 337
5.6. Civil szervezetek és intézmények ... 338
5.7. Politikai attitűdök, politikai perspektívák ... 339

IV. Tudomány, technika, oktatás ... 342
1. Történelmi előzmények ... 342
2. A műszaki infrastruktúra az államszocializmus időszakában ... 343
3. Átalakulás és innováció az ipari ágazatokban ... 344

4. Az ipar műszaki erőforrásainak újraelosztása ... 346
5. A K+F rendszer átalakulása ... 347
5.1. A K+F rendszer az államszocializmusban ... 347
5.2. Változások a K+F rendszerben 1989 után ... 348
5.3. Perspektivikus területek keresése ... 350
6. Az oktatási rendszer szerkezeti problémái ... 351
7. A fejlődés reális szcenáriója ... 353
8. Ajánlások ... 354

V. Az átalakulás regionális dimenziói ... 356

1. Örökség, regionális deformációk ... 356
2. Az 1989 utáni változások regionális hatásai ... 357
3. Kiemelt problémakörök ... 359
3.1. Népesség és munkaerőpiac ... 359
3.2. Gazdasági potenciál ... 360
3.3. A környezet állapota ... 361
3.4. Területi igazgatás ... 361
3.5. A pártok támogatottsága ... 362
3.6. Határ menti együttműködés, eurorégiók ... 363
3.7. Prága ... 364
4. Az átalakulás regionális jellegzetességei ... 365

Táblázatok ... 367

Ábrák ... 386

Irodalomjegyzék ... 389

A témaösszefoglaló és a háttértanulmányok jegyzéke ... 391

A közreműködők listája ... 393

SZLOVÁKIA LÉPÉSEI AZ EU-TAGSÁG FELÉ

Összeállította: LUBOMÍR FALŤÁN
SOŇA SZOMOLÁNYI, KAROL PEKNÍK és EDUARD ŠARMIR közreműködésével

Bevezető ... 397

I. Az átalakulás társadalmi-politikai összefüggései Szlovákiában ... 399

1. A változtatás szándéka, várakozások ... 399
2. A politikai spektrum átalakulása ... 402
2.1. A politikai színtér születése ... 402
2.2. A politikai pártok és mozgalmak arculata ... 404
2.3. Politikai preferenciák ... 405
2.4. A politikai elit kialakulása ... 406
3. Társadalmi megbékélés és a társadalmi feszültségek levezetése ... 409
3.1. Társadalombiztosítás, Háromoldalú Egyezmény ... 409
3.2. A szakszervezetek ... 410

4. Az egyház szerepe ... 411
5. A jogrend változása ... 412
5.1. A Szlovák Köztársaság jogrendjének fejlődése ... 412
5.2. A Szlovák Köztársaság alkotmányának megalkotása, jellege és vitatott pontjai ... 413
5.3. A politikai hatalom szerveződésének alkotmányos alapja ... 414
5.4. Politikai és gazdasági jogalkotás ... 415
5.5. Következtetések ... 415

II. Az átalakulás térségi összefüggései ... 417

1. Alapvető térségi jellemzők ... 417
2. A térségi fejlődés perspektívái ... 418
3. Regionális fejlesztés ... 418
4. A helyi és a területi önkormányzatok ... 419
4.1. A közigazgatás reformja ... 420
4.2. A közigazgatási reform és a polgári kezdeményezés ... 422
4.3. A területi önkormányzatok tagozódása ... 423

III. A társadalom szerkezete, rétegződése ... 425

1. Demográfiai folyamatok és életkorstruktúra ... 425
2. Az iskolázottság szerkezete ... 425
3. A lakosság vagyon és jövedelem szerinti differenciálódása ... 426
4. A foglalkoztatási struktúra, a lakosság társadalmi-szakmai összetétele ... 426
5. Etnikai szerkezet, kisebbségi problémák ... 428
5.1. Történelmi örökség ... 428
5.2. A magyar kisebbség ... 429
5.3. A roma kisebbség ... 431
5.4. Rutén és ukrán kisebbség ... 432
5.5. A nemzetiségi politika problémái és megoldási javaslatok ... 433

IV. Szlovákia EU-csatlakozásának társadalmi és gazdasági előfeltételei ... 434

1. A gazdasági átalakulással kapcsolatos nézetek ... 434
2. Az átalakulás makrogazdasági kiindulópontjai ... 435
2.1. Termelés ... 435
2.2. Szerkezeti változások ... 436
2.3. A külföldi tőke ... 437
2.4. A pénzügyi szektor ... 437
2.5. Pénzjövedelmek ... 438
3. Az 1992–93-as átmenet problémái ... 438
4. A gazdasági átalakulás stratégiája 2005-ig ... 440
4.1. Kitekintés a jelenből ... 440
4.2. A stratégiai célok összefoglalása ... 441
5. Gazdasági átalakulás és kormánypolitika ... 442
5.1. Gazdaságpolitikai súlypontok ... 442
5.2. Politika és gazdaság ... 443
5.3. A versenyelv érvényesítése ... 443
5.4. Gyors tulajdonváltás szükséges ... 444

V. A tudomány, a technológia és az oktatás helyzete az átalakulási folyamatban ... 445

1. Kiindulópontok ... 445
2. Az átmeneti időszak ... 446
3. A szlovák K+F potenciál 2005-ig várható alakulása ... 447
4. A szerkezetváltás kilátásai ... 447
5. Az intézményi és szervezeti változások fő irányai ... 448
6. Tudományos és műszaki prioritások ... 449
7. Új termelési ágazatok kifejlesztése ... 450
8. A szlovák felsőoktatás hosszú távú fejlesztése. Kilátások 2005-ig ... 450

8.1. A kiinduló helyzet ... 450
8.2. A szlovák felsőoktatás fejlesztése ... 451
8.3. Az átalakulás hatása az oktatás tartalmára ... 451
8.4. Az oktatók szakmai színvonala és kutatás-fejlesztési tevékenysége ... 452

9. Ajánlások ... 453

VI. A politikai útválasztás dilemmái, következtetések ... 455

1. A reálisan optimista forgatókönyv ... 455
2. Az „átvészelés" forgatókönyve ... 456
3. Pesszimista, nacionalista-populista forgatókönyv ... 456
4. Geopolitikai szempontok ... 457
5. Következtetések ... 457

Táblázatok ... 460

Ábrák ... 473

Irodalomjegyzék ... 478

A témaösszefoglaló és a háttértanulmányok jegyzéke ... 483

A közreműködők listája ... 485

A CSEH KÖZTÁRSASÁG, MAGYARORSZÁG, LENGYELORSZÁG ÉS A SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG ADATGYŰJTEMÉNYE 1980–1992/93

Összeállította ÁRVAY JÁNOS irányítása mellett
LENOTTI SÁNDORNÉ, KEREKES OTTÓNÉ és HOLKA GYULA

ELŐSZÓ

A „Visegrádi Hármak"-akat tárgyaló négy országtanulmányt és az ezen országokra vonatkozó statisztikai adatgyűjteményt tartja kezében az olvasó. A tanulmányok elemzik a közelmúlt fejleményeit és – a jelen adottságai alapján – lehetséges jövőképeket vázolnak fel a következő évtized közepére.

A tanulmányok témaköreiket illetően egységesek (gazdaság, politika, általános társadalmi kérdések és attitűdök, a tudomány és a technológia összefüggései, oktatás, regionális vonatkozások). Az egyes témakörök súlyát, sorrendjét, a megközelítés és a feldolgozás módját, valamint mélységét tekintve azonban jelentősek közöttük a különbségek. Ezek csak néhány elem tekintetében magyarázhatók ország- (illetve ún. nemzeti) sajátosságokkal. A különbségek valójában szubjektív okokra vezethetők vissza. Többek között arra, hogy az egyes tanulmányok szerzői, szerkesztői (az országon belüli munka szervezői) a társadalomtudományok más és más ágának művelői közül kerültek ki.

Az elmondottak magyarázzák, hogy e tanulmánykötet miért nem tartalmaz összefoglalót, bár kétségtelen, hogy az megkönnyítené az olvasó dolgát. A kötet szerkesztői (akik közül ketten a magyar országtanulmány szerzői is) ilyen összefoglaló megírására nem vállalkoztak. A megközelítésmód fentebb érzékeltetett eltérései miatt ugyanis az összefoglalás erőszakolt lenne. Úgy gondoljuk, hogy „sormutató" funkciót betöltő összefoglaló nélkül is rendkívül érdekes és tanulságos az országtanulmányok olvasása.

„Összefoglaló" helyett itt az előszóban felhívjuk a figyelmet néhány különösen *fontos hasonlóságra és jellegzetes különbségre.*

A leginkább feltűnő hasonlóság az, hogy a közelmúltban *elszenvedett gazdasági visszaesés* és a *hosszú évtizedre (1993–2005-re) prognosztizálható gazdasági fejlődés* mértékei a nagyságrendeket tekintve (figyelemmel a számítások hibahatáraira is), tíz–húszéves időtartam perspektívájában alig különböznek egymástól. Ha az 1992–1993-ra kialakult helyzetet az 1988–1989. évivel hasonlítjuk össze, akkor mind a négy országban a gazdasági teljesítménynek (a GDP-nek) hasonló okokra visszavezethető óriási, 20% körüli zsugorodása figyelhető meg. Lengyelországban volt a legenyhébb („csupán" mintegy 15%-os) a visszaesés és – úgy tűnik – itt jelentek meg a tartósabbnak ígérkező növekedés első jelei is. Ugyanakkor Lengyelország – mint ismeretes – már az 1980-as évek elején is elszenvedett egy súlyos társadalmi és (ugyancsak közel 20%-os visszaesést okozó) gazdasági válságot. Tehát Lengyelországnak a többi országnál még nagyobb a behoznivalója.

Valamennyi országtanulmány lassan beinduló és a 2000. év felé közeledve erősödő gazdasági dinamizmust prognosztizál. A közeli éveket tekintve a magyar tanulmány a legmértéktartóbb: csupán 1996 után számol gazdasági növekedéssel. A hosszú évtized egészére nézve a lengyel és a szlovák tanulmányban dinamikusabb (átlagosan évi 4,5,

illetve 4,1%-os), a cseh és a magyar tanulmányban visszafogottabb (évi 2,8, illetve 3% körüli) a prognosztizált növekedési ütem: a hosszú évtizedben ezek szerint Lengyelországban és Szlovákiában 60–70%-os, Csehországban és Magyarországon pedig 40% körüli lenne a gazdasági növekedés. Ezen előirányzatok megvalósulása a kelet-közép-európai országok gazdasági fejlettségi sorrendjének a fennmaradását jelentené a jelenlegi különbségek számottevő szűkülése mellett. 2005-re a négy kelet-közép-európai ország a nemzetközi ranglistán nem lesz képes feljebb kerülni, s így a legkevésbé fejlett európai piacgazdaságok közelében maradna, de prognosztizált gazdasági fejlődésük meggátolná végzetes lemaradásukat az európai országoktól.

Az országtanulmányok a gazdasági növekedést az *export húzóereje* és a *beruházási keresletfelfutás* mellett tartják lehetségesnek. A széleskörű *külföldi tőkebevonás*t a beruházási források, valamint a szerkezetátalakulás, a technikai megújulás, az infrastruktúra-fejlesztés szempontjából ítélik alapvetőnek. A cseh tanulmány szerint az alacsony mértékű eladósodottság szinten marad. A másik három országban az eladósodottság nő. A szlovák tanulmány ezt viszonylag kedvező helyzetből kiindulva szolídan irányozza elő. A magyar a magasabb adósságállomány további jelentős növekedésével számol, ami azonban kissé elmarad az exportnövekedés ütemétől, és így még kezelhetőnek tekinthető. A lengyel tanulmány az eddigi gyakorlat folytatását építi be gazdasági prognózisába: erőteljes eladósodás és az adósságterhek folyamatos könnyítése („felezés", átütemezés). A tanulmány finoman utal Lengyelországnak mint a legnépesebb kelet-közép-európai országnak, továbbá mint Németország és a Szovjetunió utódállamai között elterülő országnak a fokozott európai és általában nemzetközi, biztonságpolitikai jelentőségére. A prognózisok 2000 körülre teszik az Európai Unió-beli tagság megvalósulását, illetve azt, hogy a gyengébb félnek „járó" erősen aszimmetrikus engedmények mellett akkorra már létrejöhetnek a teljes tagságnak megfelelő feltételek.

A visszaesés–növekedés folyamatait a *gazdasági-társadalmi szerkezetben* sokféle, tendenciáikat tekintve hasonlóságokat mutató *változások* kísérik.

Az eddigi visszaesés legerősebben mindegyik országban az anyagi termelést, ezen belül a KGST-szakosodás keretei között kialakult és többnyire elavult tömeggyártó kapacitásokkal működő ipari ágazatokat, továbbá a mezőgazdaságot sújtotta. A szolgáltatási teljesítmények a dolog természeténél fogva kevésbé csökkentek, sőt a piacgazdaság felé tett fordulat egyes területeken (pénzügyi-banki, üzleti szolgáltatások, a kereskedelem és a vendéglátás egyes alágazatai terén) jelentős gyarapodást váltott ki. A foglalkoztatásnak és ennek megfelelően a *gazdaság* teljesítményének *ágazati szerkezete* tehát már a recesszió időszakában a modernizáció irányába mozdult el. Az országtanulmányok szerint ez a tendencia a növekedés időszakában is folytatódik; a szolgáltatásban foglalkoztatottak részaránya a hosszú évtized végén három országban eléri a mai nyugat-európai 60% körüli értéket. Ez alól Lengyelország kivétel, ahol különösen a keleti régiókban a szétaprózott birtokviszonyok között működő mezőgazdaságot olyan túlfoglalkoztatás terheli, amelynek csupán enyhe csökkenésére lehet számítani.

A szocializmus „kapun belüli munkanélküliségének" terhe mellett többé-kevésbé megvalósított teljes foglalkoztatással szemben megjelent a társadalom és a gazdaság új jelensége: a *munkanélküliség*. Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában, elsősorban a korábban az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak körében a regisztrált munkanélküliek aránya 1992–1993-ban elérte az aktív népesség 12–14%-át, s a 2005. évre legfeljebb néhány százalékpontnyi enyhülés várható. A lengyel tanulmány kiemeli: főként az ország falusi körzeteiben kiterjedt (milliós nagyságrendű) a rejtett (regisztrálatlan) munkanélküliek száma. A munkanélküliség regionális szóródása mind-

három országban igen erőteljes; a fejlettebb régiók viszonylag alacsony és kezelhető munkanélküliségi rátái mellett vannak olyan elmaradottabb területek, amelyekben a 20%-ot, kisebb körzetekben akár a 40%-ot is meghaladja a munkanélküliség. Az elemzések kiemelik, hogy egyrészt a munkanélküliek számottevő részét (felkészületlenségük, illetve mozgékonyságuk objektív és szubjektív korlátai miatt) a munkaerőpiaci elhelyezhetetlenülés fenyegeti, másrészt mindhárom országban megjelenik a tartós regionális polarizálódás veszélye. A krónikus munkanélküliségnek és az országok fejlődő, illetve leszakadó tartományokká való „kettéválásá"-nak a kezelése a hosszú évtized egyik legnehezebb problémája lesz még akkor is, ha az előirányzott fellendülés megvalósul.

Csehországban a regisztrált munkanélküliség nem érte el az 5%-ot sem (1993 közepén csupán 2,6%-ot jeleztek), jóllehet a visszaesés 1989 után itt sem volt kisebb, mint a másik három országban. Az országtanulmány többféle magyarázattal is szolgál: például azzal, hogy az állami vállalatoknál még mindig jelentős a szociális indítékú túlfoglalkoztatás, hogy a munkanélküli segélyre jogot adó feltételek szűkülése csökkentette a regisztrálás indítékait, vagy hogy a bővülő magánszektor felszívta a munkahelyüket elvesztettek egy részét. E magyarázatok nem túl meggyőzőek, mert az említett jelenségek a másik három országban is fellelhetők.

A *regisztrálatlan gazdaság* nagyságáról csak két országtanulmány nyilatkozik. Ezek szerint Lengyelországban és Magyarországon a GDP mintegy 20–30%-át az árnyék-, illetve a feketegazdaság hozza létre. A feketegazdaság Szlovákiában és Csehországban is jelen van, de a másik két országhoz képest valószínűleg jóval kisebb elterjedtséggel. A részben a szocializmus ún. második gazdaságából kialakuló feketegazdaság regisztrált egységek regisztrálatlan (eltitkolt, elfedett) tevékenységét, külföldiek illegális munkavállalását, továbbá a teljesen elrejtőző és marginálisan a bűnözéssel, a terjeszkedő nemzetközi maffiákkal is érintkező „üzletágak"-at foglalja magában. Az időnként ismétlődő hatósági fellépések a gazdasági (üzleti) tevékenységek regisztrálatlansága, valamint az adó- és vámmegkerülés ellen nem hoztak érdemi sikereket. Az országtanulmányok a jövőt illetően mégis a regisztrálatlan tevékenység visszahúzódásával számolnak.

Az elmúlt években számottevő változások történtek és továbbiak várhatók a *társadalmi-foglalkozási struktúrá*ban. Az országtanulmányok egyértelműen kimutatják és prognosztizálják a kis- és középtulajdonos polgárság (ideértve az önálló parasztgazdákat is), a magas képzettségű szakember- (ezen belül menedzser-) réteg erőteljes terjedését, továbbá a munkások és a rutinfeladatokat végző alkalmazottak rétegének csökkenését. A legkiterjedtebb tulajdonosréteggel a cseh tanulmány, a legnagyobb arányú szakemberréteggel a magyar tanulmány számol. A változások részben a szolgáltatási szektor számottevő növekedésének tudhatók be, részben természetes következményei annak, hogy az átalakulási folyamat a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot honosítja meg. Mindegyik tanulmány rámutat arra, hogy a fejlődés a *lakosság jövedelmi, vagyoni differenciálódásának* jelentős növekedését hozza magával. A szegénység szélesedésének nyomasztó társadalmi, politikai és gazdasági problémája a magyar és a szlovák tanulmányban kap jelentős súlyt.

Az országtanulmányok a gazdasági-társadalmi fejlődés alapvetően fontos erőforrásának tekintik a *népesség iskolázottságá*nak, műveltségi színvonalának „előretartását" a gazdasági fejlettséghez képest. Ez a színvonal nagyjában-egészében megfelel az európai átlagnak. Szinte teljes az alapfokú (8 osztályos), és kiterjedt a középfokú (+3, illetve +4 osztályos) oktatás. Két jellegzetesség azonban a modernizáció szempontjából hátrányt jelent: a középfokú oktatásnál túlságosan nagy volt a szakoktatás, ezen belül is a szakmunkásoktatás aránya, továbbá szűk és szigorúan keretekhez kötött volt a felsőfokú

beiskolázás. A gazdasági-társadalmi fejlődés talán legkonkrétabb prognózisát az országtanulmányok az oktatással kapcsolatban vázolják: erőteljesen növelni javasolják a beiskolázást az általános műveltséget nyújtó és a felsőfokú oktatásra előkészítő középiskolákban (gimnáziumokban) és szükségesnek tartják másfél-kétszeresre emelni a hallgatók számát az egyetemi (felsőfokú) oktatásban; a folyamatos továbbképzés szükségességét hangsúlyozva, felhívják a figyelmet az oktatás differenciált kiépítésének és szélesítésének a fontosságára.

Jellegzetesen egybevágó képet vázolnak az országtanulmányok a *kutatás-fejlesztés* témakörében is. A viszonylag nagy kiterjedésű, elavult technikai felszereltséggel rendelkező kutatási apparátus négyes tagoltságú: (1) az akadémiai; (2) a szakminisztériumi intézetek hálózata (az előbbi inkább az alapkutatások, az utóbbi inkább a műszaki-technikai kutatások terén); (3) az egyetemi kutatóhelyek (inkább csak az oktatási feladatokat kiegészítő jelleggel); végül (4) a nagyvállalatokhoz telepített gyártmány- és gyártásfejlesztésre orientált kutatóegységek. A nyugati embargó és a KGST-autarkiára való törekvés hatására korábban életképesnek bizonyult számos kutatás a megváltozott feltételek közepette elvesztette időszerűségét. Valamennyi országban erősen csökkentek a kutatás számára rendelkezésre álló források. A nagyvállalatok egy része tönkrement. Sok kutató, követve az érvényesülés lehetőségeit, külföldre távozott, vagy az üzleti életben helyezkedett el. Mindennek következményeként az öröklött kutatási kapacitás néhány év alatt mintegy felére zsugorodott.

Valamennyi országtanulmányt áthatja az a gondolat, hogy magas színvonalú felsőoktatás és gazdasági sikerek nehezen képzelhetők el jól működő kutatás-fejlesztési komplexumok nélkül. A felkészültség és a teljesítmény (idézettség, szabadalmak) szempontjából első helyet elfoglaló akadémiai kapacitások megőrzését, megújítását és az egyetemekhez közelítését fontos feladatnak tekintik. Az országtanulmányok kísérletet tesznek arra, hogy megjelöljék a kutatásnak, a kutatás-fejlesztésnek a közeljövőben racionálisnak tűnő témakereteit, azok ágazati (alágazati) elhelyezkedésének súlypontjait. Akad olyan országtanulmány, amely ezt a tervutasítások kialakításánál alkalmazott módszerekkel igyekszik megalapozni. Nem mondható azonban, hogy ez az igyekezet különösebben meggyőző eredményekre vezetne.

A *magántulajdon dominanciájának* visszatérését valamennyi országtanulmány a gazdasági-társadalmi átalakulás legmélyebb tartalmi mozzanataként tárgyalja. A már privatizált szervezetekkel és a több tízezer újonnan létrejött üzleti, valamint több százezer újonnan létrehozott egyéni vállalkozással megerősödött magántulajdonosi szektor 1992-ben Csehországban és Szlovákiában már a GDP-nek mintegy 1/4-ét, Lengyelországban és Magyarországon közel felét (a rejtett gazdaságot is számításba véve több mint felét) hozta létre. Arra lehet számítani, hogy a magántulajdon már a közeljövőben túlsúlyra jut mind a négy nemzetgazdaságban.

E folyamat legkritikusabb eleme a szocialista *nagyvállalati szektor* átalakulása, amely a KGST-piac széthullása és az utódállamok piacainak összezsugorodása következtében elvesztette bázisát. A tanulmányok e szektor *privatizációját* a hosszú évtized első felére tervezik. Érdemes felhívni a figyelmet azokra a kritikai, illetve szkeptikus megállapításokra, amelyek – többnyire visszafogottan – a nagyvállalati privatizáció kialakított (kialakulóban lévő), illetve az egyes országok számottevően eltérő gyakorlatát illetik.

A cseh tanulmány szerint a Csehországban alkalmazott „kuponos" privatizáció lassítja a hatékony tulajdonosi struktúra létrejöttét és ezáltal elnyújtja a vállalatok strukturális átalakulásának, a „befagyott" erőforrások alacsony hatásfokú hasznosulásának az időszakát. A szlovák tanulmány viszont azt teszi szóvá, hogy az 1992-ben hatalomra került

kormány a kuponos módszert teljesen elvetve, leállította a folyamatot; a minisztériumok ugyanis „saját érdekeiket követve" gátolják a privatizációt. Lengyelországban „a privatizáció ideológiai kérdéssé vált" – kifogásolja a tanulmány. Gyakran vetődik fel a privatizált állami vállalatokkal kapcsolatban a hűtlen kezelés vádja. Az indulatok újra és újra magasra csapnak és a folyamat lassúbb annál, mint ami a lengyel gazdaság szempontjából indokolt lenne. A magyar tanulmány az állami tulajdont képező gazdasági egységek személyzeti politikájának és a „nagyprivatizáció"-nak a túlállamosítása miatti káros következményeket emeli ki. Rámutat: a tulajdon és a pozíciók megszerzésének a folyamatában a politikai, a hatalmi harc logikája érvényesül. Ez pedig szükségképpen háttérbe szorítja a gazdasági racionalitás szempontjait, ami tempóvesztést, továbbá óriási (anyagi és emberi) tőkeveszteségeket okoz.

A volt Csehszlovákia és Magyarország *mezőgazdaságában* az új korszak nagy kiterjedésű (több ezer hektáros), jelentős állami dotációval működő termelőegységeket örökölt, a művelt terület kisebb részén állami gazdaságokat, nagyobb részén pedig termelőszövetkezeteket. Az állami gazdaságok privatizációját a nagyvállalati privatizáció egyik – bár számos specialitással rendelkező – fejezetének lehet tekinteni. A termelőszövetkezeteknél azonban más a helyzet. Ezek ugyanis – bármennyire is betagolódtak a szocialista tervgazdaság rendszerébe – elkötelezettek voltak tagjaik és településük mellett. Nem mellőzhették tagságuk, illetve falvaik érdekeit. A szövetkezetek fontos funkciókat láttak el a termelés, a feldolgozás és a forgalmazás szervezésében.

A mezőgazdaság különösen súlyos – elsősorban objektív indíttatású – válságot él át ezekben az országokban. A kormánypolitika a rendszerváltást követő első években, elsősorban ideológiai-érzelmi motívumokat követve, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szektor teljes felszámolását tűzte ki célul. Ez bizonytalanságot hozott létre a földtulajdon és a földhasználat viszonyaiban, bénította a mezőgazdaságban meglévő szervező erőt. A termelőszövetkezetek azonban meglepő ellenállóképességről tettek tanúbizonyságot. A nagy átalakulás után is ezek maradtak a mezőgazdaság tipikus egységei; a magánszektor jelentősen kiterjedt, de szerepe másodlagos. A cseh és a magyar tanulmány közöl erről fontos adatokat. A prognózisok szerint a szóban forgó három országban (Csehország, Magyarország, Szlovákia) a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a mai európai átlagnak megfelelő szintre (5–10%-ra) csökken és sokféle tulajdonforma együttélése mellett a termőterület számottevő részén a szövetkezeti formában integrált gazdálkodás megszilárdulása várható. A következő évtizedre a tőkeigényes farmergazdálkodás megerősödik ugyan, de a rendelkezésre álló termőterületnek csak kisebb részére fog kiterjedni.

Lengyelországban az apró kisparaszti gazdaságok dominanciája okoz gondokat. A lengyel tanulmány adatai szerint 1992-ben az összes foglalkoztatottaknak a mezőgazdaságban dolgozó 1/3-a a GDP mindössze 7%-át hozta létre. E két adat maga is illusztrálja a fentebb már említett falusi rejtett munkanélküliség nagyságát Lengyelországban. Bár gépesítéssel és szerkezetváltással erőteljesen növelni lehetne a termelékenységet, de a mezőgazdaságból kiáramló munkaerőt más ágazatok nem tudják felszívni. Ezt mérlegelve a lengyel tanulmány a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát a hosszú évtized végére még mindig 18%-ra prognosztizálja.

Az országtanulmányok többféle összefüggésben jelenítik meg a *gazdaság és a politika* kapcsolatának triviális kölcsönhatását: az átmenet nem hozhat gazdasági sikereket a politikai rendszer stabilitása nélkül, miközben gazdasági sikerek nélkül nem képzelhető el politikai stabilitás. A tanulmányok többé-kevésbé szerény, de sikeres gazdasági prognózisokat tartalmaznak; ennek megfelelően stabilnak tekinthető *politikai rendszerek*et té-

teleznek fel. Ezt az országtanulmányok várakozása szerint az biztosítja, hogy a hatalom megszerzéséért vetélkedő nagyobb pártok, s mögöttük a társadalom különböző rétegei alapvetően egyetértenek abban, hogy az ország előtt álló történelmi feladat a magántulajdon alapján működő piacgazdaság és a demokratikus politikai-társadalmi berendezkedés kialakulásának támogatása és megerősítése.

A politikai-kormányzati hatalom szilárdságát illetően a két szélsőséget Csehszlovákia két utódországa mutatja. Csehországban a „bársonyos forradalom" után hatalomra került és az 1992-es választásokon hatalmában megerősített liberális és szakértői kormányzat bizalmat és tekintélyt vívott ki, népszerűsége nem kopott, inkább nőtt. Szlovákiában viszont az 1992-es választások a keresztényliberálisok bukását hozták. Egy olyan populista és nacionalista eszméket hirdető politikai irányzat került hatalomra, amely részben a korábbi hatalmi elitre támaszkodott és kezdeményezője volt a kiválás, illetve kettéválás népszavazást mellőző végrehajtásának. A szlovák tanulmány sok kritikai megjegyzést tesz az 1992-ben hatalomra került rezsim tevékenységére, érzékelteti térvesztését, előrevetíti bukását. (A szlovák tanulmány lezárását követően, e kötet szerkesztésének utolsó időszakában, 1994. március közepén, a különvált Szlovákia 1992-ben hatalomra került első kormánya megbukott a parlamenti szavazáson: a kormány mellett ketten, ellene 78-an foglaltak állást. A kormányfő pártjának még megmaradt 56 tagja nem vett részt a szavazáson.)

A történelmi folyamatok és a társadalmi struktúrák eltérései ellenére a lengyel és a magyar politika színpadán sok hasonlóság alakult ki. Lengyelországban az 1970-es évek vége óta az aktív politikai ellenállás szimbólumává vált „Szolidaritás"-ból jöttek létre az új hatalom győztes pártjai. Ezek a pártok eszmeiségüket tekintve nem csupán a „Szolidaritás"-mozgalomra, hanem a régebbi múltra, a nemesi Lengyelországnak, a klérus kiemelt világi szerepének a hagyományaira is támaszkodtak. Demokratikusan zajló kemény viták, sikerek és balsikerek légkörében, a lengyel tanulmány szerzői által sem várt „baloldali" győzelem született. Az 1993 szeptemberében tartott választásokon a volt állampárt „utódpártja", a Demokratikus Baloldali Szövetség és a volt „állampárt-útitárs", a Parasztpárt szerzett többséget és alakított kormányt a már megkezdett gazdaságpolitika folytatását hirdető programmal.

Érdemes (és talán tanulságos) idézni azt, ahogyan a lengyel tanulmány „Az 1993. szeptemberi változások után" című alfejezetben a korábbi kormányerők vereségét értelmezi: „Az 1993-as választásokon a lengyel társadalom nagy többsége nem a piaci reformok és a demokratikus változások ellen szavazott, hanem a reformok társadalmi ‚költségei' ellen, az új elitek hozzá nem értése és arroganciája ellen, a közélet ideologizálása és klerikalizálása ellen." Itt az előszóban nem szükséges a magyar helyzetre külön kitérni, mert azt részletesen elemezzük a magyar országtanulmány politikai hatalommal foglalkozó fejezetében. Utalunk azonban arra, hogy véleményünk szerint az idézetben említett vonatkozások tekintetében sok a hasonlóság a lengyel és a magyar helyzet között.

Az országtanulmányokból *számos további érdekes sajátosság, hasonlóság, különbség és részlet* is megragadhatja a magyar olvasó figyelmét. Így például szinte izgalmas olvasmányként mutatja be a szlovák tanulmány – nem véletlenül első alfejezetként – a „politikai spektrum" kialakulásának, születésének folyamatát, amelyben meg-megjelennek a múltnak a mai társadalmi tudatot formáló árnyai: a Monarchia (és nyilván a „visszacsatolt Felvidék" jó néhány emberben még közvetlenül élő) magyar hegemóniájának sérülései, az első „szabad" Szlovákia deformáltságának és a Csehszlovákiában betöltött kistestvéri szerepnek az érzelmi ambivalenciája. Érdekes a cseh országtanul-

mány elején olvasható fejtegetés, amely a kelet-közép-európai átalakulás természetével foglalkozik és szembefordul néhány, a nemzetközi irodalomban kifejtett állásponttal. Figyelemreméltó felfogásbeli különbség jelenik meg a lengyel és a magyar tanulmány gazdasági fejlődést körvonalazó fejezetének eltérő súlypontjaiban. A lengyel tanulmány a gazdaság részelemeit rendszerbe foglaló színvonalas modellezés eredményeit közli, fontos részadatok meglepően nagy tömegével. Az elvégzett hatásvizsgálatok eredményeit is bemutatva teszi hitelessé gazdasági előrejelzését. A magyar tanulmány ezzel szemben a várható (prognosztizált) gazdasági fejlődésnek csupán legáltalánosabb kereteit körvonalazza. A gazdasági átalakulás kilátásait nem annyira a precíz számszerűségek, hanem a „tól–ig" sávok meghatározása és a társadalmi-gazdasági konfliktusoknak és kezelésük lehetőségeinek az oldaláról világítja meg. A jelenlegi és a várható társadalmi-politikai helyzet leírását figyelemreméltó következetességgel építi rá a lengyel és a cseh tanulmány a közvélemény-vizsgálatokra. Ezekből is érzékelhető, hogy milyen jelentősek az örökségre is visszavezethető különbségek az egyes országok lakosságának attitűdjeiben a piacgazdaságra való áttérés tekintetében.

A cseh tanulmányban gazdag információk olvashatók a kutatás és a fejlesztés összefüggéseiről és kilátásairól.

Az egyes övezetek karakterisztikus eltérései elsősorban a lengyel és a szlovák tanulmányt sarkallták a regionális helyzet sokoldalú és árnyalt tárgyalására.

A magyar tanulmányból talán elsősorban a szociális problémáknak, a „nagy elosztórendszerek" működtetési ellentmondásainak és az ezekkel kapcsolatban várható tendenciáknak a konkrét bemutatását indokolt kiemelni.

Végül felhívjuk az olvasó figyelmét az országtanulmányok mellékleteiként, továbbá a különálló „Adatgyűjtemény"-ként közölt, szokatlanul gazdag, forrásértékű és önmagukban is roppant érdekes statisztikai táblázatokra.

A könyvben közzétett országtanulmányok az „Eastern and Central Europe 2000" című, az Európai Unió (EU) által megrendelt és finanszírozott program keretében készültek. A program célja annak körvonalazása volt, hogy a négy kelet-közép-európai országban a jelen realitásaiból kiindulva, hatékony állami tevékenység mellett és viszonylag kedvező (talán pontosabban: nem kedvezőtlen) feltételek között milyen folyamatok kibontakozására lehet számítani és a következő évtized közepére milyen helyzet kialakulása várható. Ahogy ezt a programban résztvevők szenvedélyes vitákban megformálódott nyelvén kifejeztük: a hosszú évtizedre (1993–2005) reálisan optimista forgatókönyveket állítunk össze és ezekhez a kormányoknak, továbbá a nemzetközi szervezeteknek címzett ajánlásokat illesztünk a társadalmi lét különféle dimenzióit jelentő hat témakörben (gazdaság, politika, általános társadalmi kérdések, tudomány és technológia, oktatás, és regionális aspektusok).

A programot a Varsói Egyetem mellett működő EUROREG (Institute for Regional and Local Development of the University of Warsaw) igazgatója, Dr. A. Kuklinski professzor úr kezdeményezte és az Európai Unió Bizottságának XII. vezérigazgatósága (Commission of the European Union, Directorate General XII) fogadta el. A koordinációt a bécsi IWM (Institut für die Wissenschaften von Menschen, Wien) és a EUROREG végezte.

A megrendelő intencióit követve, a kutatásban független szakértők, többségükben kutatók vettek részt, akik ennek megfelelően nem kormány- és/vagy pártálláspontot, hanem saját tudományos meggyőződésüket érvényesítették a munkában.

A finanszírozó intézmény hozzájárulásával a programban részt vett kutatók megegyeztek abban, hogy az országtanulmányok véglegesnek tekinthető angol nyelvű szö-

vegét magyar, cseh, szlovák és lengyel nyelvre lefordítva megjelentetik. Ennek alapján kerülhetett sor e könyv közzétételére. Ezúttal is köszönjük a finanszírozó intézménynek az engedélyezést, kollégáinknak a szerzői jog alapján adott hozzájárulását a magyar kiadáshoz. Végül köszönjük a MATÁV Rt. pénzügyi támogatását, ami nélkül a magyar kiadás nem jöhetett volna létre.

A sokrétű és egyeztetett témaköröket elemző országtanulmányok mögött széleskörű háttérmunka húzódik. Egyik ilyen háttéranyag maga az „Adatgyűjtemény" is, a már említett egységes statisztikai adatbázis, amit magyar szakértők a négy ország legfontosabb, már publikált hivatalos statisztikai adataiból állítottak össze. A tematikához igazodva minden országban 20–30 rövidebb (15–30 oldalas) háttértanulmány és ezekre is támaszkodva 5–6 terjedelmesebb (40–80 oldalas) témaösszefoglaló készült. Az országtanulmányokat készítő kutatók a háttértanulmányokat egymástól eltérő módon használták fel. A cseh és a szlovák országtanulmányban sok a háttértanulmányokból származó közvetlen szövegszerű átvétel, ennek megfelelően igen gyakori a hivatkozás ezekre. A lengyel tanulmány a témaösszefoglalók és a háttértanulmányok szövegeiből állt össze. A magyar tanulmány szerzői a háttértanulmányok és a témaösszefoglalók bőséges információs anyagára támaszkodva a kölcsönhatásokat és összefüggéseket érvényesítő, többé-kevésbé egységes, szintetizáló tanulmány létrehozására törekedtek.

A program keretében szervezett munka 1993. január elején indult. A háttér-, illetve témaösszefoglaló tanulmányok májusra, júliusra készültek el, a statisztikai adatbázis augusztus elejére állt össze. Az országtanulmányok első, nyers fogalmazványait november elején vitatták meg a tanulmányok készítői és a finanszírozó, illetve a koordináló intézmények felelős szakértői. A vita tapasztalatait is érvényesítő, korrigált és kiegészített tanulmányok végleges szövege 1994. január közepén állt rendelkezésre. A sietség miatt a tanulmányok szerkezete sok szempontból hevenyészett volt, a többnyire nyersfordítás jellegű angol szöveg számos helyen nehezen volt értelmezhető. Az országtanulmányok magyarra fordítása, lektorálása és szerkesztése ezért a szokásosnál jóval több gondot okozott.

A könyv négy fejezetet tartalmaz: a magyar, a lengyel, a cseh és a szlovák országtanulmányt. Ezeket követi a magyarázatokkal ellátott egységes „Adatgyűjtemény". A nemzeti tanulmányok mindegyike maga is tartalmaz az elemzésekhez és a prognózisokhoz tartozó táblázatokat. Az országtanulmányok (a szerzők, a szerkesztők előzetes hozzájárulásával) az eredeti szöveghez képest számottevően változtak. Igyekeztünk az indokolatlan ismétléseket kiküszöbölni. Számos, a magyar olvasó számára véleményünk szerint érdektelen, illetve nehezen és bizonytalanul értelmezhető részletet kihagytunk. Nem nyúltunk azonban hozzá a tanulmányok eredetileg felépített lényegi struktúrájához. Ennek megfelelően az egyes országtanulmányok belső szerkezete eltérő.

A tanulmányok törzsanyaga 1993. július–augusztusi állapotot tükröz. Vonatkozik ez a helyzet leírására, értékelésére és a felhasznált, illetve a közölt statisztikai adatokra egyaránt. Sok helyen azonban a munka későbbi szakaszaiban időszerűsítő korrekciókat hajtottak végre. Ebből természetesen bizonyos inkonzisztenciák adódnak az adatok tekintetében is. A könyvben közölt „Adatgyűjtemény" 1980-tól közli a már nyilvánosságra hozott hivatalos adatokat és az 1994. március végén rendelkezésre álló forrásokból került korszerűsítésre. A tanulmánykötetben található ellentmondások mindamellett nem csupán ezekből az indokolt korrekciókból származnak. A háttértanulmány-szerzők sokszor eltérő nézőpontjának és helyzetértékelésének, továbbá a felhasznált források tartalmi, érdemi különbségeinek a nyomai is meg-megjelennek az egyes országok tanulmányaiban.

A teljes kötetre vonatkozó tartalomjegyzéket az olvasó a tanulmánykötet elején találja. A mellékleteket az egyes országtanulmányoknál helyeztük el egységes szerkezetben (táblázatok, ábrák, irodalomjegyzék, a témaösszefoglaló és a háttértanulmányok jegyzéke, az országtanulmányok elkészítésében közreműködők névsora).

Külön köszönetet mondunk cseh, lengyel és szlovák kollégáinknak a szakmailag hasznos, továbbá szívélyes és jó hangulatú együttműködésért; az angol nyelvű országtanulmányok szövegeinek magyarra fordítása nehéz és fáradságos munkájáért Balkay Fruzsinának, Hajdu Györgynek és Szegő Andrásnak; végül, de nem utolsósorban Paksai Bélánénak, a Világgazdasági Kutató Intézet munkatársának, az egész könyv végleges formában történt gépeléséért, Salgó Dollynak a korrigálásért, Kiss Zsuzsának a tipografizálásért és Hartai Krisztának a tördelésért, valamennyiüknek gondosan, odaadással végzett munkájukért.

Budapest, 1994. április hó

Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter

A JELEN ÉS EGY LEHETSÉGES JÖVŐ MAGYARORSZÁGON, 1985–2005

Írta:
Ehrlich Éva és Révész Gábor

BEVEZETŐ

A 2005. évig előretekintő magyar országtanulmány a nemzetközileg egyeztetett tematikának megfelelően a társadalmi lét hat vetületére vonatkozó elemzéseket és szcenáriókat foglal magában. A gazdasággal a IV., a politikával az V., az egyéb társadalmi folyamatokkal és intézményekkel a VI., a tudomány és technológiával a VII. fejezet foglalkozik. Az oktatás kérdései a VI. fejezet részeként kerülnek tárgyalásra, egyes vonatkozásai a VII. fejezetben kaptak helyet. A valószínűsíthető folyamatok regionális vonatkozásai több helyen megjelennek, szcenáriója a IV. fejezet részét képezi. A szcenáriókat követően vázoljuk azokat az általunk legfontosabbnak tartott *ajánlások*at, amelyekre egyfelől a magyar kormányzat, másfelől a nemzetközi szervezetek, ezen belül az Európai Unió figyelmét kívánjuk felhívni. Ajánlásaink a tanulmány általános mondanivalójához kapcsolódnak, így nem ismétlik meg azokat a konkrét javaslatokat, melyek a tanulmányban a részletek tárgyalását kísérik.

A szcenáriókat *három fejezet készíti elő*. Az *I. fejezet*ben mutatjuk be az egyes elemek legfontosabb összefüggéseit is tárgyalva azt az *örökség*et, amely az új hatalmi rendszer hendikepjeként volt, illetve van jelen, amellyel meg kell küzdeni, amelyet részben meg kell semmisíteni, meg kell változtatni és meg kell haladni. Itt találja meg az olvasó a múlt rendszerből származó azon elemek leírását is, amelyek az átalakulásban jól felhasználhatóak, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy rájuk építkezni lehessen.

A *II. fejezet* az *1989–1993 közötti folyamatok*kal foglalkozik. Azokat az objektív, valamint az átalakulás állami kezelésével összefüggő szubjektív tényezőket tárgyalja, amelyek az elkerülhetetlen visszaesést hosszan elnyúló súlyos válsággá mélyítették.

A *III. fejezet* az azt követő szcenáriók előkészítése. Itt azokat a *világpolitikai*, valamint *külgazdasági feltételezések*et részletezzük, amelyekre szcenárióinkban építkezünk.

Fontos *szerkezeti (szerkesztési) problémá*ra kell felhívnunk az olvasó figyelmét. A múltat (jelent) tárgyaló *előkészítő fejezetet* (I. és II. fejezet) gazdasági szemlélet jellemzi. Ezek a fejezetek számos politikai és egyéb társadalmi elemet is érintenek, de a társadalmi lét nem gazdasági dimenzióinál, csak egy-egy, elsősorban a gazdaság szempontjából fontos részletet jelenítenek meg. A múltra vonatkozó „többdimenziós" tárgyalás ugyanis széteséssel és a tanulmány kereteit jóval meghaladó terjedelemmel fenyegetett. A *„gazdaságorientáltság"* azért indokolt, mert a gazdaság teremti meg (persze kölcsönös visszahatásokkal) a társadalmi lét egyéb dimenzióinak anyagi feltételeit. Nem akarjuk azt sem elhallgatni, hogy a szerzők közgazdászok, ezért nem védekezhetnek az ellen a megállapítás ellen, hogy mindenki a maga szemüvegén keresztül vizsgálja a világot.

Az előkészítő fejezetek gazdaságorientáltsága *strukturális különbségek*et okoz a szcenáriókat tárgyaló részek között. A gazdasági szcenárió (IV. fejezet) közvetlenül az előkészítő fejezetekben elmondottakra épül. A többi szcenárió azonban (szükség szerint)

kisebb-nagyobb részben vissza kell térjen saját dimenziójában a múlt és a jelen tárgyalására is ahhoz, hogy a jövőkép arra legyen ráilleszthető. Ezért a szerkezeti (szerkesztési) következetlenségekért az olvasó szíves elnézését kérjük.

Az egyes témakörökben összesen 26 kisebb terjedelmű, 15–30 oldalas olyan *háttértanulmány* segítette munkánkat, amelyet az adott témában jártas szakember (kutató) írt.[1] Ezek között három *esettanulmány* is található, amelyeket a gazdaság, továbbá a tudomány és technológia szcenárióban használtunk fel. A háttértanulmányokon túl elismert magyar kollégák tollából nagyobb terjedelmű (40–60 oldalas) *témaösszefoglaló tanulmányok* is készültek, amelyek már részben felhasználták, illetve figyelembe vették a háttértanulmányok információanyagát is.[2] Ezúttal is hálás köszönetünket fejezzük ki összes kollégánknak, akiknek segítsége nélkül ez a tanulmány nem jöhetett volna létre.[3] A témaösszefoglalók és a háttértanulmányok listáját, szerzőik nevét (fontosabb adataikat) a tanulmány végén adjuk meg.

Tanulmányunk *nem* tekinthető a témaösszefoglalók és a háttértanulmányok *összegzésének*. Megkíséreltük az összes, a program keretében elkészített tanulmány információinak egymással való tartalmi *összehangolását*, figyelembe véve a különféle dimenziók *kölcsönhatásait* is. De a tanulmányunkban foglaltakat nem csupán ezért kell elhatárolni a témaösszefoglalók és a háttértanulmányok mondanivalójától. Jelentős különbségek adódnak abból, hogy (ismét hangsúlyozzuk: támaszkodva arra a felhalmozott tudásra, melyet a háttér- és témaösszefoglaló tanulmányok tartalmaztak) *a magyar országtanulmány szerzői természetszerűen saját, pártoktól, párt- és kormányállásfoglalásoktól független elgondolásaikat, tudományos ismereteiket és meggyőződésüket követték.* A témaösszefoglaló tanulmányok szerzői véleményt mondtak a témakörben őket érintő és itt közzétettekről. Véleményüket természetesen figyelembe vettük. Valamiféle véleményazonosságra azonban senkivel sem kívántunk jutni. Meggyőződésünk szerint ezzel sokszor nem is próbálkozhattunk, hiszen – mint ez magától értetődő – a kutatás magyar ágában részt vevők között számottevőek a vélemény- és meggyőződésbeli eltérések, a tudományos látásmód különbségei. Mindamellett azt gondoljuk, mert erre törekedtünk: a *tények igazsága írásunkban érvényre jut.*

Az elmondottakból következően tanulmányunk esetleges erényeinek számottevő része a közreműködők teljes körét illeti. A leírtakért azonban kizárólag az összefoglaló tanulmány két szerzőjét terheli a felelősség.

Tanulmányunk egyes részleteinél a *program* magyar részének *keretei között született írásokra külön nem utalunk.* A mellékletben közölt tanulmányok címeiből következik, hogy azok tanulmányunk mely részéhez kapcsolódnak.[4] Külső szerzők esetében a kutatási publikációkban a *nemzetközileg szokásos forráshivatkozások*at alkalmazzuk. A *sta-*

[1] A háttértanulmányok szerzői: Antal László, Antalóczy Katalin, Barta Györgyi, Éri Vilma, Gombár Csaba, Hablicsek László, Hetényi István, Héthy Lajos, Illés Iván, Inotai András, Kapitány Zsuzsa, Király Júlia, Kiss Judit, Miltényi Károly, Nemes Nagy József, Orosz Éva, Papanek Gábor, Pataki Ferenc, Révész András, Riecke Werner, Sárközy Tamás, Semjén András, Szilágyi Imre, Timár János, Tóth István György, Vámos Tibor, Vízkeleti Attila Sándor és Voszka Éva.

[2] A témaösszefoglaló tanulmányok szerzői: Andorka Rudolf, Enyedi György, Lengyel László, Tamás Pál és Vértes András.

[3] Külön köszönjük Andorka Rudolf, Antal László, Balassa Ákos, Bognár József, Hetényi István, Inotai András, Lengyel László, Tamás Pál, Tamási Péter, Timár János és Vértes András kollégánknak e tanulmány első változata egészének átnézését és kritikai észrevételeiket, továbbá az 1994 márciusában tartott szakmai vitán résztvevőknek a kritikus megjegyzéseket. Mindezek számunkra hasznosak voltak, számottevő részüket elfogadtuk és érvényesítettük a szövegben.

[4] Az I. és II. fejezet mögött nincs háttértanulmány.

*tisztikai adatok*nál elnagyoltan közöljük a forrást, ha azok a Magyar Központi Statisztikai Hivatal szokványos kiadványaiból (statisztikai évkönyvek, zsebkönyvek, stb.), illetve a nemzetközi program keretei között készült mind a négy országra vonatkozó adatgyűjteményből[5] származnak, mely utóbbi a magyar adatoknál természetesen a magyar Központi Statisztikai Hivatal kiadványait használta. Az adatokat tartalmazó *táblázatok*at a szöveghez kapcsolódásuk sorrendjében (1-től 26-ig számozva) és az ábrákat a tanulmány végén találja az olvasó.

[5] Árvay–Lenotti és munkatársai (1993).

I. AZ ÖRÖKSÉG: MAGYARORSZÁG AZ 1980-AS ÉVEK VÉGÉN

Az ezred utolsó évtizedében az átalakulás feladataival küszködő Magyarország az egypárti államszocializmustól nehezen kezelhető, terhes örökséget vett át. A gazdaságot és általában a társadalmat kemény belső feszültségek, a piacgazdaságot folytató Európával összehasonlítva súlyos hátrányok és deformációk jellemezték. Emellett részben az ún. puha diktatúra időszakából voltak (vannak) olyan sajátosságai is a magyar gazdaságnak és társadalomnak, amelyek a volt szocialista blokk országaihoz képest az örökség kedvező elemeit képezik a piacgazdaságra és a demokratikus államberendezkedésre való áttérés szempontjából. Ebben a fejezetben ennek az örökségnek a bemutatására vállalkozunk. Természetesen nem leltározhatjuk a teljes örökséget. Mindenekelőtt azokat a negatív és pozitív vonásokat, egyedi sajátosságokat emeljük ki, amelyek az átalakulás szempontjából jelentősek.

1. A gazdaság fejlettségi szintje

A gazdaság fejlettség szintjét nemzetközi összehasonlításban az egy főre jutó GDP nagyságával mérjük. Ennek a nemzetközi összehasonlításoknál általánosan elfogadott szintetikus mutatónak az alkalmazását számos szempontból lehet bírálni, de mindezideig nálánál átfogóbbat, jobbat még nem sikerült konstruálni.

Magyarország elhelyezkedése a GDP/fő mutató tekintetében a nemzetközi mezőnyben az 1. táblázatban követhető nyomon.[6] A táblázatból kitűnik, hogy Magyarország naturális mutatókkal mért viszonylagos gazdasági fejlettsége az 1980-as évek végén az USA-hoz képest (USA=100) közel 30%-os, az Európai Közös Piac országaihoz (a Tizenkettekhez) képest 55, Ausztriával összehasonlítva mintegy 50, az európai piacgazdaságok (ideértve Törökországot is) átlagához képest pedig 60%-os volt. A táblázatból kitűnik az is, hogy *Magyarország viszonylagos fejlettsége az 1980-as években érzékelhetően romlott*: Magyarország elmaradt a piacgazdaságok fejlődésétől.

Az *európai szocialista országok tömbjén belül Magyarország gazdasági fejlettsége közepes helyet foglal el.* Az NDK, illetve Csehszlovákia a fejlettségi rangsorban meg-

[6]Az 1. táblázat összeállításánál az 1990. évi nemzetközi összehasonlításra felhasznált adatokat eltérő módszerekkel számították ki; az eredmények között kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak. Ennek ellenére az országok elhelyezkedésének viszonyaiban és különösképpen a kelet-közép-európai országoknak az USA-hoz viszonyított relatív arányaiban a hasonlóságok a jellemzőek. Ezért a kétféle módszerrel végzett számítás eredményei kölcsönösen hitelesítik egymást.

előzte Magyarországot (64, illetve 27%-kal), Lengyelország, Jugoszlávia és Románia viszont alacsonyabb fejlettségi szinttel rendelkezett. Szakértői becslések szerint Jugoszlávia legfejlettebb tagköztársasága, Szlovénia, gazdaságilag valamivel fejlettebb volt Magyarországnál.

Érdemes kiemelni, hogy az 1980-as években minden szocialista ország viszonylagos helyzete rosszabbá vált a nemzetközi mezőnyben, jeléül ezen országok gazdasága igen lassú növekedésének, stagnálásának. Külön figyelmet érdemel az a jelentős mértékű romlás, ami az 1980-as években Lengyelország helyzetében következett be. Lengyelország fejlettsége a magyarországitól 1980-ban 14%-kal, 1989-ben pedig már 33%-kal maradt el. Lengyelország gazdaságát az 1980-as évek legelején az országban tapasztalható politikai-társadalmi nyugtalanság, a rendkívüli állapot bevezetéséhez fűződő zavaró hatások jelentősen visszavetették.

A gazdasági fejlettség szintjének és az országok társadalmi, kulturális felkészültségének kölcsönös összefüggését és az ezzel kapcsolatos hosszú távú meghatározottságot a nemzetközi szakirodalom általában magától értetődőnek tekinti. Ezért indokolt a kissé távolabbi múltat is felidéznünk. A II. világháború előtti békeévre rendelkezünk nemzetközileg is összehasonlítható adatokkal.

Meglepetést okozhat, de tény, hogy 1937 óta a volt szocialista országok elhelyezkedése a gazdasági fejlettség nemzetközi rangsorában lényegesen nem változott. A 33 országot magábafoglaló nemzetközi összehasonlításban az országok sorrendjét tekintve 1937 és 1980 között Csehszlovákia pozíciója változatlanul a 18., Magyarország a 23. helyről, Lengyelország a 25. helyről, Románia a 30. helyről a 22., a 24., illetve a 28. helyre lépett elő. A 24., illetve az az alatti helyekről „startoló" Szovjetunió és Jugoszlávia három, illetve négy hellyel javította a rangsorban elfoglalt helyét.[7] (A vizsgált országok közül a legnagyobb ugrást Japán, a legnagyobb lemaradást pedig az Egyesült Királyság és Argentína adatai regisztrálják.)

Az adatok tanúsága szerint az áttekintett időszakban a vizsgálatban szereplő országok teljes körében *a fejlettségi különbségek csökkenésének tendenciája érvényesült.* Így pl. Csehszlovákia a sorrendben ugyanazt a helyet elfoglalva 29,8%-ról 42,3%-ra javította relatív helyzetét. Magyarország relatív fejlettsége 1937-ben 21,1%-os, 1980-ban viszont már 31,7%-os volt. A közel fél évszázad egészét tekintve tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az elsősorban *mennyiségi viszonylatokat kifejező egy főre jutó GDP mutató tekintetében a szocialista rendszer az érintett* kelet-közép-, illetve délkelet-európai *országokhoz képest kismértékű előrelépést hozott*: az érintett országok a nemzetközi rangsorban elfoglalt helyüket megtartották, illetve megerősítették. E tendencia – mint láttuk – *Magyarországra is érvényes.* Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanilyen relatív változatlanság, előrelépés mutatkozna ezen országok gazdaságának minőségi, strukturális jellemzőit illetően.

[7] A nemzetközi összehasonlítás az egyes országok saját hivatalos statisztikájának naturális egységekben kifejezett alapadataira épül. Bulgária alapadatait tekintve különösen sok a bizonytalanság. A nemzetközi statisztikai összehasonlítások számos összefüggésben azt a gyanút keltik, hogy a bolgár alapadatok jelentős része túlbecsült. Ezért összehasonlításainkban Bulgária adatait nem szerepeltetjük.

2. Strukturális sajátosságok, deformációk

A Szovjetunió érdekköréhez kapcsolt kelet-közép-európai országokban – Moszkva befolyásának hatására – nagy vonalakban egységes gazdaságpolitika érvényesült. E gazdaságpolitika legfőbb jellemzője volt:

– a nehéziparra (ezen belül a hadiiparra) koncentrált, mennyiségi célokat követő, erőltetett növekedés, amely a bevont erőforrások szélesítésére épített, ennélfogva a teljes foglalkoztatás elérését segítette elő;

– a tervutasításos módszerek alkalmazása, azaz a piaci hatások háttérbe szorítása, kiiktatása; végül

– a sajátos KGST-autarkiára való törekvés.

E gazdaságpolitika a gazdasági struktúrát illetően olyan tartós negatív következményekkel járt, amelyek az átalakulás szempontjából különösen kedvezőtlenek.

A gazdasági struktúrára ezekben az országokban általánosan jellemző volt *a feldolgozóipar*, ezen belül a *nehéz-* (néhány országban a hadi) *ipar túlsúlya*,[8] ezzel szemben *a tercier (a szolgáltatási) szféra fejletlen volta*, ami azzal is összefügg, hogy a piac működése erősen korlátozott volt, ennélfogva a kereskedelmi, az üzleti és a pénzügyi szolgáltatásoknak kicsi volt a szerepe a gazdálkodás folyamataiban.

Ezek a jellemzők az 1980-as évek végén megtalálhatók voltak a magyar gazdaságban is; statisztikailag a foglalkoztatási szerkezet alapján mutathatók ki. Az adatokból azonban az is kitűnik, hogy Magyarországon, elsősorban az 1980-as években a nemzetközileg megfigyelhető tendenciákkal megegyező és a *piacgazdaságokhoz közelítő változások mentek végbe*.[9] Így a feldolgozóiparban foglalkoztatottak aránya 1970-hez viszonyítva 6 százalékponttal csökkent, a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya pedig 30,1-ről 44,6%-ra, azaz 14,5 százalékponttal nőtt.[10] Ennek ellenére: az azonos szintű piacgazdaságokhoz képest Magyarországon még az 1980-as évek végén is magas volt a mező-

[8] 1989-ben a nehéz- (ezen belül a hadi) iparban foglalkoztatottak aránya a feldolgozóiparon belül a kelet-közép-európai országok között Magyarországon volt a legkisebb.

	A nehéziparban foglalkoztatottak aránya 1989-ben (feldolgozóipari foglalkoztatottak = 100)
Csehszlovákia	67,0%
Lengyelország	56,5%
Magyarország	55,5%

Megjegyzés: Az ENSZ nómenklatúrának megfelelően számítva.

Forrás: *Industrial Statistical Yearbook*, 1989, Vol. 1.

[9] Az elmondottakra nézve lásd a 2. táblázatot. A táblázatból kitűnik, hogy tendenciájában a magyarhoz hasonló irányú elmozdulások a foglalkoztatottak ágazati szerkezetét tekintve 1980 után Lengyelországban és Csehszlovákiában is érvényre jutottak. Ezek mértéke azonban jóval kisebb volt, mint Magyarországon.

[10] A tercier szférában foglalkoztatottak arányának számottevő növekedésében elsősorban az nyilvánul meg, hogy 1965 után a magyar gazdaságpolitikában az életszínvonal emelésének követelményei előtérbe kerültek, ennek hatására valamelyest csökkentek a hiányok és bizonyos minőségi javulás is történt. Kiemelhetjük a kereskedelmi hálózat számottevő fejlesztését, a közlekedés területén a motorizáció megindulását, az autópálya- és autóút-építkezéseket, a modern benzinkút- és szervízhálózat kiépítését, a nagyvolumenű lakásépítést, a TV tömegessé válását, az idegenforgalom fejlesztéséhez kapcsolódó szállodanyitásokat, az 1980-as évek elején elsősorban az oktatási intézményekben a számítógépesítés megindulását stb. Forrás: Ehrlich (1988).

gazdaságban és a feldolgozóiparban foglalkoztatottak, míg alacsony a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya.

Ismeretes, hogy a szocialista iparosítás folyamatában létrejött kapacitásokat általában *elavult termék- és technológiai struktúra* jellemzi. Ennek megfelelően a szocialista országokban a termelés *energia- és nyersanyagigénye igen magas*. A piacgazdaságok adataiból számított nemzetközi normákhoz képest 1980-ban Magyarországon az acélfelhasználás 1,63-szoros, az energiafogyasztás pedig 1,76-szoros volt. A későbbi időszakra számított nemzetközi norma ma még nem áll rendelkezésre. A változás 1980 és 1988 között azonban olyan kismértékű (bár kedvező irányú), hogy az a megítélést nem befolyásolja.[11]

Az elavult technikán és technológián alapuló közepes, sokszor gyenge minőségű termékek előállítására alkalmas, *nagy munkaerőigényű tömegtermelés* elterjedtsége miatt az említett országokban a nagyméretű, több ezer embert foglalkoztató termelőüzemek dominanciája érvényesült. A tervutasításos rendszer követelményeihez igazodva *sokteleppes vállalati keretek* alakultak ki. Mindennek megfelelően a szocialista országokban *az üzemi- és a vállalati struktúrára az ún. „fordított piramis"*[12] volt a jellemző.

Az 1980-as évek végén Ausztriában, Svájcban és az Egyesült Királyságban a feldolgozóipari foglalkoztatottaknak csupán valamivel több mint 30%-a dolgozott az 500 főnél többet foglalkoztató üzemekben; Magyarországon viszont a megfelelő adat 1990-ben 49% volt. A feldolgozóipari vállalati méretstruktúrát illetően: 1989-ben az NSZK-ban a dolgozók közel 60%-a az 500 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál dolgozott, Magyarországon ugyanez az adat 70%.[13] Hozzá kell tenni, hogy az 1990-et megelőző két évtizedben Magyarország feldolgozóiparában erőteljes *üzem-, illetve vállalati decentralizáció* ment végbe: az említettekkel összehasonlítható 1970. évi magyar adat 60%, illetve több mint 80% volt.[14]

[11]Összehasonlításul nem érdektelen bemutatni a Lengyelországra és Csehszlovákiára vonatkozó hasonló mutatókat is.

	Acélfogyasztás		Vasércfogyasztás		Energiafogyasztás		
	nknm*	kg/fő	kg/fő		nknm*	kg/fő***	
	1980		1980	1988	1980	1980	1988
Csehszlovákia	+végt.	729**	1237	1124	2,5	6452	6172
Lengyelország	5,53	527	477	429	3,3	5590	4735
Magyarország	1,63	330	419	289	1,8	3850	3811

*A fejlettségi szint függvényében meghatározott nemzetközi átlaghoz, azaz a „nemzetközi normához" viszonyított szorzószám.

**1980-ban a piacgazdaságokban a legmagasabb egy főre jutó acélfogyasztás (629 kg/fő) Japánban volt, ezután következett az USA 508 kg/fő acélfogyasztásával.

***Szénegyenértékben.

Forrás: Ehrlich (1985a), 124, 287, 288, 291. old.; (1991) 188., 190. old.; International Statistical Pocketbook, 1991, p. 96; Iron Ore Statistics 1981–1990, UNDP, p. 20.

[12]Sok nagyüzem, illetve nagyvállalat, kevés kis és középnagyságú üzem, illetve vállalat, ennélfogva az üzemekben, illetve vállalatoknál foglalkoztatottak döntő többsége nagyüzemekben és nagyvállalatokban dolgozott. Lásd Schweitzer (1982), Ehrlich és munkatársai (1982), Ehrlich (1985).

[13]Ehrlich (1993a).

[14]Tájékoztatásul közlünk idevonatkozó lengyel és csehszlovák adatokat is. Lengyelországban 1980-ban a feldolgozóipari foglalkoztatottak 64%-a dolgozott az 500 főnél többet foglalkoztató üzemekben. 1990-ben az 500 főnél többet foglalkoztató csehszlovákiai vállalatoknál dolgozott a feldolgozóiparban foglalkoztatottak több mint 90%-a (Ehrlich, 1993a).

A termeléshez közvetlenül kapcsolódó szolgáltatási tevékenységeket (termelőeszközellátás, nagykereskedelem, külkereskedelem, felvásárlás, pénzellátás) is a nagyméretű monopolszervezetek léte jellemezte. E monopolhelyzetek jórészt olyan hatósági megkötéseken alapultak, amelyeknek a keretei között e szervezetek a bürokratikus koordináció és ellenőrzés feladatait is ellátták.

Az általános jellemzőket összefoglalva: a piacgazdaságokkal való összehasonlításból kiderül, hogy az 1980-as évek végén a magyar gazdaságban az ipar, ezen belül különösen a nehézipar túlsúlyos, a tercier szektor viszont alulméretezett volt. A gazdaságot nagy nyersanyag- és energiaigény, valamint a nagyüzemekbe és nagyvállalatokba koncentrált tömegtermelés dominanciája jellemezte. A gazdaságot a nagy, (kvázi) monopolhelyzetben lévő szervezetek dominálták. Ez az örökség az átépítéssel küszködő ország számára akkor is nagy teher, ha az egypárti államszocializmus utolsó időszakában végbement elmozdulások a piacgazdaságokban szokásos struktúrákhoz való közeledést jeleznek.

*A magyar gazdaság*nak voltak azonban olyan területei is, amelyek az örökség *pozitív, felhasználható és felhasználandó elemeit képezhetik.* Az USA-ból importált gép- és termelési rendszerek adaptálásában a magyar mezőgazdaság az 1970-es években a know-how exportálását is lehetővé tevő sikereket ért el. Indokolt továbbá kiemelni a történelmi hagyományokkal rendelkező mezőgazdasági kísérleti kutatóbázisokat és a felsőfokú végzettségű agrárszakemberek bőségét, végül a kisüzemek és nagyüzemek között kialakult ésszerű munkamegosztást és együttműködést mint olyan potenciált, amely – a kedvező természeti és klimatikus viszonyokat kihasználva – mezőgazdasági és élelmiszeripari specialitások kialakítására és világpiaci bevezetésére is alkalmassá teszi az országot. Kutatási potenciáljára támaszkodva a magyar gyógyszeripar jó néhány feltűnést keltő originális készítményhez jutott el, igaz, hogy tőkehiány miatt ezek piaci sikereit számára előnytelenül kellett multinacionális cégekkel megosztania. Kiemelhetők az egyes részproblémákra irányuló sikeres félvezető-fizikai és fényforrás-kutatások, valamint az ezeket felhasználó termelési-piaci eredmények.

Az örökség tartozéka a *gazdaság tulajdon szerinti szerkezete.* A vonatkozó statisztikai adatok az 1980-as évek közepén is a szocialista országokban általánosan jellemző képet adják. *Az állami szektor dominanciája* mellett *jelentős* (20–25% körüli) volt a *szövetkezeti és kis mértékű* (5–7% körüli) az egyéni, illetve *magánszektor.* Ha figyelembe vesszük, hogy – mint később erről bővebben is szó lesz – a regisztrált és nem regisztrált, többnyire *másodfoglalkozásként űzött tevékenységek* jelentősen kiterjedtek, akkor a kibocsátás, illetve a felhasznált munkaidő szempontjából *a magánszektor részarányát* sokkal nagyobbra, *20–25%-ra lehet becsülni.*

Sajátosan alakult a mezőgazdasági tevékenység szektorális struktúrája Magyarországon. Már az 1970-es években a *mezőgazdasági nagyüzemek* (szövetkezetek, állami gazdaságok) és a mezőgazdasági *kistermelés szoros integrációja* jött létre, amelybe betagozódtak a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságain kívül a falun, kisvárosokban lakók (munkások, hivatalnokok, illetve családtagjaik) kisparcellái is. Ebben az együttműködésben a nagyüzem üzleti alapon – de jelentős állami támogatásokkal – a termeltető (megrendelő) szerepét töltötte be és/vagy ellátó-beszerző, valamint átvevő-értékesítő feladatokat is ellátott. A kistermelő érdekeinek megfelelően választotta meg, hogy csatlakozik-e valamelyik integrációs lánchoz, annak egyik-másik láncszeméhez, vagy pedig ezektől függetlenül, önállóan termel saját fogyasztásra, illetve piacra. A dolog jelentőségét mutatja, hogy 1988-ban az összes művelés alatt álló terület 13%-án a teljes mezőgazdasági termelés 37%-át a kistermelők hozták létre. Fontos megjegyezni, hogy a

KGST keretében tömegtermelésre szakosodott magyar mezőgazdaság az 1980-as években a világpiacon az ezekben a tömegtermékekben kialakult kínálati túlsúly és áresés folytán súlyos jövedelmezőségi nehézségekkel küzdött.

3. Diszkrepanciák az elosztási viszonyokban

Az elosztási problémák szükségképpen kiéleződnek a gazdasági növekedés lelassulásának, illetve a stagnálásnak a periódusában. Ezért az elosztási viszonyok diszkrepanciáinak tárgyalását azoknak a változásoknak a bemutatásához kapcsoljuk, amelyek az 1980-as évek során a GDP egyes felhasználási tételeiben következtek be. A vonatkozó adatokat a 3. táblázatban foglaltuk össze.

A táblázat adatai feltűnő diszkrepanciákat mutatnak az egyes, többnyire kedvezőtlen folyamatok között:

(1) Változatlan áron számolva a belföldi felhasználás növekedése az 1980–1988-as években sokkal kisebb volt, mint amennyivel a létrehozott GDP gyarapodott (4,1% a 15,1%-kal szemben). Az ilyen eltérés többnyire tőkekihelyezést, esetleg külkereskedelmi cserearány-veszteséget takar. Magyarország cserearány-vesztesége az 1980-as években mintegy 10% volt. Magyarország „tőkekihelyezése" pedig valójában *adósságszolgálatot*, ezen belül kamatfizetést jelent. 1989-re Magyarország bruttó konvertibilis adóssága 20,4 milliárd USD (a konvertibilis export mintegy háromszorosa), nettó adóssága pedig, számításba véve a jegybanki tartalékokat is 14,9 milliárd USD (a konvertibilis export több mint kétszerese) volt. Az adósság éves kamatterhe a GDP-nek mintegy 5%-át tette ki. E nagymértékű eladósodottság, az ezzel összefüggő nemzetközi kötelezettségek az örökség súlyos terhét képezik.

(2) A belföldi felhasználás két fő területén – a beruházásoknál és a lakossági fogyasztásnál – a változások éppen ellenkező előjelűek voltak. Amíg a *bruttó beruházás* több mint 10%-kal *csökkent*, addig a *lakossági fogyasztás* közel 10%-kal *emelkedett* 1980 és 1988 között. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a bruttó beruházások már a tárgyalt időszakot megelőzően is visszaestek, akkor különösen erőteljes hangsúlyt kap az ország vagyonának, kapacitásai fejlesztésének elhanyagolása.

A 3. táblázatban közölt adatokból nem tűnik ki, de a hazai és a nemzetközi elemzések[15] egyértelműen rámutattak, hogy a beruházások csökkent volumene mellett is elsőbbséget kaptak az energiatermeléshez kapcsolódó, továbbá a KGST-re orientált nehézipari fejlesztések. Így az adott periódus *preferált beruházásai* nem oldották, hanem inkább tovább *erősítették a kapacitásokban meglévő strukturális deformációkat* és *elszívták az eszközöket a kiemelt fejlesztésekkel nem rendelkező területek elől.* Ezért az 1980-as években *a meglévő kapacitások fenntartása, modernizálása elmaradt a szükséges és racionális mértéktől.*

Az *ipar* eszközeinek avultsága és leromlottsága az 1980-as években fokozódott. A *mezőgazdasági* nagyüzemekben (nagyszövetkezetekben) az 1970-es években végrehajtott és nemzetközi összehasonlításban is sikeres modernizálás (mindenekelőtt az USA-ból származó gép-, és komplex termelési rendszerek alkalmazásba vétele) az 1980-as években megtorpant. Még a legszükségesebb felújításokat és modernizálásokat sem haj-

[15]Lásd egyebek között az *Economic Survey* különböző számait (Economic Commission for Europe); Berend T. I. (1988); Révész (1990).

tották végre a gazdaságban. Súlyosbítja Magyarország lemaradását, hogy a beruházási-felújítási apály abban az évtizedben jelentkezett, amikor a piacgazdaságokban a termelés, valamint a szolgáltatás technológiája és szervezete a *harmadik technikai forradalom* vívmányait birtokba véve igen erőteljesen alakult át.

A piacgazdaságra való átmenet feltételeinek megteremtése szempontjából különösen jelentősekké váltak az *infrastrukturális hálózatokban meglévő mennyiségi hiányok és minőségi problémák*. Mindenekelőtt ezek elavultságát és lepusztultságát szükséges kiemelni, amelyet az 1965–1975-ben megvalósult fejlesztések egyes területeken (pl. a lakásállománynál) enyhítettek ugyan, de amelyet az 1980-as években tapasztalható pénzszűke ugyanakkor számottevően felerősített és kiélezett.

Ezzel kapcsolatban csupán néhány tényt említünk: a vasútvonalak tekintélyes része nincs megfelelően ellátva biztosító berendezésekkel, egy részük teherbírása alatta van a nemzetközi normáknak; az országos közutak mintegy felének elégtelen a burkolati szélessége és kicsi a teherbírása, a mezőgazdasági utak kiépítetlenek; az energiahálózat számos helyen nem teszi lehetővé a háztartások teljes villamosítását; kirívó a telekommunikációs szolgáltatásokban mutatkozó hiány, így például 700 ezren várnak Magyarországon telefonra és a településeknek mintegy 2/3-a nincs a nemzetközi távhívó hálózatba bekapcsolva,[16] az állami tulajdonban lévő lakásállomány jelentős része lepusztult; a kórházak több mint fele sürgős rekonstrukcióra szorul; a víz- és csatornahálózat elöregedett, a budapesti közművek jelentős része 80–100 éves, gyakoriak a csőtörések; jelentősek a környezeti károk (ipari stb. szennyezőanyagok beszivárgása a talajba, a kutak és a talajvizek egy részének elnitrátosodottsága), a közcsatornákkal elvezetett szennyvíz jelentős része sem mechanikailag, sem biológiailag nem tisztított stb.

(3) Ellentmondásos folyamatokról tanúskodnak a lakossági jövedelem alakulásához kapcsolódó részmutatók is. A lakosság munkajövedelmei több mint 7%-kal nőttek, miközben a reálbér (lásd a 3. táblázat 6. és 7. sorát) csökkent (ugyancsak több mint 7%-kal).

Az ellentétes mozgás magyarázata az, hogy – mint ezt korábban más összefüggésben már említettük – az adott időszakban a részben legális, részben illegális (regisztrálatlan) *második gazdaság*, azaz a jelentős részben *másod- (mellék-) foglalkozásokon alapuló*, szocialista (állami és szövetkezeti) szektoron kívüli gazdasági *tevékenység* a gazdaság minden ágazatában erőteljes *terjedésnek indult*. A kínálat ebben a formában követte a fogyasztás növekedésének és a nyugati minták demonstrációs hatásainak megfelelő kereslet- (szükséglet-) differenciálódást, amelyet a nagyüzemi „hivatalos" gazdaság márcsak struktúrája miatt is fedezetlenül hagyott. A folyamatot – mint később látni fogjuk – a gazdaságpolitikában, illetve a jogrendszerben végrehajtott változtatások is serkentették.[17]

Az 1980-as évek közepén a szocialista szektor egészében kifejtett éves munkatevékenységnek mintegy 30%-át tette ki a regisztrált és nem regisztrált magántermelésre

[16] 1989-ben Magyarország 100 lakosra jutó telefonfővonal-sűrűsége mintegy 70%-kal alacsonyabb, mint a nemzetközi norma. Csehszlovákia telefonfővonal-sűrűsége megelőzi a magyarországit, de ellátottsági szintje így is 43%-kal maradt el a nemzetközi normától. Forrás: Ehrlich (1992, 182. old.).

[17] Szükséges itt hangsúlyozni, hogy a regisztrált és főállásként űzött magántevékenység korlátai fennmaradtak. A hatóságok a magánvállalkozásokat az adóztatás gyakori változtatásával, a helyiségbérletek módosításával, az engedélyek visszavonásával az ideiglenesség és bizonytalanság állapotában tartották. A kínálatnak a keresletet követő kibővülése többnyire féllegális (szürke) vagy illegális (fekete) formákat keresett és talált magának. E szürke és fekete formák pedig elsősorban kiegészítő, illetve másodfoglalkozásként voltak működtethetők. A szocialista szektorban megtartott főállás egzisztenciális biztonságot jelentett és a dekonjunktúra, illetve a lelepleződés veszélye esetén a visszavonulás lehetőségét is biztosította.

felhasznált munkaidő.[18] Az emberek élve a lehetőségekkel minden munkaalkalmat megragadtak ahhoz, hogy a főmunkaidőben lecsökkent bérüket mellékfoglalkozásként kifejtett többletmunka jövedelmével pótolják. A magyar családok 2/3-ában jellemzővé vált a főmunkahelyi munka mellett rendszeresen végzett másodtevékenység; ennek mintegy felét a csak részben piacorientált mezőgazdasági kistermelés tette ki. A „siker" ára az önkizsákmányolás fokozása volt, ami egyik tényezője lehet annak, hogy Magyarországon a középkorú férfiak halandósága romlik, várható élettartamuk csökken. De a főállásban, a főtevékenységben végzett munka is megsínylette a másodtevékenységek viharos terjedését. Jellemző magatartásformává vált a főmunkahelyen a teljesítőképesség visszatartása azért, hogy maradjon elegendő erő a mellék-, illetve másodtevékenységre.

A *második gazdaság* erőteljesen kiterjedve az 1980-as évek végére a magyar gazdaság fontos részévé vált, amely az első, a „hivatalos" gazdaság ellenében és annak működésében konfliktusokat okozva született, s amely fehér, szürke és fekete tevékenységeket egyaránt magában foglalt. A második gazdaság *számottevő rétegeket nevelt át többfoglalkozásúvá* és tanította meg az embereket munkaerejük és korlátozott értékű kis magántulajdonuk többcélú hasznosítására és értékesítésére.

(4) A lakossági összjövedelem összetevői közül az adott időszakban az ún. *társadalmi jövedelmek*[19] emelkedtek a legdinamikusabban (3. táblázat). A lakossági összjövedelem növekedése tehát a társadalmi juttatások miatt haladja meg a munkajövedelmekét.

A pénzbeni társadalmi jövedelmek legnagyobb tétele a nyugdíj. A magyar *nyugdíjrendszer* nemzetközi összehasonlításban alacsony korhatárokkal dolgozik (nőknél 55, férfiaknál 60 év). Egyes, nagy fizikai igénybevétellel járó foglalkozások esetében (például bányász, szövőmunkás, rendőrségi, illetve honvédségi állományhoz tartozók) az általánosnál alacsonyabb a nyugdíjkorhatár. Kiterjedt a rokkantnyugdíjasok állományába kerültek rétege is.[20] 1989-ben Magyarországon a 18 évnél idősebb lakosság 32,5%-a volt nyugdíjban. Ez az arány nemzetközi összehasonlításban rendkívül magas.

A szociális gondoskodáshoz más transzferkifizetések is tartoznak. Ilyenek az egészségügyi biztosításhoz kapcsolódó *táppénz*kifizetések, a családban nevelt gyermekek száma alapján fizetett *családi pótlék*ok, a kisgyermekek gondozására szabadságon lévő anyák (szülők) részére fizetett *gyermekgondozási segély*ek, illetve díjak.

A *természetbeni juttatások* két legnagyobb tétele az ingyenes oktatás és a minden magyar állampolgárra kiterjedő egészségügyi ellátás volt. (Lásd a 4. táblázatot is.)

Meg kell jegyezni, hogy az államháztartást közvetlenül terhelő tételeken túl az állami vállalatok, nagyszövetkezetek, sőt állami intézmények is nyereségükből, vagy költségeik terhére számos szociális és kulturális intézményt (akciót) maguk finanszíroztak (vállalati, intézményi bölcsődék, óvodák, üdülők, sport-, és kultúrintézmények, orvosi rendelők fenntartása, hozzájárulás az alkalmazottak lakásépítéséhez stb.).

A magyar *iskolarendszer* 8 osztályos általános iskolán nyugszik, amelyet a megfelelő korosztály 95%-a végez el. A továbbtanulók (korosztályuk 88%-a) középiskolai oktatásban (gimnáziumok, szakképzést nyújtó technikumok), továbbá az általános iskolai végzettségre épülő szakmunkásképzésben vesznek részt. A magyar egyetemi, illetve főiskolai szintű *beiskolázási politiká*nak az a *sajátossága*, hogy mivel a felvételnél szigorú

[18]Révész (1985); Timár (1988); Dallago (1989); Andorka (1990).

[19]Az idetartozó kérdéseket részletesebben tárgyalja a VI.3. és a VI.4. alfejezet.

[20]A nyilvántartások szerint 1989. január 1-én a saját jogú nyugdíjasok 27%-a volt rokkantnyugdíjas. Ebben az állományban a rokkantnyugdíjasoknak 41%-a, az összes saját jogon nyugdíjas személynek pedig 13%-a korhatáron (azaz 55, illetve 60 éven) aluli volt. (Réti Jánosnak, az Országos Nyugdíjfolyósító Főigazgatóság szakértőjének közlése.)

szűrést alkalmaz, a beiskolázásra kerülők nagy része diplomával hagyja el az egyetemet, a főiskolát. Ezzel függ össze, hogy nemzetközi összehasonlításban Magyarországon a 100 000 lakosra jutó egyetemi és főiskolai hallgatók száma alacsony, miközben a végzettek számának aránya tekintetében Magyarország az európai középmezőnyhöz tartozik (5. táblázat). Továbbá – minthogy Magyarországon a felsőfokon végzettek nagy többsége dolgozik – a felsőfokon képzetteknek az aktív népesség egészén belüli aránya magasabb, mint a hasonló fejlettségű piacgazdaságokban. A magyar népesség tehát *az iskolai végzettség tekintetében a fejlett Európa színvonalán áll.* Az aktív népességhez tartozóknál az elvégzett iskolaévek átlagos száma 1980-ban 9,3 (1990-ben 10,2), Ausztriában 9,6, Németországban 10,1, Belgiumban 9,3, Finnországban pedig 9,8.[21]

Az *oktatás minősége* ugyan sok kívánnivalót hagy maga után, de nem marad el az európai átlag mögött. A középiskolai tanulóknál végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat a természettudományok, illetve az egzakt tudományok oktatásában elért igen jó magyar eredményekről tanúskodik, ugyanakkor gyenge a fiatalok olvasási és szövegértelmezési készsége.[22] A felsőfokú oktatás színvonalát a Magyarországon tanuló külföldi hallgatók magas (7% körüli) aránya is minősíti.[23]

A magyar állampolgársággal együttjáró ingyenes, elvileg teljeskörű *egészségügyi ellátás* szinte korlátlanná fokozza az igényeket, a rendelkezésre álló, szükségképpen korlátozott erőforrások, kapacitások viszont határt szabnak e szükségletek kielégítésének. A szükségletek expanziójának hatására széles körű és az ország egészét lefedő *egészségügyi hálózat* alakult ki. Ez a kiépített hálózat *szakszemélyzetével együtt igazi nemzeti értéket képvisel.* Ugyanakkor e hálózatot az általános zsúfoltság és szegényes felszereltség jellemzi.

Az egy orvosra, illetve egy kórházi ágyra jutó lakosok száma Magyarországon a fejlett európai átlagnak felel meg.[24] Ugyanakkor a betegágyak nem egy kórházban a folyosókat is ellepik, az egészségügyi szolgálat átlagos felszereltsége pedig 5–15 éves késésben van Nyugat-Európához képest (jórészt hiányzanak a modern elektronikával működő vizsgáló és beavatkozó eszközök, a számítógépesítés stb.). A szükségletek, valamint a kapacitások és fejlesztési lehetőségek közötti diszkrepancia az 1980-as években különösképpen kiéleződött. Az orvosok fizetése a társadalom többi csoportjaihoz képest relatíve romlott, de az igények és a tőlük elvárt teljesítmények emelkedtek. A különböző természetű hiányok (kórházi ágyakra, műszeres vizsgálatokra és beavatkozásokra kialakult várólisták, rendelőintézeti sorban állások stb.) hatására a páciensek és a szolgáltatók közötti kapcsolatban a hálapénz, a *paraszolvencia* piacpótló és bérkiegészítő rendszerként funkcionál.

Az államszocializmusban kialakult *társadalmi ellátásnak négy általános problémáját* szokták kiemelni.

– Egyes elemeiben társadalmilag indokolatlanul nyújt juttatásokat, továbbá biztosít preferenciákat az arra rá nem szoruló, jobb alkupozícióban lévő, nem egyszer a gazdagabb rétegek számára.

[21]Révész András számításai.

[22]A nemzetközi vizsgálatok az International Assessment of Educational Progress (IAEP) és az International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) keretében folynak.

[23]A Művelődésügyi Minisztériumból származó közlés.

[24]Az 1980-as évek végén például az egy orvosra jutó lakosok száma Ausztriában 332, Belgiumban 273, Franciaországban 261, az NSZK-ban 284, Magyarországon pedig 288 fő volt. (*Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv*, 1991. Magyar Központi Statisztikai Hivatal, 248. old.)

– Tompítja az emberek felelősségét saját életvitelükért, illetve elősegíti az élősdiség terjedését.

– Rossz hatékonysággal, pazarlóan használja fel az erőforrásokat.

– Újabb és újabb szükségleteket és „kiigazításokat" gerjeszt, ennélfogva a gazdaság teherbíró képességének alakulásától függetlenül duzzasztja fel a szociális gondoskodásnak az államháztartást terhelő társadalmi költségeit.

A magyar lakosság államháztartásból táplálkozó társadalmi jövedelmeinek az 1980-as évek közepére elért színvonala a hasonló fejlettségű piacgazdaságokhoz képest magasnak értékelhető.[25] E kiadások továbbá a maguk automatizmusai folytán és a politikai mechanizmus működésének hatására erőteljesen növekvő tendenciát vettek fel akkor is, amikor a gazdaság stagnálni kezdett (a 3. táblázatról leolvasható: az 1980-as években a lakosság társadalmi jövedelmei összesen 18%-kal emelkedtek a GDP hazai fogyasztásának 4%-os emelkedése mellett).

Az 1980-as évek második felében már kiélezetté vált az a korábban is érzékelhető *diszkrepancia*, amely az állam által nyújtott juttatások szélesülő tendenciája, növekvő költségigénye és a gazdaság teljesítőképessége között jött létre. Az állampolgári jogosultságokká vált juttatások rendszere töredezni kezdett. A *kialakult állami elkötelezettségek*, különösképpen a gazdaság stagnálása, majd visszaesése mellett valamiféle *időzített költségvetési bomba*ként voltak (és vannak) jelen az örökségben.

4. A puha diktatúra, az életvitel

Az *államszocialista berendezkedés* Magyarországon is behatárolta az egyszerű emberek életkörülményeit, *korlátozta a szabadságjogokat*, illetve – konkrétan és átvitt értelemben is – *az emberek mozgásterét*. Az európai mércével *alacsony és jórészt kiegyenlített életszínvonal*, a biztosított (teljes) foglalkoztatás, a szükségletkielégítés lehetőségeinek *univerzáltság*a, az általános társadalmi gondoskodás (az iskoláztatásban, az elhelyezkedés meghatározásában, az egészségügyi ellátásban) szegényesen biztonságos volta olyan kereteket jelentettek, amelyek (legalábbis) a főmunkahelyen nem serkentették nagy erőfeszítésekre az embereket.

A hétköznapi viszonyok ugyanakkor a magyar átlagembert sok olyan bosszúságtól és megaláztatástól kímélték meg, ami a volt szocialista tábor más országaiban az emberek életét gyakran beárnyékolta. Az 1956-os népfelkelést követő konszolidáció lényeges eleme volt, hogy az újjászerveződött diktatúra az emberek tömegeit nem kívánta napról napra demonstratívan megnyilvánuló hűségnyilatkozatokra kényszeríteni. A hatalomra került kádári vezetés azt a következtetést vonta le, hogy a politikai hatalomnak *kétoldalú*

[25] A World Bank által publikált tanulmány a nemzetközi nómenklatúra szerinti szociális kiadásokat 1986-ban Magyarországon a GDP 24%-aként, a gazdasági fejlettségben hozzá közelálló piacgazdaságokban pedig 20,9%-ként mutatja ki (The World Bank, 1992, 7. old.). Az ilyen összehasonlításokkal kapcsolatban a szakértők egy része kiemeli, hogy például az egészségügyi ellátás költségei Magyarországon (és más államszocialista országokban) teljes egészében az államháztartás kiadásaként jelentek meg, míg a piacgazdaságok számottevő részében az egészségügyi szolgáltatások díjának jelentős részét az állampolgárok fizetik, ennek megfelelően az egybevetés hibás. De hiszen pontosan erről van szó. Olyan (például egészségügyi) szükségletek kielégítése, amelyek a piacgazdaságokban teljes egészében (vagy részben) az egyénre (a háztartásra) tartoznak, a szocialisztikus berendezkedésben a társadalmi gondoskodás hatáskörébe kerültek. Az ellátás ezáltal társadalmilag-államilag garantálttá és a fizetőképes kereslettől függetlenné vált. Ez természetesen felduzzasztja a közkiadásokat.

kompromisszumokon alapuló megegyezést kell kötnie a lakossággal. Egyrészt *el kell fogadtatni a szovjet érdekövezethez tartozás tényét*, ebből következően a szovjet berendezkedéshez és a Szovjetunió érdekeihez, törekvéseihez való alkalmazkodási kényszert. Másfelől viszont a politikailag indifferens (illetve nem megnyilvánuló) *embereket békén kell hagyni*. Érvényesült a sokszor hangoztatott kádári jelszó: „aki nincs ellenünk, az velünk van".

A megszilárduló politikai hatalom levonta az 1956-os felkelés másik nagy tanulságát is: az egypárti államszocializmus rendszerének, *politikai stabilitásának* fenntartása Magyarországon csak *akkor lehetséges, ha a lakosság életfeltételei és életkörülményei évről évre javulnak*. Ezért az 1956 utáni egész időszak gazdaságpolitikájának vezérlő célkitűzése volt az életszínvonal folyamatos növelése. A termékválaszték folyamatosan gazdagodott és már az 1960-as évek közepétől jórészt ismeretlenek voltak a sorban állások az üzletek előtt a napi szükségletekre irányuló termékekért. Az életszínvonal, illetve a lakosság fogyasztása folyamatosan és érezhetően nőtt még abban a periódusban is (az 1970-es évek közepétől), amikor ezt az eladósodás növekedése kísérte, továbbá később, amikor a gazdasági stagnálás helyzetében annak forrása (mint láttuk) a másodtevékenységek általános elterjedése volt.

Az 1970-es években felgyorsult a kedvezményes állami hitelek segítségével és saját munkán (továbbá besegítő rokonok és barátok munkáján) alapuló, vagy hétvégi építőbrigádok által végzett *magánlakásépítés*.[26] Gyarapodtak a magántulajdont képező *kisvállalkozások*. Ennek folyamatában bővült a szolgáltatások választéka, színvonalas kisvendéglők hálózata épült ki az országban és szolgálta ki vendégeit.

Terjedt az *automobilizmus*,[27] bár az autó kiutalásokra gyakran 3–5 évig is várni kellett. Már az 1960-as évektől lehetővé tették, hogy a magyar állampolgár szűkmarkú valutaellátmánnyal 3 évenként (meghívás alapján évenként) egy hónapot „nyugaton" töltsön. Ezt a lehetőséget élelmiszerekkel, konzervekkel felszerelve és a szerényebb kempingeket igénybe véve egyre több autóval rendelkező magyar állampolgár, illetve család használta fel a *turizmus* céljaira. Terjedtek a bevásárlást és cserekereskedelmet szolgáló rövidebb külföldi utak is.

Általánossá váltak a hivatalos kiküldetések, a meghívásos utak üzleti célokra, külföldi konferenciákra, kongresszusokra, tudományos, művészeti és egyéb rendezvényekre. A keleti orientáció után kölcsönös megbecsülésen alapuló szakmai kapcsolatok és együttműködés alakult ki a magyar és nyugat-európai, USA-beli szakemberek között is. A politikai hatalom *széles működési teret, gondolatközlési szabadságot és utazási lehetőségeket engedélyezett a professzionális értelmiség számára*. Ugyanakkor megkövetelte a szovjet orientációnak és a szovjet megszállás tényének elfogadását, elvárta továbbá az egypárti hatalmi rendszernek, benne a kommunista párt vezető szerepének elismerését. Az ezeket a tabukat megsértőkkel szemben a hatalom keményen eljárt.

Magyarország vonzóvá vált a külföldiek számára. A volt szocialista országoknak a magyarokénál bezártabb életre kényszerített polgárai sorban állás árán, (sokszor) pro-

[26] Az egy lakásra jutó lakosok száma 1988-ban Magyarországon 2,7 (Csehszlovákiában azonos, Lengyelországban 3,5) fő volt. Az 1970-es évek második felében Magyarországon éves átlagban 91 000 lakás épült, ebből magánépítkezésként 58 000 (64%). A megfelelő adatok az 1980-as évek első felében 74 és 58 000 (78%), 1986-ra pedig 69 és 61 000 (89%). (*Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv*, 1989, KSH, 246. old.) és *Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, 1987, 1988, 41. old.)

[27] 1988-ban már több mint minden második magyar családnak volt autója. Ebben az évben az 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma Magyarországon 169, Csehszlovákiában 176, Lengyelországban pedig 119 darab volt. (*Nemzetközi Statisztikai Évkönyv*, KSH, 1991, 163. old.)

tekcióval „érdemelték ki" a magyarországi nyaralás privilégiumát. Budapest a maga viszonylag gazdag kereskedelmi áruválasztékával a KGST országok bevásárló turizmusának központjává vált. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a „magyar felet" sok olyan szakmai rendezvény szervezésére kérték fel, melyen „keletről" jött szakemberek is részt vettek. Magyarország fontos találkozóhely-szerepet töltött be: a kelet- és a nyugat-német polgárok, a német családok egymástól fallal elválasztott tagjai rendszeresen töltöttek el együtt néhány hetet Magyarországon nyaralással. Olcsósága, viszonylag széles választékú szolgáltatáskínálata, annak kuriozitása, hogy szocialista országban lehet nyaralni, kedveltté tette Magyarországot más nyugati országok kisebb pénzű turistái körében is.

A fejlődés, a bővülő választék a boltokban, a szélesebbé váló lehetőségek, továbbá a külföldről beszivárgó *demonstrációs hatások* felfokozták a magyar lakosság számottevő részének *igényszintjét*. Elterjedt a kétkeresős, a három- sőt sokszor *négyszakmányos családmodell*: férj és feleség főállásban a szocialista szektorban, emellett piacorientált mezőgazdasági kistermelés vagy egyéb kisegítő munka, másodtevékenység hétvégi építkezéseken, napról napra végzett rendszeres túlóra a főmunkahelyen, regisztrálatlan vagy csak részben regisztrált másodfoglalkozásként űzött kis magánvállalkozás. Természetesen az értelmiségiek is megtalálták a főállásból származó jövedelmek mellett másodjövedelmeik forrásait.

Végül is a kádári rendszer hatalmi bázisát képező puha diktatúra alatt Magyarország a mindennapi tapasztalat mérlegén a keleti szomszédokhoz képest valóban a tábor *legvidámabb barakk*jának bizonyult. A *nyugati szomszédokkal való összehasonlításban* azonban az elért vívmányok és eredmények *szegényesek* voltak.

Az 1980-as években az egyre világosabb válságjelenségek, a csökkenő reálbér, az eladósodás, a fizetésképtelenség kísértete egyértelművé tették az egyszerű emberek számára is: a legnagyobb erőfeszítések mellett sincs további számottevő felemelkedés. Minden tartalék kimerült. A rendszer elérte fejlődési határait. Valami újnak kell következnie. Ez az általános felismerés az örökségnek az átmenet békés jellegét érlelő értékes eleme volt.

5. A piacgazdaság kiépítése felé tett lépések

Az 1980-as évek legelején a szélesen értelmezett elit, ezen belül a politikai vezetés számottevő része már egyértelműnek tartotta, hogy Magyarországon nyitni kell a piacgazdaság irányába. A helyzet józan mérlegelését és az ezen alapuló döntéseket elősegítette az a *generációváltás*, ami a vezető rétegekben, a párt és államapparátus személyi állományában, a vállalati menedzsmentben, a szélesebben értelmezett szakértői körökben bekövetkezett. Ez a váltás a hívő és idős kommunisták számottevő részének helyére már egyetemet végzett, a korszerű nyugati szakirodalom ismeretével és a piacgazdaságok működéséről már bizonyos személyes tapasztalatokkal is felvértezett, többnyire tehetséges fiatal szakembereket helyezett. Az új vezetők már tudatában voltak annak, hogy a kátyúból csak az államszocializmus kialakult rendszerének meghaladásával lehet kilábalni.

A terv és piac szerves egységét meghirdető *1968-as magyar gazdasági reform* felemás volta felemás eredményeket hozott. Mindamellett a reform még félbemaradtságában is olyan fontos és *maradandó alapok*at épített be a gazdaság rendszerébe, amelyek előkészítették, illetve megkönnyítették a piacgazdaságra való áttérést szolgáló lépéseket. A reform Magyarországon megszüntette a kötelező tervmutatók rendszerét, növelte az ál-

lami vállalatok és szövetkezetek önállóságát a központi és helyi apparátusokkal szemben; bekapcsolta a termelővállalatokat a külkereskedelem alakításába, amelyek elszámolásaikban érvényesítették az importot és exportot illető devizális kiadásokat és bevételeket, ezen keresztül a külkereskedelemben realizálódó konkrét árakat.

Az 1973-as *világpiaci árrobbanást követően*, az annak jelzéseit mellőző, a KGST együttműködésre épített növekedésorientált *gazdaságpolitika a fizetésképtelenség közelébe* sodorta az országot. 1981 végére Magyarország külső bruttó adósságállománya 10,7 milliárd USD-ra nőtt, ami az éves konvertibilis exportnak mintegy háromszorosát jelentette. Az afganisztáni agresszió, a lengyel csőd hatására Magyarország számára is bezárultak a nemzetközi hitelcsatornák. A fizetésképtelenné válástól csak a BIS (Bank of International Settlements, Basel) áthidaló kölcsöne, majd a *Világbank*, illetve az *IMF tagságának* elnyerése (azaz az 1950 óta első ízben a Szovjetunió előzetes hozzájárulása nélkül megtett jelentős külgazdasági, illetve külpolitikai lépés sikere) után kapott készenléti hitel mentette meg az országot.

A gazdasági tények most már a legfelsőbb politikai vezetést is arra kényszerítették, hogy elfogadják az apparátusban, a szakértői körökben kialakult *diagnózist:*

– a KGST együttműködés további életképessége, a KGST által biztosított termelési és pénzügyi védőernyő merő illúzió;

– hosszú távú stabilitást csak a nyugati piacokra (a világpiacra) orientált exportképes termelés gyors növekedése, a külföldi működőtőke ehhez szükséges beáramlása biztosíthat;

– a magyar gazdaság mély és óhatatlanul veszteségekkel együtt járó szerkezeti átalakulása elkerülhetetlen;

– a szocialista nagyvállalati szektor kialakult struktúrájában és működési feltételei mellett képtelen az alkalmazkodásra;

– a gazdaság működési módjában alapvető változásokra, a termelési tényezőkkel való gazdálkodás előtérbe helyezésére, ehhez pedig a modern piacgazdaság hatóerőinek a kibontakozására van szükség.

Az 1980-as, kiváltképpen az *1985-öt követő* évek Magyarországon a *második reformhullám* évei voltak. A reformlépések a magánvállalkozási lehetőségek kibővítését, a kereskedelmi, köztük a külkereskedelmi monopolhelyzetek oldását hozták magukkal. Kiterjedt az állami vállalatok önállósága, miközben erőteljesen szűkültek az állami szervek tulajdonosi jogosultságai. Lazultak a KGST kapcsolatok és felértékelődött a nyugati gazdasági orientáció. Ennek megfelelően a belföldi árak alakulásában egyre nagyobb szerepet kaptak a nyugati relációban érvényesülő export- és importárak. A bankszféra struktúrájában és az adóztatásban a modern piacgazdaság intézményrendszerének a honosítására került sor. A magyar reformlépéseket felgyorsította és egyre merészebbé tette Gorbacsov fellépése, aki a Brezsnyev doktrína elvetésével a volt szocialista tábor kis országainak a vezetői számára lényegében szabad kezet adott.

A következő intézkedéseket, illetve törvényekben rögzített változásokat indokolt kiemelni:

A *termelői árak* rendszerében már 1980-ban a fentebbi felismerésekhez igazodó koncepcionális változásokat hajtottak végre. Ezek a változások a hazai költségarányokat tükröző ararányok helyett olyan ararányok kialakulását célozták, amelyeket az importban és az exportban a nemzetközi piacok érvényesítenek a magyar gazdaság felé. Ez a szimulációs szabályokkal és márcsak ezért is számos zökkenővel működő árrendszer megkönnyítette és lépcsőzetessé tette Magyarországon az *ár- és importliberalizálás*t, melynek *első lépéseire* az 1980-as évek végén került sor.

Megkezdődött *a többfunkciós központi bank monopóliumának a felszámolása*. Korábban létrehozott állami innovációs alapok bankszerű kezelésére kisebb tőkeerejű pénzintézeteket hoztak létre. Korlátozott hatókörrel külföldi bankok működését engedélyezték és két külföldön működő magyar (állami)–külföldi vegyesbankot alapítottak. A legfontosabb lépés a *kétszintű bankrendszer*re való áttérés volt 1987. január 1-én. A Magyar Nemzeti Bank pénzjegykibocsátó bankká vált, míg az üzleti bankfunkciók ellátására (a részben a Magyar Nemzeti Bank fiókhálózatából kialakított) öt nagy kereskedelmi bankot szerveztek.

Már 1983-ban engedélyezték, illetve szabályozták a *kötvény*ek kibocsátását, amelynek nyomán létrejött a lakossági megtakarítások viszonylag kis részét mozgató kötvénypiac. 1988-ban kodifikálták az értékpapír-kibocsátás és -forgalmazás alapszabályait, 1990 elején pedig az államszocializmus utolsó, „szakértői" kormánya (a Németh-kormány) törvényként léptette hatályba az *értékpapír-kibocsátás* és az *értékpapír-tőzsde* szabályait.

Az *adórendszer teljes átépítését* 1988–1989-ben hajtották végre. A korábbi, termékcsoportokra differenciált és szektorális megkülönböztetéseket is tartalmazó forgalmi adót nyugat-európai mintát követő háromkulcsos hozzáadott értékadó váltotta fel. Személyi jövedelemadóként egységesítették a lakossági jövedelmek korábban jövedelemforrások szerint differenciált és számos megkülönböztetéssel működött adórendszerét. Végül a tulajdonformák tekintetében semleges, elvileg egységes vállalkozói nyereségadót vezettek be. Egyidejűleg megkezdték a kiterjedt és differenciált *termelési*, valamint *fogyasztási szubvenciók*, továbbá *árlefölözések leépítésé*t és racionalizálását. Mindez még a régi hatalmi rendszer időszakában hozzájárult a vállalatokra és vállalkozásokra érvényes állami játékszabályok egységesítéséhez.

A legjelentősebbek azok a *változások* voltak, amelyek *a tulajdonviszonyokban*, ehhez tartozóan *a szocialista tulajdon működtetésében* mentek végbe.

Szélesedtek a magánmunkának és a *magántulajdonnak a működési lehetőségei*. Már 1981-ben a kisszervezetek működésének olyan új formáit hozták létre, amelyek lehetővé tették az önállósodást és azt, hogy munkások és különféle szellemi foglalkozásúak a nagyszervezetekben végzett főmunkájuk mellett legális keretek között folytathassanak másodtevékenységeket. Tovább gyarapodtak a mezőgazdasági kistermelés egységei és üzleti jellegűvé vált az az integrációs szerep, amelyet a mezőgazdasági termelőszövetkezetek a kistermelés szervezésében és értékesítésében végeztek. Növekedett a szövetkezetek önállósága, fejlesztési akcióik és hitelellátásuk finanszírozásában – a változatlanul meglévő jelentős állami támogatások mellett – alapvetővé váltak az üzleti szempontok. Hozzákezdtek a *szövetkezeti tagok résztulajdonosi pozíciójá*nak megerősítéséhez.

Megváltozott az állami vállalatok működtetése. Az 1980-as évek közepén az *állami vállalatok körében önkormányzó* (önigazgatás jellegű) *tulajdonlás*t hoztak létre, korlátozva a hatóságok (minisztériumok) tulajdonosi jogait és funkcióit. A vállalati önállóság megerősítéséhez módosították a gazdaságirányítás miniszteriális szervezetét, az ágazati elv szerint tagolt ipari minisztériumokat egy ipari minisztériumba egyesítették. 1988-ban a piacgazdaságok példáját követő *társasági törvény*t kodifikálva, lényegében korlátlan lehetőségeket biztosítva a magántársaságoknak, megalapozták a részvénytársaságok és a kft-k létrehozását, majd jogi előírásokat alkalmazva lehetővé tették az *állami vállalatok átalakulását* részvénytársasággá, kft-vé, illetve részvénytársaságok, vagy kft-k halmazává. A társasági törvényhez kapcsolódva a polgári jognak megfelelően szabályozták a *külföldiek* magyarországi *befektetései*t. Végül a hatalomváltás előtt *az állam gazdasági tulajdona privatizálásá*nak az alátámasztására létrehozták az Állami Vagyonügynökséget, kidolgozták azokat az eljárásokat, amelyeket állami vállalatok vagy vagyontárgyaik

eladásánál, illetve bérbeadásánál kell alkalmazni vagy olyan esetekben, amikor azokat apportként gazdasági társaságokba viszik.

A magyar gazdaság működési szabályainak folyamatos változásai számottevően befolyásolták *a gazdaság résztvevőinek* magatartását, szemléletmódját és attitűdjeit. Ezek a hatások elsősorban a vállalati menedzsmentet illetően kapnak jelentőséget. *A vállalati vezetők szemléletét* hazai és méginkább külgazdasági relációban *megérintette a piac szele*. Közvetlen kapcsolatot létesíthettek partnereikkel, amelynek révén megismerték a folyamatosan változó technikai, gazdasági, piaci feltételeket és lehetőségük volt saját gépparkjuk, technológiájuk, termékstruktúrájuk elhelyezésére, minősítésére is a világpiac feltételrendszerében.

*

A magyar gazdaság működési mechanizmusát a rendszerváltást megelőző években kettősség jellemezte. A piacgazdasági elemek bevezetése folyamatos volt, de érvényesült az adminisztratív koordináció, ennélfogva a bürokrácia a gazdaságban, ha korlátozottabban és folyamatosan gyengülve is, de még megőrizte hatalmát. Másfelől nézve *Magyarország jóval piacra orientáltabb feltételekkel, gazdaságjogi apparátussal lépett be a rendszerváltás folyamatába, mint a többi kelet-közép-európai ország.*

Terhes *hátrányait* tekintve az örökség egészéből két elemet indokolt kiemelni. Először: a KGST-együttműködésre kiépített, a sajátos KGST-autarkiához igazodó, elavult technikát és alacsony minőséget képviselő termelőkapacitások csak részben és/vagy veszteségekkel hasznosíthatók konvertibilis relációban. Másodszor: konvertibilis relációban jelentős adósságállomány halmozódott fel.

Az örökség *viszonylag előnyös vonása* elsősorban az volt, hogy a magyar gazdaság működési módja már számos piacgazdasági elemet foglalt magában, hogy a gazdaság jogilag szabályozott rendszere alkalmas volt az átalakulásnak, az új polgári piacgazdaság kialakításának a szolgálatára.

Az örökség számbavételénél sokszor érintettük a társadalom, a gazdaság humán tényezőit, emberi vonatkozásait. E témára e fejezet lezárásaként még indokolt visszatérni.

A piacgazdaságra való áttérés szempontjából az elmúlt 40 év politikai és gazdasági rendszerének egyik kétségkívül *terhes öröksége* az, hogy *a magyar lakosság hozzászokott* a régi rendszer politikai stabilitását biztosító európai modellt követő életvitelhez és emellett a kevéssé fejlett piacgazdaságokban nem található, szinte teljeskörű szociális biztonsághoz. Mindezek gazdasági alapja már a növekedés időszakában is gyenge volt. Az ország romló nemzetközi versenyképessége, csökkenő gazdasági teljesítménye mellett a korábbi életvitel és biztonság nem tartható. Az igényeknek a teljesítményekkel való összhangja csupán a magyar gazdaság struktúrájának átrendeződésével és ezzel párhuzamosan az életszínvonal csökkenésével teremthető meg. Ez az életvitel, az életkörülmények, *az életstílus, az értékrend megváltozásával*, a szociális háló további meggyengülésével és ehhez kapcsolódóan *egzisztenciális-szociális bizonytalanság* terjedésével jár együtt.

A magyar lakosság készségeinek a múltban gyökerező és jövőt ígérő legfontosabb *pozitív vonását az európai gyökerekre épült és a gazdasági fejlettséget meghaladó kulturális-műveltségi színvonal* adja. Kiemelhető, hogy az emberek képessé váltak többirányú tevékenységre, a változó lehetőségekhez való újabb és újabb alkalmazkodásra. A kistermelés, továbbá a legális és illegális formák között működő magántevékenység elterjedtsége kialakította a lakosság vállalkozókészségét és azt mutatja, hogy az emberek

a jövedelemszerzés érdekében újabb és újabb erőfeszítésekre és leleményre képesek. Kedvező, hogy a foglalkoztatottak foglalkozás szerinti struktúrája közeledett a fejlett piacgazdaságok szerkezetéhez, ez a tendencia megfelel az ország földrajzi és humán adottságainak.

Magyarországon belül társadalmi méretekben megrázkódtató nemzetiségi konfliktusoktól nem kell tartani. Mindemellett azok az eltérések, amelyek az öntudatosodó cigány etnikum életfelfogását és életstílusát a lakosság többségétől megkülönböztetik, a konfliktusok lehetőségét magukban foglalják.

Az ország lakosságában meglévő potenciál és még a régi rendszerben kialakult gazdasági keretek alapján Magyarország a békés hatalomváltás után „éllovas"-ként indulhatott el az átalakulás, a piacgazdaság teljes kiépülése felé.

II. VÁRAKOZÁSOK ÉS VALÓSÁG: FOLYAMATOK 1989 ÉS 1993 KÖZÖTT

1. Alkotmányos hatalomátvétel, optimista várakozások

Magyarországon a piacgazdaságra és a többpártrendszerrel működő demokráciára való *átmenetet belső folyamatok és* az ezek hatására a társadalom különféle rétegeiben megfogalmazódó *szándékok érlelték meg*. A külső feltételek ezeknek a folyamatoknak a lehetőségét biztosították.

A 30 évig hatalmon lévő Kádár Jánost 1988 májusában váltották le. Az egyeduralmat gyakorló párt legfelső vezetésében is fokról fokra ún. reformkommunista személyiségek nyertek teret. Közben – kisebb-nagyobb utcai tüntetéseken mutatva meg növekvő befolyásukat – pártkezdeményekké szerveződtek az ellenzéki erők, az ezeket képviselő emberek különféle csoportosulásai. Közöttük meghatározó különbségek voltak a kommunista uralom időszakában tanúsított ellenállásuk (magatartásuk) formái, eszmevilágúk, az államszocializmus előtti magyar múlthoz való viszonyuk, a követendő politikai taktikára vonatkozó elképzeléseik szempontjából. Teljesen egységesek voltak azonban abban a szándékukban, hogy a régi hatalmat megbuktassák, hogy a hegemón pártot a lehető legnagyobb mértékben legyengítsék, s így a többpárti új parlamentben a többséget megszerezve ők alakítsanak kormányt.

1989 nyarán kezdődtek el az „Ellenzéki Kerekasztal"-lá egyesült *ellenzéki erők és a hegemón párt közötti tárgyalások*. Hosszas és kemény alkudozásaik olyan közjogi-jogalkotási tevékenységet alapoztak meg, amely a régi államstruktúrában létrehozta a polgári demokráciára, a jogállamiságra való áttérés alkotmányos kereteit.[28]

Az 1990 márciusában és áprilisában megtartott kétfordulós *választás az ellenzéki erők elsöprő erejű győzelmét* hozta. Az átszervezett utódpárt az összes szavazatoknak csak alig több, mint 10%-át kapta meg. 40 éves uralkodása után a Szovjetunióra támaszkodó állampárt törvényes keretek között adta át a hatalmat egy polgári pártokból álló, önmagát konzervatív jobbközépnek deklaráló koalíciónak, amely az új parlamentben közel 60%-os többségre támaszkodhatott.

Az államszocialista *Magyarországon történteket* az 1960-as évek második felétől az ország nagysága, gazdasági ereje által nem indokolt *nemzetközi figyelem kísérte*. Az országnak és vezetőinek megbecsülést szerzett a szocialista táborban szokásosnál liberálisabb bel- és kultúrpolitika, továbbá az életvitelben mutatkozó, a „gulyáskommunizmus" megnevezést kiváltó sikerek. Nemzetközileg igen jó visszhangja volt a piacgazdasági módszerek (elemek) alkalmazásba vételére törekvő magyar reformfolyamatnak, végül annak a „kelet" és „nyugat" közötti közvetítő szerepnek, amit állami és pártkapcsolatokban a magyar külpolitikai vonalvezetés betöltött.

[28]Ez a munka alkotmányjogászok 1980-as évek második felében folytatott kutatásainak eredményeire támaszkodott.

Az ország *jó imázsát* elmélyítették az 1980-as évek végének eseményei. A nyugati államvezetés (és a nyugati közvélemény egy része) élénk figyelemmel és szimpátiával kísérte nyomon azt, ahogyan a magyar állampárt és ellenzéke létrehozta az átmenetnek nem csupán békés, hanem közjogilag is rendezett alkotmányos útját, és ezzel mintegy példát és modellt adott más országok számára. Növelte a rokonszenvet Magyarország iránt, hogy „a kommunista" szakértői magyar kormány megnyitotta a határokat a kelet-német állampolgárok előtt és ezzel tevékeny, mondhatni kezdeményező szerepet vállalt a Fal lebontásában, a két Németország egyesülésében.

Az előzmények hatása alatt a magyar politikusok (a reformkommunistáktól a liberálisokon át a kereszténydemokrata néppártig tartó teljes spektrumban), a különböző értékrendet képviselő társadalomtudósok, közgazdászok és a közélettel foglalkozó közemberek is nagy várakozással néztek az elkövetkező évekre. Tudták jól, hogy erőteljes struktúraváltás és gazdasági visszaesés fog bekövetkezni, ami megrázkódtatásokkal, az emberi egzisztenciák bizonytalanná válásával, munkanélküliséggel jár együtt és embert-próbáló erőfeszítésekre kényszerít. A túlnyomó többség azonban olyannak tekintette Magyarországot, hogy ott azért előzetesen mégiscsak sok minden történt, hogy *az ország valamelyest fel van készülve a nagy váltásra*, legalábbis sokkal jobban, mint a KGST-hez tartozó kis szocialista országok bármelyike.

Sokan valamiféle *kis Marshall-tervre* számítottak, amiből Magyarország éppen jó imázsa miatt nem részesedhet mostohán. A kis Marshall-tervre való várakozás reálisnak tűnt, hiszen a kelet-közép-európai fejlemények csökkentették (megszüntették) a nyugat keleti fenyegetettségét és ezáltal a véderő költségeiben dollár százmilliárdok megtakarítását tették lehetővé.

A közvélemény, a szakközvélemény belföldön és külföldön egyaránt *2–3 recessziós évre*, ennek következményeként is jelentős munkanélküliség megjelenésére számított. Az volt a várakozás, hogy 2–3 évet követően új tartalommal, a terjedő magántulajdon alapján *a fejlett Európához való folyamatos politikai és gazdasági integrálódással megindul, majd felgyorsul a fejlődés.*

Nem ez történt. Világméretű és drámai változások közepette a magyar átmenet *mély és hosszantartó visszaeséssel indul.* Egyelőre (1993 utolsó harmadában) *a fellendülés jelei és kiváltói még nem láthatók.*

Mi történt a politikai hatalomváltás után a magyar gazdaságban? Milyen objektív külső körülményekre és belső tényezőkre vezethetők vissza a vártnál hosszabb és súlyosabb nehézségek? Végül mindez milyen induló feltételeket teremt és jelent Magyarország elkövetkező hosszú évtizedére? Ezekre a kérdésekre válaszolunk az alábbiakban.

2. Gazdasági tények

A 6–10. táblázatok Magyarország 1989–1992 közötti időszakra vonatkozó legfontosabb gazdasági alapadatait összegzik. Ezek az adatok képet adnak a válság mélységéről és elhúzódó jellegéről.

(a) *1989 és 1992 között* Magyarországon (lásd a 6. táblázatot) a *GDP* és annak belső felhasználása közel 20%-kal esett vissza, az *ipari és a mezőgazdasági termelés* pedig közel 30%-kal csökkent. A *szolgáltatások* aggregált teljesítményvesztesége sokkal kisebb volt, nem érte el az 5%-ot. A csökkenés mértéke a GDP tekintetében 1992–1993-ra

enyhülni látszik. Az ipari termelés 1993-ban talán már valamelyest növekedésnek indul. A mezőgazdaságnál azonban éppenhogy 1992-re következett be a nagy visszaesés.

Az *ipar* területén a válság (7. táblázat) leginkább a gépipari ágazatot és a kohászatot (60–60%-os visszaesés), továbbá az építőanyagipart és a könnyűipart (40–45%-os visszaesés) érintette. A legkisebb veszteség egyelőre az élelmiszeripart érte, itt a visszaesés „csupán" 22%-os volt. Meg kell jegyezni, hogy az ipar egyes ágazataira vonatkozó adatok a valóságosnál súlyosabb helyzetet jeleznek. Azok ugyanis (mint ez a 7. táblázat megjegyzéséből látszik) az 50 főnél többet foglalkoztató vállalatokra, vállalkozásokra vonatkoznak. Mint a gazdaság egészében, az iparban is számottevően nőtt a kisszervezetek részaránya. A kisszervezetekre vonatkozóan csupán azzal a becsléssel rendelkezünk, hogy termelésük 1992-ben az előző évihez képest kétszeres volt. E kisszervezetek dinamizmusa azonban – csekély súlyarányuk miatt – nem ellensúlyozhatta, csupán enyhíthette az ipari ágazatokban még domináló nagy termelési szervezetek visszaesését.

A *mezőgazdasági termelés* csökkenése összefüggésbe hozható külső, objektív okokkal: a piac zsugorodása, az utóbbi évek súlyos aszályai. Ezek mellett a mezőgazdaságot nagy jövedelemvesztés érte: az 1980-as évek elején a világpiacon a mezőgazdasági termékek árai zuhanni kezdtek és Magyarországon a mezőgazdaság állami támogatását erőteljesen csökkentették. A jövedelemvesztés miatt lanyhult a termelés előkészítésének (pl. a műtrágyázásnak) az intenzitása. A mezőgazdasági krízis alapvető okát azonban abban látjuk, hogy a törvénykezés és a különböző kormányintézkedések a mezőgazdaságban hosszabb időre elbizonytalanították a tulajdoni és földhasználati viszonyokat (erre még visszatérünk), amelynek kedvezőtlen hatása az 1993 utáni években is érvényesülni fog. A válság mélységére utal, hogy az 1980-as évek közepéhez képest a magyar mezőgazdaság a két legfontosabb állatfajtát (a marhát és a sertést) tekintve elvesztette állományának mintegy 1/3-át.

A szolgáltatási teljesítmények viszonylag enyhe visszaesése következtében a *szolgáltatások* súlya nőtt a GDP létrehozásának ágazati szerkezetében, ami ennek folytán közelebb került a piacgazdaságoknál szokásoshoz. Ezen belül a legdinamikusabb volt a pénzügyi és üzleti szolgáltatások fejlődése, valamint a telekommunikáció teljesítménye.

A nagyarányú visszaesés a *gazdasági szervezetek* számottevő részét *veszteséges*sé, majd *működésképtelen*né tette. Ez eleinte likviditáshiányban, a vállalatok közötti kölcsönös kényszertartozások felduzzadásában nyilvánult meg. Később az ellehetetlenülés, a tőkefelélés és tőkevesztés – az európai normákat alkalmazó szabályozás és a csődtörvény hatására is – a szaporodó *csőd- és felszámolási helyzetek*ben mutatkozott meg. 1992 végéig a csőd- és felszámolási eljárás által érintett vállalatok súlya (ideértve a mezőgazdasági nagyszövetkezeteket is) elérte a nagyvállalati szektor 1/3-át.[29]

(b) Számottevően változott a gazdaság *tulajdon szerinti szerkezet*e. A *magántulajdon* alapján álló vállalkozások – részben a korábbi rendszer második gazdaságában működő egységekből továbbfejlődve – rendkívüli gyorsasággal terjedtek és terjednek. 1989-ben közel 4500, 1993 első félévében már 80 000 gazdasági társaságot tartottak nyilván (ezek döntő többsége magántulajdonként létrejött szervezet). A bejegyzett egyéni vállalkozók száma 1989 végén 320 000, 1992 végén 610 000 volt. A darabszám önmagában nem sokat mond, mert csupán az egységek gyakoriságára és nem a magántulajdon gazdasági súlyáról ad információt. Jobban érzékelteti a helyzetet az, hogy – becslések alapján – a foglalkoztatottaknak főfoglalkozásuk szerint 1989-ben 8%-a, 1992-ben viszont már

[29]Balassa (1993), 144. old.

közel 30%-a dolgozik a magánszektorban. (Ez az adat természetesen magában foglalja az állami szervezetek privatizációja, illetve a szövetkezetek átalakulása útján létrejött többségi, vagy teljesen magántulajdonba került szervezeteket is.)

Az *állami tulajdon leépítésének* első nagy lépése az ún. kisprivatizáció, azaz üzletek, műhelyek, egyéb kisméretű termelő- és szolgáltató egységek (azok bérleti joga) licitáláson alapuló eladása jórészt befejeződött. A „nagy"-privatizáció a vártnál lassabban folyik. (Erre még visszatérünk.) Az állami szervezetek privatizációjának nagyságrendjéről tájékoztat, hogy a versenyágazatokban 2000 milliárd Ft könyv szerinti értéken nyilvántartott állami vagyonnak 1992 végéig mintegy 20%-ára, azaz 400 milliárd Ft-nyi nyilvántartott értékre terjedt ki.

A szövetkezeti szektor 1989-ben az aktív keresők 21%-át, 1992-ben 12%-át foglalkoztatta. Az *ipari és szolgáltatási szövetkezetek* jórésze a törvényben előírt átalakulást végrehajtotta (a nevesített üzletrész-papírok bevezetése és szétosztása), mások Rt-vé, vagy kft-vé alakultak át, illetve megszűntek. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulása körül nagyok a zavarok, számottevő részük elvesztette működőképességét, csődbe került. 1992. december 31-ig (a termelőszövetkezetből való kiválási szándék bejelentésének törvényesen előírt határnapjáig) a termelőszövetkezeti földeknek csupán kis részén (kb. 10%-án) jöttek létre önálló parasztgazdaságok. 1989-ben a termelőterület 62%-án szövetkezetek, 12%-án pedig egyéni termelők (többségükben kistermelők) gazdálkodtak. Az 1993-ra érvényes adatok 47, illetve 22%.[30]

A közölt, sok szempontból bizonytalan statisztikai adatok alapján leszögezhetjük, hogy *az állami szektor részaránya a foglalkoztatottság szempontjából* az 1989. évi 71%-ról 1992 végére 60% alá esett. Figyelembe kell azonban venni a magántulajdon szektorához tartozó rejtett gazdaságot is, amelyet a becslések Magyarországon 1985-ben 10–15%-ra, 1992-ben már 15–25%-ra tesznek. Ezt is számításba véve az állami szektor 1992-ben már csupán a gazdaságnak valamivel több mint felére terjedt ki (1989-ben az állami szektornak így korrigált részaránya: közel 2/3).[31]

A *rejtett gazdaság*nak két fő formája alakult ki. Az egyik a hatóságokat (regisztrációt) eleve mellőző része, amely a kontáripartól a vámelkerülő csempészkereskedelemig terjed, s egy része marginálisan a bűnözéssel és ezáltal a Kelet-Közép-Európában is gyorsan terjeszkedő nemzetközi maffiával is érintkezik (pl. leány-, fegyver- és csempészkereskedelem, személygépkocsik lopására specializált bűnszövetkezetek). A másik részét azok a regisztrált vállalkozások képezik, amelyek tevékenységük nagyobb halmazát rej-

[30]Májusi felmérés; KSH Magyar Statisztikai Évkönyvek.

[31]Egy 1993 végén közreadott kutatási összefoglaló jelentés a rejtett gazdaság becsült teljesítményét is magában foglaló GDP-t számított. (A kutatási jelentés a kanadai–amerikai–magyar szakértőkből álló Kék Szalag Bizottság alapítványának felkérésére készült.) E „kiterjesztett GDP" tulajdon szerinti megoszlása az alábbi képet mutatja:

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Állami szektor	83	79	74	70	63	50
Hazai magánszektor	17	21	26	29	34	42
Külföldiek tulajdonában lévő szektor	0	0	0	1	3	8
GDP összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Árvay–Vértes (1993).

A foglalkoztatottság és a GDP szempontjából becsült tulajdon szerinti megoszlások tehát nagyságrendileg hasonló eredményekre vezetnek.

tik el az adóztatás elől. A fő formáit tekintve tehát két lábon álló rejtett gazdaság az átalakulás folyamatában gyorsan növekedett. A törvényekkel szembehelyezkedő, önkényes „adómentessége" a gazdaság talán legdinamikusabb elemének befizetéseitől fosztja meg az államháztartást. A leleplezésére, felszínre hozására irányuló erőfeszítés eddig sikertelennek bizonyult.

(c) A magánszektor előretörésének, valamint az állami és szövetkezeti szektorban végbement szervezeti decentralizációnak a hatására a gazdaságban működő egységek *méretnagyság szerinti struktúrája* jelentősen változott. Nincs még olyan felmérés, amely a gazdasági egységek méretnagyság szerinti struktúráját a foglalkoztatottak számában, vagy a kibocsátási értékben fejezné ki. De az egységek számának a foglalkoztatottak nagysága szerint szelektált adatai arra utalnak, hogy a korábban „fordított piramis" a talpára kezd állni (8. táblázat).

(d) A belső *felhasználás* legfőbb kategóriáinál az adatok a válságokban szokásos képet mutatják (6. táblázat). A legerőteljesebb a beruházások (közel 25%-os) visszaesése, ami most már több mint egy évtizede tartó folyamat. Alig valamit csökkent a közületi kormányzati fogyasztás. A lakosság fogyasztásának 10%-ot meghaladó visszaesése jóval kisebb mértékű, mint a GDP-é.

(e) A lakossági jövedelmeknél valamelyest *csökkent a munkajövedelmek és tovább nőtt a társadalmi juttatások* súlya. A lényegében változatlanul funkcionáló elosztási (transzfer-) rendszerek a belépő munkanélküli segélyezéssel együtt 1992-ben a – mint láttuk lecsökkent – GDP 30,3%-át (1989-ben 23,5%-át) tették ki.[32]

A lakosság személyi pénzjövedelmeinek reálértéke kevésbé esett vissza (a három év alatt mintegy 7%-kal), mint fogyasztása. A *lakossági megtakarítási ráta* viszont ugrásszerűen megnőtt: korábban 5–6%-ot, 1990-ben 12, 1991-ben 16 és 1992-ben 14%-ot tett ki. A megtakarítási hajlandóság emelkedése arra vezethető vissza, hogy az egzisztenciálisan bizonytalanabbá vált helyzet ellen az emberek megtakarításokkal is védekeznek, hogy a hirtelen gazdaggá vált rétegek likvidítási tartaléka szükségképpen megnőtt, végül, hogy a gazdasági visszaesés feltételei között a vállalkozói profit (annak számottevő része) nem kerül visszaforgatásra a gazdaságba, helyette bankbetétként és értékpapírként tartalékolódik. 1993-ban a betétek reálkamata negatívvá vált, *a lakosság megtakarítási hajlandósága erősen csökkent.*

A lakosság jövedelmi, vagyoni *differenciálódása* számottevően felerősödött. Megnőtt a gazdagok rétege, ezzel együtt a fényűző fogyasztás (luxusvillák, luxusautók, kerti úszómedencék, luxuséttermek és fényűző éjjeli élet), a másik oldalon pedig a szegénység és a nyomor. Hivatalos számítások alapján a létminimum alatt élő állampolgárok számát több mint 2 millió főre becsülik, ami meghaladja a lakosság 20%-át. E rétegben természetesen arányukat jóval meghaladóan vannak reprezentálva az öregek, a nyugdíjasok, a munkanélküliek, a gyerekek és – az előzőekkel részben közös halmazt alkotva – a cigány etnikumhoz tartozók.

(f) Az *államháztartás* egészének *újraelosztási funkciója* és annak mértéke az elmúlt három év alatt sem változott: a GDP-nek változatlanul mintegy 60%-át fogta át. Ez az arány nemzetközi összehasonlításban, különösen a kevésbé fejlett piacgazdaságokhoz képest, rendkívül magas. 1989 és 1993 között ugyan radikálisan csökkent a termelésre vonatkozó szubvenciók és árlefölözések, továbbá a fogyasztói árszubvenciók szerepe, csökkenő GDP mellett azonban az egyéb kiadási tételek merevsége az újraelosztási szerep automatikus emelkedését eredményezte. A kormányzati kiadások és transzferek re-

[32]A lakás és a fogyasztási ártámogatások nélkül. Forrás: *Hungary. Reform...* (1992), 105. old.

formja elmaradt. A terjedő fekete gazdaság önkényes „adómentessége", továbbá behajthatatlan adókövetelések is hozzájárulnak ahhoz, hogy *az államháztartás egyenlege* negatívvá vált. 1992-ben a GDP mintegy 7%-ának megfelelő volt az *államháztartási deficit*, ami a lakossági megtakarítások terhére finanszírozható volt. Másként fogalmazva: 1992-ben a lakossági megtakarításokat az államháztartási deficit szívta fel. 1993-ban (és a költségvetés előzetes keretszámai alapján 1994-ben) az államháztartási deficit még tovább emelkedik.

(g) A külkereskedelemnek és az áraknak a már az előző kormány által megkezdett liberalizációja, a fogyasztói árszubvenciók leépítése, az adóterhek növelése a csökkenő GDP mellett erőteljes *inflációs hatások*at váltott ki. Az infláció 1991-ben 35%/év ütemmel tetőzött, de 1992-ben már 23%-ra húzódott vissza. A kormányzati előrebecslések 1993-ra ugyan 20%-nál alacsonyabb inflációs rátát jeleztek, de az évi fejlemények 1993-ra is a múlt évhez hasonló (23–24%-os) inflációs rátát valószínűsítenek.

(h) A KGST és ezt követően a Szovjetunió utódállamai fizetőképességének összeomlása teljesen új helyzetet teremtett a külkereskedelmi kapcsolatokban. Ez mutatkozik meg azokban az adatokban, amelyek az 1989–1992 közötti *export–import* folyamatokra vonatkoznak (lásd a 9. táblázatot).

A KGST országok felé irányuló magyar export volumene 1989–1991 között 55%-kal, az import ennél valamivel kisebb mértékben, 52%-kal csökkent.

Az új helyzethez való magyar alkalmazkodási készségről tanúskodik, hogy a magyar összexport teljesítménye 1989 és 1992 között mindössze 5–10%-kal csökkent, annak köszönhetően, hogy a piacgazdaságokba irányuló magyar export volumene 30–40%-kal emelkedett.[33] A keleti orientációjú exportra építő vállalatok kényszerhelyzetbe kerültek és még veszteségek árán is növelték nyugati exportjukat az életbenmaradásukat veszélyeztető krónikus kapacitáskihasználatlanság elkerülése érdekében. Az ún. klíring-rubel forgalom megszűnése (azaz a konvertibilis valutákban történő fizetésre és az ennek megfelelő árakra való áttérés), továbbá a relációs változások a külkereskedelmi *cserearányok* 10%-ot meghaladó romlásával jártak együtt. A volumencsökkenés és a cserearány romlása a 3 év alatt együttesen közel 20%-os (a GDP visszaesésének arányával lényegében megegyező) külkereskedelmi értékvesztést okozott.

1992 második felében már a *nyugati exportexpanzió megtorpanásának jelei* mutatkoztak. Ez részben a forint reálfelértékelődésének tulajdonítható, ami az infláció visszaszorítását célzó pénzpolitika következménye. Az 1993-ra vonatkozó adatok az import mérsékelt növekedése mellett az export igen jelentős visszaesését jelzik.

Magyarország *adósságpozíciója* az elmúlt három év során számottevően javult. A bruttó adósságállomány konvertibilis valutában 1989 és 1992 vége között ugyan 1 milliárd USD-ral emelkedett, ugyanakkor a Magyar Nemzeti Bank kezében lévő tartalékok értéke 1,7-ről 4,4 milliárd USD-ra nőtt. Az eladósodottság nettó pozíciója közel 2 milliárd USD-ral vált kedvezőbbé. Ez a változás két tényezőre vezethető vissza. A külkereskedelmi áruforgalmat ért kedvezőtlen hatásokat az idegenforgalom aktív egyenlege, a lakossági devizabetétek állományának jelentős emelkedése és az ún. viszonzatlan va-

[33]Az export volumenére és dollárértékére vonatkozó adatok rendkívül bizonytalanok. Számos magyarországi számítás eltérő eredményeket hoz. Ez részben az export- és importtételek folyamatos számbavételi problémáival függ össze, részben átszámítási, illetve elszámolási nehézségeket tükröz. Például: csupán vitathatóan megoldható feladatot jelent a még 1991-ben is működött klíring-rubel elszámolások adatainak, vagy a bérmunka-, javítás- és lízingteljesítményeknek a beillesztése az export–import dollárértékekbe, illetve a volumenindexekre vonatkozó számításokba. Mindemellett az általunk a 10. táblázatban közölt adatok a nagyságrendek tekintetében tájékoztatást nyújtanak.

lutaátutalások összege ellensúlyozta. Ennek következménye, hogy a passzív áruforgalmi egyenleg ellenére 1989 után a konvertibilis folyó fizetési mérleg végig aktív volt. A kelet-közép-európai volt szocialista országok közül Magyarország vált *a legnagyobb* tőkeimportőrré. A konvertibilis valutában beáramló importtőke a 3 év alatt meghaladta az 5 milliárd USD-t, melynek 2/3-át a termelésbe fektették be. Ez az összeg több volt, mint az adósságállomány után fizetendő kamatteher.

Az 1993. évi adatok a fizetési mérleg erőteljes romlását, az ország adósságának növekedését jelzik.

(i) A gazdaság bemutatott zsugorodása a *munkahelyek számának* drámai *csökkenésével* járt együtt. 1989 és 1993 eleje között a foglalkoztatottság 22%-kal, a foglalkoztatottak száma több mint 1,1 millió fővel csökkent.[34] Ebből csupán 660 000 ember került ki a gazdaságból mint regisztrált munkanélküli. Ezen felül a munkaképes koron túl foglalkoztatottak száma kerek 250 000 fővel csökkent, a munkaképes korban lévő nyugdíjasok, továbbá a munkaképes korban lévő tanulók száma pedig 120, illetve 110 000 fővel emelkedett.

A regisztrált *munkanélküli*ek aránya az aktív lakosságon belül 1990 elején 0,6%, 1991 elején 2,1%, 1992 elején 7,7% és 1992 végén 12,7% volt.[35] (A legutolsó rendelkezésre álló 1993. októberi állapot szerint a regisztrált munkanélküliek aránya 12,6%-ot tesz ki.) A munkanélküliség természetesen Magyarországon is nagyobb mértékben sújtja a kevésbé tanult, illetve tanulatlan embereket, az aktív lakosságból az alacsonyabb foglalkozási állományba tartozó rétegeket. Jellemző arány, hogy a keresők 2/3-át kitevő fizikai (7,5%-át kitevő segédmunkás) foglalkozásúak az összes regisztrált munkanélküliek 82%-át (illetve 24,6%-át) adják.

(j) A munkanélküliség *területi differenciálódása* jellemző képet ad azokról a *területi (regionális) különbségek*ről, amelyek Magyarországon a gazdaság, illetve a társadalom színvonala, életképessége szempontjából történelmileg kialakultak (lásd az 1. és 2. ábrát). A legkisebb arányú munkanélküliség Budapesten (közel 7%) és az ország nyugati peremvidékén elhelyezkedő megyékben (8–11%) található. Nem csupán arról van szó, hogy *Budapest* mint centrum, *a nyugati peremvidék* (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala és Somogy megyék) pedig mint a fejlett Európához közvetlenül csatlakozó magyar terület éppen ezeket az adottságokat kihasználva képes leginkább az átváltásra. Arról is szó van, hogy történelmileg ezeken a területeken él a magyar lakosság kulturáltság, mozgékonyság, többoldalú munkakészség szempontjából legszínvonalasabb része.

A *legkedvezőtlenebb* az ország *északkeleti* karéjában helyet foglaló *régió* helyzete. Itt három egymással határos (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg) megyében a regisztrált munkanélküliek aránya 20–22% között van. E régió mezőgazdasági adottságai kedvezőtlenek. Történelmileg itt jöttek létre olyan nehézipari gócok, amelyeket az erőltetett iparosítás túlfejlesztett. Az iskolázottság, a kulturális színvonal ezeken a területeken az átlagosnál alacsonyabb, emellett a csatlakozó határon túli területek (Szlovákia délkeleti tartományai és Ukrajna Kárpátokon inneni és túli területei) szintén igen válságos korszakukat élik.

[34]KSH: A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 1993. január 1. Budapest, 1993. Érdemes megemlíteni, hogy a foglalkoztatottak száma a nemzetgazdaság ún. nem anyagi ágaiban alig változott; ennek megfelelően az „anyagi ágakban" 27%-os foglalkoztatottság-csökkenés koncentrálódott.

[35]A munkanélküliségre vonatkozó adatokat az Országos Munkaügyi Központ „Munkaerőpiaci információk" című kiadványaiból vettük át.

A megyei különbségeknél természetesen sokkal *kiélezettebb eltérések* mutathatók ki a megyéknél jóval *kisebb körzetek között*, amelyeknél – esetenként – 40%-ot közelítő munkanélküliségi ráták is megjelennek. Többváltozós regressziós analízissel kimutatták, hogy a munkanélküliség területi differenciái visszavezethetők a terület gazdasági-kulturális fejlettségét jellemző mutatók (a föld minőségi jelzőszámai, a telefon-főállomások és a járműállomány sűrűsége, az iskolai végzettség átlagos foka stb.) különbségeire.[36] A legsúlyosabb helyzetben lévő körzeteket a cigány etnikumú lakosság magas aránya jellemzi.

A kiépülő piacgazdaság újraéleszti tehát az ország *nyugat–keleti* hagyományos *megosztottságát*. Budapest centrummal a Duna egész vonala a gazdasági megújulás fontos tengelyévé válhat. Az északkelet-magyarországi kritikus helyzetű régió szinte megszakítás nélkül kapcsolódik az ország keleti-délkeleti részén elhelyezkedő Romániával és a volt Jugoszláviával határos perifériához. Ezt a területet (Hajdú-Bihar és Békés megyét) hátrányosan érinti a Jugoszlávia szétbomlását kísérő belháború és a romániai gazdasági válságnak a magyarországit jóval meghaladó mélysége.

*

Összefoglalva: az 1989–1992 évekre rendelkezésre álló makrogazdasági adatok azt mutatják, hogy a gazdaság visszaesése nagyobb, mint az 1929–1933-as válság időszakában volt. Utaltunk továbbá arra, hogy az 1993. évi folyamatok a visszaesés mértékének számottevő enyhülése mellett a gazdaság *egyensúlyi állapotának* erőteljes *romlását* jelzik. Az államháztartás kiadási többlete növekszik, a lakossági megtakarítások viszont alig gyarapodnak; az import emelkedése mellett az export csökken: a külső és a belső eladósodottság egyre nő. Ugyanakkor a betéti reálkamat negatív, a hitel reálkamata magas, beruházási élénkülés nem tapasztalható. Az egyensúlyi állapot 1993. évi romlását tehát *nem a növekedés beindulásának*, sokkal inkább *a monetáris politika fellazulásának, a kormányzat fokozódó költekezésének* lehet tulajdonítani.

3. Megváltozott külgazdasági és világpolitikai feltételek

A külgazdasági feltételek kedvezőtlen alakulása kétségtelenül egyik kiváltója a magyar gazdaság (a kelet-közép-európai gazdaságok) hosszantartó és rendkívül mély visszaesésének. A KGST, a volt szovjet piacok összeomlása, s ezzel egyidőben a fejlett piacgazdaságokban az ún. olajválságot követő időszak legmélyebb recessziója éppen az átalakulási folyamat leginkább kritikus kezdetét terhelte meg újabb és újabb veszteségekkel, a kitörési lehetőségek nem várt korlátaival. E problémakör megvilágítása szélesebb körkép felvázolását indokolja.

A XX. század utolsó évtizedének fordulója körüli egy-másfél év *a jaltai rendszer összeomlásával és a világpolitikai színtér bipoláris szerkezetének megszűnésével járt*

[36]Fazekas (1993), továbbá Nemes Nagy háttértanulmánya.

együtt. Megindult a Szovjetunió, valamint Jugoszlávia felbomlása, amelynek keretében kiszámíthatatlan politikai, katonai és gazdasági folyamatok[37] zajlanak.

Ez az óriási változás *a világpolitikai erőterek korábbi politikai és katonai stabilitásának felborulásával járt együtt.* Véget ért a hidegháború korszaka. Megszűnt a Varsói Szerződés, s vele együtt az abban résztvevő országok biztonsági-katonai-védelmi rendszere. A NATO viszont, mint az amerikai és európai piacgazdaságok katonai-védelmi szövetsége – részben Oroszország esetleges hosszabb távú politikai és katonai érdekeit figyelembe véve – egyelőre nem kívánja tagjainak sorába venni és ezzel a biztonsági védőhálóba vonni a katonai biztonság tekintetében vákuumhelyzetbe került kislétszámú és katonai potenciálja tekintetében erőtlen kelet-közép-európai kis országokat, így Magyarországot sem.

A bekövetkezett alapvető változások egy szükségképpen bizonytalanságot magában foglaló politikai, gazdasági és katonai *újrarendeződési periódus kiindulópontját* jelentik.

Hosszú időszakon keresztül az *USA* – kezdetben gazdasági túlerejére támaszkodva, később már inkább a katonai védőháló biztosításával – egyértelművé tudta tenni gazdasági előnyökkel is járó *vezető helyét és szerepét a fejlett világban.* A gazdasági dinamizmus különbségei azonban a világ *gazdasági erőviszonyainak érzékelhető eltolódása, átváltása* felé mutatnak.

A legfejlettebb országok technológiai monopóliuma (talán a legfejlettebb haditechnika kivételével), amely mindeddig biztosította a világgazdaságban betöltött dominanciájukat, megszűnőben van. Ez a fejlemény megrendítheti a legfejlettebb piacgazdaságokban kialakult életszínvonal és szociális ellátottság szintjét, s a kialakult életvitel változását is kikényszerítheti.

A világgazdaság *hajtóereje*, dinamizmusa az Amerikai Egyesült Államokból és Európából egyre inkább *Ázsiára*, mégpedig *a csendes-óceáni térségre* helyeződött, illetve *helyeződik át.* Az új „motor" centruma az adott térségben pionír Japán, és hozzá csatlakoznak, újabb és újabb lökést adva a csendes-óceáni dinamizmusnak, az ún. Kis-Tigrisek, a földrajzilag hozzájuk közelfekvő Thaiföld, Indonézia, Malaysia és a már csak lakosságának nagysága miatt is potenciálisan nagy erővel és Ázsiában különösen jelentős vonzáskörzettel rendelkező Kína, amelyben – most úgy tűnik – megtalálják a piacgazdaság kiépítésének és alkalmazásának ellentmondásos, sajátosan kínai formáit.[38]

A *hatalmi szempontból* a világra nehezedő instabilitás felszínre hozza a *nacionalista* erőket, *indulatokat*, a különböző *vallási* gyökerekből is táplálkozó *összeütközéseket* a világ szinte minden részén. Ez Kelet-Európában népirtásig fajuló romboló erővé vált (a volt Szovjetunió számos vidékén és a volt Jugoszláviában), de Nyugat-Európa sem mentes a nacionalista irányzatok, áramlatok felerősödésétől (az idegengyűlölet, az antiszemitizmus nyílt fellépései és akciói).

Az 1980–1990-es évek fordulóját *gazdasági vonatkozásban* is számos *nehézség* és *bizonytalanság* jellemezte. A gyors gazdasági növekedési szakasz már az 1970-es években véget ért. Az azután meg-megjelenő hosszabb-rövidebb recessziós időszakokból az

[37]Csak emlékezetbe idézzük a korábban oly szilárdnak vélt politikai, katonai és gazdasági kohéziós erők meglazulását, a politikai és gazdasági érdekellentétekre, történelmi előzményekre, etnikai gyökerekre is visszavezethető konfliktusokat az utódköztársaságok között és azokon belül is, a fegyveres összeütközéseket és lázadásokat, a politikai és gazdasági hatalom ingatagságát, a gazdasági káosz veszélyét, a hatalmas és most már több ország által birtokolt katonai arzenált és a mindebből származó, a világpolitikai stabilitást veszélyeztető tényezőket.

[38]A beindult erőteljes kínai gazdasági növekedés nyomán – különösen a korábbi ázsiai szovjet érdekszférában – számolni lehet Kína határozottabb nagyhatalmi szerepének kibontakozásával is.

amerikai „mozdony", a gazdasági struktúra gyökeres átalakítása mellett, a véderő újabb és újabb generációinak a kiépítésére és az ehhez kapcsolódó kutatás-fejlesztésre fordított, korábbi békés időszakokban soha nem látott mértékű költségvetési deficitfinanszírozással tudta kiemelkedését biztosítani és fenntartani. Ez az út ma már nem járható. Az USA költségvetésének felduzzadt eladósodottsága önmagában is korlátozza az ilyen lehetőségeket. De még lényegesebb az, hogy a mindkét szuperhatalom által tudatosan felpergetett fegyverkezési versengés a Szovjetunió megszűnésével véget ért. Ennek folytán szükségképpen lanyhul a hadipotenciál fejlesztése az USA-ban és általában a fejlett piacgazdaságokban. Csökken a meglévő hadiipari potenciál és a kapcsolódó kutatás-fejlesztési kapacitások kihasználtsága is. Valószínűsíthetően ez az egyik oka az 1991–1993. évi *gazdasági recessziónak*.

A politika színterén a nacionalista és vallási irányzatok megerősödése, gazdasági téren a recesszió a gazdasági protekcionizmus kibontakozását hozta magával. A gazdasági *protekcionizmus* megnyilvánulásaként lehet értékelni, hogy az erősödő nemzetközi versenyben az országok önként társult csoportjai a regionalizálódásban keresik megkapaszkodásuk, illetve a más országok (térségek) protekcionizmusával szembeni védekezés lehetőségeit (Európai Közös Piac, Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás, Latin-Amerikában a Mercosur stb.). E regionális szervezetek éppen a kívülállókkal szemben kívánnak alkalmazni a régiókhoz tartozó országok nemzetgazdasága számára kedvező megkülönböztetéseket.

A vezető *fejlett országok belső gazdaságpolitikájában* is irányváltás vált aktuálissá. Amerikában az inkább filozófiájában, mint gazdasági gyakorlatában megmutatkozó keményen monetarista gazdaságpolitikát – úgy tűnik – most egy, az állami szerepvállalást a civil szférában bővítő gazdaságpolitika váltja fel. Az Európai Unió legerősebb gazdasági hatalmának, az újraegyesítés folytán fokozott túlerőre jutó Németországnak igen erőteljesen kellett és kell a következő években is szélesítenie az állami szerepvállalást, éppen az újraegyesítésből következő gazdasági és szociálpolitikai feladatok, továbbá a konjunkturális visszaesés és a strukturális válság miatt. Mindez pedig azt is jelenti, hogy a mozgósítható tőkék számottevő részét az USA-ban és Németországban az állami fejlesztések költségvetésből való támogatására, állami garanciák vállalására fogják elsődlegesen felhasználni.

A csupán nagy vonalakban vázolt *új világpolitikai, katonai és világgazdasági környezet Kelet-Közép-Európa, s így Magyarország számára is objektív adottságot jelent.* Magyarország, már csak méreteinél fogva sem vesz részt a világpolitika, a katonapolitika és a világgazdaság formálásában, de részese, az adott feltételek között szenvedője ezen folyamatoknak, hiszen Kelet-Közép-Európa és ezen belül Magyarország számára a külső *környezet* – a várakozásokkal ellentétben – *kedvezőtlenné, instabillá, kevésbé kiszámíthatóvá* vált.

Magyarország számára a külkereskedelem különleges jelentőségű: az 1970-es évek közepétől az exportnak és az importnak az értéke külön-külön a GDP 30–40%-át képviseli. *Magyarország korábbi külgazdasági együttműködési-integrációs rendszere*, a KGST, és legjelentősebb felvevőpiaca, a Szovjetunió, *összeomlott.* Magyarország külkereskedelmének közel fele még az 1980-as évek közepén is a KGST keretei között bonyolódott. A magyar gazdaságfejlesztés a piaci elemeket működtető gazdaságirányítás feltételei között is a KGST integrációra épült. A 40 év alatt létrehozott új kapacitások, számottevő kapacitásbővítések jelentős része ennek a sajátos piacnak a tervezett keresletét és igényszintjét vette számításba és elégítette ki. A KGST megszűnésével, a Szovjetunió felbomlásával és fizetésképtelenné válásával Magyarország (a többi kelet-közép-

európai országgal együtt) éppen az *átalakulás kezdetekor vesztette el* egyik napról a másikra *legfontosabb piacait*. A KGST-kapcsolatokra méretezett speciális kapacitások piaci hátterének összezsugorodása (megszűnése) óriási tőkeveszteséggel jár. E kapacitások egy része átválthatatlannak bizonyult. (Emlékeztetünk arra, amit már a tények között említettünk: a nagyvállalati szektor 1/3-át érintik a csőd- és felszámolási eljárások.) De még ahol az „átváltás" sikeres, ott is elkerülhetetlenek a jelentős veszteségek. A KGST-kapcsolatok „átváltásának" nehézségeiben számos műszaki-technikai elem is közrejátszott, de komoly szerepe volt annak is, hogy Magyarországon a termeléshez nem kapcsolódtak megfelelően ütőképes értékesítési, üzleti-marketing kapacitások.

A *világgazdasági recesszió* és a vele együtt fellépő protekcionizmus *nehezíti Magyarország új piacokra való bejutását*, a gazdaság *strukturális átalakítását*, kapacitásainak a fejlett országok igényszintjéhez igazodó átalakítását. A visszaesés enyhítésének, a fellendülés kibontakoztatásának természetes útja az exportorientált növekedés. Az átalakulás első két, két és fél évében – mint szóltunk róla – a nyugati relációjú exportexpanzióban Magyarország (Lengyelországgal és Csehszlovákiával együtt) jelentős sikereket ért el. E sikerekben szerepe volt annak, hogy Magyarország is – kemény gazdasági feltételek és kötöttségek mellett – társult tagjává vált (válhatott) az Európai Közösségnek, ami valamelyest könnyebbé tette az európai és a világgazdasági integrációhoz való – korlátok közé szorított – kapcsolódást. A *sikeresnek értékelhető exportoffenzíva* azonban 1992 második felében *kifulladt*. A kifulladás egyik oka a belső lehetőségek kimerülése. A másik ok a világgazdasági recesszió. A magyar exportot eleinte támogató nemzetközi politika a recesszió hatására a visszájára fordult. Miközben a magyar belső piac lényegében véve liberalizált és – bizonyos korlátozásokkal – nyitott a külföldi exportőrök számára, addig a magyar exportőr nap mint nap rafinált GATT-konform eszközökkel megvalósított protekcionista, a piacgazdaságok belső piacait védő intézkedésekkel találja magát szembe.[39]

A világpolitikai és világgazdasági erőviszonyok, feltételek megváltozása következtében *a fejlett piacgazdaságok a saját politikai, társadalmi és gazdasági problémáikkal vannak elfoglalva*. A rendszerváltáskor a Magyarországon (és Kelet-Közép-Európa más országaiban is) remélt jelentősebb arányú nyugati segítség elmaradt[40] és az átalakulás vártnál jóval nehezebb feladataival küszködő országok inkább azt tapasztalhatják, hogy a fejlett országok tisztes távolságot tartanak felmerült problémáiktól.

[39]Magyarország számára súlyos *veszteséggel* és pozícióromlással járnak *a volt Jugoszláviában folyó belháborúk is*. Jugoszláviának mint Magyarország kereskedelmi partnerének a kiesése önmagában is kárt okoz. Továbbá több tízezerre tehető azok száma, akik a balkáni háború következtében Magyarországra menekültek, illetve akik a nyugati országok bevándorlási zárlata következtében Magyarországon rekedtek, s akiknek életfeltételeiről alapvetően Magyarországnak kell gondoskodnia. Végül a volt Jugoszláviában folyó háború folytán megvalósított ENSZ-embargó következményeként Magyarországot jelentős gazdasági veszteségek érik. Az embargó, a megtorlásként alkalmazott hajóblokád, közlekedési zavarok kedvezőtlen következményei megjelennek a termelésben és az értékesítésben, továbbá közvetett hatásokként egyes, a dunai szállításokra berendezkedett vállalatok piacvesztésében; hivatalos becslések szerint a magyar gazdasági veszteség összege 1993 első félévéig megközelíti az 1 milliárd USD-t.

[40]Mindemellett bizonyos pontokon igen hasznosak azok a nyugati finanszírozású különböző célprogramok és támogatások, amelyek segítik az átalakulást.

4. A gazdasági visszaesés belső tényezői

A volt szocialista országok átalakulása piacgazdasággá történelmileg *teljesen új jelenség*. Az átalakulás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakértők a folyamat első néhány évét tekintve – mint említettük – egységesen gazdasági visszaesésre számítottak. Az átmenet okozta *szükségszerű gazdasági visszaesést* nagyon általánosan éppen azzal lehet magyarázni, hogy példa nélküli, még soha nem volt folyamatok fellépéséről, kezeléséről van szó. A schumpeteri „teremtő rombolás" kifejezést felhasználva be lehet mutatni, hogy – eltekintve most a külgazdasági feltételektől – a rombolás szükségképpen gyorsabban és erőteljesebben megy végbe, mint az önkorrekciókra is szoruló teremtés. Ez önmagában is magyarázza az átalakulással közvetlenül összefüggésben lévő, az átalakulás által kiváltott visszaesést.

4.1. Objektív veszteségtényezők

Közelebbről nézve a tényeket és a hatóerőket, *négy* egymáshoz is kapcsolódó *tényezőt* emelünk ki, amelyek szükségképpen visszaesést generálnak az átalakulás első időszakában.[41]

Először: az átalakulás magában foglalja a gyors ütemű és az alapokig terjedő *strukturális megújulást* (a gazdaság reál- és tulajdonosi szerkezetének erőteljes átalakulását). Minden strukturális átváltás törvényszerűen megjelenő nehézségekkel és részben azonnal nem pótlódó jövedelemcsökkenéssel, részben pedig végérvényes vagyonvesztéssel jár együtt. E veszteségek különösen súlyosak, ha ez az átalakulás bár hosszabb távon szándékolt, de mégis kényszerűen gyors külkereskedelmi orientációváltáshoz kapcsolódik (ez a kelet-közép-európai kis országok mindegyikére érvényes).

Másodszor: a gazdaság koordinációja, Magyarország esetében a piaci elemek és a bürokratikus koordináció keveréke, a pártállami keretekből származó *intézményrendszert* örökölt. Az átalakulás első lépései (melynek része a pártállami hatalom megszűnése) ennek az intézményrendszernek egyes részeit a piacgazdaság kiépülésének szükségleteihez igazítják, más részeit széttördelik, megszüntetik. Ugyanakkor a piaci intézményrendszer, még ha elemeiben Magyarországon megtalálható is volt a régi keretek között, nem lehet azonnal megfelelően kiépült, begyakorlott és ütőképes. Ezzel kapcsolatban olyan *koordináció-súrlódásos veszteségek* lépnek fel, amelyek elkerülhetetlenek és amelyek – mint erre utaltunk – egyebek mellett jelentős külgazdasági veszteségeket is hordoznak.

Harmadszor: a koordinációs rendszer elemeként is felfogható, mégis külön kell említeni a *pénzügyi rendszer átállásával*, a tőkepiac kialakításával *kapcsolatos elkerülhetetlen zökkenőket*. Ezekkel kapcsolatban komoly nehézségekkel találják szembe magukat a vállalkozók, menedzserek, továbbá az átalakulást kezelő állami és kormányzati szervek. Az igazodás az új feltételekhez, a külkereskedelmi folyamatok finanszírozásának a liberalizáláshoz kapcsolódó változásai, a termelést és a fogyasztást erőteljesen befo-

[41] Az átalakulási folyamat elkerülhetetlenül visszaesést gerjesztő mozzanatait tárgyalja Kornai (1993) tanulmánya és Bauer (1993) cikke. Kornai a szükségszerűen jelentkező posztszocialista „transzformációs visszaesés"-ről, Bauer „rendszerváltási rés"-ről beszél.

lyásoló szubvenciós rendszernek a piacgazdaság természetéhez igazodó leépítése veszteségmentesen nem hajtható végre. Az államháztartás nagy leterheltsége a múltból fakad. Főként az ország külföldi eladósodottságának a tükörképeként, az államháztartás adósságállománya eléri az éves GDP értékének mintegy 70%-át. Az *államháztartás szociális elkötelezettségei*, kiváltképpen csökkenő GDP mellett, piacgazdasági feltételek között tarthatatlanok. Az átállás lakosságot közvetlenül terhelő veszteségei a szegényebb néprétegeket érintik súlyosabban. Ezért a kormányzat az államháztartás átállítását, számolva a társadalmi-politikai hatásokkal, csak nagyon óvatosan viheti véghez. A *bankszervezet* sem tud konfliktusok nélkül átállni az új rendszerű hitelezésre, tőkemozgatásra, a tőkepiac működtetésére. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a bankszervezet a nagyvállalatok (és nagyszövetkezetek) dominanciájára épült rá, s átörökölt hálózata, annak technikai felszereltsége, a tisztviselők begyakorlottsága nem lehetett alkalmas arra, hogy ellássa a gombamódra szaporodó kis és középvállalkozások pénzügyi, üzleti kiszolgálását. A bankok hitelei a keleti piacról kiszoruló, illetve általában a csődbejutó nagyvállalatoknál befagynak, így a vállalati pénzügyi válság bizonyos késleltetéssel átterjed a bankszektorra is, amely jobb híján hitelezési aktivitásának csökkenésére törekszik. Itt is elkerülhetetlen tehát a strukturális *átrendeződéshez kapcsolódó* nehézségek, *veszteségek* megjelenése.

Végül negyedszer: az átállás s annak legelső lépései: az export-import és árliberalizáció, az új adórendszer bevezetése, továbbá a szubvenciók leépítése, közvetlen *inflációs hatások*kal jártak együtt. Az infláció megfékezése vásárlóerőt megszorító pénzpolitikát igényel. Az előbbi tényezőkhöz ennélfogva a *pénzügyi restrikció visszafogó ereje* is csatlakozik, ami önmagában is a belső felhasználás mérséklésével, ezen belül a beruházási kedv visszahúzódásával jár együtt. De a *beruházások csökkenése* irányába hat mindaz a visszafogó erő is, amiről már szóltunk, továbbá az a bizonytalanság, amely az átállási folyamat magától értedődő velejárója. A beruházások visszaesése pedig multiplikátor hatásával együtt szűkíti a kereslet egészét.

Mindezt végiggondolva egyértelmű, hogy a rendszerváltás győzteseinek, az új parlamentnek, a kormányzatnak a gazdasági átalakulás irányításánál nagyon nehéz, hibamentesen meg nem oldható feladatai vannak. A feladatok nehézségi foka pedig hatványozódott azáltal, hogy – mint bemutattuk – az átalakulás külgazdasági feltételrendszere kedvezőtlenné vált.

4.2. Az átállás „kezeléséhez" kapcsolódó veszteségtényezők

Nem vállalkozhatunk az átalakulás eddigi folyamatának teljeskörű értékelésére, annak mérlegelésére, vajon mennyi volt az „objektív" tényezőknek és mennyi az átállás kormányzati, törvénykezési tevékenységének a szerepe a visszaesés, a veszteségek kialakulásában. Az évek távlataiból visszanéző publikációk ebben a témakörben nyilván könyvtárakat fognak majd megtölteni. Az átalakulás kezdeti éveit élve csupán arra vállalkozhatunk, hogy a kormányzati tevékenységnek, törvénykezésnek néhány *olyan fontos elemé*ről szóljunk, *amely* – megítélésünk szerint – *a válság elmélyüléséhez számottevően járult hozzá.*

4.2.1. A nagyvállalatok privatizációjának[42] és működtetésének „újraállamosítása"

A *nagy állami vállalatok privatizációjának kezdetei* Magyarországon 1989-re nyúlnak vissza, amikor a tulajdonosi funkciók nagy részének szempontjából is már önállóvá tett, önkormányzati formában működő állami vállalatok egy része a társasági és az átalakulási törvény bázisán saját szervezetét illető formaváltozásokat hajtott végre. E változások lényege kezdetben az volt, hogy a több gyárból és komplett üzemből álló vállalatok részlegeiket önálló részvénytársasággá (egyes esetekben kft-kké) szervezték át, a vállalati központ pedig holdinggá változott, jellemzően a részvények kereszttulajdonlása mellett (azaz az önállósult gyárak részvényei a központhoz, a holding részvényei pedig a gyárakhoz, egyes esetekben a hiteltartozások csökkentésével a vállalatot hitelező kereskedelmi bankhoz kerültek). Így ezen állami vállalatok termelőkapacitása önállóan működő részvénytársaságok halmazává szerveződött, a vállalati központ pedig a termelés „vezénylése" helyett a tőkével manipulált, illetve a profitot, a tőkegyarapodást kérte számon.

Az átalakulás lehetővé tette az így született új szervezetek számára, hogy külső tőke (importtőke) bevonásával megszilárdítsák, bővítsék tevékenységüket, javítsák piaci helyzetüket. Ilyen irányú kezdeményezések jellemzőek voltak az új szervezetekre, amelyek létrejöttét sokszor éppen az a törekvés motiválta, hogy külső tőke (importtőke) bevonással megerősítsék a vállalat helyzetét, biztosítsák a vállalat jövőjét és ennek révén a vezetők, menedzserek pozícióját. Az átalakult gazdasági szervezetek külföldi beszállítóik és vevőik, egyéb külföldi tőkés csoportok tőkéjének bevonására törekedtek, illetve arra, hogy a velük hitelkapcsolatban lévő bankoknál hiteleiket részvénytulajdonná váltsák át, hogy ily módon szabaduljanak meg terhes tartozásaiktól (vagy azok jelentős részétől). Az ilyen átalakulást Magyarországon *spontán privatizáció*nak nevezték.

Az 1990 tavaszán létrehozott, akkor parlamenti felügyelet alá tartozó, a kormánytól független *Állami Vagyonügynökség* (ÁVÜ) ehhez a kezdetén lévő folyamathoz kapcsolódott. Az elgondolás az volt, hogy a döntően vállalati kezdeményezésekre épülő átalakulás és tőkebevonásos privatizáció állami ellenőrző, szabályozó és serkentő szerve legyen.

Az új kormány már működése kezdetén, 1990 nyarán fellépett a „spontán privatizáció" ellen, újra szabályozva és a kormány felügyelete alá, irányítási hatáskörébe vonva a Vagyonügynökség működését. Ezt elsősorban az motiválta, hogy nem egy „spontán privatizációs" ügylet mögött visszaélésre lehetett gyanakodni, továbbá, hogy az új hatalom diszpreferálta a vállalati kezdeményezők többségét (az átörökölt gazdasági vezetőket, a Kádár-technokrácia tagjait). A Vagyonügynökség – új státusa alapján – számos, vállalati szinten már előkészített külső tőkebevonásra vonatkozó, illetve privatizációs előmegállapodást megsemmisített. Ezután ő hirdetett meg listára felvett vállalatokra kiterjedő *privatizációs programokat.* Az ajánlatokat a Vagyonügynökség kérte be és vizs-

[42]Magyarországon az állami tulajdon lebontásának fő formája az, hogy az állami tulajdonban lévő nagyvállalatok, azok egyes részei eladásra kerülnek. A privatizáció elosztásos formáinak kisebb a jelentősége. Ez utóbbi keretében eddig volt vagyonuk egy részét kapták vissza az egyházak, továbbá az államosított (szövetkezetesített) vagyon volt tulajdonosai és politikai okokból kárt szenvedettek (mindezek örökösei) kaptak kárpótlást. Magyarországon a törvénykezés általában nem támogatta az államosított javak mint tárgyak visszaadását a régi tulajdonosoknak. Még végre nem hajtott törvény intézkedik arról, hogy a társadalombiztosítás 300 milliárd Ft értékű üzleti vagyonhoz jusson. Végül privatizációs célokra magyar állampolgárok különféle kedvezményes hiteleket vehetnek igénybe. A kormány ez utóbbiak szélesítését és a kedvezmények bővítését tervezi.

gálta felül – sokszor a vállalatok bevonásával –, ő döntött vagy nem döntött az ajánlattevők között.

A privatizáció tehát *az üzleti élet szereplőinek kezéből állami hivatalnokok kezébe került.* Ezért nem lehet csodálkozni a tárgyalási, előkészítési és döntési folyamatok lassúságán, továbbá azon sem, hogy közben az érintett vállalatok gazdálkodása a hosszú ideig tartó bizonytalanság miatt tovább romlott, szétzilálódott, így az érintett vállalatok piaci értéke számottevően csökkent.

A kormány a privatizációból származó bevételeket (azok nagy részét) eleinte a korábban felhalmozott államadósságot csökkentő tételként, majd – költségvetési megszorítottsága miatt – bevételként irányozta elő. Ezt az Állami Vagyonügynökségnek teljesítenie, illetve túlteljesítenie kellett. A Vagyonügynökségnek mint a privatizációt végrehajtó állami – de most már a kormányzathoz tartozó – szervezetnek a számára ezáltal *fő céllá* az állami vagyon eladásából származó *bevételek váltak*, különösen azért, mert visszatérő politikai téma volt az állami vagyon ún. elherdálása. Így elhalványultak azok az eladásra kerülő vállalatok jövőjével, fejlesztésével, piaci megtartásával, illetve bővítésével, a foglalkoztatással kapcsolatos szempontok, amelyeket a privatizációs szabályozás egyébként tartalmazott.

1991 nyarától-őszétől a Vagyonügynökség eladói szerepét egyre jellemzőbben szakértői-tanácsadói cégekhez delegálta. E cégek listáját a Vagyonügynökség állítja össze, az érintett vállalat a Vagyonügynökség hozzájárulásával ezek között választhat. Ilyen értelemben a privatizáció decentralizálásra került és valamivel nagyobb teret kapott a vállalati kezdeményezés. A Vagyonügynökség azonban megtartotta alapvető befolyását, hegemonikus szerepét és felülbírálati, illetve döntési jogosultságait, azaz szinte minden kérdésben beavatkozást biztosító diszkrecionális jogait.

A *közvetlen állami irányítás* nem csupán *az állami vagyon* értékesítésében, hanem annak *gazdasági működtetésében* is dominánssá vált. Ezt a funkciót is az Állami Vagyonügynökség gyakorolja, amely ilyenformán nem csupán a privatizáció állami, kormányzati szerve, hanem az állami gazdasági szervezetek főnöksége is. Ebbeli tevékenysége elsősorban a vállalatok, az állami (többségi állami) tulajdonban lévő pénzintézetek legfőbb vezetőinek és általában a menedzsmentnek a kinevezésére (leváltására), munkája megítélésére, az igazgató és felügyelő bizottság tagjai összetételének a meghatározására irányul. A Vagyonügynökség tehát *a kormányzat személyzeti politikájának* a megvalósításában is prímszerepet kapott.[43]

A *privatizáció* során az államosított, illetve az állami tulajdon dominanciájának feltételrendszerében létrehozott *nemzeti termelővagyon újraelosztása* megy végbe. Ennek keretében születik meg az új magyar tulajdonosi réteg. Elkerülhetetlen, hogy a vagyon újraelosztásának folyamatát a nemzetgazdasági érdekekkel nem egyeztetett, azokkal nem egyszer ellentétes manipulációk, részrehajlás kísérjék. Az is leszögezhető, hogy elképzelhetetlen olyan ellenőrzési rendszert kialakítani, amely mentesíthetné a manipulációktól, részrehajlásoktól ezt a folyamatot.

A nagy nyilvánosság a privatizáció torzulásaival szemben is nyújthatna valamelyest biztosítékokat. A *nyilvánosság ellenőrző szerepe* azonban alig működik. A vételár, egyéb feltételek, a zárt tendereken kiírt pályázati előírások és követelmények legtöbbször üzleti

[43] 1992 őszén hozták létre az Állami Vagyonkezelő Rt.-t. 163 olyan állami vállalat került az új állami szervnek a felügyelete alá, amelyek egy része várhatóan állami tulajdonban marad, másik része pedig csak jó néhány év múlva kerülhet privatizálásra. Ezeknél a vállalatoknál természetesen a Vagyonkezelő Rt. a főnök és ennek megfelelően a kormányzati személyzeti politika végrehajtója. Nem sokkal egyéves működése után a kormány a Vagyonügynökség és az Állami Vagyonkezelő Rt. összevonására készül.

titoknak minősülnek. Ezért a külső szemlélő (s a kutató) csupán a botrányként felszínre került „ügyek" kapcsán kialakult benyomásokra hagyatkozhat. Ezekből pedig úgy tűnik, hogy a rendellenességek mértéken túliak, hogy sok a részrehajlás, igen gyakori a politikai motívum és az azt is magában foglaló személyes kapcsolatok szerepe, hogy mindezek folytán a privatizációban közvetlenül és közvetve fellépő nemzetgazdasági veszteségek az elkerülhetetleneknél számottevően nagyobbak.[44]

A privatizációval és az állami gazdasági szervezetek működtetésével kapcsolatos *többletveszteségek három tényezőre vezethetők vissza.*

– A működtetés és privatizáció tekintetében fenntartott állami (állami intézményhez delegált) diszkrecionális jogok *elbizonytalanítják a vezetőket* és az egyszerű dolgozókat is. A jövőt építő szisztematikus munka értelmetlenné válik, a *napról napra élés akciói válnak dominánssá*, s mindez lerontja az állami szervezetek működését, bénítja életképességüket.

– Az állami tulajdon működtetése és átruházása során sokszor *olyan személyeket* (csoportokat) kedvezményeznek, *akik* (amelyek) *nem a legalkalmasabbak* (sokszor nem is alkalmasak) az adott gazdasági szervezet rendbetételére és működtetésére. Végül

– a privatizáció egyes esetekben azért halasztódik, vagy kerül le a napirendről, mert *az állami tulajdon bázisán gazdaságilag meg nem alapozott működtetési és személyi preferenciák érvényesíthetők.*

4.2.2. Zavarok a földtulajdon és a földhasználat körül

Igen kemény parlamenti viták, az Alkotmánybíróság állásfoglalásai előzték meg a *kárpótlás intézményé*nek megszületését. Felléptek a 40 évvel ezelőtt végrehajtott államosítások és a politikai üldöztetések teljesértékű kárpótlása mellett érvelő politikai erők. Mások – a parlamenti viták során is – a kárpótlás gondolatának teljes elvetése mellett álltak ki. Végül is értékben történő és részleges kárpótlást nyújtó törvény született.

Ésszerű érvek alapján elvetették a korábbi tulajdon tárgyszerű (természetbeni) visszaadását az „eredeti" tulajdonosoknak. (Kivételt képez a régi egyházi tulajdon egy része: egyes iskolák, rendházak stb.) Ehelyett meghatározott forint összeget képviselő kárpótlási jegyeket kaptak (kapnak) azok az állampolgárok (vagy közvetlen leszármazottaik), akiknek tulajdonát (házát, lakását, gyárát, műhelyét stb.) 1947-et követően államosították. Kárpótlási jegyhez jutottak – meghatározott feltételek szerint – üldözött, politikailag elítélt, illetve táborokba hurcolt személyek, ideértve a zsidótörvények és a deportálások kárvallottjainak egy részét is. Végül kárpótlási jegyekkel kártalanítják azokat az 1947-ben földtulajdonnal rendelkezett parasztokat (leszármazottaikat), akiknek földjét államosították, vagy akiknek agrárvagyonát szövetkezetbe vinni kényszerítették.

A kárvallottak számára kiosztott kárpótlási jegyek nem biztosítják a kár teljes kompenzációját. Degresszív kulcsokkal számítva a kárpótlás maximuma 5 millió Ft. Az 1993. október végéig kiosztott kárpótlási jegyek teljes névérték szerinti összege mintegy 80 milliárd Ft-ot tesz ki. A kárpótlási jegyet birtokosuk eladhatja (a tőzsdei érték ma a felkamatolt névérték 50–70%-a), erre kijelölt állami tulajdont vehet rajta, ezen belül

[44]Nem tekinthető véletlennek, hogy a kormányzat privatizációs politikáját, az ÁVÜ tevékenységét legélesebben a kormányon lévő pártok egyikének, a Kereszténydemokrata Néppártnak a privatizációs szakértői támadják. Jogos feltételezni, hogy ők – mint a koalíciós pártok egyikének szakértői – viszonylag jó áttekintéssel rendelkeznek a privatizáció gyakorlata felett, s kritikájuk élessége a konkrétumok kellő ismeretére támaszkodhat.

kárpótlási jeggyel vásárolhatja meg az általa lakott állami tulajdonban lévő lakást, nyugdíjkoron felüliek évjáradékká válthatják át stb.

Az 1947. évi *paraszti* földvagyon után kapott és személyre szóló *kárpótlási jegyek felhasználását speciális szabályok* rögzítik. A volt földtulajdonosok (parasztok, illetve leszármazottaik) kárpótlási jegyeit, a földtulajdonuk szerinti falu (város) határában az állami tulajdont képező, illetve termelőszövetkezetek által birtokolt, erre a célra kijelölt földterületek licitálásánál elővásárlási jog illeti meg. *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek* a kárpótlási földterület kijelölésén túl *kötelezve voltak* arra, hogy *teljes vagyonukat „nevesítsék"*, azaz a szövetkezeti tulajdont képező földek egyes parcelláit a szövetkezeti tagok (köztük már nyugdíjas szövetkezeti tagok) nevére jegyeztessék be a földhivataloknál, továbbá arra is, hogy a szövetkezeti vagyont képviselő vagyonjegyeket osszák szét még aktív és nyugdíjas tagjaik között. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek agrárgazdaságban betöltött szerepének jelentőségét érzékelteti, hogy 1989-ben a művelés alatt álló magyar termelőterületnek 62%-a tartozott a szövetkezeti szektorhoz. A magyar családok legalább 1/3-át érintő mezőgazdasági kistermelés gazdasági integrálásának jelentős részét is a termelőszövetkezetek végezték.

A föld és a termelőszövetkezeti vagyon újraelosztása még nem fejeződött be. Az eddigi tapasztalatok azonban képet adnak a *fő tendenciák*ról.

A jogosultak (a helyi licitálásra jogot adó kárpótlási jegyek birtokosai) „visszalicitálják" földjeiket, illetve földörökségüket, s az ezen felüli szövetkezeti földek, valamint a szövetkezeti vagyonok is „nevesülnek". A régi, illetve új földtulajdonosoknak azonban csupán *kis része kíván önálló gazdálkodó lenni*. Ez már csak azért is érthető, mert az 1947. évi földmegoszlásnak megfelelően a mostani föld(újra)osztás általában csupán néhány hektáros földbirtokokat hoz létre, amelyek nagysága nem teszi lehetővé a hatékony gazdálkodást, továbbá, amelyek korszerű műveléséhez hiányzanak a megfelelő eszközök. Hozzávetőleges számítás szerint életképes farmergazdaság alapításához minimálisan 10 millió Ft-os tőkebefektetésre van szükség, amely legjobb esetben is csupán 15 év alatt térülhet meg.

Az 1947 óta eltelt 46 év teljesen megváltoztatta a birtokosok összetételét. Az átlagot tekintve a volt termelőszövetkezet által művelt földterület *tulajdonosai* körülbelül egyenlő arányban kerülnek ki a *mezőgazdasági dolgozók*, a *nyugdíjasok*, végül a *városi életet élő örökösök* közül. Három olyan *rétegről* van tehát szó, amelyeknek *érdekei* homlokegyenest *ellentétesek*. A dolgozó parasztok a munkajövedelmek emelését, a nyugdíjasok a járadék növelését, végül a városlakók leginkább a földtulajdon értékesítését kívánják elérni. Talán még nagyobb problémát okoz az, hogy a lassan bonyolítható, számos bizonytalansággal terhes „újraelosztás", az érdekelteket újabb és újabb elhatározásra késztető helyzet, a szövetkezeti törvény módosítására irányuló parlamenti törekvések *permanens bizonytalanság*ot teremtettek a *mezőgazdasági tulajdon- és földhasználati viszonyokban*.

Könnyen érthető, hogy ilyen feltételek mellett a parasztságot, a *falut* a nehéz helyzettel szembefeszülő összefogás helyett a *megosztottság*, az egyes *rétegek közötti ellentétek* és konfliktusok elmélyülése jellemzi. Sok helyen a minden áron való szerzésre törekvés, továbbá a munkavégzést mellőző kivárásos taktika vált uralkodó magatartássá.

Kisebb a baj azokban a körzetekben, amelyekben a munkaigényes kultúrák és azok kistermelői művelése terjedt el. Az egyéni kistermelés ott még fenntartja a saját fogyasztásra termelésnek, a helyi piacok ellátásának és az ebből származó pénzjövedelmeknek a családi megélhetés elfogadható szintjét biztosító színvonalát. Azokban a körzetekben azonban, amelyekben a nagybani (pl. gabona-) termelés töltött be uralkodó szerepet, a

termelés összeomlásának és ennek nyomán a kilátástalan nyomor terjedésének jelei mutatkoznak. Még súlyosabb problémák lépnek fel azokban a régiókban (ismét Magyarország északkeleti régiójához jutunk), amelyeken a mostoha természeti feltételeket áthidaló állami szubvenciók tartották fenn a nagyüzemi mezőgazdasági termelést, valamint a lakosság számottevő része számára a foglalkoztatást, és biztosítottak ezáltal – bár csupán alacsony életszínvonalhoz elegendő – jövedelmet. Az ilyen régiókban a korábbi gazdasági szervezetek széthullása, ennek nyomán a valamelyest áttekintéssel és szervező képességgel rendelkező emberek menekülésszerű távozása szinte reménytelen helyzetet teremt.

A *mezőgazdaságot számos egyéb megoldatlan probléma* terheli.[45] Kétségtelen, hogy erőteljes piac- és jövedelemvesztés érte. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos piacgazdasági, köztük a pénzügyi, finanszírozási, forgalmazási intézmények – ha egyáltalán léteznek – kialakulatlanok, illetve kezdetlegesen működnek. Megítélésünk szerint azonban nem ezek a problémák az elsődlegesek. A katasztrofálisan nagy – korábban bemutatott – *visszaesésnek alapvetően a földtulajdon és a földhasználat körüli teljes bizonytalanság* az oka. Más oldalról közelítve azt is mondhatjuk: a mezőgazdaság a földtulajdon és földhasználat bizonytalanná válása folytán elvesztette azt a reakcióképességét, immunrendszerét, amelyre a piac- és jövedelemvesztés, az új feltételekre való felkészületlenség leküzdéséhez szüksége lenne.[46]

4.2.3. Válság és pénzügyi rendszer

1991 a *pénzügyi törvénykezés*nek fontos éve volt. Ebben az évben fogadta el a parlament a pénzintézetekről (a kereskedelmi bankokról és a befektetési alapokról), továbbá a jegybankról szóló törvényt. Ezek a törvények angol típusú pénzügyi rendszert körvonalaztak. Korlátozták a kereskedelmi bankok tőkeműveleteit (azok elsősorban befektetési alapokra, brókercégekre vannak bízva), kilátásba helyezték az állami tulajdonú kereskedelmi bankok privatizációját. A törvény szerint 1995-től 25%-nál nagyobb közvetlen állami tulajdonhányad esetén is csupán 25%-os tőkeerőnek megfelelő szavazati jog illeti meg az állami tulajdon képviseletét. 1997-től kezdődően pedig egyetlen kereskedelmi bank esetében sem megengedett a 25%-ot meghaladó állami tulajdon. Előírták az ún. bázeli normákhoz való igazodást, ezzel szigorúan korlátozva a kereskedelmi bankok kockázatvállalását, illetve előírva a szigorú tartalékképzési kötelezettségeket a bizonytalan kihelyezések után. Kimondták a jegybank függetlenségét, a pénzkibocsátás és az államháztartás szigorú elválasztását (a költségvetés kiadásainak 3%-ában limitálva a közvetlen jegybanki deficitfinanszírozást).

Az új rendszer – mint szó volt róla – már kétszintű bankrendszert és működő (állami) *kereskedelmi bankok*at örökölt, amelyek azonban nem a pénzpiac igényeinek megfele-

[45]Sipos–Halmai (1993) és Juhász–Mohácsi (1993).

[46]Megjegyezzük, hogy a mezőgazdaságban kialakult helyzet ellentétes azzal a jövőképpel, amelyet a legnagyobb koalíciós párt és a kormányzat 1990 szeptemberében a „Nemzeti Megújhodás Programjában" lefektetett. Idézünk a dokumentumból. „Cél a polgárok földmagántulajdonára épülő gazdálkodás, valamint a magángazdák szabad szövetkezésére épülő agrárgazdaság megteremtése. A földreform során mindenekelőtt a mezőgazdasági tevékenységgel és a földműveléssel foglalkozó falusi réteget kell földhöz juttatni" (34. old.). „A Kormány azt akarja, hogy a termőföld azok tulajdonába kerüljön, akik azt az adott feltételek között hatékonyan képesek megművelni, s akik hosszú távon érdekeltek termőképességének megtartásában, illetve javításában. A Kormány – amíg szükséges – élni fog ellenőrzési jogával, hogy a termőföld csak a közvetlen mezőgazdasági vállalkozók között kerülhessen forgalomba" (68. old.).

lően épültek ki és technikailag elmaradottak voltak (például a giró-rendszer is csak 1994-ben lép működésbe). Hiányoznak, vagy épp csak kialakulóban vannak a garanciális intézmények, amelyek a kockázat elfogadható mértékűvé tételére hivatottak (Betétbiztosítási Alap, Exportgarancia Rt., Hitelgarancia Rt., Központi Értéktár, Jelzáloghitel Intézet stb.).

A *nagy állami kereskedelmi bankok*at a gazdasági visszaesés, a KGST és a szovjet piac összeomlása, az ehhez kapcsolódó tőkevesztés igen *nehéz helyzet*be hozta. Az államszocialista rendszerből örökölt vállalati hitelek, továbbá a keleti piacok összeomlását megelőző időben más feltételek mellett folyósított, valamint a kedvezőtlen helyzet áthidalására adott hitelek többsége *„rossz" hitellé* vált.

Az összeomló és felszámolásra kerülő vállalatok hitelei csak kis részben kerülhettek vissza a banki rendszerbe. A kereskedelmi bankoknak viszont nem volt és nem is lehetett elég tőkeereje ahhoz, hogy hiteleik számottevő részének „rosszá" válása, vissza nem térülése ne *veszélyeztesse likviditásukat*. 1992-ben öt kisebb pénzintézet csődkezelésére került sor (ezek egy részét a költségvetés és a Magyar Nemzeti Bank együttesen megmentette) és a banki profitok az 1988–1989-et jellemző magas szintről gyakorlatilag nullára süllyedtek. Az állam, illetve az államháztartás 1992-ben erőtlen, a problémát csak elodázó konszolidációs akcióra szánta el magát. A konszolidációs akciókat 1993–1994-ben meg kell ismételni, most már úgy, hogy az állam újabb részvénytőkével és alárendelt kölcsönökkel áll bankjai mögé, ami e bankok privatizációjában teremthet újabb nehézségeket, miközben a terjedelemben szaporodó állampapírok gyengítik a pénzpiac stabilitását. A konszolidációt szolgáló állami beavatkozás gazdasági szempontból elkerülhetetlen. Indokolt azonban hangsúlyozni: a nemzetgazdasági racionalitás oldaláról a „feltőkésítés"-nek olyan módszerei támogathatók, amelyek nem a nagy kereskedelmi bankok állami befolyásolását szélesítik, hanem e bankok üzletszerű működésének erősítéséhez járulnak hozzá.

A bankok nehéz helyzete természetesen összefügg a gazdaság általános helyzetével, de vissza is hat arra. A banki hitelnyújtás ugyanis nehézkessé vált, a bankhitelek utáni kamatok a fokozott rizikó miatt több mint 10 százalékponttal haladják meg a termelési árak inflációját, ami a folyamatos gazdálkodáshoz szükséges hitel igénybevételét akadályozza. Végül is a bizonytalan állami fellépés (az 1992-es erőtlen hitelkonszolidáció) alig oldott meg valamit.

Az *államháztartási elkötelezettségek* leépítésénél az új kormányzat elődje nyomvonalán haladt. Folytatta a termelői szubvenciók és árlefölözések, továbbá a fogyasztói árkiegészítések megszüntetésének politikáját, ezen az úton is felszámolva a már liberalizált árrendszert torzító tényezőket. Folytatta a lakásgazdálkodás állami terheinek csökkentését, amennyiben kedvezményes feltételekkel elősegítette az állami lakások lakói számára azok megvásárlását. Az államháztartás konszolidálásának legnagyobb kérdésében, a nagy *elosztó rendszereknek a reformjá*ban a kormányzat progresszív irányú, de tétova, az *igazi feszültségeket fel nem oldó lépéseket tett* (ennek részleteit a IV. és a VI. fejezetekben mutatjuk be). Ez a társadalmi összefüggéseket tekintve és politikailag is érthető, hiszen – mint erre az előző alfejezetben utaltunk – a nagy elosztó rendszerek racionalizálása újabb terhekkel sújtja a lakosság szegényebb rétegeit.

Elmaradtak azonban *más, az államháztartást bizonyos mértékig tehermentesítő lépések*. Az igazgatási kiadások súlya nem nagy az államháztartás összkiadásaiban. Mégis a kiadásoknak ez a csoportja is módot ad megtakarításokra, aminek a gesztusértékét nem szabad lebecsülni. Az ezekre való törekvés azonban nem jellemző. Sőt, a kormányzat centralizáló törekvéseinek hatására inkább az államigazgatáshoz tartozó hivatali há-

lózat kiterjedését lehetett megfigyelni. Szaporodtak a kívülálló számára át nem látható eszközökből finanszírozott, sok szempontból közhasznúnak látszó, más oldalról azonban csupán politikai (pártpolitikai) célokkal magyarázható, az állami költségvetéstől különváltan kezelt alapok és alapítványok.

Az államháztartás megszorító intézkedései a szubvenciós rendszer leépítésén túl elsősorban arra korlátozódtak, hogy – ahol erre lehetőség kínálkozott – az inflációs hatásokat csupán részlegesen ellensúlyozták a költségvetésből gazdálkodó intézményeknél. Ez lehetővé tette a GDP csökkenése mellett *az államháztartási újraelosztás mértékének* fenntartását, annak *visszaszorítása* azonban *nem következett be*. A gazdaság dinamizmusban élenjáró egy részének regisztrálatlansága (adóalap eltitkolása), a vállalkozói és banki nyereségek erőteljes csökkenése, végül likviditási zavarokkal összefüggő behajthatatlan adó és egyéb követelések is hozzájárultak ahhoz, hogy a költségvetési deficit előreláthatóan 1993-ban a GDP 6–7%-át teszi ki, amelyhez még hozzáadódik az időközben különvált társadalombiztosítás 1–1,5%-ban prognosztizálható hiánya.

Bár a lakosság megtakarítási hajlandósága 1992 végéig rendkívüli módon megnőtt, a *megtakarítások visszaforgatása* a gazdaságba igen kismértékű volt. Ennek elsődleges oka az, hogy a gazdaság zsugorodásban van, de a visszaforgatás ettől független akadályai is visszahatnak, mélyítik a visszaesést. Kétarcú problémával állunk szemben: a visszaesés feltételei között a már említett költségvetési deficit szinte szükségszerű, annak csökkenése még inkább visszavetné a keresletet. Más oldalról azonban a költségvetési deficit finanszírozása elszívja a megtakarításokat a beruházások elől, illetve emeli a fokozott rizikó miatt amúgy is magas hitelkamatokat, aminek önmagában is beruházást visszafogó hatása van.

A magyar gazdaság állapota és a válság mélysége egyértelműen *beruházásélénkítő* (és nem általában keresletélénkítő) gazdaságpolitikáért kiált. Ezt elsősorban az államháztartásnak kellene beindítania egységesen, azaz normatív jelleggel nyújtott adókedvezményekkel, beruházási hozzájárulásokkal, állami hitelgaranciák biztosításával stb. Ehhez azonban, tehát éppen ott, ahol az állami kezdeményezésre, beavatkozásra leginkább szükség lenne, nincsen pénz. Nem lehettünk tanúi ilyen irányú törekvéseknek. A kormányzat nem alakított ki a válsággal szembenéző, annak leküzdésére irányuló szisztematikus lépéssorozatot, nem dolgoztatott ki ide vonatkozó koncepciókat, terveket. Pedig a magyar infrastruktúra állapota és az ország nemzetközi elhelyezkedése kifejezetten sürgette olyan infrastrukturális fejlesztésekre irányuló programcsomag összeállítását, amely támaszkodhatna a már korábban elkészült részkoncepciókra és az államháztartási eszközök kisebb mértékű mozgósítása mellett is vonzana nemzetközi finanszírozást,[47] és a gazdaságot élénkítő impulzusként működne.

*

[47]Példaként a lehetőségek elmulasztására megemlítjük a telekommunikációs fejlesztéssel kapcsolatos késedelmeket. 1989–1990-ben több tőkés csoport is ugrásra készen állt, hogy a kelet-közép-európai színvonalhoz képest is elmaradott helyzetben lévő magyar telekommunikáció-fejlesztésben részt vállaljon. Az importtőke fogadását és az ahhoz kapcsolódó műszaki megvalósíthatósági terveket még a korábbi kormány időszakában a szakmailag illetékes minisztérium előkészítette. Arra lett volna szükség, hogy az új kormányzat elfogadja és parlament elé vigye az ugyancsak előkészített telekommunikációs törvényt. Szakértői sürgetések ellenére a megfelelő kormányzati lépésekre csak 1993 tavaszán került sor. Nem szükségtelen ezzel kapcsolatban utalni arra, hogy Magyarországon az üzleti élet fogadásának (egyebek mellett a banki technika modernizálásának) egyik nagy akadálya a bekapcsolható telefonvonalak hiánya.

Összefoglalva: áttekintettük és jellemeztük az átalakulás néhány kulcskérdésében a hatalomváltástól máig lezajlott legfontosabb folyamatokat, változásokat. Hangsúlyozva az átalakulás „vezénylésének" objektív nehézségeit, néhány olyan általunk alapvetőnek tartott mozzanatra mutattunk rá, amely az egyébként elkerülhetetlen gazdasági visszaesést súly sbította és meghosszabbította.

Tévedésekre, szakmai elvétésekre, kormányzati gyakorlatlanságra, egyes politikusok, főtisztviselők emberi gyarlóságaira, ideológiai meggondolásokból követett és a nemzetgazdasági racionalitással egybe nem vágó törekvésekre lehet hivatkozni. Minderre szükségképpen bőségesen lehet példákat találni, hiszen az ilyen megnyilvánulások a politika színterén eléggé általánosak, és – mint erről már szóltunk – az államszocializmusból a piacgazdaságra való átmenet a kormányzatot egyébként is példátlanul nehéz feladatok elé állítja.

A fenti magyarázatokat mindamellett részigazságoknak tartjuk. A dolgok mélyén megítélésünk szerint az húzódik meg, hogy az átmenet miatt a *kiélezetten ellentétes érdekek mozgásterében* a politikai összecsapások és az azokkal összefüggő *politikai meggondolások kapnak domináns szerepet és a nemzetgazdasági racionalitás szempontjai ezek mögött háttérbe szorulnak.*

Trivialitás, hogy a politika: harc a hatalomért, a tulajdon megtartásáért, kiterjesztéséért. Az átmenet időszakában az általánosnál élesebb a harc. Itt és most a valamikor államosított, illetve az állami tulajdon működésének időszakában létrejött, a nemzet által létrehozott *nemzeti vagyon* nagy részének *elosztásáról* (újraelosztásáról) *van szó.* Aki, illetve amelyik réteg ebben felülkerekedik, az megalapozza a jövőjét.

Az adott szempontból a politika színterén és emögött a gazdaságban potenciálisan az elithez tartozó *öt erő áll szemben egymással.*

– Az életük középső korszakában lévő „Kádár-technokraták", akik elméleti és gyakorlati ismereteiknél fogva, belföldi és külföldi üzleti kapcsolataik révén helyzeti előnyben vannak, akik azonban akár párttagok voltak, akár pártonkívüliek, bigott szektások vagy reformisták, politikai szempontból a vesztesek táborához tartoznak. Hasonlóan azokhoz az értelmiségiekhez, akik a régi rezsimben politikai szerepet vállaltak.

– A keresztény úri középosztály örökösei, fővárosi és vidéki ügyvédek, tanáremberek, a régi rendszer első időszakában, továbbá az 1956 után háttérbe szorítottak, vagy meghurcoltak, ezek leszármazottai, akiknek sem a politikához, sem a gazdasághoz nem volt sok közük, mert megőrizték (vagy éppen ezért őrizhették meg) a kommunizmussal kapcsolatos érintetlenségüket.

– A Kádár-rendszer kis kört felölelő aktív és nyílt ellenállói, többségükben városi humán értelmiségiek, és a velük kapcsolatban állt, vagy szimpatizáló valamivel szélesebb réteg, amelyet liberális és szociálliberális eszmék is összekötnek, s akik között az országos (vagy akár a városi) számarányokat meghaladó mértékben találhatók zsidó származású magyarok és/vagy hívő kommunista értelmiségiek leszármazottai.

– A kisparaszti népi múlt mai hordozói, akik hajlamosak a „magyar nép" erényeit és eredetiségét felnagyítani és ezen keresztül is hajlanak a nemzeti eszmék túlhangsúlyozására, szélsőségesebb esetekben a nacionalizmusra.

– A régi rendszerrel életkoruk miatt nem terhelt, helyüket az elitben kereső és pozíciókra törő fiatal értelmiségiek csoportja.

Az elithez tartozó rétegeknek fenti tipizálása természetesen egyoldalú és elnagyolt, a rétegek elkülönültsége „életlen", határozatlan. E rétegek képviselői nem egységesek a meglévő pártokhoz való tartozásuk, azokkal való kapcsolataik szempontjából. Sokszor még eszméik, megnyilvánulásaik változásai is megkérdőjelezik hovatartozásukat e réte-

gek szempontjából. Ezek a típusok mégis tetten érhetők az egyes politikai pártokon belül is megfigyelhető irányzatok szembenállásában, a közöttük lévő ellentétekben, továbbá az átmenet „vezénylésére" vonatkozó elgondolások különbségeiben, végül a tulajdon megszerzéséért folyó vetélkedéseknek a különféle megnyilvánulásaiban.

Óriási „birkózás" folyik Magyarországon (és úgy gondoljuk a volt szocialista országok mindegyikében) a politika és a gazdaság színterén a hatalomért, a pozíciókért, a nemzeti vagyon újraelosztásából való részesedésért. Az lenne a meglepő, talán inkább a csoda, ha ilyen feltételek között a nemzetgazdasági racionalitás jutna érvényre a törvénykezésben, a kormányzás hétköznapjaiban.

III. BEVEZETÉS A SZCENÁRIÓKHOZ

1. A szcenáriók jellege

Reálisan optimista szcenáriókat vázolunk fel, melyek a külső és belső feltételek által meghatározott, reálisnak tekinthető mozgástérben foglalnak helyet. A szcenáriók optimizmusának a kritériuma: a jólétet szolgáló modernizáció. Ma már egyértelmű, hogy az átmenet, a modernizáció egy *tőkés és demokratikus* (valamiféle nyugat-európai modellhez közelítő) *társadalmi-gazdasági berendezkedés* kialakulása és – optimista szcenáriókról lévén szó – megszilárdulása felé vezetik az országot.

Ennek a triviális állításnak a lényege abban áll, hogy kizárjuk valamiféle „harmadik út", különösképpen a speciálisan „magyar út", vagy pedig a nagysúlyú közösségi tulajdonra ráépülő „szocialista piacgazdaság" kialakulásának a lehetőségét. Ez nem valamiféle normatív („mi lenne a kívánatos?") megközelítésből következik, hanem a körülmények determináló erejének az elismerését jelenti. Az 1980-as évek második felében még elképzelhető volt, hogy Magyarország kísérleti és egyben közvetítő szerepet töltsön be és ebben a szerepében berendezkedése a szocialista piacgazdaság irányát követve alakuljon át.[48] A Szovjetunió azonban összeomlott. Magyarország méreteit és a kialakult geopolitikai feltételeket is figyelembe véve, a modernizációs fejlődés elengedhetetlen feltételének, az országon belüli adottság oldaláról pedig kézenfekvő lehetőségnek tekintjük a fejlett Európához való közeledést, a hozzá való későbbi csatlakozást. Ez a történelmi perspektíva pedig olyan folyamatokat generál, amelyek a fejlett Európa társadalmi-gazdasági berendezkedése felé viszik az országot.[49]

Szcenárióink optimizmusa nem jelenti a Magyarország számára kívánatos legjobb állapot elérését. *Szcenárióink optimizmusa abban rejlik*, hogy eltekint a Magyarország fejlődését esetleg súlyosan megzavaró – ki nem zárható – külső események bekövetkeztétől. Ennek megfelelően ugyan konfliktusokkal terhelt, de alapvetően békés világpolitikai hátteret, rövid távú recesszióktól sem mentes, de karakterisztikusan fejlődő világgazdaságot és folyamatos, bár szerény világgazdasági konjunktúrát veszünk számításba. Ezt is tekintetbe véve a szcenáriók az ország *belső mozgásterében a kedvezőbb lehetőségtartományt vázolják*. A hosszú évtizedben (1993–2005) *Magyarország reálisan optimista mozgásterét* úgy értelmezzük, hogy nemzetközi összehasonlításban fejlettségi

[48]E tanulmány egyik társszerzőjének 1988 utolsó hónapjaiban befejezett és 1990 legelején publikált könyve ilyen lehetőséget tartott szem előtt (Révész, 1990).

[49]Miért sikerült Kínának az (mármint kommunista hatalmi viszonyok és domináló közösségi tulajdon mellett a piacgazdaság növekedést gerjesztő terjedése), ami a sokkal korábban reformerré vált és fejlettebb Magyarországnak nem sikerült? – hangzik el sokszor a tetszetős kérdés. Hadd válaszoljunk itt most erre igen leegyszerűsítve: azért, mert Kína világhatalmi potenciált jelentő önálló óriásbirodalom, Magyarország pedig a fejlett Európa közvetlen közelében lévő, kicsiny és mindezek folytán nagyon korlátozott önállóságpotenciállal rendelkező ország.

lépcső átlépésére nem képes, de lehetősége van – az országok között folyó kemény versenyfutásban is – a nemzetközi fejlettségi rangsorban elfoglalt történelmileg kialakult közepes helyét megőrizni és megszilárdítani. E lehetőségtartomány bemutatása mellett az egyes szcenáriókon belül felhívjuk a figyelmet az esetlegesen bekövetkező kellemetlen folyamatokra, jelenségekre és következményeikre, a felvázoltnál sokkal kedvezőtlenebb lehetőségekre is. Mindamellett *katasztrófaszcenáriókkal*, illetve a *stagnáció szcenárióival* – amelyek szükségképpen katasztrófaszcenáriókká fejlődnek – *nem foglalkozunk*, még akkor sem, ha ezek bekövetkeztét sem lehet kizárni.

Reálisan optimista szcenárióink
- a gazdaság,
- a politika,
- a társadalmi folyamatok és a
- tudomány és technológia

témaköreit ölelik fel. Az *oktatás* tárgyköréről elsősorban a társadalmi folyamatoknál, *a regionális folyamatok*ról pedig a gazdasági fejlődés keretei között lesz szó.[50]

A szcenáriók egynémelyike *a hosszú évtizeden belül időszakokra bomlik.* Az egyes időszakok elhatárolása az adott kérdéskör egészében, vagy annak egy-egy fontos részében előrelátható tartalmi különbségek időhorizontját követi.

Az említett kérdésköröket tárgyaló szcenáriók bemutatásakor a szerzők mindennapi kényszerhelyzetébe kerülünk: minden mindennel összefügg. Jelen munkában az egyes tárgyalásra kerülő témakörökben csak úgy tudjuk a változást, a fejlődés tendenciáit bemutatni, hogy közben más, még nem tárgyalt metszetek szcenárióinak fő vonásait mintegy előre feltételezzük. Ebből a tárgyalásmódból adódik, hogy tanulmányunkat nem tudtuk teljesen mentesíteni az átfedésektől és az ismétlésektől.

A szcenáriókat a mindegyikre érvényes külpolitikai és külgazdasági feltételezések vázolásával nyitjuk.

2. Külpolitikai feltételezések

Konfliktusokkal, egyes esetekben helyi összeütközésekkel terhelt, de alapvetően békés, világméretű összecsapásoktól mentes világpolitikai környezetre számítunk, amelyben egy kis ország lehetőségeinek természetes korlátai között Magyarország függetlensége érvényre juthat. Feltételezéseink a következők:

(a) *A kétpólusú világ megszűnésének*, amely áttörte a korábban kialakított nagyhatalmi erőtereket, egyértelmű és *első számú vesztese Oroszország*. Oroszország elvesztette a birodalmi Szovjetunió által uralt külső és belső területeinek jelentős részét és közben több millió orosz a jelenlegi határokon kívülre szorult. Nem lehet teljesen kizárni azt,

[50]Nem felesleges itt megerősíteni azt, amit a Bevezetőben már említettünk: a szcenáriók bemutatásánál a számos háttértanulmányt is felhasználó öt témaösszefoglaló tanulmányra támaszkodunk (Lengyel Lászlóéra a politika, Vértes Andráséra a gazdaság, Enyedi Györgyére a regionális fejlődés, Andorka Rudolféra a társadalmi folyamatok és Tamás Páléra a tudomány és technológia témakörökben). A jelen tanulmányban foglaltak számos vonatkozásban eltérnek a háttértanulmányokban kifejtett gondolatoktól, feltételezésektől, megállapításoktól és a témaösszefoglaló tanulmányokban körvonalazott, egymástól sokszor lényegesen eltérő (néhol a katasztrófa lehetőségeit is felvető) változatoktól. A jelen tanulmány szerzői támaszkodnak ugyan arra a felhalmozott tudásra, amelyet a háttértanulmányok és a témaösszefoglaló tanulmányok foglalnak magukban, a leírtak mindazonáltal saját elgondolásaikat és meggyőződésüket követik.

hogy Oroszországban a következő években növekszik a politikai és gazdasági káosz, ennek talaján pedig egy *tekintélyelvű, diktatórikus orosz birodalom* jön létre. Ez az ezredforduló körül készen állhat arra, hogy megaláztatásaiért, visszaszorításáért elégtételt vegyen. Gazdasági tartalékai és hadipotenciálja feltöltődhet, kialakulhat egy új expanzív birodalmi ideológia az Oroszország jelenlegi határain túl élő minden oroszok védelmére, az orosz egység újjáteremtésére, továbbá a nagy orosz civilizáció, a szláv testvériség és a moszkvai pravoszláv hit hatókörének kiterjesztésére. Ilyen fejleménynek áldozatai lehetnek a balti köztársaságokon, Ukrajnán, Belorusszián, Moldávián és Románián, Bulgárián túl „puffer" államként Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia is. Az orosz birodalom – agresszivitásának esetleges újraéledésével – visszaállíthatja (megkísérelheti visszaállítani) azt a korábbi sugaras gazdasági szerkezetet, amelyben a körülötte lévő közepes és kisméretű országok a politikai és hatalmi függés mellett az energia- és nyersanyagellátás alapján is kényszerkötésbe kerülnek Oroszországgal.

Nem számolunk azzal, hogy Oroszországnak úgy fog megerősödni a világhatalmi szerepe, hogy az a térség békéjét fenyegetné. Azt reméljük, hogy Oroszországban és a volt Szovjetunió utódállamaiban a következő években valamelyest konszolidálódik a helyzet. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Oroszországban és a többi utódállamban – vagy legalábbis azok egyes Európához közel eső részeiben – történelmi múltjuktól elmozduló sajátosan demokratikus rendszerek alakulnak ki, amelyek lehetővé teszik, sőt igénylik a szomszédokkal való politikai és gazdasági együttműködést.

Feltételezzük tehát, hogy a kelet-közép-európai országok, közöttük Magyarország számára a külső *birodalmi meghatározottságok véget érnek* annak ellenére, hogy a nagyhatalmi erőterek, új politikai-katonai és gazdasági erőcentrumok az újrarendeződés, a változás állapotában vannak. Arra számítunk, hogy *Magyarország* képes olyan körültekintő és megfontolt külpolitikát folytatni, amely messzemenően *figyelembe veszi az utódállamok, elsősorban Oroszország és Ukrajna politikai és katonai érdekeit*, érzékenységét, s ők is tekintettel lesznek a kis Magyarország sajátos érdekeire.[51]

(b) A bekövetkezett *rendszerváltásnak középhatalmi vesztese a Szerbia által dominált Jugoszlávia*, illetve utódállamai. Feltételezzük, hogy a jelenleg *folyó* polgár- és etnikai *háborúk* a közeljövőben *véget érnek*. Arra számítunk, hogy a nemzetközi segítséggel folyó újrarendeződés – ha még fel-fellobbanó lángok mellett is – meghozza a békét a volt Jugoszláviában. Valószínűsítjük, hogy a volt Jugoszlávia területén létrejövő utódállamokkal a háborúk befejezése után jószomszédi kapcsolatok alakulnak ki, amit a mértéktartó, megegyezésekre kész magyar külpolitikai vonalvezetés készít elő.

(c) Feltételezzük, hogy a következő években Kelet-Közép-Európa déli része – mindenekelőtt a *Balkán* – stabilizálódik. Nem lehet kizárni ebben a térségben a konfliktusok éleződését, újabbak keletkezését, de feltételezzük azok békés kezelését és nemzetközi ellenőrzöttségét.

(d) *Nyugat-Európát*, általában a *fejlett világot* a feszültségek és a rivalizálások ellenére a békés fejlődés megőrzésére elkötelezett és azt biztosítani is képes erőnek tekintjük. Ezért arra számítunk, hogy az ezredforduló körül, *legalábbis a Visegrádi Négyek*, közöttük Magyarország *kikerülnek a ma még meglévő katonai-biztonsági vákuum helyzetükből*: tagjai lesznek a NATO-nak, vagy valamely más új összeurópai biztonsági szervezetnek.

[51]E várakozások ellenére Magyarországnak törekednie kell arra, hogy csökkentse energia- és nyersanyagfüggőségét a Szovjetunió utódállamaitól.

(e) Feltételezzük, hogy a *Visegrádi Négyek* megszilárdítják demokratikus berendezkedésüket, előrehaladnak a piacgazdaság kiépülésében, ennek hatására is az egymással és egyéb szomszédaikkal való kapcsolatukra a konszolidált viszonyok válnak jellemzővé. A kelet-közép-európai *országhatárokat véglegesnek tekintjük*, jóllehet a jelenlegi biztonsági vákuumhelyzet Kelet-Közép-Európában is veszélyeket rejt magában. Bizonyosra vesszük, hogy Magyarország egyetlen szomszédos országgal szemben sem lép fel semmiféle területi igénnyel és ezt a szomszédos országokkal rövidesen megkötendő államközi szerződések is deklarálják.

(f) A fenti feltételezés magában foglalja azt a várakozást, hogy a szomszédos országokban *nemzetiségként élő mintegy 3 millió magyar* számára szomszédaink biztosítani és garantálni fogják a *nemzetközi normáknak megfelelő kisebbségi jogokat* és ezt parlamentjeik törvényben rögzítik. A magyar nemzetiségű kisebbségekkel összefüggő, ma még fennálló konfliktusok és nézeteltérések fokozatos csillapodásával számolunk, ami feltételezhetően a magyar belpolitikában is csökkenti a nacionalizmus hatóerejét.

(g) Nyugat felé *Magyarország határai átjárhatóságának fennmaradásával*, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz közeledve a jelenleginél is valamivel nagyobb nyitottsággal számolunk. Ugyanakkor nem zárjuk ki, hogy az Európai Unión belül a kelet-közép-európai országok számára az egységes munkaerőpiac csupán korlátokkal valósul meg, hogy *a munkavállalási lehetőségek* az Unió országaiban *még nehezebbé válnak*. Valószínűsítjük, hogy a gazdaságilag viszonylag fejlettebb közép-európai – volt szocialista – országok, közöttük a kis népességű és területű Magyarország is rákényszerül keleti országhatárai vízummentes átjárásának korlátozására, továbbá arra, hogy a belépést az országba szigorú pénzügyi feltételekhez kössék.

3. Külgazdasági feltételezések

Külgazdasági szempontból *a nemzetközi* pénzügyi és kereskedelmi *rendszer* viszonylagos – bár időről időre zavarokkal megszakított és különféle összeütközésektől sem mentes – *stabilitására, a világgazdasági folyamatok kiszámíthatóságára számítunk*. Ez elengedhetetlen háttere annak, hogy a Magyarország sikeres átalakulásához szükséges gazdasági növekedés kialakuljon. Feltételezéseink nagy vonalakban a következők:

(a) A világgazdaság vérkeringésébe már bekapcsolódott országok és különféle gazdasági csoportosulásaik közötti *gazdasági verseny erősödésére* számítunk. Különlegesen erős a gazdasági versengés az Amerikai Egyesült Államok, Japán és az Európai Közösségbe tömörült országok között.

Arra számítunk, hogy a *világgazdasági dinamizmus motorja* a következő hosszú évtizedben is *Délkelet-Ázsia* marad (Japán és a gyarapodó számú, gyorsan fejlődő, kis és nagyobb ázsiai országok, továbbá Kína). Japán tőkeereje tovább erősíti helyzetét a pénzpiacokon és tőkéje jelentőségét a világgazdaságban. Mindemellett valószínű, hogy *az USA gazdasági erejét tekintve megtartja világelsőségét. Az Európai Unió integrációja* előrehalad, az Unió második-harmadik helye az USA mögött (a gazdasági fejlettség és a gazdaság egészének a teljesítőképessége szempontjából) megerősödik.

(b) Arra számítunk, hogy az időben változó versenyelőnyökre, versenyhátrányokra, különféle politikai és főképpen gazdasági érdekellentétekben gyökerező összeütközésekre és konfliktusokra a világgazdaság és a világkereskedelem meghatározó erői a fő tendenciákat tekintve nem elzárkózással válaszolnak. A saját napi érdekeik felett álló

hosszú távú közös érdekek felismerését és ennek megfelelően *a világgazdasági folyamatok kezelhetőségének biztosítását*, a világgazdasági fejlődés fennmaradását prognosztizáljuk.

Feltételezzük tehát a világkereskedelem további fokozatos *liberalizálódását*, a nemzetközi gazdasági *kapcsolatok* világméretű *szélesedését*, a különböző országok, valamint a gazdasági integrációba tömörült (tömörülő) országcsoportok piacai viszonylagos *nyitottságának terjedését*, a piacokra való szabad belépés lehetőségének – országonként és országcsoportonként különböző, időszakonként változó mértékű és korlátozásoktól sem mentes – *bővülését*. Ennek következtében azzal számolunk, hogy az országok (térségek) közötti gazdasági *együttműködés intenzitása* fokozódik. Hatására *a világkereskedelem* a következő hosszú évtizedben is mintegy *évi 5–6%-os ütemmel (azaz az országok gazdasági növekedésének átlagos mértékét meghaladva) növekszik*.

(c) A fent vázoltak *Magyarország számára* azt jelentik, hogy kapcsolatainak a protekcionizmusból eredő mai korlátai lazulnak, *a világgazdasági integrációba való bekapcsolódásának lehetőségei szélesednek*, a magyar termékek és szolgáltatások – ha azok megfelelnek az adott országok, térségek előírásainak, igényeinek és minőségi követelményeinek – a piacrajutás szempontjából kedvezőbb helyzetbe kerülnek.

A magyar export lehetőségeinek bővülése mellett arra is számítani kell, hogy *a verseny* a piacokért *erősödni fog*. Különösképpen a *modernizáció útját járó* délkelet-ázsiai, latin-amerikai, továbbá a többi kelet-közép-európai *ország lép fel Magyarország konkurenseiként*.

(d) Bizonyosra vesszük, hogy az *Európai Unió* a közeli években néhány gazdaságilag fejlett európai piacgazdasággal *kibővül*. Valószínűsítjük, hogy a bővülés további módosulásokat eredményez az Európai Unió működési rendszerében, hogy ennek megfelelően az Európai Unió maastrichti *konvergenciakritériumai* változnak. Arra számítunk, hogy az európai piacgazdaságokat egyesítő *Egységes Európa a XXI. század első évtizedében létrejön*. Az Európai Monetáris Rendszer megvalósulását viszont csak később tartjuk valószínűnek.

Feltételezzük, hogy *Magyarország* (Csehországgal, Lengyelországgal, Szlovákiával és Szlovéniával együtt, esetleg külön-külön) *a XX. század fordulójának tájékán tagja lehet az Európai Uniónak*. Azt reméljük, hogy a közép-európai országok Európai Unióhoz való *csatlakozásának idejét egy-egy ország alkalmassága* és *nem a csatlakozásra legkésőbb megérő ország helyzete fogja meghatározni*.

Arra számítunk, hogy a következő hosszú évtizedben (azaz már a csatlakozás előtt is) *az Európai Unió* fokozatosan *megnyitja piacait* a magyar termékek számára, ami a vámok és a nem vám-jellegű korlátok fokozatos felszámolását jelenti.

(e) Feltételezzük, hogy a következő hosszú évtized egészében nem lesz jelentős tőkehiány a nemzetközi pénzpiacokon. Arra számítunk, hogy *Magyarország* továbbra is *vonzó marad a potenciális tőkebefektetők számára*, hogy mint eddig, a jövőben is „jó adósnak" bizonyul adósságszolgálati kötelezettségeinek pontos teljesítésében.

(f) Végül úgy véljük, hogy a kelet-közép-európai országok, így a *Visegrádi Négyek szorosabb* és jelentősebb arányú *gazdasági együttműködése* csak a fejlett (nyugat-európai) piacgazdaságokkal való sikeres gazdasági kapcsolataik kiépülésének folyamatában erősödhet meg.

IV. GAZDASÁGI SZCENÁRIÓ

A II. fejezetben képet adtunk az átalakulás első időszakában kibontakozott gazdasági válságról; kiemeltük azokat a negatív hatóerőket, amelyek a válság elmélyüléséhez hozzájárultak. A gazdaság hosszú évtizedre vonatkozó reálisan *optimista szcenáriójának* kialakításánál pozitív előjelekből építkezünk. Abból indulunk ki, hogy *a legfontosabb tényezők a magyar gazdaság fejlődése szempontjából kedvezőek* lesznek, hogy azok egymás hatását fel fogják erősíteni az elkövetkező hosszú évtizedben. Nem azzal a feltételezéssel élünk, hogy minden az optimumnak megfelelően alakul, csupán azzal, hogy a fő tényezők előjele a gazdasági fejlődés szempontjából pozitív lesz.

Ennek megfelelően kedvező alapfeltételezéseket vezettünk be az összes szcenárió számára a III. fejezetben a *Magyarországot körülvevő politikai és külgazdasági kereteket* illetően. Ezeket itt azzal egészítjük ki, hogy feltételezzük: a gazdaság *belső átépítésében fordulat* következik be. Arra számítunk, hogy a gazdaság államtalanításában, az állami szerepvállalásban, a pénzügyi rendszer továbbépítésében – a lehetőségek korlátain belül – gyors és nemzetgazdaságilag racionálisnak tekinthető lépések sorozatára kerül sor.

1. A reálisan optimista gazdasági szcenárió legfontosabb építőkövei és makroökonómiai keretei

A holtpontról való elmozdulás a magyar gazdaság esetében is elsősorban az export és a beruházás nekilendülésétől várható. Számottevő növekedésüket reálisan lehet prognosztizálni.

Ha a világkereskedelemre az elkövetkező években az évi 5–6%-os növekedés lesz a jellemző, akkor valószínű, hogy Magyarország, megőrizve kicsi súlyát, áru- és szolgáltatás*export*ját átlagosan *évi 5–6%-kal* lesz képes növelni.

Az elhúzódott stagnálás, majd válság miatt a hosszú évtized a magyar gazdaság igényeihez képest alacsony *állóeszköz-felhalmozási rátával* indul: a számítások 1992-re 20%-os bruttó állóeszköz-felhalmozási rátát jeleznek.[52] Azzal számolunk, hogy az álló-

[52] A statisztikai elszámolás rendszerében a beruházásokat illetően 1992-ben – a nemzetközi előírásoknak megfelelően – változtatásokat vezettek be.

Az a meggyőződésünk, hogy a nemzetközi előírásokat alkalmazó magyar számítások az állóeszköz-felhalmozási rátát túlértékelik. Az új számbavétel a felújításokat is a beruházások között tartja nyilván. A felújítások számbavételében azonban Magyarországon rendkívül nagy és sok a bizonytalanság. Ez abból ered, hogy az állami nagyvállalatok nyereségük növelése, veszteségük csökkentése érdekében karbantartási költségeiket több évet terhelő felújításként számolják el. Ezen kívül a magyar állóeszközpark – már említett leromlott állapota miatt, a működőképesség biztosítása érdekében – jelentős összegű karbantartást és felújítást igényel.

eszköz-felhalmozási ráta 2005-ig *8–9 százalékponttal emelkedik*. Ez a magyarországi termelő és infrastrukturális állóeszközöknek a korábbiakban már bemutatott állapota miatt nem tekinthető magasnak. Továbbá azt is szükséges figyelembe venni, hogy Magyarországon piacváltás zajlik, ami magától értetődően együtt jár a munkahelyek átcsoportosulásával, a megmaradó munkahelyeken pedig a technika-technológia megújításával. Végül az export növelése természetszerűen sok beruházást igényel. És fordítva: az előirányzott exportnövekményt éppen a beruházások teszik lehetővé.

Mindenféle gazdaságélénkítésben a beruházásoknak és multiplikátor hatásaiknak alapvető szerepe van. A válságból való kiemelkedést célzó gazdaságpolitikának természetes elemei az *államilag* kezdeményezett, *támogatott* és finanszírozott (részben finanszírozott) *infrastrukturális beruházások*. Ilyen állami kezdeményezések Magyarországon nem csupán konjunkturális hatásaik miatt aktuálisak, hanem azért is, mert az infrastruktúra megerősítése, a piacgazdaság követelményeihez igazodó átépítése, felújítása és modernizálása, hiányainak pótlása amellett, hogy a gazdaság általános állapota megjavításának fontos tényezője, a szélesen értelmezett magyar exportpotenciál fontos szeletét is érinti. Az ország földrajzi elhelyezkedése és a munkaerő megfelelő felkészültsége miatt a magyar külgazdasági kapcsolatokban a jövőt illetően talán éppen a szolgáltatás-export az egyik legígéretesebb terület. Magyarország ugyanis a szolgáltatási hálózatok (utak, vasutak, távközlő és információs rendszerek, nemzetközi pénzügyi és üzleti hálózatok stb.), valamint a kereskedelmi kapcsolatok szempontjából fontos gócpont lehet. Budapest, illetve Magyarország a kelet-közép-európai alközpont szerepét is betöltheti. Mindennek realizálása csak akkor lehetséges, ha az állam kezdeményezi és részben finanszírozza az infrastrukturális beruházásokat, azok egy részét, illetve, ha garanciákkal és egyéb közvetett és közvetlen eszközökkel ösztönzi az ilyen beruházásokat.

A felvázolt megközelítés alapján már modellszerűen építkezhetünk. Tízéves periódust figyelembe véve azzal számolunk, hogy az indulásnál a GDP értékének 35%-át képviselő export évi 5–6%-kal emelkedik és közben az állóeszköz-felhalmozási ráta 20%-ról 28–29%-ra növekszik. Feltételezve, hogy a gazdasági növekedés rátája 3–3,5%-os lesz, a vázolt jellemzők reálisnak tekinthető arányokhoz vezetnek. Az évi 3–3,5%-os gyarapodás a magyar tapasztalatok – és itt nem részletezhető egyéb meggondolások – alapján nagyjában és egészében megfelel a magyar gazdaságban, ezen belül a magyar emberi erőforrásokban „benne lévő" növekedési potenciálnak.[53]

A primitív, csupán kiinduló megközelítésnek elfogadható modell makroökonómiai kategóriákban megfogalmazva a 10. táblázatban közölt növekedési rátákat körvonalazza.

Azt állítjuk tehát, hogy viszonylag kedvező külső és belső körülmények esetén a magyar gazdaságban potenciálisan „benne van" az évi 3–3,5%-os növekedés, ennek alapján pedig reális az export évi 5–6%-os, továbbá – a felfutási időszakban – az állóeszköz-beruházások évi 7–8%-os emelkedését előirányozni. Számításaink azt mutatják, hogy ezek a keretek, a fogyasztás (közületi és lakossági fogyasztás együtt) évi 2% körüli gyarapodását alapozhatják meg. A tíz évre felvázolt növekedési pálya időbeli kilengéseivel, lefutásával csak később foglalkozunk.

Most annak tárgyalására térünk át, hogy melyek azok a nemzetgazdaságilag racionálisnak tekinthető, kiemelkedően fontos lépések, amelyeket az állami szerepvállalásban, a pénzügyi rendszer továbbépítésében meg kell tenni ahhoz, hogy a magyar gazdaság belső viszonyait tekintve egy jó (szerény konjunktúrát jelentő) széljárást fogadni és meglévő növekedési potenciálját kibontakoztatni képes legyen.

[53]Lásd Jánossy (1966).

2. A nemzetgazdasági racionalitás érvényesüléséhez szükséges legfontosabb lépések

A címben jelzett összehangolt lépések irányultságát általánosan is meg lehet fogalmazni:

– az állam vonuljon vissza azokról a területekről, amelyeket a piacgazdaság, az üzleti élet működtet és gazdasági kezdeményezését a makroökonómiai folyamatok befolyásolására, továbbá a gazdaságpolitikai programban megfogalmazott intézkedésekre, nagyobb szabású, állami közreműködést igénylő akciókra korlátozza,

– gyorsítsa fel a piacgazdaság intézményi és jogi kereteinek kiépítését,

– gondoskodjon a jog, a vagyon és a közbiztonság védelméről, vagy másképpen kifejezve: az állam a bírói és rendőri fellépés biztosításával is tegye biztonságossá az üzleti életre vonatkozó törvények (előírások) érvényesülését.

A továbbiakban az általunk legfontosabbnak tartott várakozásokat és teendőket vázoljuk.

2.1. Privatizáció

A II. fejezetben – számot adva az 1989 és 1993 közötti folyamatokról – bemutattuk, hogy az állam gazdasági (versenyszférához tartozó) vagyonának, az arra épülő állami tulajdonú vállalatoknak, társaságoknak a *működtetésé*ben és privatizációjában a hivatali, illetve bürokratikus befolyást erősítő, centralizáló intézkedésekre került sor: az 1990-ben hatalomra került új kormány az állami vállalatok működtetését, átalakulását, ezen belül privatizációját „újraállamosította". Rámutattunk az újraállamosítás motívumaira, valamint hatásaira mint veszteségtényezőkre. A pozíciókat meg kell fordítani: az állam gazdasági vagyonának működtetését és privatizálását *magántársaságok felügyelete*, illetve *ellenőrzése alá* célszerű helyezni.

Az ilyen jellegű megoldás nem *előzmények* nélküli. 1991 őszétől – mint szóltunk róla – egyre gyakoribb, hogy a Vagyonügynökség *szakértői-tanácsadói (auditáló) cégek*et bíz meg az eladással, fenntartva döntési és beavatkozási jogát minden lépéssel kapcsolatban. Ez utóbbiról kellene lemondani a feltételek és a kikötések pontos rögzítése mellett és ha a privatizáció üzleti alapokra helyeződne, feltehetően felgyorsulna.[54]

Egy másik megoldás lehet olyan vegyes tulajdonú vagyonkezelő holdingok szervezése, amelyek saját jogon az egyes vállalatok valódi tulajdonosainak minősülnek. Ebben az esetben apportként a holdingokhoz kerül a társasággá szervezett vállalatok állami tulajdont képező vagyona. Jelentős tulajdonossá válhatnak egy-egy holdingban (esetleg csupán átmenetileg) a kereskedelmi bankok is, melyek „adósságért részvényt" konverzióval juthatnának hozzá a holdingban apportálható részvényekhez.[55] Elképzelhető más irányú tartozások részvényapportra váltása is. Végül jelentős tőkeerőt képviselő bel- és külföldi tanácsadó cégek, brókerházak részvényjegyzéssel vagy részvényapporttal szintén a holdingok résztulajdonosává válhatnak.

Az ekként szerveződő holdingban, különösen a szervezést követő időszakban, a közvetlenül állami tulajdonból származó portfolio többnyire többséget képvisel majd. Ki

[54]Ennek megfelelően járt el 1993 nyarán az Állami Vagyonügynökség, amikor is 8 egységből álló 4 milliárd Ft értékű vállalatcsoportot adott át egy bróker-tanácsadó cégnek vagyonkezelésre. Egyetlen kondíciót rögzítettek, azt ugyanis, hogy mekkora a brókercég 5 év múlva teljesítendő fizetési kötelezettsége.

[55]A kereskedelmi bankokra a pénzintézeti törvényben kimondott befektetési limiteket – más szempontokat is figyelembe véve – indokolt feloldani.

kellene mondani (a pénzintézeti törvényben foglaltakhoz hasonlóan), hogy a közvetlen állami többség érvényesítése a holding vezetésében (pl. igazgatósági és felügyelőbizottsági szavazásoknál) csak rövid ideig lehetséges; *meghatározott határnapot követően* állami többség esetén is az államot képviselő szervezet (pl. az Állami Vagyonügynökség) *csupán* meghatározott arányú *kisebbségi szavazat*tal (tegyük fel pl. 25%-kal) rendelkezik.[56]

A *tulajdonosi jogok* kerülnek tehát *átruházás*ra az állami hivataltól *az üzleti élet szereplőihez*, szakértő-tanácsadó cégekhez, vagy vegyes tulajdonú holdinghoz. Az ilyen (és hasonló) átváltásoknál, de *általános*an is: mindenféle privatizációt célzó akciónál – persze nem ellenőrizetlenül – *széles körű kezdeményezési lehetőséget* indokolt biztosítani *a gazdasági szervezet vezetőinek* és szélesíteni kellene a „vezetői kivásárlás" alkalmazását is. Ez utóbbi elsősorban csődközelben lévő vállalatoknál lehet indokolt.

Az áthelyezett tulajdonosi jogokhoz tartozik az érintett társaságoknál a vezető testületek tagjainak (igazgatóság, felügyelőbizottság) és a vezető menedzsereknek a kinevezése. Minden eddigi tapasztalat aláhúzza annak alapvető fontosságát, hogy a kinevezésekben ne politikai, hanem kizárólag szakmai szempontok érvényesüljenek. Ezt az állami vállalkozói vagyon tekintetében az elmondottak biztosítják.[57]

Indokolt lehet más úton is elősegíteni a *gazdaság megtisztítását a politikumtól*. Törvényre és külön etikai kódexre lenne szükség, amely szabályozná, kiiktatná, illetve minimálissá tenné a politikusok, vezető köztisztviselők és közvetlen családtagjaik részvételét az üzleti életben.

2.2. Az agrárium

A jövő szempontjából is kiemelt helyet érdemel a mezőgazdaságot, szélesebben az (az élelmiszeripart is magában foglaló) agráriumot érintő folyamatok előrebecslése, illetve a szükséges állami intézkedések körvonalainak felvázolása. Ez már csak azért is indokolt, mert a *belső piac stabilizálódás*ának a mezőgazdaság, illetve a falu helyzete alapvető tényezője, továbbá, mert a mezőgazdasági kisárutermelés a magyar lakosságnak legalább 1/3-át érintő jövedelemforrás, végül, mert – minden nehézség ellenére – a feldolgozatlan és feldolgozott élelmiszerek a magyar *export*ban a jövőben is fontos szerepet kell hogy játsszanak, hiszen ezek a termékcsoportok hagyományosan az összexport 1/4-ét, 1/5-ét adják.

Az optimista szcenárióban az *agrárpolitika racionális változását* tételezzük fel. Arra számítunk, hogy a magántulajdont minden áron preferáló át- és túlpolitizált, sokszor

[56]Itt annak a vagyonkezelés és privatizálás megújítására vonatkozó koncepcionális javaslatnak néhány gondolatát használjuk fel, amelyet The Joint Hungarian–International Blue Ribbon Commission keretében dolgoztak ki. Lásd Akar és szerzőtársai (1992) és *Privatizing the Management...* (1993).

[57]A kormány a privatizáció felgyorsítására a lakosság széles körei által igénybe vehető kedvezményes hitelkonstrukció bevezetését készíti elő, amely sok szempontból hasonlatos a volt szocialista országokban általában preferált és Csehországban, valamint Szlovákiában már előrehaladottan alkalmazott kuponos privatizációhoz. Az állampolgárok közötti tulajdonrészvény-osztogatás gondolata Magyarországon a szakértők között nem népszerű; sokan közülük hangsúlyozzák, hogy a kisemberek kis részvénycsomagjai alkalmatlanok tulajdonosi attitűd felkeltésére, kemény tulajdonosi követelményrendszer működtetésére. A szétosztásra kerülő, vagy igen nagy kedvezménnyel megvásárolható tulajdonjegy későbbi időpontra garantált értékesítésének biztosítása inflációs veszélyt jelent. A „szétosztás" az amúgyis szorult helyzetben lévő állam elől von el potenciális bevételforrást és rontja a privatizálás hatékonyságát.

érzelmektől fűtött *föld- és tulajdonviszony-politikát* a jövőben olyan agrárpolitika váltja fel, amely lehetővé teszi

– életképes tulajdon- és birtokformák, üzemi struktúrák, földhasználati módok sokszínűségét,

– a hatékony eszközhasználatot és

– a versenyképes termelést, valamint

– elhatárolva a tulajdonviszonyokat a tulajdon működtetésének lehetséges módszereitől, garantálja a földtulajdon és földhasználat biztonságát.[58]

Ilyen agrárpolitika nyomán alakulhatnának ki és szilárdulhatnának meg a magyar mezőgazdaságban az adottságokhoz és a változott feltételekhez igazodó földtulajdon és földhasználati viszonyok.

A jövő magyar mezőgazdaságában az alábbi *birtokformák* jelenlétére, illetve megjelenésére lehet számítani:

– néhány hektáros kisgazdaságok, amelyeket részidőben művelnek,

– néhány 10 hektáros, több ágazatú családi farmok,

– a tulajdonosi jogokkal rendelkező tagok egyesülésén alapuló, 300–500 hektáros mezőgazdasági termelőszövetkezetek, amelyeknél a nagyüzemi szerkezet és közös gazdálkodás ötvöződne a közvetlen tulajdonosi kötődés előnyeivel,

– néhány nagy, állami tulajdonban maradó gazdaság, továbbá ezeknél kisebb, kutatóintézetekhez kapcsolt, tenyészanyag létrehozásával és szaporításával is foglalkozó mintagazdaságok, végül

– a legkülönfélébb bérleti formák.

Természetesen a birtok- és üzemformák összetétele az ország egyes régióiban és körzeteiben más és más lesz. Ez az összetétel függ a terület agroökológiai adottságaitól, az érintett lakosság szokásaitól, termelési kultúrájától és kulturális hagyományaitól.

A földtulajdon és földhasználati viszonyok rendezéséhez szükség van a termőföld használatát, egyének és gazdasági társaságok földtulajdonlását (esetleg a külföldiek földtulajdonlására és a birtokmaximumokra vonatkozó megkülönböztető előírásokat) racionálisan szabályozó *földtörvény* elfogadására.[59] A normalizálódási folyamat kialakulásának további feltétele, hogy a *kárpótlási földlicitálások*, az azt követő rendeződés (saját művelésbe vonás, bérbeadás) befejeződjék, továbbá olyan végérvényesnek tekinthető szövetkezeti törvény szülessék, amely elősegíti – nem pedig gátolja – a szövetkezeti gazdálkodás biztonságát. Az ország egészében a licit befejeződése ugyan csak 1994 végére várható, de egyes körzetekben, falvakban a földlicit már előbb véget ér. Az „új földosztás" utáni első rendeződés még minimálisan újabb egy évet igényel.

Az agrárszektor felemelkedése, életképes gazdálkodó egységek kialakulása nem képzelhető el az *agrárfinanszírozás* kérdésének megoldása a *tőkehiány enyhítése* nélkül.

Feltételezésünk szerint a meglévő (takarékszövetkezeti és OTP-) bankfiókokra építve alakulhat ki a megfelelő hely- és ügyfélismerettel rendelkező bank- és ehhez kapcsolódó tanácsadói és információs hálózat, az agrárhitelszövetkezetek és agrárbankok rendszere, amely állami támogatással lehetővé tett kedvezményes feltételű, a tulajdon- és üzemforma szempontjából semleges hitelnyújtással elégítené ki a gazdálkodók tőke- és forgóeszköz-igényét. Az agrárfinanszírozás megoldásának feltétele a *földtulajdon-viszonyok*

[58] 1993 tavaszán-nyarán már érzékelhetők voltak ilyen irányú kormányzati törekvések, de hozzá kell tenni: egy már elrontott helyzetben.

[59] A földtörvény tervezetét az illetékes minisztériumban már előkészítették. Parlament elé vitelét a koalíciós pártok között folyó koncepcionális, sokszor ideológiai ihletésű viták akadályozzák.

rendezése, *biztonságának garantálása* mellett a naprakész és megbízható *földnyilvántartás*, továbbá a *földjelzálog* és *jelzáloghitel*, valamint az *állami hitelgarancia* intézményeinek kialakítása.

A fejlett országok gyakorlata arra hívja fel a figyelmet, hogy Európában az agrárgazdaság finanszírozása csupán piaci alapon nem oldható meg. Az agrárszektor a neki szánt nemzetgazdasági szerepet (ideértve a tájmegőrzési és környezetvédelmi szempontokat is) nem képes ellátni az *állami költségvetés hathatós támogatása* nélkül. Nyugat-Európa országaiban átlagosan 40%-os a mezőgazdaság költségvetési *támogatottsága*. Magyarországon az 1970-es évek második és az 1980-as évek első felében hasonló mértékű állami szubvenciók áramlottak az agrártermelésbe. Ez a támogatottság már az előző kormányok időszakában számottevően csökkent és 1992-ig mintegy 8–10%-osra esett vissza.

A támogatottság növelésére a *kormány 1993-ban már tett fontos lépéseket.*[60] Ezek hatására a támogatottság valamelyest nőtt, de a számítások szerint még mindig nem éri el azt a mértéket, amely a közepes természeti adottságokkal rendelkező (ennek megfelelően a foglalkoztatottság és az agrártermelés szempontjából egyaránt termelésben tartandó) körzetekben az agrártermelés megfelelő jövedelmezőségét biztosítja. E számítások azt igazolják, hogy az agrárszektor támogatottsági szintjét legalább 18–20%-osra kell emelni ahhoz, hogy a magyar agrárium exportképes legyen.

Az agrártermelés biztonságát a legfontosabb termékekre vonatkozóan az ún. *agrárpiaci rendtartás* teremti meg, amely *garantált (védő) árak* biztosításával, *kvóták* felállításával és megfelelő *intervenciós* politikával teszi biztonságosabbá az értékesítést és ezáltal csökkenti a termelők kockázatát. Az agrárpiaci rendtartás az agrárpiacnak olyan szabályozási eszköze, amelyet minden európai ország alkalmaz és semmiképpen sem válságmenedzselésre hivatott. Magyarországon az *új helyzethez igazodó* agrárpiaci *rendtartás 1993 áprilisától kezdett működni.*[61] Rendelkezéseit és működését számottevően fejleszteni, javítani kell. Az agrárpiaci rendtartásban fontos szerepet játszó Terméktanácsok munkája ma még csupán a kezdeteknél tart.

Ismét hangsúlyozzuk: az agrártermelés *állami támogatottsága Európában általános*, azt Magyarország sem nélkülözheti. Vitán felül áll, hogy az ország agroökológiai potenciálja, klimatikus és természeti adottságai, továbbá az agrárszakképzettség és az agrárkutatások magas színvonala Magyarországot arra predesztinálják, hogy az országban a hazai ellátást meghaladó agrártevékenység folyjék. Az exportorientáció jövőbeni fenntartása mellett szól az is, hogy az agrárszektor mintegy 20%-os részvétele az exporttermékek előállításában az ország számára nélkülözhetetlen. Támogatásigénye nem adottságainak alacsony színvonalával függ össze, hanem azzal a világgazdasági, európai környezettel, amelyben Magyarország helyet foglal.

[60]1993-ban 50–55 milliárd forintot fordít az állam az agrárszektor támogatására, ami reálértékben kb. 25–30%-kal haladja meg az 1992. évi mértéket. A támogatásból mintegy 26 milliárd forint az exportszubvenció, mintegy 10 milliárd az ún. intervenciós alap; ez a tavaszi munkák, illetve a termelők közvetlen támogatását és piaci zavarok elhárítását szolgálja. A támogatások egy részét különféle célú (pl. földvédelmi, hal- és vadgazdálkodási, erdészeti) alapok osztják el. Az alapok közül legjelentősebb a Mezőgazdaságfejlesztési Alap, amelyből 4 éves lejáratú, kamatmentes hitelt nyújtanak maximum 60 millió forintos beruházások 40–50%-ának finanszírozására. Az igénybevételnek feltétele, hogy a beruházás két év alatt elkészüljön, az igénylő saját tulajdonú, vagy legalább 5 évre bérelt gazdaságon gazdálkodjék és az éves árbevétele ne haladja meg a 100 millió forintot. A PHARE program támogatásával 10 milliárd forintos alaptőkéből hozták létre az Agrárvállalkozási Hitelgarancia Alapítványt, amely a hitelfelvételhez szükséges vagyoni fedezet 50%-át nyújtja.

[61]Rendelkezései az étkezési búzára, a takarmánykukoricára és a tehéntejre, 1994. január 1-től pedig a vágósertésre és a vágómarhára is vonatkoznak. E két utóbbira, továbbá a vágócsirkére, cukorrépára és ipari célú napraforgómagra jelenleg közvetett piacszabályozási rendelkezések vannak érvényben.

2.3. A pénzügyi rendszer

A *pénzügyi rendszer rendbetétele* a fellendülés feltételei kialakításának legbonyolultabb és legnehezebben megoldható feladata. Mint szóltunk róla, az *államháztartás éves deficit*je 1993-ban elérheti a GDP 8%-át. A jórészt a külső eladósodottság belső vetületét képező teljes *állami adósságállomány* már az éves GDP értékének mintegy 70%-át teszi ki. A korábbi időszakból örökölt rossz, illetve a válság folytán rosszá és kétessé vált hitelek, továbbá a vállalati csődök folytán már behajthatatlanná vált követelések miatt az *állami kereskedelmi bankok* helyzete tőkejuttatást, *állami konszolidációs beavatkozást* igényel. A gazdaságpolitika szempontjából pedig arra van szükség, hogy az állami költségvetés beruházási adókedvezményekkel és infrastrukturális beruházások kezdeményezésével *beruházásélénkítő lépések*et tegyen.

Az *adóterhek* (a társadalombiztosítási hozzájárulással együtt) igen magas szintet értek el. Ez kedvezőtlenül érinti a vállalkozói szférát és részbeni kiváltója a feketegazdaság terjedésének is. Elsősorban az *államháztartás fogyasztási irányultságú kiadásai csökkentésé*vel lehetne forrást teremteni a szükséges beruházásélénkítő intézkedésekhez. A fogyasztási irányultságú kiadások azonban közismerten erősen rugalmatlanok, rendszereik változtatásai nagyon érzékenyen érintik a lakosságot. A kiadások csökkentésének ezért *magas a társadalmi ára.*

A *juttatások, transzferek, ingyenes szolgáltatások* számottevő részénél olyan meghirdetett változtatásokat indokolt végrehajtani, amelyek folytán azok állampolgári jogon alapuló járandóság jellege megszűnik, illetve a népességnek csak szegényebb csoportjaira érvényesül. E juttatások egy részénél az ingyenességet teljesen fel kell számolni, más részüknél a kedvezményezést csak azoknak a családoknak a részére szabad fenntartani, amelyek arra ráutaltak, amelyek meghatározott jövedelemszint alatt élnek.[62]

A *rászorultsági elvet* legnyilvánvalóbban a családdal kapcsolatos támogatásoknál lehetne alkalmazni (családi pótlék, különféle gyermeknevelési támogatások, amelyeknek összege meghaladja a GDP 4%-át). A társadalom számára kevésbé fájdalmas változat ebben a vonatkozásban az lenne, ha a támogatások összege adóalappá válna, ami a Magyarországon alkalmazott erősen progresszív személyi jövedelemadóztatás miatt az alacsony keresetűeket kevéssé, a magasabb keresetűeket viszont erőteljesen érintené. A rászorultsági elv érvényesítése indokolt lehet az egészségügyi szolgáltatások meghatározandó körében és a felsőfokú oktatásban (bizonyos esetekben a középfokú oktatásban is).[63]

A *társadalombiztosítás* reformját tovább kell vinni, új rendszer bevezetésének lehetősége azonban csak időben eltolva és fokozatosan képzelhető el (a ma 50 éveseket már nem lehet egy újtípusú társadalombiztosítási rendszerbe bevonni). Az előttünk álló hosszú évtizedben az államháztartási kiadások ezen tartományában lehetséges megtakarítások bizony fájdalmasak: a nyugdíjkorhatár fokozatos felemelése,[64] további megszorítások a táppénzellátásnál, a gyógyszertámogatásnál stb.

Gazdasági szempontból indokolt felvetni a *lakásfinanszírozás*nál alkalmazott törlesz-

[62]Ezt a jövedelemszintet a folyamatosan meghatározott társadalmi minimum függvényében lehetne megadni.

[63]A rászorultsági elv érvényesítéséhez ösztöndíj- és életpályahitel-rendszerek kialakítására és működtetésére is szükség van.

[64]A nők 55 éves nyugdíjkorhatárának az emelésére már hozott törvényt a parlament.

tési támogatás felszámolásának (csökkentésének) lehetőségét.[65] Indokolt ez akkor is, ha az állampolgárok jogosan gondolják, hogy a korábbi szigorításokkal ezt a kérdést már rendezettnek tekinthetik, s ezért ilyen lépés az érintettek körében nagy felzúdulással járna, bizonyos rétegek esetében rászorultsági alapon kompenzációt igényelne.

A *költségvetési intézmények* közül mindenekelőtt az *igazgatási* jellegűeknél van lehetőség megtakarításokat elérni. Itt nem annyira a meglévő intézmények előirányzatainak csökkentése, sokkal inkább a hatalomváltás óta is megszaporodott *hálózat ritkítása* hozhatna eredményt. Mivel a jelenleg alacsony köztisztviselői fizetések az apparátus színvonalának további romlásához vezetnek, ezeken a területeken a fizetések emelése a költségvetési ellátmány bizonyos bővítését igényli. Felülvizsgálatra szorul az elburjánzott, közvetlenül vagy közvetetten (állami bankok, vagy pl. a „Szerencsejáték Rt." nyereségéből) az államháztartásból finanszírozott és a *költségvetésen kívülre helyezett alapok* létének indokoltsága, működésük ésszerűsége.

Az igazgatási költségeknek és a különféle alapok kiadásainak csökkentésétől nem lehet olyan mértékű megtakarítást remélni, amely a költségvetési egyensúly szempontjából meghatározó jelentőségű. De az ezeken a területeken végrehajtott változtatásoknak igen nagy a *demonstrációs hatás*a. Ilyen lépésekkel a társadalom számára elfogadhatóbbá lehet tenni a szociális, kulturális, oktatási megszorításokat is. A túlburjánzott hálózat ritkításának összekötése az „államtalanítás"-sal elősegítené az állami bürokrácia csökkentését.

Ötletszerűen vetettünk fel olyan megtakarítási lehetőségeket, amelyek valamelyest könnyíthetnek az államháztartás helyzetén. A felvetett ésszerűsítési (megtakarítási) intézkedések egy részénél a részletesebb programot, annak variánsait szakértői körökben már kidolgozták. *Nem készült el* azonban mindeddig az *államháztartás* összefüggő és átgondolt *reformj*ának, a piacgazdasági követelményekhez történő igazításának tervezete.

Az államháztartási reformprogram elsősorban azt szolgálja, hogy olyan bevételi és kiadási keretek jöjjenek létre, amelyek makroökonómiai hatásaikban nem ütköznek a nemzetgazdasági racionalitás követelményével, továbbá, hogy az államháztartásból finanszírozott intézményhálózatok és intézmények tevékenységében és belső gazdálkodásában ésszerű takarékosság érvényesüljön. A racionalitáskövetelmény fontos eleme, hogy az államháztartás újraelosztó szerepe érzékelhetően csökkenjen (a GDP jelenlegi 60%-áról legalább 50%-ra, azaz legalább 10 százalékponttal).

A *gazdaság kényszerhelyzetben* van, az idő sürget. A bankok konszolidálására, a beruházásserkentő intézkedésekre a forrásokat elő kell teremteni.

Az államháztartás jelzett irányú átrendezése, újraelosztó szerepének csökkentése, az ezzel járó elkerülhetetlen intézkedések (kényszerintézkedések) a lakosság széles rétegeit súlyosan érintik, szociális és politikai hatásuk szükségképpen kedvezőtlen. E hatásokat figyelembe véve az említett intézkedések csak fokozatosan, *időben elosztva* hajthatók végre. Ezért az államháztartás súlyának csökkentése csak a hosszú évtized végére valósulhat meg. Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy még a vázolt intézkedések sem teremthetnek *elegendő forrást* a gazdaságpolitikailag indokolt beruházásélénkítés és főként a bankkonszolidáció céljaira.

[65]Azok, akik kedvezményesen vették meg az állami tulajdonú és általuk lakott lakásokat, hosszú lejáratú és alacsony kamatozású hitelt vehetnek igénybe. E kedvezmények egy részét (pl. a piaci kamat és a kedvezményes kamat különbségét) az illetékes bank számára a költségvetés fedezi. E költségvetési teher a GDP mintegy 2%-át teszi ki.

A pénzügyi rendszer korábban bemutatott *ziláltságá*ban az *átalakulás és a válság együttes terhe és a vagyonvesztés* tükröződik. Csupán „Münchhausen-bárói" módszerek aligha adhatnak kielégítő megoldást. További drasztikus intézkedésekre van szükség, erőteljes külső segítségre, a kettő kombinálására. Ezek révén lehetne a magyar gazdaságot a szükséges *több milliárd dolláros tőkeinjekció*hoz juttatni.[66] A tőkeinjekció a válságból, a visszaesésből való kilépéshez szükséges „előleg"-tőkét is magában kell foglalja. E tőkeinjekciók megvalósulhatnak állami tőkeapporttal kisegített és feljavított nagy *kereskedelmi bankokba* történő tőkeimporttal, biztos piacokkal rendelkező *közszolgáltató vállalatok* részvénypakettjeinek *piacra vitelével, vagy nemzetközi* szervezetektől származó kedvezményes *konszolidációs hitelekkel.*

2.4. Az állami szerepvállalás

A racionalitás érvényre jutása érdekében változtatásokra van szükség az állam gazdasági szerepvállalásában, az állam gazdasághoz való általános viszonyában. Fejlesztést igényel a gazdasági kormányzás koordinációkészsége és kiépítésre vár koordinációs mechanizmusa.

Nem csupán gazdasági, hanem politikai szempontok is indokolják (követelik) *a gazdaság autonómiájá*nak biztosítását. Ez azt jelenti, hogy a *mikroökonómiai* (vállalkozási, üzleti) *döntéseknél* indokolt kiiktatni az *állami*, illetve *politikai természetű befolyásolást.* A politikai légkörnek is sugároznia kellene: az üzleti életben a döntéshozókat szabadság (és ehhez tartozó felelősség) illeti meg.

Ezt az elvet a (még) állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankoknál, termelő- és szolgáltató egységeknél is egyértelműen érvényesíteni kell. Számtalan tapasztalat (és azokra támaszkodó tudományos feldolgozás) bizonyítja, hogy a politikai szempontokra, vagy politikai természetű személyi kapcsolatokra alapozott „súgások", elvárások beszivárgása a mikrogazdasági döntéshozatalba, az állami (politikai) személyzeti politika érvényesülése az üzleti alapokon működő egységeknél szükségképpen háttérbe szorítja a hatékonysági szempontokat és a felelősséget, illetve felelőtlenséget gerjeszt.

A kérdéshez az állami tulajdonban lévő egységeknél működő *vezetők pozicionális biztonsága* is hozzátartozik. Magától értetődő, hogy a tulajdonos akkor váltja le az általa kinevezett vezetőket – igazodva a munkajogi előírásokhoz –, amikor azt jónak tartja. A vezetők biztonságérzetét azonban nem annyira az általános munkajogi előírások, hanem sokkal inkább a velük kötött munkaszerződések alapozzák meg. E munkaszerződések időzítésükben mindkét fél érdekeinek megfelelően többnyire a vezetői koncepciók és intézkedések kifutási időtartamát követik, emellett gyakran tartalmaznak mindkét fél által elfogadott (kialkudott) gazdasági követelményeket.

Magyarországon ma a kinevezett vezetőknek az állami tulajdon képviselője (a hivatal, illetve a hivatalnok) bármikor és különösebb indoklás nélkül mondhat fel. Ez érthetően bizonytalanná, kiszolgáltatottá teszi és a rövid távra, a mindennapi túlélésre orientálja a vezetőket.[67]

[66]Nincs birtokunkban kellő információ ahhoz, hogy a tőkeinjekció szükséges összegét valamelyest konkretizálhassuk. A tőkeinjekció formájára (adósságelengedés, kedvezményes hitel stb.) nem teszünk javaslatot, annak megválasztása lényegében politikai kérdés.

[67]Nálunk a vezetőkkel kötött munkaszerződésekben az időzítést főként politikai, sokkal kevésbé működési szempontok motiválják.

A mikroökonómiai döntések függetlensége a politikától, a fentiek szerint értelmezhető viszonylagos gazdasági autonómia teljes tisztaságában sehol nem valósul meg. Különösen nem ott, ahol a gazdaságban jelentős állami tulajdon működik. De a kormányzás elveiben és annak megnyilvánulásaiban egyértelművé kellene tenni ennek az elvnek az elismerését.

A kormánynak *a gazdaság egészére*, vagy egy-egy meghatározó jelentőségű részelemére *irányuló tevékenységét* a kényszerek hatása alatt álló és rövid távra méretezett, sokszor ad hoc jellegű intézkedések jellemzik. A kormány és a parlament munkájában a politikai, nem egyszer ideológiai természetű viták háttérbe szorítanak sokszor égetően fontos gazdasági kérdéseket. A „Kupa-program",[68] az a gazdaságorientált kormánydokumentum, amely logikusan egymáshoz kapcsolódó törvénykezési lépések sorozatára építkezett, legfeljebb egy-egy pontjában valósult meg, a program egésze azonban végrehajtatlan maradt.

A gazdaság kialakult helyzete egy *makroökonómiai összefüggéseket szem előtt tartó*, azok befolyásolásában részt vállaló és néhány súlyponti kérdésre koncentráló, hosszabb távra kitekintő *állami gazdaságpolitika* megteremtését sürgeti. A közeljövő *gazdasági kormányprogramjának két súlypontja* eléggé egyértelműen megragadható:

1. A *pénzügyi rendszer konszolidálása*, az ezt szolgáló lehetséges változatok és az azokhoz tartozó lépéssorozatok felvázolása;
2. az *infrastruktúrafejlesztés* céljai, módszerei és eszközei, különös tekintettel a *szolgáltatásexport* és a *tranzitszolgáltatások* lehetőségeire.

Az eddigi gyakorlat szerint a *gazdasági, gazdaságpolitikai döntések előkészítésé*be a kormányzat alig vonta be az *érdekképviseleteke*t és a szélesebben értelmezett *szakmá*t. Az előkészítéshez tartozó viták többnyire a színfalak mögött és alapvetően politikai kérdések körül folytak. Ritka volt az az alkalom, amikor egy-egy gazdaságpolitikai jelentőségű kérdést a kormány képviselője megvitatásra az Érdekegyeztető Tanács elé vitt. E vitákra is akkor került sor, amikor a döntések már megszülettek: az Érdekegyeztető Tanáccsal való „megtárgyalás" tehát csupán formális jelentőséggel bírt.

A döntéseket megelőző szakmai és politikai viták, az érdemi érdekegyeztetés jelentőségét nem lehet túlbecsülni, különösképpen gazdasági (gazdaságpolitikai) kérdések esetében. A valóságos *érdekek megjelenítése és figyelembevétele* a döntéseknél, a *szakmailag korrekt megoldások* kialakítása ilyen típusú *előzetes koordináció* nélkül nehezen valósítható meg. Az ésszerű párbeszéd formáinak kialakítása és alkalmazása a kormányzati munkában a közeljövő fontos feladata.

Az elmondottaknak vannak *törvénykezési konzekvenciái*. Azok a törvények, amelyek az állami vállalatok társasággá alakulását szabályozzák államcentrikusak, túlzott koncentrációval alakítják az állami tulajdont képező gazdasági szervezetek helyzetét. E törvények az állami tulajdon területén a hatalom korlátlanságából indulnak ki és az 1968 után kialakult önállósági garanciákat megszüntetve a szervezetek jogi személyiségét tisztán technikai kategóriaként kezelik; biztosítják az állam (képviselője) diszkrecionális döntésekhez való jogát. Szükséges e *szervezetek és vezetőik viszonylagos önállóságát törvényesen* is garantálni.

[68] A programot számos előzményre támaszkodva a Pénzügyminisztérium apparátusa állította össze és 1991-ben a pénzügyi szakemberből lett akkori pénzügyminiszter, Kupa Mihály terjesztette be a kormányhoz. Kupa Mihályt 1992 végén leváltották.

Meg kell határozni a társadalmi-gazdasági *érdekképviseletek helyét* a legfontosabb gazdaságpolitikai lépések kialakításánál az ezekre vonatkozó *törvényalkotási folyamatban*. A *jogalkotásra vonatkozó törvény* alkalmas arra, hogy az érdekképviseletek véleménynyilvánítási jogosultságának elvét egyértelműen kimondja.

*

A fent említettek azok a legfontosabb konkrét tennivalók, amelyek a nemzetgazdasági racionalitás érvényesülését elősegíthetik, vagy – keményebben fogalmazva –, amelyek nélkül a nemzetgazdasági racionalitás érvényesülése akadályozott. Feltételezzük, hogy a Magyarországot körülvevő politikai és világgazdasági keretek magyar szempontból kedvező alakulása mellett a fentiekben megfogalmazott pozitív irányú fordulat is be fog következni a belső átépítés folyamatában. Ez azt jelenti, hogy már a hosszú évtized kezdetén, legalábbis az új választásokat követő évben (években)

– a mikrogazdaság államtalanításában az ezirányú törvénykezést is magában foglaló határozott lépésekre kerül sor,

– az állami tulajdon működtetése és privatizációja a kialakultnál sokkal inkább üzleti alapokra helyeződik, ezáltal hatékonyabbá válik, illetve felgyorsul,

– a mezőgazdaság újrarendeződése az ehhez szükséges intézkedések nyomán lassan lendületbe jön,

– beindulhat és előrehaladhat a makrogazdasági egyensúly megteremtését célzó intézkedéssorozat, valamint annak alapvető részeként a pénzügyi rendszer konszolidációja,

– mindezt magában foglalva átgondolt gazdaságpolitikai program keretei közé helyezett gazdasági kormányzás és törvénykezés bontakozik ki Magyarországon.

3. A gazdasági szcenário konkretizálása

Reálisan optimista feltételezésekből kiindulva a magyar gazdaság potenciális növekedési lehetőségeit érzékeltető makroökonómiai modellt vázoltunk fel (lásd a 10. táblázatot). A növekedési pálya időbeli lefutásának témakörét későbbre halasztottuk.

Ennek az alfejezetnek az a *fő kérdése*, hogyan lehet „kihozni" a magyar gazdaságból azt, ami *potenciálisan benne van*, milyen *pályát* követve lehet ezt megvalósítani, feltételezve a körvonalazott kedvező körülményeket és fordulatokat.[69]

A lehetőségek kialakulásának időigényére figyelemmel először a hosszú évtized belső periódusait választjuk külön és e periódusokra bontva határozzuk meg a makroökonómiai kategóriákra tagolt növekedési rátákat. Ezt követően mutatjuk be a prognózisban felhasznált részleteket; az erőforrásokra, a piacokra, a struktúraátalakulás ágazati perspektíváira vonatkozó meggondolásokat és előrejelzéseket, mindezek regionális hatásait.

[69]A következő fejtegetés nem támaszkodik ökonometriai modellezésre, számítógépeken különféle feltételezések mellett lefuttatott variánsok eredményeire. E munkában részt vett kutatók természetesen nem voltak képesek nemzetgazdasági folyamatok tervezését végző apparátusok szerepét betölteni. Ez a „prognózis" a legfontosabb gazdasági összefüggések végiggondolásán alapszik, s a nemzetgazdasági folyamatok tervezésének gyakorlatában talán az első, nyers „kiinduló" hipotézisek megfogalmazását megelőző munkafázis eredményének felelhet meg.

3.1. Két periódus

Nyilvánvaló, hogy egyenletes növekedés a 2005-öt megelőző hosszú évtizedre nem prognosztizálható. A külső és belső tényezők kedvező változásai csupán egy kialakulási-felfutási szakaszban képzelhetők el. A fejlett világot 1993-ban is szorongató recesszió oldódása legfeljebb 1995–1996-ban várható, ennek megfelelően a világkereskedelmi forgalom növekedése legjobb esetben 1996–1997-re állhat be a feltételezett évi 5–6%-os mértékre.

Szólni kell a *belföldi „rendbetétel" időigényéről* is. A makroökonómiai egyensúly megteremtésének, ezen belül a pénzügyi konszolidációnak első eredményei legjobb esetben is csak egy–másfél év elteltével jelentkezhetnek. A gazdaság állami tulajdont képező részében a viszonylagos autonómia, másfelől és szélesebben: a gazdasági államtalanítás kialakítása (a törvénykezésnek és az intézmények létrehozásának szakasza), valamint azok működésének beindulása, hatóerejük kezdeti érvényesülése 1995 második felére, de inkább 1996 elejére is csak erőltetetten ütemezhető. Hasonló a helyzet a privatizáció üzleti(bb) alapokra helyezésével. Végül az agráriumot illetően rámutattunk, hogy az új „földosztás" országosan legjobb esetben 1994 végéig bonyolódik le, s hogy az első elrendeződés minimális ideje újabb egy év. 1995-re a körzetek (falvak) nagy részében a föld tulajdonlása és használata tekintetében talán már tisztultabbak lesznek a viszonyok, az első rendezettség állapota tehát országosan legfeljebb 1996-ra, pontosabban az 1995–1996-os gazdálkodási évre alakulhat ki. Az addig hátralévő mintegy két év alatt számítani lehet a már létrejött intézmények működésének bizonyos beérésére és a törvénykezésben megalapozottan kialakulhatnak a IV.2 alfejezetben már említett egyéb szükséges intézmények is.

Mindezt végiggondolva és az 1993. évi kedvezőtlen tendenciákat is figyelembe véve azzal kell számolni, hogy 1994 még a visszaesésnek, 1995 és 1996 pedig a visszaesés megállításának és *sokkal kevésbé a növekedés indulásának* az éve lehet. Ezt követően egy-két évig a növekedési potenciálnál kisebb, azután pedig azt meghaladó növekedési rátát lehet prognosztizálni.

Indokolt tehát az 1993 és 2005 közötti hosszú évtizedet *két részre* bontani. Az 1993 és 1996 közötti időszakot a csökkenés-stagnálás (mondjuk 0 növekedés), az 1997 és 2005 közötti periódus egészét pedig a növekedési potenciál fokozott működése, azaz évi 3,5–4,0%-os növekedés jellemezheti.

A periodizálásra vonatkozó meggondolások a 10. táblázatban feltüntetett növekedési értékek időbeli rendezését igénylik. A vonatkozó adatokat a 11. táblázatban mutatjuk be.[70]

3.2. A prognózis részletei

3.2.1. Munkaerő

A szcenárió az emberi erőforrásokban fennálló viszonylag kedvező lehetőségek kihasználásával számol fokozódó hatékonyság mellett.

A *népesség számát* 2005-re mintegy 10,2–10,3 millió főre tesszük, amiben figyelembe

[70]A prognózis, beleértve a 2005. évi adatszerű előrejelzéseket is, Vértes András munkáján alapszik.

veszünk 100–200 000 fő bevándorlási többletet, elsősorban a szomszédos országok magyar nemzetiségű népességéből. Bevándorlási többlet nélkül a lakosság száma a hosszú évtizedben mintegy 2%-kal csökken.

Prognózisunkban a munkavállalás-korú *aktív lakosság* száma a hosszú évtized alatt alig változik (12. táblázat). Ez kétféle hatás eredménye. Mintegy 300 000 fővel nő a munkavállalás-korú lakosság, feltételezve a nyugdíjkorhatár emelkedését. Ugyanakkor az idő előtt nyugdíjba vonultak, továbbá a háztartásbeliek száma együttesen körülbelül ugyanennyivel emelkedik. Csökkenni fog – már csak a nyugdíjkorhatár emelkedése folytán is – a nyugdíjkoron felül foglalkoztatottak száma, így arra lehet számítani, hogy 2005-ben a gazdaságilag aktív népesség több mint 200 000 fővel kisebb lesz, mint amekkora 1992-ben volt. Elsősorban a külföldi munkavállalás emelkedése miatt a magyar munkaerőpiacon kívüliek száma is gyarapszik. Mindezeknek megfelelően azt lehet feltételezni, hogy a magyar munkaerőpiacon jelen lévő aktív munkaerő a hosszú évtized alatt közel 300 000 fővel csökken.

Vagyis a hosszú évtized alatt az összlakossághoz képest a gazdaságilag aktív népesség 50,6%-ról 48,7%-ra, a magyar munkerőpiacon jelen lévő népesség 47,2%-ról 44,9%-ra, az aktív keresők száma pedig 41,3%-ról 39,6%-ra esik vissza.

A következő évezred elején 500–600 000 ember *munkanélküliség*ével számolunk, ami az 1992. év arányával körülbelül megegyező, 10–12% körüli munkanélküliségi rátát jelent. A munkanélküliséggel sújtott lakosságnak a fele nem rendelkezik megfelelő készségekkel ahhoz, hogy a modern munkaszervezetben helyet kapjon. A munkanélküliek másik felénél az átképzés és továbbképzés megfelelő megoldást nyújthat.

A nemzetközi összehasonlítás tükrében előnyös képet nyújtó *iskolázottsági színvonal* fennmarad, amit az általános iskola időtartamának tervezett meghosszabbítása, továbbá a felsőoktatási beiskolázás számottevő növelése segít elő. 1991 és 2005 között az iskolába járók aránya a 14–17 évesek körében 83-ról 91%-ra, a 18–22 évesek körében pedig 16-ról 25%-ra emelkedik. Minthogy azonban a demográfiai előrejelzések a fiatal korosztály erőteljes csökkenését vetítik előre, a munkaképes korban lévő tanulók száma összességét tekintve csökkenni fog.[71]

A szcenárió a *foglalkoztatási struktúra* átalakulásával számol. A változások lényege, hogy a nemzetközi trendeknek megfelelően a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak súlya csökken, a széles értelemben vett szolgáltatási ágazatok munkaerő-felvétele pedig jelentősen nő. (A vonatkozó adatokat a 13. táblázat tartalmazza.)

Az országot ideiglenesen vagy véglegesen elhagyó magyar munkaerőn belül a legnagyobb veszteséget a *„brain drain"* folyamatában szenvedheti el az ország. Valószínű, hogy egyfelől a fejlett piacgazdaságoktól jelentősen elmaradó jövedelemszint, másfelől a munkaerő egy részének magas kvalifikáltsága miatt a gazdasági, tudományos és művészeti életben működő szakmunkaerő és a külföldi munkaadók részéről egyaránt érdekeltség mutatkozik a távozásra, illetve a munkaerő elcsábítására. Ez komoly veszteséget okozhat az országnak. A reálisan optimista szcenárió feltételezi, hogy a külföldre kerülő magasan képzett munkaerő számottevő része néhány év kinntartózkodás után visszajön az országba, vagy külföldi működése esetén is – magyar kapcsolatain keresztül – hozzájárul az ország modernizációjához, fejlődéséhez. Ennek fontos feltétele, hogy a teljesítmények elismerése politikamentessé, a közéleti tolerancia általánossá váljék.

[71] Lásd ezzel kapcsolatban még a VI.4.4. alfejezetben foglaltakat, továbbá a 22., 23. és 24. táblázatot.

3.2.2. A fizikai tőkeállomány

A fizikai tőkeállomány Magyarországon rossz állapotban van. A minőséget tekintve közepes igényű keleti piacokra orientált termelőkapacitások számottevő része értékét vesztette, felszámolásra került vagy felszámolás alatt áll. Az életképesnek bizonyuló kapacitások is alapos felújításra, technikai-technológiai fejlesztésre szorulnak, hiszen az 1980-as években az akkori körülmények között is szükségesnek tekintett pótlások és fejlesztések a csökkent beruházások mellett jórészt elmaradtak. Az elmúlt évtized végén az ipari ágazatokban, a mezőgazdaságban a működtetett gépállománynak gyakran több mint 30–40%-a nullára volt leírva. Az ipari épületállomány számottevő része csak jelentős átépítéssel alkalmas a modern technika befogadására. Ugyanakkor a gazdaság néhány szűk szeletében igen magas fejlettségi szintű tőkeállomány is működik, sokszor elavult gép- és épületállománnyal és infrastrukturális ellátottsággal körülvéve, ami lerontja hatékonyságát.

Az *infrastruktúra fizikai tőkeállományát* is avultság és elhasználódottság jellemzi. Megújításának és modernizálásának szükségessége *fokozza a* gazdasági *növekedés tőkeigényességét.*

A felfutási időszakban a régebbi készletek leértékelődése és olcsó kiárusítása, megsemmisülése mellett a megújuló termék- és szolgáltatásstruktúra által igényelt *készletfelhalmozás*nak kell végbemennie. A hosszú évtized közepe táján ez a folyamat valószínűleg befejeződik és a készletek értékének emelkedése nagyjában-egészében a GDP növekedésének az ütemét fogja követni.

A fizikai tőkeállomány bővítése és korszerűsítése bármiféle pozitív fejlődési változatban a beruházásoknak, illetve a tőkeállománynak olyan növekedését hozza létre, amely számottevően meghaladja a GDP növekedési ütemét.[72]

A magyar gazdaság strukturális átalakulásának felfokozott *tőkeigénye* belső forrásokból csak részben fedezhető. Reális szcenárió kialakításánál figyelemmel kell lenni arra is, hogy a külföldi eladósodottság miatt az országot a GDP 5%-ának megfelelő nagyságrendű kamatszolgálati kötelezettség terheli. Szcenáriónk szerint a fejlődés tőkeigényének egy részét importtőke és kis részben adósságnövekedés finanszírozza. Túl a finanszírozás kérdésein, a működőtőke importja a modernizáció alapvető feltétele a technika-technológia oldaláról is.

Az elmúlt években a *működőtőke importjá*nak méretei reálisnak mutatják a szcenáriónkban szereplő évi 1,2–1,8, majd 1997 után az évi 1,7–2,4 milliárd USD-os importtőke előirányzatot. Az export 1997-től várható évi 5–6%-os emelkedése és a nettó adósságállománynak évi 500 millió USD-os növelése mellett Magyarország adósságpozíciója még javulhat is.

3.2.3. Belföldi kereslet és piac

A szcenárióban azzal számolunk, hogy a belföldi összkereslet 1995-ig alig változik. A nekilendülés időszakában és azt követően a hosszú évtized végéig – bizonyos ingadozásokkal – a belföldi kereslet összességében évi 4–4,5%-kal bővül.

[72]Az ún. *ICOR mutató* (Incremental Capital/Output Ratio) mindezeknek a következményeként a hosszú évtized második felében, utolsó harmadában viszonylag *magas értéket* (8–9-es nagyságrendet) vesz fel. Az ICOR mutató meghatározása a stagnálás, illetve a visszaesés időszakára értelmetlen.

A keresletnek ez a növekedési üteme a belföldi áru- és munkaerőpiacon *túlkínálati tendenciá*val találkozik. Ez abból fakad, hogy a hazai termelés ezzel az ütemmel lényegében lépést tart és az árubehozatal ennél erősebben bővül. A kereslet szerkezete olyan áruk bővülő felhasználása irányába változik, amelyek importból szerezhetők be, illetve hazai termelés esetén erősen importigényesek. A munkaerőpiacon túlkínálatra számítunk; mint bemutattuk a munkanélküliség a következő évezred elején is számottevő lesz.

A szcenárió megvalósulásához a belföldi *tőkepiacon* elérhető forrásoknak kell rendelkezésre állniok a technológiai korszerűsítés, a piaci versenyképesség javítása és a gazdaságfejlesztés céljaira. A kínálati tőkepiacot az államháztartási deficit fokozatos leépülése, a feketegazdaság zsugorodása (folyamatos átlépése a regisztrált gazdaságba), végül a pénzügyi szektor importtőkére is támaszkodó konszolidációja és érdemi modernizációja, végül a működőtőke importja teremtheti meg.

A *lakossági fogyasztás* 1996–1997-től évi 3–4%-kal emelkedik. Az egy főre eső *reáljövedelem* eleinte ennél valamivel kevésbé, később a megtakarítási ráta kisebb arányú növekedése mellett a fogyasztást meghaladó ütemben bővül. A tőke és vállalkozási jövedelmek dinamizmusa lesz a legmagasabb, emellett a reálbéremelkedés is valamivel meghaladja majd a lakossági fogyasztás növekedési ütemét, hiszen a pénzbeni és természetbeni társadalmi juttatások csökkenésével számolunk.

A lakossági *fogyasztás összetételé*t tekintve az élelmiszerek súlya számottevően mérséklődik, az iparcikkek és a szolgáltatások arányának bővülése mellett. Az iparcikkfogyasztáson belül a legdinamikusabban a technikai jellegű termékek és a tartós fogyasztási cikkek vásárlása fog növekedni. A háztartások széles körében terjed el a fejlett piacgazdaságokban már régebben általánossá vált gépek használata (automata mosógép, szárítógép, mosogatógép, konyhai robotgép, számítógép, audiovizuális termékek, többfunkciós távközlési, továbbá vagyonbiztonsági berendezések stb.). Számos családnál rendezkednek be második-harmadik személygépkocsi üzemeltetésére, bővül a hírközlési-turisztikai, továbbá a háztartási és egyéb, a családon belüli munkákkal kapcsolatos szolgáltatások igénybevétele (takarítás, házhoz szállítás, kertápolás, gyermekfelügyelet, házioktatás, vagyonmegőrzés stb.).

Az iparcikkfogyasztás nagyobb mértékben fog emelkedni, mint az iparcikktermelés, mert a *fogyasztás*ban a *közvetlen és közvetett import aránya* nő. A szolgáltatásoknál erősebb lesz a közvetlen hazai húzóhatás.

A *beruházási kereslet* növekedése meghaladja a lakossági fogyasztását. Már 1996-1997-ben számítani lehet annak évi átlagosan 3–4%-os növekedésére. Ezt követően a 7–8%-os emelkedés a valószínű.

Az *építési beruházások* fő mozgatója az infrastruktúra széleskörű fejlesztése. Ez részben költségvetési forrásokból táplálkozik, számottevő része azonban külföldieknek adott koncessziókra, kisebb mértékben lakossági és vállalkozói megtakarításokra támaszkodik. Az *infrastrukturális* beruházásokból a GDP-hez való hozzájárulásuk arányait jóval meghaladó mértékben fognak részesülni a tercier szférának azok az alágazatai (közlekedés, telekommunikáció, raktározás, üdülő-gyógyászat, pénzügyi és a nemzetközi kereskedelemhez kapcsolódó egyéb intézmények), amelyek a szolgáltatásexportban, továbbá tranzitfeladatok ellátásában játszanak kiemelt szerepet. Elsősorban a tehetősebb rétegek igényeit kielégítő *lakás- és családiház-építkezés* lendül fel. Ugyanakkor a bérlakás-, illetve önkormányzati kezdeményezésű szociálislakás-építkezés csupán enyhe beindulására lehet számítani. Az emelkedő építési keresletet elsősorban a magyar építőipar fogja kielégíteni, de jelentős szerepet kaphatnak külföldi, illetve vegyestulajdonú cégek is.

A *beruházási gépek* iránti kereslet növekedésére lehet számítani az iparon belül el-

sősorban az energiatermelés–felhasználás–racionalizálás területein, az autógyártásban, a telekommunikáció háttértevékenységeiben, gyógyszer- és finomvegyszergyártási ágakban, a kozmetikai és a háztartásvegyiparban, egyes speciális élelmiszertermékek előállításához kapcsolódóan. Az agrárszférában a kisméretű üzemnagysághoz igazodó termékek iránti kereslet fog növekedni a kisgazdaságok elszaporodása révén. Az infrastrukturális fejlesztés gépigénye (ideértve a környezetvédelmet is) erőteljesen nő, ez a kereslet – a hazai termelés mellett – az átlagosnál nagyobb mértékben fordul az import felé. A lízing, a bérlet és az apport formák erőteljes térnyerése következtében a gépigény növekedési üteme magasabb lesz, mint a gépvásárlásban jelentkező keresleté.

A belföldi piacon az *infláció* az elkövetkezendő években még magas marad. Az államháztartási deficitfinanszírozás, a bankrendszer nehézségei és a magas kamatszínvonal, továbbá a 20%-ot meghaladó inflációs folyamatokhoz igazodó várakozás mellett ilyen irányú hatást fejt ki az infrastrukturális szolgáltatások átlagosat jóval meghaladó árnövekedése is. Ez utóbbit a koncessziókhoz is kötődő importtőkének a magyar infrastrukturális szolgáltatások területére való bekapcsolódása magyarázza. 1996–1997-ig a 17–22%-os, a századforduló körül a 10–15%-os, az évezred elején pedig az 5–10%-os sávban elhelyezkedő belföldi áremelkedést tartunk valószínűnek.

3.2.4. A külkapcsolatok

Magyarország külkereskedelmi forgalmának *relációs szerkezete* a hosszú évtizedben számottevően nem változik (a robbanásszerű változás az elmúlt években már végbement). Az ezredfordulót megelőzően az addigra már kibővülő Európai Közösség részesedése 2/3 körüli marad, a többi OECD országgal együtt számítva a *fejlett világ* részesedése megközelíti a 70–75%-ot.[73] Az előrebecslés a *másik három „visegrádi országgal"* bonyolított forgalmunk részarányát 6–7%-ra,[74] a *fejlődő országok* részesedését 8–10%-ra, a Független Államok Közösségének országaiét pedig 10–12%-ra teszi. Ez a becslés a *Szovjetunió utódállamai*ban a gazdasági megújulás nagyon elhúzódó folyamatával számol. Ha viszont ez a folyamat erőre kap, akkor a „keleti" forgalom aránya és volumene a becslésben szereplőnél nagyobb lesz. A Szovjetunió (és Jugoszlávia) utódállamaiban kialakuló kedvező folyamatok a magyar fellendülésben jelentős többlet-hajtóerővé válhatnak és fontos szerepet tölthetnek be Magyarország válság által legsúlyosabban érintett keleti régióinak gazdasági konszolidálódásában.

Az *import*nak az exportnál dinamikusabb bővülésére számítunk. A belföldi kereslet szerkezete ugyanis az importot bővítő irányba változik, amit a gyors struktúraváltás, az erős utolérési szándékok és az elhalasztott importigények belépése magyaráz. A hosszú évtized első három-négy évében a gazdasági stagnálás ellenére is az import évi 2%-os bővülése valószínűsíthető. A későbbi években, 1997-et követően már átlagosan évi 7% körüli importnövekedésre lehet számítani.

Az *export nem tarthat lépést* az importnövekedés ütemével. Ez részben azzal függ össze, hogy az elmúlt néhány év igen erőteljes exportemelkedése kifulladt, visszaesés következtében. Emellett a belföldi kereslet stabilizálódásával csökken a külföldi piacokra

[73] 1992-ben az EK részesedése 50%-ot, az EFTA országok részesedése pedig 15%-ot tett ki a magyar exportban.

[74] 1992-ben Magyarország exportjában Csehszlovákia és Lengyelország részaránya 3,6%-ot, importjában pedig 5,1%-ot tett ki. Forrás: Inotai (1993).

való rákényszerítettség. Az export 1996–1997-ig még csökkenhet is, amit alátámaszt, hogy a modernizáció mindeddig elmaradt, egyes ágazatokban is csak nagyon lassan folyik. 1997-től viszont az évi exportbővülés 5–6%-ot érhet el. Az exportnövekedésnek ez az üteme már meghaladja a GDP emelkedését, így a gazdaság exportorientációja fokozódik.

Az *export termékcsoportos szerkezetének* változása a hosszú évtized során sokkal kisebb mértékű lesz, mint az elmúlt három év alatt volt. Az agrártermékek aránya szcenáriónkban az export mintegy 20%-a körüli szintjén stabilizálódik. Az anyagok, félkésztermékek, alkatrészek körében nehéz a piacrajutás, itt inkább a részarány csökkenésével kell számolni. Valószínűleg emelkedik a fogyasztási cikkek és ezek előállítását szolgáló bérmunka részesedése, talán valamit visszanyer elvesztett pozícióiból a gépipar is (a korábbi 25% körüli arányt döntően a szovjet relációjú szállítások tartották fenn; az új feltételek között legjobb esetben is csak 14–15%-os arány elérésére lehet számítani). Nagyarányú növekedés várható a tranzitcélokat is szolgáló szolgáltatásexportban.

A *külkereskedelem* áruforgalmi *mérlege* az időszak egészében deficites lesz: 1996-ig mintegy évi 1,5–2 milliárd USD, az ezt követő időszakban valamivel nagyobb mérleghiány várható. A folyó fizetési mérlegben a közeli években átlagosan évi 1–2 milliárd USD-os hiány keletkezik, amit a működőtőke készpénzimportja még jórészt ellensúlyoz. 1996–1997-től a folyó fizetési mérleg deficitje tovább emelkedik (évi 2–2,5 millió USD-ra), aminek csupán a felét, 2/3-át fedezheti a működőtőke beáramlása. A monetáris eladósodás tehát ebben az időszakban nagyságrendileg évi 0,5–1 milliárd USD körül alakul. A szcenárió feltételezi, hogy a 2005-ig terjedő időszakban a kamatfizetések terheit a szolgáltatásaktívum és az egyoldalú átutalások többlete fedezi. Ezek a becslések Magyarország pénzügyi helyzetének várhatóan fennmaradó nemzetközi stabilitását támasztják alá.

Az előrebecslések – a reálisan optimista szcenárióban – oda vezetnek, hogy a hosszú évtized alatt az ország bruttó *adósságállománya* az 1992. évi 21,4 milliárd USD-ról 28–30 milliárd USD-ra, nettó adósságállománya pedig 13,1 milliárd USD-ról mintegy 20 milliárd USD-ra emelkedik. Az ilyen mértékű tőkebevonást a kedvező gazdasági fejlődés elengedhetetlen feltételének tekintjük. Nemzetközi támogatásra van szükség ahhoz, hogy ez előnyös feltételekkel megvalósulhasson. Számításaink szerint a jelzett mértékű adósságnövekedés nem rontja a különböző egyensúlyi mutatókat: a bruttó adósságállomány emelkedése lassúbb, mint az export, illetve a GDP bővülése.

3.2.5. Strukturális átalakulás, ágazati perspektívák

A magyar gazdaság strukturális átalakulásának kilátásait tárgyalva indokolt az 1980-as évek végéig visszamenni. Ettől az időtől számítva a struktúra átalakulásának *két szakasza* különböztethető meg.

Az 1988–1992-es időszakban mentek végbe a nagyarányú *nemzetgazdasági ágazatok közötti arányváltozás*ok. Az 1990-es évek első éveiben kialakuló nagy ágazati keretek a további években már jóval kevésbé, de tendenciájukban azonos irányban változnak. Ezt mutatja be a 14. táblázat.

Az 1990-es évek közepétől az *ágazatokon belüli tartalmi jellegű változások* válnak jellemzővé. Egyrészt a nemzetgazdasági ágak belső arányai módosulnak, másrészt a termékcsoportok közötti arányokban és az értékesítési relációkban mennek végbe jelentős változások. A gazdaság ilyen értelmű belső differenciálódása a közelmúlt éveiben *a tulajdonformáknak és az üzemméreteknek az átcsoportosulásához* kötődött: erős pozí-

cióhoz jutottak a magáncégek, továbbá a kis- és középméretű vállalkozások. A differenciálódás további folyamatát az egyes szakágazatok, termékcsoportok konjunkturális vagy tartós keresletváltozásának a követése, a gazdálkodók tudatos és körültekintő piacépítése és az üzletvitel megbízhatóságának fokozódása fogja jellemezni.

Az *ágazati arányok* alakulását illetően csupán jelzésértékű becslések alakíthatók ki.

Az *agrárszféra* súlya a GDP előállításában tehát tovább csökken. Ennek ellenére gazdaságpolitikai jelentősége a hagyományok, a jelentős exportrészarány, a lakosság számottevő részét érintő másodfoglalkozásban űzött kistermelés sokrétű kereslete a belföldi piacon, továbbá tájmegőrző szerepe miatt nem lebecsülhető. A mezőgazdasági tulajdon- és birtokviszonyok elrendeződése után olyan specializálódás fog végbemenni a termelésben, amely a természeti adottságokra, a gazdaságos méretnagyságra, a lokális termelési kultúrákra és az elérhető piacokra fog építeni.

Az *ipari ágazatok* egyikének kibocsátási volumene (színvonala) sem fogja elérni 2005-re az 1989. évi termelési szintet. Valószínű, hogy attól az élelmiszer- és a villamosenergiaipar marad el a legkevésbé, a bányászat és kohászat kibocsátása viszont 2005-ben nem fogja elérni az 1989. évinek a felét sem. Jelentősen javul az építőanyag-, a gép- és a könnyűipar pozíciója. Enyhe növekedés várható a vegyipar kibocsátásában (lásd a 7. táblázatot).

3.3. A gazdasági fejlődés regionális vonzatai

A hosszú évtized alatt a gazdaság helyzete szempontjából és ennek megfelelően a társadalmi folyamatokat illetően is az országban hagyományosan kialakult *regionális különbségek* további növekedésével kell számolni. Ez elsősorban a nyugati–keleti eltérésekre érvényes.

Az *északkeleti régió* (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyék) válsághelyzete legfeljebb az ezredfordulót követő években fog valamelyest oldódni. E térség volt nagyipari körzeteiben az újjáéledés egyik bázisát a még meglévő (bár pusztuló) lokális infrastruktúra jelentheti (viszonylag sűrű úthálózat, kórházak, rendelőintézetek, iskolák rendszere, egyetem stb.).

A térség – különösen Szabolcs-Szatmár megye – jövőjét kedvezően befolyásolhatja a Szovjetunió utódállamai, de különösképpen Ukrajna békés átalakulásának felgyorsulása, gazdasági stabilizálódása és megerősödése. Ilyen folyamatok az északkeleti régión átáramló kereskedelem megélénkülését, a közel fekvő területekkel kialakuló munkamegosztásos kapcsolatok felerősödését eredményezhetik. Hasonlóan kedvező irányú, bár kevésbé erőteljes impulzust közvetítene e térség felé a gazdasági fellendülés Szlovákia keleti területein.

A *határokon túli területek* politikai és gazdasági *folyamatai* a keleti-délkeleti, sőt a déli régiókat is számottevően érintik. Arra számítunk, hogy az ezredforduló tájékán a volt Jugoszlávia utódállamaiban a gazdasági újjáépítés már lendületet kap és Románia is a gazdasági fejlődés útján halad. Ez javítaná az említett régiók fejlődésének természetes környezetét.

Az ország *nyugati, délnyugati része* ma is előnyös helyzetben van és ez az előnye a hosszú évtized alatt várhatóan növekszik. Az osztrák határ menti területeknek a válság alatt is megnyilvánuló dinamizmusa, a terület nagyvárosainak gyors átalakulása, a Balaton idegenforgalmi vonzereje és a fővárosból nyugati irányba kinyúló fejlődési-forgalmi erővonalak tartós előrehajtó erőnek ígérkeznek.

Budapest a maga 2 millió lakosával, kiterjedt kulturális, idegenforgalmi, egészségügyi és oktatási intézményhálózatával, jó tömegközlekedésével, az országban és a Kárpát-medencében elfoglalt centrális elhelyezkedésével, szép fekvésével alkalmas arra, hogy Kelet-Közép-Európa legvonzóbb metropolisa legyen. Kelet-közép-európai, tágabban kelet-európai alközpont szerepe betöltéséhez a városi infrastruktúra kiépültségét és állapotát tovább szükséges javítani. Ebben a vonatkozásban *három elem*et indokolt kiemelni. A város és az ország tömegkommunikációs rendszerének folyamatban lévő bővítését fel kell gyorsítani. A város közel 100 éves vízvezeték- és csatornahálózatának felújítása halaszthatatlan. Végül a belváros tűrhetetlen zsúfoltságát a belváros-központúság oldásával lehetne számottevően enyhíteni. Nem a belvárosban jelentkező, szinte határtalan igények kielégítésére, hanem az igények átterelésére kellene törekedni a külső területeken létrehozandó városrészi alközpontok kiépítésével. A környezetszennyezés konkrét forrásai ellen indított, új törvényeket is igénylő akciókon túl, az alközpontokra építő városfejlesztés megvalósulása is alapvető jelentőségű a környezeti ártalmak szempontjából.

Magyarországon *a régiók közötti színvonalkülönbségek* fokozódása nyomán szenvedélyes *viták* bontakoznak ki a teendőket illetően. Mértékadó vélemények szerint az államnak, a kormányzatnak erőteljesen fel kell lépnie a differenciálódás ellen: egyfelől elvonásokkal, másfelől szubvenciókkal a különbségek hathatós enyhítésére van szükség.

Az elmaradott térségek véleményünk szerint sem nélkülözhetnek központi segítséget. A munkanélküli és szociális ellátást, az iskoláknak és az alapkövetelményeket kielégítő egészségügyi és infrastrukturális hálózatnak a fenntartását nem lehet csupán lokális erőkre bízni. A *regionális különbségek számottevő csökkentése* azonban a hosszú évtized időszakában *nem válhat aktuálissá*. Célszerűbb meggondolás az, amely a húzóerők kibontakozását tartja szem előtt. Budapest és az ország nyugati területeinek fejlődése impulzusokat bocsát ki kelet felé is. Továbbá Budapest, illetve az ország nyugati régiói számára is fontos hátteret, kedvező munkamegosztásos együttműködést és piacot jelentenek az ország egyéb területei. A különbségek számottevő csökkentését, illetve kiegyenlítését célzó regionális politika a fejlettség jelenleginél jóval magasabb fokán tűzhető csak napirendre.

V. A POLITIKAI SZFÉRA

A jelenleg működő politikai, valamint az ezekhez (is) kapcsolódó társadalmi intézmények és mechanizmusok jórészt a rendszerváltást megelőző időszakban alakultak ki, részben éppen azt a célt követve, hogy a rendszerváltás szervezett, alkotmányos körülmények között menjen végbe. Az átvett, illetve módosított vagy újonnan kialakított formák és megoldások általában beváltak: az átállást, az átmenet folyamatát lényeges politikai zavar nem kísérte. Ugyanakkor – és ez természetes, illetve elkerülhetetlen – gyakoriak a gyakorlatlanságból, a kapcsolatok és a szokásjogok kialakulatlanságából fakadó zökkenők és hibák.

Az 1994-ben esedékes választások után nem csupán azért lehet helyenként jelentős – de ma még nem konkretizálható – változásokra számítani a politikai intézményrendszerben és mechanizmusban, mert feltehető, hogy a választás a politikai erőviszonyokat számottevően módosítja, hanem azért is, mert a tapasztalatok is a jelentősebb módosítások mellett szólnak.

A következőkben a legfontosabb politikai, kapcsolódó társadalmi intézmények működéséről és a várható változásirányokról kísérlünk meg vázlatos képet adni.

1. A parlament

Az állampárti rendszer utolsó éveiben a parlament szerepe megnövekedett. Az 1985-ös választásoknál már lehetővé vált a spontán állampolgári kezdeményezés a jelöltállításban és ennek megfelelően a többes jelölés, így a választáson és az időközi pótválasztásokon, korlátozott számban ugyan, parlamenti képviselőkké váltak független, illetve az ellenzéki mozgalmak egyik-másik szárnyához kapcsolódó személyiségek is. Parlamenti szereplésük, kiegészítve a reformkommunisták fellépését, már a rendszerváltozást megelőzően dokumentálta az állampárti vonalvezetéssel szemben álló erők jelenlétét. A békés átmenetben tehát parlamenti megnyilvánulások is szerepet kaptak.[75] Ennek is tulajdonítható, hogy a párttagoltság jelei már a rendszerváltást megelőzően is a magyar politikai élet felszínére kerültek.

[75]Az átmenetben öt különböző politikai módszer egészítette ki egymást:

1. háromoldalú kerekasztal-tárgyalások a volt uralkodó párt, az ellenzék és formálisan az ún. független szervezetek között 1989 nyarán-őszén;

2. parlamenti út (az ellenzéki mozgalmak elindulása a pótválasztásokon, törvényelőterjesztések);

3. a nyilvánosságot megkerülő pártközi tárgyalások és megállapodások (az MDF és az MSZMP-n belüli pártellenzék között);

A parlamenti választásoknak és a parlament működésének rendszerében a pártok a kerekasztal-tárgyalásokon állapodtak meg. Ezeket a megállapodásokat 1989 végén, 1990 elején az akkor még helyén volt „kommunista" parlament az 1949-es alkotmány módosításával érvényesítette.

A megegyezéssel kialakított (alkotmányban rögzített) választási rendszer többségi elvet érvényesít:[76] viszonylag könnyen alakítható ki többségi koalíció. Az alkotmány minden hatalmat az országgyűlés kezébe ad: a végrehajtó hatalom kulcsfigurájának, a miniszterelnöknek a kinevezését, a szinte mindenre kiterjedő törvénykezési jogot (a kormány rendeletalkotási joga erősen korlátozott).

Az első szabad választások óta működő magyar parlamentben a valódi hatalmat a miniszterelnök, a legnagyobb párt vezetője birtokolja. Ezt segíti elő, hogy az említett többségi elv alapján is a kormány mögött viszonylag kényelmes parlamenti többség áll, hogy a kormány iránt a parlament csupán ún. konstruktív bizalmatlanságot nyilváníthat. Ez utóbbi szerint a kormány, illetve a miniszterelnök csak úgy buktatható meg, hogy a parlamenti szavazás egyidejűleg (azonos közjogi aktusként) új miniszterelnököt is elfogad. Minisztereket pedig csupán a miniszterelnök nevezhet ki, illetve válthat le, a parlament ilyen jogosultsággal nem rendelkezik.

Az adott feltételek között az ellenzék tevékenysége inkább az opponálásra és kevésbé a konstruktív együttműködésre irányulhat. Ugyanakkor korlátozza a kormány (a miniszterelnök) túlhatalmát és előtérbe helyezi a kormányzó és az ellenzéki pártok együttműködését, hogy az alkotmány módosításához és egyes, tárgyuk szerint meghatározott törvények elfogadásához minősített, azaz a szavazatok kétharmadát meghaladó parlamenti többség szükséges.

Az átmenet előkészítése során kialakított formák, eljárási szabályok időtállónak bizonyultak. Nincs a parlamentben olyan számottevő erő, amely valamiféle alkotmányellenes, parlamentellenes vagy rendkívüli állapotot előidéző kezdeményezést támogatna. A rendszerváltás kormánya egyes személycserékkel ugyan, de előreláthatóan a parlamenti ciklus végéig közjogilag rendezetten működik és a parlament törvénykezési munkájában sem jelentkeztek különösebb zavarok.

Tartalmilag azt lehet elsősorban felvetni, hogy a parlament ma még inkább „*törvénygyár*", mint törvényeket kezdeményező és a végrehajtó hatalmat ellenőrző szervezet. Az átmenet „vezényléséhez", a rendszer megalapozásához roppant feszített törvénykezési munkára volt szükség: az új magyar parlament megalakulása óta több mint 300 törvényt alkotott. A „törvénygyártásban" elsősorban a feszített munka, a gyakorlatlanság-tapasz-

---

4. referendum (az SZDSZ–Fidesz–FKgP–MSZDP népszavazást kezdeményezett 1989 novemberében a köztársasági elnök megválasztásának formájáról, az MSZMP vagyonának elszámoltatásáról, a pártok munkahelyi kivonulásáról, a munkásőrség megszüntetéséről);

5. békés tüntetések, utcai demonstrációk (tiltakozások 1988 őszén Bős–Nagymaros ellen, Nagy Imre és társai eltemetése 1989 nyarán, tüntetés a köztársaság kikiáltásának napján 1989 októberében stb.).

[76] A megegyezés főbb pontjai:

1. Minden pártnak bizonyítania kell a társadalmi támogatottság minimális mértékét azáltal, hogy képes megyei és fővárosi pártlistát állítani.

2. Alkalmazzák az egyéni választókerületnek azt az előnyét, hogy minden, viszonylag kis létszámú választókerületnek legyen egyéni képviselője.

3. Az egyéni választókerületekből származó aránytalanságot a megyei és fővárosi listák mellett országos lista állításával ellensúlyozzák.

4. A szétaprózott parlamenti pártszerkezet kivédésére egy párt parlamenti belépésének küszöbéül 4%-os minimális szavazati arányt kötöttek ki, amit az 1994-es választásokra a parlament 5%-osra emelt.

talatlanság, az ebből is származó felületes előkészítés miatt sok a hézag, a korrigálni való, ami újabb és újabb feladatokat jelent és fokozza a parlamenti munka hajszoltságát.

Az 1994-es választások után valószínűleg sor kerül az új alkotmányozásra, illetve új parlamenti ügyrend kialakítására, s ebben a folyamatban a parlament szerepének újraszabályozására.[77] Paradox módon, a politikai biztonság fenntartása és a hatalmi ágak egyensúlya érdekében csökkenteni célszerű a parlament mai széles, mindenre kiterjedő törvénykezési hatáskörét és valószínűleg létszámát is.

Kialakításra vár a *parlament*nek, a végrehajtó hatalom két elágazásának, mármint a *köztársasági elnök*nek és a *kormány*nak, továbbá a *bírói hatalom*nak és ezen túl az ún. *nemzeti intézmények*nek, végül az *érdekképviseletek*nek a jelenleginél érzékenyebb, de azért stabil *egyensúlya*. (Az ezekkel az intézményekkel kapcsolatos egyes konkrét kérdésekre a továbbiakban visszatérünk.) Ilyen egyensúly kialakítása csak politikai megegyezésre törekvő légkörben lehetséges, melyben a kormány (a kormányzó párt, illetve pártkoalíció) az ellenzéknek aktív szerepet biztosít a parlamenten belül. Arra számítunk, hogy munkaképes demokratikus berendezkedésben szükségképpen növekszik a köztársasági elnök súlya és világos munkamegosztás alakul ki az alkotmányban megalapozott nemzeti intézmények, illetve az érdekképviseletek (a kormány, a szakszervezetek, és a munkáltatói szervezetek által működtetett Érdekegyeztető Tanács) között.

2. Pártok, pártrendszer

1990-ben *hat párt került a magyar parlamentbe*, meghaladva a bekerüléshez szükséges 4%-os határt. A hat párt választási eredményeit és parlamenti erőviszonyait (a választások után és napjainkban) a 15. táblázatban foglaltuk össze.

A választásokon a parlament *legnagyobb párt*ja az 1987 októberében mozgalomként létrejött, 1989 óta pártként működő *Magyar Demokrata Fórum* (MDF) a pártlistára leadott szavazatok 24,7%-ával, 165 képviselővel, a parlamenti helyek 42,8%-ával rendelkezett.[78] Az MDF konzervatív, nemzeti, kereszténydemokrata típusú középosztályi párt, amelyet a korábbi népi-nemzeti ellenzék alapított, de amely jelentősen *átalakult* a választások előtt és után. Az MDF korábbi, a kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik utat kereső, populista magját először kiegészítette, majd meghaladta egy, a *szociális piacgazdaság* eszméjét elfogadó szárny. A párt mérsékelt középpártként nyert 1990-ben. Választóinak a szociális piacgazdaság nyugodt és békés megteremtését ígérte. A négy nagy választói tömbből (köz- és magánalkalmazottak, ipari és mezőgazdasági munkásság, vállalkozók, nyugdíjasok) sikeresen nyerte meg azokat, akik a Kádár-rendszer fogyasztói szocializmusát szerették volna folytatni, csak másként és jobban.

Az MDF 1990-ben *konzervatív középjobb kormányt alakított*[79] a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párttal és a Kereszténydemokrata Néppárttal, amely *koalíció* többé-kevésbé időtállónak bizonyult.

[77]Az új alkotmányozást a már említett hatalomváltás előtti előkészítésen túl az Alkotmánybíróság aktív munkája, rendkívül nagyszámú állásfoglalása alapján lényegében előkészítettnek lehet tekinteni.

[78]Az MDF a pártlistákra leadott szavazatok 24,7%-át a választások első fordulójában kapta. A második fordulóban, az egyéni kerületi választásokon elsősége megerősödött, amit ügyes taktikával, szavazótáborát sikeresen mozgósítva és sok helyütt a későbbi koalíciós partnerekkel közös jelölteket állítva ért el.

[79]A párt vezetője Antall József, a későbbi miniszterelnök lett.

Az MDF a választásokat követő első két évben erős és egységes, konszolidált pártként működött. 1992 közepén a *párton belül válság keletkezett* a rendszerváltás gyorsítása, az Európához, az ellenzékhez, a médiumokhoz (TV, Rádió, sajtó) és a privatizációhoz való viszony kérdései körül. Az MDF-ben felszínre került egy harmadik utas, antikommunista és antikapitalista, idegenellenes, nacionalista (antiszemita felhangokat is hallató) jobboldali szárny,[80] amely a médiumokat és az ellenzéket a magyar nép elleni összeesküvés részének nyilvánítja. Ez a szárny harcba szállt a párton belüli hatalomért, valamint a kormány fölötti befolyás gyakorlásáért. A másik oldalról egy vékony és gyenge „nemzeti liberális" csapat próbálta – ellensúlyt alkotva – megőrizni az MDF konzervatív középpárti jellegét és harcolt a szélsőjobb eltávolításáért. A hosszadalmas belső összecsapásoknak az MDF általános jobbratolódása, népszerűségvesztése lett az eredménye. Az MDF végül 1993 tavaszán *kizárta a szélsőjobbot és a nemzeti liberálisokat* is a pártból. Az előbbiek *Magyar Igazság és Élet Pártja* néven új pártot alakítottak.

A *második legnagyobb párt*, az 1988-ban mozgalomként, majd pártként megalakult *Szabad Demokraták Szövetsége* (SZDSZ) a pártokra leadott szavazatok 21,4%-ával, 92 képviselővel, a parlamenti helyek 23,6%-ával. Az SZDSZ szociálliberális típusú, ugyancsak középosztályi párt. Vezetőit a korábbi emberjogi és a Kádár-rendszerrel nyílt opozícióban álló ellenzéki mozgalom adta. A szabaddemokraták a *liberális piacgazdaságot* és *ennek szociális kezelését* hirdetik. Az SZDSZ-ben egy szélsőliberális és egy szociáldemokrata típusú gondolatot képviselő csoport egyesült. A szabaddemokraták, mint legnagyobb ellenzéki párt, 1990 őszén megnyerték a városok többségében az önkormányzati választásokat. 1991-ben a párton belüli, eltérő eszméket és érdekeket artikuláló csoportok közötti harc belső válsággá éleződött. A pártban a vezetőcserék után és az 1994-es választásokra készülődve a különböző csoportok közötti nézeteltérések 1993 második felére elsimultak.

A *harmadik legnagyobb párt* egy történeti párt, *a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP), az ún. kisgazdák*, amely a II. világháború után a szociáldemokrata és kommunistaellenes erők gyűjtőpártjaként az ország legnagyobb politikai ereje volt.[81] Ez a „nosztalgiapárt" az 1990. évi választásokon a szavazatok és a parlamenti helyek (44 képviselő) több mint 11%-át szerezte meg. Meghirdetett politikai céljuk a *gazdasági és politikai kárpótlás, a kisparaszti földtulajdon visszaállítása* volt. Szavazóik vidéki, kevésbé iskolázott, többnyire idősebb emberek. A kisgazdák 1990-ben a kormánykoalíció részeként sem tudták elérni, hogy teljes kárpótlásra kerüljön sor, hogy a szövetkezeteket jogellenes kommunista szervezetként felszámolják. Az 1991-ben elfogadott, majd több újabb törvénnyel kiegészített kárpótlás és a *kezdeményezéseikkel a mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulását és konszolidálódását gátló, bizonytalanság*ot teremtő törvénykezés jelentős mértékben járult hozzá a magyar mezőgazdaság válságához. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt 1993-ban négy pártfrakcióra hullott. Az egyik csoport ellenzékbe vonult, a másik három ma is a kormánykoalíció részét képezi.

A *Magyar Szocialista Párt* (MSZP) a parlamenti helyek 8,5%-át (33 képviselő) szerezte meg, szavazati aránya 10,9% volt. Ez a párt 1989 októberében alakult a korábbi állampártból, főként annak az akkor már a párt vezetésében többségre jutott reformkommunista szárnyából. Az MSZP *reformkommunista és szociáldemokrata* múlttal rendelkező, baloldali, iskolázott választókat nyert meg magának. 1990-től két évig az MSZP *politikai gettóba* szorult, amennyiben mind a kormánykoalíció, mind a liberális ellenzék

[80] Vezetője Csurka István, aki akkor a párt alelnöke volt.
[81] 1949-ben az akkor működött összes „ellenzéki" pártot érdemben megszüntették.

céltáblája volt. Az MSZP pragmatikus, szociáldemokrata irányultságú pártnak tekinti magát. A parlamenti életben, az önkormányzatok peremén, saját szervezeteiben és a szakszervezetekben fejtett ki *jól szervezett tevékenység*et. Ennek eredményeként a szocialisták *1992 ősze óta kikerültek a gettóból.* A legitimmé és erőssé vált Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége támogatásával választási sikereket értek el. A legutóbbi (1993 augusztusi) közvéleménykutatás szerint az MSZP *a pártok népszerűségi listáján második*ként szerepel.

A *Fiatal Demokraták Szövetségé*nek (Fidesz) a szavazatok 8,9%-a, a parlamenti helyek 5,7%-a (22 képviselő) jutott. Ez a párt 1988-ban alakult *sajátos nemzedéki párt*ként, *liberális és kritikus irányultsággal.* Gerincét egyetemisták, az egyetemet nemrég végzett humán értelmiségiek alkotják. Elsősorban a városi fiatal szavazókra számíthatott. A Fidesz fiatalok mozgalmából 1992-re a felnőttek pártjává növekedett, amelynek *népszerűsége* 1993 nyarán *a legnagyobb volt a pártok közül.* Ez a népszerűség a Fidesz *gyakorlatiasság*ának, *vezetői szakmai műveltségének, szókimondás*ának köszönhető. 1993 elején a Fidesz töltötte be a liberális „modernizátor" párt szerepét, amely a pártok között a leghatározottabban követeli a gazdasági modernizációt és az államélet átalakítását. A Fidesz *népszerűsége 1993 folyamán már számottevően megkopott.*

A *Kereszténydemokrata Néppárt* (KDNP) az 1944-től 1949-ig már működött és 1989-ben újraalakult történelmi párt utódpártja. A parlamenti helyek 5,4%-ával (21 képviselő), a szavazatok 6,4%-ával a hatodik helyet foglalja el. A KDNP a falvak, a kisvárosok idős, kevésbé iskolázott hívő katolikus szavazóinak, továbbá a katolikus értelmiségieknek a pártja. A kormánykoalíció tagja; a párt „civilben" orvos elnöke a népjóléti miniszter. Ez jelzi, hogy a kereszténydemokraták a *szociális ügyek*ért és az *egészségügy*ért vállaltak felelősséget, melyeknek reformját néhány óvatos lépéssel megkezdték. Érdekes fejlemény, hogy a KDNP 1992 ősze óta – esetenként igen élesen – *bírálja a kormánypolitikát*, mindenekelőtt a privatizáció és a gazdaságpolitika területén. A párt a kormányzat népszerűségvesztésének és a választások közeledtének hatására is *önálló arculatot alakít ki.*

A választások idején e *pártpolitikai struktúrá*t nem elsősorban ideológiai különbségek, hanem az 1980-as években kialakult és bizonyos ideológiai háttérrel is befolyásolt *ellenzéki tagolódás* határozta meg. Az akkori *két fő ellenzéki áramlat* – a népi-nemzeti MDF és az emberjogi szociálliberális SZDSZ – a parlament két legnagyobb pártja, de *a fiatalok szakkollégiumi, klubmozgalmi* ellenzéki hálózatára építő Fidesz, valamint a belső *pártellenzéket részben felszívó MSZP* révén *valamennyi ellenzéki mozgalom bekerült a parlamentbe* és ott többséget alkotnak a két másik „történelmi" párttal szemben.

A választások előtti 1–2 évben megalakult, illetve átalakult *pártok* az eltelt idő alatt belső feszültségeik ellenére *szervezettebbé váltak.* Ma – kivéve a kisgazdákat – egyértelmű *arculattal rendelkező* pártokként tudták magukat *elfogadtatni a nemzetközi politikai mezőnyben.* Ezt jelzi, hogy az MDF-et és a KDNP-t a kereszténydemokrata és konzervatív pártokat tömörítő Európai Demokratikus Unió, az SZDSZ-t és a Fidesz-t a Liberális Pártok Uniója tagjává fogadta, továbbá, hogy az MSZP a Szocialista Internacionáléban nyerte el az előzetes tagságot.

A *parlamenti erőviszonyokban* (15. táblázat) az elmúlt több mint három év alatt, ha nem is radikális, de *számottevő változások* következtek be. Az MDF jobboldali nemzeti (nacionalista) és liberális csoportjának kiválása, továbbá a Független Kisgazda és Polgári Pártnak a kormányzattal szembefordult csoportja labilissá tette a kezdetben biztos, közel 60%-os koalíciós többséget. 1993 szeptemberében a 385 képviselőből (egy hely betöltetlen) csupán 193-an állnak pártjukhoz tartozóan a kormány mögött, ami azt jelenti, hogy a *kezdetben közel 40 főnyi kormánypárti többség 1993 augusztusának végére egy*

főre zsugorodott. Mindamellett a kormány számíthat arra, hogy az MDF-ből kivált képviselők (azok egy része) többnyire nem tagadják meg a kormánytól szavazatukat.

Működnek természetesen a parlamentben nem képviselt pártok is. Ilyen

– a már az 1990-es választáson is indult, de a 4%-os küszöbértéket el nem ért *Munkáspárt*, amely marxistának és a Kádár-féle állampárt utódjának vallja magát;

– az egymással ádáz összeütközésbe keveredett szociáldemokrata csoportocskákból 1993 őszén újra egyesült *Szociáldemokrata Párt*;

– a termelőszövetkezeti agrárértelmiségre támaszkodó *Agrárszövetség*;

– az 1990. évi választásokat követően jött létre egyebek mellett az MSZP-ből távozott volt pártreformer, Pozsgay Imre, által vezetett szociáldemokrata és nemzeti eszméket egyaránt hirdető *Nemzeti Demokrata Szövetség*;

– az MDF-ből távozott politikus-vállalkozó, a népszerű Palotás János[82] kezdeményezésére megalakult *Köztársaság Párt*, amelynek arculatát a piacgazdaság kiépítésének legfontosabb szereplői, a vállalkozók határozzák meg.

Nehezen ítélhető meg, mi lesz az *1994-es választások* eredménye. Az valószínűnek látszik, hogy az 1994-es parlamentben is az abban ma helyet foglaló 6 párt lesz jelen. Megjósolhatatlan azonban, hogy miféle pártkoalíciók jöhetnek létre. Kialakult már a liberális pártok (az SZDSZ és a Fidesz között valamiféle választási együttműködés és valószínű, hogy a ma kormányzó két párt (az MDF és a KDNP), továbbá a koalícióban maradt párttöredék (a Kisgazdák egy része) is elsősorban egymással tud elképzelni összehangolt politikát. A jobboldal erős térhódítására nem számítunk. A fő kérdés Magyarországon az, hogy az átalakulás felgyorsítására a szociális problémákra kevesebb figyelmet fordítva kerül-e sor, vagy az átalakítást úgy hajtják végre, hogy a szociális kérdéseket számottevően figyelembe veszik. Nagy vonalakban: az SZDSZ és a Fidesz inkább az elsőként említett felfogás hordozója, az MDF és az MSZP (egymástól élesen különböző megközelítésből) inkább a második irányzatot képviseli. A választók természetesen azt is mérlegelni fogják (ha nem is ebben a megfogalmazásban), hogy melyik párttól várhatják inkább a nemzetgazdasági racionalitás érvényesítését és a korrupció elleni erőteljes fellépést.

A választás utáni *parlamenti aritmetika* tehát ma még *kiszámíthatatlan*. Vannak előnyei és hátrányai annak, ha az 1994-es választások eredményeként olyan pártkoalíció jöhet létre, amelyben többségben vannak azok, akik a gazdasági válságból való gyors kilábalásra, az átalakítás gyorsítására helyezik a hangsúlyt. Ebben az esetben a kormánykoalíció egy nagy, szociális biztonságot védelmező ellenzékkel fogja szemben találni magát. Fordított esetben a szociálisan elkötelezett kormányt ösztökéli majd az átalakítás gyorsítására, a modernizációra eltökélt ellenzék. Nem lehet teljesen kizárni egy olyan pártokból álló kormánykoalíciót sem, amelyben mindkét szempont nagy hangsúlyt kap. Ez – bizonyosra vehetően – kormánykoalíción belüli villongásokat hozna.

Az 1994-es választások után Magyarországon a weimarizálódás jelenségének és ennek nyomán a reformdiktatúrára való törekvéseknek a megjelenését nem lehet teljesen kizárni.[83] Igaz, hogy az 1990-es választások óta a nagy pártok tekintélye megrendült és a parlamentáris demokráciához fűződő pozitív várakozások is sok csalódást okoztak. A magyar társadalmon belül azonban *a szélsőséges megnyilvánulások marginálisak és el-*

[82]A politikus-vállalkozó az 1990-es őszi taxisblokád békés, konszenzusos megállapodásokkal végződő elrendezésében játszott kezdeményező szerepével tűnt ki és vált népszerűvé.

[83]Lengyel (1993). Reformdiktatúra alatt egy kisebbség modernizációs diktatúráját értjük, amikor a hadsereg, az államigazgatás, a gazdasági főszereplő szervezetek „ifjú tisztjei" beleunnak a pártok uralmába és egy olyan reformdiktatúrával próbálkoznak, amely felgyorsítja az átalakulást.

szigeteltek maradtak. Magyarországon – megítélésünk szerint – nincsenek jelentős parlamenten kívüli erők és alternatívák. A pártokra egyre nagyobb *nyomás nehezedik a konszenzusos politika folytatására.* A magyar társadalomban minden megosztottság, egyensúlytalanság és csalódottság ellenére nem érzékelhetők olyan jelentős erők a lehetséges „vesztesek" körében, akik akár jobbról, akár balról diktatúra megszervezésére lennének képesek.

Már talán az 1994-es választásokra (méginkább az *1998-as választásokra*) a legvalószínűbbnek egy *hárompólusú pártrendszer* kialakulása látszik: erős nemzeti konzervatív, erős szociáldemokrata és liberális típusú pártok valamiféle koalíciója, kormányzása. Ez a struktúra a jövőt illetően azt jelenti, hogy a magyar választók különféle csoportjai egy *hárompólusú politikai kultúra* szerveződése felé tartanak, amely a *nagy pártok* (illetve *koalícióik*) *„váltógazdálkodását"* hozhatja magával.

3. Kormány és kormányzat

Magyarországon az 1867-es Kiegyezés és a II. világháború befejezése között a végrehajtó hatalomnak és ezen belül *a kormánynak általában túlhatalma volt*, bár a parlament ellenőrző szerepe – ha határozatlanul, illetve gyengén is, de – érvényre jutott. Az 1945 és 1948 közötti gyenge, súlytalan koalíciós kormányzati rendszer eltért e történelmi hagyományoktól. Az államszocializmusban pedig a hegemón párt vezérelte összehangoltan a parlamentet és a kormányt.

Az *1980-as évek* reform-közgazdaságtanának egyik alapvető törekvése volt megalapozni *a párt és a kormány szétválasztását, a kormány „depolitizálását"*. Sorra készültek jogi, közigazgatási és gazdaságpolitikai tanulmányok, amelyek a kormányzati autonómia, a dereguláció szükségessége mellett érveltek és alkalmazásának módozataira tettek javaslatokat. 1987 után az óvatos szétválasztási kísérlet a gyakorlatban megkezdődött és az 1988 végén, 1989 közepén kialakult utolsó „kommunista" szakértői kormánnyal jutott csúcspontjára. Ebben a rövid időszakban már konkrét tervezetek és egyes intézkedések is születtek arra, hogy hogyan menjen végbe a gazdaság deetatizálása, deregulálása, hogyan épüljön fel egy modern magyar kormányzat.

1990 áprilisában a választások győztese, az MDF és a párt elnöke mint miniszterelnök olyan *kormányzati elképzelést* alakított ki és valósított meg, melynek jellemzői: az *erős politikai-közigazgatási kormány*, a kormányzati főhatalom,[84] *erős miniszterelnök* és tőle függő új kormányzati szerkezet,[85] politikai szempontokat is érvényesítő személyzeti politika.[86]

[84] A miniszterelnök, biztos parlamenti többség birtokában, az ellenzék legnagyobb pártjával, az SZDSZ-szel kötött megállapodás alapján, gyenge jogkörű köztársasági elnökkel együttműködve erős politikai kormányt hozott létre. A kormány miniszterei ellen nem, csak a kormány egészével szemben nyújtható be bizalmatlansági indítvány.

[85] A miniszterelnöktől függ a kormány programja, összetétele, a miniszterek száma, hatalmi elrendeződése. A miniszterelnök határozza meg a minisztériumok körét, valamint a miniszteri és az államtitkári státusokat és az azokat betöltő személyeket. A miniszterelnök az átrendezés során megszüntette az Országos Tervhivatalt, az Árhivatalt és a korábbi Pénzügyminisztériumot. Ezek feladatkörét az új Pénzügyminisztérium hatáskörébe utalta.

[86] Az MSZMP korábbi tagjai nem tölthetnek be miniszteri tisztséget. A miniszteréknek politikusoknak kell lenniük. A minisztériumi apparátusokat vezető miniszterek mellett bizottságokat irányító tárca nélküli miniszterek is helyet kaptak a kormányban (két tárcaminiszterre egy tárca nélküli miniszter jut). A miniszterek mellett politikai államtitkárok állnak, akik a kormányzó koalíciós pártokat képviselik, de személyesen nem saját pártjuknak, hanem a miniszterelnöknek felelnek.

A *kormány* a rendszerváltás *politikai, hatalmi és nem gazdasági kérdéseire összpontosított.* A hajszolt törvénykezésben és a sokszor ellentétek által terhelt politikai egyeztetés közepette a kormányzati munkát a *gyorsított eljárások* jellemzik: rendkívül kevés idő áll rendelkezésre a sokszor sebtében előkészített előterjesztések, törvénytervezetek tanulmányozására, a minisztériumi szakértők véleményének kikérésére. Ritka a külső szakmai szervezetekkel, érdekképviseletekkel való koordináció. Elsősorban ennek, továbbá a parlamenti munka során beterjesztett rengeteg elfogadott javaslatnak tulajdonítható, hogy a *törvénykezésben sok az összehangolatlanság* és a szakmai hiba, amit az újabb és újabb törvénymódosítások csak felületesen korrigálhatnak. A kormányzati munka hatékonyságát rontja, koordinációját lassítja, hogy – egyes esetekben politikai, de főként szakmai és anyagi okokból[87] – a szakértők jelentős része elhagyta az apparátusokat.

Az *1994. évi választások után megalakuló új kormányra* az a feladat vár, hogy válságkezelő, *stabilizációs gazdaságpolitikát alakítson ki* és hajtson végre. Ehhez a törvénykezést a gazdasági problémákra orientáltan céltudatosabbá, a szakértői előkészítő és végrehajtó munkát pedig szervezettebbé és szakmailag színvonalasabbá kellene tenni. Valószínű, hogy *a gazdasági kérdések túlsúlya* a kormányzat munkájában *az egész hosszú évtized időszakában fennmarad.*

A miniszterek természetesen változatlanul politikusok lesznek. A gazdasági kérdések előtérbe helyezése olyan *Gazdasági Kabinet* megszervezését indokolná, melynek vezetésével miniszterelnök-helyettesi hatáskörbe helyezett *gazdasági csúcsminisztert* bíznak meg. A feladat megkövetelné, hogy a gazdasági csúcsminiszter, amellett hogy vezető politikus, magasan kvalifikált, gazdasági és szervezési tapasztalatokkal rendelkező széleslátókörű szakember is legyen. Elképzelhető, hogy az új kormány olyan nagy hatáskörrel rendelkező Gazdasági Minisztériumot hoz létre, amely az ipari, a külkereskedelmi, a munkaügyi, a műszaki fejlesztési állami ügyek főhatóságainak az összevonásából jön létre és a gazdasági csúcsminiszter ennek az apparátusnak a vezetőjeként működik. Ebben az esetben a gazdaságpolitikai beállítottságú szakértői kormányban a miniszterelnök egy gazdasági, belügyi, külügyi, hadügyi, igazságügyi, pénzügyi, illetve kincstárügyi, mezőgazdasági, közlekedési, szociális és egészségügyi, kulturális és oktatási miniszterekből álló kormányt vezet, amely esetleg kiegészülhet az európai integráció ügyeivel foglalkozó miniszterrel és minisztériummal. Elképzelhető olyan megoldás is, amelyben a jelenlegi gazdasági főhatóságok fenntartása mellett a gazdasági csúcsminiszter közvetlenül csupán kis létszámú stratégiai szervezetre támaszkodik.

4. Elnöki rendszer

Magyarországon a köztársasági elnök intézménye történelmi hagyománnyal alig rendelkezik. Magyarország 1918-ig királyság, majd rövid átmenet után király nélküli királyság volt, melyben a kormányzó töltött be erős elnökhöz hasonló funkciót. Az *1946.* évi I. törvény *megteremtette a köztársasági elnöki intézményt,* de csak rövid időre. Az 1949-es kommunista alkotmány alapján ún. kollektív elnöki rendszer jött létre, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, amely a hatalomváltásig állt fenn. Az 1980-as évek végén az átalaku-

[87]Különösen a bankok és a külföldi (illetve vegyes) tulajdonú tanácsadó cégek az államapparátusban elérhető kereset 2–3-szorosát is megadják a nyelveket tudó, jól használható szakértőknek.

lásra irányuló reformprogramoknak szinte mindegyike az Elnöki Tanács megszüntetését és a köztársasági elnöki intézmény felállítását javasolta.

1989-ben az MDF vezetői és a reformkommunista áramlat irányítói között olyan megállapodás volt kialakulóban, hogy az MDF támogatni fogja az MSZP-hez tartozó pártreformer Pozsgay Imre köztársasági elnökké választását. 1989 őszén azonban az SZDSZ és a Fidesz – attól tartva, hogy a szocializmus erős elnöki funkció mellett meghosszabbítható, illetve a reformkommunista köztársasági elnök a visszarendeződést elősegítő erők szerveződésének központjává válhat – népszavazás kikényszerítésével és megnyerésével kizárta a köztársasági elnök közvetlen választását és olyan alkotmányos szabályozást fogadtatott el, amely az *erős elnöki rendszer alkalmazását lehetetlenné teszi.* Az MDF belement volna a közvetlen választásba, de megijedt a lehetséges kontinuitástól, a kommunista kollaboráció gyanújától, ezért a népszavazástól való távolmaradást szorgalmazta és önálló jelölt állítása mellett döntött.[88]

1990 áprilisában, a választások után, a magyar parlament két legnagyobb pártja az MDF és az SZDSZ megállapodást kötöttek arról, hogy a *köztársasági elnököt a parlament fogja választani* és a *többségi párt* más engedményekért cserébe *átengedi a köztársasági elnöki pozíciót az ellenzéki SZDSZ-nek.* A paktum egy meghatározott személyre, Göncz Árpádra vonatkozott.

Azok véleményéhez csatlakozunk, akik szerint Magyarországon *1994 után* az alkotmány módosításával *a közepesen erős köztársasági elnöki rendszer* kialakulása lenne kívánatos. Magyarországon eléggé általános társadalmi támogatottság övezi egyrészről a köztársasági elnök, másrészről a miniszterelnök hatalmának egymást kiegyenlítő, egyensúlyozó, konszenzust kereső konstrukcióját.

A közepesen erős köztársasági elnöki rendszer kialakulásának egyik követelménye, hogy *a köztársasági elnököt közvetlenül válasszák.* De ha fennmarad az elnök parlament által történő választása, kiegyensúlyozó szerepe akkor is erősíthető. Ebben a koncepcióban az elnök *visszahívhatatlan,* alkotmánysértésért azonban felelősségre vonható. Ő látja el a *nemzeti intézmények bővülő körében a törvényességi felügyeletet* és vezetőit is ő nevezi ki. A köztársasági elnök törvényességi felügyeletet gyakorol továbbá az alapvető köztestületek és közalapítványok, vagyis a társadalombiztosítási önkormányzatok, továbbá az egyházak, a Magyar Tudományos Akadémia, a közszolgálati televízió és rádió felett. Az elnök nevezi ki az egyetemek rektorait is.

A *közepesen erős köztársasági elnöki rendszer* mintegy biztosíték lenne arra, hogy egyrészt a pártok ne oszthassák fel egymás között paritásos, vagy más alapon a nemzeti intézményeket, másrészt arra is, hogy a kormány ne gyakorolhasson túlhatalmat a végrehajtó hatalomban.

A vázolt feladat- és hatásköri megosztásban pontosan elhatárolódik egymástól *a kormány és a köztársasági elnök kinevezési jogköre.* A közigazgatáson kívül – a nemzeti intézmények vezetőinek esetében – a miniszterelnök javasolna, az országgyűlési bizottság véleményt nyilvánítana, a köztársasági elnök pedig döntene. A kormány alá tartozó közigazgatásban a köztársasági elnöknek kivételes esetektől eltekintve nincs mérlegelési joga, aláírása az esetek többségében lényegében automatikus.

[88] A köztársasági elnök intézményének és személyének kérdése a pártok közötti, sőt, a pártokon belüli bizalmi kérdéssé vált. Az 1989. novemberi népszavazás nemcsak az MDF és az SZDSZ–Fidesz között jelentett érzékeny szakítást, hanem kényszerű elválást okozott az MDF és a reformkommunisták között, sőt, az MDF vezetői között is összeütközésekre vezetett. A népszavazás körüli vitákhoz olyan gyanúsítgatások kapcsolódtak, amelyek nemcsak az 1990-es választási kampányt mérgezték, de a későbbi kormány–ellenzék, miniszterelnök–köztársasági elnök viszony megromlásában is volt (van) szerepük. Érdekességként megemlítjük, hogy a népszavazás csupán tized százalékban kifejezhető többség alapján dőlt el.

5. Nemzeti intézmények

Nemzeti intézményeknek minősülnek azok a szervezetek, amelyek az 1989–1990-es fordulat óta *közvetlenül a parlament alá tartoznak*, amelyek függetlenek a közigazgatástól, vezetőit és tagjait a miniszterelnök javaslatára vagy a parlament választja meg, vagy – felülbírálati joggal – a köztársasági elnök nevezi ki. A nemzeti intézményeket meg kell különböztetni egyfelől az állami törvényhozói és végrehajtói hatalom szerveitől, másfelől a nem-állami civil szerveződésektől. *Nemzeti intézmény az Alkotmánybíróság, a Legfelső Bíróság, a Legfőbb Ügyészség, a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió.*[89]

Magyarországon a nemzeti intézmények *létrejötte, pártsemleges tevékenységük követelménye* a békés magyar hatalomátadás 1989–1990-es feltételeiből, a magyar politikai rendszer sajátosságaiból, végül a szakmai, szakértői intézmények, normák és személyiségek megbecsültségéből következik. A nemzeti intézmények *tekintélyét magyarázza*, hogy a magyar társadalomban már a Kádár-kor 1968 utáni szakaszaiban leértékelődött a politikai és az ideológiai „elkötelezettség" és *felértékelődött a szakmai hozzáértés és a specializált tudás*. A nemzeti intézmények választások óta kivívott tekintélye és általános elfogadottsága annak a szaktudásnak az elismerését jelenti a magyar társadalomban, amely elfogulatlanul képes az adott helyzetet áttekinteni, elemezni és ennek megfelelően szakmai szempontok alapján a tennivalókat meghatározni és dönteni.

A *jövőt illetően* a már ma is pártoktól független *nemzeti intézmények rendszerének fennmaradásával* és *bővülésével* számolunk. A 2005-ig terjedő szcenáriónkban feltételezzük, hogy az 1994-es választásokon győztes pártok (pártkoalíciók) és az ellenzéki erők többsége is elfogadják az alkotmányosságnak, a bírói gyakorlat egységességének, az állampénzügyek ellenőrzöttségének, a monetáris stabilitásnak, a közszolgálati médiumok és a tudomány pártatlan működésének elveit, továbbá azt, hogy ezeknek az intézményeknek a működése *nem kapcsolódhat pártérdekekhez és választási ciklusokhoz*, hogy a nemzeti intézmények *vezetőinek és tagjainak kiválasztásában* szükségképpen a szakmai potenciálnak, a *szakmai tekintélynek és elfogadottság*nak van alapvető szerepe. Azt várjuk, hogy az 1994-es választások után az alkotmányos szabályozás folyamatának eredményeként a nemzeti intézmények vezetőit a „közepesen erős" köztársasági elnök döntési jogkörrel fogja kinevezni.

Feltételezzük, hogy a reá vonatkozó törvény megalkotásával már a közeljövőben a Magyar Tudományos Akadémia, az *1994-es választások után* pedig *a Versenyhivatal, a Központi Statisztikai Hivatal és az Állami Vagyonügynökség is bekerül* a nemzeti intézmények közé. Arra számítunk, hogy a választások után *a Magyar Televízió és a Magyar Rádió pártsemlegességét és függetlenségét* a *médiatörvény* elfogadása fogja *garantálni*.

[89]Bár a Magyar Televízió és Rádió elvileg pártsemleges független nemzeti intézmény, a jelen választási ciklus egészében a kétharmados többséget igénylő médiatörvényt – a pártok közötti megegyezés híján – a parlament nem fogadta el. Vezetésüket 1992 vége óta a miniszterelnök által kinevezett alelnökök látják el, akiket az ellenzéki pártok a kormány, illetve a koalíciós pártok befolyása alatt álló személyeknek tartanak, ami sokak véleménye szerint egyértelműen tükröződik a kormányt és a koalíciós pártokat népszerűsítő, az ellenzéki erőket kiszorító műsorpolitikában.

Eredetileg független nemzeti intézmény volt az Állami Vagyonügynökség és ilyennek tervezték az Ár- és Versenyhivatalt is. Később azonban mindkét szervezet közvetlen kormányirányítás alá került. Bizonyos kiterjesztéssel nemzeti intézménynek tekinthető a *Magyar Tudományos Akadémia* is.

6. Az érdekképviseletek

A *Kádár-korszak puha diktatúrája arra a gyakorlatra* épült, hogy egyetlen erős társadalmi csoportot sem szabad tartósan megsérteni, az erős csoportoknak pedig lehetőséget kell teremteni érdekeik valamiféle társadalmi artikulációjára és az érdekkijárásra.[90] A Kádár-rendszer megengedte az érdekek és érdeköszeütközések helyi megnyilvánulásait, erős helyi nyomást gyakorló csoportok létrejöttét, de országos szinten az elkülönült érdekek képviseletét csupán formálisan, a párt és a kormány ellenőrzése mellett tette lehetővé.

A Kádár-korszakban az érdekek képviselete, az érdekkijárás *három szinten* történt. Az első szinten a munkavállalók érdekeiket informális nyomást gyakorló csoportokban, továbbá elkülönült munkahelyi egységekben érvényesíthették; az utóbbinak formális keretet adtak a *lokális munkahelyi szakszervezeti jogok*. A második szint a formalizált ágazati és ágazatokat összefogó szakszervezetek szintje volt, ahol bizonyos *ágazati érdekek* a hegemonikus párt ellenőrzése mellett, de a párton kívül váltak képviselhetővé az általános érdekintegrációba bevonva. A harmadik szint az állampárton és az államigazgatáson keresztüli érdekegyeztetés és *érdekkijárás* volt.[91]

A *rendszerváltáskor* a társadalmi érdeknyilvánítás szervei zavarba kerültek. A formalizált szervezetek – a hivatalos szakszervezetek, vállalati kamarák – elveszítették az államigazgatással való egyeztetés lehetőségét. Nem vonták be őket a törvényelőkészítő munkába és politikai oldalról, mint együttműködők (kollaboránsok), a támadások kereszttüzébe kerültek. Ennek ellenére a régi szervezetek a munkavállalók körében nem veszítették el befolyásukat.

A *munkavállalók legerősebb érdekképviseleti szakszervezete, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége* (MSZOSZ) erős ágazati szakszervezetekre épül. A legnagyobb két új szakszervezeti tömörülés a Független Szakszervezetek Ligája (Liga) és a Munkástanácsok Országos Szövetsége. Az egyes szakszervezeti tömörülések támogatottságát az 1993 májusában lebonyolított társadalombiztosítási választás eredménye dokumentálta. E választáson a szavazati joggal rendelkező állampolgároknak 38%-a vett részt, s a szavazatoknak kb. fele az MSZOSZ-re, 10–12%-a a Ligára, további 10–12%-a pedig a Munkástanácsokra esett. Ez a választás legitimálta a szakszervezeteket, egyértelművé tette a régi (állampárti) szakszervezetek utódjának tekinthető MSZOSZ egyenlők közötti elsőségét.

A *munkáltatók* is több érdekképviseleti tömörülést hoztak létre. Az állami tulajdonban lévő vállalatok tömbjét elsősorban a múltból örökölt (de persze erősen átszerveződött) Kamara, a nagyobb magánkézben lévő iparvállalatokat a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ), a közepes és kisebb magánvállalatokat a Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ) képviseli.

[90]Erősnek azok a társadalmi csoportok minősülnek, amelyek tevékenységükkel, vagy tevékenységük megtagadásával képesek a rendszer működését megzavarni, stabilitását megingatni.

[91]A munkahelyi vezetők, a menedzserek főként az állampárton és az államigazgatáson keresztül érvényesítették befolyásukat, bár a nagyvállalati vezetőket tömörítő kamarának is voltak kijáró funkciói. A szakmai elitek formalizált érdekképviseletei vagy nem léteztek, vagy gyengék voltak, ezért a szakmai érdekérvényesítés a politikai irányítókkal való informális kapcsolatokra maradt. Az ágazati szakszervezetek felett álló Szakszervezetek Országos Tanácsa „hajtószíj"-ként közvetlenül a legfelsőbb pártszervek irányításával és ellenőrzése mellett dolgozott: a SZOT mindenkori elnöke a párt Központi Bizottságának (a párt „parlamentjének") mindenképpen, de gyakran a párt Politikai Bizottságának (a párton belül a kormányfunkciók „megbízottja") is tagja volt. A rendszer sok tekintetben államkorporatív módon működött, vagyis az állam (és mögötte a hegemonikus párt) vállalta magára az érdekközvetítést és érdekintegrációt.

1990 óta működik jól-rosszul az *Érdekegyeztető Tanács (ÉT)*, amely a kormány – a Munkaügyi Minisztérium –, a munkavállalók és a munkáltatók szervezeteinek (azaz az ún. tripartizmusnak) a kerekasztala. Az Érdekegyeztető Tanács fontos szerepet először 1990. október végén játszott, amikor a taxis vállalkozók útblokádja megbénította az ország életét és e Tanácson keresztül történt a megegyezés. Második alkalommal 1992 novemberében vált fontossá, amikor az Érdekegyeztető Tanácsban jött létre átfogó megállapodás az 1993-as költségvetésről és az adózás új formájáról. Ekkor bizonyosodott be, hogy a szakszervezetek – ellentétben a pártokkal – nemcsak az egymásközti megegyezésre, hanem egy átfogó csomagterv kidolgozására is képesek. Az ÉT-t a munkájához is kapcsolódó Munkaerőpiaci Bizottság egészíti ki. Ez a bizottság dönt a munkanélküliség szociális terheinek egyhítését és a foglalkoztatás élénkítését szolgáló alapokból fedezett akciók sorsáról, feltételeiről, idetartozó pályázatokról.[92] Az ÉT és a Munkaerőpiaci Bizottság tagjait a munkáltatók és a munkavállalalók szervezetei delegálják erőviszonyaikat kifejező arányok szerint.

A *közeljövőben (1994 és 1998 között)* az érdekképviseleti szervezetek, a *tripartizmus* fennmaradásával, fejlődésével számolunk. Arra számítunk, hogy az Érdekegyeztető Tanács alapvető kérdésekben a *megegyezés terepe marad*, s mint ilyen, tanácskozásaival, megegyezéseivel kap sajátos szerepet a törvényelőkészítésben is.

Az érdekegyeztetés, illetve a tripartizmus funkcionálása *nem tekinthető* a szociális békét minden vonatkozásban biztosító *villámhárítónak*. Számolni lehet az érdekérvényesítésnek az érdekegyeztetési próbálkozások megfeneklését követő keményebb megnyilvánulásaival is. Nem lehet tehát kizárni, hogy erős és jól szervezhető, közszolgálatban működő szakmák (vasúti, postai, egészségügyi dolgozók, pedagógusok, köztisztviselők) az érdekegyeztetés formális kereteit elhagyva lépnek fel követeléseikkel, szervezkednek és fenyegetőznek. Lehetséges, hogy az állami tulajdonú vállalatokban dolgozók lépnek hasonló útra és kezdeményeznek sztrájkakciókat, ha bíznak közös fellépésük eredményességében. Még a nagyobb, magántulajdonba került vállalatok munkásainak megszerveződését és fenyegetőzéseit sem lehet kizárni.

Az érdekegyeztetés formális csatornáit áttörő és a szociális békét általánosabban *veszélyeztető akcióktól* (amelyek tehát túllépik egy-egy lokális sztrájk, vagy figyelmeztetésül alkalmazott, rövid ideig tartó tömeges leállás kereteit) *akkor kell tartani, ha a gazdasági fellendülés elmarad, és ha* erőteljesen kiterjed és *megerősödik* a nyilvántartástól menekülő és az államháztartási befizetésektől ekként „mentesülő" *feketegazdaság*. Ebben az esetben a szociális háló összeroppanása, a szociális béke felbomlása, a jövedelemkülönbségek elviselhetetlen kiéleződése, a sztrájkmozgalomnak a gazdaság működését veszélyeztető kiterjedése fenyeget.

Arra számítunk, hogy a *hosszú évtized végére* a demokratikus fejlődés folyamatában kialakulnak azok a keretek, amelyek biztosítják, hogy a társadalmi-gazdasági *érdekképviseletek* a törvényalkotás folyamatában szervezetten *informálódhassanak* és *véleményt nyilváníthassanak* az őket érintő kérdésekben. Ekkorra megszilárdulhat a szociális partnerek megegyezéses rendszere és egységes érdekképviselete is. Az érdekvédelmi szervezetek és a civil társadalmi alakzatok (amelyekről később szólunk) kapcsolata már szorosabbá válhat, ami erősíti az állampolgárok intézményes védettségi érzetét. Szcenáriónk szerint akkorra már megszilárdul a *többszintű* (munkahelyi, lokális, illetve regionális, szakmai és országos szintű) *érdekegyeztetés tárgyalásos és megállapodásos gyakorlata*, kialakulnak az érdekérvényesítés tárgyalásos, megegyezéses, *konszenzusteremtő technikái*.

[92]Lásd részletesebben a VI.4.2. alfejezetben.

7. A területi önkormányzatok

Magyarországon és az összes volt kelet-közép-európai szocialista országban az *államszocialista rendszerben* a területi fejlődési folyamatokat a központi kormányzat irányította. A helyi és területi közigazgatás feladata a *központi irányelvek helyi megvalósítás*ára korlátozódott. A gazdasági irányítást a centralizáció és az ágazati elv jellemezte, nem a régió fejlesztette és működtette a hálózatokat. Bár a területi érdekérvényesítés lehetősége elvileg csekély volt, a költségvetési újraelosztásban a területi párt- és tanácsi szervek nyomásgyakorló és lobbyzó képességétől függően érvényre jutottak a területi érdekek.

A területi irányítás – minden volt kelet-közép-európai országtól eltérő – *magyar sajátossága*, hogy az államszocializmus elmúlt 40 évében a járási szint megszüntetésén kívül *nem hajtottak végre nagyobb szabású területszervezési reformot.* A még a középkorból származó hagyományosan felépített hierarchikus területi rendszer fennmaradt (központ, megye, megyei jogú város, város, falu). A megyék Magyarországon a központi hatalom és irányítás bizonyos ellensúlyát jelentették.

Az *1968-as* magyarországi *reform* a területirányítási folyamatokban is változásokat hozott. 1971-ben az új tanácstörvény *elismerte* a tanácsok *helyi érdekképviseleti* szerepét. Törvényben deklarálták a közigazgatás helyi állami szervezeteinek (a tanácsoknak) pénzügyi önállóságát, de a területi egységek változatlanul a központi finanszírozáshoz voltak kapcsolva. A tanácsok *nagyobb önállósága* csak *1986* után jutott érvényre. Pénzügyi járandóságukat országosan többnyire egységes normatívák határozták meg[93] és jelentősen kibővült a normatívák alapján számukra kiutalt ellátmány felhasználásának szabadsága.

A tanácsok *új finanszírozási rendszere* még az 1990. évi *választások előtt* megszilárdult. Először fordult elő Magyarországon, hogy a városok és a falvak, tekintet nélkül jogi státusukra és lakosságuk társadalmi összetételére, ugyanazon népességre vetített *normatív központi ellátás*ban részesültek. A támogatást egyrészt egy főre számított fejkvóták, másrészt meghatározott feladatokhoz kapcsolódó kvóták (tanulók, óvodai férőhelyek, szociális otthonban lakók száma stb.) alapján határozták meg. Az *elosztás* tehát *gyökeresen változott*, az *újraelosztás centralizált rendszere* azonban *fennmaradt.* A helyi bevételek csupán ún. puffer szerepet töltöttek be: az önkormányzatok összes bevételeinek mintegy 2/3-a központi támogatásból származott.

1990-ben az *új* országgyűlés átalakította a területi hatalmi és igazgatási szervek felépítését, egymáshoz és a központi államigazgatáshoz való viszonyukat. A törvény visszaállította a településekre koncentrált, 1949-ben megszűnt önkormányzatokat, amelyeknek igen nagy önállóságot biztosított. A korábban megyére összpontosító, kétlépcsős tanácsrendszer helyére a megyei (és a korábban létezett járási) szintet kiiktató *egylépcsős önkormányzati rendszer* lépett. A központi hatalmat képviselő Belügyminisztérium és a helyi, területi – megyei városi, városi, községi – önkormányzatok között nincs irányítási jogú megyei szervezet. A regionális politika kialakítása feladatával hozták létre – Magyarországon először – a területfejlesztés miniszteriális képviseletét, a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumot.

Az *1990. őszi* önkormányzati *választás*okon a kisebb helységekben a független jelöltek (többségük a korábbi helyi tanácselnök, tanácstitkár volt), a városokban az SZDSZ jelöltjei kaptak többséget. *Hatalmi szempontból* tehát *sajátos helyzet jött létre*: míg az

[93]Például egy iskolásgyermek = X Ft-nyi kiutalás.

országos választások eredményeként az MDF és koalíciós pártjai alakítottak kormányt és rendelkeztek a parlamentben biztos többséggel, addig a *helyi államhatalom* többnyire *mások kezébe került.*

Az új *egylépcsős önkormányzati rendszer új helyzetet teremtett.* Az egymásnak ellentmondó politikai kompromisszumok eredményeként megszületett törvény *számos problémát rendezetlenül hagyott.* A törvény megteremtette (visszaállította) Magyarországon – nagyságukra való tekintet nélkül – a 3070 település önálló önkormányzatát, Európában is ritkán tapasztalható önállóságot biztosítva számukra. Ebben a megoldásban bizonyos tömegigény fejeződött ki. A kis helységeknél a korábbi rendszer – sok esetben önmagában racionális – összevonásokat eszközölt, ami sok indokolt és indokolatlan ellenkezést váltott ki az ott élő emberekből. A rendszerváltás alkalmával a korábbi igazgatási összevonások megsemmisítésére törekedtek az emberek, különösen azokban a helységekben, amelyek korábban nem kaptak „lokális központ" szerepet.

Az önálló *önkormányzattal rendelkező helység*ek zöme azonban *rendkívül kicsi.* A helyi önkormányzatok több mint felében a lakosok száma kevesebb mint 1000 fő. Ezeken a településeken az ország lakosságának mindössze 7,6%-a él,[94] amiben kifejezésre jut az elmúlt több mint 40 évben a népesség vidékről való jelentős arányú elvándorlása is. A kis helyi önkormányzatok sokszor *alig képesek* a törvényekben előírt *közigazgatási feladataiknak megfelelni.*

A törvény biztosítja, hogy az *önkormányzatok bevétele*iket helyi adók kivetésével is növelhetik, ami felett ők rendelkeznek. Az önkormányzatok azonban a lakosság nehezedő életkörülményei miatt jórészt vonakodtak a helyi adók kivetésétől és az elmaradt befizetések behajtását sem szorgalmazták különösebben. Szorongatott helyzetében a központi költségvetés az eredetileg 100%-ban az önkormányzatoknak juttatott személyi jövedelemadó egyre nagyobb hányadát (előbb 50, majd 70%-át) tette saját bevételévé. Jövedelmeik csökkenése, az ún. területfejlesztési támogatási alapok szétforgácsoltsága és csekély volta, az önkormányzatok tulajdonába átkerülő állami tulajdont képező vagyonrészeknek késedelmes átadása miatt az önkormányzatok jelenlegi jövedelmeinek legfőbb forrását változatlanul az állami költségvetésből származó juttatások képezik. *Anyagi függőségük* tehát *fennmaradt.* Kiszolgáltatottságukat azonban pénzellátásuk említett normatív rendszere számottevően enyhíti.

Az egylépcsős önkormányzati rendszert létrehozó törvény *nyitva hagyta a középszintet, a területi önkormányzatok közötti koordinációt biztosító feladatkörök meghatározását.* Különösen ellentmondásossá vált Budapest helyzete, ahol a 22 kerületi önkormányzat mindegyike éppen olyan önálló és független, mint maga a főváros. Ez rendkívüli mértékben megnehezíti a főváros egységes városként való irányítását, a főváros és agglomerációja szervezett kapcsolatát, a közös és egységes irányítást, koordinációt igénylő fejlesztési akciók (közlekedési, út-, csatornahálózatok stb.) kialakítását és végrehajtását. Hasonló problémák egyes vidéki nagyvárosokban is keletkeztek.

A megkerülhetetlenül szükséges *törvényességi felügyelet ellátására* minden történelmi előzmény nélküli régiókra osztották fel az országot és *nyolc köztársasági megbízotti hivatal*t hoztak létre, amelynek élére a kormányzat *köztársasági megbízottak*at nevezett ki. Ezek, illetve hivatalaik koordinációs és szervezési feladatköröket nem látnak el, arra semmiféle jogosultságuk nincsen. Mindamellett a köztársasági megbízottak és hivatalaik – már csak a középszint hiánya miatt is – centralizációs ambíciókat hordoznak és po-

[94] A 3070 helyi önkormányzat 31%-ának kevesebb mint 500, 23%-ának pedig 500 és 1000 közötti lakosszáma van. (Forrás: *Területi Statisztikai Évkönyv,* 1990. évi népszámlálás adatai.)

litikai befolyást gyakorolnak a hozzájuk tartozó régiók önkormányzataira (ideértve személyzeti kérdéseket is).

A törvény hézagosan szabályozta *a központi kormányzat és az önkormányzatok közötti feladat- és funkciómegosztást*, a koordináció szervezetét és teendőit. Ennek hatása napról napra jelentkezik, hiszen például az egészségügyi, az oktatásügyi intézmények, továbbá az út- és vízhálózat fenntartása, üzemeltetése és fejlesztése nem nélkülözheti az egy-egy önkormányzat hatáskörét és szemléletét túlhaladó koordinációs, tervező és szervező munkát és döntéseket. A hiányoknak a pótlására *kiépülőben vannak* az illetékes főhatóságok kezdeményezésére a felügyeletük alá tartozó és megyei bázisokban megtestesülő *szakhálózatok*, például az egészség-, az oktatás-, és a munkaügyekben, a mezőgazdaság, a környezetvédelem területén. Ezek a hálózatok magától értetődően az adott szakágazat szakmai szempontjait (illetve a szakágazat szerint illetékes főhatóság intencióit) követik. A hálózatok fenntartása sok pénzt emészt fel, működésükben pedig éppen *a regionális, illetve helyi szintű összehangolás, a regionális érdekek érvényesítése sikkad el.*

Ami a közeljövőt illeti: elkerülhetetlennek látszik egy átfogó és regionális fejlesztési politika, továbbá szabályozott irányítási és finanszírozási rendszer kialakítása, ami az 1990. évi önkormányzati törvény módosítását igényli. Megoldásra vár a jelenlegi törvény módosítása a középszint hiányának pótlására. A legvalószínűbbnek látszik – márcsak az évszázados történelmi előzmények szívóerejének hatására is – a *19 megyei* államigazgatási és regionális-önkormányzati középszintű *központ* visszaállítása újrarendezett funkciókkal, úgy hogy a települések megtartják önkormányzati önállóságukat. *Elképzelhetők más* államigazgatás-szervezési *megoldások* is. Például szóba jöhet, hogy a nagyobb városok mint államigazgatási központok köré épüljenek ki a vonzáskörzetükhöz tartozó kisebb körzetek. Ilyen megoldás mintegy 60–70 középszintű központ, illetve egység létrejöttét eredményezné. Elvben az is elképzelhető, hogy a köztársasági megbízottak hivatalai köré szerveznek több megyét magába foglaló nagyobb régiókat.

A következő hosszú évtizedre a központ és a helyi önkormányzatok együttműködésén alapuló, kompromisszumos magatartást igénylő, fokozatosan decentralizálódó hatalom- és költségmegosztásos rendszer törvényben rögzített kialakulását várjuk. Ebben a törvényben meghatározott állami preferenciákon és diszpreferenciákon alapuló és az önkormányzatok saját jövedelemforrásait valamelyest bővítő pénzellátás rögzítését valószínűsítjük.

A területfejlesztés *kétféle szabályozása lehetséges*. Az egyik a *centralizált megközelítés*, amely abból indul ki, hogy a központi kormányzat feladata – a jóléti elvek és az állampolgári egyenlőség jegyében – az ország különböző régióiban élő lakosság jövedelmi, életkörülménybeli egyenlőtlenségeinek mérséklése.[95] Ez a regionális politika jelentős újraelosztást tételez fel a fejlesztési politikában is, amennyiben a beruházásokat, a munkahelyek létesítését – közvetlen és közvetett módszerekkel – az elmaradott régiókba irányítja. A másik a *decentralizált*, a helyi önerőre támaszkodás *megközelítése*, a fejlett piacgazdaságok jelenleg uralkodó koncepciója. E felfogás szerint a helyi gazdasági, igazgatási és szellemi vezetés összefogásával, a célokkal való azonosulással, ehhez némi külső technikai segítségnyújtás és szakértelem hozzáadásával a legszegényebb régiókban is jelentős energiákat, erőforrásokat és eszközöket lehet mobilizálni. Ez a megközelítés a területfejlesztés intézményrendszerének decentralizáltabb kiépítését igényli.

Magyarországon már *a közeljövőben a centralizált és decentralizált módszerek kom-*

[95]Ez a felfogás érvényesült a nyugati jóléti államokban az 1970-es évek végéig és ezek voltak a magyar területfejlesztés hagyományai is.

binálását valószínűsítjük a *decentralizált módszerek fokozatos erősödésével.* Ebből adódóan arra számítunk, hogy az állam általános adó- és pénzügyi preferenciákkal támogatja a szegényebb kis településeket és diszpreferálja a gazdagabbakat. Ennek segítségével valamelyest mérsékli az ország különböző területei közötti, a jövőben valószínűleg tovább növekvő különbségeket. Arra számítunk, hogy az önkormányzatok már a közeljövőben a nekik juttatott saját vagyonukkal gyarapodva (lakás, épületek stb.), a regionális gazdaság fokozatos kialakulásával és a regionális hálózatok létrejöttével ésszerű gazdálkodásra lesznek késztetve. Azt várjuk, hogy az önkormányzatok lépésről lépésre az önerőre támaszkodó, számukra önállóságot biztosító fejlődésre és fejlesztésre fognak berendezkedni.

Bizonyosnak látszik a települési önkormányzatok társulási és szövetségi rendszerének elterjedése, az integrálódási és összeolvadási tendenciák lassú újraindulása.

8. A közvetlen demokrácia intézményei

A parlamentáris demokrácia fontos kiegészítői a közvetlen demokrácia intézményei: az országos és helyi népszavazás, az állampolgári kezdeményezések, az alternatív és önszerveződő civil mozgalmak.

A magyar átalakulásnak – mint említettük – jelentős mozzanata volt az *1989. decemberi országos népszavazás*, amelyen a szavazópolgárok arról döntöttek, hogy közvetlenül, országos népszavazással történjék-e a köztársasági elnök megválasztása. A néhány éves eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy megfelelő szervezéssel a népszavazás kiírásához szükséges (100 000) aláírást viszonylag könnyű összegyűjteni. A jövőben e kritikus érték felemelése várható.

Magyarországon ma még kezdetén tart *az állampolgári kezdeményezések* kibontakozása és azok becsatlakoztatása a parlament munkájába. Mindamellett egyes nemzeti eszméket hangoztató politikai csoportok és válaszul erre a Demokratikus Charta[96] több tízezer embert is megmozgató sikeres tömegdemonstrációkat szerveztek. A spontánul létrejött Létminimum Alatt Élők Társasága 1992 végén mozgalmat indított, hogy a társadalom népszavazással döntsön a parlament visszahívásáról (az Alkotmánybíróság az aláírásgyűjtés célját alkotmányellenesnek, eredményét ennek megfelelően semmisnek nyilvánította). Sok *spontán helyi kezdeményezés* is eseménye a magyar politikai életnek: tüntetések, illetve aláírásgyűjtések önkormányzati képviselők vagy polgármesterek visszahívására, egyes helyi kérdések (pl. piacok elhelyezése) eldöntésére. Mindamellett a politika „civil" háttere még a kialakulás folyamatában van.

A többpártrendszer kialakulása óta hiányzanak a jelentősebb *tartós társadalmi összefogások.* Nincs számottevő környezetvédő, „zöld" mozgalom,[97] nincs szervezett fogyasztói, fogyasztóvédelmi, abortuszellenes, vagy az abortuszt támogató, feminista, esetleg homoszexuális mozgalom. A kezdeteknél tartó kialakulást csupán egy-egy kisebb tömeget megmozgató akció jelzi. Az előbb már említett Létminimum Alatt Élők Társasága például éhségsztrájkot hirdetett a létfenntartási cikkek forgalmi adójának bevezetése ellen, sikertelenül.

[96]Ezt a szervezetet a demokratikus berendezkedés és szemlélet védelmére vezető értelmiségiek a politikai pártoktól hangsúlyozottan függetlenül hozták létre.

[97]A Zöld Párt az 1990. évi választásokon nem érte el a parlamentbe kerüléshez szükséges 4%-os szavazati arányt.

A *magyarországi nemzetiségek* – szlovákok, dél-szlávok, németek, románok – a hosszú történelmi folyamatban erősen asszimilálódtak, nincs jelentősebb politikai szervezetük. A nemzetiségek asszimilációját felerősítette, hogy a II. világháború előtt, majd az 1990-es fordulatig a nemzetiségek egyéni és közösségi jogai korlátozottak voltak, politikai képviseletük hiányzott. A nemzetiségek kulturális tekintetben önállósággal rendelkeztek.

1990 után megindult a vita a nemzetiségek önrendelkezéséről és egy *nemzetiségi törvény*ről. 1993 tavaszán a parlament korszerű nemzetiségi törvényt fogadott el. A nemzetiségek képviselete a parlamentben mindamellett még megoldatlan.

Korábbi keménykezű ellenőrzöttségük megszűnését követően még *nem alakult ki egységes társadalmi mozgalom a* Magyarországon élő legnagyobb számú – mintegy 400–500 000 főre tehető – *cigány etnikum megszerveződésére*. Tucatnyi egymással rivalizáló és mindezideig megegyezni nem tudó mozgalom, pártkezdemény született, alattuk azonban szervezetlenül van jelen a politikai névtelenek tömege. A nagy országos pártoknak mindezideig nem, vagy csak nagyon kis mértékben sikerült a cigánykérdéshez hozzányúlniuk. A cigánykérdésnek inkább kriminálpolitikai, mint társadalompolitikai vonatkozásai kerültek előtérbe.[98] Az 1990-es években a cigány etnikum további elszegényedése és talajvesztése, elkülönültségének (kitaszítottságának) fokozódása várható, ami valóban nehezen kezelhető problémája a magyar társadalomnak.

A *következő néhány évben a közvetlen demokrácia intézményei*nek, az állampolgári kezdeményezéseknek, az alternatív és önigazgatási mozgalmaknak számottevő *megerősödésé*vel számolunk. Feltételezzük továbbá, hogy kiterjednek az ún. *„egypontos alternatív mozgalmak"*, amelyek valamely szélesebb népréteget és/vagy csoportot hátrányosan érintő állami intézkedés ellen késztetnek sikeres (vagy sikertelen) tiltakozásra. Nem valószínű ezeknek a politikai és társadalmi stabilitást veszélyeztető kiterjedése. Inkább arra számítunk, hogy a következő években a civil szerveződések fellépése nyomán kialakul majd az állampolgári kezdeményezések kezelésének és azok parlamenti „becsatornáztatásának" formalizált rendszere.

Azt valószínűsítjük, hogy *az 1990-es évek végén* kibontakozó gazdasági dinamizmus mégoly szerény gyümölcse a társadalom perifériájára szorult vagy szoruló rétegek (vagy legalábbis azok egy része) számára is képes lesz a *létminimumhoz szükséges életfeltételek*et biztosítani. Azt reméljük, hogy a gazdasági dinamizmus miatt valamelyest bővülő lehetőségekkel és azok felhasználásának racionálisabb megszervezésével a *hivatalos és önkéntes szervek képesek lesznek csillapítani*, csendesíteni a szervezkedő, mozgolódó, *lázongó alternatív mozgalmakat*, illetve *kiegyezésre tudnak jutni velük*. Ennek ellenére számítani kell a létminimum alatt élő szegények, nyugdíjasok, nagycsaládosok, munkanélküliek és hajléktalanok, valamint a cigány etnikum időnként felerősödő szervezett fellépéseire.

9. Az egyházak szerepe

Magyarországon a történelmi hagyományoktól eltérően az *egyházak politikai szerepe* jóval *csekély*ebb, mint a többi kelet-közép-európai országban. Ennek egyik oka, hogy Magyarországon van ugyan többségi, de nincs egyeduralkodó egyház. A magyar lakos-

[98]Egyesek feltételezik, hogy a cigány bűnözés gyakorisága nem tér el a cigány etnikumhoz hasonló színvonalon élő „fehérek" bűnözési gyakoriságától.

ság számottevő része nem hívő, illetve a hívők többsége is csak lazán kötődik egyházához. A felnőtt népességnek mindössze 11–15%-a rendszeres templomba járó.[99]

Egy másik, 1992 novemberében és decemberében végrehajtott adatgyűjtés szerint, bár a lakosságnak csupán 25%-a nyilvánítja magát ateistának, további 30% nem gyakorolja vallását, 10% pedig a „maga módján gyakorolja", a lakosság 22%-a rendszertelenül, 13%-a pedig rendszeresen jár templomba. (KSH, Vallási élet Magyarországon, előzetes adatok, 1993.)

A Kádár-korszakban sem a legnagyobb katolikus *egyháznak*, sem a többi egyháznak *nem volt* jelentős, tömegekre ható *oppoziciós szerepe*. Helyzetüket az állammal kényszerből békésen együttélő, az állami felügyelethez alkalmazkodó pozíció jellemezte.

A politikai *rendszerváltás (1990) után* a *katolikus* (Magyarországon a legnagyobb) *egyház* nem mentes bizonyos *politikai szerepvállalás*tól: a hatalomra került pártkoalíció kormánya is a keresztény egyházakban keresett és talált ideológiai támogatást. Jelenleg az államot önként szolgáló katolikus egyház gyakran vállal nyíltan is politikai szerepet. Más egyházaknál politikai szerepvállalásról nem beszélhetünk, legfeljebb egy-egy lokális eset kapcsán. A lokális esetek pedig a legtöbb esetben több visszatetszést, mint szimpátiát váltanak ki a lakosság körében. Ilyen eset például egy-egy iskolának az „igazságtevés" jelszavával történő egyházi kezelésbe helyezése az érintett szülők akarata ellenére. Általánosan: Magyarországon *az állam és az egyház elválasztottsága* érvényesül.

Feltételezzük, hogy a következő években a katolikus *egyház is semlegesebbé válik*. A vagyon egy részének az egyházakhoz való visszakerülése az évezred végére befejeződik, s ezzel az egyházak „kártalanítása" lekerül a napirendről. Az egyházak józan megfontolásokból is csökkenteni fogják politikai szerepléseiket. Saját tapasztalataikból rá kell jönniök, hogy politikai fellépéseik, helyenként agresszív, hittérítő és befolyást szélesítő magatartásuk a magyar lakosság körében (mely a kommunizmusnak különösen első időszakában alaposan megszenvedte az ideológiaterjesztés erőszakos módszereit) antipátiát szül és ezért ilyen megnyilvánulásaik az egyház, a vallás szempontjából több kárt okoznak, mint hasznot.

A katolikus egyház egyeduralmának kialakulása nem valószínűsíthető. Sokkal inkább a *különféle egyházak közötti kiegyenlítődés*, békés együttélés kialakulására és megszilárdulására van esély. Mivel a magyar társadalom döntő többségére a pragmatizmus, a gyakorlatiasság, legfeljebb a „vasárnapi vallásosság", a bigottságot nem kedvelő habitus a jellemző, arra lehet számítani, hogy a társadalom a maga helyére, a civil intézmények közé helyezi az egyházakat.

[99]A Magyar Háztartás Panel (1992) felmérése.

VI. TÁRSADALMI FOLYAMATOK, INTÉZMÉNYEK

Hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz, a magyar társadalom egészében is *sajátos átalakulási folyamat* zajlik. Forradalmi gyorsasággal és sokoldalúan változnak szinte minden réteg élet- és munkafeltételei, átalakul a politika, a jog, a gazdaság struktúrája, a szociális ellátottság, módosulnak az értékrendek és a széles értelemben vett kulturális feltételek. Az I. fejezetben bemutatott, negatívumokkal terhelt, de pozitív vonásokat is magában foglaló örökség és a rendkívül gyors változások *ellentmondásos helyzet*et teremtettek és teremtenek a társadalmi folyamatok minden szférájában. Egyfelől olyan lehetőségek nyíltak meg a társadalom tagjai számára, amelyekről Magyarországon korábban egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben eshetett szó (politikai szabadságjogok, jogállami keretek, a demokrácia, az árubőség, a szabad egyéni vállalkozás, a meggazdagodás lehetőségei stb.). Másfelől a politika által nyújtott táguló lehetőségeket a gazdaság bemutatott súlyos nehézségei erőteljesen korlátozzák, meghatározzák és napról napra próbára teszik a társadalom egészének teherbíró- és alkalmazkodó képességét.

Amíg a politika gyors, azonnal érzékelhető változásokat képes létrehozni, addig a gazdaságban végrehajtott változások többnyire csak bizonyos késéssel képesek hatásaikat láthatóvá, érzékelhetővé tenni. A társadalmi, az emberi, általában a humán folyamatokban – mint ismeretes – még nagyobb az inercia, jóval lassúbb a változási képesség. Az e területeken ma és a közeljövőben végrehajtott, illetve végrehajtandó változ(tat)ások hatásainak kibontakozása és megszilárdulása, az azokra reagáló társadalmi adaptáció sokszor évtizedeket vesz igénybe. Ezért van az, hogy jóllehet a társadalmi folyamatok különböző metszeteire vonatkozó szcenárióink – mint látni fogjuk – számos témakörben igen jelentős elmozdulásokat vázolnak fel, a különböző irányú és az egyes társadalmi csoportokat különbözőképpen érintő pozitív és negatív hatások lefutása – főképpen néhány metszet tekintetében – jóval meghaladják a hosszú évtized időhorizontját.

A társadalmi folyamatokra vonatkozó szcenárióban a demográfiai folyamatokra, a társadalom szerkezetének változásaira, a jövedelemdifferenciálódás alakulására, a nagy elosztó rendszerek működésének várható módosulására, végül néhány társadalomlélektani tényezőnek az adaptációs folyamatban betöltött szerepére térünk ki.

1. Demográfiai folyamatok, migráció

Magyarországon 1990 elején a *lakosság* száma 10,37 millió fő volt. Az 1980-as évek eleje óta – jóval korábban, mint ez Nyugat-Európában bekövetkezett – az évi születések száma alacsonyabb annál, mint amennyi a szülői nemzedék egyszerű reprodukciójához

szükséges lenne (kivételt képeznek ez alól az 1974–1978-as évek). 1992-ben a teljes termékenységi arányszám 1,78 volt, azaz 15%-kal maradt el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 2,1-es értéktől. A születési korcsoportokra számított termékenységi mutatók is jelzik a lemaradást az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől. Az egy nőre élete egész folyamán jutó szülések számának átlaga az 1930-as évek első felében született nőknél 2-re süllyedt, a következő generációknál ez a mutató tovább csökkent és az 1945 után született nőknél 1,9 körüli értéken stabilizálódott.[100]

Kedvezőtlenül alakultak a halandósági viszonyok is.[101] A születéskor várható élettartam a férfiaknál az 1960-as évek eleje óta folyamatosan rövidebbé válik, értéke 1960-ban 66,3, 1992-ben 64,6 év volt, a nőknél közel a 74 évhez stagnál. A születéskor várható átlagos élettartam a férfiaknál az Európai Unió minden országában több mint 70 év, a nőknél közelíti, egyes országokban meghaladja a 80-at.

A demográfiai előrejelzések szerint Magyarország *lakosságának csökkenése folytatódik*. 2005-re – nem számolva a kivándorlások és bevándorlások egyenlegével – 10,1 millió fő lesz a magyar állampolgárok száma. A gazdasági nehézségek, az átlagos házasságkötési életkor emelkedése, a „kevésgyermekes család" mintája a termékenység további visszaesésének irányába mutat. A demográfiai előrejelzések optimista variánsa 2005-re 1,7–1,8 körüli termékenységi arányszámot és a születéskor várható élettartam emelkedését feltételezi (férfiaknál 71, nőknél 77–78 évre). A pesszimistább előrejelzés 1,5–1,6 teljes termékenységi arányszámot és változatlan átlagos élettartamot vesz számításba.

Az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb termékenység, valamint az európai viszonylatban igen magas *halandóság* következtében Magyarországon 1981 óta minden évben nagyobb volt a halálozások száma a születések számánál. A különbség évi 20 000 fő, vagyis 0,2 ezrelék körül mozog. Az előrejelzések szerint 2005-re is fennmarad, hogy a halálozások száma – a korábbi időszaknál valamivel kisebb mértékben – felülmúlja a születések számát. Az 1990–1994-es időszakban a csökkenés még évi 20 000 fő, ami az 1995 utáni időszakban évi 12–14 000-re mérséklődhet, majd 2005 körül ismét elérheti az évi 20 000 főt.[102]

A lakosság csökkenését az idősebb korúak részarányának növekedése kíséri (lásd a 16. táblázatot). 1990 és 2005 között a 20 év alattiak részaránya 2,5 százalékponttal csökken, a 65 évesek és az ennél idősebbek aránya pedig 0,7 százalékponttal emelkedik. Önmagában előnyös, hogy 2005-ben a munkaképes korosztályok aránya mintegy 2 százalékponttal meghaladja az 1990 évit. Ez a többlet a 20–34 évesek csoportjában jelentkezik, követve azt a demográfiai deformációt, hogy az 1974 és 1978 közötti években születettek 20–40%-kal haladják meg az előttük és utánuk lévő évjáratokat.

A *házasságkötések* alakulása, a *háztartások méretei és azok megoszlása* tekintetében a magyarországi tendenciák a nyugat-európai országokéval hasonlóságokat mutatnak. Az elmúlt két évtizedben a legfontosabb tendencia, hogy jelentősen csökkent az először házasulók és az újraházasulók aránya. Számukat és arányukat tekintve viszont jelentősen növekedtek a konszenzusos együttélések, a válások, az özvegyen maradt középkorú, vagy idősebb – 35 éven felüli – nők, az egyszemélyes családok, az egyszülős és egyszemélyes háztartások. Csökkent a *házasság*ok tradicionális szerepe és jelentősége a

[100]Nyugat-Európában is hasonló tendencia érvényesül. Lényeges különbség azonban, hogy Nyugat-Európa szinte minden országában a korcsoportra jellemző termékenységi mutató csökkenése csak az 1950-es években született női nemzedékeknél érte el a 2-es értéket.

[101]Lásd a VI.4.3.1. alfejezetet.

[102]Hablicsek (1993).

családépítésben. A házasságok 1/3-a felbomlik, az elváltak és özvegyen maradtak kevesebb mint fele újraházasodik.

A magyar családok és háztartások összetételének változása igazodik a fejlett országokban kialakult jellemzőkhöz. Tipikussá vált az egy-, illetve kétgyermekes család. Az elmúlt tíz évben elsősorban a válások magas aránya, továbbá a lakáshelyzet befolyásolta a változásokat. Az újraházasodás és a többgenerációs háztartás elveszítette korábbi jelentőségét; jellemző az egy családot, illetve az egy személyt magában foglaló háztartások arányának emelkedése. Az előrejelzés szerint 2005-ben több mint 1 millió ember (a népesség 10%-ot meghaladó része) fog egyedül (azaz egyszemélyes háztartásként) élni. A két, illetve több együtt élő családot egyesítő háztartások tagjai nem fogják elérni a teljes népesség 3%-át.

Az 1960-as évek elejétől lényegében szabaddá vált[103] kiutazási lehetőségek ellenére jelentősebb *kivándorlás*ra az 1970–1980-as években nem került sor. A legutóbbi 2–3 évben azonban növekvő számú kvalifikált értelmiségi, kutató és szakmunkás – nem végleges kivándorlóként – külföldön vállalt munkát. A nyugaton hiányszakmáknak minősülő területeken – a fogadó országok által szerződésekben rögzített kvótáknak, illetve megegyezéseknek megfelelően – további külföldi munkavállalásra lehet számítani, mindenekelőtt a kvalifikált magyar munkaerő részéről. Ezek száma azonban a következő hosszú évtizedben – a nyugati országokban érvényesített egyre szigorodó munkavállalási és bevándorlási törvények miatt – nem haladhatja meg a 80–100 000 főt.

Arra továbbra is számítani lehet, hogy a legkvalifikáltabb magyar munkaerő külföldre áramlása (a „brain drain", az „agyelszívás" folyamata) folytatódik. Azt valószínűsítjük, hogy a külföldön munkát vállalt kvalifikált munkaerő jelentős része hosszabb-rövidebb kinntartózkodás után hazatér.

Az 1980-es évek végéig jelentéktelen volt a Magyarországra történő *bevándorlás*. 1989 óta azonban megkezdődött a Magyarországra érkező bevándoroltak és menekültek számának növekedése, amit 1991-től jelentősen felgyorsított a Jugoszláviában kitört háború. Jelenleg Magyarországon mintegy 150–180 000 (Romániából: többségében magyar származásúak, Jugoszláviából: többségében a háború és etnikai tisztogatás elől menekültek, Kínából: idevándoroltak stb.) külföldi állampolgár él, akiknek mintegy fele kapott magyar állampolgárságot, illetve folyamodott érte.

Megítélhetetlen, hogy a keletről és délről, a magyarországinál alacsonyabb életszínvonaluk, illetve gazdasági helyzetük további romlása vagy veszélyeztetettségük miatt útnak eredők *vándorlásának méretei* megmaradnak-e a mai mintegy évi 300 000-es létszámnál. Akárhogy alakul is a helyzet, azt bizonyosra lehet venni, hogy Magyarország ennél jóval több menekültet fogadni még nemzetközi segítséggel sem képes. Valószínű, hogy Magyarország egy esetleges további menekültáradatra – a szomszédos és a nyugati országokkal összehangoltan – szigorú beutazási, munkavállalási és bevándorlási korlátozások bevezetésével és érvényesítésével lenne kénytelen válaszolni.

Kiszámíthatatlannak ítéljük a nemzetközi ki- és bevándorlásnak az ország népességszámára gyakorolt hatását. Ha a Magyarországról ideiglenesen külföldön tartózkodók száma az évezred fordulójának tájékán nem nagyon haladná meg a 100 000 főt, ha a

[103]Politikailag megbízhatatlannak minősített állampolgárok egy részének mindamellett – útlevelük visszavonásával – megtiltották, illetve politikai büntetésként időlegesen korlátozták a kiutazását.

Az 1970-es évek elején meginduló polgárjogi ellenzéki mozgalmak néhány vezetője, illetve politikailag nem kívánatos személynek minősített értelmiségiek esetében viszont éppen ellenkező irányú intézkedésre került sor: néhányuk számára lehetetlenné téve az itthonmaradást, valójában kiutasították őket az országból.

kelet és dél felől jövő bevándorlás sem lesz nagyobb 300 000 főnél, akkor a nemzetközi vándorlások magyarországi egyenlege plusz 100–200 000 főre tehető, ami nagyjábanegészében kiegyenlíti a magyarországi halálozások és születések száma közötti különbségből adódó lakosságfogyást.

2. A társadalom mobilitása és szerkezete

A magyar társadalom szerkezetét egyfelől a foglalkoztatási struktúra alapján, másfelől a foglalkozási jellemzőkre alapozott kategóriákra építve vizsgáljuk. Ez a kiindulás azon a meggondoláson alapszik, hogy az állampolgárok helyzetének, jövedelmi és vagyoni viszonyainak, életkörülményeinek legerősebb meghatározója a munkavégzés, illetve a végzett munka jellege.

2.1. A társadalom mobilitása

A társadalom szerkezetváltozása a *társadalmi mobilitási folyamatok*on keresztül valósul meg. Az *államszocializmus* kialakításának időszakától kezdve az erőltetett iparosítással összefüggő strukturális változások – hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz – a magyar társadalomban is alapvető elmozdulásokat generáltak. 1949 és 1990 között közel kétszeresére nőtt az ipari munkások, mintegy hatszorosára a vezetők és értelmiségiek rétege, több mint megháromszorozódott az adminisztratív (irodai) dolgozók száma, ugyanakkor kevesebb mint negyedére csökkent a parasztság aránya. A hatalmas átrendeződésben a parasztság jelentős része ipari munkássá vált, a munkások és parasztok nagy számban kerültek be a közép-, illetve a szakmunkásképző iskolákba, az ipari szakmunkásgárda jelentős része egyetemet végzett értelmiséggé, a háztartásbeli nők munkavállalókká váltak. E folyamatban a magyar *társadalom mobilitása felgyorsult*, a társadalmi rétegváltás mindinkább a szorgalomtól, a tanulni akarástól, a tehetségtől vált függővé. Jellemző volt a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokozataiból a magasabb fokozatokba való átlépés.

A nagy strukturális változások az *1960-as évek*ben lelassultak és a *mobilitás* is *lecsillapult*. A társadalmi szerkezetben elfoglalt hely *esélyeit* ettől kezdve már – hasonlóan a nyugati társadalmakhoz – mindinkább az *öröklött előnyök és hátrányok* (neveltetés, környezet, kulturális és szokásbeli hagyományok, változásképesség stb.) *határozták meg*. Mindemellett, a vezetői pozíciók betöltése többnyire párttagsághoz volt kötve.

Arra számítunk, hogy az oktatási rendszer változásai kedvező hatással lesznek a társadalmi mobilitásra. Minél későbbre tolódik ki az életpályát meghatározó továbbtanulási döntés, minél inkább általánossá válik a középiskolai végzettség, minél inkább kiterjed a felsőfokú oktatás, annál egyenlőbbekké válhatnak a társadalom tagjai számára mobilitási esélyek. Ennek alapján arra számítunk, hogy a következő *hosszú évtized*ben felerősödik az a tendencia, hogy a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyet az öröklött képességek és hajlamok, a szerzett különféle előnyök és hátrányok fogják meghatározni.

2.2. A foglalkoztatási szerkezet

A foglalkoztatottak ágazati szerkezetében – mint azt a IV. 3.2.1. alfejezetben bemutattuk – 1992-ben a termelő szektorok[104] aránya még mintegy 50%-ot tett ki. Arra számítunk, hogy ez az arány a hosszú évtized végére mintegy 40%-ra csökken. E folyamatban a modern technika és technológia előretörése nyomán a betanított és segédmunkások arányának jelentős csökkenésére és a szakmunkaerő arányának növekedésére, többségbe kerülésére lehet számítani. Továbbá: a tercier szektorokban jelentősen magasabb a szellemi foglalkozásúak aránya, mint a termelő szektorokban. Ennek megfelelően a szolgáltatási szektor túlsúlya a nemzetgazdaságban az egész társadalomban megnöveli a szellemi foglalkozásúaknak, ezen belül az értelmiségieknek az arányát.

A munkaerő *társadalmi rétegződés*éről *nemzetközi összehasonlításban* a 17. táblázat ad képet.[105] A nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy Magyarországon Nyugat-Európához képest *kicsi a vezető és a menedzser foglalkozású*ak (munkaadók, menedzserek, köztük az igazgatási vezetők), továbbá a nem mezőgazdasági *önálló* (kereskedő, kisiparos és szellemi) foglalkozásúak aránya. A dél-európai országokban nagy a kézművesek, a kisiparosok és kiskereskedők súlya. Ennek, valamint a feldolgozóipari kis- és középüzemek rendkívül elterjedt voltának tulajdonítható, hogy Dél-Európában a nem mezőgazdasági önállóak kategóriájához tartozók aránya jóval nagyobb, mint Nyugat-Európában. A magyar arány Dél-Európához viszonyítva tehát még kirívóbban alacsony.

Nyugat-Európában a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összes foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya az 1990-es években már csak 4–7%-ot mutat. Magyarországon az 1990. évi statisztika alapján számolva 15,5%-os a mezőgazdasági foglalkoztatottság (tulajdonosok és alkalmazottak együtt). Az elmúlt néhány évben a mezőgazdasági válság következtében ez az arányszám néhány százalékponttal csökkent.

A nem mezőgazdasági önállóak kategóriájának részletesebb bontása megmutatja, hogy 1990-ben Magyarországon még rendkívül *alacsony volt az önálló kereskedők és szolgáltatók (1,7%)*,[106] továbbá (különösen a dél-európai országokhoz képest) a kézműves és kisiparos foglalkozásúak (3,4%) aránya.

A következő *hosszú évtizedben* arra számítunk, hogy jelentősen *megváltozik a magyar társadalom rétegződés szerinti szerkezete*, hogy az az elkövetkező hosszú évtized folyamán fokozatosan *közeledik a mai fejlett országokéhoz, jóllehet a gazdaság fejlettsége még akkor is jelentősen elmarad* ezen országokétól. Bizonyosra vesszük, hogy jelentősen csökken az alkalmazottak és számottevően növekszik a menedzserek, a vezetők és kü-

[104] Ideszámítva a mezőgazdaságot – beleértve az erdészetet és a halászatot is –, a kitermelő és a feldolgozóipart, valamint az építőipart.

[105] A magyar hivatalos adatok alapvetően eltérnek az ILO (International Labour Organization – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) nemzetközi nómenklatúrájának megfelelő kategóriák szerinti csoportosítástól. Ezért a Központi Statisztikai Hivatal által közzétett múltra vonatkozó adatokat és a 2005-re becsülteket a nemzetközi adatokkal való összehasonlíthatóság érdekében az ILO nómenklatúra szerinti átdolgozásban szerepeltetjük.

[106] Az önálló kereskedők és szolgáltatók összes foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya Nyugat-Európában mintegy 3%, Dél-Európában (Spanyolországot és Görögországot véve alapul) 7,3%. A kézműves és kisiparos foglalkozásúak aránya Nyugat-Európában mintegy 2,2%, Dél-Európában (ismét csak Spanyolországot és Görögországot véve alapul) 6,3%.

lönösképpen az önálló kistulajdonosok és vállalkozók rétege.[107] A következő hosszú évtizedben a gazdaság minden szektorában jelentősen növekszik a kis- és középüzemek, vállalkozások száma, így a „*kispolgárság*" mintegy *megduplázódására* lehet számítani. (A magyar társadalom 2005-re várható rétegződését a 18. táblázat szemlélteti.)

A nagy társadalmi kategóriák (mint az értelmiség, vagy a szakmunkásság) *belső differenciálódásának* tendenciáit Magyarországon már az 1970–1980-as években megfigyelték.[108] A vizsgálatok azt mutatták, hogy mind az *értelmiség*, mind a *szakmunkás* kategórián belül az egyes rétegek igen különböző életszínvonalon és életkörülmények között élnek. A vezető beosztásban dolgozók javadalmazásától eltekintve a jövedelem*eltérések* leglényegesebb *tényezőjét* az akkor gyors ütemben kiterjedő második gazdaságból származó jövedelemkiegészítés jelentette. Az átalakulás folyamatában megnőtt az egyes rétegek mai munkaerőpiaci helyzetének jelentősége: a közalkalmazotti, ezen belül például a tanári fizetések töredékét képviselik azoknak a keresetnek, amelyeket a nagy külföldi érdekeltségben lévő magáncégek vagy bankok fizetnek jól kvalifikált alkalmazottaiknak.

Arra lehet számítani, hogy a nagy társadalmi kategóriákon belüli *differenciálódás tendenciája* a jövőben is *folytatódik*. Hasonlóan a nyugat-európai piacgazdaságokéhoz, a foglalkozási jellemzőkön alapuló osztály- és réteghelyzeten túl *fontossá válik a társadalomban elfoglalt pozíció* (például a műveltségi elithez, a gazdagokhoz, vagy a munkanélküliekhez, a nyugdíjasokhoz, a szegényekhez, a peremcsoportokhoz stb. tartozás) és az *életstíluson alapuló társadalmi* (például technokrata-liberális, hagyományos, vagy kispolgári) *miliő*.

2.3. A polgárosodás, a társadalmi elit

Magyarországon használják a „polgárosodás" kifejezést a jelenleg végbemenő társadalmi szerkezeti változások folyamatainak a leírására, illetve azok kívánatosnak tartott iránya megjelölésére.[109] Ha a mai nagyarországi „*polgárosodási folyamat*ról" akarunk véleményt mondani, célszerű az egyes ide sorolható rétegek alakulását külön-külön vizsgálni.

(1) Jól látható, hogy meglehetősen gyorsan nő az iparos és kereskedő, általában a *kisvállalkozó polgárság*.

(2) Valószínűnek látszik, hogy idővel kialakul egy kislétszámú jómódú *önálló parasztréteg*.

(3) A műveltségi polgárság vagy *értelmiség* pozíciója erősödik, létszáma lényegesen növekedni fog.

[107]Mint arról a II. és a IV. fejezetben már részletesebben szóltunk, a mezőgazdasági tulajdonviszonyok jelenlegi rendezetlensége miatt bizonytalan annak megítélése, hogy Magyarországon a következő években milyen típusú lesz a mezőgazdaság. Erre vonatkozó szcenáriónk csupán arra a feltételezésre épít, hogy mind a mezőgazdasági tulajdonosok, mind a földbérletek számának jelentős emelkedése miatt a mezőgazdasági alkalmazottak aránya növekszik.

[108]Andorka és szerzőtársai (1984); Vajda–Zelenay (1986); Andorka és szerzőtársai (1988).

[109]Nem világos azonban a „polgárosodás" fogalma. Marx munkásságában például a polgár egyértelmű a tőkéssel, leginkább a közép- és nagytőkéssel. Ezzel szemben a német nyelvű szakirodalomban sok esetben a középrétegeket értik a polgárságon, megkülönböztetve a Besitzbürgertum-ot (tulajdonosi polgárságot) és a Bildungsbürgertum-ot (műveltségi polgárságot, vagyis az értelmiséget).

Magyarországon gyakran a polgárság fogalomkörébe sorolják a kispolgárságot is (kis tőkével, műhellyel vagy üzlettel rendelkező önálló iparosokat és kereskedőket), továbbá a jobbmódú parasztokat, akiket hagyományosan parasztpolgároknak neveztek. Vö. Konrád–Szelényi (1991).

(4) Még nem lehet előre látni, hogy a privatizáció és a magánszektor növekedése nyomán a *tőketulajdon* hogyan fog megoszlani. Lehetséges, hogy a részvénytársaságok fognak – a Magyarországnál fejlettebb piacgazdaságokhoz hasonlóan – a gazdasági életben uralkodó szerepet játszani. Ebben az esetben is két alternatíva lehetséges: a részvények vagy egy szűk réteg tulajdonában összpontosulnak, vagy a lakosságnak meglehetősen nagy része fog kisebb-nagyobb részvénytulajdonnal rendelkezni. Lehetséges, hogy a részvénytársaságok mellett viszonylag nagy szerepet fognak játszani egy-egy személy vagy család tulajdonában lévő közepes nagyságú vállalatok és az utóbbiak sok hasonlóságot fognak mutatni a XIX. századi kapitalizmus tőkéseihez.

Úgy gondoljuk, hogy Magyarországon a következő években a *középrétegek megerősödése* várható és ez kívánatos folyamat, mert ők jelentik a piacgazdaságnak és a demokratikus politikai viszonyoknak a társadalmi támaszát. Várható és kívánatos, hogy ne egy nagyhatalmú és vagyonú szűk elit álljon szemben a tőle többé-kevésbé függő helyzetben lévő szegény tömegekkel, akiknek helyzete kisebb-nagyobb mértékben hasonlít a XIX. századi proletáriátuséhoz, illetve számos mai dél-amerikai ország szegény tömegeihez.

A kispolgárság megerősödése és az értelmiség helyzetének relatív javulása a rendszerváltás óta azt a reményt kelti, hogy a középrétegek erősödése és számbeli növekedése domináns folyamattá válik.

Magyarországon is csupán néhány százalékot képvisel a társadalmi hierarchia csúcsán lévő társadalmi elit. A *társadalmi elit három csoportj*át lehet elkülöníteni:

– a *politikai* elit (a pártok vezetői és különböző szinteken és területeken dolgozó erre a munkára függetlenített vezetőségi tagjai, politikusként az államapparátusba került vezetők stb.);

– a *gazdasági* elit (a legnagyobb magánvállalkozók, tőkések, magyar és külföldi és/vagy vegyestulajdonban lévő vállalatoknál dolgozó vezetők, menedzserek, az apparátus gazdasági szakemberei stb.) és

– a *kulturális* elit (a tudomány, az egyetemek, az irodalom, a művészet, a médiumok stb. területén működő, szellemi felkészültségük alapján nagyobb befolyású személyiségek stb.).[110]

Amíg az államszocializmus rendszerében a politikai elit dominált,[111] addig ma a többpártrendszer létrejöttével és a társadalom demokratizálódásával együtt a gyarapodó számú gazdasági elit társadalmi jelentősége növekszik, miközben megtartja pozícióját a kulturális elit.

Valószínűsítjük, hogy a társadalmi elit három csoportjának *elkülönülési tendenciája folytatódni fog*. Amíg természetesnek lehet tekinteni a gazdasági elit politikai elittől való elkülönülésének eltérő érdekeken és célokon alapuló tendenciáját, addig nyitott kérdés, hogy a jövőben is fennmarad-e az a tendencia, amelyben a kulturális elit a politikai elittől való elkülönültségét, függetlenségét, sőt bizonyos fokig a politikai elittel való szembenállását hangsúlyozza.[112]

[110]A magyarországi társadalmi hierarchia pozícióváltozásairól lásd Szelényi–Szelényi (1992) munkáját.

[111]Magyarországon az 1970–1980-as évektől kezdve a politikai elit társadalmi elismertsége és presztízse jelentősen csökkent és mind számban, mind társadalmi elismertségben növekedésnek indult a gazdasági elit, miközben a politikai elittől egyre inkább elkülönült a kulturális elithez tartozók rétege.

[112]Az 1980-as évtizedben Magyarországon különösképpen jellemző tendencia volt a kulturális elit számottevő részének a politikai elittel való szembenállása. A kulturális elit egy kis része politikai ellenzékként működött és részben ők képezték a bázisát az 1980-as évek végén megalakult pártoknak is. A kulturális elit jelentős pozitív szerepet játszott abban, hogy az országban a rendszerváltás békésen zajlott le.

A *rendszerváltás folyamatában megváltozott az elit három* említett *csoportjának összetétele* is. Amíg a rendszerváltással a politikai elit[113] jelentősen kibővült és szinte teljesen kicserélődött,[114] addig a kulturális elit – már csak hosszú időt igénylő felkészültsége és hagyományai folytán is – megőrizte stabilitását.

A *rendszerváltás óta* jelentősen *változott a gazdasági elit összetétele.* Az állami tulajdonban lévő vállalatok menedzsereinek egy része a helyén maradt, nagyobb része azonban új területen dolgozva őrizte meg gazdasági elithez tartozását (mint új vállalkozó, menedzser, bankigazgató stb.). Figyelemreméltó jelenség, hogy az államszocializmus politikai elitjének magas szakmai végzettséggel rendelkező része átmentette, átküzdötte magát a gazdasági elit csoportjába: közülük sokan magánvállalkozóvá, vagy külföldi magánvállalatok menedzserévé, bankok és pénzintézetek vezetőivé váltak. Az átlépés lehetőségét többnyire az az ismeretanyag, nyelvtudás és kapcsolatrendszer, egyes esetekben induló pénztőke adta, amelyre még a politikai elithez tartozásuk idején tettek szert.[115]

Valószínűnek látszik, hogy már a közeli években csillapodni fognak az *elitcserével* kapcsolatos, a rendszerváltással összefüggő politikai viharok, szenvedélyes viták és pozícióharcok. Arra számítunk, hogy a politikai elitből a gazdasági elitbe, illetve a gazdasági elitből a politikai elitbe való *átlépés gyakoribbá válik.* Valószínűsítjük, hogy a politikai elit presztízse tovább csökken és a gazdasági elit politikát is befolyásoló szerepe, valamint tekintélye növekszik.

Arra számítunk, hogy – abban az esetben, ha a folyamatot politikai indíttatású megszakítás nem befolyásolja – a magyar társadalom elitje viselkedésben, gondolkodásban saját önfejlődése révén a demokratikus társadalmak és a piacgazdaságok elitjéhez válik hasonlóvá.

3. Jövedelemdifferenciálódás, társadalmi jövedelmek, szegénység

A magyarországi népesség életfeltételeinek hosszú távú fejlődési kereteit legáltalánosabban az jellemzi, hogy a *lakosság reáljövedelme és fogyasztása 1950-től az 1980-as évek végéig* mintegy *négyszeresére nőtt.*[116] Ez a globális megállapítás egyéb, a lakossági fogyasztás színvonalára jellemző mutatókkal is alátámasztható. Ilyeneket az „örökségről" szólva (I. fejezet) már említettünk.[117]

[113]Célszerű a politikai elittől elkülöníteni az állami bürokrácia alsóbb rétegeit. Amíg Magyarországon a rendszerváltással az állami bürokrácia legfelső rétege szinte teljesen kicserélődött, addig az állami bürokrácia alsóbb pozícióiban többnyire megmaradtak a régi szocialista korszak állami bürokráciájának szakemberei, akik már a múltban, de a jelenben is politikai pártoktól lényegében függetlenek.

[114]Kivételt képez a régi állampárt reformista számya, amely – mint ahogyan az V. fejezetben szóltunk róla – az 1980-as évek második felében került be a politikai elitbe és bázisát adta a baloldali MSZP megalakulásának.

[115]Lásd részletesebben Róna-Tas–Kolosi (1992) munkáját, amelyben egy 1991. évi adatfelvételben a korábbi politikai elit gazdasági elitté válásának tendenciáit vizsgálták.

[116]Ez évi 3,6%-os növekedési ütemnek felel meg, ami az adott korszakban nemzetközileg átlagos teljesítményt jelentett. Megjegyezzük, hogy az ilyen számítások inkább csak tendenciákat fejeznek ki.

[117]Itt néhány további ezzel kapcsolatos adatot ragadunk ki. A lakáshelyzet fejlődését jelzi, hogy míg 1949-ben a 100 szobára jutó személyek száma 259 fő volt, a lakások 47%-ában volt villanyáram, 17%-ban vízvezeték és 12%-ában vízöblítéses WC, addig 1990-ben a megfelelő adatok a következők voltak: 111 személy, 85%, 76% és 74%. Míg 1960-ban a – magyar nómenklatúra szerint számított – zsúfolt lakások aránya még 61% volt, addig 1990-ben arányuk 15%-ra csökkent. 1950-ben az egy főre jutó napi állati fehérje fogyasztás 29,5, 1989-ben 61,8 gramm volt. 1949 és 1991 között a csecsemőhalandóság 91,0 ezrelékről 15,1 ezrelékre esett vissza.

Már bemutattuk, hogy az 1970-es évek végétől 1989-ig számottevően mérséklődött a lakossági jövedelmek (és a fogyasztás) emelkedésének üteme a reálbér visszaesése és a másodfoglalkozások erőteljes kiterjedése mellett; 1989 után pedig, követve a GDP visszaesését, csökkenésnek indult. 1992-ben a lakosság összjövedelme az 1989. évi csúcshoz képest 93% (a lakosság összfogyasztása 89%), a reálbér pedig az 1978. évi csúcshoz képest 83% volt.

Az államszocializmus rendszerében a *lakossági jövedelemnek és fogyasztásnak nagyobb részét* fedezték az ún. *társadalmi jövedelmek* (juttatások), mint ami a Magyarországnál gazdaságilag sokkal fejlettebb európai piacgazdaságokban általánosan megfigyelhető. A lakossági összjövedelemnek 1989-ben mintegy 45%-át adták (és adják ma is) a társadalmi jövedelmek, melyeknek közel felét a transzferek, 29%-át a természetbeni társadalmi juttatások (ingyenes oktatás és egészségügy), több mint 23%-át pedig a közvetetten (pl. alacsony árakban és díjakban megjelenő) fogyasztási ártámogatások adták.

A társadalmi jövedelmek magas volta a szocialisztikus egyenlőség eszmét, az *államszocializmus*ban *uralkodó szemléletet* tükrözi, amely szerint tendenciájában afelé kell tartani, hogy a munkaerő újratermeléséről a napi fogyasztáson túl a társadalom kollektíven gondoskodjék. Ezért nem mint végletes példát, hanem mint a megközelítés szemléletével adekvát gondolatot idézhetjük fel: a korabeli szakirodalomban felmerült, hogy a tervgazdaság adott rendszerének logikájába illesztve az új generáció lakáshoz juttatása a társadalom feladata, fedezetét az államnak kell biztosítania.[118] Felvetődött az az igény is, hogy a gyermeknevelés átlagos költségeinek nagy részét a társadalom (az állam) fedezze. Ennek a szemléletnek felelt meg, hogy az egészségügyi, az ahhoz tartozó táppénzköltségek, valamint a nyugellátási kifizetések egyszerűen az államháztartás kiadásai között szerepeltek. Csupán az 1980-as években, a reformok folyamatában kezdődött meg az egészségügy és a nyugellátás kiadásainak alapszerű, biztosítást imitáló kezelése.

Az örökség kérdéseit tárgyalva rámutattunk, hogy a társadalmi ellátás – fentieknek megfelelően igen széleskörűen értelmezett – rendszere milyen konfliktusokkal terhes. Hangsúlyoztuk és a „gazdasági szcenárióban" konkrétan bemutattuk, hogy ez az ellátási rendszer, esetünkben csökkenő GDP mellett, időzített költségvetési bombaként működik.

A társadalmi folyamatokról szólva jelen elemzésben más dimenziót emelünk ki. Annak tárgyalására térünk rá, hogy konkrétan *hogyan alakult* Magyarországon a *lakossági jövedelmek differenciálódása* a társadalmi ellátottság kialakult és lényegében érintetlen rendszere mellett.

3.1. A lakossági jövedelmek differenciálódásának alakulása

A jövedelemdifferenciálódás alakulását Magyarországon a szokásos *decilis megoszlás* (a lakosság tizedekre osztásának) adataival mutatjuk be (lásd a 19. táblázatot).

A táblázat egyértelmű *tendenciákat* jelez: 1962-t követően 1982-ig a jövedelemegyenlőtlenség számottevően csökkent, az 1980-as éveket lassú, a rendszerváltás körüli és az azt követő éveket felerősödött differenciálódás jellemezte. Nemzetközi összehasonlításban: az 1980 körüli években a magyarországi jövedelemegyenlőtlenség a svédországihoz volt hasonló, 1992-ben pedig már az angliai szint közelébe emelkedett.[119]

[118] Hegedüs–Márkus (1969).

[119] Bishop és szerzőtársai (1990); Rainwater (1990).

Felhívjuk a figyelmet az 1982 és 1992 közötti elmozdulás sajátosságára. Arra, hogy a decilisek közötti „osztozkodás" változásának elsősorban a *10. (a gazdagokat magában foglaló) decilis a nyertese.* Az ő részesedésük (és valamelyest a 9. decilisé) emelkedett ugyanis, a többieké csökkent.[120] Az „osztozkodás", de méginkább a reáljövedelmének színvonala szempontjából az 1–8. decilisek mindegyike a vesztesek közé tartozik. Így tehát a *vesztesek* között foglalnak helyet a *szélesen értelmezett középrétegek is.*

Az alsóbb és a felsőbb decilisekhez tartozó népesség-csoportokat az jellemzi, ami a civilizált világban mindenütt érvényes. A tanultság foka, a társadalmi státus, a munkamegosztási hierarchiában való elhelyezkedés, az egy keresőre jutó eltartottak száma a családban, ezek (és más hasonlók) azok a tényezők, amelyek a megfelelő decilishez tartozást meghatározzák.

Az alsóbb decilisek vesztesége folytán erőteljesen *kiterjedt a szegénység* Magyarországon. Hivatalos számítások szerint az 1980-as években a népességnek 10%-a (1 millió ember) élt a létminimumnál kisebb egy főre jutó jövedelmű háztartásokban. Az ekként definiált szegények száma 1992-re a Háztartás Panel felvétele szerint[121] 2,2–2,3 millióra, azaz több mint 20%-ra emelkedett.

Az 1992. évi felvétel képet ad arról, hogy jellemzően kik tartoznak a létminimum alatt élőkhöz, tehát főként az 1. és 2. decilisbe sorolható népességhez. Számszerűen is bemutathatók a trivialitások: a szegények az alacsony iskolai végzettségűek, a munkanélküliek, a községi lakosok, a tanulatlan parasztok, a szakképzetlenek közül kerülnek ki.

Érdemes kiemelni a decilishez tartozás néhány életkori jellemzőjét.[122] Az 1980-as évek során a *nyugdíjasok* relatív (az átlagoshoz viszonyított) *helyzete javult*, mert a nagyon alacsony javadalmazású idős nyugdíjasok kihaltak és a helyükre lépő új nyugdíjasok díjazása ugrásszerűen magasabb volt. Továbbá az inflációt részben kompenzáló nyugdíjkiegészítések az alacsony nyugdíjaknál többnyire jóval erőteljesebben emelkedtek, mint a viszonylag magasaknál (például meghatározták a kiegészítés összegének minimumát és maximumát). Az idősek relatíve kedvezőbb jövedelmi helyzete abban fejeződik ki, hogy 1972-ben a 60–69 éveseknek a 15, a 69 év felettieknek pedig 28%-a, 1987-ben 10, illetve 12%-a, 1992-ben pedig már csak 6, illetve 10%-a tartozott az 1. (legszegényebb) decilishez.

A kormegoszlás és decilishez tartozás másik figyelemreméltó összefüggése rendkívül negatív: az 1992. évi felvétel szerint *a 20 év alattiak 49%-a az 1. és a 2. decilis*hez tartozik. Ennek három magyarázata tűnik elfogadhatónak.

– A kisgyermekes szülők életpályájuk elején többnyire a kiskeresetűekhez tartoznak,

– a szegényebb, köztük a cigány etnikumhoz tartozó családokban több a gyermek, végül

– a munkanélküliek között aránytalanul sok a 16–20 éves korú.

Ezek a magyarázatok persze mit sem változtatnak azon, hogy baljós jel az ország, a felnövekvő generációk számára, ha a gyermekek és a fiatalok fele szegénysorsú helyzetben van.

[120]A 10. decilis részesedésének emelkedése több mint 30% (lásd a 19. táblázatot); az 1987 és 1992 közötti időszakban is sokkal erősebben emelkedett, mint ahogy a lakossági reáljövedelem csökkent, így az ebben a decilisben helyet foglaló 1 millió ember reáljövedelme (Magyarország kereken 10 millió fős lakossága mellett egy-egy decilis 1 millió embert képvisel) 1992-ben nagyobb volt, mint az 1987. évi utolsó decilishez tartozóké. Még sokkal kiélezettebb lenne a felfelé történő elkülönülés, ha a legfelső 5% helyzetének változását vennénk szemügyre.

[121]Háztartás Panel (1992).

[122]Szintén a Háztartás Panel 1992. évi felvétele alapján.

3.2. A társadalmi jövedelmek kettős arculata

A lakosság társadalmi jövedelmei számottevően járulnak hozzá a jövedelem*egyenlőtlenségek enyhítéséhez*. Ez olvasható le a 21. táblázatból.[123]

A munkajövedelmeknél a szélső kvintilisek részesedésének hányadosa 5,7 (a szélső deciliseké 9,4), amit a társadalmi jövedelmek kiegyenlítettebb volta (a részesedési hányados 1,9, illetve 2,3) számottevően csillapít. Ennek folytán az összes lakossági jövedelmeket illetően a szélső kvintilisek hányadosa 3,3-ra (a deciliseké 4,6-ra) szelídül.

Jól látható, hogy a társadalmi juttatások főbb csoportjai közül a *természetbeniek* rendelkeznek *a legkiegyenlítettebb* megoszlással (a kvintilis hányados 1,2, a decilis hányados 1,3). A *transzferek* kiegyenlítettsége kevésbé markáns. A *támogatásnál* már a lakossági összjövedelemből való részesedési hányadokhoz közelálló megoszlást találunk. Ennek ellenére ezek a természetüknél fogva a szubvencionált árakban és díjakban megjelenő közvetett jövedelmek is a szélsőséges differenciálódást kiegyenlítő hatással rendelkeznek (a vonatkozó hányadosok jóval kisebbek, mint amilyeneket a munkajövedelmek során találunk).

Vagyis a társadalmi jövedelmek egyik arca: a *kiegyenlítő hatás*.

Ha azonban más szempontból vizsgáljuk az adatokat, az tűnik ki, hogy *a „gazdagok" jóval nagyobb összeget kapnak a társadalomtól, mint a szegények*. Az összes társadalmi jövedelemnek az alsó kvintilis csupán 14,1%-át kapja meg, a gazdagok viszont ennek közel kétszeresében részesednek. Az a felső tizedhez tartozó 1 millió ember, akik a munkajövedelmek 26%-ával rendelkeznek, társadalmi arányukat 50%-kal meghaladóan kapnak részt a társadalmi jövedelmekből (a felső decilis részesedése 14,9%). Ugyanakkor a legszegényebb tizedet képező 1 millió ember társadalomtól kapott „jövedelemkiegészítése" mindössze 6,4%.

Ez a másodikként követett szemlélet nemcsak megerősíti, hanem elvi jelentőségűvé teszi korábbi megállapításunkat, nevezetesen, hogy a társadalmi jövedelmek elosztásában a *rászorultsági elv*nek a kialakultnál sokkal erőteljesebben kell érvényre jutnia.

Az államháztartási *ártámogatások* kiadásait már 1987 óta erőteljesen *csökkentik a magyar kormányok*. Ezt jól teszik! Az így felszabaduló összeg töredékének ésszerű felhasználása a társadalom és a szegények szempontjából hasznos lehet. Ugyanezt érvényesnek tartjuk a transzferek és a természetbeni juttatások számos tételére.

Jól tudjuk, hogy a *rászorultsági elv* érvényességének kimondásához sokkal könnyebb eljutni, mint ezt az elvet gyakorlattá tenni. Rengeteg a buktató. A rászorultság az egzakt ismérvek rögzítése mellett sem nélkülözhet bizonyos szubjektív megítélést. A részrehajlás, a visszaélés lehetősége ilyen esetekben nem tagadható. Ennek ellenére szcenáriónkban a lakosság társadalmi jövedelmeinek számottevő részénél a rászorultsági elv érvényesülésével számolunk és azzal, hogy ennek hatására az államháztartási újraelosztás mértéke csökkenni fog.[124]

[123] 1989-re vonatkozóan állnak csak rendelkezésre olyan adatok, amelyekből meghatározhatók a lakossági jövedelmek különféle fajtáira a decilis-részesedések (illetve 2–2 decilis összevonásával a kvintilis-részesedések) adatai. 1987 óta a magyar társadalomban a jövedelemkülönbségek – mint bemutattuk – számottevően felerősödtek. Ennek ellenére az 1989. évi adatokban mutatkozó jövedelemegyenlőtlenségekre gyakorolt hatások jellegzetességeit a mára vonatkozóan is érvényesnek tartjuk.

[124] Magyarországon az 1980-as évek második felétől épültek ki a helyi apparátus mellé telepített és ma már az egész országot behálózó Családsegítő Szolgálat intézményei. Ez az intézményrendszer egyik bázisa lehet a rászorultsági elv alapján működő támogatásoknak.

Indokolt *a lakossági társadalmi jövedelmek néhány tételére* külön is kitérni (lásd a 21. táblázat alsó öt sorát).

A lakástámogatás eloszlása, hasonlóan az ártámogatásokhoz, szembetűnően aránytalan. A felső kvintilisnek jut az összes kifizetés 40%-a![125] Az eloszlás önmagában arra utal, hogy ebben az esetben (1993-ban a GDP 2%-át meghaladó államháztartási teherről van szó) egyedül a rászorultsági elv követése lehet indokolt.

Sajátosak az eloszlási mutatók a családi és anyasági kifizetéseknél, az oktatási és egészségügyi társadalmi juttatásoknál. Ezeknél a felső/alsó hányadosok 0,4 és 0,7 közötti értéket adnak, jelezve, hogy a szegényeket jellemzi a több és az iskolába járó gyerek, hogy a szegényebbekhez tartoznak az egészségügyi szolgálatra erősen rászorult öregek. A rászorultsági elv érvényesülése ezeknél a tételeknél is, bizonyos alapszínvonal biztosítása mellett, indokolt lehet. A megoszlás és a mögötte sejthető okok egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy a rászorultsági elv érvényesítése esetén felszabaduló megtakarítások csupán nagyon szerények lehetnek.

*

Az egy főre jutó reáljövedelem átlagának és az életszínvonalnak az alakulása nyilvánvalóan a gazdasági fejlődéstől függ. Ha megvalósul a reálisan optimista gazdasági alternatíva, akkor 2005-ig az egy főre jutó reáljövedelem mintegy 35–40%-kal emelkedik, ami 1989-hez képest 20–25%-os többletet jelent.

Ebben az esetben, változatlan jövedelemegyenlőtlenségek mellett, a már alkalmazott definíció szerint értelmezett *szegénység* a jelenleginek mintegy felére, körülbelül a népesség 10%-ára csökkenne. Reálisabb azonban azt feltételezni, hogy a *jövedelemegyenlőtlenség* a magántulajdon térhódításának folyamatában *nőni fog*. Ennek folytán 1 milliónál több szegényre lehet számítani. Az mindenképpen leszögezhető, hogy a szegénység az ezredfordulót követő időszakban is tömeges lesz Magyarországon.

A szegénység alakulását és általában a jövedelemegyenlőtlenség változásait a társadalomnak a jövőben is befolyásolnia kell. Általánosan olyan *szociálpolitikai eszközrendszer* kialakulásával számolunk, amely – a rászorultsági elv érvényesítésével – a jelenleginél alacsonyabb színvonalon fenntartja az általános ellátottságot. Ahhoz tehát, hogy a magyar *szociálpolitika* eredményes lehessen, mindenképpen szükséges *szemléletének* és *eszközrendszerének gyökeres reformja*. E reform sikere esetén a szegénység rövid- és középtávon kezelhetőnek, a szegényeknek a társadalomtól való leszakadása enyhíthetőnek látszik.

Számítani kell arra, hogy fennmarad a társadalomban a munkaképes korúaknak egy legalább 200–250 ezer főre tehető, folyamatosan újratermelődő, beilleszkedésre alig alkalmas, illetve a társadalmi munkamegosztás rendszerébe csak nagyon nehezen bevonható rétege. E réteg társadalmi kezelése és gondozása a szociálpolitika különlegesen nagy gondja és nehéz feladata lesz.

[125]Magyarországon már az 1960-as években folytatott kutatások kimutatták, hogy az állami lakáselosztás kedvezményezettjei egyértelműen a jómódúak, a gazdagok. Lásd: Szelényi–Konrád (1969).

4. A nagy elosztó rendszerek távlatai

Az ún. nagy elosztó rendszerek a transzferek egy-egy tételét, továbbá a természetbeni társadalmi juttatások legfontosabb elemeit jelentik. Az előbbiek között a legjelentősebbek a *nyugdíjak* (és egyéb ellátási díjak), továbbá a *munkanélküliség*gel kapcsolatos *segélyek és támogatások*, végül ide tartoznak az egészségügyi ellátás részét képező táppénzkifizetések is. A másik csoportot elsősorban az *egészségügy és az oktatás*, illetve azok hálózatrendszerének fenntartása és működtetése alkotja.[126] Az államszocializmus a nagy elosztó rendszereket állami forrásokból és állami módszerekkel működtette. Az iskoláknak és az egészségügyi intézményeknek csupán elenyészően kis szeleténél volt bizonyos irányító és részvételi szerepe a vallási intézményeknek, független alapítványoknak.

Fontos és *iránytjelző*en pozitív *változások*ra került sor a *nyugdíjbiztosítás*i és az *egészség-biztosítás*i intézményrendszer irányításában. A politikai szcenárióban említett, 1993 májusában megtartott szakszervezeti választások nyomán létrejött az Egészségügyi Önkormányzat és a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat. Az önkormányzatokat irányító testületek tagjainak felét a munkaadók szövetségei, másik felét a munkavállalók szakszervezetei (a választásokon elért arányok szerint) delegálják. Formálisan tehát az egészség-biztosítás és a nyugdíjbiztosítás szervezetileg egyértelműen elvált az államkincstártól és ráállt az önálló tevékenység útjára. A folyamat tartalmilag természetesen a kezdeteknél tart.

Az egészségügyi intézményrendszer működésében az 1992-ben állami kezdeményezésre beindult első reformlépések (ezekről a későbbiekben részletesebben is szólunk majd) indították el a változásokat és néhány magánklinika, magánrendelő és szanatórium létre is jött már. Az oktatást alternatív iskolák megjelenése színezi. Az egyházak régi iskoláik egy részét már visszakapták és magánkezdeményezések nyomán működik már non-profit, továbbá profitorientált iskola is (elsősorban középiskola a jómódú családoktól származó tandíjbefizetésekre alapozva). Mindezek a változások azonban nem váltak átütő erejűekké. Az egészségügyi intézményrendszer és az iskolák zöme (beleértve az egyetemeket is) állami, illetve önkormányzati alapon működik.

4.1. A nyugdíjrendszer

A nyugdíjrendszer Magyarországon mind az ellátottak száma, mind a nyugdíjakra fordított kiadások tekintetében az elmúlt évtizedekben meglehetősen nagymértékű *expanzió*t mutatott. A nyugdíjasok (és egyéb idetartozó járadékosok) össznépességen belüli aránya 1975-ben 16%-ot, 1989-ben már 25%-ot tett ki. A nyugdíjakra (és járadékokra) fordított kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya az említett időszakban ennél is erőteljesebben, 4%-ról megközelítően 10%-ra emelkedett.

Ez az expanzió az *ellátás színvonalá*nak és a *jogosultságok kiterjedésé*nek a következménye volt. Az átlagos nyugdíj a keresetek átlagához képest 1970-ben 45%-ot, 1990-ben pedig 69%-ot képviselt.

Demográfiai oldalról az ezer aktív korúra eső nyugdíjkorúak száma az 1970. évi 345-ről 1990-ig 384-re emelkedett. 1975-ben az igazán fontos jogosultságokat a mező-

[126] Az 1993. évi államháztartásban a GDP értékéhez viszonyítva nyugdíjakra (és egyéb ellátási díjakra) 11,4%, munkanélküliségi kifizetésekre 4%, egészségügyi célokra (táppénzzel együtt) 5,2%, végül oktatásra 5,9% lett előirányozva. A felsorolt tételek az 1993. évi államháztartás kiadási végösszegének 42%-át képviselik. (Lásd a 4. táblázatot.)

gazdaságban foglalkoztatottakra is kiterjesztették. Kiszélesült az özvegyi és az árvaellátás, a baleseti járadékra és a rokkantsági nyugdíjra való jogosultság. Mindezek következtében a nyugdíjjogosultsággal rendelkezők aránya a nyugdíjkorú népességhez viszonyítva meredeken emelkedett: 1970-ben 65, 1980-ban pedig már 92%-ot tett ki.

A munkanélküliség megjelenésének hatására belépett a foglalkoztatáspolitikai fogantatású korkedvezményes nyugdíjazás. Ennek is tulajdonítható az a kuriozitás, hogy a fenti arányszám *1990-ben túlhaladta a teljes telítettséget*: 108%-ra emelkedett. Ezen belül a korhatár felettiek között a jogosultság 88%-os. A nyugdíjasok több mint 20%-a tehát korhatár alatt kapja ellátmányát. A saját jogon nyugdíjjárulékra jogosultak több mint negyede rokkantnyugdíjas ellátásban részesül. Ma is (1993 második felében) a rendszerváltásig kialakult nyugdíj- és járadékrendszer működik.

A szakemberek közül sokan egy olyan *nyugellátási modell* kialakulását tekintik valószínűnek Magyarországon, amelyben államilag (és esetleg adókból) fedezett alacsony színvonalú alapnyugdíj mellett üzleti szerveződésű és változatos kondíciókat ajánló kiegészítő nyugdíjbiztosítási rendszerek működnek. Feltehető, hogy az alternatív nyugdíjbiztosítás klientúrája nem csupán egyénekből, hanem főként olyan nagyobb cégekből, szakmai szervezetekből fog állni, amelyek munkavállalóik, illetve tagjaik számára a kiegészítő biztosítás ilyen vagy olyan formáját választják és annak díjait fizetik. Az utóbbi egy-két évben már megjelentek Magyarországon ilyen kezdeményezések. A leírt *nyugdíjmodell beérési ideje* azonban legalább 15 év. Annak *hatóköre* tehát *túlnyúlik szcenáriónk időhorizontján*.

A *mai nyugdíjasok* a *régi rendszer*ből nem léphetnek ki. A *hosszú évtizedben* aktív életpályájukat befejező *új nyugdíjasok*nak is legfeljebb jelentéktelen töredéke kapcsolódhat az új típusú alternatív nyugdíjrendszerekhez. A *szolid nyugdíjellátás* biztosítása az elkövetkező években (szcenáriónk időhorizontján belül) a gazdasági fejlődés kedvező alakulása mellett is *óriási gondok*kal fog járni.[127]

Arra kell számítani, hogy a hosszú évtized alatt a mai nyugdíjasok, továbbá a ma 50 évnél idősebb foglalkoztatottak *ellátása szigorodni* és *színvonalában csökkenni fog*. Nem csupán a nyugellátásnak – részben a GDP csökkenésével és a gazdasági szervezetek fizetőképességének megingásával összefüggő – nehéz helyzete, hanem az alternatív rendszerek belépése is ilyen hatásokat gerjeszt. Az alternatív nyugdíjrendszerek belépésének közvetlen következménye ugyanis, hogy a lakosság és az új rendszerekhez kapcsolódó különféle társaságok nyugdíjbiztosítási befizetéseinek egy része nem a ma is működő és a közeljövő terheit cipelő nyugdíjpénztárhoz, hanem más nyugdíjalapokhoz fog befolyni. Az alternatív nyugdíjbiztosítási rendszerek belépése tehát szegényebbé teszi a ma működő rendszert.

Az a valószínű, hogy a *nyugdíjkorhatár számottevő emelés*ére kerül sor.[128] Ez természetesen *megterheli* majd az előreláthatóan ilyen hatás nélkül is kínálati többlettel rendelkező *munkaerőpiacot*, ami számos egyéni gondot hoz magával és fokozza a szociális feszültséget. Már csak ezért is szükség van arra, hogy a kormányzat gazdaságpolitikájában megfelelően nagy súlyt helyezzen a foglalkoztatási szempontokra.

Arra lehet számítani, hogy a nyugellátási szint csökkenése – az eddigi gyakorlattal megegyezően – a nyugdíjak további nivellálódása mellett fog végbemenni. A vesztesek tehát azok lesznek, akiknek a nyugdíja magasabb, akik életpályájukon kvalifikáltabb munkát végeztek.

[127] A gazdasági fejlődés elmaradása nehezen belátható kényszerintézkedéseket hozhat.

[128] Számításainkban a nyugdíjkorhatár 62 évre emelését vettük figyelembe. Ez a korhatáremelés körülbelül 300 000 emberrel csökkenti a nyugdíjkorúak és ugyanennyivel növeli az aktív korúak számát. E nélkül számítva 2005-ben a nyugdíjkorúak aránya az aktív korúakhoz képest a demográfiai előrejelzések szerint 37%-ot tenne ki. A jelzett nyugdíjkorhatár-emelés esetén az említett ráta 30% lesz.

4.2. A munkanélküliek támogatása

Az államszocialista rendszer egyik alapelve, *a munkához való jog* az 1970-es évek elejétől már általánosan érvényesült Magyarországon.[129] Ettől kezdve a munkaerőpiacot a rendszer lényegével összefüggő általános hiány jellemezte.[130]

A teljes foglalkoztatást jogi és informális kényszerek is biztosították. Egyfelől: a törvény ismerte és büntette a „közveszélyes munkakerülés" kategóriáját. Ha felnőtt állampolgár nem tudta kereső foglalkozását, munkahelyét igazolni, akkor bűnvádi eljárás indulhatott ellene. Másfelől: kisebb városokban, falvakban, vagy olyan településeken, amelyeken egy-egy nagyvállalat volt a domináns foglalkoztató, a helyi állami és pártvezetők (vállalatvezetők, termelőszövetkezeti elnökök, tanácselnökök, párttitkárok) felelősséggel tartoztak, elsősorban a vezető regionális párttestületek előtt, a foglalkoztatás biztosításáért, az iskolából kikerültek elhelyezéséért.

A teljes foglalkoztatás megvalósítása összefüggött azzal, hogy a gazdasági szervezeteket kemény hatékonysági követelmények nem szorongatták. A korabeli felmérések az iparvállalatoknál átlagosan 15–20%-os munkaerő-felesleget mutattak ki. Szakmai zsargon szerint a szocializmust a kapun kívüli munkanélküliség helyett a kapun belüli munkanélküliség jellemezte. Az ok ebben az esetben is okozattá vált. A munkaerőhiány mellett a munkavégzést sok helyen a lazaság, a hanyagság jellemezte. A munkahelyéről elbocsátott (eltanácsolt) dolgozó általában könnyedén talált újabb munkahelyet.

A teljes foglalkoztatottság állapota sem jelentette a lakhely és a munkahely általános harmóniáját. Különösen elmaradottabb vidéki körzetekben kényszerültek arra az emberek, hogy lakóhelyüktől távolabbi ipari központok vállalatainál vállaljanak munkát. Több százezer ember rendezkedett be arra, hogy munkahelyét csupán több órás utazással tudja elérni, vagy hétköznapokon a nagyvállalatok által az e célra fenntartott munkásszállók igénybevételére kényszerüljön.

A reformfolyamat a piaci elemek hatásainak erősítését, *keményebb hatékonysági követelmények* érvényesítését tűzte ki célul. Ennek megfelelően az 1980-as évek második felében már számítani kellett tömeges vállalati elbocsátásokra, ezért a *munkanélküliek ellátását intézményesítő rendelkezések* láttak napvilágot. Ebben az időben hozták létre a Munkaügyi Minisztérium felügyelete alatt működő *Munkaerőpiaci Központ*ot és az annak hálózatrendszerét képező *helyi Munkaerőpiaci Irodák*at is. Ezek eleinte munkaerőközvetítéssel foglalkoztak, később a munkaerőpiaci állami intervencióknak a közegévé váltak. Mintegy 190 munkaerőpiaci iroda működik, hálózatuk átfogja az egész országot. A munkanélküliek regisztrálását, támogatásuk technikai feladatait e helyi munkaerőpiaci irodák látják el.

A rendszerváltást követően az átalakulással együtt járó recesszió és válság kibontakozásának arányában gyorsan terjedt a munkanélküliség. Az év végén regisztrált *munkanélküliek száma* 1989-ben 28, 1990-ben 80, 1991-ben 406, 1992-ben 663, 1993 októberében pedig 655 ezer ember volt.[131]

A munkanélkülieknek *a nyugat-európai mintát követő támogatási rendszer*ét a „Fog-

[129] A nemzetgazdasági folyamatok hosszabb távú tervezésének keretében készült prognózisok már az 1960-as évek elején egyértelműen jelezték azt, hogy változatlan feltételek mellett a gazdaság működését a következő évtizedben szorító munkaerőhiány fogja terhelni. Ez a prognózis egyike volt azoknak az impulzusoknak, amelyek szakértői oldalról a gazdasági mechanizmus reformját Magyarországon előkészítették.

[130] Gábor (1979); Kornai (1980).

[131] Az ebben az alfejezetben szereplő adatok elsődleges forrásai az Országos Munkaügyi Központ „Munkaerőpiaci Információk" című kiadványai.

lalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról" szóló 1991 elején elfogadott törvény hozta létre. A foglalkoztatáspolitika, ezen belül a munkanélkülieket támogató rendszer döntési mechanizmusa és intézmény-, valamint eszközrendszere háromoldalú érdekegyeztetés során, az Érdekegyeztető Tanácsban kötött megállapodásoknak és az Országos Munkaerőpiaci Bizottság döntéseinek megfelelően működik. Két alapot hoztak létre, a Foglalkoztatási Alapot és a Szolidaritási Alapot, amelyek a különféle ellátásokat finanszírozzák. Az elsősorban a *segélyezés* bázisát jelentő *Szolidaritási Alap* bevételei a munkabérek arányában a munkáltatóktól és a munkavállalóktól származnak. Létrehozásakor a munkáltatók a bérek 1%-át, a munkavállalók 0,5%-át fizették be az Alapba. Ez a mérték a munkanélküliség gyors terjedéséhez igazodva 1992-re 5+1%-ra, 1993-ra pedig 7+2%-ra emelkedett. Az Alap bevételei 1991-ben 22, 1992-ben 69 milliárd forintot tettek ki. Az 1993. évi előirányzat 116 milliárd forint. A *Foglalkoztatási Alap*hoz az *aktív foglalkoztatáspolitikai* eszközök tartoznak. 1991-ben 12, 1992-ben 15 milliárd forint közvetett költségvetési támogatással rendelkezett, melyet a privatizációs bevételekből folyósítottak. (A két alap együttes előirányzata 1993-ban a GDP mintegy 4%-át képviseli.)

A Szolidaritási Alap terhére folyósított *munkanélküli-ellátás* eredetileg kétéves *időtartam*ának első évében a „kilépés" előtti bér 70%-a, a második évben annak 50%-a volt a munkanélküli segély összege. 1992-től a segélyezési időtartam 1 év + 1/2 évre, a segély mértéke pedig 75, illetve 60%-ra változott; 1993. január 1-től a segélyezési idő 90+270 napra módosult. A szabályozás maximum- és minimumértékeket is rögzít. A segély *maximum*át 1992 végéig a minimálbér háromszorosában, 1993-ban annak kétszeresében rögzítették. A *minimális* segély összege megegyezett a minimálbérrel, 1993-tól a segélyminimumot függetlenítik a minimálbértől, annak külön meghatározott összege valamivel a minimálbér alatt van. A minimumnál alacsonyabb segélyt kap az a munkanélküli, akinek bére annál kisebb volt a munkanélkülivé válás előtt. Ebben az esetben a segély a bér összegével egyenlő. Könnyen érthető, hogy az ismertetett minimumérték alkalmazásának gyakorlata diszfunkcionálisan működik: nagy mértékben a munkábalépés ellen hat.[132]

A jelenlegi magyar munkanélküliségre az *alacsony kiáramlás* a jellemző: a segélyregisztert a kilépők 2/3-a a jogosultság lejárta miatt hagyja el.[133] Ezt nem szabad a bemutatott és önmagukban diszfunkcionálisan működő minimumhatároknak tulajdonítani. A magyar munkaerőkereslet messze a kínálat alatt van, különösen a szakképzetlenek, illetve csak alacsony fokú szakképzettséggel rendelkezők iránt, akik viszont a munkanélküliek többségét képezik.

Az idő múlásával nő azoknak a *munkanélküliek*nek a száma, *akik már nem jogosultak segélyre*. Magyarországon a munkanélküliség magas szintjével *a hosszú időtartamú munkanélküliség* jár együtt. 1993 januárjában a régebbi (az 1+1, illetve 1+1/2 év) feltételrendszer szerint segélyezettek körében a 360 napnál hosszabb munkanélküli időtartammal rendelkezők aránya 30% volt. Az új szabályozás szerint az 1993-ban munkanélkülivé válók már csak 360 napig jogosultak segélyre. Ez hosszabb távon – ahogyan az állományon belül a legutóbbi szabályok szerint segélyezettek részaránya fokozatosan emelkedik – számottevően növeli a segélyre nem jogosult munkanélküliek számát.

[132] 1992 fordulóján a segélyezettek 53%-a kapott 8000 Ft alatti segélyt, körükben a segély–bér arány a fentiek értelmében 100%.

[133] 1993 januárjában a regiszterből kilépő 34 135 munkanélküli közül elhelyezkedett 12 698 fő (36,5%), kizártak 493 főt (1,4%), a többieknek (62%) lejárt a jogosultsága.

A törvény szerint a *szociális támogatásra*[134] jogosultságot – a munkanélkülikénti regisztráltság fenntartása mellett – a család jövedelmi viszonyai alapján a lakóhely szerint illetékes önkormányzat állapítja meg. Az 1993 elején 4800 Ft/hó nagyságú támogatás 50%-a az önkormányzatot terheli, a másik 50% finanszírozását központi forrásból látják el. E támogatásban részesülők 1993. januári létszáma 50 000 fő volt. A viszonylag alacsony létszám annak tudható be, hogy az adott időpontban a munkanélküli állomány zöme még a korábbi, liberálisabban megállapított hosszabb segélyezési időszakra jogosult. 1993. október végére a szociális támogatásban részesültek száma már 123 000 főre növekedett.

A *Foglalkoztatási Alap* elsősorban munkaerőpiaci intervenciók ún. aktív eszközeit finanszírozza. Az alap felhasználásának eddig kialakult legfontosabb céljai: képzés és átképzés, újrakezdési kölcsönök támogatása, közhasznú munkavégzés, korai nyugdíjazáshoz való hozzájárulás.

Az *átképzés* a legfontosabb az aktív eszközök között. A válság mélyén azonban az átképzőt és az átképzendőt egyaránt a tanácstalanság jellemzi. Átlagosan képzett (általános vagy középiskolával rendelkező) munkaerő esetén nagyon nehéz meghatározni, hogy milyen irányú átképzés felel meg a jövőben jelentkező keresletnek. A tapasztalatok szerint az átképzés keretében az abban részt vevők – a pályázati rendszerek ellenére – sok esetben különösebb elhelyezkedési esély nélküli szakmát sajátítanak el. A depressziós régiókban pedig még a perspektivikus szakmákban is igen nehéz állást találni. Nagyok tehát az átképzés hatókörének korlátai.

A Magyarországon kialakult munkanélkülieket támogató rendszer rövid múltra tekint vissza. A kezdeti nehézségeket, a tapasztalatlanságot figyelembe véve működését pozitívan lehet megítélni. *A rendszer alapvető jellegét tekintve* a hosszú évtized alatt számottevően *nem fog változni.*

Ami a *jövőt* illeti: a többször rövidített, immár egyéves *segélyezési idő* magas munkanélküliség mellett nem tűnik csökkenthetőnek. A járadék *maximum*ának leszállítása indokolt volna. A *járadékkulcsok* mértékének változása nem valószínű. Racionálisabb módszer kialakítását lehet várni a *minimális* segélyösszeg meghatározásához.

Az *aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök* súlya növekedni fog. A gazdasági növekedés beindulásával a jelenleginél világosabban rajzolódnak majd ki a munkaerőkereslet szerkezetében bekövetkező változások, ami az átképzési programok célratörőbb kialakítását és nagyobb hatékonyságát fogja elősegíteni. Az *átképzés* szerepét elsősorban a *szakképzési rendszer fejlesztésével összekötve* indokolt növelni. A szakképzés egész rendszerének átalakulása, reagálóképességének fokozása a munkaerőkereslet változásaira nemcsak a pályakezdők, hanem az átképzésre szorulók munkaerőpiaci esélyeinek javulásához is hozzá fog majd járulni.

Az alkalmazott eszközökön belül feltehetően *nőni fog a korai nyugdíjazási programok*nak, továbbá a foglalkoztatást bővítő, vagy azt fenntartó, célzott *bértámogatások*nak a szerepe. Emelkedik majd a speciális csoportokra, például munkanélküli fiatalokra, etnikai csoportokra, közöttük a cigány etnikumra célzott eszközök és foglalkoztatási szubvenciók jelentősége.

[134]Hivatalos elnevezéssel: munkanélküliek jövedelempótló támogatása.

4.3. Egészségügy

4.3.1. A lakosság egészségi állapota

A demográfiai kérdések kapcsán már szóltunk arról, hogy a népesség 1981 óta megfigyelhető csökkenésében a magas halandóság fontos szerepet játszik. A *halandósági viszonyok* romlása Magyarországon az 1990-es évek elején az egész népességet, de különösképpen a férfiakat sújtó egészségügyi válság képét mutatja.

A halálozási gyakoriságnak egyik legjellemzőbb mutatószáma a születéskor várható átlagos élettartam. Ez a mutatószám a férfiak esetében – nemzetközi összehasonlításban viszonylag alacsony színvonalon – már az 1970-es években csökkenésnek indult. Nők esetében a mutatószám lassú növekedés után és jóval magasabb színvonal mellett 1992-ben kezdett csökkenni.[135] Amíg 1949-ben a férfiak és a nők átlagos élettartamának különbsége 4 év volt, addig ez a különbség 1990-re már 8,6, 1992-re pedig már 9,1 évre növekedett. Kórosan csökkent a 30 és a 40 éves korban lévő férfiak még várható élettartama és 1990 óta – új jelenségként – visszaesett az e korosztályokhoz tartozó nők még várható élettartama is.[136]

A halandósági viszonyok kedvezőtlen alakulása elsősorban a kockázati tényezők terjedésével és súlyosbodásával magyarázható. A kockázati tényezők közé főként az életmóddal kapcsolatos szokások tartoznak: az egészségtelen táplálkozás, a dohányzás, az alkoholizmus, a drogfogyasztás, a mozgásszegény életforma, a mértéktelen túlmunka, a növekvő stresszhelyzetek stb. E kockázati tényezők elsődlegességét hangsúlyozva az egészségügyi szolgálat felelőssége is fennáll a halálozás alakulásában. Kimutathatók ugyanis összefüggések az egészségügyi ellátás nem megfelelő működése, egyes egész-

[135]A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Magyarországon

Év	Férfiak	Nők
1920–1921	41,0	43,1
1930–1931	48,7	51,8
1949	59,3	63,4
1970	66,3	72,1
1980	65,5	72,7
1990	65,1	73,7
1991	65,0	73,8
1992	64,6	73,7

[136]A 30–40 éves férfiak és nők még várható élettartamának alakulása Magyarországon

Év	Férfiak		Nők	
	30	40	30	40
	éves korban		éves korban	
1980	38,5	29,6	44,9	35,5
1991	37,4	28,7	45,5	36,2
1992	36,7	28,2	45,3	36,0

Forrás: A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon, 1980–1991. Halandósági vizsgálatok (1993) és Demográfiai évkönyvek. Központi Statisztikai Hivatal.

ségügyi szolgáltatások gyenge minősége, továbbá kivételes esetekben az orvosok és az ápoló személyzet hanyagsága és a halál bekövetkezése között.[137]

Magyarországon a leggyakoribb halálokok: a különböző szív- és keringési betegségek (1991-ben az összes halálok 50%-a), a rosszindulatú daganatok (21,7%), a májzsugorodás (4,1%) és a balesetek (5,8%). Becslések szerint a munkaképes lakosság több mint 1/4-e valamiféle – rendszeres orvosi beavatkozást igénylő – betegségben szenved. Európai összehasonlításban még mindig igen magas (1992-ben 14,1 ezrelék) a magyarországi csecsemőhalandóság. Megoldatlan a tartós betegségben szenvedő magatehetetlen öregek, a fizikailag és/vagy mentálisan gyógyíthatatlan betegek kórházaktól függetlenített intézményes ellátása.

4.3.2. Az egészségügy alkalmazkodóképessége

A magyar egészségügyi ellátás a legutóbbi időkig állampolgári jogon, elvileg ingyenesen, a lakosság minden tagjára kiterjedt. Az ingyenesség önmagában is feszültségeket teremt a korlátjait elvesztő kereslet és a szükségképpen korlátos kínálat között. De ettől függetlenül sem volt képes a magyar egészségügyi rendszer alkalmazkodni a demográfiai és az egészségügyi állapot viszonyaiban bekövetkezett változásokhoz.

A *szükségletek* és az *egészségügyi ellátás közötti diszkrepancia* a következőkben jelent meg:

– A magyar egészségügyben hagyományosan igen fejlett volt a közegészségügyi tevékenység és mindmáig fennmaradtak a lakosság egészére kiterjesztett szűrővizsgálatok (például a tüdőszűrés). Az *új megbetegedések* ugrásszerű növekedésének mérsékléséhez szükséges lépések azonban nem következtek be. Elmaradt az ezzel kapcsolatos rendszeres, a betegségek *megelőzését szolgáló szűrővizsgálatok* (pl. rákszűrés, koleszterinszint mérése stb.) általános bevezetése, nem került sor az ehhez szükséges feltételek megteremtésére. Az erőteljesen terjedő betegségekre (alkoholizmus, kábítószerfüggőség, mentálhigiénés károsodások) és azok megelőzésére irányuló egészségügyi szakszolgálatok kiépítettsége elégtelen. Ennek is része van a közegészségügyi szolgálat presztízsvesztésében.

– Érzéketlen maradt az egészségpolitika a legutóbbi mintegy két, két és fél évtizedben a *környezeti és munkaártalmak* ugrásszerű megnövekedésére.

– Az egészségügyi rendszer a betegségek megelőzése és az alapellátás javítása helyett *kórházcentrikus* maradt.[138] Az egészségmegőrzés, a betegségek megelőzése frázissá, retorikává degradálódott.

– Nem reagált az egészségügy szolgálatait igénybe venni szándékozó időskorúak számának és megbetegedésük arányának növekedésére. Az időskorúak *kórházon kívüli ápo-*

[137]Egyes becslések szerint a halálozások mintegy 1/5-e megfelelő és időben történt orvosi beavatkozással elkerülhető lett volna. A halálozásokkal kapcsolatos információk többségét – a hivatalosan közzétett adatokon kívül – kérésünkre Sheffer Lajos, a Központi Statisztikai Hivatal ezekkel a kérdésekkel foglalkozó osztályvezetője bocsátotta rendelkezésünkre. Segítségét ezúttal is köszönjük.

[138]Bár a kórházi ágyak számbavétele a nemzetközi statisztika egységesítése ellenére meglehetősen bizonytalan és országonként is jelentős eltéréseket tartalmaz, nagyságrendi összehasonlításra alkalmas. Az ENSZ nómenklaturája szerint számított ún. „aktív" (az elfekvő betegek ágyait nem számbavevő) 10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma Magyarországon 1990-ben 71,3 volt, ami nemzetközi összehasonlításban magasnak értékelhető. Az Európai Közösség ugyanezen mutatója 1990-ben 51,0 volt. A kórházi ágyak és orvosok magas száma Magyarországon a betegek közvetlen kiszolgálását szolgáló alacsony létszámú ápolószemélyzettel párosul.

*lás*ára szolgáló intézmények *szinte teljes* hiánya miatt a kórházakban megnövekedett az elfekvő betegek által igénybe vett kórházi ágyak aránya, ami hatalmas költségeket emészt fel.

– A *kórházi* ellátáson belül is jellemzőek a *strukturális deformációk*: a kórházi hálózat területi túlkoncentráltsága, a kórházi ágyakkal való ellátottság területi egyenlőtlenségei. Elmaradt továbbá a kórházi osztályok befogadóképességének a szükségletekhez igazítása; egyes kórházi osztályok túlzsúfoltakká váltak, mások viszont régi nagyságukban és kihasználatlanul vannak jelen.

4.3.3. Az egészségügy ellátottsága

Az egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított aránya az elmúlt mintegy két évtizedben is folyamatos növekedést mutatott.[139] A magyar *egészségügyi kiadások színvonala* azonban nemzetközi összehasonlításban alacsony.[140] A GDP arányának emelkedése ellenére az egészségügyi kiadások *reálértéke* 1990-től folyamatosan *csökken*. Az egészségügyet ugyanis az infláció az átlagosat meghaladó mértékben sújtja. Radikálisan és önmagában is áremelkedést okozva átalakult az egészségügyi berendezések és gyógyszerek[141] piaca. Változott a kelet-közép-európai országokból származó viszonylagosan olcsóbb berendezések és gyógyszerek importja, az árak elérték a nyugat-európai színvonalat. Többszörésére emelkedtek a fűtés, a villamosenergia és az élelmezés költségei. 1992–1993-ban a működési költségeknek az átlagosnál jóval magasabb ütemű növekedése számos egészségügyi intézményt hozott kritikus helyzetbe.

Az állam kizárólagos szerepe az egészségügy finanszírozásában – hasonlóan a gazdaság és a szociális ellátás szinte minden szférájához – *a hiány és a pazarlás* együttlétét okozta. A magyar egészségügy a rendelkezésére bocsátott növekvő, de a szükségletektől folyamatosan elmaradó nagyságú erőforrásokkal nem megfelelően gazdálkodott: a források döntő részét a kórházi ágyak számának növelésére, valamint a kórházak felszerelésének, eszközeinek alacsony hatékonyságú javítgatására és bizonyos modernizálására fordította.

[139]Az egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított százalékos aránya és annak szerkezete a következőképpen alakult:

Év	Beruházások	Működési ráfordítások	Összesen
1970	0,5	2,7	3,2
1976	0,6	2,8	3,4
1981	0,7	3,1	3,8
1986	0,7	3,5	4,2
1990	0,5	4,8	5,3
1991	0,9	5,6	6,5
1992	0,6	5,7	6,3

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, Népjóléti Minisztérium.

[140]Az egy főre jutó egészségügyi kiadások értéke 1990-ben vásárlóerő-paritáson számolva Spanyolországban 730, Portugáliában 529, Görögországban 406, Magyarországon 400 dollár volt. (Bondár 1993.)

[141]A gyógyszerek kötött árai az import liberalizálásával megszűntek, ami felgyorsította a gyógyszerárak növekedését. Ennek következtében növekedtek a lakosság gyógyszervásárlásra fordított kiadásai és az egészségbiztosítás gyógyszerkiadásai. A lakosság legszegényebb rétegeihez tartozó emberek sokszor nem veszik meg a szükséges gyógyszereket. Az egészségügyi intézmények, mindenekelőtt a kórházak, gyógyszerkiadásaik csökkentése érdekében gyakran a legolcsóbb gyógyszereket alkalmazzák.

A nyugat-európai országok többségében a gyors ütemű gazdasági növekedés „aranykorában", az 1960-as évtizedben az egészségügyi kiadások növekedésének üteme 40–60%-kal haladta meg a GDP-ét, ami lehetővé tette az egészségügy teljes *modernizálását*, *új gépek*kel és *műszerek*kel való ellátását. A magyar gazdaság gyors ütemű növekedésének időszakában viszont a magyar egészségügy modernizálására nem került sor. Az egészségügy mai problémáinak egy része éppen a modernizálás elmaradásából származik. Ehhez járul, hogy az egészségügy a rendelkezésére bocsátott erőforrásokból igen keveset fordított az egészségügyi infrastruktúra állagmegóvására, állapotjavítására.[142]

4.3.4. Az egészségügy intézményi válsága

A magyar egészségügy jellemzője s egyben legsúlyosabb problémája *duális szerkezetében* rejlik. *A „hivatalos" állami egészségügy összefonódott egy féllegális, hálapénzen alapuló és állami intézményeken belül működő magánszektorral.*[143]

A hálapénz általánossá válása hallgatólagos megállapodás az állam, az egészségügyi személyzet és a lakosság között. A hivatalos szabad orvos- és kórházválasztás hiányzott. Az ingyenesség miatt is felduzzadt szükségletek, továbbá az említett diszkrepanciák jelentős hiányokat hoztak létre (sorbanállások a kezelésekért, a kórházi ágyakért, az operációért, a jó szakorvosért stb.). A hiányok abban manifesztálódtak, hogy a betegek a kezelésért, a kórházi ágyak és szolgáltatások igénybevételéért, a kiválasztott orvoshoz való hozzáférhetőségért stb. *borravalót* adnak az orvosoknak és az egészségügyi személyzetnek. Az állami szakszervek és a társadalom az orvosok, az egészségügyi személyzet irreálisan alacsonyan tartott javadalmazása mellett hallgatólagosan tudomásul veszi, hogy az orvosok és az egészségügyi személyzet döntő részének jövedelme a fizetésből, plusz a lakosságtól származó paraszolvenciából származik. Olyan duális struktúra alakult ki, amelynek fenntartása mindenekelőtt a szakszemélyzet (orvosok, ápolók és más egészségügyiek) közvetlen érdekében áll, továbbá amelyben a tehetősebb rétegek magasabb borravalóval (és ismeretség révén) az átlagosat meghaladó minőségű egészségügyi szolgáltatásokhoz tudnak hozzájutni.

Az utóbbi években a lakosság egészségügyi ellátásra leginkább rászoruló rétegeinek fizetőképessége alacsonyabbá vált, ennek megfelelően a paraszolvenciából származó jövedelmek is csökkentek. Az állam pedig egyre kevésbé képes a fizetések emelésére. A lakosság többsége azért elégedetlen, mert úgy érzi, hogy gyengült fizetőképessége miatt egyre alacsonyabb színvonalú szolgáltatásban részesül; a tehetősebbek pedig azért, mert pénzért sem jutnak az általuk elvárt színvonalú szolgáltatásokhoz. A szakszemélyzet általában elégedetlen, mert az alacsony fizetéseket „kompenzáló" paraszolvenciát érthetően megalázónak tartják. Emellett az orvosok, ápolók egy része csak minimális mértékben jut paraszolvenciához (röntgenesek, laboratóriumokban dolgozók stb.). Mások elégedetlenségét az fokozza, hogy a lakossági jövedelmekkel együtt csökken a borravaló mértéke is.

[142]Elmaradt a közmű és épületgépészeti rendszerek felújítása is. Ennek következménye, hogy szakmailag relevánsnak tartott felmérés szerint az épületállomány 16%-a rekonstrukcióra, 25%-a felújításra szorul, továbbá az egészségügyi intézmények gép- és műszerállományának 70%-a (röntgendiagnosztikai eszközeinek 50%-a) technikai színvonalát tekintve, és mintegy 37%-a fizikailag is elavult.

[143]Orosz (1992); Antal (1993).

4.3.5. Változások az egészségügyben

Már a rendszerváltást megelőző egy-két évben a lakosság egészségi állapotának romlása és az egészségügy súlyosbodó problémái napirendre tűzették az egészség megőrzése, a betegségek megelőzése, a közegészségügy fejlesztése felé forduló egészségpolitika kialakítását.[144] A rendszerváltás óta a kormányzati munka elsősorban a finanszírozás rendszerének átalakítására koncentrálódott. Teljesítményhez kötött finanszírozás bevezetésével vélik áttörni az inercia gátjait, elősegíteni az egészségügy erőforrásainak hatékonyabb kihasználását, a nagyobb változáskészséget és a szükségletekhez való jobb alkalmazkodást, a paraszolvencia jelentőségének visszaszorulását. Nem kaptak azonban kellő figyelmet az egészségügy strukturálisan adekvát problémái: a közegészség védelme, a betegségek megelőzése, a kockázati tényezők csökkentése, a mindehhez szükséges feltételek és társadalmi légkör kialakítása.

Az egészségügy gyökeres átalakításának *hosszú távra* szóló átfogó *programját még nem alakították ki*; mindazonáltal – ma is a viták kereszttüzében lévő – jelentős *lépésekre* került sor *az egészségügy finanszírozással összefüggő irányításának és szervezetének megváltoztatására.*

– Az állam finanszírozási jogosítványainak és ehhez is kapcsolódó egyéb funkcióinak jelentős részét az állami költségvetésről már 1991–1992-ben leválasztották. 1993 nyarán létrejött az önálló Egészségbiztosítási Önkormányzat.[145] Tevékenységének keretei még kialakulatlanok, vagyona egyelőre rendezetlen, az egészségügyi hálózattal kapcsolatos jogosultságai sem egyértelműen tisztázottak. Munkájának körvonalai és hatásai még nem alakulhattak ki.[146]

– A társadalombiztosításról szóló *új törvény megszüntette az állampolgári jogosultságot az egészségügyi ellátásra*, amennyiben azoknak (és családtagjaiknak) jogosultságát ismeri csak el, akik után társadalombiztosítási járulékot fizetnek. (Életveszély esetén az egészségügyi szolgálat bárki számára rendelkezésre áll.) A törvény szabályozta a jogosultságot és az igénybe vehető szolgáltatások körét.

– Átalakították az egészségügyi alapellátás szervezetét. A gyógyítás alapját az 1993 nyarától működésbe lépett – a korábbi körzeti orvosi hálózatból létrehozott – *háziorvosi szolgálat* biztosítja. A lakosság szabadon választhatja háziorvosát.[147] A háziorvos és csupán ő jogosult társadalombiztosítási alapon a hozzá tartozó páciens szakorvosi és kórházi ellátását szolgáló beutaló kiadására. A háziorvos a területileg illetékes önkormányzat alkalmazásában áll. Alacsony alapfizetése kiegészül a minden hozzá tartozó beteg után

[144]Ez a magyarázata annak, hogy a különböző pártok választási programjaiban is helyet kapott a lakosság egészségi állapotának javítása, az egészségügy ezt szolgáló átalakításának a felvetése.

[145]Az egészségbiztosítási önkormányzat vezető testületeinek 30 munkaadói és 30 munkavállalói szavazattal rendelkező tagja van. A parlament és a kormány illetékes bizottságainak egy-egy szavazati joggal nem rendelkező képviselője meghívottként vesz részt a testület munkájában.

[146]Törvény írja elő, hogy az államnak a Nyugdíjbiztosítási és az Egészségbiztosítási Önkormányzatok részére 300 milliárd forint értékű vagyont kell juttatnia gazdálkodásuk megalapozása céljából. Mindezideig tisztázatlan azonban, hogy milyen vagyonról van szó, mikor, hogyan, mi módon és milyen megosztásban történik a vagyon átadása.

[147]A szabad orvosválasztás bevezetése a városokban a lakosság általános megelégedésével találkozott. A kislétszámú településeken (az összes településeknek több mint felénél) legfeljebb egy orvos működik. A szabad orvosválasztás bevezetése ezért a kislétszámú települések lakossága számára csupán formális.

központilag megállapított „fejkvóta" szerint fizetett javadalmazással.[148] Lehetőség van a háziorvosi praxist – az önkormányzattól függetlenül – magánorvosként is végezni.[149]

– Kialakítás alatt áll a kórházak és a járóbetegek szakorvosi ellátásának teljesítményekhez kötött finanszírozási rendszere is. Egyelőre a különböző egészségügyi szolgáltatások (kezelés, röntgen, műtét stb.) árainak megállapítása körüli csatározások folynak. Az átalakítás részleteiről és hatásairól ma még nem lehet képet adni.

4.3.6. Fejlesztési irányok

Azt valószínűsítjük, hogy az egészségügyi szolgálat az elkövetkező években – szereplőinek eltérő érdekeken alapuló mai összeütközései és csatározásai ellenére – mindenekelőtt a *finanszírozási kényszerek miatt*, a szükségletekhez jobban igazodó, flexibilisebb, a jelenleginél sokrétűbb és *decentralizáltabb, hatékonyabban működő közegészségügyi és egészségbiztosítási rendszerek kialakításának irányába fejlődik.* Arra számítunk, hogy az egészségügyi rendszer ma érvényesülő kórházcentrikusságát olyan *közegészségpolitika* fogja felváltani, amely a lakosság egészségi állapotára koncentrál, a betegségeket igyekszik *megelőzni*, jobban koordinálva és kisebb költséggel az egészségségmegőrzést is célul tűzi ki. Megerősödik a házigondozás intézménye. A kórházi ágyak nemzetközi összehasonlításban is magas száma – elsősorban az elfekvő betegek kórházi ápolásának a leépülésével – a következő években csökkenni fog. Számítani lehet arra is, hogy a kórházi ágyak struktúrája a betegségarányok elmozdulásait követve már a közeljövőben jelentősen változik.

Meglehetős biztonsággal lehet állítani, hogy az állami költségvetésből finanszírozott *egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított arányának számottevő emelkedésére a hosszú évtized egészében nem kerülhet sor.* Ez önmagában is olyan, a lakosság egészségügyi alapellátását szolgáló közegészségpolitikai program kialakítását és megvalósítását állítja előtérbe, amely az ésszerű és költségmegtakarító, de a szükségletekhez gyorsan igazodó megoldásokat kedvezményezi. Arra számítunk, hogy az egészségügy finanszírozása *többszereplős alapokra helyeződik* (állam, önkormányzatok, munkáltatók és páciensek), és a költségesebb, kényelmi szempontokból magas színvonalú ellátás költségeit az igénybevevő fogja megfizetni.

Az ország méreteihez képest sok az orvos. Többségük nemzetközi színvonalú szakismeretekkel rendelkezik. A magyar orvosképzés is európai színvonalú. Ezért a magyar egészségügy gyökeres *átszervezés*éhez, az alapellátást meghaladó szolgáltatások (részben) piaci alapokra helyezéséhez a *szakemberellátottság biztosított.* A bőséges szakemberellátottság, a viszonylag alacsony bérek, a kielégítő (európai) szakmai színvonal valószínűsíti, hogy a külföldiek által igénybevett egészségügyi szolgáltatások számottevően bővülni fognak és – noha nagy a tőkeigényük – ehhez fejlesztések is kapcsolódni fognak. Nem lehet kizárni emellett, hogy – bizonyos szakterületeken – az igényekhez igazodó átszervezések, a takarékos megoldások *orvosok munkanélküliségét* fogja létrehozni.

[148] A háziorvoshoz tartozó páciensek számának felső korlátját meghatározták. Amennyiben az adott háziorvoshoz ennél nagyobb számú beteg tartozik, a „fejkvóta" összege a háziorvos számára degresszívvé válik. A fejkvóta differenciált; idősebb korú páciens után például magasabb a fejkvótadíj.

[149] A nagyfokú bizonytalanság és kockázatvállalás, a magánpraxishoz szükséges jelentős anyagi befektetések, az ilyen típusú vállalkozások egyelőre kedvezőtlen feltételei és az orvosok magánvállalkozásban való járatlansága miatt a háziorvosoknak csupán töredéke választotta a magánvállalkozóként folytatott háziorvosi praxist. Magyarországon jelenleg mintegy 6000 háziorvos működik, közülük 1992 végéig csupán 120 a magánvállalkozásban működő háziorvos.

Az egészségügyi rendszer intézményi struktúrájának átalakulásában érvényesülő *főbb irányzatok* több-kevesebb biztonsággal prognosztizálhatók.

– Arra számítunk, hogy megmarad a lakosság döntő többségére kiterjedő, a jelenlegihez képest *valamelyest leszűkített* és takarékosabban megszervezett, ennélfogva a mainál olcsóbb *alapellátás*. Elképzelhető, hogy a nagyköltségű műtéteket és hosszú időt igénylő kórházi kezelést az alacsony jövedelmű emberek részére rászorultsági elv alapján működő egészségügyi alapból finanszírozzák, míg a magasabb jövedelműek ezt részben, vagy egészében maguk fizetik.

– Arra számítunk, hogy – a területi önkormányzatok kezelésében, de részben központi alapokból finanszírozva – jelentősen *bővülni fog* a megelőzést is végző *alapvető jelentőségű szolgáltatások intézményrendszere* (alkoholbetegek, drogfüggők,[150] mentálisan és/vagy fizikailag fogyatékosok részére) és jobban fog igazodni a szükségletekhez. Feltételezzük, hogy vegyes finanszírozás mellett kibővül a gyógyíthatatlan betegek, továbbá egyedül maradt és ápolásra szoruló öregek bentlakásos ellátását biztosító intézmények hálózata.

– Fokozatosan kiterjed majd azoknak a háziorvosoknak a köre, akik az önkormányzatoktól független *magánorvos*ként látják el a teendőket. *Növekszik a* piaci alapokon működő *magánpraxis*t folytató orvosok, magánklinikák, magánszanatóriumok száma is. Ezek pacientúrája egyfelől a tehetősebb rétegekből fog állni, másfelől a nyugat-európai országoknál olcsóbb, magas színvonalú ellátást igénylő külföldiek igényeire épülve fog létrejönni és gyarapodni. „Elitellátást" nyújtó részlegek az állami, illetve önkormányzati tulajdonban maradó nagyobb közkórházakban is kialakulnak. Az ebből származó többletjövedelem számottevő részét célszerű a kórház (épület, eszköz- és műszerállomány) korszerűsítésére fordítani.

– A következő években jelentős számú olyan *magánbiztosító és magánegészségügyi intézmény* kezdi majd meg működését, amely nagyobb és tőkeerősebb hazai és/vagy vegyes, illetve külföldi tulajdonú vállalatok és cégek alkalmazottai számára fogja fedezni (részben vagy egészben vállalati költségként) az átlagosnál magasabb színvonalú ellátást.

Az összehangolt fejlődés biztosításához *ki kell dolgozni* a résztvevők nélkülözhetetlen informálását is. Ez egyben a magyar egészségügy egészének *hosszú távra szóló*, a pénzügyi kérdésekre is kitérő, a jelenlegi vitákban *konszenzust teremtő programj*át is szolgálni fogja.

4.4. Oktatás és szakképzés

4.4.1. Az iskolarendszer struktúrája és jelenlegi helyzete

A magyar iskolarendszer alapja az 1940-es évek végétől a 8 osztályos egységes általános iskola.[151] Az itt végzettek továbbtanulásának három fő útja:

– a 4 éves időtartamú, általánosan képző gimnázium,
– a középfokú szakképzettséget biztosító 4 éves szakközépiskola és
– a 3 éves időtartamú szakmunkásiskola.

[150]Magyarországon egyelőre az AIDS betegek száma rendkívül alacsony, elkülönített kezelésük többé-kevésbé megoldottnak látszik.

[151]Az általános iskolát megelőző *óvoda*, amelynek problémáira e tanulmány nem tér ki, az alapoktatás szerves része Magyarországon. 1990-ben a 3–5 éves gyermekek több mint 90%-a járt óvodába és az általános iskola első osztályába beiratkozottak 92,5%-a közvetlenül az óvodából lépett át a kötelező iskoláztatásba. Szakértők szerint az óvoda a magyar oktatási rendszer legszínvonalasabb nevelési intézménye.

Korábbi demográfiai folyamatok hatására 1988 és 1993 között jelentősen csökkent az *általános iskolát végzett fiatalok* száma, akiknek a korábban kialakultnál jóval nagyobb része a középiskolákban tanult tovább. Ezt a szerkezeti változást a gazdasági visszaesés is erősítette, mivel az kedvezőtlenül érintette a közoktatás rendszerébe integrált, duális jellegű (azaz közismereti tárgyakat is magában foglaló) *szakmunkásképzést*. A gyakorlat oktatása túlnyomórészt vállalati tanműhelyekben történt. A gazdasági válság hatására a vállalatok jelentősen csökkentették a költséges gyakorlati képzést. Így a középiskolák 1991 után meg tudták őrizni az első osztályos tanulók előzőleg kialakult magas számát, míg a szakmunkásképzés abban a mértékben szorult vissza, amilyen mértékben az általános iskolát végzettek száma csökkent.

Magyarországon európai összehasonlításban fejlett a magasan kvalifikált szakmunkásokat és a „középfokú" szakembereket képző *szakoktatási hálózat*.[152] A középfokú szakképzésben, különösen a szakközépiskolákban, jelentős az esti és levelező oktatás aránya.

Az évszázados múltú magyar *felsőoktatás* a háború előtti évtizedekben viszonylag szerény keretek között működött, de domináns szerepet töltött be a tudományos kutatásban. Hallgatóinak száma az 1940-es évek végétől rendkívül gyorsan nőtt és 1965-ben már meghaladta a 90 000 főt. Ez a *gyors növekedés egy évtizeddel megelőzte a nyugati piacgazdaságokét* és az 1970-es évekre nemzetközileg is *magas szintre emelte az ország szakemberellátottságát*. Ez az egyik oka annak, hogy az 1960-as évek közepétől a hallgatók száma csak kismértékben nőtt, de a középiskolát, különösen a gimnáziumot végzettek továbbtanulásának aránya így is elég magas.[153]

A felsőoktatási intézmények száma a háború előtti 16-ról 1992-ig 91-re emelkedett. Az *oktatók* száma 1937 és 1993 között 1700-ról 17 700-ra nőtt. A felsőoktatás egyik fontos szerkezeti változása volt az 1940-es évek végén az *esti*, majd a *levelező oktatás* bevezetése. Az elmúlt évtizedben e képzés szerepe jelentősen csökkent és súlypontja a kiegészítő és posztgraduális képzésre tolódott át. A felsőoktatás másik jelentős szerkezeti változtatása az 1960-as évek közepétől az egyetemekkel párhuzamosan működő, *3 éves időtartamú*, műszaki, mezőgazdasági és gazdasági *főiskolai* oktatás kiépítése volt. Az utóbbi években a felsőoktatás összes hallgatóinak közel a fele főiskolákon tanul.

Az iskolarendszerű oktatásban jelenleg több mint 180 000 *pedagógus* tanít. Ezen kívül sok a másodállásban oktatók száma. Az igazgatási, ügyviteli és más kisegítő személyzet létszáma mintegy 70 000 fő. A pedagógusállomány[154] *képzettségi szintje* magas, mivel Magyarországon már hosszabb ideje még az óvónőket és a tanítókat is felsőfokon képezik ki.[155] A pedagógusellátottság Magyarországon jónak értékelhető.

Magyarországon az iskolai oktatás és szakképzés folyó kiadásainak több mint 80%-át a költségvetés fedezi. Az oktatás költségvetési kiadásainak a GDP-hez viszonyított aránya az 1973. évi 3,4%-ról 1990-ig 5,6%-ra emelkedett és azóta is tovább nőtt. Ez az arány nemzetközi összevetésben meglehetősen magas.

[152] 1992-ben 422 önálló és 125 gimnáziummal együttműködő szakközépiskola, 317 szakmunkásiskola, 921 szakiskola és 189 speciális szakiskola működött. Ezek 96-féle technikusi, 55 más középfokú szakképesítést és 269-féle szakmunkásképesítést adtak.

[153] A gimnáziumban érettségizettek közel kétharmada, a szakközépiskolákban érettségizetteknek több mint egyötöde tanul tovább a felsőoktatás nappali tagozatain.

[154] A pedagógusok többségét foglalkoztató általános iskolákban a tanítók, tanárok között igen magas, jelenleg 83,5% a nők aránya.

[155] A pedagógusképzésnek domináns szerepe van a jelenlegi felsőoktatásban. 1992-ben a felsőoktatás nappali tagozatos hallgatóinak 35%-a, az esti és a levelező hallgatóknak 41%-a pedagógusképzésben vett részt.

4.4.2. Az oktatás és szakképzés problémái

A magyar oktatásügy meghatározó problémái elsősorban a *közoktatás elavult iskolaszerkezetével* és a fiatalok számának *demográfiai*lag meghatározott visszaesésével függnek össze.[156] A jelenlegi feltételek között a jövőben az érettségizettek száma jelentősen csökkenne, ami akadályozná a felsőoktatás fejlesztését.

További problémát jelent, hogy más országokhoz hasonlóan Magyarországon is nagy különbségek mutatkoznak az eltérő társadalmi-családi környezetből és a különböző fejlettségi régiókból származó fiatalok tudása, tanulmányi eredménye és továbbtanulása között. A fiatalok továbbtanulását a három középfokú iskolatípus önmagában is szelektálta. Így a továbbtanulóknak eddig mintegy felét felvevő *szakmunkásiskolákba* nagyobbrészt a *gyengén tanulók* és a *középiskolákból kiszorultak jutottak*. Ez arra is magyarázatot ad, hogy a középiskolákban jóval alacsonyabb az iskolából kimaradók aránya, mint a szakmunkásiskolákban.[157] A közoktatási rendszer egészének vesztesége jelentős.[158]

Az 1993-ban elfogadott *közoktatási törvény* szerint az „*alapfok*ú iskolai végzettség" *8 évről 10 évre* emelkedik. A törvény az eddigi 8+4 osztályos iskolaszerkezet fenntartása mellett legalizálta a közelmúlt spontán folyamatát, amelynek során számos középiskola az általános iskola felső évfolyamára is kiterjesztette tevékenységét, azaz „lefelé" kezdett terjeszkedni és 6 vagy 8 osztályos gimnáziumi oktatást vezetett be.

A törvény alapján a *közoktatásnak 8 szerkezeti alaptípusa* lenne, amelyek valószínűleg növelnék a közoktatás szelekciós hatását. Ez is előtérbe helyezi az alapiskolák kiegyenlítő szerepének erősítését, a pedagógiai munka fejlesztését, a pedagógusok anyagi helyzetének javítását.

A *közoktatás pedagógusai*nak kötelező *óraszáma* ma nemzetközi összehasonlításban alacsony.[159] A felsőoktatásban nincsenek teljesítménynormák: az oktató/hallgató arány e területen is alacsony. A pedagógusok jórésze, oktatási munkával való túlterheltségük (túlóra, esti iskolákon való tanítás stb.) ellenére, alacsony keresete miatt más jellegű (nem oktatói) munka vállalására is rákényszerül, így széleskörűen terjedt el a munkahelyen kívüli munkavállalás gyakorlata. A különkeresetért folyó küszködés elvonja a pedagógusok figyelmét és erejét a nevelői munkától, ugyanakkor a szűkös pénzügyi keretek között a szükségesnél nagyobb *pedagóguslétszám* is nehezíti a pedagógusbérek emelését.

Az oktatás fejlesztését a *pénzügyi források* szűkössége is nehezíti. Az oktatási kiadások relatív arányának növekedése olyan viszonyok között megy végbe, amikor a gazdaság zsugorodásban van és az egészségügyhöz hasonlóan az oktatási ráfordítások áremelkedése meghaladja az átlagos infláció mértékét. Így az oktatási kiadások GDP-hez viszonyított arányának az előzőekben vázolt nagysága és emelkedő tendenciája reálér-

[156] Az általános iskolát végzők száma az 1988. évi csúcsról, 171 000 főről – a demográfiai előrejelzések szerint – 1995-ig 118 000-re, majd 2005-ig mintegy 110 000 főre csökken.

[157] Az elmúlt négy év alatt a tanulóknak a gimnáziumokban 12%-a, a szakközépiskolákban 16%-a, a szakmunkásiskolákban viszont az elmúlt három év alatt 27%-a morzsolódott le.

[158] Az 1980-as évek elején a lemorzsolódás aránya 28–29% körül volt, ami az évtized közepére 23–25%-ra mérséklődött. Az arány 1989-től ugrásszerűen megemelkedett és 1991-ben a tanulmányaikat félbehagyók aránya meghaladta a 34%-ot.

[159] Az egy pedagógusra jutó tanulók száma az általános iskolákban a korábbi 15-ről 12-re, az egy osztályteremre jutó tanulóké pedig 30-ról 22-re csökkent. Az osztálytermeknek mindössze 7%-ában haladja meg a tanulók száma a 31 főt.

tékben csökkenést jelent. Az oktatás szerkezete ugyanakkor a jóval költségesebb közép- és felsőoktatás felé tolódott el.

A utóbbi évek megváltozott viszonyai között az *oktatási* kiadásokon belül a *bérköltségek* bizonyultak a legjelentősebb költségtényezőnek. Az összes működési költségekből 1990-ben a bérköltségek aránya az általános iskolai oktatásban közel 50%-ot, a középfokú oktatásban 52, a felsőfokú oktatásban pedig 40%-ot tett ki.[160] Ez részben a létszámok és a nominálbérek, részben a társadalombiztosítási járulék emelkedésének a következménye, miközben a reálbérek csökkentek. Az oktatási kiadások másik jelentős tételét az iskolai szociális kiadások jelentik.[161] Az összes ilyen jellegű szociális kiadások aránya az oktatás folyó kiadásaiból az 1970-es években fokozatosan nőtt, 1983-ban meghaladta a 30%-ot és azóta többé-kevésbé ezen érték körül ingadozik.

Az előzőekből következik, hogy az oktatás dologi kiadásaira és a beruházásokra fordított kiadások aránya és reálértéke jelentősen zsugorodott. A jövő szempontjából különösen nagy kockázatot jelent az *oktatási beruházások*nak az 1970-es évek óta tartó csökkenése.

4.4.3. Fejlesztési irányok

A közoktatás, a szakképzés és a felsőoktatás egymással szorosan összefüggő problémái megoldásának, a társadalom és a gazdaság jövőbeni igényei kielégítésének kulcsa a közoktatás iskolarendszerének és a nevelés tartalmának és módszereinek korszerűsítése. A társadalom és a gazdaság modernizálása a jelenleginél megalapozottabb és szélesebb körű műveltséget és ennek alapján a *közép- és felsőfokú szakképzettség további fejlesztését* igényli. Ehhez, kiinduló feltételezésünk szerint, a középiskolába beiratkozó fiataloknak az 1980-as évek végén már elért magas számát, az általános iskolát végzők jelentős csökkenése ellenére is fenn kell tartani. Ezen belül növelni kell a gimnázium jellegű középiskolába járók arányát.[162] E cél megvalósításának nehézségeit a feltételezett továbbtanulási arányok jelzik. Eszerint a 8 osztályt végzettek közül a középiskolában továbbtanulók arányát jelentősen, az elmúlt években kialakult 45–50%-ról fokozatosan 75%-ra kellene növelni. Az ezredfordulóhoz közeledve már a 12 osztályos oktatás és az ennek megfelelő új iskolastruktúra megvalósítására számítunk.

A középiskolai továbbtanulás arányainak feltételezett gyors növelése esetén a *duális szakmunkásképzés* nem maradhat a közoktatás keretei között, hanem az a 10 osztályos alapiskolázást, illetve a 12 osztályos oktatást követő, nagyobbrészt iskolán kívüli szakképzés feladatává válik.

A *felsőoktatás*ban növelni kell a hallgatók számát. A korábbi általános és kötelező felvételi vizsgarendszer helyett a képzési idő alatti, a tanulmányi követelmények útján történő szelekció szerepét célszerű erősíteni. Ez önmagában is megkívánja az első évfolyamos hallgatók számának emelését. Ésszerűnek tekinthető a hallgatói létszám növelése azért is, mivel ez korlátozza a munkaerőkínálatot és, megfelelő képzés esetén, a

[160]Varga (1991).

[161]Ide tartoznak a napközi otthonok, az iskolai étkeztetés, a diákotthonok, illetve kollégiumok fenntartási költségei – beleértve az ott foglalkoztatottak bérköltségeit is –, valamint az ösztöndíjak, segélyek és más hasonló kiadások. (Például a felsőoktatás hallgatói közül rendszeres állami támogatásban részesülők aránya az 1980-as évek eleji 80–82%-ról 1991-re 98,9%-ra emelkedett, miközben a szerény mértékű tandíj bevezetésére mindezideig nem került sor.)

[162]Ennek a feltételezésnek a számszerűsítését a 22. tábla részletezi.

munkaerőkeresletnek jobban megfelelő munkaerőt bocsát ki, ami mérsékelheti a munkanélküliséget. A felsőoktatás fejlesztésének szükségességét leginkább a nemzetgazdaság munkaerőkereslete indokolja, ha ennek alakulását prognózisunk időhorizontján túlnyúló távlatban is vizsgáljuk. Végül számítani lehet arra is, hogy továbbra is fennmarad vagy növekszik a felsőoktatásban a Magyarországon tanuló külföldi diákok már ma is tekintélyes száma és aránya.

A „társadalmi kereslet" elemzése arra hívja fel a figyelmet, hogy az eddigi iskolázási struktúra fenntartása esetén az érettségizettek száma gyorsan csökken és az utóbbi évek viszonylag magas továbbtanulási aránya mellett is a jelenleginél alacsonyabb szinten stagnálna a felsőoktatásba belépő hallgatók száma 2005-ig. A közoktatás iskolarendszerének, a nevelés tartalmának és módszereinek előzőekben vázolt korszerűsítése alapján, továbbá számolva a 12 osztályos általános oktatás fokozatos megvalósulásával feltételezhető, hogy a gimnázium jellegű középiskolákban érettségizett és *egyetemeken*, illetve *főiskolákon tovább tanulók aránya* a jelenlegi 65%-ról fokozatosan 75%-ra, a szakmai középiskolákból tovább tanulók aránya pedig a mai 22%-ról 33%-ra emelkedik. (Ezt a variánst mutatja be a 23. táblázat.) Valószínű, hogy ez a még reális szcenárió a 2005-ig elérhető fejlődés felső határát jelzi.

A felsőoktatás fejlesztésére nemrég kidolgozott program előirányozza, hogy a *felsőoktatás szerkezete többfokozatú legyen*: biztosítsa a szelektivitást, az átlagos képzési idő csökkentését, a különböző diplomák egymásra épülésének lehetőségét és tudományos színvonalát. A program szerint a képzésben érvényesülnie kell a rugalmasságnak, a tanszabadságnak, az önálló tanulásra való idő biztosításának.

Be kell vezetni a nyugat-európai képzéshez illeszkedő oktatási kölcsönrendszert. Multidiszciplináris, sok karú, regionálisan integrált felsőfokú oktatási intézmények kialakulása várható, amelyeknek *szerepe nő a tudományos kutatásban* is.

Ma még vitatott a hallgatók intézménytípusok és szakirányok szerinti megoszlása, valamint a *munkával kombinált képzés* jövőbeni szerepe.

Az oktatás előzőekben vázolt fejlesztésének megvalósulása esetén évről évre emelkedni fog a 14 éven felüli iskolába járó fiatalok aránya, ami 2005-re elérheti a mai élenjáró európai piacgazdaságok szintjét. A fiatal népesség számának demográfiai csökkenése miatt azonban az iskolába járók száma még ez esetben is mintegy 100 000-rel kevesebb lesz 2005-ben, mint volt 1990-ben, bár közel 300 000-rel több, mint amennyi a jelenlegi iskolázási arányok esetén lenne (a részletes adatokat a 24. táblázat tartalmazza).

Az oktatás és szakképzés fejlesztésének alapvetően fontos feltétele a megfelelő számú, jól képzett és hatékonyan dolgozó pedagógus, valamint a jól felszerelt és korszerű oktatási intézmények. A magyar *oktatásügy* jelenlegi *ellátottsága* sok kívánnivalót hagy maga után, de a kiinduló adottságok nem gátolják a jövő szükségleteihez jobban igazodó fejlődést. A személyi feltételek javítása egyfelől a pedagógusképzés korszerűsítésével, másfelől az *oktatói keresetek* teljesítménykövetelményekkel összehangolt *növelésével* érhető el.

Az anyagi, tárgyi feltételek javítása, az ország gazdaságának jelenlegi nehéz helyzetét figyelembe véve, elsősorban a rendelkezésre álló erőforrások célszerűbb elosztását és hatékonyabb felhasználását igényli. Emellett már most meg kell kezdeni a közoktatási intézmények fejlesztését és a felsőoktatási intézmények részbeni rekonstrukcióját, felszerelésük modernizálását. Ennek ellenére, ma csak arra lehet számítani, hogy a gazdaság lassan meginduló növekedése mellett az oktatási ráfordítások GDP-hez viszonyított arányának fennmaradásával is javítani lehet az oktatás anyagi ellátottságát.

Az oktatáspolitika területén megtett lépések az elmúlt évtizedben rögtönzés jellegűek

voltak. Pedig az oktatás személyi és anyagi feltételeinek javítása, hatékonyságának emelése szakszerű tervező munkát, további alapos vizsgálatokat és sokoldalú számításokat igényel. Ezért az ésszerű oktatásfejlesztés legfőbb feltétele és legsürgősebb feladata: az egész közoktatást, szakképzést és felsőoktatást átfogó, egymással összehangolt, konszenzuson nyugvó *oktatáspolitikai stratégia* kidolgozása.

5. Társadalmi konfliktusok, társadalomlélektani tényezők

Alkotmányos reformot hat hónap alatt keresztül lehet vinni, a gazdasági reformnak széles körben érezhető jótékony hatásaira hat évig is várni kell, a demokratikus intézmények megszilárdulásához, a demokratikus állampolgári kultúra kialakulásához hatvan év is szükséges lehet.[163] Valóban: a modern piacgazdaságra, a demokratikus társadalomra való átállás hosszú folyamat és ennél is jóval tovább tart a társadalomlélektani tényezők adaptálódása a társadalom és a gazdaság átalakulásához, a társadalmi konfliktusok levezetését szolgáló intézmények és technikák meggyökeresedéséhez.

A *Kádár-rendszer kiszámítható és stabil* kereteket nyújtó *játékszabályokat* teremtett a társadalom számára. Tudott volt, hogy a szovjet dominanciáról, a nemzeti függetlenség és nemzettudat problémáiról, a valóságban létező nemzeti-nemzetiségi, faji vagy vallási ellentétekről nyilvánosan szólni nem lehet. Az államszocializmus rendszerében más *tabu*khoz is hozzászoktak az emberek. Megkérdőjelezhetetlen volt az állampárti hatalmi rendszer. Többé-kevésbé tiltott témák voltak a politikai elit kiváltságai, a deviáns magatartások és szokások stb. Retorzióktól tartva (állásból való elbocsátás, fegyelmi eljárás, hatalmi késztetés emigrációra stb.) az emberek tudomásul vették, hogy ha elfogadják a játékszabályokat, akkor számos lehetőség van arra, hogy nyugati életmódmintákat követő egyéni, családi törekvéseiket, saját munkán alapuló gyarapodásukat (lakás, ház, kocsi, nyaraló, külföldi út) megvalósítsák.

A társadalom széles körében terjedt el a korlátozott hatókörű felemás *individualizáció*, a „magamnak dolgozom" filozófiája és gyakorlata, amely keveredett a kiszolgáltatottságtól, a függéstől, a személyes létbe való beavatkozástól és a társadalmi ellenőrzés nyílt formáitól való félelemmel és tartózkodással. Ezen kereteken belül az államszocializmus társadalmának polgára fogyasztóként és magánemberként (tudásától, tehetségétől, szorgalmától, leleményességétől, mozgékonyságától függően) követhette a maga által meghatározott élet- és mozgásteret. A társadalom jelentősebb rétegei számára nem nyílt tér arra, hogy a politikába, az államvezetésbe beleszóljon, azokban részt vegyen. A civil szervezetek szinte teljes hiánya is a *magánszféra* felé fordította az embereket. Szinte kizárólag a *szakma, a szaktudás és a saját kis egyéni tulajdon gyarapításán való munkálkodás* vált fontossá, az egyéni érvényesülést biztosító bázissá. Az emberek jórészt lemondtak a politikába, a társadalmat foglalkoztató általános és helyi kérdésekbe való beleszólásnak még az igényéről is. Az emberek többsége igyekezett minél többet kapni, kisajtolni a tőle idegen állampárttól, pártállamtól.

Magyarországon a *rendszerváltás* – mint bemutattuk – előkészítetten, szinte előre megtervezve ment végbe. Az utca embere *tapsolt*, vidáman tüntetett az új hatalom lét-

[163] Dahrendorf (1990).

rejöttéhez, a szovjet hadsereg egységeinek távozásához, az ország függetlenségének visszanyeréséhez. Azt *várta*, hogy a példásan előkészített átalakulásnak a Magyarországa, a KGST országok reform-eminense, a berlini fal lebontásának kezdeményező részese kisebb megrázkódtatások árán a Nyugat lelkes biztatása mellett és – feltehetően kevésbé lelkesen adott – anyagi segítségével gyors fejlődésnek indul, ami hamarosan lehetővé teszi a turista szemmel megismert nyugati (elsősorban osztrák) életforma-modell követését.

A valóságban azonban Magyarországot mély válság gyötri. Az ország határaihoz nem is annyira távolból (a volt Szovjetunióból) és egészen közelről (a volt Jugoszláviából) a TV nap mint nap leégett lakhelyek üszkös romjait, temetetlen holtakat és az emberi öldöklés egyéb szörnyűségeit mutatja. A háborúk elől, a nemzetiségi gyűlölködés veszedelmei elől családok tízezrei menekülnek Magyarországra és tengetik menekülttáborokban életüket.

Van sok *sikeres nagy- és kisember* Magyarországon. Új vállalkozók és új vállalkozások tűnnek fel, teremtenek biztos egzisztenciát tulajdonosuknak, illetve alkalmazottaiknak. Az átörökölt vállalatok utódszervezetei közül akad olyan, amelyiknek sikerül az átalakulás és megállja a helyét az új feltételek és piaci körülmények között. Emberek, csoportok gyarapodnak a feketegazdaságban, illetve a szürke gazdaságban működve. Vannak átalakult és jól működő mezőgazdasági termelőszövetkezetek és sikeres újgazdák is, akik minden nehézség ellenére termelnek, eladnak és jövőt építenek. Mások a korábban szorgalommal és ügyességgel gyűjtött kis vagyonuk keretei között élnek és érzik jól magukat. A kórházak, iskolák, színházak, hangversenytermek, templomok működnek. Temérdek különböző újság jelenik meg. Kutatók és művészek hazai és nemzetközi sikereket érnek el. A társadalom egésze azonban *feszültséggel és szorongással telített.*

A lakosság a nemzeti lét szempontjából olyan alig felbecsülhetően fontos dolgokban gyarapodott, mint a szuverén nemzeti önmeghatározás lehetősége, demokratikus államiság és szabad állampolgári lét. A túlnyomó többség azonban egyúttal *egzisztenciális leromlás*t és *fenyegetettség*et él meg; romlanak az életviszonyai, bizonytalanná vált saját és a gyermekei jövője.

Mint sokszor már a történelem folyamán, Kelet-Közép-Európában (a világgazdaság e peremvidékén) *elválhat egymástól a demokrácia, a modernizáció és a társadalmi jólét.* Ilyen helyzetek gyakran gerjesztenek kompenzáló „tömegideológiákat" (úgyszólván készen állnak rendelkezésre az agresszív nacionalizmus, vagy a valamiféle „sajátosan nemzeti jellegű harmadik út" eszméi), vagy erősítenek fel tekintélyelvű rendszerek meghonosítására vonatkozó törekvéseket. A magyar politikában is megjelentek már ezek az irányzatok, egyelőre kevés sikerrel. Az emberek többsége józan és visszafogott. A nagyobb politikai pártok eléggé határozottan helyezkednek szembe az ilyen tendenciákkal. A *demokratikus jogállamiság* alkotmányos keretei a mai Magyarországon *szilárd*aknak látszanak.

A feszültség és szorongás ugyanakkor *passzivitás*t gerjeszt. A többnyire alacsony választási részvétel is annak jele, hogy az emberek egy része lemond saját feltételrendszerének alakításáról.

A gazdasági-társadalmi folyamatokban az emberi élethelyzetek *polarizálódása* megy végbe. A jövedelem- (és vagyon)differenciálódás, feltehetően a bemutatottnál, a számbavehetőnél erőteljesebben érvényesül. A szegénység terjeszkedését másik oldalon a gazdagság gyarapodása kíséri. Az iskolákban újra megjelentek a „szegény gyermekek" tömegei, akik ruházkodásban, táplálkozásban, tanulási esélyekben eleve hátrányos helyzetben vannak. Más gyermekeket viszont luxusautóval visznek az iskolába.

Az újgazdagok *hivalkodó fogyasztása*, a jólét és a vagyon hangsúlyozott mutogatása ingerli a társadalomnak a korábbiaknál kedvezőtlenebb feltételek közé került többségét. Az ugrásszerűen megnőtt *kriminalitás* valóságos csendes háborút folytat a „gazdagok" ellen, nem mindig nélkülözve a közvélemény egy részének kárörömét. Ebben szerepe van annak is, hogy az emberek sejtik (sokszor éppenséggel nagyon is jól tudják), hogy számos „kiemelkedés" mögött *korrupció*, hatalommal, illetve információval való visszaélés, a törvényes keretek kijátszása (a törvényhézagok kihasználása) húzódik meg. Ugyanakkor a kriminalitásnak a („van mit lopni" helyzetből és a nemzetközi maffiáknak a Magyarországon is érvényesülő térhódításából fakadó) terjedése a kisembereket is veszélyezteti. Ez az emberi feszültségek és szorongások újabb dimenzióját nyitja meg.

Az *emberek mint magyarok* kissé sértve érzik magukat. Azt követően, hogy a külföldre utazás lehetőségei megnyíltak, Európa országaiban csodálkozással és bizonyos elismeréssel fogadták a magyarokat. Mikor tisztázódott, hogy Magyarországnak nem Bukarest, hanem Budapest a fővárosa, sokszor 1956-ra emlékezett a beszélgetőpartner: „Ja, maguknál volt az a forradalom az oroszok ellen?!" A lábon maradt magyar gazdasági reformnak is volt valamiféle jó, elismerést kiváltó visszhangja: „Maguknál csinálnak valami reformot, valamilyen piacgazdaságot?" – kérdezték sokszor és figyelmeztettek: „Óvatosak legyenek vele!" A keletről Magyarországra jött vendégek méltányolták az itteni, a kelet-közép-európai országokban akkor még szokatlanul széles kereskedelmi áruválasztékot, a nem tabu témákban a szókimondás, a kritikai hang használatának a lehetőségeit. Sokszor hangzott el a szocialista országokból jött emberek, sőt hivatalos delegátusok szájából: „Ti magyarok túl jól éltek!" Az államszocialista berendezkedés és a szovjet dominancia ellenére a „felkelés országa", a „reformország", a „gulyásszocializmus országa" címszavak *erősítették a magyar identitástudatot.* Most pedig az átalakulás nehézségeivel küszködő Magyarországot és a magyarokat inkább a szánakozás, a lenézés és az elfordulás jelei érik.

A régi hatalmi rendszerek összeomlása után az volt a várakozás, hogy a *szomszéd országokban élő* mintegy 3 millió *magyar* számára a kisebbségi lét korábbiakban nyomasztó volta felenged, nyelvüket a közéletben is használhatják majd, megfelelő iskolahálózattal és magyar-voltukban jó életfeltételekkel rendelkező sors vár reájuk. A rendszerváltások a szomszéd országokban ezeket a várakozásokat nem, vagy alig váltották valóra. A Jugoszlávia északi részén élő magyar kisebbség pedig a háborúk, a környezetükben zajló etnikai tisztogatások folytán potenciálisan veszélybe került. A magyar belpolitikai életben megjelent „magyarkodás" akciókat és reakciókat kiváltó ellenpárja a szomszéd országokban tapasztalható (politikai oldalról ugyancsak szított) magyarellenes agresszív nacionalizmus.

A magyar közvéleményben az *agresszív nacionalizmus* általában nem nyert teret, jóllehet a szomszéd országokban megújuló magyarellenes akciók erős visszatetszést okoznak. A nyíltan *antiszemita megnyilvánulások* csupán szórványosak (nem egy esetben a politikai csatározások mellékhangjaiként jelennek meg), majdnem kizárólag csupán az idősebb nemzedékekben találkoznak némi tetszéssel. Agresszívan nacionalista csoportok ugyan hangosan forognak a politika porondján, de gyengék, kislétszámúak, gyűléseikre csupán kevés embert tudnak megmozgatni.

Tömegesen érzékelhető *problémák jelenleg a cigány etnikummal* kapcsolatban vetődnek fel. A cigányok átlagosan szegényebbek, több közöttük a munkanélküli és más kultúrával rendelkeznek, mint a nem cigány magyarok. A magyar társadalom más szegény rétegeivel szemben versenyhelyzetben vannak (ki kapja a szociális segélyt, kit vesznek fel egy munkahelyre). A cigányellenes előítéleteknek (és megfordítva: a cigá-

nyok között a nem cigányokkal kapcsolatos előítéleteknek) objektív alapja van. A munkanélküliség, az elszegényedés az előítéletek éleződésének irányába hat. Az éleződés tünete a kis létszámú skinhead csoportok cigányellenes erőszakoskodása, ami egyelőre csupán rendőri probléma. Ugyanezek *a skinhead csoportok* a Magyarországon élő, tanuló és dolgozó színesbőrűek ellen is akciókat folytatnak.

A Magyarországon tartózkodó *menekültek* számát több mint 100 000 főre becsülik. Tartózkodásuk Magyarországon jelentős terhet jelent. Ennek ellenére a menekültekkel szemben ellenséges érzületek nem jellemzők a magyar társadalomra.

Magyarországon az emberek többségét érintő feszültségek és szorongások ellenére a *politikai légkör* nyugodt. A pártok közötti és pártokon belüli személyeskedő harcok, a túlpolitizált parlamenti munka fokozta az emberek között a politika megnyilvánulásai iránti közömbösséget, amit eddig nem tudott még semmiféle demagóg csoport a maga javára felhasználni. A következő parlamenti választásokra 1994 májusában, júniusában kerül sor. Remélhető, hogy munkaképes parlament, a gazdaság területén is ütőképes kormány fog létrejönni.

Ma Magyarországon óriási a *politikusok felelőssége*. Perdöntően fontos, hogy a politikai, kormányzati szféra mihamarabb képes legyen a társadalomban meglévő progresszív készségek mozgósításával olyan hosszú távú stratégia, stratégiai „részpolitikák" kialakítására és beindítására (a gazdaság és foglalkoztatás, a privatizáció, az agrárium, az oktatás és tudomány stb. területén), amely politikák *reális* megoldásokat kínálnak, s ezáltal növelik a társadalom számára oly fontos *orientációs biztonságot*. A mai magyar *társadalomban valóságos szomjúság tapasztalható a pontos diagnózisok iránt*. Valójában mi is zajlik a szemünk előtt és a mélyrétegekben, melyek a közelebbi és távolabbi kilátások? Az akárcsak közelítően reális és őszinte, szavahihető válaszok eloszlathatják az illúziókhoz menekvést, a reménytelenséget, ami egyébként táptalaja lehet visszakanyarodási vagy radikalizálódási törekvéseknek. Más oldalról: a hiteles diagnózis, az őszinte, szavahihető válaszok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az emberek többségében meglévő, a modernizáció szempontjából is fontos értékek és magatartásminták megerősödjenek, a gazdaságban alkotó erővé, a társadalomban és a politikában a közösségi lét megszervezésének részévé váljanak. Ez a feltétele az alkalmazkodóképesség aktív, teremtő működésének, működtetésének is.

VII. TUDOMÁNY ÉS TECHNOLÓGIA

1. Néhány szó a régmúltról

A jövőkép felvázolásához e szcenárióban is vissza kell nyúlnunk a régmúlt és a közelmúlt örökségéhez, a már beindult folyamatok jövőt is befolyásoló felvázolásához.

Bár a legrégebben működő *egyetemek* alapítása a középkorra, illetve a XVIII. századra nyúlik vissza,[164] Magyarországon *az egyetemi rendszer kialakulása a XIX. század második felére tehető.*[165] A magyar egyetemek német mintákat követő, hagyományos belső rendje, függelmi viszonyai, a professzorok köré szervezett tanszékek és természettudományos laboratóriumok stb. – jelentős változások mellett, a történelem viharait átélve – mind a mai napig fennmaradtak.

A magyar tudomány egyik alapintézményét, a *Magyar Tudományos Akadémiát* 1825-ben – Európa legtöbb korabeli királyi alapítású akadémiájától eltérően – magánosok által felajánlott pénzekből magánalapítványként hozták létre. Az Akadémia a többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában – mindenekelőtt a magyar nyelvű tudományosság műhelyeként – az 1830-as években kezdte meg működését. Később – 1860-at követően – a tudomány minden ágára kiterjedő Tudós Társasággá vált, amely autonóm módon választja meg tudományos tevékenységük elismeréseként akadémikus tagjait, s amelynek elsődleges célja a hazai tudományok művelésének serkentése.

Az Osztrák–Magyar *Monarchia felbomlása után* elcsatolt területekről áttelepített egyetemmaradványokból, illetve az I. világháború előtt alapított, de akkor még ki nem épült egyetemek felfejlesztéséből alakultak meg, bővültek ki az ország nagyobb vidéki városaiban (Debrecen, Pécs, Szeged) az új egyetemek és ekkor alapították – ugyancsak német mintára – a kelet-közép-európai régióban fehér hollónak számító, egyetemeken kívüli kis kutatóintézeteket is.[166]

[164] A Pázmány Péter Tudományegyetemet, a mai ELTE-t, amelyet 1635-ben alapították Nagyszombaton, 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztették; 1769-ben alapították a Budapesti Orvostudományi Egyetemet; 1782-ben hozták létre a Budapesti Műszaki Egyetemet.

[165] 1872-ben alapították a Szegedi Tudományegyetemet, a Kolozsvári Egyetemet és az Állatorvosi Főiskolát, 1894-ben a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolát. Ekkor alakult ki Magyarországon a művészeti felsőoktatás (1865-ben a Színház- és Színművészeti, 1871-ben a Képzőművészeti, 1875-ben a Zeneművészeti és 1880-ban az Iparművészeti Főiskola).

[166] Például az Eötvös Loránd Geofizikai Intézetet (1919), a Mezőgazdasági Növény-biokémiai Intézetet (1921), a Magyar Biológiai Intézetet (1927).

2. Az államszocialista rendszer kutatási intézményhálózata és szervezete

A *II. világháború után* megváltoztatták a felsőoktatás intézményeinek feladatkörét és vele együtt a kutatás egész rendszerét és szervezetét. A végrehajtott változtatásokat *két akkori szükséglet motiválta.*

(a) Az egyik az értelmiség hiányának megoldása volt. A háború következményeként a régi rendszer értelmiségéből sokan elpusztultak, mások az államszocialista rendszer bevezetése miatt elhagyták az országot. A Magyarországon maradt, képzett régi értelmiséget pedig politikai okokból félreállították.[167] A régi rendszerben nevelkedett és dolgozott értelmiség félreállítása hosszú évtizedekre kiható értékvesztést okozott az országnak. Így a felzárkózás célzatú erőltetett (sztálini) iparosítási modell végrehajtásához szinte teljesen hiányzott az értelmiség.

(b) A kapcsolataikat a nyugati országokkal megszüntető szocialista országok számára – többek közt a közeli újabb világháború fenyegetettségének tudatában is – plauzibilis szükségletként jelentkezett a minden területet átfogó saját kutatási és technológiai fejlesztési bázisok létrehozása és működtetése.

E két *szükséglet teljesítésének megfelelő oktatási, kutatási és fejlesztési intézményrendszer jött létre* Magyarországon is.

– Ennek keretében a felsőoktatás feladatává tették az új társadalomszerkezet átalakításának szolgálatát: a munkásokból és parasztokból (gyermekeikből) álló új értelmiség kiképzését, az egyetemi hallgatói létszám gyors és erőteljes bővítését.[168] *A kutatást* (szovjet mintára) *kivették az egyetemek feladatköréből* és önálló, e célra létrehozott, különböző területeken és profilokban működő kutatóintézetekben összpontosították.

– A nemzetközi tudományos központoktól elzárva, az egyetemekről leválasztva *alapkutatásokra koncentrált*, különböző szakterületeken működő széleskörű *kutatóintézeti hálózat*ot hoztak létre, amelynek jelentős része *a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete* alá került.

– A Szovjetunió politikai-katonai szövetségi rendszeréből és a gyorsított iparfejlesztés stratégiájából adódóan jobbára a Szovjetunióból származó műszaki eszközök és technológiák nagytömegű átvételére, a magyar körülményeknek megfelelő adaptációjára, továbbá – az elzárkózásból adódóan – az importot helyettesítő megoldásokra volt szükség. Ehhez igazodva hozták létre az alapkutatástól és az állami tulajdonba vett vállalatoktól szervezetileg függetlenített, többségében a *minisztériumok felügyelete alá tartozó ipari kutatóintézeti hálózat*ot, illetve bővült ki a történelmi hagyományként már régóta létező *agrárkutatói intézetek* hálózata.[169]

– A vállalatoktól függetlenített ipari kutatóintézetek mellett jelentős számú, állami

[167]Számottevő hányadukat megfosztották beosztásuktól, munkahelyüktől és képzettségüknek, képességeiknek nem megfelelő, többnyire szakképzettséget nem igénylő, gyakran fizikai munka végzésére kényszerítették. Később – az 1960-as évek elejétől – többségük ismét értelmiségi foglalkozáshoz jutott.

[168]1950 és 1953 között az egyetemi hallgatói létszám 87%-kal emelkedett.

[169]Mivel az agrárfejlesztési eredmények biztosítását történelmi hagyományként az államszocializmusban is állami feladatnak tekintették, a mezőgazdaságban új intézmények létrehozása mellett – állami intézményként – fennmaradtak a régen alapított különféle kutatóintézetek is. Így például a már 1853 óta működő Országos Madártani Intézet, az 1869 óta létező Gazdasági Gépkísérleti Állomás, az 1880 óta funkcionáló Állami Rovartani Állomás.

tulajdonba vett *ipari nagyvállalat* is létrehozott *saját* céljait szolgáló *kutatási és fejlesztési bázisok*at.

Az önálló kutatóintézetek hálózatát, továbbá az Akadémiát (intézeteivel együtt) az állami költségvetés finanszírozta. Az 1949–1950-es években kialakított kutatási rendszer közel egy évtizeden keresztül – a meglehetősen korlátozott erőforrások ellenére – jól-rosszul, de teljesítette a számára megszabott feladatokat.

3. Az államszocialista kutatási és fejlesztési rendszer problémái

Az 1960-as évekre már kiütköztek és a kutatók számára világossá váltak a háború után létrehozott kutatási intézményrendszer és szervezet különféle problémái:

(a) a nemzeti kutatási és fejlesztési (K+F) rendszereknek az elszigeteltségből adódó súlyos korlátai; az alapkutatási hálózatban az eredeti kutatásokra épülő projektek hiánya és a reproduktív jellegű kutatások dominanciája;

(b) a laboratóriumok elavult és hiányos technikai felszereltsége, a kutatás – ebből is adódó – gyenge hatásfoka;

(c) a kutatók csekély beleszólása a kutatandó témák kijelölésébe és a kutatási prioritások meghatározásába;

(d) a termeléstől elkülönített kutatói hálózat eredményeinek nehézkes, hosszú időt igénylő gyakorlati alkalmazása, a kutatási eredmények hasznosítását célzó ösztönzés hiánya.

A nemzetgazdasági jelentőségű műszaki fejlesztési és az ehhez kapcsolódó kutatási problémák egy részének megoldására 1961-ben létrehozták a Minisztertanács véleményező, koordináló és tanácsadó szervét, *az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságot* (OMFB).[170] Az OMFB nemzetgazdasági jelentőségű kutatásokat, fejlesztési programokat kezdeményezett és koordinált, ehhez saját pénzügyi alapokkal rendelkezett és a kutatás-fejlesztés területén ellátta az általános állami irányító feladatokat is.

*Módosítások*at hajtottak végre a kutatás és fejlesztés *finanszírozásában*. A módosítások kettős célt szolgáltak. Egyfelől nagyobb jelentőséget kívántak adni a nemzetgazdaság egésze szempontjából fontos kutatási és fejlesztési tevékenységeknek. Másfelől a vállalatokat is ösztönözni kívánták saját profiljukban a termelésük fejlesztését, gyártmányaik korszerűsítését szolgáló kutatások végzésére, a szervezetileg független ipari kutatóintézetek és kutatóbázisok eredményeinek gyakorlati hasznosítására. Az állami tulajdonú vállalatokat állami előírásokban meghatározott nagyságú kutatási és fejlesztési alapok képzésére kötelezték saját forrásaikból. Az így képzett pénzügyi források egy részét közvetlenül az adott vállalat céljait szolgáló kutatás-fejlesztési tevékenységre fordíthatták, másik – előírásokban meghatározott – részét viszont az OMFB rendelkezésére kellett bocsátani országos jelentőségű kutatási-fejlesztési célok finanszírozására.

[170]E szervezet széles látókörű szakértőkből álló apparátussal rendelkezett és egy-egy támogatásra kiemelt projekt, technikai-technológiai irányzat elfogadásánál az ország adott tárgykörben legismertebb szakembereinek a tanácsaira is támaszkodott. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeteivel szoros kapcsolatban állt és az ezen intézetekben dolgozó kiemelkedő tudósokat is bevonta a projektek készítésébe és a pályázatokat zsűrizző munkába.

4. Változások a kutatói és fejlesztői munka jellegében és tartalmában

A magyarországi gazdasági mechanizmus piacépítő szemléletével összhangban, az *1960–1970-es évek fordulója* Magyarországon – kelet-közép-európai sajátosságként – *jelentős változások*at hozott a kutatói munkában és annak tartalmában. A változások legfontosabb jegyei a következőkben összegezhetők:

(a) Politikai és pénzügyi korlátok közé szorítva ugyan, de a kutatók számára lehetővé tették a kapcsolódást a nemzetközi tudományos hálózatokhoz. Megnyíltak a lehetőségek nyugati utazásokra, külföldi könyvek és folyóiratok beszerzésére. Lehetővé vált a magyar kutatók eredményeinek megjelentetése külföldi szakfolyóiratokban, az együttműködés külföldi kutatócsoportokkal, modern laboratóriumi eszközök, műszerek importálása és hazai kutatásokban való alkalmazása stb.

(b) Megnövekedett a kutatással és fejlesztéssel foglalkozó intézményekben dolgozók – ugyan folyamatosan lazuló, de azért politikai korlátozásoktól nem mentes – cselekvési szabadsága a kutatási prioritások meghatározásában, a témaválasztásban; valamelyest bővült az intézetek, az egyetemi kutatócsoportok önállósága profiljuk meghatározásában és a részükre juttatott pénzeszközök elosztásában.

(c) Általánosabbá váltak a tudományos irányítás (az Akadémia, az OMFB) munkájában a nemzetközi (nyugati) tudományos központokból átvett módszerek. Szerződésekben rögzített széles körű tudományos együttműködés és kutatócsere alakult ki a nyugati kutatási központokkal, amelyek egyre növekvő számban tették lehetővé magyar kutatók külföldi tanulmányútjait, tapasztalatcseréit, később külföldi munkavállalását is. Megkezdődtek és gyarapodásnak indultak neves külföldi szakemberek (egyetemi oktatók, kutatók) magyarországi látogatásai, s így lehetőség nyílott tapasztalataik, szemléletmódjuk, eredményeik megismerésére. Elvétve ugyan, de lehetségessé vált közös kutatások beindítása és folytatása az alapkutatások egyes területein is.

(d) Alulról építkező, lassan szélesedő kapcsolatok kezdtek kialakulni az egyetemeken oktató tanárok és tanulók kutatóintézeti kutatásokban való részvételére és a kutatóintézetekben dolgozó nevesebb kutatók egyetemi oktatásba való bevonására. Számos olyan kutatócsoport alakult a különböző egyetemeken, amelyek finanszírozását az egyetem és az Akadémia közösen vállalta.

(e) A társadalomtudományok terén kutatók (kutatócsoportok) kezdeményezésére új kutatási témák, illetve kutatási irányzatok születtek.[171] Ezek a kutatások az autark fejlődés Magyarországra gyakorolt különféle hatásait, a magyar gazdasági fejlődés nemzetközi összehasonlításokban megmutatkozó problémáit, a sztálini iparosítási modell irracionálisan működő mechanizmusait, a KGST együttműködés zavarait, a világgazdaság fejlődésének összefüggéseit kezdték boncolgatni.

Az 1960-as évektől a társadalomtudományok területén dolgozó akadémiai intézeti hálózat jelentősen kibővült.[172] A budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen – kelet-

[171] Ezek kezdeményezői az Akadémia keretében működő társadalomtudományokkal foglalkozó kutatóintézetek, a társadalomtudományok területein működő egyetemek, emellett az államapparátusban, az akkori gazdaságirányítási csúcsszervben, az Országos Tervhivatalban, a minisztériumokban dolgozó, gyakorlati kérdésekkel foglalkozó szakértők (kutatócsoportok) voltak.

[172] Ebben az időszakban alakult meg például az Ipargazdasági (1960) és a Szociológiai Intézet (1963), a Néprajzi Kutatócsoport (1967), a Világgazdasági Kutatóintézet (1973), a Regionális Kutatások Központja (1984).

közép-európai unikumként – az 1960-as évektől indult meg a polgári közgazdaságtan, az ökonometria és a szociológia oktatása. Új, a nyugati (polgári) kutatás eredményeire is támaszkodó kutatási irányok kaptak teret a történettudományi, a gazdaságtörténeti, a jogtudományi kutatásokban és azok felsőszintű oktatásában is.

A különböző társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, történeti, gazdaságtörténeti és jogtudományok) területén a nemzetközi nyitás, az ebből is adódó új ismeretek és tapasztalatok alapozták meg és készítették elő az 1968-ban megkezdett gazdasági reformot, a piacgazdaságra való áttérés irányába tett lépéseket. A kutatás viszonylagos szabadságának is tulajdonítható, hogy Magyarország az 1980-as évek végén a többi kelet-közép-európai országnál felkészültebb volt a rendszerváltásra.

A kutatói és fejlesztői munka jellegében és tartalmában tehát az 1960–1980-as években jelentős változások mentek végbe. Ennek *ellenére* a II. világháború után létrehozott kutatási intézményrendszer és szervezet *alapjai fennmaradtak*. Tovább élt az államszocializmusból öröklött struktúrák lenyomata: egy túlközpontosított államnak, egy autark, túlfejlesztett ipari és hadiipari potenciálnak az alacsony hatékonysággal működő kutatói és intézményi hálózata.

Az 1970-es években, illetve az *1980-as évek első felé*ben mindamellett a magyar *kutatás virágkorát élte*. A kutatóintézetek finanszírozása jelentős részben az állami költségvetésből, illetve az OMFB és a nagyvállalatok megrendelései nyomán a vállalati alapokból biztosítható volt. A kutatóintézetek létszáma lassan ugyan, de tovább gyarapodott. A kutatók növekvő kutatási és utazási szabadsággal, viszonylagos önállósággal dolgoztak, munkájukat az újonnan megnyílt külföldi szakmai lehetőségek folyamatos tágulása jellemezte.

Magyarországon a *kutatói munka* és kutatói státus hagyományos *társadalmi* (kevésbé anyagi) *elismertsége és presztízse* az államszocializmus időszakában nemcsak *fennmaradt*, hanem tovább növekedett. Ezt erősítette a kutatási munka néhány területén már valamelyest érezhetővé vált nemzetközi elismertség, a magyar szerzők munkáinak, kutatási eredményeinek külföldi szakfolyóiratokban való felbukkanása, a szakirodalomban a magyar szerzők idézettségének növekedő tendenciája, a nemzetközi szabadalmi bejelentések és újítások számának szaporodása stb.

A magyarországi kutatói és fejlesztői munka *technikai felszereltsége*, módszerei, eszközei a kor színvonalához képest elavultak maradtak, bár megkezdődött bizonyos modernizálódás. Megjelentek és kezdtek elterjedni – elsőként a kutatóintézetekben – a modern számítógépek és az új információs technikák eszközei. A modernizálódás folyamatát azonban az 1980-as évektől kezdve az embargó igen erősen korlátozta, majd annak az *1980-as évek közepétől* érvényesített rendkívüli szigora szinte teljesen megszakította. A korábbi, az államszocializmus természetéből adódó *elzárkózottságot* tehát az *elzártság váltotta fel.*

5. A kutatás és fejlesztés intézményrendszerének felbomlása

Az *1980-as évek második felé*ben csökkent az állami költségvetés teherbíróképessége, és az ipari termelés növekedési ütemének fokozatos lassulása, majd visszaesése a vállalati K+F (kutatási-fejlesztési) forrásokat és megrendeléseket is erőteljesen apasztotta.

Megcsappantak a kutatásra fordított erőforrások. Magyarországon az 1980-as évek első felében a *GDP mintegy 2,8%-át* fordították a *K+F finanszírozására*, ami nagyjában-egészében *megfelelt a Magyarországnál kétszer nagyobb GDP/fővel rendelkező nyugat-európai piacgazdaságok átlagának.* Ez a részarány 1989-re 1,69, 1991-re 1,18, 1992-ben 1,13%-ra csökkent.

Az új gazdasági helyzet körülményei között a túlméretezett kutatási hálózat fennmaradására nem volt mód. A kutatók és fejlesztők redukált létszáma[173] 1989-ben 20 000 volt, ez 1992-re 12 300 főre csökkent. 1992-ben a kutató és fejlesztő intézetekben dolgozott a kutatás-fejlesztésben foglalkoztatottak 32%-a (a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinél 19%-a), a felsőoktatásban 39%-a, a vállalatoknál 21%-a (1989-ben még 38%) és egyéb helyeken 8%-a.[174] A kutató-fejlesztő helyek létszámadatainak alakulásáról 1986 és 1992 között a 25. táblázat ad részletes tájékoztatást.

A kutatásra fordított erőforrások *drasztikus csökkenése* – bizonyos késéssel – a *kutatóintézetek profilját is megváltoztatta.* A keresetek kiegészítését célzó, később már az intézmény fennmaradását, illetve túlélését szolgáló szerződéses kutatások tömeges vállalása megindította *a kutatások kommercializálódásának folyamatát.* A kutatóintézetekben csökkent az alapkutatásokra, majd a szakmai továbbképzésre fordított idő és a felsőoktatási intézményekhez hasonlóan növekedett a „szolgáltató és termelő" tevékenység. A kutató és fejlesztő intézetek létszámredukciós stratégiáiban markánssá vált a segéderő/kutató arány csökkenésének tendenciája.

A kutatási-fejlesztési kapacitások, a kutatók megőrzésére való törekvés egyértelműen sikeres volt az egyetemi kutatóhelyeken és viszonylag sikeres az önálló kutatóintézeteknél. 1986 és 1992 között a teljes létszám (ezen belül a kutatók száma) az egyetemi kutatóhelyeken valamelyest még emelkedett is, az önálló kutatóintézeteknél a teljes létszám 46%-kal (a kutatóké 38%-kal) csökkent. A legnagyobb arányú veszteség a vállalati kutatóhelyeket érte: 1986 és 1992 között létszámcsökkenésük 75%-os volt, ami a kutatás-fejlesztés teljes tartománya veszteségének 2/3-át (a kutatóknál 3/4-ét) képviseli.

A vállalati kutatóbázisok (hasonlóan a minisztériumi ipari kutató intézetek) többségének megszűnése a következő főbb *okok*ra vezethető vissza:

(a) Legnagyobb megrendelőik a keleti piacokra termelő állami tulajdonban lévő nagyvállalatok voltak, amelyek jelentős része a keleti piacok összeomlásával az 1990-es évek elején csődhelyzetbe jutott. Egy részük megszűnt, más részük szétdarabolódott és/vagy átalakult, közülük a legjobbak megmaradtak, magánkézbe kerültek.

(b) Az ipari kutatóbázisok jelentős része azoknak a műszaki eljárásoknak, technológiáknak a kidolgozásán, illetve gyakorlati bevezetésén dolgozott, amelyek valamilyen módon pótolták az ország műszaki elzártságából és az import korlátaiból adódó hiányokat. Az embargó feloldásával, a technológiai transzfercsatornák megnyílásával egyszeriben leértékelődtek az ilyen jellegű műszaki és technológiai kutatások.

(c) Az 1990-es évek elejétől a Magyarországra áramló és termelőszektorokba befektetésre került külföldi tőke általában a már kipróbált technikai és technológiai megoldások használatában, meglévő fejlesztőbázisai működtetésében és csupán kivételként magyarországi kutatást igénylő fejlesztésben és tökéletesítésben érdekelt.

A kivételt néhány privatizált nagyvállalatnál lehet megfigyelni, ahol a magasszínvo-

[173]A tényleges létszámadatokat a K+F tevékenységgel eltöltött munkaidő részaránya alapján átszámítják (redukálják) teljes munkaidejű dolgozóval egyenértékű létszámra.

[174]Itt és a továbbiakban használt adatok forrása: *Tájékoztató adatgyűjtemény az akadémiai kutatóbázisról.* 1993. Magyar Tudományos Akadémia Kutatáspolitikai Titkárság.

nalú kutatási bázist megtartották, átszervezték (mint pl. a 100%-ban külföldi tulajdonba került Tungsram esetében). Elvétve még a meglévő és átvett kutatóbázis jelentős fejlesztésére is sor került (mint a ma már ugyancsak többségi külföldi – francia és amerikai – tulajdonba került Chinoin-Sanofi magyar gyógyszergyárnál). A volt ipari kutatóintézetek és vállalatokon belül működött kutatóbázisok egy része megváltozott profilokkal folytatja, folytatni próbálja kutató-fejlesztő tevékenységét. Az önállósodott, kutatással-fejlesztéssel foglalkozó cégek közül néhány külföldi – gyakorta bérmunka jellegű – megrendeléseket teljesítve tartja fenn magát. A korábban jelentős kutatói létszámokkal dolgozó ipari kutatóbázisoknak tehát mindezideig *csak* egy *kis, az új helyzethez alkalmazkodni képes magja maradt fenn a hazai kutatások számára.*

A mezőgazdaság az 1960-at követő két, két és fél évtizedben a magyar gazdaság sikerágazata volt. E sikerekben jelentős szerepe volt a nagy hagyományokkal és tapasztalatokkal, nemzetközi színvonalú technikával rendelkező *agrárkutatóbázisok* nemzetközi élvonalat képviselő növény- és fajtanemesítő eredményeinek. Ezek – az ipari kutatóbázisoktól eltérően – integrálták a szakoktatás, a kutatás, a termelés és termelésfejlesztés teljes vertikumát. A magyar mezőgazdaság 1980-as évtizedben megkezdődött strukturális válsága természetesen a nagymúltú agrárkutató intézeteket, kutatóbázisokat is elérte. *Egy részük megszűnőben van, más részük vegetálásra kényszerült.*

Magyarországon – mint szóltunk róla – az elméleti kutatásokból fakadó eredmények gyakorlati hasznosítását nemcsak a termelőszektorokban működő (működött) ágazati kutatóintézetek és vállalati kutatóbázisok végezték. Egyes kiemelt és a nemzetgazdaság számára fontos új technikai, technológiai irányzatok bevezetését, térhódítását és elterjesztését az *OMFB* irányítja. Az OMFB a rendszerváltás után is fennmaradt és a legutóbbi években – a korábban vállalati alapokból származó bevételeinek megszűnésével – az állami költségvetésből és különböző alapokból származó bevételeivel gazdálkodik.

A reálértékben évről évre csökkenő állami hozzájárulás[175] és a jelentős létszámbeli karcsúsodás ellenére mindmáig *sikerült fenntartani a Magyar Tudományos Akadémia* diszciplínák szerint szervezett, elsősorban alapkutatásokra, de ma már mindinkább az alkalmazott kutatásokra is koncentráló *kutatóintézeti hálózatát.* A Magyar Tudományos Akadémiának jelenleg (1993-ban) 43 önálló kutatóintézete és 2 egyéb kutatóhelye van. Az akadémiai kutatóbázishoz tartozik 86 egyéb, jórészt egyetemi kutatócsoport, laboratórium is, amelyek fenntartásához az Akadémia hozzájárul. Az ipari kutatóintézetek és kutatóbázisok leépülése, összeomlása miatt az Akadémia súlya a kutatási kapacitásokban növekedett. Amíg az Akadémiához tartozó kutatók és fejlesztők redukált létszámaránya az 1989. évi 14%-ról 1992-re 19%-ra, addig az országos K+F ráfordításokból való részesedésük az 1989. évi 17,3%-ról 1992-re 21,4%-ra emelkedett.

Az állami költségvetésből származó, reálértékben évről évre jelentősen csökkenő támogatás mellett az Akadémiához tartozó kutatási intézmények működőképességük fenntartását

– fokozatos létszámleépítés,

– vezető kutatóik által vállalt szerződéses munkákból származó külső jövedelmek, végül

– a különféle belföldi és külföldi (nemzetközi) kutatási alapokból származó pénzeszközök segítségével biztosítják.

[175] A Magyar Tudományos Akadémiához tartozó kutatóhelyeken a közvetlenül az állami költségvetésből származó ráfordítások reálértéke 1985 óta kevesebb mint a felére csökkent.

Magyarországon a legnagyobb és legjelentősebb témakutatást finanszírozó Országos Tudományos Kutatási Alap (az OTKA) 1984-ben jött létre az alapkutatások támogatására.[176] Az első években a Magyar Tudományos Akadémia keretében működött. 1991 óta az OTKA az Akadémiától független szakértői testületként rendelkezik költségvetésből származó pénzügyi alapjaival. Vezetői Tanácsa nemzetközi és országos hírű tudósokból áll. Az Alaphoz benyújtott témákat pályázati rendszerben versenyeztetik. A pályázatokat az adott tudományos területek szakértőinek véleménye alapján a Vezetői Tanács bírálja el. Az OTKA révén Magyarországon a kutatásra fordítható pénzügyi keretek egy részének elosztását a szakma legjobbjaiból álló bizottságok zsűrizése felügyeli.

A jelentősebb magyar kutatási bázisokat más veszteségek is érték. A legutóbbi években teljesen szabaddá vált külföldi munkavállalási lehetőségek ugrásszerű szaporodásával kiváló vezető kutatók és tehetséges fiatalok külföldi intézetekben vállaltak munkát. Az akadémiai intézetek brain-drain vesztesége jelenleg kutatói létszámának mintegy 20%-a. A többségében egyelőre nem végleges tudóskivándorlás főként a kedvezőtlen itthoni körülményekkel magyarázható: a rendkívül alacsony fizetésekkel, az információs források (külföldi könyvek, folyóiratok stb.), a technikai eszközök és szakmai lehetőségek beszűkülésével, az általános bizonytalansággal.

A jelentősnek mondható külföldre vándorlás ellenére az akadémiai kutatóintézetek *összpontosítják a* magyar kutatói *kapacitás legmagasabb minőséget képviselő részét.* Az akadémiai hálózatban folytatott kutatások nemzetközi összehasonlításban is megfelelő színvonalúnak, egyes területeken nemzetközileg is kiemelkedőnek bizonyultak.[177]

Az Akadémia és a felsőoktatási eredmények összehasonlítására vonatkozó adatokat a 26. táblázat tartalmazza.

[176]Egyéb kutatási alapok például:

– az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások, amely az aktuális problémák, kérdések kutatásának támogatását végzi;

– az OMFB kutatási alapjai az egyes, főképpen országosan priorizált kutatásokat támogatják;

– a Soros Alapítvány, amely sokféle támogatásban részesíti a tudományos és gyakorlati célokat egyaránt szolgáló modern kutatásokat. Például: technikai-technológiai berendezések, eszközök beszerzését, kutatók tudományos célú külföldi konferenciákon, kongresszusokon való részvételét finanszírozza;

– a Közös Piac, illetve a Világbank által létrehozott és finanszírozott kutatási célprogramokból származó alapok stb.

A különféle kutatási alapok által nyújtott pénzösszegekhez szakértői véleményeken nyugvó pályázatok versenyeztetésével lehet hozzájutni. A pályázati összeg 15–25%-át a pályázatot elnyert kutató munkahelye, intézete kapja a kutatással kapcsolatos rezsiköltségek fedezésére.

[177]Közismert, hogy a kutatások értékelésének nincs teljesen objektív mércéje. A közzétett publikációk, az idézettségi indexek, a meghívott kutatók külföldi finanszírozású utazásai, a kutatók külföldi munkavállalásainak nagyságrendje, a nemzetközi hírű kutatók száma, a kutatók külföldön végzett oktatási tevékenységének gyakorisága, stb. együttesen utalnak arra, hogy nemzetközi összehasonlításban milyen színvonalúnak értékelhető a kutatóintézetek tevékenysége.

A Science Citation Index-ben megfigyelt magyar természettudományos kutatásokon belül az 1980-as években az akadémiai hálózatból kikerült tudományos cikkek idézettsége 1,4 körüli volt. Az idézettség indexe a felsőoktatásból kikerülő munkáknál 1,0, míg az ipari és más alkalmazott kutatási laboratóriumokból származó munkák esetében csak 0,6–0,7-et tett ki.

6. Viták, érvek és ellenérvek a kutatási intézményrendszer felépítéséről és hatásköréről

Az *akadémiai intézetek* hálózata a rendszerváltást követő években *a viták kereszttüzébe került.*

A *vélemények egyik csoportja* kiemeli, hogy a kutatás, a kutatás-fejlesztési tevékenység leválasztása az egyetemekről és az alapkutatások akadémiai intézetekben való összpontosítása a kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is, szovjet mintára valósult meg, az államszocializmus terméke. A rendszerváltásnak megfelelően vissza kell térni a II. világháború előtti magyarországi kutatási szervezethez, amelyben az Akadémia tudóstestület és csak néhány alap- és alkalmazott kutatással foglalkozó intézet tartozik hozzá. Az alapkutatásokat, a fejlesztésekre irányuló kutatásokat nem elkülönült intézetekben, hanem a felsőoktatási (egyetemi) intézményekben kell folytatni.

Az állami költségvetés teherbíróképességének a megrokkanása természetszerűen magával hozza az Akadémia és az akadémiai kutatóintézetek állami támogatásának csökkenését. De az Akadémiának és akadémiai intézeteknek nyújtott költségvetési támogatások reálértékének zuhanása, egyes esetekben a parlament által az Akadémia számára jóváhagyott és már átutalt pénzösszegek bankszámlákról való leemelése alapvetően nem az állami költségvetés megroppanásának, hanem az akadémiai intézetek „lenni, vagy nem lenni" kérdése körüli politikai csatározásoknak, huzavonáknak tulajdonítható.

A *vélemények másik csoportja* szerint a ma is jól működő, a nemzetközi mezőnyben hírnevet, tekintélyt, kapcsolatokat és tapasztalatokat szerzett, számos külföldi kutatógárdával közös kutatásokat folytató akadémiai intézetekben dolgozó magyar kutatói gárda jelentős nemzeti értéket testesít meg. Ezt a hosszú idő alatt kialakult kutatási szervezetet bűn lenne politikai megfontolásból felszámolni, illetve az új követelményekhez éppen alkalmazkodó, ugyancsak súlyos pénzügyi nehézségekkel küszködő egyetemekhez csatolni.

Számos országban találhatók önálló, az egyetemektől független kutatóintézetek az egyetemek keretében működő kutatóintézetek és kutatócsoportok mellett. A magyar akadémiai kutatóintézetek ma már hagyományos jó kapcsolatokat építettek ki az egyetemekkel, illetve egyetemi oktatókkal, akikkel egyre gyakrabban végeznek közös kutatásokat. A kutatók közül sokan tanárként, professzorként rendszeresen vesznek részt az egyetemi oktatásban. Ha a mai magyar helyzetben az akadémiai kutatóintézetek kutatóit az egyetemekhez csatolnák – figyelembe véve a jelenlegi magyar egyetemeken oktató tanárok nemzetközi viszonylatban is alacsony oktatói leterheltségét[178] és a kutatók többségének szakmai szempontból magasabb színvonalát[179] –, akkor kemény „kenyér- és pozícióharc" indulna az újonnan egyetemekhez került kutatók és a több évtizede tanárként az egyetemeken dolgozók között, aminek beláthatóan negatív következményei lennének mind a kutatókra és a kutatásra, mind az oktatókra és az oktatás színvonalára.

[178]Fontos megjegyezni, hogy a magyar egyetemeken a következő 15 évben a felsőoktatásban részt vevő tanulók számának 75%-os emelkedése várható, így a tanárok oktatási leterheltsége növekedni fog.

[179]Egy 1992. évre vonatkozó országos felvétel szerint tudományos minősítésekkel a felsőoktatás tanári karának csupán 1/3-a rendelkezik. A tanári kar 46,3%-a mindezideig semmiféle kutatásban nem vett részt, s csak 13,1%-uk számol be nemzetközi kutatásban való részvételéről. [Setényi (1993) 23. oldal.]

Emellett meglehetősen gyakori eset, hogy egy nemzetközi versenyben kiemelkedő helyet kivívott kutató rossz oktatónak, nevelőnek bizonyul. Ugyancsak gyakori, hogy egy kiváló oktató és nevelő nem rendelkezik azokkal a kvalitásokkal, amelyek egy kutató számára elengedhetetlenek.

A viták hátterében tulajdonképpen három kérdés áll:

– Az Akadémiánál (intézeteinél) jelentős, a kutatás infrastrukturális feltételét képező vagyon (épületek, gépek, felszerelések, műszerek stb.) összpontosul. „Kié" legyen tehát ez a nemzeti értéket képviselő, kutatási célokat szolgáló infrastrukturális vagyon: az Akadémiáé és intézeteié, vagy a ma többségében az Akadémiánál valóban „szegényebb" egyetemeké?

– Milyen munkamegosztás alakuljon ki az Akadémia és az egyetemek között a különféle tudományos fokozatok odaítélése tekintetében? A kérdés azért is lényegbevágó, mert mindezideig Magyarországon *a kandidátusi (Ph.D.)* fokozat odaítéléséhez[180] csupán az adott témához kapcsolódó speciális – egyetemeken letett – vizsgák és a jelölt által önállóan elkészített dolgozat kapcsolódott, de a nyugati gyakorlatban általánossá vált többéves posztgraduális oktatás nem.[181] Az Akadémia és az egyetemek között egyetértés alakult ki abban, hogy az egyetemek külön javadalmazást biztosító és a Ph.D. fokozat elnyerésének előfeltételét képező speciális posztgraduális oktatást vezessenek be.

– Megmaradjon-e az Akadémia – mint az elmúlt két évtizedben – politikailag lényegében független önálló intézményként, amely kutatóintézeteinek is biztosítja a kutatási szabadságot; vagy irányultságát – mint az államszocializmus első egy-másfél évtizedében – az éppen uralkodó politikai irányzatok (kurzusok) befolyásolják, ami jelentős mértékben korlátozná az Akadémia önálló mozgásterét? Ezzel szorosan összefügg, hogy az Akadémia a parlamentnek legyen-e alárendelve, vagy kormányzati felügyelet alatt végezze tevékenységét? Az első esetben törvényt kell alkotni, amely szabályozza az Akadémia tulajdonosi és egyéb jogait, kötelezettségeit és feladatkörét; ennek alapján az Akadémia nemzeti intézményként működne, amely vagyonával is gazdálkodhat a mindenkori kormánytól valamelyest pénzügyileg is függetlenül. A második esetben az Akadémia a mindenkori kormánytól függő helyzetbe kerülne, működéséhez a kormányintenciók szerint kezdeményezett, változó nagyságú támogatást kapna.

7. Irányzatok és tendenciák

A magyarországi tudomány és technológia jövőképét körvonalazó szcenárió *bizonytalan*sága nagyobb, mint a korábban tárgyaltaké. Az előző szcenáriókkal összhangban ugyan feltételezzük, hogy 1996–1997-től kialakul már Magyarországon a tudomány és technológia serkentéséhez is nélkülözhetetlen fellendülés és vállalkozásbarát gazdasági környezet. Annak előrebecslésére azonban nincsen elegendő fogódzó, vajon a magyar gazdaság hol és hogyan találja meg a helyét a tudományos és technológiai fejlődés nemzetközi munkamegosztásának rendszerében, hogy a magyar társadalom illeszkedése a nemzetközi tudomány és technológia erőtereihez önmagában miféle piaci és nem piaci

[180]Magyarországon jelenleg a tudományos fokozatok tekintetében két lépcső van: az első a kandidátusi, lényegében a Ph.D.-nek megfelelő fokozat, a második a kiemelt, nemzetközileg is jelentős eredményeket tartalmazó tudományos munkáért elnyerhető ún. akadémiai nagydoktori fokozat. E tudományos fokozatokat a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá tartozó Tudományos Minősítő Bizottság adományozhatja. Magyarországon az akadémiai levelező tagságot, illetve rendes tagságot az akadémikusokból álló testület csak akkor szavazhatja meg, ha a jelölt rendelkezik az akadémiai nagydoktori fokozattal.

[181]Ilyen funkciót töltöttek be az akadémiai intézetekben alkalmazott fiatal kutatók „inas" évei: befutott kutatók beosztottjaiként publikációk közreadása után el kellett készíteniök és meg kellett védeniök Ph.D. (kandidátusi) dolgozatukat.

(állami) *keresletet* támaszt a magyar tudomány, a kutatás és fejlesztés iránt. Csupán annyi tűnik bizonyosnak, hogy a nemzetközi gazdasági (és politikai) integráció folyamatai az autarkia ellen működnek, ennélfogva *a tudományos ismeretek és a technológia importja* az újratermelési folyamat egészében egyre nagyobb jelentőségűvé válik.

Ha a *kínálati oldalról indulunk ki*, az több fogódzót ígér. Közvetlen kontinuitást ugyan a ma és a holnap között csak igen nagy bizonytalansággal tételezhetünk fel, hiszen – mint bemutattuk – az átalakulás elkerülhetetlenül veszteségeket okoz a kutatási potenciálban. Nemzetközi tapasztalatokból is tudjuk, hogy a tudományos kutatásban a potenciaveszteségek (pl. iskolateremtő egyéniségek emigrálása, az alapkutatási készségek kopása a munka kommercializálódása következtében) rendkívül nehezen és csak igen hosszú idő alatt pótolhatók. Mégis: a jelenből és a tudomány-technológia környezetét érintő előrebecslésekből levonhatunk bizonyos következtetéseket a tudományos-kutatási potenciál nagyságára és irányultságára vonatkozóan. A hosszú évtized egészében feltételezhetjük a tudomány, a kutatás és technológia magyarországi működtetésének viszonylagosan alacsony bér- és költségigényét, ennélfogva azt is, hogy kellő ütőképessége esetén nem csupán hazai, hanem nemzetközi igénybevételére is számítani lehet. A jövőkép felvázolásához tehát itt is *vissza kell nyúlnunk az örökséghez* és figyelembe kell venni a már beindult folyamatokat.

A nemzeti *felsőoktatás* számottevő bővülése – mint láttuk – viszonylagos biztonsággal prognosztizálható. Mivel a magyar felsőoktatás az érintett korosztályoknak 25%-ára terjed majd ki, megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a felsőoktatási kapacitásbővülés jelentős szellemi potenciált nyújt a tudomány, a kutatás, ezen belül a technológia fejlesztéséhez, a magyar gazdaság szempontjából fontos és hasznos külföldi technológiák kiválasztásához, adaptálásához és terjesztéséhez.

Az *iparvállalati kutatóhelyek* és a technikával-technológiával foglalkozó ágazati kutatóintézetek jó része – mint szóltunk róla – a nagyvállalatok általános válsághelyzetéhez kötődően megsemmisült. Az ezek személyi állományából létrejött kutató-fejlesztő-alkalmazó vállalkozások (többségükben kisvállalkozások) tevékenységéről, időtállóságáról még nem állnak rendelkezésre prognózis céljaira is használható információk. Szórványos tapasztalatok szerint egyikük-másikuk külföldi megrendelésre munkaigényes bérmunkát végez. Egyelőre azonban még nem lehet tudni, hogy a szóban forgó vállalkozások közül melyek és milyen arányban képesek számottevő átütő erőre szert tenni.

Az átalakulási folyamatban életképeseknek bizonyult, nagyobbrészt már *privatizált nagyvállalatok kutató-fejlesztő részlegei* részben megsemmisültek, részben erős fogyókúrán átesve fennmaradtak. Egy-két multinacionális korporáció tulajdonába került nagyvállalatnál a kutatás-fejlesztéssel foglalkozó részlegek megerősítésére, sőt kibővítésére is sor került. Az eddig eltelt rövid idő és az esetek szórványos jellege még nem tesz lehetővé általánosabb következtetést. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a vállalati kutatóhelyek helyzete nem eleve reménytelen, van példa a túlélésre, a sikeres alkalmazkodásra.

Az alapkutatásokhoz közelebb álló *akadémiai kutatóintézetek* a nagyarányú forráscsökkenés és személyi állományveszteség ellenére meglepően szívósaknak bizonyultak. A magyar és a nemzetközi pályázati rendszerekhez, az átalakulási folyamat fizetőképes igényeihez igazodva tesznek szert olyan kiegészítő forrásokra, amelyek – önmaguk racionalizálása mellett – fennmaradásukat biztosítják. A források csökkenése a tapasztalatok szerint egyfelől egészséges alkalmazkodásra és önkorrekcióra kényszerítette őket. Másfelől viszont amúgy is szegényes felszereltségük fenntartásának és modernizálásának nehézségei, tevékenységük kommercializálódása a múltban felhalmozott értékeik felélé-

sének és elhasználódásának a veszélyét rejti magában. Mindamellett úgy tűnik, az akadémiai intézetek tudományos-kutatási kapacitásai alkalmazkodóképességükkel igazolták, hogy valóságos nemzeti értéket testesítenek meg. Azzal számolunk, hogy ezt a magyar kormányzatok előbb-utóbb felismerik és hosszabb távon is kiszámítható pénzügyi források biztosításával fenntartják, megteremtik azokat a feltételeket, amelyek biztosítják a nemzetközileg is értékelt alapkutatási eredményeket felmutató intézmények működőképességét.

Azt tartjuk célszerűnek, ha a kutatás-fejlesztés állami támogatását egyre nagyobb mértékben nemzetközileg számon tartott magyarországi alapkutatási irányzatoknak és emellett pályázati formákban (szelektíven) működő kutatási alapoknak a finanszírozására fordítják. Feltételezzük, hogy az eddigi gyakorlatnak megfelelően tovább erősödik az együttműködés az oktatási és a kutatási tevékenységek terén az akadémiai intézetek és a profilban kapcsolódó egyetemi részlegek között.

Az elmondottak alapján arra számítunk, hogy a magyar tudománynak, ezen belül a technológiai haladást és modernizációt szolgáló *kutatás-fejlesztésnek* bázisai a jövőben már nem zsugorodnak tovább, sőt, az elkövetkező hosszú évtizedben talán valamelyest *növekszenek*. Ennek megfelelően azt prognosztizáljuk, hogy a GDP tudományra, kutatás-fejlesztésre felhasznált része az 1992–1993. évi minimumról a gazdasági dinamizmus megindulásával együtt lassan növekedésnek indul és az ezredfordulóra már eléri az 1,8–2,0%-os arányt. Ezek a csupán nagyon határozatlanul körvonalazható keretek megítélésünk szerint azt jelentik, hogy 2005-re a tudományos és kutatás-fejlesztési kapacitás ismét magasabb színvonalú lesz, mint ami a magyar gazdaság nemzetközi elhelyezkedésének megfelel.

A magyarországi tudomány, illetve kutatás-fejlesztés *belső strukturáltság*ának várható alakulását csupán néhány elem kiemelésével lehet érzékeltetni. E kiemelésekhez viszont vázolni szükséges a közeljövőben várható nemzetközi fejlődés szempontjából meghatározó erejű témaköröket.

A tudományos publikációk alapján *a legfontosabb előrelépések* a következő *témakör*ökben várhatók.

(a) Az információs technika további fejlődése, az igen nagy sebességű és kapacitású átvitelek és feldolgozások, a különböző információfajták egységes digitális rendszere, a helytől független sokoldalú hozzáférés és kapcsolatteremtés;

(b) a biotechnológia fejlődésének irányai, az emberi géntérkép, a tervezett génmanipulációk;

(c) az energetikában a szupravezetés alkalmazása és a szabályozható termonukleáris energiaforrások;

(d) a szerkezeti anyagok területén az új, különleges tulajdonságú kompozit anyagok alkalmazása;

(e) a közlekedésben, a polgári repülést is ideértve, környezetkímélő és nagy biztonságot nyújtó megoldások.

A felsorolt témák a technológia tekintetében három kategóriába sorolhatók.

(a) Azon megoldások gazdaságossá válása és elterjedése, amelyek már ma is működőképesek. Ilyen például a szuperszónikus polgári repülés.

(b) Olyan technológiák, amelyek laboratóriumi vagy kísérleti körülmények között már működnek, de igazi technologizálásuk még várat magára. Ilyenek egyes gén- és félvezető technológiák.

(c) Olyan technológiák, melyeknek tudományos alapjait a természettudományok már felismerték, de alkalmazásuk lehetősége még teljesen nyitott. Ilyen a szupravezetés vagy a szabályozható termonukleáris reakció.

A fent vázolt előrejelzésekben szereplő témakörök ismerete Magyarország számára is fontos, bár országunk ezeken a területeken „nagy dobásra" nem nagyon számíthat. Jelentőségük Magyarország számára egyrészt abban van, hogy e kutatásoknak és technológiáknak elméleti alapjait és alkalmazásuk mindenkori helyzetét Magyarországon is ismerni és – a maguk bonyolult szerteágazásaival együtt – oktatni szükséges. Másrészt azonban – bár Magyarország ezen élenjáró témákban jellemzően másoló/követő szerepet játszhat – nem lehet teljesen kizárni, hogy valamely kis részterületen e kutatásoknak, technológiai újításoknak részesévé válhat. Elképzelhető – mint erre számos kis piacgazdaság esetében ismerünk példát –, hogy olyan különlegesen magas munkaintenzitást igénylő részfeladatok megoldása, termékek előállítása, ezzel kapcsolatos szolgáltatások elvégzése kerül napirendre, amelyek megvalósítására Magyarország kutatási bázisai nagyon is versenyképesnek bizonyulnak. Magas színvonalú szellemi (kutatás-fejlesztési) kapacitás fenntartása és értékesülése érdekében is szükséges ösztönözni az alaptechnológiákat hordozó multinacionális vállalatok magyarországi jelenlétét és működését, a velük kialakítandó minél szorosabb kapcsolatokat. Ebből a szempontból is rendkívüli fontosságú minden olyan infrastrukturális feltétel biztosítása (lakás, épület, telekommunikációs és informatikai hálózatok, adatátviteli rendszerek, gyorsan működő és megbízható pénzügyi szolgáltatások, közbiztonság stb.), amely elősegíti a multinacionális vállalatok Magyarországra települését. Tisztában vagyunk azzal, hogy a multinacionális vállalatok többsége nem az élenjáró, hanem az alacsonyabb szintű technológiai megoldásokat (kapacitásokat) telepíti az országba. Arra számítunk azonban, hogy Magyarország mint kis ország részt vesz a nemzetközi munkamegosztásban a tudomány és a technológia azon területein, amelyek valamely tekintetben *„rések"*, illetve *„hiányterületek"*, s amelyek speciális tudást, kis tőkét és nagytömegű kvalifikált munkát igényelnek.

Figyelembe véve Magyarország meglévő tudományos értékeinek jövőt teremtő erejét valószínűsítjük, hogy a *magyar kutató és fejlesztő munka* a következő *területeken hoz létre érdemleges eredményeket.*

(a) Az elméleti területeken valószínűleg megmarad a magyar matematika (számelmélet, kombinatorika, gráfelmélet, néhány alkalmazott terület) kiemelkedő színvonala és helye a nemzetközi élvonalban. Az ilyen kutatások kis eszközigényűek, a korábbiakban is nemzetközileg jelentős eredményeket hoztak létre, itt a magyar kutatók nemzetközi kapcsolati hálója kiváló, ami meghatározó jelentőségű.

(b) A fizikában fontos eredmények mindenekelőtt a félvezető fizikában, továbbá egyes elméleti részecskefizikai, vagy kozmológiai területeken várhatók. Komplexebb jellegű produkcióra itt a matematikában várhatónál kisebb mértékben és inkább foltszerűen kerülhet sor.

(c) A piacképesebb kutatások legnagyobb sikeres összefüggő sávja a gyógyszer- és orvosi iparhoz, valamint a mezőgazdasági és élelmiszertermeléshez kapcsolódva a molekuláris biológiától a konkrét biotechnológiáig ívelő mezőben alakulhat ki. Itt a legnagyobb az esély arra, hogy valamilyen számottevőbb, nemzetközi méretekben is komoly kutatási komplexum stabilizálódjék.

(d) A rendelkezésre álló szoftverkutatások átépítésével (ha ugyan ezek nem erodálódnak a következő 3–4 évben) lehetőség van arra, hogy Magyarország – elsősorban a szoftver tömegtermelés tekintetében – kelet-közép-európai regionális központtá váljék.

(e) Az 1980–1990-es évek Szlovákiával folytatott vitái a bős–nagymarosi tervekkel kapcsolatban sokat rontottak a magyar hidrológia helyzetén és presztízsén. Ennek ellenére elméleti és alkalmazott területeken ma is jó a nemzetközi helyezése, ami feltehetően fenn is marad.

(f) Sikert érhetnek el egymást átható empirikus és elméleti társadalomtudományi kutatások a piacgazdaság kiépülésének és az átmeneti szakasznak a tárgykörében.

(g) A magyar társadalomtudományok művelői kezdeményezésekkel, együttműködéssel hatékonyan támogathatják azt a kölcsönös megértést szolgáló irányzatot, amely a kelet-közép-európai társadalom- és történelemszemléletben – a valóságos összefüggéseknek megfelelően – a térségben élő (élt) népek összességére jellemző folyamatokból és kölcsönhatásokból indul ki és a nemzeti folyamatokat, sajátosságokat ebbe a keretbe helyezve kutatja és tárja fel.

VIII. AJÁNLÁSOK

Történeti perspektívában az előttünk álló hosszú évtizedben csupán elkezdődhet egy olyan modernizációs folyamat, amely *további 20–30 év alatt Magyarországot a gazdaságilag fejlett országok táborába viszi.* Az *átmeneti* szakasz – a piacgazdaság térhódítása – kikerülhetetlen része, de csak *kezdete a felzárkózásnak.* Az átmenet és a felzárkózás Magyarországon nem egyidőben megvalósuló folyamat. *Jóval előbb lehet piacgazdaság, és csak jóval később* a sikeres modernizáció útján megvalósuló *felzárkózás.*

Ajánlásainkban ezt a történelmi perspektívát szem előtt tartva hangsúlyozunk néhány olyan gondolatot, amelyet a maga általánosságában kiemelkedően fontosnak tartunk. Ajánlásaink tehát nem az előző fejezetekben már szükségesnek bemutatott és részletezett konkrét akciókat, feladatokat és szükséges törvénykezési lépéseket ismétlik meg. Nem törekszünk arra sem, hogy az elmondottakat további felhívásokkal bővítsük ki. A kiemelések indokaira nem térünk ki, mert azokra a tanulmány korábbi részeiben már rámutattunk.

1. A magyar kormánynak

Egyetértünk azokkal, akik azt hangsúlyozzák, hogy a XV. század óta – talán az Osztrák–Magyar Kiegyezés utáni kortól (1867–1913) eltekintve – *magyar államvezetés* még nem rendelkezett olyan *nagy lehetőségek*kel és nem tartozott olyan *történelmi felelősség*gel országa népének, mint az 1990-ben színrelépett, valamint a hosszú évtized eljövendő magyar kormányzatai. Az ország függetlensége cselekvési szabadságot biztosít. A választók bizalmából hatalomra jutók számára adott a lehetőség arra, hogy olyan össznemzeti, illetve nemzetgazdasági szempontból racionális államvezetést valósítsanak meg, amely a belső viszonyokat és az erőforrásokat mérlegelve, a külső körülmények kényszereit tudomásul véve és azokhoz alkalmazkodva a modernizáció, a felzárkózás útjára segíti az országot. Az érzelmek romantikáját, a délibábok álmait követve viszont nem a modernizáció, nem a felzárkózás, hanem ellenkezőleg: a további lemaradás, a visszacsúszás lehet osztályrészünk.

(1) A racionalitás vagy érzelmi romantika kérdésköréhez tartozik *az ország történelmének kezelése.* Az elmúlt négy évtized (1948–1989) Magyarország történelmének kitörölhetetlen része, amelyet a korabeli erőviszonyokhoz igazodó nagyhatalmi döntések eredményeként a Szovjetunióhoz kötötten élt át az ország. E történelmi szakasznak mindent fekete tussal leöntő szemléltetése és bemutatása két generáció fizikai és szellemi teljesítményét veszi semmibe akkor is, ha azt valóban számos társadalmi és gazdasági deformáció jellemezte. E *történelmi korszak*nak a világpolitikai erőterek rendszerébe

helyezett *objektív*, a mozgatóerőket, a deformációkat, a változásokat és a fejlődést reálisan bemutató leírása, *értékelése és minősítése* nem csupán történetírói, hanem *politikai és kormányzati feladat* is. Politikai és kormányzati feladat, mert a múlt objektív, politikai indulatoktól mentes reális diagnózisa az egyik feltétele annak, hogy a magyar társadalom tagjai ne az illúziók, vagy a reménytelenség rabjaivá, hanem a jövő építésének aktív részeseivé váljanak.

(2) A *nemzeti vagyon szétosztását* célzó akciókat az átalakulás első parlamentje elindította. A már beindult szétosztási folyamatot *mielőbb be kell fejezni és le kell zárni*. Ezen akciók lefutásának a késleltetése, vagy megkérdőjelezése, újabbak kezdeményezése a gazdasági és társadalmi bizonytalanság növekedésével járna. Ez pedig tovább késleltetné a gazdasági kibontakozás erőinek aktivizálódását.

(3) A parlament és az államvezetés munkájában a *nemzetgazdasági kérdéseket illeti* meg az *első hely*. A nemzetgazdasági racionalitást szem előtt tartó gazdasági törvénykezést, annak programszerű és következetes végrehajtását ne hátráltassák ideológiai és/vagy pártpolitikai csatározások, vagy (sokszor nyíltan, vagy burkoltan) személyeskedő kérdések előtérbe helyezése.

A gazdasági fejlődést célzó stratégia abban az esetben lehet tartósan eredményes, ha *az ország külpolitikáját és diplomáciáját* a magyar modernizáció szempontjai, az ország gazdasági érdekei vezérlik. Ezekkel kell összhangba hozni a szomszédos országokban élő magyar nemzetiséggel kapcsolatos problémáknak, továbbá a környező országokkal való kétoldalú szerződések megkötése kapcsán felmerülő határkérdéseknek a megoldását is. Elképzelhetetlen a modernizációs gazdasági stratégia sikeres megvalósulása, ha a magyar kormányok külpolitikájában és diplomáciájában korábban elszenvedett történelmi sérelmek megnyilvánulásai kapnak domináns szerepet.

A két oldal összefügg: bármilyen látványosnak tűnő külpolitika is kudarcra van ítélve, ha nem támaszkodhat előrehaladást biztosító gazdasági eredményekre; stagnáló gazdasági háttérrel a külpolitika és a diplomácia sem lehet hosszú távon sikeres. A maradandóan sikeres külpolitika és diplomácia pedig feltétele a gazdasági fejlődésnek, a gazdaság nemzetközi követelményekhez alkalmazkodó modernizációjának.

(4) A nemzetgazdasági érdekeknek megfelelően kidolgozott, a gazdasági alapkérdésekre koncentráló, *több kormányzati ciklusra is előretekintő, átfogó gazdaságpolitikai program* kidolgozása nem tűr halasztást. E programban a külső és belső folyamatokban esetleg bekövetkező negatív tendenciákra is fel kell készülni. A program keretei közé kell illeszteni az állam gazdasági hatásköréhez tartozó *részprogramok*at, így elsősorban az infrastruktúra modernizálását célzó koncepciókat. Egy átfogó, perspektívát nyújtó gazdaságpolitikai program a mikrogazdaság szereplői számára is elkerülhetetlenül szükséges információs hátteret ad, és ezáltal a modernizálást szolgáló társadalmi konszenzus megteremtésének egyik feltétele.

(5) A gazdaságpolitikai program nem nélkülözheti annak felvázolását, hogy hosszabb időtávlatokat szem előtt tartva

(a) melyek a *lehetőségei* és feladatai az államháztartás és *a bankrendszer konszolidálásának*, és ennek keretében a nem elsősorban reálgazdasági okokkal összefüggő, hanem pénzügyi kényszerhelyzetek miatt csődhelyzetbe került, vagy csődközelben egyensúlyozó ágazatok, *vállalatok* (vállalatrészek) *szanálásának*;

(b) hogyan csökkenthető a *költségvetési újraelosztás mértéke* és ugyanakkor hogyan növelhető a költségvetés aktív (gazdaságélénkítő) *szerepe*, milyen *módszerek*kel és milyen *időzítés*sel lehet rátérni a szociális ellátás számottevő részében a rászorultsági elv érvényesítésére;

(c) hogyan lehet a foglalkoztatási szempontokat is érvényesítve az *állami tulajdon*ban lévő gazdasági vagyon *működésének és privatizációjának a hatékonyságát fokozni* különféle üzleti formák alkalmazásával, a külföldi és magyar magántőke bevonásával. Különös figyelmet érdemel a nagy állami kereskedelmi bankok privatizálásának előkészítése és gyors realizálása.

(6) Indokolt, hogy az *alkotmány* és annak nyomán *törvény rögzítse*

(a) az *állam* és a *gazdaság szétválasztottságá*nak elvét, minimalizálva a gazdaság állami tulajdont képező szférájában is az állami szervek és állami funkciókat hordozó személyek *mikrogazdaságon belüli* tevékenységét, személyzetpolitikai hatáskörét;

(b) az *állam*, illetve az egyes állami szakszervek *feladatait a makrogazdaság* befolyásolásának és egyensúlya biztosításának, az infrastruktúra általános fejlesztésének a területén;

(c) az *érdekvédelmi és független szakértői szervezetek véleménynyilvánításának rendjét* a gazdaságpolitika alakítását és a gazdasági törvénykezés előkészítését célzó kormányzati munkában.

2. A nemzetközi szervezeteknek

Magyarország helyzetének megítélésénél – a térség más országaihoz hasonlóan – abból kell kiindulni, hogy az ország történelmi, kulturális gyökereinél fogva Közép-Európához tartozik akkor is, ha többször és hosszú időn keresztül megszállt területté vált és ha a nagyhatalmi érdekszférák között hányódva sokszor nem volt képes potenciálját az átalakítás, a fejlődés szolgálatába állítani. Nem a magyar nemzet választása, hanem a nagyhatalmi döntések kötötték az országot a II. világháború után a Szovjetunió érdekövezetéhez.

(1) Az *Egységes Európa eszméje* valószínűsíthetően minden nemzet számára gyümölcsöket tartogat, de áldozatokat és kemény kompromisszumokat is követel. Ez az eszme *nem korlátozódhat csupán Európa „gazdag" nemzeteire* úgy, hogy a földrajzilag közelfekvő, ezer szállal Európához kötődő, európai kultúrájú, de közepesen fejlett „perifériás országokat" kemény falak választják el a gazdag országoktól. A „rokonszenvező, együttérző előkelő idegen" szerepét Európán belül a történelmileg kárt szenvedett országokkal szemben aligha lehet elfogadni.

A békés átmenet biztosítása egész Európa érdeke. A tartós válság az átmenet országai közötti nézeteltérésekből kirobbanó, egész Európát megrengető *konfliktusok veszélyét* hordja magában.

(2) Az államszocializmus összeomlása a nemzetközi politikai és gazdasági szervezetek, sőt az egész világpolitika és világgazdaság számára új politikai és gazdasági helyzetet teremtett. Sürgős szükség van a különböző nemzetközi szervezetek által kidolgozott és vitákban kimunkált, az átmenet országai egyedi nehézségeinek kezelésére vonatkozó *politikai és gazdasági stratégiák* kidolgozására, azok elfogadására és közzétételére, az annak megfelelő gyakorlat érvényesítésére.

(3) A volt szocialista országokat a rendszerváltás, az államszocializmus összeomlása *súlyos gazdasági helyzet*ben érte, illetve abba hozta. Magyarország is felgyorsította a piacgazdaság felé fordulást szolgáló és az azt érvényre juttató import- és árliberalizációt, az ország gazdasága nyitottá vált. A gazdasági *válsághelyzetben* igen rövid idő alatt megvalósított *liberalizáció* szinte példa nélküli a nemzetközi gyakorlatban (teljeskörű

liberalizációra a nemzetközi tapasztalatok szerint több évtizedes fokozatossággal és nem a gazdasági visszaesések, hanem a gazdasági fellendülések időszakaiban került sor). Magyarország „kinyitása" a belső piacon is meggyengítette a magyar vállalatok pozícióit a piacgazdaságok recessziója miatt erőteljes piaci expanzióra törő, nagy piaci gyakorlattal és tőkeerővel rendelkező külföldi konkurenciával szemben. Ez önmagában is rontja a válsággal küszködő Magyarország gazdasági esélyeit.

Az átalakuló országokban végrehajtott kereskedelmi liberalizálás során a piacgazdaságokkal (a közös piaci országokkal) folytatott kereskedelemben *aszimmetria* érvényesül, aminek további *fenntartása*, sőt bizonyos *módosítása*, *időbeni kiterjesztése* indokolt. Olyan aszimmetria kialakítására és időzítésére van szükség, amely a jelenleginél szélesebb körű és amelyben az erősebb fél tudatos engedményei maradnak a nagyobbak.

Az átalakuló országok, így Magyarország *export*jának *lehetőség*eit (a nemzetközi színvonalnak és igényeknek megfelelő versenyképes magyar termékek és szolgáltatások esetében) *szélesíteni* kell. A nyílt és igen gyakran eseti, illetve burkolt, váratlanul jelentkező *exportkorlátozások*at, az erre irányuló ad hoc intézkedéseket, amelyek egy olyan kis ország számára, mint Magyarország váratlan és jelentős veszteségekkel járnak, kerülni kellene.

(4) Az államszocializmus időszakából hozott *adósságállomány*nyal is terhelt Magyarország pénzügyi rendszere olyan állapotba került, amelyben a gazdaság működését a pénzügyi zavarok, a tőkepiacok, a tőkeallokációs szervezetek és mechanizmusok gyengesége jelentősen akadályozza. Az adott helyzet, a *krónikus tőkehiány* jelentős nagyságú pénzügyi hitelek nyújtása, *tőkeinjekciók* nélkül aligha küzdhető le.

Célszerű kidolgozni és létrehozni a nemzetközi *tőkejuttatások leghatékonyabb formái*t (beleértve az adósságkezelési és az adósságszolgálati kérdéseket is). Magyarország mai külkereskedelmi partnerei mintegy 50%-ban az Európai Közösség, mintegy 15%-ban az EFTA országok, miközben a Magyarországra eddig beáramlott 6 milliárd USD-t meghaladó külföldi működő tőkének több mint 1/3-a az USA-ból származik, az ország adósságállományának 1/3-át pedig Japán finanszírozza. Az ország megsegítése széleskörű nemzetközi egyeztetést igényel, amelyben a tőkeinjekció *módozatai*t a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek (Világbank, IMF, „Hetek", Európai Közösség, „Huszonnégyek") nemcsak a magyar kormányzattal, hanem a magyar szakértőkkel is szorosan együttműködve kellene kialakítani.

(5) *A közös piaci teljes jogú tagság* Magyarország számára nemzeti érdek, de az átalakulás felgyorsításának és a felzárkózásnak is nélkülözhetetlen eszköze. A Közös Piac teljes jogú tagságának elnyerése, feltételeinek magyarországi megteremtése nyilvánvalóan több évet fog igénybe venni. De tisztázatlan, hogy *milyen feltételekhez kötött* a teljes jogú tagság elérése. Tisztázatlan, hogy a Közös Piac milyen speciális követelményekhez köti Magyarország teljes jogú tagságát, hogy ezen *követelmények* milyen részét kívánja *a tagság előtt* és milyen részét *a* teljes jogú *tagság keretében* megvalósítani. Elengedhetetlen, hogy a csatlakozás követelményeit a Közös Piac (az Európai Unió) megfogalmazza. E nélkül a lakosság számára a csatlakozás csak „levegőben lógó", tartalmat nélkülöző óhajnak, jelszónak minősül.

(6) A nemzetközi szervezetek és nyugati szakértők nélkülözhetetlen segítséget adhatnak a piacgazdaság kiterjesztéséhez szükséges finomszerkezet kialakításában. A különböző kérdésekben és területeken Magyarországot segítő *külső szakértők*et ma általános és széles körű rokonszenv övezi. Nem célszerű ezt a meglévő rokonszenvet csökkenteni olyan szakértők küldésével, akik egyáltalán nem, vagy alig ismerik Magyarország sajátos viszonyait. Figyelemmel kell lenni arra, hogy a magyar partnerek többsége a piac-

gazdaság működtetésének, menedzsmentjének gyakorlatában még nem rendelkezik kellő tapasztalattal, de szakmailag képzett és európai műveltséggel bír. A külföldi szakértők általánosság szintjén mozgó, a konkrét helyzettől és környezettől független „tanácsai" nem jelenthetnek hozzájárulást a magyar gazdaság problémáinak megoldásához.

(7) A perspektívákat tekintve az egyik leghatékonyabb segítségnek a *nemzeti oktatásnak nyújtott nemzetközi támogatást* lehet tekinteni. Ezen belül

– az oktatás minden szintjén (az alsófokú oktatástól az egyetemekig, illetve a posztgraduális képzésig) szükség lenne az oktatási intézményeket modern információs technikával felszerelni, az új generációkat ezekkel megismertetni és ezekhez hozzászoktatni.

– Magyarország nemzetközi integrációjának felgyorsításához, az új generáció szakmai és műveltségbeli felkészültségének elmélyítéséhez elengedhetetlenül szükséges hogy – bilaterális kormányegyezményekben rögzített feltételek mellett – az arra érdemes magyar középiskolások, de főleg egyetemisták néhány félévet (szemesztert) tölthessenek külföldi oktatási intézményekben. Végül

– nagy segítséget jelentene a nyelvoktatáshoz és a világnyelveket beszélő magyar nyelvtanárok továbbképzéséhez különböző formákban nyújtott támogatás.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Gazdasági fejlettségi szintek különböző módszerekkel számítva, 1937–1980–1990

(USA = 100)

Országok az 1990. évi sorrend szerint	GDP/fő			
	Ehrlich számításai			Az ICP[2], illetve az ECP[3] számításai
	naturális mutatók, PIM[1] módszer			átárazásos módszer
	valutaskála			vásárlóerőparitás skálája
	1937[4]	1980	1990[5]	1990
Kanada	62,5	87,4	87,4	89,4
Ausztrália	75,2	78,5	76,3	74,6
Svédország	70,2	77,8	75,8	79,4
Finnország	37,5	73,4	76,4	76,9
Norvégia	52,6	69,9	72,0	74,8
Svájc	56,1	69,0	71,2	97,9
Németország	59,6	–	70,9	–
NSZK[6]		71,2	69,0	84,9
NDK[6]	–	45,9	48,4	–
Belgium és Luxemburg	57,9	70,3	69,8	76,2[8]
Japán	23,7	56,8	67,4	82,3
Franciaország	46,5	63,8	62,4	81,0
Ausztria	33,3	60,4	61,0	77,0
Dánia	59,6	60,2	60,9	78,2
Egyesült Királyság	77,2	57,7	60,4	74,0
Hollandia	53,7	60,5	56,7	73,2
Új-Zéland	71,9	59,2	53,9	63,2
Olaszország	23,7	43,1	43,7	74,3
Írország	31,6	36,3	40,2	49,5
Spanyolország	16,7	35,4	37,5	54,7
Csehszlovákia	29,8	42,3	36,9 (1991: 31,0)	38,6
Szovjetunió	18,4	34,1	33,5 (1991: 27,8)	30,5
Izrael[6]			32,5	
Magyarország	21,1	31,7	29,1 (1991: 26,8)	29,2
Görögország	16,1	27,2	24,7	34,2
Dél-Korea[6]			21,0	
Portugália	16,3	19,6	20,1	40,8
Lengyelország	17,5	27,3	18,6 (1991: 16,9)	23,6
Jugoszlávia	14,0	21,9	16,4 (1991: 13,2)	26,3
Románia	14,2	21,3	15,0 (1991: 12,9)	15,9
Chile[6]	26,3	16,2	14,8	
Argentína[6]	28,6	22,5	14,7	
Dél-Afrika	27,2	17,4	13,4	
Brazília			10,7	
Törökország	10,5	9,5	10,3	21,6

Országok az 1990. évi sorrend szerint	GDP/fő			
	Ehrlich számításai			Az ICP[2], illetve az ECP[3] számításai
	naturális mutatók, PIM[1] módszer			átárazásos módszer
	valutaskála			vásárlóerőparitás skálája
	1937[4]	1980	1990[5]	1990
Országcsoportok[7]				
I. Észak-Európai fejlett piacgazdaságok	57,0	74,2	75,9	
II. Az eredeti közös piaci országok (a Hatok)	44,2	60,2	60,4	
III. A jelenlegi közös piaci országok (a Tizenkettek)	46,2	54,3	55,3	
IV. Dél-európai piacgazdaságok (Törökország nélkül)	16,5	31,3	32,4	
V. Kevésbé fejlett európai piacgazdaságok	14,7	21,6	21,7	
VI. Összes európai piacgazdaság	44,4	50,4	50,7	
VII. Kelet-közép-európai országok	18,4	30,0[9]	21,4[9]	

Megjegyzések:

[1]A naturális mutatókkal végzett mérési módszernek angol nyelvű rövidítése (Physical Indicator Method). Lásd részletesebben:

Jánossy, F. (1963): *A gazdasági fejlettség mérhetősége és mérésének új módszere.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Ehrlich, É. (1966): An Examination of the Interrelation between Consumption Indicators Expressed in Physical Units and Per National Income. *Czechoslovak Economic Papers.* Academy Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 7.

Ehrlich, É. (1991): *Országok versenye, 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Ehrlich, É. (1993): Economic Growth in Eastern Central Europe after World War II. Megjelent az *Explaining Economic Growth* című könyvben. Szerkesztette Szirmai, A., Van Ark, B. és Pilat, D., North-Holland, Amsterdam–London–New York–Tokyo.

Borenstein, I. (1993): Comparative GDP Levels – Physical Indicators Phase III. Economic Commission for Europe. *Economic Studies* 4. United Nations, New York.

[2]A nemzetközi összehasonlítási projekt angol nyelvű rövidítése (International Comparison Project). Az értékmutatók nemzetközi összehasonlításának módszeréről lásd részletesebben:

Kravis, I. B., Kenessey, Z., Heston, A., Summers, R. (1975): A *System of International Comparison of Gross Product and Purchasing Power.* The Johns Hopkins University Press. Baltimore–London.

[3]Az európai összehasonlítási projekt angol nyelvű rövidítése (European Comparison Project). Lásd részletesebben:

Szilágyi, Gy.–Bodai, E. (1985): Nemzetközi összehasonlítás Európában. *Statisztikai Szemle,* 8.

Európai összehasonlítási projekt. Előzetes eredmények (1993). Központi Statisztikai Hivatal.

[4]Nemzeti jövedelem/fő.

[5]A piacgazdaságokra vonatkozólag a naturális mutatókkal mért GDP/fő 1980. évre vonatkozó adatait a hivatalos összehasonlító árakon kifejezett GDP/fő növekedési ütemekkel vezettük tovább.

A kelet-közép-európai országokra vonatkozólag az MPS (Material Product System) szerinti nemzeti jövedelem felhasználására vonatkozó hivatalos növekedési indexeket korrigáltuk. A korrekció alapját Ehrlich 1960–1980-as időszakra vonatkozó számítási eredményei szolgáltatták. Lásd Ehrlich (1991) 20. táblázat.

E számításból kiderült, hogy az 1960–1980-as időszakban a hivatalos és az Ehrlich által számított növekedési ütemek – a volt szocialista országok többségében – eltértek egymástól.

Feltételezve, hogy a számított növekedési indexek közelebb esnek a valóságoshoz, mint a hivatalosan publikáltak az 1980–1990-es időszakban is, az ott kapott különbségekkel csökkentettük a szóban forgó időszakra vonatkozó hivatalos növekedési indexeket.

[6]1989.

[7]A megadott értékek a lakosság számával súlyozott átlagok.

A különböző országcsoportokba a következő országok tartoznak:

I. Finnország, Norvégia és Svédország.

II. Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország és Olaszország.

III. Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Olaszország, Portugália és Spanyolország.

IV. Görögország, Portugália és Spanyolország.

V. Görögország, Portugália, Spanyolország és Törökország.

VI. Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország és Törökország.

VII. Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország és Románia.

[8]Luxemburg nélkül.

[9]1980. és 1990. években Bulgária nélkül.

Forrás: Ehrlich (1985a; 1991; 1991a); Ehrlich–Révész (1992): *European Comparison Project. Preliminary Results.* Published by the Hungarian Central Statistical Office, 1993.

2. táblázat

A foglalkoztatottak aránya gazdasági ágak szerint

(foglalkoztatottak = 100,0%)

Gazdasági ág	Év	Nyugat-Európa[1]	Észak-Európa[1]	Közép-Európa[1]	Dél-Európa[1]	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország
Mezőgazdaság	1970	6,8	12,7	11,8	34,4	38,6	16,4	24,7[3]
	1980	4,7	8,5	8,1	25,4	30,5	14,2	22,0
	1990	3,9	5,9	6,5	18,8	27,8[2]	11,2	19,6
Feldolgozó ipar	1970	30,3	26,8	35,4	22,6	24,9	35,3	32,4
	1980	25,4	22,8	30,6	23,1	26,7	34,5	30,5
	1990	20,1	19,4	26,4	22,2	24,6	32,9	26,6
Építőipar	1970	9,3	9,1	9,1	8,6	6,6	8,6	7,4
	1980	7,9	7,4	8,2	9,0	7,7	8,7	8,0
	1990	6,6	7,4	8,3	8,3	7,9	8,1	6,9
Közlekedés,	1970	6,4	8,2	5,8	5,5	6,3	7,0	7,0
hírközlés	1980	6,5	7,6	6,2	5,8	7,7	6,7	8,0
	1990	6,2	7,3	5,9	5,5	6,7	6,2	8,6
Kereskedelem,	1970	16,7	15,2	15,5	11,0	6,1	9,1	8,4
vendéglátás	1980	17,7	14,8	17,3	15,5	7,8	10,9	9,6
	1990	17,9	15,7	19,0	17,9	8,1	11,3	10,8
Üzleti	1970	5,5	4,5	3,5	2,2	0,5	0,9	–
szolgáltatások	1980	7,8	6,1	6,2	2,9	2,1	3,5	1,5
	1990	10,0	8,2	7,2	4,8	1,7	3,5	2,3
Közösségi és	1970	22,8	22,0	18,2	15,4	14,1	17,8	14,7
személyi	1980	28,6	31,0	21,7	16,2	13,1	17,9	17,5
szolgáltatások	1990	33,3	34,7	25,4	23,2	19,3	19,3	22,9

[1]Az egyes országcsoportokhoz tartozó országok:

Nyugat-Európa = Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia
Észak-Európa = Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország
Közép-Európa = Ausztria, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Svájc
Dél-Európa = Görögország, Portugália, Spanyolország.

[2]1988.

[3]Magyarország adatai, csakúgy mint a többi országé is, az ILO-évkönyvekből valók. Az adatokban az ágazati-szervezeti hovatartozás jelenik meg. Emiatt a volt szocialista országok mezőgazdasága a funkció szerinti bontásnál magasabb aránnyal szerepel, a közlekedés pedig mindenütt kisebb arányú a valóságosnál. Nem vettük figyelembe a „Kitermelés" és az „Energia" ágazatokat, továbbá az „Egyéb", illetve „Nem definiált" adatokat, ezért az oszlopösszegek valamivel kevesebb mint 100%-ot adnak.

Forrás: ILO-adatok alapján Révész András számításai.

3. táblázat

Változások 1980 és 1988 között

(volumenindexek)

	1988 (1980=100)	Egy évre eső változás (%)
GDP	115,1	1,8
Végső fogyasztás	104,1	0,5
Bruttó beruházás	89,4	–1,4
Lakossági fogyasztás	109,6	1,2
Lakossági jövedelem	110,0	1,3
Munkából származó jövedelem	107,5	0,9
Reálbér	92,7	–0,9
Társadalmi jövedelem	118,3	2,1
Pénzben[1]	117,3	2,0
Természetben[2]	120,0	2,3

[1]Nyugdíj, gyermekgondozási segély és díj, táppénz stb.
[2]Ingyenes egészségügyi és oktatási szolgáltatások.

Forrás: KSH Évkönyvek (1988, 1989).

4. táblázat

A konszolidált költségvetés kiadásainak alakulása

(md Ft, illetve %)

	1990	1993		2005		
	folyó áron	folyó áron	1990. évi áron	1990. évi áron	százalék	
					1990 = 100	GDP = 100
GDP	2080	3105	1790	2520	121	100,0
Összes kiadás	1194	1951	1020	1097	92	47,6
Oktatás	123	183	92	155	126	6,2
Egészségügy	89	135	68	113	127	4,4
Védelem	39	54	27	45	115	1,8
Igazgatás, közbiztonság	175	188	95	101	58	4,0
Részösszegzés	426	560	282	414	97	16,4
Nyugdíj	202	355	180	176	79	6,9
Családi juttatások	88	140	71	67	76	2,7
Gyógyszer stb. ártámogatás	27	44	22	22	81	0,9
Munkanélküliek támogatása	4	123	62	60	1500	2,4
Táppénz	24	29	15	12	50	0,5
Lakástámogatás	81	75	40	45	55	1,8
Egyéb szociális támogatások	18	34	17	30	167	1,2
Részösszegzés	444	800	407	412	93	16,4
Gazdasági kiadások	264	321	185	126	48	5,0
Kamatkiadások	64	142	82	155	378	6,2
Elszámolási korrekciók	–4	128	64	90	–	–

Forrás: Hetényi István számításai a KSH és a Pénzügyminisztérium adatai alapján.

5. táblázat

Adatok a felsőfokú képzésről (1988/1989 vagy 1989/1990)

(szt = szint az ISDEC[1] szerint)

Országok	100 ezer lakosra jutó						1 hallgatóra jutó kiadott diploma		
	hallgató			kiadott diploma					
	5. szt	6. szt	Együtt	5. szt	6. szt	Együtt	5. szt	6. szt	Együtt
Ausztria	195	2342	2537	~50[2]	128	178	~0,25	0,05	0,07
Belgium	1166	1441	2577	284	239	523	0,24	0,17	0,20
Dánia	–	–	2677	–	–	466	–	–	0,17
Egyesült Királyság	651	1029	1680	207	246	453	0,32	0,24	0,27
Finnország	694	1893	2587	161	194	355	0,23	0,10	0,14
Hollandia	1487	1332	2809	264	203	467	0,18	0,15	0,17
Magyarország	410	544	954	132	102	234	0,32	0,19	0,25
NSZK	–	–	2384	–	–	233	–	–	0,10
Olaszország	54	1973	2027	10	129	139	0,19	0,07	0,07
Portugália	106	920	1026	36	105	141	0,34	0,11	0,14
Spanyolország	798	1837	2635	119	171	290	0,15	0,09	0,11
Svájc	386	818	1204	~100[2]	135	235	0,20	0,17	0,19
Svédország	–	–	1965	–	–	361	–	–	0,18

[1]International Standard Classification of Education.
[2]Becslés.

Forrás: Ladányi (1991).

6. táblázat

Makroökonómiai adatok

(összehasonlító áron)

	Az előző év = 100			1992/1989 (%)
	1990	1991	1992	
Lakossági fogyasztás	96,4	94,2	97,8	88,8
Közületi fogyasztás	102,6	97,3	98,9	98,7
Végső fogyasztás	97,3	94,7	98,0	90,3
Beruházás	92,9	88,4	93,6	76,9
Hazai teljes felhasználás	97,0	90,4	93,8	82,3
GDP létrehozása	96,5	88,1	95,5	81,2
ebből: ipar	92,1	81,9	94,1	71,0
mezőgazdaság, erdészet	95,3	91,8	86,3	75,5
szolgáltatások	103,6	94,4	99,4	96,9
Ipari kibocsátás	90	86	90	70
Mezőgazdasági kibocsátás	97	99	76	73

Forrás: 1989–1991: Árvay–Lenotti és munkatársai (1993). 1992: Előzetes statisztikai adatok. Statisztikai jelentés. KSH. 1993. július 16.

7. táblázat

Az ipari termelés indexei[1]

(változatlan áron, 1989 = 100)

Ágazat	1990	1991	1992	1995[2]	2000[2]	2005[2]
Bányászat	88,2	78,6	63,6	55	50	45
– szénbányászat	81,5	77,8	61,0	–	–	–
– kőolaj- és földgázkitermelés	92,2	80,3	84,5			
Villamosenergia-ipar	100,2	92,2	81,6	80	82	85
Kohászat	81,0	54,5	40,2	40	42	45
– vaskohászat	82,8	48,9	34,2			
– alumíniumkohászat	83,0	71,0	56,8			
Gépipar	83,8	54,6	39,9	45	55	65
– gép- és gépi beruházások ipara	86,1	62,2	49,7			
– közlekedésieszköz-ipar	69,8	40,2	26,0	+	+	
– villamosgépipar	86,3	62,3	47,4	+	+	+
– híradás és vákuumtechnikai ipar	89,7	52,9	44,0			
– műszeripar	89,8	46,6	22,8			
Építőipar	95,0	63,7	55,0	65	75	80
Vegyipar	94,6	77,1	66,6	65	72	80
– kőolajfeldolgozó ipar	96,0	83,9	85,5		+	
– műtrágya és növényvédő ipar	79,4	46,7	32,0			
– gumiipar	79,3	55,4	41,9			
– gyógyszeripar	103,1	71,3	53,2	–		
Könnyűipar	88,3	66,3	55,4	55	65	72
– fafeldolgozó ipar	91,2	74,3	66,0			
– papíripar	95,3	73,4	71,3			
– nyomdaipar	88,5	70,7	61,7	+	+	
– textilipar	87,9	57,8	42,5			
– bőr-, szőrme és cipőipar	83,6	61,5	46,6	–		
– textilruházati ipar	88,8	77,9	71,0	+		
Élelmiszeripar	99,1	89,5	78,2	75	82	90
– húsipar	96,7	92,6	72,8			
– baromfiipar	98,5	77,5	65,7			
– tejipar	93,7	80,7	78,3			
– tartósító ipar	97,3	87,5	65,0			
– söripar	105,6	107,2	112,5			

[1]A több mint 50 főt foglalkoztató vállalatok, vállalkozások adatai.
[2]+ valószínűleg nő, – valószínűleg csökken.

Forrás: 1989–1992: KSH; 1995, 2000, 2005: GKI Rt. előrejelzése.

8. táblázat

A gazdasági egységek méretstruktúrája

(darab)

Foglalkoztatottak száma	1989	1990	1991	1992
Állami vállalatok és szövetkezetek[1]				
0– 20	1 253	1 353	1 810	2 138
21– 50	1 402	1 282	1 373	1 585
51–300	2 758	2 835	2 991	2 821
301 és több	2 426	2 257	1 878	1 195
Részvénytársaságok				
0– 20	66	152	282	483
21– 50	51	118	175	254
51–300	90	192	322	492
301 és több	99	183	292	468
Korlátolt felelősségű társaságok[2]				
0– 20	3 266	14 336	34 488	49 478
21– 50	799	2 596	4 498	5 014
51–300	366	1 237	1 968	2 343
301 és több	33	125	208	262

[1]Kivéve a lakásszövetkezeteket.

[2]Kivéve azokat a szervezeteket, melyek felszámolás alatt állnak.

Forrás: Statisztikai évkönyvek. Árvay–Lenotti és munkatársai (1993).

9. táblázat

Magyar export- és importadatok

Év	Volumenindex (megelőző év = 100)						Cserearányok	A nettó adósság konvertibilis valutában az év végén (md USD)
	Export			Import				
	Átalakuló országok	Piacgazdaságok	Összesen	Átalakuló országok	Piacgazdaságok	Összesen		
1989							100	14,9
1990	79,3	109,2	95,9	86,1	101,5	94,8	90	15,9
1991	55,6	119,5	95,1	56,6	130,3	105,5	90	14,6
1991/1989	44,1	130,5	91,2	48,7	132,3	100,0		
1992			102,0			93,0	89	13,1
1992/1989			93,0			93,0		

Forrás: Balassa (1993); Árvay–Lenotti és munkatársai (1993).

10. táblázat

Növekedési ütemek és növekedés a kiinduló modellben

	0. év volumen-egységében	Éves növekedés (%)	10. év volumen-egységében
GDP	100	3–3,5	134–141
ebből: az exportszektor	35	5–6	57–63
a nem exportszektor	65	1,7–1,8	77–78
Tőkeberuházás	20	7–8	38–41
Lehetséges fogyasztás	–	2	–

11. táblázat

Növekedési ráták a hosszú évtized két szakaszában

(%/év)

	1993–1996	1997–2005	1993–2005
Az exportszektor	–1,0	5–6	3,4–4,0
A nem exportszektor	0,5	1,5–2,0	1,4–2,0
GDP (megtermelt)	0,0	3,5–4,0	2,8–3,3
Tőkeberuházás	3–4	7–8	6–7
Adósságszolgálat (kamat)	3,0	4–5	3,5–4,5
Fogyasztás	–0,5–0	3–4	2,4–3,2

Megjegyzés: Évi 1,2–2,4 md USD tőkeimportot és az adósságállomány évi mintegy 0,5 md USD-os növekedését számításba véve.

12. táblázat

A népesség gazdasági aktivitás szerint

(ezer fő)

	1992	2005
Népesség összesen	10 337	10 250[1]
15 éves kor alattiak	2 010	1 980
Munkavállalási korban lévők[2]	6 031	6 350
Munkavállalási koron felüliek	2 296	1 920
Munkavállalási korban lévők közül nem aktív	1 133	1 460
ebből: tanulók	547	510
nyugdíjasok	346	450
egyéb	240	500
Munkavállalási korban lévők közül aktív	4 898	4 890
Munkavállalási koron kívüliek közül aktív	334	100
Gazdaságilag aktív népesség	5 232	4 990
A hazai munkaerőpiacon kívüliek	356	390
ebből: gyermekgondozási segélyen és díjon lévők	262	270
sorkatonák	64	50
külföldön munkavégzők	30	70
A hazai munkaerőpiacon lévők	4 876	4 600
Foglalkoztatottak	4 470[3]	4 060
Munkanélküliek	406[4]	540

[1]Bevándorlókkal együtt.
[2]1992-ben férfiaknál 15–59 évesek, nőknél 15–54; 2005-ben férfiaknál és nőknél 15–61 évesek.
[3]Az év végén kb. 4100.
[4]Az év végén 663.

Forrás: KSH, Miltényi–Hablicsek (1992) alapján, a szerzők becslése.

13. táblázat

Az aktív munkaerő ágazatok szerinti arányai

(%)

Gazdasági ág	1992	2005
Mezőgazdaság	13,9	10–11
Ipar	28,9	21–23
Építőipar	6,4	7–8
Közlekedés és hírközlés	8,8	6–7
Kereskedelem és vendéglátás	13,2	16–17
Egyéb szolgáltatás	26,8	34–35
Szolgáltatás összesen	48,8	57–58
Egyéb	2,0	3
Aktív munkaerő összesen	100,0	100

Forrás: KSH, Révész András becslése.

14. táblázat

A GDP összetétele

Gazdasági ág	1989	1992	2005[1]
Mezőgazdaság	15	9	7
Ipar	34	29	26
Építőipar, közlekedés, posta és hírközlés	17	15	17
Kereskedelem és egyéb szolgáltatás	34	47	50
Összesen	100	100	100

[1]Nagyságrendi becslés.

Forrás: KSH, Vértes András becslése.

15. táblázat

A pártok képviseleti súlya a magyar parlamentben

	Pártlistára leadott szavazatok aránya, %	Parlamenti helyek		Változások a képviselők számában[1]	Parlamenti helyek	
		száma	aránya, %		száma	aránya, %
		1990 áprilisában			1993. augusztus végén	
Magyar Demokrata Fórum	24,7	165	42,8	–31	134	34,8
Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt	11,8	44	11,4	–9	35	9,1
Kereszténydemokrata Néppárt	6,4	21	5,4	+3	24	6,2
Koalíciós pártok együtt	42,9	230	59,6	–37	193	50,1
Szabad Demokraták Szövetsége	21,4	91	23,6	–6	85	22,1
Magyar Szocialista Párt	10,9	33	8,5	–	33	8,6
Fiatal Demokraták Szövetsége	8,9	22	5,7	+4	26	6,8
Függetlenek	–	10	2,6	+17	27	7,0
A koalíciót felmondó Kisgazdák	–	–	–	9	9	2,3
Magyar Igazság és Élet Pártja	–	–	–	12	12	3,1

[1]1993 szeptemberéig.

Forrás: *Szabadon Választott Parlamenti Almanach,* 1990, 42–44. oldal; *Népszabadság* 1993. szeptember 1, 1. old.

16. táblázat

A népesség megoszlása korcsoportok szerint (%)

Korcsoportok (éves korúak)	1990	2005
0–19	27,9	25,4
20–34	20,0	22,1
35–64	38,9	38,6
65 és idősebb	13,2	13,9
Teljes népesség	100,0	100,0

Forrás: Miltényi–Hablicsek (1992).

17. táblázat

Az aktív munkaerő társadalmi rétegződése[1]

(összes foglalkoztatott = 100)

	Év	Nyugat-Európa[2]	Észak-Európa[2]	Közép-Európa[2]	Dél-Európa[2]	Lengyel-ország	Cseh-szlovákia	Magyar-ország
Vezető, menedzser	1970	3,3	2,2	1,4	0,7	1,0	2,4	0,7
	1980	4,6	3,0	2,0	1,5	1,6	n.a	1,0
	1990	4,1	4,3	4,7	1,7	0,6	n.a	1,2
	2005							4,0
Mezőgazdasági tulajdonos (szövetkezeti tag is)	1970	5,0	6,5	5,2	15,2	17,0	10,0	17,1
	1980	3,5	4,2	4,7	11,3	13,0	8,7	12,7
	1990	2,1	2,9	3,8	8,7	11,4	7,4	8,0
	2005							5,0
Egyéb önálló (kereskedő, kisiparos, szellemi)	1970	9,4	6,4	8,8	12,2	1,2	2,8	4,1
	1980	9,1	5,2	7,5	13,5	3,5	2,5	4,7
	1990	10,6	6,7	10,2	15,6	2,8	2,4	6,0
	2005							12,0
Mezőgazdasági alkalmazott	1970	1,8	3,4	3,0	8,5	4,9	6,4	6,8
	1980	1,1	2,4	2,7	4,3	6,2	5,5	5,9
	1990	1,1	1,8	2,2	3,1	6,0	3,8	7,5
	2005							6,0
Nem mezőgazdasági alkalmazott (vezetők nélkül)	1970	80,3	80,0	77,4	50,6	60,1	80,8	71,3
	1980	81,4	85,2	82,0	58,6	66,0	83,3	75,5
	1990	82,1	85,2	79,1	61,9	69,2	86,4	77,3
	2005	–	–	–	–	–	–	73,0

[1]Magyarország adatai a KSH adatai alapján átdolgozva az ILO nomenklatúrára. Az oszlopösszegeknek a 100-ból hiányzó részét a nem fizetett dolgozó családtagok teszik ki.

[2]Lásd a 2. táblázatban az 1. sz. jegyzetet.

Forrás: ILO évkönyvek, Révész András számítása.

18. táblázat

A társadalmi rétegződés várható alakulása 2005-ben Magyarországon

(%)

Megnevezés	1990	2005
1. Menedzser, vezető	1,2	4,0
1.1 Munkaadó tulajdonos	–	1,0
1.2 Alkalmazott vezető	1,2	3,0
2. Önálló kistulajdonos vállalkozó	14,0[1]	17,0
2.1 Önálló szellemi (orvos, ügyvéd, művész)	0,9	2,0
2.2 Kereskedő, szolgáltató[1]	1,7	5,0
2.3 Mezőgazdasági önálló, gazda[1]	8,0	5,0
2.4 Kisiparos, kézműves	3,4	4,0
3. Alkalmazott	84,8	79,0
3.1 Szakszemélyzet[2]	16,9	22,0
3.2 Ügyviteli személyzet	9,9	13,0
3.3 Kereskedelmi és szolgáltató alkalmazott	15,0	13,0
3.4 Mezőgazdasági munkás	7,5	6,0
3.5 Ipari és szolgáltató szakmunkás	17,0	12,0
3.6 Ipari és szolgáltató betanított munkás	13,0	10,0
3.7 Segédmunkás, takarító, őr	5,5	3,0

[1]Ideértve a szövetkezeti tagokat is.
[2]Alkalmazott és nem vezető beosztású értelmiség.

Forrás: KSH (népszámlálási adatok), Révész András becslése.

19. táblázat

A háztartások jövedelmének decilis megoszlása

(%)

Decilis	1962	1967	1972	1977	1982	1987	1992
1	3,9	4,0	4,0	4,5	4,9	4,5	3,9
2	5,6	6,0	5,9	6,3	6,4	6,0	5,6
3	6,5	7,1	7,0	7,3	7,3	6,9	6,5
4	7,6	8,0	7,9	8,1	8,1	7,7	7,2
5	8,6	8,9	8,8	8,9	8,8	8,5	8,0
6	9,7	9,9	9,8	9,8	9,6	9,4	8,8
7	11,0	10,9	10,8	10,8	10,7	10,5	9,8
8	12,3	12,2	12,1	12,0	11,9	11,8	11,6
9	14,6	14,0	14,0	13,7	13,7	13,8	14,3
10	20,2	18,9	19,7	18,6	18,6	20,9	24,3
10/1	5,2	4,7	4,9	4,1	3,8	4,6	6,2

Forrás: KSH és Háztartás Panel (1992).

20. táblázat

A háztartási jövedelem megoszlása jövedelemfajták szerint 1988-ban

	Összes jövedelem	Az 1.	A 2.	A 9.	A 10.
		decilis jövedelme			
1. Fő munkajövedelem	41,3	26,4	32,7	43,3	52,1
2. Másodlagos munkajövedelem	11,2	6,2	6,7	14,2	14,0
3. Munkajövedelem összesen	52,5	32,6	39,4	57,5	66,1
4. Nyugdíj	10,1	9,6	11,3	9,3	5,3
5. Családi és gyermekgondozási támogatás	4,5	13,4	10,2	1,8	1,1
6. Egyéb transzferek	8,3	5,3	5,9	10,2	10,9
7. Transzferek együtt (4+5+6)	22,9	28,3	27,4	21,3	17,3
8. Oktatás	5,9	12,7	10,6	3,4	1,9
9. Egyéb természetbeni juttatások	7,8	12,9	10,7	6,2	5,2
10. Természetbeni juttatások együtt (8+9)	13,7	25,6	21,3	9,6	7,1
11. Lakástámogatás	5,1	6,2	5,1	6,2	5,6
12. Egyéb ártámogatás	5,8	7,3	6,8	5,4	3,9
13. Ártámogatások együtt (11+12)	10,9	13,5	11,9	11,6	9,5
14. Társadalmi jövedelmek együtt	47,5	67,4	60,6	42,5	33,9
15. Jövedelem összesen (3+14)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: *Hungary. Reform of Social Policy and Expenditures* (1992). The World Bank, 31–33. oldal.

21. táblázat

A felső és az alsó kvintilis illetve decilis részesedése a lakossági jövedelmek különféle fajtáiból és e részesedések arányai[1]

	Az alsó	A felső	Részesedés arányai	Az alsó	A felső	Részesedés arányai
	kvintilis részesedése			decilis részesedése[2]		
	1	2	2/1	3	4	4/3
Teljes jövedelem	10,5	34,7	3,3	4,5	20,9	4,6
Munkajövedelem	7,3	41,4	5,7	2,8	26,3	9,4
Társadalmi jövedelem	14,1	27,2	1,9	6,4	14,9	2,3
ebből: transzferek	12,6	28,6	2,3	5,5	15,8	2,9
természetbeniek	17,7	20,7	1,2	9,3	10,8	1,3
ártámogatások	12,2	32,9	2,7	5,6	18,2	3,2
Családi és gyermek-gondozási támogatás	27,0	10,6	0,4	13,4	5,1	0,4
Nyugdíjak	11,0	23,6	2,1	4,3	10,9	2,5
Oktatási szolgáltatás	20,4	14,7	0,7	9,7	6,7	0,7
Egészségügyi szolgáltatás	17,9	10,5	0,6	9,4	4,8	0,5
Lakástámogatás	11,5	39,7	3,5	5,5	22,9	4,2

[1]A 19. és a 20. táblázat adatai alapján számolva.

[2]Az adott jövedelemfajtákból származó lakossági összjövedelem = 100.

22. táblázat

Az általános iskolát végzettek közül továbbtanulók száma és aránya

Év	Végzők	Közülük továbbtanul				
		gimnázium-ban	szakközép-iskolában	közép-iskolában	szakmunkás-képzőben	összesen
		százalék				
1993	100,0	25,3	31,1	56,4	39,3	95,7
1994	100,0	27,1	31,6	58,7	37,0	95,7
1995	100,0	32,3	36,6	68,9	26,8	95,7
1996	100,0	33,5	36,0	69,5	26,2	95,7
1997	100,0	35,3	36,2	71,5	24,2	95,7
1998	100,0	37,1	36,1	73,2	22,5	95,7
1999	100,0	37,8	35,1	72,9	22,8	95,7
2000	100,0	39,5	34,9	74,4	21,6	96,0
2001	100,0	39,9	33,5	73,4	22,6	96,0
2002	100,0	41,3	33,1	74,4	21,6	96,0
2003	100,0	42,8	32,5	75,3	20,7	96,0
2004	100,0	44,0	31,9	75,9	20,1	96,0
2005	100,0	44,9	30,9	75,8	20,2	96,0
		ezer fő				
1993	143,6	36,0	45,0	81,0	57,4	137,4
1994	136,3	37,0	44,0	81,0	49,4	130,4
1995	117,6	38,0	43,0	81,0	31,5	112,5
1996	116,5	39,0	42,0	81,0	30,5	111,5
1997	113,3	40,0	41,0	81,0	27,4	108,4
1998	110,6	41,0	40,0	81,0	24,8	105,8
1999	111,1	42,0	39,0	81,0	25,3	106,3
2000	108,9	43,0	38,0	81,0	23,5	104,5
2001	110,3	44,0	37,0	81,0	24,9	105,9
2002	108,9	45,0	36,0	81,0	23,5	104,5
2003	107,5	46,0	35,0	81,0	22,2	103,2
2004	106,7	47,0	34,0	81,0	21,4	102,4
2005	106,9	48,0	33,0	81,0	21,6	102,6

Forrás: Timár János számításai a KSH *Demográfiai Évkönyvek* és Hablicsek (1993) alapján.

23. táblázat

A középiskolát befejező, továbbá a tanulmányaikat folytató tanulók száma és aránya

Év	A gimnáziumot			A szakközépiskolát			A középiskolát		
	befejezi	továbbtanul		befejezi	továbbtanul		befejezi	továbbtanul	
	1000 fő	%	1000 fő	1000 fő	%	1000 fő	1000 fő	%	1000 fő
1993	29,7	65,5	19,5	36,7	22,5	8,3	66,4	41,6	27,8
1994	29,2	66,0	19,3	37,2	23,0	8,6	66,4	42,0	27,9
1995	30,0	66,5	20,0	37,3	23,5	8,8	67,3	42,8	28,8
1996	31,0	67,0	20,8	35,4	24,0	8,5	66,4	42,8	29,3
1997	31,8	68,0	21,6	36,9	25,0	9,2	68,7	44,8	30,8
1998	32,7	69,0	22,6	36,1	26,0	9,4	68,8	46,5	32,0
1999	34,3	70,0	24,0	35,3	27,0	9,5	69,6	48,1	33,5
2000	35,2	71,0	25,0	34,9	28,0	9,8	70,1	51,2	35,9
2001	36,1	72,0	26,0	34,0	29,0	9,9	70,1	51,2	35,9
2002	37,0	73,0	27,0	33,2	30,0	9,6	70,2	52,1	36,6
2003	37,8	74,0	28,0	32,4	31,0	10,0	70,2	54,1	38,0
2004	38,7	75,0	29,0	31,5	32,0	10,1	70,2	55,7	39,1
2005	39,6	75,0	29,7	30,7	33,0	10,1	70,3	56,6	39,8

Forrás: Timár János számításai a KSH *Demográfiai Évkönyvek* és Hablicsek (1993) alapján.

24. táblázat

A diákok (tanulók és hallgatók) száma és aránya

Kor (év)	Népesség 1000 fő		Diákok 1991-ben		Diákok 2005-ben	
	1991-ben	2005-ben	ezer fő	%	ezer fő	%
6–13	1144,1	1033,4	1099,7	96,1	1002	97,0
14	190,0	121,0	168,7	88,8	117	96,5
15	181,9	120,5	168,7	86,3	112	93,0
16	151,5	121,2	127,6	84,2	109	90,0
17	147,2	122,5	91,8	62,4	105	86,0
18	142,5	123,8	36,8	25,8	56	45,0
19	143,9	125,6	30,6	21,3	50	40,0
20	144,4	120,3	25,7	17,8	42	35,0
21	144,8	122,4	11,6	8,0	22	18,0
22	138,7	128,5	8,3	6,0	13	10,0
23	127,9	137,2	1,3	1,0	3	2,0
Összesen	2657,2	2276,4	1759,1	66,2	1631	71,7

Forrás: A Művelődési és Közoktatási Minisztérium közlései, valamint Miltényi–Hablicsek (1992) alapján Timár János számításai.

25. táblázat

A kutató-fejlesztő helyek létszámadatai szervezeti típusonként; a létszámadatok dinamikája

	1986	1987	1988	1989	1990[2]	1991[2]	1992[2]
Az összes dolgozók száma							
– kutató-fejlesztő intézményekben	19704	19 708	19 180	18 247	15 536	12 951	10 585
– felsőoktatási kutatóhelyeken	22 110	22 179	22 530	22 370	22 787	22 607	22 296
– vállalati K+F helyeken	30 900	28 720	26 180	23 271	17 134	12 013	7 834
– egyéb kutatóhelyeken	5 039	4 822	4 625	4 354	4 266	3 647	3 164
Összesen	77 753	75 429	72 515	68 242	59 723	51 218	43 879
A tudományos kutatók, fejlesztők száma							
– kutató-fejlesztő intézetekben	7 501	7 494	7 387	7 234	6 267	5 385	4 651
– felsőoktatási kutatóhelyeken	13 814	13 701	13 991	13 957	14 044	14 192	14 295
– vállalati K+F helyeken	13 108	12 448	11 157	10 058	7 442	5 027	3 284
– egyéb kutatóhelyeken	2 936	2 810	2 733	2 587	2 503	2 159	1 880
Összesen	37 359	36 453	35 268	33 836	30 256	26 763	24 110
A tudományos kutatók, fejlesztők számított létszáma[1]							
– kutató-fejlesztő intézetekben	6 324	6 257	6 035	5 836	5 189	4 481	3 935
– felsőoktatási kutatóhelyeken	4 665	4 689	5 251	5 255	5 204	4 926	4 754
– vállalati K+F helyeken	10 306	9 688	8 504	7 734	5 681	3 843	2 576
– egyéb kutatóhelyeken	1 676	1 650	1 637	1 606	1 476	1 221	1 046
Összesen	22 971	22 284	21 427	20 431	17 550	14 471	12 311
A kutató-fejlesztő helyek dolgozói az aktív keresők százalékában							
– ténylegesen	1,59	1,56	1,51	1,42	1,28	1,10	1,03
– redukált létszám alapján	1,00	0,97	0,94	0,88	0,78	0,63	0,57
A létszámadatok dinamikája (az előző év százalékában)							
– kutató-fejlesztő helyek összes dolgozói	100,1	97,1	96,1	94,1	87,5	85,8	85,7
– ezen belül a kutató-fejlesztő intézetekben	98,4	100,0	97,3	95,1	85,1	83,4	81,0
– a tudományos kutatók, fejlesztők létszáma	101,6	97,7	96,7	95,9	89,4	88,5	90,1
– ezen belül a kutató-fejlesztő intézetekben	97,7	99,9	98,6	97,9	86,6	85,9	86,4

[1]A K+F tevékenységre fordított munkaidőhányad arányában teljes munkaidejű dolgozókra átszámított létszám. Ez a munkaidőhányad 1991-ben az intézeti kutatóknál, fejlesztőknél 85%, a felsőoktatási kutatóhelyek oktatóinál, kutatóinál 33%, a vállalati K+F helyek diplomásainál 78%, az egyéb kutatóhelyek kutatóinál 56% volt.

[2]A csökkenés a K+F hálózat átszervezésével is összefügg.

Forrás: *Tájékoztató adatgyűjtemény az akadémiai kutatóbázisról* (1993). Az MTA Kutatáspolitikai Titkársága.

26. táblázat

Az idézettségre vonatkozó adatok kiemelt tudományágakban[1]

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
A magyar publikációk megoszlása, %										
MTA intézetek	27,6	29,0	29,9	30,7	28,0	28,3	31,9	33,3	35,1	38,8
Egyetemek	57,9	55,7	55,9	57,0	59,0	62,1	61,1	58,9	56,8	56,4
A magyar publikációkra történt hivatkozások megoszlása, %										
MTA intézetek	39,1	42,6	38,9	39,5	40,1	37,8	46,1	45,0	46,0	52,3
Egyetemek	58,0	55,5	56,1	59,8	57,7	61,8	54,5	54,1	54,7	48,8
Idézettségi arány; a magyar publikációk idézettségének átlaga = 100										
MTA intézetek	141,5	146,9	130,2	128,5	143,2	133,5	144,8	135,4	131,0	134,7
Egyetemek	100,2	99,7	100,4	104,9	97,9	99,6	89,2	91,9	96,4	86,4

[1]A természettudományok, továbbá az orvosi, a műszaki és az agrártudományok terén.

Forrás: OECD és MTA adatok felhasználásával az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjában végzett számítások adatai.

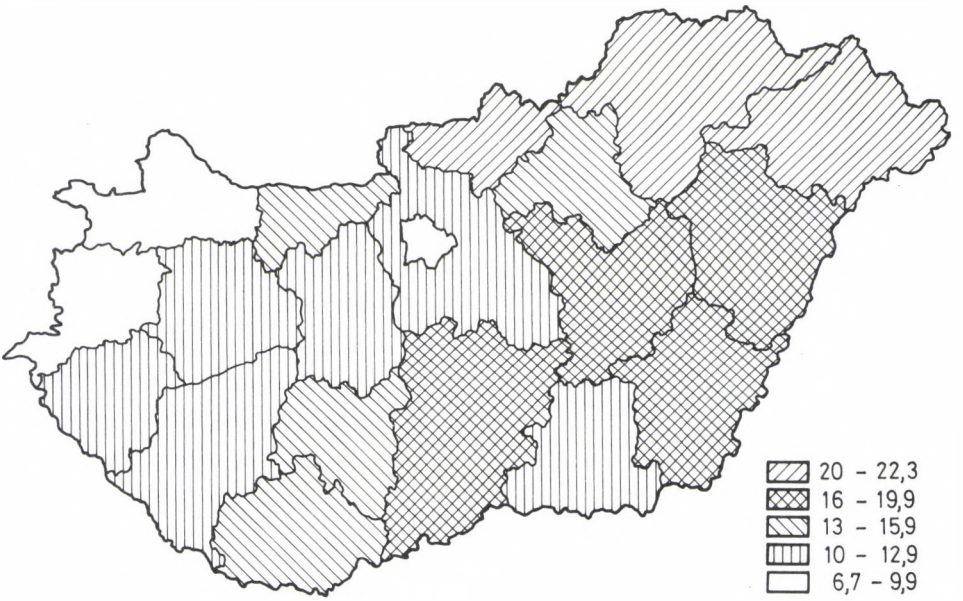

Nyilvántartott munkanélküliek/aktív keresők (%)
Országos átlag = 13%

Forrás: Országos Munkaügyi Központ.

1. ábra

Munkanélküliség a magyar megyékben 1993 júliusában

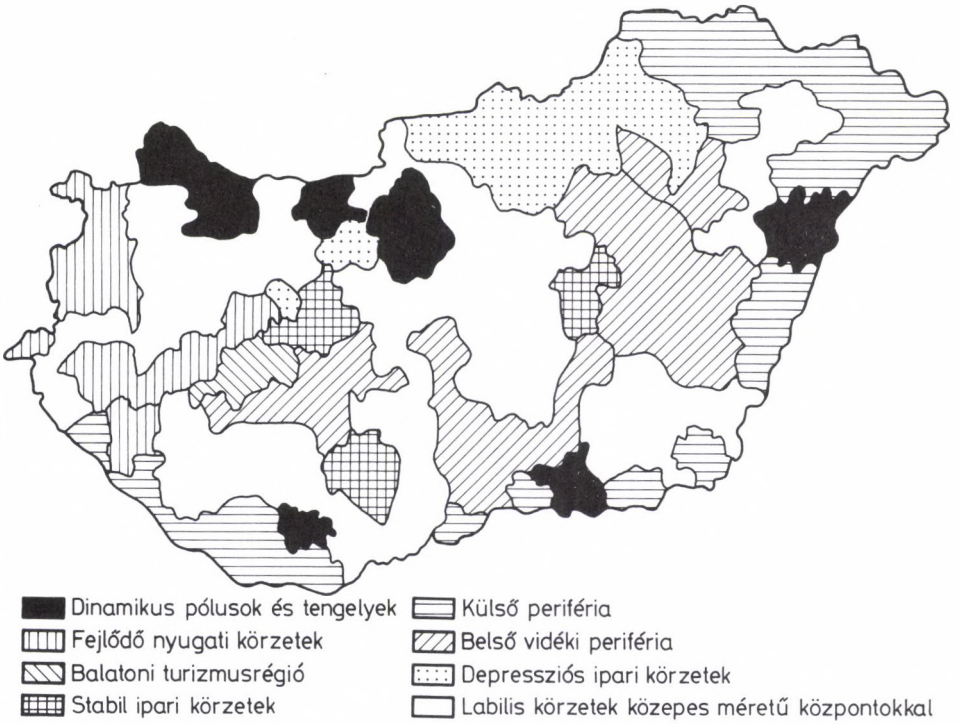

Megjegyzés: A régiók gazdasági helyzetét jelző komplex indikátor alapján, faktoranalízissel kapott eredmények. A vizsgált változók: a gazdasági társaságok sűrűsége, vegyes vállalkozások aránya, adóköteles jövedelem egy lakosra, munkanélküliségi arány.

Forrás: Nemes Nagy József számításai.

2. ábra

Régiótípusok Magyarországon (1991/1992)

IRODALOMJEGYZÉK

AKAR, L. – BALASSA, Á. – KARDOS, P. – KAZÁR, P. (1992): Az időleges állami vagyon kezelése a privatizáció folyamatában. Szerkesztette: Balassa, Á. Kézirat.

ANDORKA, R. (1990): A második gazdaság szerepe és társadalmi hatása. *Aula Gazdaság és Társadalom,* 4.

ANDORKA, R. – HARCSA, I. – GYENEI, M. (1984): First results of a survey of social stratification. In: *Stratification and Inequality.* Szerkesztette: Andorka, R. – Kolosi, T. Társadalmi Kutatások Intézete, Budapest.

ANDORKA, R. – ELEKES, Zs. – FÁBIÁN, T. – LIPTAY, G. – TÓTH, I. (1988): *Társadalmi szerkezet, rétegződés, mobilitás és az életmód várható alakulása 2005-ig.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológiai Tanszék.

ANTAL, Z. L. (1993): A gyógyítás társadalmi integrációja. Kézirat.

ÁRVAY, J. – LENOTTI, K. és munkatársai (1993): Adatbázis. Központi Statisztikai Hivatal. Készült az „Eastern and Central Europe 2000" című közös piaci project keretében. Kézirat.

ÁRVAY, J. – VÉRTES, A. (1993): Summary Report on the findings of the project entitled „Research Work on the Assessment of the Real Performance of the Private Sector in Hungary". December, Budapest.

BALASSA, Á. (1993): Makrogazdasági folyamatok, 1986–1992. Első tervezet. Kézirat.

BAUER, T. (1993): A rendszerváltási rés és a gazdaságpolitika. *Népszabadság,* július 27.

BEREND, T. I. (1988): *A magyar gazdasági reform útja.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

BISHOP, J. A. – FORMBY, J. P. – SMITH, W. J. (1990): International comparisons of welfare and poverty: generalized Lorenz orderings for ten countries. *Luxembourg Income Study.* Working Paper, No 45.

BONDÁR, É. (1993): Az egészségügyi kiadások és a nemzetközi tendenciák. Lege Artis Medicinea, 4.

DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe.* Chatto and Windus, London.

DALLAGO, B. (1989): The Non-Socialized Sector in Hungary: An Attempt and Estimation of its Importance. *Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropa.* Band 12, Nr. 2.

EHRLICH, É. (1985): The Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison. *Journal of Comparative Economics,* 9.

EHRLICH, É. (1985a): Gazdasági fejlettségi szintek, arányok, szerkezetek, 1937–1960–1980. II. füzet. Módszertani kérdések, alapadatok. MTA Világgazdasági Kutató Intézete.

EHRLICH, É. (1988): Infrastructure in Hungary. Hungarian Academy of Sciences. Kézirat.

EHRLICH, É. (1991): *Competition among Countries,* 1937–1986. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

EHRLICH, É. (1991a): Contest between Countries: 1937–1986. *Soviet Studies.* Vol. 43, No. 5.

EHRLICH, É. (1992): Knocking at the door of the communication age. In: *European Reunifications in the Age of Global Networks.* Szerkesztette: Bressand, A. – Csáki, Gy. Hungarian Academy of Sciences and PROMETHEE, Budapest–Paris.

EHRLICH, É. (1993): Economic growth in Eastern Central Europe after World War II. In: *Explaining Economic Growth.* Szerkesztette: Szirmai, A. – Ark van B. – Pilat, D. North-Holland. Amsterdam–London–New York–Tokyo.

EHRLICH, É. (1993a): *Shifts in the Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison.* Working Paper. Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

EHRLICH, É. et al. (1982): *Establishment and Enterprise Size in Manufacturing: An East–West International Comparison.* Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche (WIIW) 80.

EHRLICH, É. – RÉVÉSZ, G. (1992): *Válságos gazdaság, bizonytalan megújulás Kelet-Közép-Európában.* MTA Világgazdasági Kutató Intézete és Közgazdaságtudományi Intézete.

FAZEKAS, K. (1993): A munkanélküliség regionális különbségeinek okairól. *Közgazdasági Szemle,* 7–8.

GÁBOR, R. I. (1979): Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. *Közgazdasági Szemle,* 2.

HABLICSEK, L. (1993): Magyarország népességének előreszámítása, 1993–2020. Népességi és 1992. évi népmozgalmi adatokon alapuló technikai előreszámítás eredményei. *Demográfiai Tájékoztató Füzetek,* 14.
HEGEDÜS, A. – MÁRKUS, M. (1969): Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezéséhez. *Közgazdasági Szemle,* 9.
Hungary. Reform of Social Policy and Expenditures (1992). The World Bank. The World Bank Country Study, Washington, D.C.
INOTAI, A. (1993): Protekcionizmust az EK-tól tanulhatnak a visegrádiak. *Népszabadság,* Augusztus 14.
JÁNOSSY, F. (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
Jelentések az alagútból (1993): Pénzügykutató Rt., Budapest.
JUHÁSZ, P. – MOHÁCSI, K. (1993): Az élelmiszergazdaság átalakításának ellentmondásai. *Közgazdasági Szemle,* 7–8.
KONRÁD, Gy. – SZELÉNYI, I. (1991): Intellectuals and domination in postcommunist society. In: Burdeau, P. – Coleman V.S.: *Social Theory for a Change in Society.* Russel Sage, New York.
KORNAI, J. (1980): *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
KORNAI, J. (1993): Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle,* 7–8.
LADÁNYI, A. (1991): *A felsőoktatás összehasonlító statisztikai elemzése.* Oktatáskutató Intézet, Budapest.
LENGYEL, L. (1993): Elemzés az SZDSZ, a FIDESZ és az MSZP három évéről. *Népszabadság,* július 30.
Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 1. (1992): Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke és Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI). December.
MILTÉNYI, K. – HABLICSEK, L. (1992): Demographic Projections for 2005 and Some of their Economic and Social Implications. Budapest. Kézirat.
A Nemzeti Megújhodás Programja (1990) Szeptember, Budapest.
OECD Study of Science, Technology and Innovation Policies in Hungary. (1992) Draft Background Report. OECD Secretariat. March 20.
OROSZ, É. (1992): *Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések.* Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány. Budapest.
Privatizing the Management of Temporary State Property (1993). Commissioned by The Joint Hungarian–International Blue Ribbon Commission. Hudson Institute.
RAINWATER, L. (1990): Changing inequality structure in Europe: the challenge to social science. *Luxembourg Income Study.* Working Paper, No. 46.
RÉVÉSZ, G. (1985): Gazdaságunk közvetlenül piaci szektorának kiterjedéséről és működéséről. *Gazdaság,* 4.
RÉVÉSZ, G. (1990): *Perestrojka in Eastern Europe; Hungarian Economic Transformation 1945–1988.* Westview Press, Boulder, San Francisco – London.
RÓNA-TAS, K. – KOLOSI, T. (1992): The last shall be the first? The social consequences of the transition from socialism. Kézirat.
SCHWEITZER, I. (1982): *Vállalatméret.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
SETÉNYI, J. (1993): Recent trends and development in the Hungarian higher education. Hungarian Institute for Educational Research. Készült az OECD részére. Kézirat.
SIPOS, A. – HALMAI, P. (1993): Jelenkori agrárproblémák. Az átalakuló agrárgazdaság feszültségei és kibontakozási lehetőségei. *Magyar Tudomány,* 2.
Szabadon Választott Parlamenti Almanach (1990). Idegenforgalmi Propaganda Kiadó Vállalat, Budapest.
SZELÉNYI, I. – KONRÁD, Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
SZELÉNYI, I. – SZELÉNYI, Sz. (1992): Osztályok és pártok a posztkommunista átmenetben. *Magyar Tudomány,* 12.
TIMÁR, J. (1988): *Idő és munkaidő.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
VAJDA, Á. – ZELENAY, A. (1986): *Rétegződés, életkörülmények, életmód.* II. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
VARGA, J. (1991): Educational and training expenditures and educational policies. Kézirat.

A TÉMAÖSSZEFOGLALÓ ÉS A HÁTTÉRTANULMÁNYOK JEGYZÉKE

Témaösszefoglaló tanulmányok

ANDORKA RUDOLF: A magyar társadalom változásai 2005-ig.
ENYEDI GYÖRGY: A regionális- és településfejlődés Magyarországon 2005-ig.
LENGYEL LÁSZLÓ: Útközben. Magyar politika az ezredfordulón.
TAMÁS PÁL: A magyar tudomány és technológia rendszere 2005-ben.
VÉRTES ANDRÁS: A magyar gazdaság fejlődésének alternatívái 2005-ig, realista-optimista szcenárió.

Háttértanulmányok

ANTAL LÁSZLÓ – RIECKE WERNER: A válságból való kilábalás esélyei.
ANTALÓCZY KATALIN: A magyar gyógyszeripar helyzete, fejlődésének várható tendenciái.
BARTA GYÖRGYI: Budapest, Kelet-európai petropolisz 2005-ben.
ÉRI VILMA: A környezet szennyezettsége, szennyezése és védelme. Értékelés és kitekintés.
GOMBÁR CSABA: Helyzetjelentés az államhatalomról.
HABLICSEK LÁSZLÓ – MILTÉNYI KÁROLY: Demográfiai előrejelzések 2005-re.
HETÉNYI ISTVÁN: Állami pénzügyek távlatai Magyarországon (Optimista jövőkép az államháztartásról).
HÉTHY LAJOS: Munkavállalói, munkáltatói érdekképviselet és tripartizmus Magyarországon.
ILLÉS IVÁN: Törekvések és tendenciák a területi fejlődés irányításában Magyarországon a 2005. évig.
INOTAI ANDRÁS: Magyarország nemzetközi környezete és külgazdasági kapcsolatai 2005-ig. Egy „reálisan optimista" változat.
KAPITÁNY ZSUZSA: A magyar járműipar és kereskedelem hivatalos jövőképe. A jelenleg érvényes középtávú iparpolitika dilemmái.
KIRÁLY JÚLIA: A pénzügyi szektor fejlődése, 1993–2005.
KISS JUDIT: A magyar agrárium optimista szcenáriója.
NEMES NAGY JÓZSEF: Regionális egyenlőtlenségek.
OROSZ ÉVA: Az egészségügy két lehetséges szcenáriója.
PAPANEK GÁBOR: A termelőszféra differenciált perspektívái.
PATAKI FERENC: Prognózis-kísérlet a társadalomlélektani tényezők alakulásáról.
RÉVÉSZ ANDRÁS: A munkaerőről. Rövid hazai helyzetkép és a remélhető fejlődés 2005-ig nemzetközi összehasonlítás alapján.
SÁRKÖZY TAMÁS: A gazdasági életre vonatkozó jog általános jellemzői Magyarországon – fejlődésmenet, perspektívák.
SEMJÉN ANDRÁS: A munkanélküliek támogatási rendszere az államháztartásban: tendenciák 2005-ig.
SZILÁGYI IMRE: Szlovénia.
TIMÁR JÁNOS: Az oktatás és szakképzés fejlődése 2005 távlatában.
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: A hazai nyugdíjrendszer alakulása 2005-ig.
VÁMOS TIBOR: Műszaki-tudományos megfontolások és előrejelzések.
VÍZKELETI SÁNDOR ATTILA: Kiért világít a Tungsram?
VOSZKA ÉVA: A tulajdonosi szerkezet átalakulásának fél évtizede Magyarországon.

A KÖZREMŰKÖDŐK LISTÁJA

ANDORKA RUDOLF, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a szociológia professzora, rektor, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

ANTAL LÁSZLÓ, a közgazdaságtudományok kandidátusa, elnöki tanácsadó, Magyar Külkereskedelmi Bank, Budapest.

ANTALÓCZY KATALIN, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos főmunkatárs, Pénzügykutató Rt., Budapest.

BARTA GYÖRGYI, a közgazdaságtudományok kandidátusa, osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.

EHRLICH ÉVA, a közgazdaságtudományok doktora, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem címzetes tanára, az MTA Világgazdasági Kutatóintézete Modernizációs és Szolgáltatáskutató Központjának igazgatója, Budapest.

ENYEDI GYÖRGY, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Budapest.

ÉRI VILMA, Környezettudományi Központ igazgatója, a Környezetképzési Project magyarországi koordinátora, Budapest.

GOMBÁR CSABA, a politikai tudományok doktora, tudományos főmunkatárs, Pénzügykutató Rt., Budapest.

HABLICSEK LÁSZLÓ, tudományos tanácsadó, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézete, Budapest.

HETÉNYI ISTVÁN, professzor, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

HÉTHY LAJOS, a szociológiatudományok doktora, politikai államtitkár, Munkaügyi Minisztérium, Budapest.

ILLÉS IVÁN, a közgazdaságtudományok kandidátusa, főigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

INOTAI ANDRÁS, a közgazdaságtudományok doktora, igazgató, MTA Világgazdasági Kutató Intézete, Budapest.

KAPITÁNY ZSUZSA, a közgazdaságtudományok kandidátusa, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest.

KIRÁLY JÚLIA, a közgazdaságtudományok kandidátusa, oktatási igazgató, Nemzetközi Bankárképző Központ, Budapest.

KISS JUDIT, a közgazdaságtudományok kandidátusa, kutatási igazgató, MTA Világgazdasági Kutató Intézete, Budapest.

LENGYEL LÁSZLÓ, a közgazdaságtudományok kandidátusa, elnök-vezérigazgató, Pénzügykutató Rt., Budapest.

MILTÉNYI KÁROLY, igazgató, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézete, Budapest.

NEMES NAGY JÓZSEF, a földrajztudományok kandidátusa, egyetemi docens, az ELTE Regionális Gazdasági Földrajz Tanszéke, Budapest.

OROSZ ÉVA, a közgazdaságtudományok kandidátusa, docens, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest.

PAPANEK GÁBOR, a közgazdaságtudományok kanditátusa, ügyvezető igazgató, GKI Gazdaságkutató Rt., Budapest.

PATAKI FERENC, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az MTA alelnöke, kutató professzor, MTA Pszichológiai Intézete, Budapest.

RÉVÉSZ ANDRÁS, a közgazdaságtudományok kandidátusa, nyugdíjas, Budapest.

RÉVÉSZ GÁBOR, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tanácsadója, tudományos osztályvezetője, Budapest.

RIECKE WERNER, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank, Budapest.

SÁRKÖZY TAMÁS, a jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

SEMJÉN ANDRÁS, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest.

SZILÁGYI IMRE, tudományos munkatárs, Teleki Pál Alapítvány, Budapest.

TAMÁS PÁL, a szociológiai tudományok doktora, igazgató, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja, Budapest.

TAMÁSI PÉTER, főtanácsos, Magyar Tudományos Akadémia Titkársága, Budapest.

TIMÁR JÁNOS, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, egyetemi adjunktus, a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés igazgatóhelyettese, Budapest.

VÁMOS TIBOR, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, SZTAKI Intézeti Tanács elnöke, Budapest.

VÉRTES ANDRÁS, elnök-vezérigazgató, GKI Gazdaságkutató Rt., Budapest.

VÍZKELETI SÁNDOR ATTILA, okleveles villamosmérnök, tanácsadó, Sedgwick Nople Lowndes Kft..

VOSZKA ÉVA, a közgazdaságtudományok kandidátusa, vezető közgazdász, Pénzügykutató Rt., Budapest.

LENGYELORSZÁG FEJLŐDÉSE 2005-IG

Összeállította:
GREGORZ GORZELAK és BOHDAN JALOWIECKI

BEVEZETŐ

Ez az összefoglaló jelentés kollektív munka eredménye.[1] Összeállítói támaszkodtak a részjelentésekre, azok megfelelő részeit beemelték az összefoglaló jelentésbe és megjegyzésekkel, magyarázatokkal látták el őket. A bibliográfiai hivatkozások a négy részjelentésben, illetve a háttértanulmányokban találhatók.

A gazdasági, társadalmi-politikai és technológiai folyamatok széles körének 10–15 éves előrejelzése rendkívül nehéz feladatnak bizonyult – különösen a jelenlegi helyzetben, amikor megbízható trendekről aligha beszélhetünk. Az eddigi folyamatok mégis jelzik a lengyel társadalom, gazdaság és technika fejlődésének alapvető irányait. Ezért utal a jelentés valamennyi fejezete az átalakítás első fázisának eredményeire és tapasztalataira.

A jelentés az ország 2005-re várható legvalószínűbb helyzetét vázolja fel. A következő négy problémakört vizsgálja (gazdasági fejlődés; társadalmi-politikai folyamatok; a tudomány, az oktatás és a technika fejlődése; valamint a regionális differenciálódás) és az ezekre vonatkozó négy reálisnak tekinthető szcenáriót körvonalazza.

A *gazdasági fejlődés forgatókönyvét* egy formalizált modellre alapoztuk. A gazdasági forgatókönyv erősen növekedésorientált. A modell egyik alapvető feltevése a beruházási fellendülés, a régi és elavult állóeszközök újakkal való lecserélése, az állótőke gyors modernizálása.

A forgatókönyv értelmében a fogyasztás is gyors ütemben nő; évi átlagos 3,4%-os növekedése mellett a fejlesztési stratégiához tömegtámogatást lehet szerezni. A közületi fogyasztás évi növekedését 3,9%-nak vettük, ami lehetővé teszi az állam szociális kötelezettségeinek teljesítését.

A munkanélküliség a lengyel gazdaság egyik legsúlyosabb problémája és úgy tűnik, hogy erre a forgatókönyv időhorizontján belül nem lehet megoldást találni. Hangsúlyozzuk, hogy a forgatókönyv nem számol gyors műszaki fejlesztéssel. A gyors növekedés minden bizonnyal szerkezetátalakulással jár, minthogy a lengyel gazdaság egyes ágazatait nem egyformán érinti. A lengyel gazdaság 2005-ös ágazati szerkezete Németország agrárvidékeinek mai szerkezetéhez fog hasonlítani.

Az állami költségvetés deficitje csökken és a pénzügyi stabilitás következtében az infláció évi 10% alá süllyed.

Ha az EK-piacokra való bejutás lehetősége korlátozott lesz, akkor a gazdasági növekedés üteme nagymértékben lelassul.

[1]Tartalmilag azonban az összeállítók vállalják érte a felelősséget, akik szabadon válogattak a témaösszefoglaló és a háttértanulmányok szövegeiből.

A *társadalmi-politikai változások* egyrészt a gazdasági fejlődés következményei, másrészt az ambiciózus növekedési stratégia előfeltételei. A gazdasági reform célkitűzései: a privatizáció, a szerkezetátalakítás, a külföldi tőke beáramlása, a nagyobb felelősségvállalás és vállalkozókészség, a teljesítményfüggő javadalmazás; az ezekkel szembeni társadalmi attitűd kihat az egész gazdasági stratégia megvalósíthatóságára. Ezt az attitűdöt nagymértékben alakítják a gazdasági átalakulás olyan „költségei", mint a munkanélküliség, a jövedelmek polarizálódása, az állam szociális kiadásainak lefaragása. A terheket a különféle társadalmi-szakmai csoportok nem egyforma mértékben viselik, és ez felgyorsítja a társadalmi különbségek növekedését.

A lengyel népesség társadalmi-szakmai struktúrája megfelel az ipari civilizáció első fázisában lévő társadalmakénak. A farmerek és a mezőgazdaságból élő falusi népesség részaránya magas, jelentős a fizikai munkások aránya (beleértve a szakképzetleneket), és viszonylag alacsony a magasabb beosztásúak, illetve értelmiségi munkát végzők, valamint a szolgáltatásokban dolgozók részaránya.

A rendszerváltás új korszakot nyitott a társadalmi-szakmai szerkezetben is. 1989–1993-ban a magánvállalkozók csoportja gyors ütemben nőtt, többségük – a közép-, illetve felsőfokú képzettséggel rendelkezők – korábban az állami szektorban dolgozó szellemi foglalkozásúak közül került ki.

A társadalmi-szakmai struktúra a gazdasági szerkezetváltással párhuzamosan változni fog. A farmerek részaránya csökken, a vállalkozóké, menedzsereké, értelmiségi munkát végzőké pedig nő.

A lengyel társadalom attitűdjét alapvetően befolyásolja a katolikus hagyomány és a kommunista örökség. Az egalitárius elvek még mindig uralkodóak és a piaci átalakulással kapcsolatos magatartás nem egyértelmű. A társadalomnak sokkal szélesebb rétegei veszítettek az átalakuláson, mint akiknek haszna származott a szocialista rendszer összeomlásából. Részben ez a magyarázata a legutóbbi parlamenti választásokon tapasztalt baloldali előretörésnek.

A gazdasági növekedéssel, a piaci elvek erősödésével és a megfelelő piaci és pénzügyi intézmények kialakulásával párhuzamosan erősödik a „civilizált" kapitalista modell tömegtámogatása.

A piacgazdaság erősödésével párhuzamosan átalakul a politikai színtér. Ennek bizonyos jelei már ma is tapasztalhatók. A lengyel politikai paletta hasonlítani fog a modern többpárti politikai berendezésekre. Két erős intézmény – a katolikus egyház és a szakszervezet – szerepe a lengyel politikai rendszer átalakulásával csökkenni fog.

A szociológiai elemzések szerint a lengyel társadalomnak csak mintegy fele rendelkezik olyan képzettséggel, amellyel aktív szerepet vállalhat az átalakítás folyamatában. Az általános *képzés* gyors fejlesztése tehát egyik alapvető feltétele a társadalmi-gazdasági reform sikerének.

A *műszaki fejlődés* a lengyel áruk világpiaci versenyképességének az előfeltétele. A legígéretesebb tudományágak fejlődése járul hozzá az ipar és a szolgáltatások hatékonyabb, exportorientált ágazatainak megerősödéséhez.

A lengyel ipar nemzetközi műszaki és minőségi mércével mérve gyenge termékeket gyárt és gyártott a múltban is. A kereskedelem liberalizálása lassú nemzetköziesedést eredményez. Ez mindenekelőtt az anyag- és a gépbeszerzéseknél figyelhető meg. Elkerülhetetlen azonban a csúcstechnológiai szabványok és know-how vásárlások növelése is. Az állami iparban ez csak jóval később fog bekövetkezni, mint a magániparban.

A külföldi technika hozzáférhetősége, azok műszaki magasabbrendűsége, a beszerzési lehetőségek különböző formái kedvező feltételeket teremtenek az ipar számára. Az ipar-

politikai koncepció kialakítását követően a kormánynak új kereskedelmi törvényen alapuló állami intézményeket kell létrehoznia. A meglévőket pedig függetleníteni kell a költségvetési finanszírozástól. Ez felgyorsíthatja az alkalmazkodás folyamatát, a profilváltást és a gazdálkodási formák megváltozását.

A széles értelemben vett oktatás fejlesztése (ami messze túlnyúlik az iskolarendszeren) elengedhetetlen a vállalatok újtechnika-fogadási készségének javításához, a gazdasági és társadalmi élet modernizálásához. Minthogy Lengyelországban a műszaki elmaradottság nem annyira a hardware, hanem sokkal inkább a műszaki ismeretek és az innovatív készség terén a legjelentősebb, az egyetemek – mint oktatási és kutatási központok – fejlesztésének kell a legnagyobb prioritást adni.

Lengyelország *regionálisan differenciált* ország. Nem minden régió fog profitálni az átalakulás folyamatából és nem mindegyik tud majd megfelelni az új gazdasági rendszer kihívásainak.

Az átalakulás folyamatában az erős körzetek erősebbé, a gyengék gyengébbé válnak. Szinte bizonyos, hogy a térségbeli különbségek a jövőben még nőnek.

Az átalakulás regionális potenciáljának különböző dimenzióit kifejező három kritérium – a gazdasági szerkezet diverzifikálása, a társadalmi-gazdasági fejlődés általános szintje és a tőke és innováció forrásaitól való távolság – alapján a regionális fejlődés térbeli szerkezete prognosztizálható (lásd az 1. táblázatot).

Az átalakulás éllovasai a nagyvárosi agglomerációk, amelyek megtartják vezető szerepüket, minthogy koncentrálni képesek a külföldi tőkét, az új technológiát és az ipar és szolgáltatások progresszív ágazatait.

A régi iparvidékek (mint pl. Felső-Szilézia) szerkezetátalakítása a regionális fejlődés egyik legsúlyosabb problémáját okozza az elkövetkező években. Nem valószínű, hogy ez megoldható lenne jelentős társadalmi „költség" és külső segítség nélkül. A strukturális munkanélküliséggel sújtott, kevésbé fejlett keleti és északi régiók helyzete a forgatókönyv által átfogott időszakban nem fog számottevően javulni.

Számos régió környezetvédelmi szempontból veszélyeztetett, és helyzete az elkövetkező évtizedben jelentősen nem változik.

I. LENGYELORSZÁG NEMZETKÖZI KÖRNYEZETE 2005-IG

1. Általános problémák

Lengyelország fejlődésének legnagyobb korlátját a 2005-ig terjedő időszakban a külső tényezők jelenthetik: elsősorban a külkereskedelmi forgalom és a külföldi tőke beáramlása. A gazdasági és politikai feltételek kölcsönhatása még bonyolultabbá teszi a helyzetet. Lengyelország viszonylag csekély gazdasági potenciállal rendelkezik, tehát inkább csak passzív, semmint aktív szerepet játszhat a külvilággal folytatott gazdasági és politikai kapcsolatokban.

Helyzetét 1993–2005-ben nagymértékben meghatározza a világgazdaság alakulása. A legtöbb fejlett országban tapasztalható recesszió a piacok fokozott védelmét váltja ki. Az egyes országok, gazdasági blokkok (EU, EFTA, NAFTA) így próbálják fenntartani veszélyeztetett munkahelyeiket. A „szabadkereskedelem" melletti szóbeli elkötelezettség ellenére az Európai Unió tagországai, csakúgy mint az Egyesült Államok, többé-kevésbé burkolt formában különféle protekcionista intézkedéseket hoznak. Ez behatárolja a Lengyelország és a fejlett országok közötti kereskedelem lehetőségeit. A világgazdasági recesszió a lengyelországi külföldi befektetések elé is korlátot állít.

A volt szovjet köztársaságok és Oroszország nagyfokú instabilitása meglehetősen bizonytalanná teszi Lengyelország nemzetközi helyzetét. A lengyel külkereskedelem szerkezetének drámai változásai ellenére a kőolaj egyharmada és a földgáz egésze még mindig Oroszországból származik. A keleti energiaszállításoktól való függés a jövőben is fennmarad.

2. Integrálódás az Európai Unióba

Szóban számtalan ígéret hangzott el, hogy támogatják a kelet-közép-európai országok integrációs törekvéseit az Európai Unióba. Az eddigi gyakorlat azonban egészen mást mutat. Különösen az EU által alkalmazott kereskedelmi korlátozások láttán merül fel a gyanú, hogy egyes EU országok valójában ellenzik a közép- és kelet-európai országok teljes integrálódását, mert félnek a versenytől, különösen az olyan érzékeny területeken, mint a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, valamint a textilipar és az acélipar termékei. Lengyelország helyzete különösen előnytelen, mert exportpotenciálja épp ezeken a területeken a legnagyobb (lásd a 2. táblázatot).

A közép-európai országok csatlakozását az EU-hoz akadályozhatja az integrációs folyamat lelassulása magán az EU-n belül. A Maastrichti Egyezmény nem helyezi kilátásba a korábban tervezett teljes integrálódást. Számos engedményt és kivételt tesz, elsősorban Nagy-Britanniának és Dániának, de ezek később kiterjeszthetők más országok-

ra is. A közös valutarendszer közeli bevezetésének kilátásai összeomlottak. Az Unió küszöbönálló kibővítése Ausztriával, Svédországgal, Finnországgal és Norvégiával hátráltathatja a szélesebb körű integráció irányába teendő lépéseket.

Tanulmányunk azt feltételezi, hogy Lengyelország és a többi kelet-közép-európai ország még 2005 előtt az Unió tagjává válik. E feltevés teljesülése azonban nem kizárólag Lengyelországon múlik.

A Lengyelország és az EU közötti kapcsolatok kedvező fejlődés esetén a következők szerint alakulnak. *Az első lépés* a társulás és egy Szabadkereskedelmi Övezet megalakítása (várhatóan ez 1998-ra bekövetkezik). *A döntő lépés* az integráció folyamatában 1996-ra várható (ez a teljes tagsággal kapcsolatos tárgyalások kezdete). Ettől az időponttól kezdve az Európai Unió Lengyelországot mint potenciális tagországot kezeli. *Végül 1999-ben aláírásra kerül a tagsági megállapodás*, de tekintettel a beiktatott átmeneti időszakra Lengyelországnak 2005-ig nem kell teljesítenie minden, a tagságból adódó kötelezettséget. A megállapodás az 1999-től 2005-ig terjedő időszakban Lengyelországnak viszonylag könnyű piacrajutást biztosít az EU országaiban, ugyanakkor szükség esetén a hazai piac védelmét bizonyos intézkedésekkel még lehetővé teszi (különösen a szolgáltatások terén).

Külön téma Lengyelország és a visegrádi országok integrálódása a NATO-ba. Lengyelország szeretne az Atlanti Szerződés teljes jogú tagjává válni, mert ez fontos biztonsági garanciát jelentene. Lengyelország önmaga nem képes biztosítani határai sérthetetlenségét egy esetleges agresszióval szemben. Ezzel kapcsolatban jóindulatú nyilatkozatok tapasztalhatók egyes NATO országok részéről. Ennek ellenére nehéz megmondani, mennyire érdekeltek a nyugati országok Lengyelország NATO tagságában, mivel ez pótlólagos költségekkel jár és politikai bonyodalmakat okozhat Nyugat-Európa és Oroszország kapcsolatában. Oroszország álláspontja kezdetben pozitív volt, majd jelentősen megváltozott. A nyugati hatalmak is felismerték, hogy Oroszország nem szeretné, ha közvetlenül határos lenne a NATO-val.

3. Lengyelország szomszédai

Lengyelország legfontosabb szomszédja *Németország*, mely az Európai Uniótól függetlenül is hagyományosan érdekelt egyes nyugat- és észak-lengyelországi területekben (Gdańsk és a volt Kelet-Poroszország). Lengyelország északnyugati része közvetlen hátországa Berlinnek, amely alig 70 kilométerre fekszik a lengyel államhatártól. Németország érdeklődése részben történelmi, részben szimbolikus jellegű, mert a mai Lengyelország nyugati és északi területei évszázadokon keresztül a Porosz Állam, majd a Német Birodalom részét képezték. Nagyszámú német származik ezekről a vidékekről, akik közül egyesek még mindig nem mondtak le e területekről. Anélkül, hogy túlbecsülnénk a határok (természetesen békés eszközökkel történő) revíziójának veszélyét, nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy revanstörekvések nem jelennek-e meg egyszer és nem kerítik-e hatalmukba a német kormánypolitikát is (annak eredeti szándékaitól függetlenül). Ez a lehetőség annál is inkább felmerül, mert a Német Szövetségi Köztársaságban a nacionalista, neonáci hullám erősödőben van.

Németország gazdasági okokból is érdeklődik Lengyelország iránt, minthogy Lengyelország, különösen annak nyugati területei természetes hátországát képezik. Mihelyt a volt NDK és Nyugat-Németország gazdaságának integrációja befejeződik (valószínű-

leg még ebben az évtizedben), a Lengyelországba irányuló német beruházás növekedni fog és ennek dinamizáló hatása lesz. Nem elképzelhetetlen, hogy Lengyelország közeledése az Európai Unióhoz a német gazdaságba integrálódásán keresztül fog megvalósulni.

A lengyel–német kapcsolatokban fontos szerepet játszik a két déli vajdaságban, Opoleben és Katowicében élő német kisebbség. Valójában a magukat németnek vallóknak csak egy töredéke kapcsolódik gyökerei révén a német nyelvhez és kultúrához. Nagyrészük őshonos, akik évszázadok óta laknak e vidéken. Bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági okok következtében nemzeti identitásuk ingadozó: egyszer lengyelnek mondják magukat, másszor németnek. Ma ez az etnikai csoport többnyire német kisebbségnek mondja magát, speciális státust követel, német nyelvű iskolákat, kétnyelvű helységnév- és utcatáblákat. Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni a „Nagy-Szilézia" – mind Lengyelországhoz mind a Cseh Köztársasághoz viszonyítva autonóm és majdan Németországgal konföderációra lépő területi egység – kialakítására vonatkozó elképzeléseket.

Ez a helyzet konfliktus veszélyét rejti magában, mely bármikor kirobbanhat és a német és lengyel nacionalisták malmára hajthatja a vizet. Másfelől ennek az etnikai csoportnak a jelenléte előnyös is lehet e régió számára, hiszen ide vonzhatja a német tőkét és műszaki segítséget.

*A balti országok*kal folytatott kooperáció még nem öltött konkrét formákat, kivéve a Balti-tenger védelméről és a halászati kvótákról szóló egyezményeket. Lengyelország, valamint a skandináv és a balti országok közti kereskedelmi forgalom csekély. Lengyelországban például igen alacsony a svéd tőkebeáramlás, annak ellenére, hogy ez az ország többet ruház be külföldön mint otthon.

A skandináv országok, bár gazdaságilag erősek, szintén problémákkal küszködnek és viszonylag kevéssé érdekeltek a Lengyelországgal folytatandó kooperációban. Elképzelhető, hogy a Litvániával fennálló régi konfliktusok destabilizálják a régió helyzetét, annál is inkább, mert a nacionalista tendenciák máris megjelentek a határ mindkét oldalán.

A lengyel kapcsolatokat *Oroszország*gal beárnyékolja a történelmi múlt, de ez a jövőben bizonyára nem fog komolyabb szerepet játszani. A kölcsönös vonakodás ellenére vannak hagyományai a két ország közötti gazdasági és kulturális kapcsolatoknak.

Új elem – bár nem tudni mennyire tartós –, hogy Lengyelországnak több évszázad óta először nincs közvetlen határa Oroszországgal (a kalinyingrádi térséget leszámítva). Annak ellenére, hogy az Oroszországgal folytatott kereskedelem volumene jelentősen csökkent, Oroszország továbbra is fontos partnere Lengyelországnak, különösen az olyan stratégiai fontosságú nyersanyagok tekintetében, mint a nyersolaj és a földgáz. Az orosz gazdaság összeomlása sokkal súlyosabbnak bizonyult, mint Lengyelországé és a többi kelet-közép-európai országé, s ez a Lengyelországból származó import csökkenését vonta maga után. Csökkentek a Lengyelországból az egykori Szovjetunióba irányuló fegyverszállítások is. A piaci infrastruktúra hiánya, a vágtató infláció, valamint a politikai és társadalmi instabilitás akadályozza az Oroszországgal folytatott kereskedelmet.

Lengyel szempontból további fontos problémaforrás a kalinyingrádi térség, egy erősen militarizált terület Lengyelország északi határánál. A nagyszámú helyőrség jelenléte – tekintettel az Oroszországban uralkodó teljes káoszra – azzal fenyeget, hogy ellenőrizetlen, utánpótlásaitól megfosztott hadseregként egyszerűen beáramlik Lengyelországba és Litvániába. Ugyanakkor ez a nyugatra tolt orosz enklávé – ha valóban demilitarizálják – ösztönözheti is Lengyelország északi területeinek fejlődését. Németország érdeklődése

Kalinyingrád iránt élénkítheti a térség és a vele szomszédos lengyel vajdaságok gazdaságát. A kalinyingrádi térség azonban versenytársa is lehet Lengyelország északkeleti körzeteinek és tengeri kikötőinek.

Oroszországot illetően különböző forgatókönyvek képzelhetők el. Mindegyik abból a feltételezésből indul ki, hogy a doktriner kommunizmus visszatérte nem valószínű.

1. *A hadseregre és a katonai-ipari komplexumra alapozott diktatúra* destabilizálhatja a politikai helyzetet és etatista modell alapján valósíthat meg bizonyos fokú rendet a gazdaságban. Valamennyi teret engednének a magánkezdeményezésnek és megpróbálnák visszanyerni az elvesztett birodalmi státust, először az 1939-es határokon belül. A társadalmat ezen célok érdekében mobilizálnák, szítanák a nagyhatalmi nacionalista hangulatot. Mindez fokozná a feszültséget Oroszország, valamint az Egyesült Államok és Európa között.

2. A *demokratikus megoldás* a választási mechanizmusra és egy erős, fél-autoritárius elnöki rendszerre épül (ilyen a Jelcin-modell). A piaci infrastruktúra kiépítésére, az állami szektor lassú privatizálására, valamint a Független Államok Közösségébe tartozó országokhoz fűződő kölcsönös kapcsolatok megerősítésére irányulnak az erőfeszítések. A demokratizálási folyamat, különösen a piacorientált gazdaság kiépítése lassú lesz, de az orosz piacra történő exportálás lehetősége fokozatosan nő. Az orosz társadalom érdeklődése a belső ügyek felé fordul, elsősorban a gazdaság alapvető szerkezetátalakítására.

3. *Elhúzódó káosz* esetén a különböző politikai erők között kíméletlen harc fog folyni a hatalomért. Ez rendkívül veszélyes szcenárió, mert nem lehet tudni ki kaparintja meg a nukleáris rakéták indítógombját. A gazdasági visszaesés folytatódik, nem csillapodik a társadalmi elégedetlenség és nyugtalanság. Ennek az a végső eredménye, hogy a hatalom a rend helyreállítását ígérő erők kezébe kerül, ami nyilvánvalóan visszatérést jelent a katonai diktatúrához, csak a mainál sokkal rosszabb gazdasági helyzetben. Ilyen körülmények között az új hatalom provokáló politikát fog folytatni, mert a társadalom látványos sikereket vár el tőle a nemzetközi színtéren.

Lengyelország és a világ számára a demokratikus megoldás a legelőnyösebb, bár ennek megvalósulása a legkevésbé valószínű.

Belorusszia Lengyelország egyik keleti szomszédja. Szegény ország, nincsenek nyersanyagai, kicsi a gazdasági potenciálja és nem tartozik Lengyelország legfontosabb partnerei közé.

Belorusszia politikai arculata még nem kristályosodott ki teljesen. Az önálló államiság tapasztalatának hiánya, az Oroszországhoz fűződő szoros – nemcsak gazdasági és katonai, de kulturális és pszichológiai – kapcsolatok miatt Belorusszia minden valószínűség szerint erős orosz befolyás alatt marad és csak látszólag tud majd önálló politikát folytatni. A belorussziai változások alakulására kétségkívül hatással lesz Oroszország belső helyzete; ezért a belorusz függetlenség csak a demokratikus orosz megoldás esetében valósulhat meg.

Lengyelország és Belorusszia kapcsolata meglehetősen jó és a lengyelországi belorusz, valamint a belorussziai lengyel kisebbség nem okoz problémát.

Ukrajna Lengyelország délkeleti szomszédja, nagyobb, mint Lengyelország és még mindig „atomhatalom". A lengyel–ukrán viszony, hasonlóan a lengyel–oroszéhoz, a múltból sok mindennel terhes. A két kormány közötti kapcsolat ma korrekt, bár egyes ukrán nacionalisták a határok revíziójának igényével lépnek fel. Nem valószínű, hogy ezek a követelések kihatnának a két ország kapcsolataira.

Ukrajna kevésbé érzékeny az Oroszországban zajló eseményekre, mint Belorusszia,

de az orosz nyersanyagszállításoktól és az orosz piactól való függősége nem teszi lehetővé, hogy teljesen független politikát folytasson. A gazdaság helyzete Ukrajnában még az oroszországinál is rosszabb és a politikai helyzet is ingatag.

Ukrajna rosszallóan nézi a lengyel–orosz közeledést, amit jól mutatott az ideges ukrán reagálás a lengyel területen át nyugatra haladó tranzitvezeték építéséről kötött lengyel–orosz megállapodásra. Úgy tűnik, hogy Ukrajna saját érdekében a lengyel–orosz kapcsolatok megrontásán fog munkálkodni és az esetleges konfliktusokat megpróbálja kijátszani az Oroszországgal folytatott játszmájában.

Ha Oroszországban a demokratikus megoldás valósul meg, az ukrán függetlenség megerősödik.

Összefoglalva: Lengyelország kapcsolatait Oroszországgal, Belorussziával és Ukrajnával a nagyfokú bizonytalanság jellemzi. Szükséges, hogy a lengyel külpolitika óvatos és rugalmas legyen. Mivel Belorusszia és Ukrajna független államiságának jövője bizonytalan, Lengyelország figyelmének elsősorban és mindenekelőtt Oroszországra kell irányulnia. A helyzet rendkívül kényes, mert arra is vigyázni kell, hogy ne romoljanak Lengyelország kapcsolatai közvetlen szomszédaival sem, mivel ez sértené érdekeit.

A gazdasági kooperáció és a keleti piacokra szánt lengyel export kilátásai fokozatosan javulni fognak, hacsak nem a tartós káosz jellemzi majd ezeket az országokat.

Lengyelország nemzetközi környezetében fontos szerepet játszik a *Visegrádi Egyezmény*t aláíró többi ország: a *Cseh Köztársaság, Magyarország és Szlovákia*. Úgy tűnhet, hogy a hasonló történelmi múlttal, hagyományokkal, szocialista táborbeli örökséggel rendelkező országok szorosabb gazdasági és politikai együttműködést tudnak kialakítani. A kilátások e tekintetben kedvezőtlenebbek, mint amit az eredeti deklarációk sejtetni engedtek.

Először: ezen országok gazdasági potenciálja rendkívül egyenetlen. A Cseh Köztársaság és Magyarország valamivel erősebb gazdaságilag, mint Lengyelország és Szlovákia, ezzel szemben Lengyelország nagyobb, mint a három másik ország együttvéve. Érthető, ha a kisebb országok félnek a nagyobb ország dominanciájától.

Másodszor: a szoros együttműködést hátráltatja az a – főleg a csehek és a magyarok körében erős – meggyőződés, hogy a gazdasági kapcsolatokat mindenekelőtt a Nyugattal kell szorosabbra fűzni. Ez azt eredményezheti, és ennek első jelei már tapasztalhatók, hogy a visegrádi csoport országai egymással versengve próbálnak politikai kapcsolatokat kialakítani az EU-val; ez lassíthatja az egymás közötti szoros kapcsolatok kialakulásának folyamatát.

Harmadszor: a kelet-európai országok közti együttműködést hátráltatja gazdasági szerkezetük hasonlósága. Ez a KGST-munkamegosztásnak és a volt Szovjetunió hatalmi érdekeinek az öröksége, amely nem tette lehetővé, hogy a tagállamok egymást kiegészítő gazdasági struktúrát alakítsanak ki.

Lengyelország kapcsolatai déli szomszédaival és Magyarországgal úgy tűnik jobbak, mint a három ország egymás közti kapcsolatai. A lengyel kisebbség sorsa Cieszyn Sziléziában, illetve a kisméretű szlovák kisebbség a lengyel Spisz-ben és Orawa-ban mindeddig nem jelentett problémát.

Az említett tényezők miatt nem valószínű, hogy a Visegrádi Egyezmény országai között szoros gazdasági együttműködés valósul meg. A kereskedelmi és kulturális kapcsolatok bizonyára tovább hanyatlanak, annak ellenére, hogy rendszeresen megtartják a kormányszintű eszmecseréket. Úgy tűnik, hogy a csoport nem tud egységes frontot alkotni az Európai Unióval szemben, ezért az egyéni versenyfutás valószínűleg tovább folytatódik.

II. DEMOGRÁFIA, MUNKAERŐPIAC, TÁRSADALMI-SZAKMAI STRUKTÚRA

1. Demográfiai trendek

Lengyelország lakossága 38,3 millió, 1995-re várhatóan eléri a 38,79 milliót, 2000-re pedig a 39,55 milliót. A városiasodás mértéke fontos mutatója a társadalmi szerkezetnek. Az 1980 és 1991 közötti években a városi lakosság aránya enyhén, 3,3 százalékponttal csökkent. Jelenleg a lakosság 62%-a él városban. Az ezredfordulón ez a szám megközelíti a 64%-ot.

A lengyel népesség öregszik. Az elmúlt évtizedben a munkaképes kor alatti népesség részaránya enyhén, a munkaképes kor feletti népességé jelentősebben nőtt, aminek eredményeképpen a munkaképes korú népesség részaránya több mint 2 százalékponttal csökkent (lásd a 3. táblázatot).

1993 és 2005 között a munkaképes korú lakosság száma jelentősen nő. A folyamat 1995-től felgyorsul, 2000 és 2005 között lassúbbá válik. Markáns növekedés figyelhető meg a 45 év feletti munkaképes korúak (45–59/64) számában. Ezzel egyidejűleg azonban a gazdaságilag aktív és vállalkozószellemű középkorúak (25–40 évesek) száma csökkenni fog. A fiatalkorúak (15–24 évesek) száma 2000-ig nő, azután csökken.

1993 és 2000 között jelentősen változik a népesség korösszetétele. A XX. század utolsó öt évében a munkaképes korú népesség növekedése négyszer akkora lesz, mint volt 1986–1990-ben. A munkaképes kornál idősebbek száma is nő, bár csökkenő ütemben. A gyermekek és a 18 évnél fiatalabbak száma jelentősen csökkenni fog. Következésképp 2000 körül 68 nem munkaképes korú jut 100 munkaképes korúra. 1991-ben ez a mutató 73,7 volt.

Évtizedünkben a munkaképes korúak számának tiszta növekménye a múltbeli lengyelországi trendekhez viszonyítva is igen nagy, 1,8 millió fő (ennél magasabb értéket csak a 70-es években regisztráltak) és teljesen eltér a manapság Nyugat-Európában tapasztalható trendektől (lásd a 4. táblázatot).

2. Munkaerőpiac

2.1. A munkaerőpiac mennyiségi jellemzői

Az 1990-ben bevezetett gazdasági reform nyomán a foglalkoztatás jelentősen csökkent (lásd az 5. táblázatot); 1992 végéig 2 millió munkahely szűnt meg. Az állami szektorban 2,6 millió fővel csökkent, a magánszektorban 600 000-rel nőtt a foglalkoztatás. Ez utób-

bi szektorban 200 000 ember került át a mezőgazdaságból más területre, vagyis a magánszektor 800 000 új munkahellyel bővült.

A foglalkoztatottak számának visszaesése együtt járt a gazdasági aktivitásnak a 70-es évek óta megfigyelhető csökkenésével (lásd a 6. táblázatot). Az 1992-es adatok a májusi állapotot mutatják a reprezentatív háztartásstatisztika eredményeire támaszkodva. Egy kivételével valamennyi kategóriában csökkent az aktivitási ráta. Ezt a kivételt a városokban élő nők képezik, akik a nehéz gazdasági helyzetben munkát keresnek, hogy hozzájárulhassanak a családi költségvetéshez. A munkanélküliként regisztráltak (és ezért munkanélküli segélyre jogosultak) átkerülnek a gazdaságilag inaktív kategóriából a gazdaságilag aktívba. Számos 35–54 éves, a családanyai kötelességektől már megszabadult, korábban inaktívként nyilvántartott nő regisztráltatta magát munkanélküliként.

A gazdaságilag aktívak és a foglalkoztatottak számának különbsége adja a nyílt munkanélküliséget. A munkanélküliség 1989 végéig ismeretlen volt Lengyelországban. Más központi tervgazdaságokhoz hasonlóan viszont jelentős, bár pontosan nem kimutatható mértékű volt a „kapun belüli munkanélküliség".

Az 1990–92-es években a munkanélküliség gyors ütemben nőtt. 1993 júniusában a munkaügyi hivatalok 2,6 millió munkanélkülit regisztráltak; a munkanélküliségi ráta elérte a 14,4%-ot. Nyugat-Európában ennél magasabb rátát csak Írországban és Spanyolországban tapasztaltak.

A nyílt munkanélküliséget Lengyelországban még mindig kiegészíti a rejtett munkanélküliség. Különböző becslések szerint ez a nem mezőgazdasági szektorokban 1 millió főt, a mezőgazdaságban további 1–2 millió főt tesz ki.

A munkaerőpiac 2000 és 2005 között várható változásairól teljeskörű ismertetést adunk a termelési tényezők alakulásával foglalkozó alfejezetben.

2.2. A munkaerőpiac minőségi jellemzői

Az 1960–1993-as időszakban az egyetemi végzettséggel rendelkezők részaránya megháromszorozódott, a középfokú végzettséggel rendelkezőké megduplázódott, míg a kereskedelmi iskolával vagy szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezőké megnyolcszorozódott.

A lengyel népesség képzettségi struktúráját számos sajátosság jellemzi. A középiskolai, főiskolai, egyetemi végzettség megszerzésének lehetőségét korlátozták, ugyanakkor a szakképzést erősen ösztönözték. Ez a politika az egyszerűbb foglalkozások iránti preferenciát tükrözte, és visszafogta az egyetemi képzést. Az általa okozott társadalmi veszteségek korlátozták az ország modernizációs képességét.

A jelenlegi munkanélküliek legjellemzőbb vonása, hogy átlagéletkoruk alacsony (64%-uk 35 évesnél fiatalabb, és több mint 33%-uk nincs még 25 éves). A gazdasági aktivitási ráták vizsgálata azt is kimutatta, hogy a munkaerőpiacon a fiatalok küzdenek a legnagyobb nehézségekkel. A 18–19 évesek körében a munkanélküliségi ráta eléri a 34%-ot, a 20–24 évesek körében a 27%-ot. Rendkívül nehéz helyzetben találják magukat az iskolákból kikerülők. 48%-uk munkanélküli. Nem hivatalos becslések szerint a bejegyzett munkanélküliek 20–40%-a soha nem dolgozott vagy feketén végez munkát.

A nők munkanélküliségi rátája magasabb, mint a férfiaké. Ez mindenekelőtt a városokban élő fiatalokra, a középiskolai vagy szakképzettséggel rendelkezőkre jellemző.

A gazdasági aktivitási ráták elemzése azt mutatja, hogy az állásukat vesztett személyek alkotják a munkanélküliek legnagyobb csoportját, őket követik a munkaerőpiacra

bizonyos megszakítás után visszatérők, illetve az új belépők. E két utóbbi kategóriában nagy a nők aránya.

A munkanélküliség nem egyformán sújtja a különböző szintű képzettséggel rendelkezőket. Az alapfokon szakképzettek alkotják a munkanélküliek legnépesebb csoportját (kb. 850 000 fő), őket követik az általános iskolai végzettségűek (719 000). A legmagasabb munkanélküliségi rátát ennek ellenére az általános középfokú képzettséggel rendelkezőknél regisztrálták (16,3%). A munkahely elvesztésének veszélye ötször kisebb az egyetemi végzettségűek között, mint a szakmunkás képzettséggel rendelkezőknél.

2.3. Jövedelem, ösztönzés

A gyorsan változó gazdasági helyzet és a munkaerőpiaci ingadozások az egyénektől gyors alkalmazkodást követelnek. A szakmaváltás, a társadalmi és politikai életben való részvétel képessége, a tömegkommunikáció nyelvének megértése bizonyos szintű általános tudást igényel, amihez általános iskolai vagy annál alacsonyabb végzettség (amely utóbbi gyakran analfabetizmussal is együtt jár) nem elegendő. Következésképp *a lengyel népesség több mint kétharmadának nincsenek meg azok a tudásbeli képességei, amelyek lehetővé tennék, hogy aktívan részt vegyen a modernizációban és a demokratikus politikai életben.*

A jövedelemmegoszlást Lengyelországban még mindig az erős egalitarianizmus jellemzi, bár a változás első jelei már tapasztalhatók. Nő a jövedelmek differenciálódása a szakképzettség szintje és a munka bonyolultsága szerint. A felső vezetők és az értelmiségiek körében a bérnövekedés szelektíven érvényesült, csak az ipar és az államigazgatás vezető posztjain állókat érintette, míg az orvosok, kutatók bére relatíve csökkent.

Az 1989-ben megindult rendszerváltás elsősorban a parasztok és a fizikai munkások relatív helyzetét rontotta, főleg a nagyvállalatoknál dolgozókét, akik korábban a bérek mellett egyéb anyagi juttatásokban is részesültek. Mindent egybevéve egyfelől a fizikai munkások, másfelől a vezetők, az értelmiségiek és a nem fizikai dolgozók bére közti különbség még mindig nagyon kicsi, nem felel meg a fejlett piacgazdaságokban tapasztalható arányoknak. A rendszerváltás előnyösebb volt a vezető állásúak, a nem fizikai dolgozók, valamint a szolgáltatási szektorban alkalmazottak számára, de relatív helyzetük csak kismértékben javult.

3. Társadalmi-szakmai struktúra

A lengyel társadalom átalakulásának vizsgálatára több, egymásnak ellentmondó forrás áll rendelkezésre. Az ebből eredő fenntartások ellenére igyekszünk jelezni a változások megközelítő irányát. A lengyel hivatalos statisztikák nem alkalmazzák a „társadalmi-szakmai struktúra" fogalmát, ami számos nyugati ország statisztikájában szerepel. Ezt a struktúrát különböző adatforrásokból kellett tehát megbecsülni. A társadalmi-szakmai struktúra kategóriáit a családfő foglalkozási, képzettségi és társadalmi státus jellemzőinek kombinálásával alakítottuk ki.

Az elmúlt 20 évben a vezető állásúak és az értelmiségi munkát végzők részaránya megduplázódott, a nem fizikai dolgozóké 10 százalékponttal nőtt, a fizikai dolgozóké 14, a parasztoké pedig 10 százalékponttal csökkent. A strukturális változás tehát a há-

ború utáni iparosodás folyamatainak meghosszabbításában, elsősorban a fizikai dolgozó kategóriából a nem fizikaiba való generáción belüli és generációk közti átlépésként jutott érvényre. Az 1950–1965-ös évek intenzív városiasodását követően a paraszti rétegből a városi szakképzett kategóriákba való átlépés esélye már meglehetősen csekély volt.

1986 és 1991 között valamelyest tovább csökkent a fizikai munkások és a parasztok száma és megjelent a munkanélküliség. További növekedés volt megfigyelhető a nem dolgozók körében. Főleg a nyugalomba vonultak, ezen belül a nyugdíjas kort el nem ért nyugdíjasok száma nőtt. Arányuk a 16 év feletti népesség 27,7%-át teszi ki.

A parasztok részaránya a lengyel társadalmi struktúrában jelenleg 20%. Feltéve, hogy számuk évi 2%-kal fog csökkenni, 12 év múlva, azaz 2005 körül ez az arány még mindig több mint 14% lesz. A vállalkozók aránya kezdetben gyors ütemben nő, majd stabilizálódik, sőt némileg csökken. A vezető állásúak és az értelmiségi munkát végzők együttes aránya valószínűleg erőteljesen emelkedik – feltéve, hogy az egyetemi hallgatók száma már a közeljövőben ugrásszerűen nő. A nem fizikai dolgozók aránya több mint 10%-kal nő, minthogy a munkaerő-állomány növekményét elsősorban a szolgáltatások szívják fel. A fizikai dolgozók aránya néhány százalékponttal csökken (lásd a 7. táblázatot).

A fenti előrejelzéseket arra a feltevésre építettük, hogy a gazdasági növekedés tartós lesz, hogy az állam aktív szerepet vállal a mezőgazdaság átalakításában, a középfokú és felsőfokú oktatás kiterjesztésében. Ha e két szférában a mai politika folytatódik, akkor nincs esély a lengyel társadalmi-szakmai struktúra lassú modernizációjának megvalósulására.

III. GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

1. A lengyel reform fő iránya: rövid áttekintés

1.1. Alapmutatók

Az 1990 januárjában bevezetett gazdasági reform a sokkterápiára (az úgynevezett Balcerowicz-tervre) épül. Első pozitív eredményei 1992-ben már jelentkeztek (lásd a 8. táblázatot).

1992-ben Lengyelország lett az európai posztszocialista országok gazdasági átalakításának éllovasa. A recessziót sikerült megállítani, a GDP 2%-os növekedést mutatott. Az 1993-as eredmények optimizmusra adnak okot, mert a becslések szerint ebben az évben a GDP 3–3,5%-kal, az ipari termelés 9–10%-kal nő. Az infláció még mindig magas, de sikerült a kezelhető évi 30%-os szintre leszorítani. Az állami költségvetés hiánya a GDP-hez viszonyított 5%-os határon belül marad. Lengyelországról a nemzetközi szervezetek azt állítják, hogy – a Cseh Köztársasághoz és Magyarországhoz hasonlóan – már ma inkább eleget tesz egyes „maastrichti kritériumoknak", mint Olaszország vagy Görögország.[2] A lengyel átalakítás következetes, még a politikai instabilitás sem állította meg a reformot, legfeljebb egyes elemeinek megvalósulását lassította.

1.2. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok

A külföldi beruházók a gazdasági és a jogi feltételeket kedvezőnek értékelik. Ha figyelembe vesszük, hogy Lengyelország a legnagyobb potenciális piac a térségben, hogy megfelelő intézményi kereteket teremtett a külföldi és a hazai tőke számára, továbbá, hogy munkaereje viszonylag jól képzett, akkor érthető, hogy a külföldi tőke miért tekint fokozódó érdeklődéssel Lengyelország felé. Az 1990–92-es időszakban évente 374, 694, illetve 1 300 millió USD-t fektetett be Lengyelországban (az importtőke származási országok szerinti megoszlásáról a 9. táblázat ad tájékoztatást).

A növekedés tendenciája különböző tényezőkre vezethető vissza: az általános gazdasági és politikai helyzet stabilizálódott; a külföldi beruházók Közép-Európával kapcsolatos magatartása módosult; és – végül de nem utolsósorban – a külföldi beruházásokra vonatkozóan a szabályozás kedvezőbbé vált. Jelenleg már csak kevés korlátozás érvényesül a külföldi tőke lengyelországi beruházásait illetően. Nincs korlátozva például a befektethető tőke nagysága, minden nyereség kivihető az országból, számos esetben adókedvezmény is kapható. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a négy „visegrádi"

[2] *The Economist*, March 13–19, 1993.

ország nagyon hasonló feltételeket kínál a külföldi beruházóknak, sokkal jobbakat, mint a többi posztszocialista ország.[3]

A külkereskedelem szerkezete az elmúlt három évben nagymértékben megváltozott (lásd a 11. táblázatot). A lengyel gazdaság exportját a volt KGST és részben az egyéb (főleg harmadik világbeli) országokból átterelte az EK-országok felé. Ez nem a lengyelek szabad választása alapján történt és a folyamat súlyos gazdasági konfliktusokkal járt együtt. A „keleti" piacok 1990–1991-ben összeomlottak. A volt Szovjetunió esetében az ok a gazdasági rendszer összeomlása. A fejlettebb kelet- és közép-európai országok esetében az ok az volt, hogy Nyugat felé nyitottak, ami lehetővé tette műszakilag fejlettebb termékek importját (1992-ben Csehszlovákia részaránya a lengyel külkereskedelemből 4–5%, Magyarországé 1% volt).

Másik fontos változás a lengyel külkereskedelem szerkezetében a magánszektor gyors térhódítása. Míg 1990-ben a magánszektor exportrészaránya 4,9%-ot tett ki, 1991-ben elérte a lengyel export 21,9%-át. Az importban még nagyobb eltolódást tapasztalunk: 14,4 és 49,9%-ot.

A külföldi adósság – mely 48 milliárd USD-t tesz ki – súlyos teherként nehezedik a lengyel gazdaságra. Az adósságcsökkentés (a Párizsi Klubbal történt megállapodás) ellenére a tartozás még mindig 3,8-szerese az éves exportnak, vagyis jóval magasabb, mint ami biztonsági szempontból még elfogadható. További tárgyalások folynak újabb adósságcsökkentésről.

1.3. Strukturális változások

A gazdasági szerkezetváltás – bár lassabban, mint azt eredetileg elképzelték – az egész időszakban folyamatosan zajlott. Ennek a folyamatnak két „oldalát" célszerű megkülönböztetni:

– a gazdaság valamennyi ágazatában sok vállalat ment tönkre, nem is mindig kilátástalan gazdasági helyzete következtében, hanem gyakran a külső körülmények hatására (a hagyományos piacok összeomlása vagy az „adósságcsapda" miatt);

– voltak jól működő, régi vállalatok és számos új is alakult, főleg a fejlődő ágazatokban.

Az 1989–91-es években a mezőgazdaság szerepe a GDP-termelésben folyamatosan csökkent, az ipar részaránya enyhén, az „egyéb szektoroké" – vagyis a szolgáltatásoké – erőteljesen nőtt (lásd a 12. táblázatot). Nem valószínű, hogy az ipar részarányának növekedése a jövőben fenntartható. Az 1989–91-es időszak e tendenciája talán csak a mezőgazdaság hanyatlása miatt keletkezett „légüres tér" betöltése miatt jelentkezett. A foglalkoztatás ágazati struktúrája is változott (lásd a 13. táblázatot). E változások a lengyel gazdaság szerkezetének racionalizálódását jelzik az átalakulás első három évében.

Fontos strukturális változások mentek végbe az iparban foglalkoztatottak ágazati szerkezetében az 1990–1992-es időszakban (lásd a 14. táblázatot). Az egyes ágazatok teljesítményváltozása is eltérő volt, többségük súlyos válságon ment keresztül 1990–1991-ben. 1992-ben a nehézipar hagyományos ágazatai továbbra is mély válságban voltak, míg a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokban jelentős volt a növekedés. Ezek a tendenciák feltehetőleg a jövőben is fennmaradnak.

[3]Az 1992-ben Lengyelországban megvalósult nagyobb külföldi beruházásokról ad tájékoztatást a 10. táblázat. Az eddigi befektetések összértéke 1,3 milliárd dollár és további 2,5 milliárd dollár befektetést terveznek.

1.4. Privatizáció

A privatizáció politikai kérdéssé vált, amelynek kezelésében nem kizárólag üzleti szempontok érvényesülnek. A magánszektor elméleti fölényét az állami szektorral szemben egyes politikai erők elegendő indoknak tekintik a lengyelországi privatizáció kikényszerítéséhez.

A lengyel átalakulás kezdetén úgy gondolták, hogy a privatizáció a gazdaság szerkezetátalakításának legfontosabb tényezője. A hazai tőke szűkössége miatt azonban a folyamat lelassult. A privatizált állami vállalatokkal kapcsolatban gyakran felmerült a visszaélés és a nem megfelelő kezelés vádja. Politikai tényezők is szerepet játszottak: az Olszewski kormány például leállította a privatizációt. Újra és újra magasra csapnak az indulatok a privatizáció körül és a folyamat lassúbb a gazdaságilag indokoltnál. Vonatkozik ez mindenekelőtt az úgynevezett „tömeges privatizációra". A parlament a benyújtott törvényjavaslatot 1993 márciusában elutasította és csak pártközi egyeztetések és némi módosítás után fogadta el.

Eddig a privatizáció két fő formáját alkalmazták: a „felszámolásos" (ezen belül megkülönböztették a rossz, illetve a jó állapotban lévő vállalatokat), valamint a „tőkeemeléses" privatizációt. A felszámolásos privatizáció esetén a nehéz gazdasági helyzetben lévő állami vállalat mint jogi személy megszűnik létezni, vagyontárgyait eladja vagy 5–10 évre bérbe adja. A jó állapotban lévő vállalatot általában egyben adják el külső vevőnek. A „tőkebevonásos" privatizáció esetén az állami vállalat (melynek jó állapotban lévőnek kell lennie) az Államkincstár egyszemélyes társaságává alakul át, majd részvényeket bocsát ki. Esetenként ezeket a részvényeket a tőzsdére viszik. Általában a vállalat alkalmazottainak lehetőséget adnak arra, hogy a részvények bizonyos hányadát csökkentett áron megvásárolják.[4]

Az elképzelések szerint az Államkincstár tulajdonába mintegy 500–600 (általában jó állapotban lévő) vállalat kerül. Ezeket 20–25 beruházási alap kezeli. Az alapok a vállalatok értékének megfelelően kuponokat bocsátanak ki, melyeket ingyen szétosztanak az ország felnőtt lakossága között. Tulajdonosai szabadon értékesíthetik azokat. Az elképzelések szerint a kuponok reálértékét és a vállalatok piaci értékét ilyen módon a piac határozná meg.

1990. augusztus 1-től 1992. december 31-ig 2052 vállalatot privatizáltak. Ez 27,9%-a az összes állami vállalatnak. 1566 vállalatnál kezdődött meg a felszámolási eljárás és 486 vállalatot privatizáltak a „tőkebevonásos" módszerrel. 1993 júniusában 17 olyan privatizált vállalat volt, amelynek részvényei a varsói részvénytőzsdén is forogtak (2 bank, 2 sörgyár, 2 építőipari tervező cég, 1 külkereskedelmi vállalat, 3 elektromos berendezéseket és alkatrészeket gyártó vállalat, 4 ruha- illetve cipőgyár, 1 édesipari vállalat, 1 festékgyár és 1 bútorgyár). Három további cég (1 bank, 1 húsüzem és 1 textilgyár) már értékesítette részvényeit és hamarosan megjelenik a tőzsdén.

Szembetűnőek az egyes szektorok közti különbségek. A mezőgazdaság látszik a leggyengébb ágazatnak, itt a privatizáció fő formája a felszámolás volt. Az állami gazdaságok iránt nem volt élénk az érdeklődés, mivel a mezőgazdaságban a nyereségszint alacsony, a gazdaságok rossz állapotban vannak és tőkehiánnyal küszködnek. A hírközlésben más a helyzet. Itt magas nyereségszint jött létre az óriási kielégítetlen kereslet következtében. Az építőipari vállalatokat többnyire a dolgozókból alakult társaságok vásárolták meg vagy vették bérbe. Ugyanez volt a helyzet a kereskedelmi vállalatokkal.

1992 végén a gazdaságilag aktív népesség csaknem 60%-a a magánszektorban dol-

[4]E privatizációs módszerek alkalmazásának arányairól ad tájékoztatást a 15. táblázat.

gozott, ennek körülbelül a fele nem a mezőgazdaságban. Számos olyan ágazat létezik (mint a szolgáltatások vagy a kereskedelem), ahol a privatizálás már majdnem teljes.

1991-ben a privatizáció felgyorsult. Az állami szektor zsugorodása az építőiparban és a belkereskedelemben volt a leggyorsabb. Ez utóbbi szektor már 1991-ben szinte teljesen privatizálásra került, míg az iparban az állami szektor részaránya még 1992-ben is több mint 50% (lásd a 16. táblázatot).

A tulajdonosi struktúrában bekövetkezett változások fő oka az állami szektor hanyatlása és – egyes ágazatokban – a magánszektor bővülése. A foglalkoztatottak száma a magánszektoron belül a leggyorsabban a belkereskedelemben és az építőiparban növekedett, míg az iparban stabil, a mezőgazdaságban pedig csökkenő volt (bár e csökkenés lassabb mint az állami szektorban).

Nincsenek megbízható adataink a lengyel „feketegazdaságról". Egyes becslések a GDP 20–30%-áról beszélnek. A szigorú költségvetési politika bizonyos gazdasági tevékenységeket „illegalitásba" szorít. Ezáltal egyfajta ördögi kör jön létre (kevesebb költségvetési bevétel – magasabb adók – a rejtett gazdasági tevékenységek növekedése – még magasabb adók stb.). E „játék" végeredményét szemléltetik, hogy a magánszektorból, amely a munkaerő 50%-át foglalkoztatja, az adóbevételnek csupán 4%-a származik. Ez annak az eredménye, hogy a magánvállalatok az adózás elkerülése érdekében „feltupírozzák" a költségeket (drága gépkocsikat, luxusirodákat vásárolnak vagy bérelnek stb.). A helyzet részben a központi kormányzat hibáinak is tulajdonítható: például az új beruházásra fordított nyereség nem részesül adókedvezményben. A becslések azt mutatják, hogy az ilyen adókedvezmények a kihasználatlan termelési tényezők aktiválása révén növelnék az adóbevételeket. Remélhető, hogy a magánszektort és rajta keresztül az egész lengyel gazdaságot élénkítő intézkedésekre hamarosan sor kerül.

1.5. Az átalakulás társadalmi „ára"

A gazdasági reform növelte a társadalmi különbségeket. A munkanélküliek vannak a legrosszabb helyzetben. De gyakran még a foglalkoztatottak sem tudják fenntartani megszokott életszínvonalukat.

A jövedelemdifferenciálódást jelző hivatalos adatokból az tűnik ki, hogy a legszegényebb rétegeket segítő szociálpolitika ért el eredményeket. A valóságban a jövedelemdifferenciálódás nagyobb mint amit a statisztika kimutat, mert a háztartásstatisztikák képtelenek megragadni a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmeket. Nem mérik a feketegazdaságban keletkezett jövedelmeket sem, melyek egyértelműen a jövedelmek felső régióiban koncentrálódnak. Általános vélemény, hogy ez a folyamat 1992-ben is fennmaradt és a jövőben tovább folytatódik. A magas képzettségűek jövedelmi helyzetének relatív javulását egyértelműen az átalakulás eredményének kell tekinteni.

Az életkörülmények döntően a lakosság reáljövedelmének csökkenése miatt romlottak. Megszűnt a legtöbb társadalmi szolgáltatás (üdülés, gyerekgondozás, bölcsőde, óvoda) állami támogatása. Ennek eredményeképpen a szociális infrastruktúra és a társadalmi szolgáltatások hiánya helyett e szolgáltatások túlkínálata jött létre.

Ugyanez vonatkozik a lakáspiacra. Annak ellenére, hogy a lakások iránt óriási a kielégítetlen kereslet (120 család jut 100 lakásra), az új lakások ára az átlagos családok számára megfizethetetlen. Új szövetkezeti lakások állnak üresen. Számos intézkedést hoztak e probléma kezelésére, de a hatalmas társadalmi igény és az eszközök szűkössége miatt eddig egyik sem jelentett végleges megoldást.

2. Lengyelország gazdasági fejlődése 2005-ig[5]

2.1. A GDP növekedése

A GDP növekedése évi 4,5%-ot érhet el (a GDP és az állótőke-állomány növekedésével kapcsolatos előrejelzésünket lásd a 17. táblázatban). Ez az ütem lehetővé teszi, hogy a növekedés 1992 és 2005 között 76,6%-ot tegyen ki. A növekedési ütem az egyes alperiódusokban nem lesz egyforma. A legmagasabb érték 2000 és 2005 között várható (átlag 4,9%).

A lengyel gazdaság prognosztizált évi átlagos 4,5%-os növekedési üteme magasabb, mint amit a 80-as években a nyugat-európai országok elértek (az évi átlagos GDP növekedés 1980 és 1991 között 2,1% volt az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Olaszországban; 2,3% Ausztriában, Finnországban és Németországban; 2,6% Portugáliában; 2,8% Görögországban). Jóval magasabb növekedési rátákat figyeltek meg például Törökországban vagy a Távol-Kelet országaiban.

2.2. A termelési tényezők alakulása

Állótőke

A központosított tervgazdaság torz állótőke-összetételt alakított ki: a tőke túlzottan összpontosul a bányászatban és a nehéziparban, elégtelen a lakásszektorban, valamint a szolgáltatásokban. Nem volt kielégítő korszerűsítés, az amortizációs ráta sokkal alacsonyabb volt mint Nyugat-Európában. 1992-ben a rendelkezésre álló állótőke nagyrésze elavult. Becslések szerint a kihasználatlan állótőke részaránya 1992-ben rendkívül magas volt, a feldolgozóiparban esetenként elérte a 40–50%-ot. Az állami gazdaságokban a helyzet katasztrofális volt – az állóeszközök jórészét eladták, még felbecsülni is nehéz, hogy az eszközállomány mekkora hányada hasznosult a termelésben. Az amortizációs alapok értéke (az erkölcsileg és fizikailag elavult berendezések pótlási költségeihez viszonyítva) a magas infláció, valamint a számvitelben alkalmazott hosszú leírási időszakok következtében rendkívül alacsony.

A GDP beruházásra (állótőkeképzésre) fordított hányada 1992-ben a 70-es évekhez képest csökkent, de a 80-as évekhez viszonyítva nem változott számottevően. A 70-es években megközelítette a 30%-ot, a 80-as és a 90-es években pedig 20% felett volt. Annak ellenére, hogy a 90-es években a beruházási tevékenység Lengyelországban hanyatló szakaszban volt, a mezőgazdaságon kívüli magánszektor beruházásai nőttek. Minthogy ez utóbbi a 90-es évek elején viszonylag kisméretű volt, nem volt elég ahhoz, hogy az általában hanyatló trend visszájára forduljon. (Nyugat-Európa országaiban a GDP beruházásokra fordított hányada 17 és 30% közé esik.)

A még mindig nagy hányadot képviselő állami szektor alacsony nyereségtermelő képessége, a háztartások reáljövedelmének csökkenése, valamint az alacsony megtakarítási hajlandóság miatt a beruházások finanszírozásához a belföldi erőforrások korlátozottak és valószínűleg azok is maradnak 2000-ig. A bizonytalan politikai helyzet, a magas infláció és kamatlábak alacsony szinten tartják a beruházási hajlandóságot.

[5]E tanulmányban felvázolt forgatókönyv kidolgozásánál Lengyelország fejlődésével kapcsolatban egy formalizált modellt használtunk fel.

A következő tíz–tizenöt évben a belföldi erőforrások növekedése a következő okok miatt várható:

– nő a megtakarítási hajlam, mert egyrészt a háztartások jövedelme jobban differenciálódik, másrészt az átlagos reáljövedelmek valamelyest emelkednek;

– nő az állami szektor vállalatainak nyereségtermelő képessége és ezzel párhuzamosan reálértékben nő az amortizációs alap;

– nagyobb számban alakulnak nyugdíjalapok és biztosítótársaságok, amelyek forrásaik jelentős részét kihelyezik;

– becslések szerint nő a regisztrált szolgáltatásokba és feldolgozóiparba befektetett magántőke; ez elsősorban annak lesz az eredménye, hogy a feketegazdaságból, különösen a kereskedelemből (ahol a 90-es évek első felében nagymértékben elszaporodott a regisztrálatlan tevékenység) az erőforrások átáramlanak a hivatalos gazdaságba.

A hazai erőforrások, amelyek oly fontosak az állótőke-képződés szempontjából és továbbra is korlátozott mértékben állnak csak rendelkezésre, nem lesznek elegendőek a tőkeállomány nagyarányú modernizálásához és a GDP hosszú távú növekedési rátájának megalapozásához. Külföldi tőkét kell bevonni mindenekelőtt közvetlen beruházások, továbbá közép- és hosszú lejáratú hitelek, valamint portfolio beruházások formájában. Fontos előfeltétele a külföldi tőke tartós beáramlásának a politikai stabilitás, a jogalkotó munka befejezése, valamint kiszámítható és világos játékszabályok megfogalmazása. Ezek a feltételek nem teremthetők meg előbb, mint két–három év.

A ma kihasználatlan állótőkének csak csekély része alkalmazható hatékonyan a piacgazdaság körülményei között. A termelési kapacitások más része csak előzetes modernizálás után hasznosítható. A modern (modernizált) állótőke jobb kihasználásának biztos módszere a műszakszám emelése (ez ugyanis a 80-as évekhez viszonyítva csökkent).

Számos jel utal arra, hogy a beruházási tevékenységben javulás várható. Az állami szektor vállalatainak további privatizálása és tőzsdére vitele a beruházási folyamatok racionalizálását, hatékonyságuk növelését, a gyorsabb technikai haladást segíti elő. Csökkenniük kell a hibás, irracionális beruházási döntéseknek a korábbi rendszer gyakorlatához képest.

Legalább két olyan fontos ágazata van a gazdaságnak – a bányászat és a kohászat –, amelyek rekonstrukciója tetemes beruházásokat igényel. A nemzetgazdaság hosszú távú fejlődése érdekében ezeket a ráfordításokat vállalni kell.

A lengyel termelőpotenciál elavult berendezéseit gyorsított ütemben szükséges kiselejtezni és új gépgenerációkkal felváltani. Ilyen modernizálási folyamat teszi lehetővé magasabb növekedési ráta megvalósítását, minimumra csökkentve a termelés építmény jellegű beruházási szükségletét és az állótőke arányát. 1992 elején a berendezések 80%-a hat évnél, 65%-a pedig 8 évnél is idősebb és erkölcsileg teljesen elavult volt. 8 év a leghosszabb idő, amíg egy berendezés használható. Következésképp egy optimális felújítási politika 2000-ig minden használatban lévő berendezést leírna (1. ábra), ami elősegítené az átlagos termelékenység gyors növelését.

Az indokolt felújítás a meglévő berendezésállomány 12–15%-át teszi ki 2000-ig, és 9%-ot a 2000–2005-ös időszakban, vagyis átlagosan a teljes 1992–2005-ös időszakra 11,3%-ra tehető. Ilyen selejtezés együttjár a – főleg berendezésekbe történő – gyors beruházásokkal. Az összberuházás növekedési üteme középtávon (2000-ig) eléri a 12%-ot, majd évi átlagban 4,6%-ra csökken 2000 után (ez valamivel magasabb, mint a GDP növekedési üteme).

A beruházási stratégia lehetővé teszi, hogy a gépi beruházások növekedési üteme 2000-ig igen magas legyen. Az 1996–2000-es időszakban növekedniük kell azonban az

infrastrukturális beruházásoknak is (ezek növekedési üteme a szóban forgó egész időszakban 17,5%). A lakásberuházások ennél lassabban fognak nőni.

Az állótőke összértéke mindamellett lassabban nő, mint a GDP (évi 3,5%-kal, szemben a GDP évi átlagos 4,5%-os növekedésével). A berendezések összértéke paradox módon (a fokozott elavulás és ezt követő selejtezés miatt) az 1992–1995-ös időszakban majdnem 12%-kal (évi 4%-kal) csökken, következésképp az állóeszköz bruttó értékének évi növekménye alig 1,5%. Az állóeszköz-állománynak ez a lassú növekedése nincs ellentmondásban a GDP átlagos 4,1%-os növekedésével az 1992–1995-ös időszakban. A kiselejtezett berendezések nem képviselnek értéket: a kihasználatlan, elavult gépek leselejtezése és az új gépi beruházások magas növekedési üteme radikálisan javítja a berendezésállomány átlagos minőségét. A folyamat 2000-ig folytatódik; 2000 után az állótőke és a GDP növekedési üteme azonos lesz.

A beruházások és selejtezések itt leírt stratégiája magas GDP növekedési ütemet tesz lehetővé, ugyanakkor rendkívüli mértékben lelassítja a termelési célú építmények értékének növekedési ütemét (évi átlag 0,3%-ra).

Az infrastruktúra évi átlagos növekedési rátája 6% lesz. Ez széles körű beruházási programot tükröz. Az infrastruktúra jelenleg és az előrejelzési időszak kezdetén rendkívül fejletlen, így csak intenzív beruházási programmal fejleszthető. A hatékony infrastrukturális hálózat előfeltétele a gazdasági növekedésnek. Az állótőke-állományon belül az infrastruktúra nő a leggyorsabban. A lakásállomány értéke is jelentősen nő az előrejelzett időszakban. De még a magas, évi 5,1%-os ütem sem teszi lehetővé, hogy 2005-re az állomány elérje a fejlett piacgazdaságok szintjét. A lakásállomány kielégítő fejlesztési ütemének 2005 utánra halasztása szükséges ahhoz, hogy a magasabb GDP növekedési ütem elérhető legyen.

A jelzett beruházási és selejtezési stratégia jelentősen módosítani fogja az állótőke összetételét. A termelési célú építmények részaránya az 1992-es 46%-ról 2005-re 30%-ra fog csökkenni; ugyanakkor a gépi berendezések és az infrastruktúra részaránya jelentősen nő.

A tőke termelékenységének változását jelzi a COR, illetve ICOR mutató.[6] A teljes állótőke-állomány átlagos COR-ja az 1991-es 4,1-ről 2005-re 3,6-ra fog csökkenni. A termelőtőke esetében az 1991-es érték 2,8, a 2005-ös 2,1 (alacsonyabb mint az Egyesült Királyságban vagy Finnországban, de magasabb mint az USA-ban, Japánban vagy Franciaországban).

Az aktív munkaerő és a munkanélküliség

A tőke után vizsgáljuk meg a másik termelési tényezőt, a munkaerőt. Alkalmazása két dologtól függ: a gazdasági növekedéstől és a választott technikától.

A gazdaság munkaerőigénye és a munkaerőkínálat különbsége alakítja ki a munkanélküliség szintjét. 2000 után a teljes munkaerőállomány növekedése évi 1%-ra tehető.

Feltételezéseink szerint a mezőgazdaság magángazdálkodói szektorában a foglalkoztatás fokozatosan csökken (az 1992–2005-ös időszak egészét tekintve kb. 35%-kal). Alapvetően ez fogja meghatározni a nem mezőgazdasági szektorok rendelkezésére álló teljes munkaerőkínálatot.

A technológiaválasztás hatásai csak 1996 után jelentkeznek: ekkorra sikerül a 21%-os túlfoglalkoztatást felszámolni. A jól megválasztott technológia 2000-re teszi lehetővé a

[6]COR = capital/output ratio, ICOR = incremental capital/output ratio.

munkanélküliség stabilizálását és a korábban a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő felszívását.

A munkanélküliségi ráta az 1993–94-es időszakban éri el a csúcspontját (kb. 14,5%-ot). 2000-re 13,5%-ra esik vissza, majd – a mezőgazdaságból való nagyobb kiáramlás hatására – átmenetileg újra 14%-ra emelkedik, ezt követően tartósan csökken (de mértéke 2005-ben még mindig 11,6% lesz).

Feltételezéseink szerint 1992 és 2005 között 3 millió fővel növekszik a nem mezőgazdaságban dolgozó aktív munkaerő, foglalkoztatása azonban csak 2000 után növekszik szisztematikusan (kb. évi 4%-os ütemben).

2.3. A végső kereslet struktúrája

A viszonylag nagy dinamizmus mellett a teljes bruttó állótőke-képződés (készletberuházást is beleértve) növekedési ütemének éves átlaga eléri a 7,8%-ot. Még ennél is jobban fel kell gyorsítani az állótőke-képződést az 1992–2000-es időszakban, amikor az átlagos növekedési ütem meg kell hogy haladja a 10%-ot.

A fogyasztás sokkal lassabban nő. Mind a személyes, mind a közületi a 2,3–2,5%-os sávon belül marad 2000-ig. 2000-től, miután a tőkeállomány nagy szerkezetváltása lezajlott, a fogyasztás gyorsabban kezd növekedni, de az időszak egészére számított évi átlagos ütem így sem haladja meg személyes fogyasztás esetében a 3,4, közületi fogyasztás esetében a 3%-ot (ez több mint egy százalékponttal kisebb, mint a GDP növekedése).

A külső kereslet meglehetősen gyorsan (csaknem évi 9%-kal) nő. Tekintettel arra, hogy nő a gazdaság nyitottsága, az import dinamikája valamivel nagyobb lesz: eléri az átlag 9%-ot. Következésképp a nettó export az 1992–2005-ös időszakban negatív marad, és nem játszik jelentős szerepet a kereslet növelésében. Ezért elsősorban a belső kereslet emelkedése a gazdasági növekedés fő forrása.

Jelentős változások mennek végbe a GDP felhasználásának a szerkezetében (lásd a 18. táblázatot). A nettó export szerepe marginális, a bruttó állótőke-képződés részaránya az 1992-es 22%-ról 2005-re 33%-ra nő, ugyanakkor a személyes fogyasztásé 60%-ról 53%-ra esik vissza. A gazdaság növekvő nyitottsága mellett a nettó export szinten marad: mind az import, mind az export GDP-hez viszonyított értéke 25% körüli értékről 40% körülire emelkedik.

A megnövekedett bruttó állótőke-képződés új finanszírozási formákat igényel. Az amortizációból finanszírozott beruházások részaránya az 1992-es 27%-ról 2005-re 57,5%-ra nő (ez utóbbi sokkal közelebb áll a nyugat-európai gazdaságokban megfigyelt mértékhez). A belföldi megtakarítás (amortizáció nélkül) 2005-ben 40%-át teszi ki az összfinanszírozási forrásnak (mindez a nagyobb lakossági megtakarításnak köszönhető, mely az 1992-es 32%-ról 2005-re 43%-ra nő; a közületi szektor megtakarítása, illetve a vállalatok visszaforgatott nyeresége negatív érték[7]). A külföldi megtakarítások részesedése a lengyel bruttó állótőkeképzés finanszírozásából rendkívül alacsony marad (2,3%). Ez két folyamat együttes hatásának köszönhető: egyfelől nő a beáramló külföldi tőke mennyisége (ez testesíti meg 2005-ben a bruttó állótőke-képződés 21%-át), más-

[7] A vállalatoknál a megtakarítások képzésének új formája van kialakulóban: az adózandó profit újraberuházása helyett, inkább amortizáció formájában képezik a megtakarításokat, mert ezek így nem adókötelesek.

felől nő az adósságtörlesztési kötelezettség. Így a belföldi megtakarításoknak kell a 79%-nyi hazai beruházást és a külföldi adósságszolgálatot finanszíroznia.

A bruttó állótőke-képződés finanszírozási forrásait csökkenti a folyó fizetési mérleg hiánya. Ez a GDP 6,5%-át kitevő 1992-es értékről 2005-re 3,5%-ra csökken.

2.4. A háztartások kiadási és bevételi szerkezetének változásai

A gazdasági növekedés hatására nőnek a háztartások bruttó és nettó bevételei. A bruttó jövedelem évi átlagos növekedési üteme 5,4%, a nettó jövedelemé 4,6%. Nő a személyi jövedelemadóból származó bevétel, mindenekelőtt az adósávok progresszivitása miatt.

Jelentős változások mennek végbe a háztartások kiadási szerkezetében. Az átlagos megtakarítási hányad megduplázódik, az 1992-es 10,5%-os értékről 2005-ig 23%-ra nő. Ugyanakkor az élelmiszerekre fordított kiadások 48%-ról 30%-ra csökkennek (ez még mindig magas érték nyugat-európai mércével mérve). A lakásra, ruházatra, üdülésre, közlekedésre fordított kiadások nem változnak számottevően, de az egészségügyi és az egyéb költségek több mint duplájukra nőnek. (Minden részarányt 1992-es változatlan árak mellett számoltunk.)

Egy másik fontos folyamat a jövedelemeloszlás változása (a háztartások öt jövedelmi csoportba sorolása alapján). Nő a leggazdagabb háztartások részesedése az összjövedelemből (az 5. kvintilis csoporté az 1992-es 35%-ról 2004-re 40%-ra), döntően a legszegényebbek rovására. A jövedelmek drasztikus polarizálódásától azonban nem kell tartani.

2.5. Külgazdasági kapcsolatok

A gazdaság fokozatos megnyitása és a lengyel valuta teljes konvertibilitása az előrejelzés alapja. A világkereskedelem viszonylag gyors, 2,5%-os növekedésére számítunk, ami elmarad a 60-as években, a 70-es évek elején (az első olajárrobbanás előtt) tapasztalt ütemtől, de felülmúlja a 80-as évekét.

A lengyel export 1993–2005-ben reálértékben évi 9%-kal nő. 2000 után számítani lehet ennek a növekedési ütemnek a lassú emelkedésére, hasonlóan Spanyolország, Írország, Ausztria vagy Finnország 1970–1983-as exportnövekedésének alakulásához. Az Európai Unió megmarad Lengyelország legnagyobb kereskedelmi partnerének (ha a lengyel export relációs és árucsoportonkénti szerkezete a feltevéseknek megfelelően alakul).

Feltételezzük, hogy a kelet- és közép-európai országokba irányuló, jelenleg rendkívül alacsony szintű lengyel export 1993–1995-ben lassú, majd 1995-től gyorsabb növekedésnek indul. 1996–2000-ben, majd az azt követő öt évben a keleti kereskedelem a fejlett piacgazdaságokkal folytatottal azonos ütemben fog bővülni. Valószínű, hogy Lengyelországnak kereskedelmi deficitje keletkezik a fejlett piacgazdaságokkal (különösen az Európán kívüliekkel) szemben, amit részben (legalábbis 2000 után) ellensúlyoz a kelet-közép-európai országokkal szemben felhalmozott kereskedelmi többlet, illetve a Nyugatról beáramló termelőtőke.

A fejlődő országokba irányuló export folyamatosan nő, de lassúbb ütemben (évi 6% körül), mint az összexport.

A meglehetősen magas növekedési ráták (évi átlagban 8,9%) ellenére nem következik be jelentős változás az export relációs struktúrájában (lásd a 19. táblázatot).

Az import áruösszetétele jelentősen változik. A beruházási javak részaránya 10 szá-

zalékponttal nő (az 1992-es 8,9%-ról 2005-re 18,2%-ra). Ugyanakkor a fogyasztási cikkek importja 10 százalékponttal csökken (18,9%-ról 2005-re 8,4%-ra). Ez a változás feltételezi a hazai előállítású fogyasztási javak versenyképességének javulását (részben a hazai berendezések modernizálása, részben a hazai fogyasztási cikkeket gyártó ágazatba beáramló külföldi tőke hatására).

A gazdaság fokozódó nyitottsága és a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel növeli a termelés importrugalmasságát és a gazdaság modernizációját (új gépek és berendezések, új technológiák). A termelési és értékesítési szervezetek pozitív változásai is kedvezően hatnak a termelékenységre.

Lengyelország EU-beli gazdasági integrálódásának folyamata feltételezi az ország hitelképességének fokozatos javulását a nemzetközi tőkepiacokon. A Spanyolország, Portugália, Írország tőkeimportjára vonatkozó múltbeli adatok világosan mutatják, hogy az EU-ba integrálódást követően megnő a jelentősége a tőkeimport különböző formáinak (közvetlen beruházás, hosszú és középtávú hitel, portfolio beruházás, hivatalos EU alapok). A fenti országok tapasztalatai alapján szoros az összefüggés a GDP szintje, az integrációs folyamat fázisa és a külföldi működőtőke-beruházások alakulása között.

Ebben az összefüggésben becsülhetjük meg Lengyelország tőkeimportját az 1993–2005-ös időszakban. Mivel a külföldi beruházásokat részben hosszú és középlejáratú hitelből fedezik, a tőkeimportnak ezek a kategóriái egymással is összefüggenek (természetesen van olyan hitel is, amelyik közvetlenül nem kapcsolódik beruházáshoz).

A kiinduló arány a Lengyelországnak nyújtott hosszú és középlejáratú hitelek állománya, valamint a működőtőke-import között 4:1 (Spanyolország esetében ez 5:1 volt) és egyértelműen csökken. 2005-re eléri az 1:2 értéket. Az 1997-es és 1998-as évet, mely közvetlenül megelőzi Lengyelország teljes jogú EU-tagságát, speciális módon kezeljük. (A spanyol tapasztalatokra támaszkodva – ahol fokozott erőfeszítés történt a külföldi adósságok egy részének törlesztésére – ezekben az években az arányt zérusnak vettük.)

A nettó működőtőke és a portfolio beruházásokat, valamint közép és hosszú lejáratú hitelek beáramlását az 1993–1998-as időszakban évi 2–3 milliárd dollárra becsüljük (ez a GDP 1–2%-ának felel meg; mindvégig változatlan áras 1992-es dollárral számolunk). Az 1999–2000-es években a nettó tőkebeáramlás átmenetileg lelassul (évi 1 milliárd dollárra). A 2001–2005-ös években, az EU-ba történő teljes integrálódást követően a nettó tőkebeáramlás gyors ütemben nő és 2005-ben eléri a 11,5 milliárd USA dollárt (ezen belül a működőtőke és portfolio beruházás 10,6 milliárd dollár).

Lengyelország ezenkívül folyamatosan hozzájuthat az EU fejlesztési segélyeihez (pl. PHARE program). Az 1992. évi 500 millió dolláros segély összege feltevéseink szerint évi 15%-kal nő. A teljes jogú tagság elnyerését követően Lengyelország részt vehet az EU finanszírozási rendszerében. A nettó transzferek értéke elérheti a 2,5 milliárd dollárt.

A nettó tőkebeáramlás nagymértékben függ attól, hogy sikerül-e tisztázni a hitelezőkkel az adósságszolgálat problémáit (a közös megegyezéssel történő adósságcsökkentés lehetőségét is beleértve). Az adósságprobléma formális megoldása azért fontos, mert ha sikerül megegyezni a hitelezőkkel, akkor az exportbevételekhez viszonyított adósságteher ésszerű korlátok között tartható. A külföldi adósságok problémájának megoldása a tőkebeáramlásra is hatással van: ha Lengyelország pozíciója a külföldi tőkepiacokon javul, úgy több működőtőke jöhet az országba.

Feltevéseink szerint a hitelezőkkel (a Párizsi és a Londoni Klubbal) a következő feltételek mellett lehet megállapodni. A külföldi adósság szintje jelentősen, az 1993. évinek 50%-ára mérséklődik. Ebből 15 milliárd dollár úgy adódik, hogy 1999-ig az évente esedékes kamatkötelezettséget felére csökkentik. További 10 milliárd dollárt jelent, hogy

az 1993–1997-es időszak adósságállományát évi 2 milliárd dollárral csökkentik. A hitelezőkkel való megegyezés magában foglalja a tőketörlesztés felfüggesztését 1993–1995-ben. A tőketörlesztés a további években sem haladhatja meg az exportbevételek 10%-át.

Ilyen feltételek mellett az adósságteher (a tőketörlesztés és a kamat együttes összege) az exportbevételekhez viszonyítva 12% lesz 1994-ig, 17% 1999-ig és 20% 2000-ben. Ekkortól az adósságteher csökken és 2005-ben már csak 17%-os. Az adósságállomány lassan de egyenletesen csökken és 2005-ben már csak 38 milliárd dollárt tesz ki (az új hiteleket is beleértve).

A nemzetközi tőkeáramlás kumulált hatása (nettó tőkebeáramlás, adósságszolgálat, külföldi segély) 1992–1998-ban enyhén negatív (a nettó kiáramlás nem haladhatja meg az 1 milliárd USA dollárt), az 1999–2002-es években enyhén pozitív, 2003-tól pedig erőteljesen pozitív. A kumulált külföldi tőke (a külföldiek lengyelországi vagyonának értéke) 2005-re eléri az 50 milliárd dollárt. 1993-ig a külföldi beruházók profitja elenyésző volt, azt követően pedig a beruházott tőke 10%-át kitevő profitrepatriálásra lehet számítani. A maradék (10% feletti) profitot Lengyelországban fogják újra beruházni. A külföldi tartalékok az 1993–1996-os időszakban összesen 4 milliárd dollárral nőnek; az 1997–1998-as időszakban lesz egy 2,5 milliárd dolláros csökkenés (a tartalékokat az EU import liberalizációjából eredő hatások ellensúlyozásának a finanszírozására fordítják), ezt követően 2000-ig stabilizálódás következik be. Ettől az időponttól kezdve a tartalékok jelentős (2003–2005-ben 7 milliárd dolláros) növekedése várható.

2.6. Szerkezetváltás az 1992–2005-ös időszakban

A 2005-ig bekövetkező átalakulás a gazdaság szerkezetét közelíti a fejlett piacgazdaságokéhoz. Ez alapfeltétele a hosszú távon kiegyenlített növekedésnek. A termelés mai szerkezetét (ha azt az egyes ágazatoknak a GDP-hez való hozzájárulása alapján vizsgáljuk) a félautarkia és a nem piaci feltételek alakították ki.

Három fontos körülmény hat a termelés szerkezetére. Az első a termelési célú keresletből indul ki és a technológiaváltáshoz kapcsolódik. A második a hazai végső kereslet szerkezetének változásával, a harmadik pedig a lengyel gazdaság megnyitásával, világpiaci szerepvállalásával függ össze.

A lengyel vállalatok közép- és hosszú távú alkalmazkodása a piaci körülményekhez feltételezi a fajlagos nyersanyag- és energiafogyasztás csökkentését. Az elavult technológiákat megszüntetik és helyükbe újakat vezetnek be. A bányászat és a hagyományos nehézipar szerepe jelentősen csökken, a vegyiparé pedig nő.

Az igénybevett szolgáltatásokért fizetett összegek súlya a termelési költségek között növekszik. A kutatás és fejlesztés, a kereskedelmi, a pénzügyi, a hírközlési és számítógépes szolgáltatások iránt a kereslet jelentősen nő. Általában azok lesznek a leggyorsabban növekvő ágazatok, ahol a hozzáadott érték aránya a legnagyobb. Ezért az ipari teljesítmény jelentős részét át kell irányítani a gazdaságnak erre, a régi rendszerben elhanyagolt területére.

A termelés szerkezetátalakítása révén a hozzáadott érték gyorsabban nőhet, mint az össztermelés. A lengyel termelők kihasználhatják a „későn jövők" előnyét, felgyorsíthatják a műszaki és gazdasági fejlődés ütemét.

A fogyasztói kereslet 54,4%-kal nő 1992 és 2005 között. E növekedés nagy része szolgáltatásokat és tartós fogyasztási javakat jelent. Az élelmiszerek szerepe a fogyasz-

tási szerkezetben csökken (részben az átlagos reáljövedelem növekedésének, részben a jövedelemeloszlás középosztályok javára történő megváltozásának a hatására) és ez lelassítja az élelmiszeripar növekedését.

Szerkezetváltást feltételez a beruházási kereslet is. A bruttó állótőke-képződés (1992 és 2005 közötti) 167%-os növekményének egy jelentős részét magas hozzáadott értékű szolgáltatásokra (pl. számítógép-szoftverre) fogják költeni. A hagyományos elektromos gépgyártás szerepe fokozatosan csökken. Az infrastrukturális hálózat intenzív fejlesztése és a lakásépítés enyhe megélénkülése kihat az építőiparra is.

A világpiaci részvételnek döntő hatása lesz a lengyel gazdaságra. (1) A hagyományos nyersanyagexport szerepe a lengyel külkereskedelemben relatíve csökken (ez nem azt jelenti, hogy el is tűnik, az exportált nyersanyagok feldolgozottsági foka azonban nő). (2) A szabadkereskedelmi övezet létesítése és Lengyelország Európai Unió-beli tagsága kedvező helyzetet teremt a munkaigényes ágazatok számára. Ezek élhetnek az új helyzet adta lehetőségekkel és bővíthetik exportjukat. (3) A bérszínvonal-különbség következtében egyes hagyományos ágazatok kibocsátása csökken és termelésük jelentős hányadát más országokba telepítik ki. (4) A szolgáltatási szektor viszonylag erős védelme (feltételezzük, hogy az Európai Unióval kötendő tagsági egyezmény ezt az átmeneti időszakban még lehetővé teszi) elősegíti ezen szektor gyors növekedését.

A hozzáadott érték szerinti gazdasági szerkezet jelenleg Lengyelországban alapvetően különbözik a fejlett piacgazdaságokban tapasztalttól. A feldolgozóipar és a mezőgazdaság részaránya jóval magasabb; ugyanakkor a szolgáltatások szektora rendkívül elmaradott. A termelési szerkezet az 50-es és 60-as évekbeli nyugat-európai országokéhoz hasonló. Reméljük, hogy a változás gyorsabb lesz, mint volt Nyugat-Európában annak idején. 2005-ig azonban nincs elég idő, hogy a termelési szerkezet változása teljes egészében megvalósulhasson.

Minthogy a gazdasági növekedés az 1992–2005-ös időszakban jelentős szerkezetváltással párosul, a lengyel gazdaság egyes ágazatainak növekedési rátái különbözők lesznek: egyesek az átlagnál jobban járnak („nyertesek"), mások viszont az átalakulási folyamat „veszteseivé" válnak (lásd a 2. ábrát). A piaci és különösen az üzleti és pénzügyi szolgáltatások ágazata a gazdaság legdinamikusabban fejlődő része. Az átlaghoz viszonyítva nyertes még a vegyipar, az építőipar, a szállítás és a hírközlés. A legnagyobb vesztesek a bányászat és az agráripari komplexum (mezőgazdaság és élelmiszeripar).

A feldolgozóiparban egyrészt gyorsan növekednek a modern, nagy hozzáadott értékű ágazatok, másrészt az átlagnál lassabban növekednek a nyersanyagtermelő ágazatok. Ugyanez a kettős helyzet tapasztalható a szállítás és a hírközlés esetében, ahol a távközlési szolgáltatások gyors ütemben nőnek, miközben a hagyományos (különösen a vasúti) szállítási ágazatok növekedése elmarad az átlagtól.

A mezőgazdaság a szerkezetváltás nagy vesztese, nincs esélye, hogy bruttó kibocsátását jelentősen növelje. A hazai élelmiszerkereslet nem nő számottevően (de legalábbis sokkal lassabban, mint a fogyasztói kereslet általában). Az Európai Unióba integrálódás nem növeli jelentősen a termelés volumenét. A lengyel mezőgazdaság alacsony világpiaci versenyképessége lehetetlenné teszi az export jelentős növelését.

Az előrejelzett időszakokban a szolgáltatási szektor növekedése teszi ki a teljes GDP-növekedés 42%-át, ugyanakkor a mezőgazdaság szerepe az össznövekedésben elhanyagolható.

A hozzáadott érték szerkezete jelentősen változik. A mező- és erdőgazdaság részaránya a teljes GDP-ből 6,8%-ról 4,5%-ra csökken. Az iparé enyhén csökken, az 1992-es

49%-ról 2005-re 48,4%-ra. Ugyanakkor az építőipar és a szolgáltatások részaránya nő. Az elsődleges szektor[8] az 1992-es 9,2%-ról 2005-re 6,5%-ra zsugorodik, a másodlagos szektor megtartja részesedését (46,6% 1992-ben, 46,3% 2005-ben), a tercier szektor pedig bővül, az 1992-es 44,2%-ról 2005-re 47,1%-ra. Ezek az adatok 1992-es változatlan árakon alapulnak. Feltételezni lehet, hogy folyó áron a szolgáltatások részesedése 2005-ben jóval magasabb lesz, mint 1992-es változatlan áron.

2.7. A termelékenység növekedése és a foglalkoztatási struktúra

Feltételezzük, hogy a társadalompolitika és a gazdaságpolitika a munkaigényes termelési technológiákat részesíti előnyben (a munkahelyteremtő beruházásokat fogják ösztönözni), ugyanakkor bizonyos munkamegtakarító modernizációs beruházások is támogatásban részesülnek. Az ezredfordulóra kétféle gazdaság alakul ki. Az egyik, a modern szektor, viszonylag magas munkatermelékenységgel és korszerű tőkeállománnyal; a másik, a munkaigényes technológiákra épülő szektor. Csak így kerülhető el a munkanélküliség növekedése.

A munkatermelékenység gyors növekedése azokban az ágazatokban érhető el, ahol nagy a túlfoglalkoztatás és ahol szerkezetátalakítás, foglalkoztatáscsökkentés megy végbe. Vonatkozik ez mindenekelőtt a bányászatra, de ugyanígy a vasúti szállításra is. Ezekben az ágazatokban a termelékenység emelkedését nem a termelés növekedése, hanem a foglalkoztatás (a rejtett munkanélküliség) csökkentése idézi elő és okoz komoly társadalmi feszültséget.

A mezőgazdaság helyzete sajátos. Jelentős beruházásai és az agrárszerkezet változása a munkatermelékenység növekedését és az ágazatban alkalmazott munkaerő egy jelentős részének felszabadítását idézné elő. Ez azonban nagyon kedvezőtlen lenne, mivel a mezőgazdaságon kívüli ágazatok (legalábbis 2000-ig) nem képesek felszívni a mezőgazdaságból kiáramló munkaerőt. Arra számítunk, hogy 2000–2005-ig a mezőgazdaságban a gépesítés kismértékű, a termelékenység emelkedése mérsékelt lesz, és elsősorban a rejtett munkanélküliség csökkenéséből származik. Ennek megfelelően a bérek (elsősorban az egyoldalúan mezőgazdasági körzetekben) alacsonyak maradnak.

A különböző ágazatok termékei (kibocsátása) iránti keresletváltozások foglalkozásváltást tesznek szükségessé. Felerősíti a foglalkozásváltást, hogy a munkatermelékenység ott növekszik a leggyorsabban, ahol a kibocsátás szerkezetében és a technikában radikális átalakítás megy végbe, és ennek hatására ezekben az ágazatokban a foglalkoztatás jelentősen csökken. Nem feltételezünk termelékenységnövekedést a nem piaci és egyes piaci szolgáltatások terén (kereskedelem, turizmus, vendéglátás stb.).

Radikális szerkezetátalakítást (és foglalkoztatáscsökkenést) feltételezünk a bányászatban és a közüzemeknél; továbbá az 1992–2000-es periódusban az energiaszektorban, 2000–2005-ben pedig a szállítás és a hírközlés területén.

Végül is a mezőgazdaság részesedése az összfoglalkoztatásból az 1992-es 33,8%-ról 2005-re 18,2%-ra csökken. Az ipar részaránya enyhén nő (25,4%-ról 28,8%-ra), a bányászat részaránya 2 százalékponttal csökken, a feldolgozóipari foglalkoztatás pedig 5,4

[8]Elsődleges szektor: mező- és erdőgazdaság, kitermelőipar; másodlagos szektor: feldolgozóipar; tercier szektor: szolgáltatások és építőipar.

százalékponttal emelkedik (főleg a könnyűiparban, a vegyiparban és az elektromos gépgyártásban, annak is különösen a tartós fogyasztási cikkeket gyártó ágazatában). Jelentős a növekedés a piaci szolgáltatások esetében (15,5%-ról 17,8%-ra, főleg az üzleti és pénzügyi szolgáltatások, a kereskedelem, idegenforgalom, vendéglátás növekedésének hatására). A nem piaci szolgáltatások részaránya a teljes foglalkoztatásból 19,2%-ról 29,6%-ra emelkedik.

A piaci és a nem piaci szolgáltatások közti megkülönböztetés az 1992. évi helyzetet tükrözi. Az egészségügyi, oktatási, tudományos-technikai szolgáltatások fokozatos üzleti alapokra helyezése nyomán a nem piaci szolgáltatások egy része átkerül a piaciak közé, tovább növelve ez utóbbi részesedését az összfoglalkoztatásból.

A foglalkoztatási struktúra 2005-ben – a jelentős közelítés ellenére – még mindig különbözni fog a fejlett piacgazdaságokétól. Az elsődleges szektor részesedése a foglalkoztatásból az 1992-es 36,9%-ról 2005-re csupán 19,3%-ra csökken. A másodlagosé 22,3%-ról 27,5%-ra, a harmadlagos szektoré 40,9%-ról 53,3%-ra nő.

2.8. Attitűdök és magatartásformák

Az átalakítás folyamatában állandóan változik a gazdasági magatartás. A gazdasági növekedés belső mechanizmusai növelik az összhatékonyságot. E mechanizmusoknak több csoportját különböztethetjük meg: a gazdasági szereplők magatartását befolyásoló tényezők, a piaci intézmények szerepe, az inflációra ható tényezők (költségvetési és monetáris politika), a hazai termelés versenyképességét befolyásoló tényezők (árfolyampolitika, vámpolitika stb.).

A privatizációs és a piacosítási folyamat hatására a gazdaság szereplői (a vállalatok) már kezdenek piacorientált módon viselkedni. A piaci mechanizmus, valamint a megfelelő vállalatvezetési gyakorlat hatására az állami szektor vállalatainak hatékonysága el fogja érni a nyugat-európai országok állami szektorában tapasztaltat. Az innovációs és kockázatvállalási készség azonban elsősorban a kis és közepes magánvállalatok sajátossága lesz.

3. Hatásvizsgálat

3.1. Általános megjegyzések

A gazdasági forgatókönyv felvázolásánál egy sor feltevéssel éltünk a gazdasági növekedés külső feltételeit, valamint a lengyel gazdaság növekedési potenciálját illetően (amely elsősorban az állótőke modernizálása révén erősödik meg).

Milyen mértékben függ a forgatókönyvben javasoltak megvalósulása a feltevések teljesülésétől és mi történik, ha a feltevések részben vagy egészben nem teljesülnek? Több szimulációs kísérletet végeztünk. Ezek eredményét mutatjuk be az alábbiakban. Amennyiben a feltevések nem teljesülnek, a gazdasági növekedés jelentős lassulására lehet számítani.

3.2. A beruházások csökkentésének hatása

A növekedés akkor gyorsítható fel a fogyasztását meghaladó ütemű beruházással, ha ezt a társadalom elfogadja és ha kedvező irányban változik a magánháztartások magatartása (mindenekelőtt nő a megtakarítási hányad).

Szimulációs kísérletünkben először azt feltételeztük, hogy az állótőke-képzést nem lehet a fogyasztás rovására felgyorsítani (hosszú távon a kettő növekedési ütemét azonosnak vesszük). A beruházás és a fogyasztás azonos növekedési ütemének feltételezése nagymértékben visszafogja az állótőke-képződést: szintje 2005-ben 45%-kal lenne alacsonyabb a forgatókönyvben feltételezettnél. A fogyasztás és a beruházás azonos növekedési üteme (következésképp a GDP-é is) nem haladja meg (átlagban) a 3%-ot.

A lassúbb ütemű beruházás lassúbb GDP növekedést eredményez. A feltételezett 4,5%-kal szemben így csak 2,9%-os növekedés valósítható meg. 2005-ben a GDP szintje 17,6%-kal marad alatta a forgatókönyvben becsültnek; a munkanélküliség pedig megduplázódik (majdnem 23%-os).

Végül a gazdasági növekedés lelassulása a személyes fogyasztást is sújtja: ennek szintje is 5%-kal marad el a forgatókönyvben becsült értéktől.

A gyorsított ütemű beruházás tehát létfontosságú a GDP és a fogyasztás hosszú távú növekedése szempontjából. A lengyel gazdaságnak az elkövetkező 10–15 évben választania kell a „mai", illetve „holnapi" fogyasztás között.

3.3. A felújítás elhalasztásának hatása

Egy másik szimulációs kísérletünkben azt feltételeztük, hogy a berendezések régi generációjának leselejtezését kétszer olyan hosszú időszakra nyújtják el. Ekkor az újonnan üzembe helyezett berendezések elhelyezéséhez új épületekre lenne szükség. Minthogy ennek finanszírozhatósága korlátozott, a műszaki beruházások növekedési ütemét csökkenteni, az építmény jellegűekét emelni kellene.

A selejtezés elhúzódása a beruházás hatékonyságát jelentősen rontja. Ugyanis a feszített beruházási program (évi 7,8%-os beruházásnövekedés) csak 3,4%-os évi átlagos GDP növekedést biztosítana ebben az esetben. A GDP szintje 2005-ben majdnem 13%-kal lenne így kisebb, mint a forgatókönyvben megtervezett, a munkanélküliségi ráta pedig majdnem elérné a 20%-ot.

A beruházási folyamat kisebb hatékonysága azt eredményezné, hogy a program csak magas társadalmi költséggel, a potenciális fogyasztás nagyobb mértékű feláldozásával lenne megvalósítható. A személyes fogyasztás növekedése évi 1,2%-ra csökkenne és a 2005-ös fogyasztási szint csaknem 1/4-ével lenne kisebb.

A fenti szimulációs eredmények láttán kétségek támadnak: egyáltalán megvalósítható-e (társadalmi szempontból) hosszú távon egy ilyen beruházási program, magas beruházáshatékonyság feltételezése nélkül.

3.4. Az EU-piacok részleges megnyitásának hatása

A forgatókönyvben azt feltételeztük, hogy Lengyelország gyorsan integrálódik az EU-ba. Következésképp a lengyel exporttermékek akadálytalanul jutnak az EU-piacokra és a lengyel export jelentős mértékben, évi átlag 8,9%-kal nőhet.

Szimulációs kísérletünkben most az EU piacára jutás korlátozásának a hatását vizsgáljuk. Feltételezzük, hogy az export növekedési üteme 1/3-dal kisebb.

Az EU piacaira irányuló export lassúbb növekedése erősen rontaná a fizetési mérleget (az export 2005-re 13%-kal lenne így kisebb, míg az import csak 7%-kal).

Mind a beruházás, mind a fogyasztás megsínylené a lengyel áruk iránti lanyhább külföldi keresletet. A GDP átlagos növekedési rátája 3,9%-ra csökkenne (a 2005-ös GDP szint majdnem 7%-kal maradna alatta a forgatókönyv szerintinek). A munkanélküliség elérné a 16%-ot.

Az EU-piacokra való akadálymentes bejutás tehát döntő fontosságú a lengyel gazdaság számára. Felgyorsítja a gazdasági növekedést, segít megőrizni a növekedés egyensúlyát és csökkenti a gazdaság feszültségeit.

3.5. A kisebb mértékű tőkebeáramlás hatása

A forgatókönyvben azt feltételeztük, hogy a működőtőke- és a portfolioberuházás 2005-ben már meghaladja az évi 10 milliárd USD-t. A szimulációs kísérletben a működőtőke- és a portfolioberuházást 50%-kal csökkentettük.

Ez a kísérlet hasonló eredményt ad, mint amikor a beruházási programot fogtuk vissza. A külföldi tőkének azonban kisebb a szerepe a beruházásokban (az összberuházásnak még 2005-ben is csak 20%-át finanszíroznák külföldi tőkéből és 80%-át hazai forrásból), ezért a kisebb mértékű tőkebeáramlás negatív hatása nem annyira jelentős, mint a gyorsított ütemű beruházási program fentiekben elemzett kudarcáé.

A szimuláció szerint a bruttó állótőke-képződés 2005-ben 14%-kal, a GDP növekedési üteme évi 4,2%-ra esne vissza (a 2005-ös GDP szint 3,5%-ra). A fogyasztás csökkenésére gyakorolt hatás mérsékeltebb lenne (2,2,%).

A szimulációs kísérlet nem teszi lehetővé, hogy közvetlen kapcsolatba hozzuk a kisebb külföldi tőkebeáramlást és az exportteljesítmény romlását. Tudjuk azonban, hogy a működőtőke-import egyben szervezési és műszaki know-how-hoz, valamint a multinacionális társaságok értékesítési hálózatához való hozzájutást is jelent. Továbbá fontos kapcsolat van a tőkebehozatal és a modern technika importja, vagyis a beruházások hatékonysága között is.

3.6. A nagyobb adósságszolgálat hatása

A forgatókönyvben előrejelzést adtunk Lengyelország 2005-ig esedékes adósságszolgálatára. A szimulációs kísérletben a 2005-ben esedékes adósságszolgálat értékét 100%-kal magasabbnak vettük.

A nagyobb adósságszolgálat a belföldi megtakarítás egy jelentős részét felemészti. Következésképp az állótőke-képződést 2005-ben több mint 20%-kal csökkenteni kellene. A GDP növekedési üteme 4%-ra csökkenne, szintje pedig 2005-ben több mint 5%-kal lenne alacsonyabb, mint a forgatókönyv szerinti. A fogyasztás ennek eredményeként 3,3%-kal süllyed a becsült szint alá, a munkanélküliség pedig a 15%-os szinten stabilizálódna.

A nagyobb adósságtehernek katasztrofális hatása lenne hosszú távon a lengyel növekedési kilátásokra. Az adósságszolgálat apasztja a gazdaság tőkeszámláját, csökkenti a

beruházási program finanszírozásának lehetőségeit és a gazdasági növekedés lelassulásához vezet. Az első áldozat a beruházás, de később, 2005 után a negatív hatás megmutatkozna a fogyasztás lassúbb növekedésében is.

4. Gazdaságpolitikai ajánlások

A hatásvizsgálat világosan jelzi, hogy milyen gazdaságpolitikai prioritásokra és intézkedésekre van szükség, ha azt akarjuk, hogy a forgatókönyv céljai teljesüljenek. Azonban néhány további ajánlást is megfogalmazhatunk.

– A „játékszabályok" változatlansága az egyik legfontosabb előfeltétele a beruházási folyamat felgyorsításának, a külföldi tőke bevonásának.

– Beruházásösztönző adópolitikát kell folytatni.

– A feszített beruházási programot megfelelő szociálpolitikával kell kiegészíteni a társadalmi feszültségek csökkentése érdekében (szociális biztonsági háló).

– A beruházási programot csak akkor lehet megvalósítani, ha a hitel ára elfogadható. Ehhez hosszú távon is alacsony kamatlábra, inflációellenes politikára van szükség. Az egyszámjegyű infláció célkitűzése 2000-re megvalósítható. De még lassuló infláció mellett is csak 2005-re teljesülhetnek a maastrichti kritériumok.

– A költségvetési politikában kezelni kell a költségvetési hiányt és az államadósságot. Ennek keretében azonban nem szabad sem a költségvetési kiadásokat tovább csökkenteni, sem az adókat emelni. Ehelyett az állami költségvetés hatékonyságát kell fokozatosan növelni. A pénzügyi rendszer válsága így 1995–1996-ra leküzdhető.

– A nemzetközi kapcsolatokban a nyitottság politikáját kell folytatni. Különösen fontos a külföldi beruházók megfelelő ösztönzése.

– Az árfolyampolitikában stabilitásra van szükség. Lehetséges a hazai valuta fokozatos felértékelése, ha a fizetési mérleg és a lengyel áruk világpiaci versenyképessége azt lehetővé teszi.

– A beruházási program csak kedvező piaci és üzleti környezetben lehet hatékony. A privatizációs politika, a kis- és középvállalatok támogatása, a fejlett piaci infrastruktúra létrehozása ezért kiemelt cél kell hogy legyen.

Az ágazati politikával kapcsolatos ajánlások:

– Az iparpolitika (kedvezményes hitelek, adókedvezmények stb.) azoknak a vállalatoknak nyújtson előnyt, amelyek a gazdaság modernizálásának hordozói (új technológiák, új termékek), amelyek hagyományosan exportorientáltak (pl. termelésük legalább 40%-a exportra megy), illetve amelyek új munkahelyeket teremtenek.

– A lengyel mezőgazdaság nemzetközi versenyképessége és szükséges mértékű munkaerő-felszívó képessége csak úgy őrizhető meg, ha:

(a) a bérek alacsonyak maradnak,

(b) előnyben részesítik a munkaigényes technológiákat,

(c) a mezőgazdaság termékszerkezete munkaigényes irányba tolódik el,

(d) nő a hatékonyság az agrárkereskedelemben (marketing), az élelmiszer-feldolgozásban és -elosztásban.

Az agrárpolitikának el kell kerülnie a túlzott protekcionizmus csapdáját, a fő cél a szerkezetváltás és a mezőgazdasági munkaerő folyamatos de lassú csökkentése legyen.

– A masszív technológiaimport mellett saját K+F tevékenységet is kell folytatni. Ennek célja a Lengyelország és a nyugati országok között meglévő technológiai rés csök-

kentése. A K+F kiadásokat jelentősen növelni kell, és biztosítani hatékonyabb felhasználásukat. Ösztönözni kell a vállalatokat az új technológiák alkalmazására.

– Az aktív foglalkoztatáspolitika valószínűleg lassítani tudja a munkahelyek számának csökkenését a feldolgozóipar sok területén és az sem zárható ki, hogy nagyobb méretekben indulnak be a közmunkák. Nem feltételezhető ugyanakkor sem a gazdaságilag aktív nők részarányának, sem a gazdaságilag aktív nyugdíjkorúak számának jelentős csökkenése.

IV. A TÁRSADALMI-POLITIKAI SZFÉRA

1. Az átalakítás társadalmi dimenziója

A társadalmi-politikai attitűdöket befolyásoló legfontosabb tényezők Lengyelországban: az osztályhelyzet, a kommunista örökség, a kulturális hagyományok, a lakóhely, a gazdasági és politikai válság, valamint a kommunizmus bukásához fűződő beteljesületlen remények.

A menedzserek attitűdje általában különbözik a munkásokétól olyan alapvető gazdasági kérdések megítélésében, mint: társadalmi egyenlőtlenség; a bérszabályozás prioritásai; dolgozói önigazgatás; vállalaton belüli alá-fölérendeltség; valamint az állami beavatkozás szerepe a gazdaságban. A munkások a többi társadalmi rétegnél jobban ellenzik a társadalmi egyenlőtlenséget, helyeslik az adminisztratív jövedelemszabályozást, a munkavállalói részvételt a vállalatvezetésben, és támogatják az állami beavatkozást. A vállalkozók képviselőinek attitűdje hasonlít a menedzserekéhez, míg az adminisztratív dolgozóké a munkásokéhoz.

A társadalmi magatartás kulturális meghatározói a közös történelmi tapasztalatok; a legmaradandóbb és legáltalánosabb a katolikus vallás és a hozzá kapcsolódó intézmények és szokások. A katolikusok és protestánsok gazdasági attitűdjének, társadalmi kapcsolataik intenzitásának, kollektivista, illetve individualista beállítottságuknak a jól ismert különbségeit a lengyelországi felmérések is alátámasztják. Ezek szerint: Lengyelország katolikus ország, hajlamos a kollektivizmusra, a csoportnormákhoz való igazodásra, a viszonylag erős politikai és etikai toleranciára, az együttműködés előnyben részesítésére a versennyel szemben, az igazságosság előnyben részesítésére a tulajdonjogokkal szemben és az állami beavatkozás igenlésére.

A társadalom katolikus jellege ellenére Lengyelországban az attitűdök meglehetősen differenciáltak, a vallásosság mértékének függvényében. Az intenzívebb vallásgyakorlással együtt jár a gazdaság központi irányítása melletti nagyobb elkötelezettség, a teljes foglalkoztatás fokozott igénylése és a szabadversenynek, mint a gazdasági élet szabályozójának elvetése. A valláshoz erősen kapcsolódóak jobban igénylik az állam paternalizmusát.

A kommunizmus és annak gazdasági és politikai intézményei szintén befolyásolták a lengyelek attitűdjeit. Nyíltan hivatkoztak a tömegeknek az igazsággal, a bölcs hatalommal, az emberek közti tökéletes egyenlőséggel, a korlátlan társadalmi karrier lehetőségével kapcsolatos ősi hiedelmeire. Ugyanakkor a kommunista intézmények sajátos környezetet teremtettek a csoportérdekeknek, kidomborítva azok etatista jellegét. A kommunizmusnak a társadalmi attitűdökre gyakorolt hatását sokszor túlbecsülik; a lengyel társadalom kulturális gyökerei, a római katolikus egyház befolyása, valamint a család által átörökített hagyományos értékek bizonyos mértékig semlegesítették a kommunista rendszer ideológiai hatását.

További fontos, a lengyelországi társadalmi-politikai attitűdöket alakító tényező a családon és a baráti körökön keresztül megvalósuló, sajátos társadalmi identifikáció. Ez természetesen minden társadalomban megvan, de a kommunista Lengyelországban a család és a baráti kör hatása aránytalanul nagy volt. Ezek tették lehetővé a védekezést a mindenütt jelenlévő állammal szemben. A családi-baráti kötelékek nem csupán az elemi szükségletek kielégítésében játszottak szerepet, hanem a politikai véleménynyilvánítás alapvető fórumai is voltak, bizonyos mértékig még ma is azok. E csoportok váltak a lengyel társadalom strukturálódásának alapsejtjeivé és erősen befolyásolják a társadalmi azonosulást.

Ebből következik, hogy az emberek a közügyek szférájában is érzelmi kontaktusra törekszenek csoportjuk tagjaival, és elutasítják a gazdasági és politikai szervezetekre szükségszerűen jellemző személytelen kapcsolatokat. Ez gátolja a szövetségek létrejöttét, amelyek pedig a mikrocsoporttól eltérő társadalmi identifikáció kedvező terepei lehetnének.

Mivel a mikroközösségen belüli kapcsolatok általában közvetlenek, az egyenlőséget, valamint a nézetek és a magatartás azonosságát hangsúlyozzák, ezek a csoportok az egalitárius attitűdöket erősítik (inkább érzelmi mint pragmatikus megfontolásokból) és a verseny megnyilvánulásaival szemben meglehetősen elutasítóak. A családi-baráti kapcsolatok hatását felerősíti a katolikus világnézet, amelyet a kollektivizmus, a szolidaritás és a családi kötelékek hangsúlyozása jellemez.

A lakóhelynek a társadalmi-politikai attitűdökre gyakorolt hatása szintén jelentős. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a városnagyság, függetlenül az ipar jellegétől, a lakosság képzettségétől vagy szakmájától, erősen korrelál a társadalmi-politikai attitűdökkel. Világosan megkülönböztethetők a nagyvárosi attitűdök a kisvárosiaktól. Nagyobb városokban viszonylag erősebb az elidegenedés érzete, a politikai radikalizmus, gyengébb a tekintélytisztelet és a pszichológiai komfortérzés.

Mindezek a tényezők hatással vannak az állampolgárok attitűdjére és magatartására, a gazdasági átalakítással, a politikai pártokkal, állami intézményekkel, az egyházzal, valamint a rendszerváltással kapcsolatos véleményére.

Demokratikus politikai rendszerben a gazdasági változások üteme nagymértékben függ a társadalmi támogatottságtól. Ez megmutatkozott a legutóbb (1993 szeptemberében) megtartott parlamenti választásokon, ahol a többséget azok a csoportok szerezték meg, amelyek a változások lelassítását tűzték ki célul. A kulturális hagyomány, a szocializmus öröksége és a sajátos társadalmi szerkezet a lengyel társadalmat különösen érzékennyé teszi a társadalmi egyenlőtlenség megnyilvánulásaira. A rendszerváltás negatív megítélését váltja ki számos társadalmi réteg életszínvonalának csökkenése és mindenekelőtt az, hogy ugyanakkor egyeseknek sikerül meggazdagodniuk.

2. Lengyel társadalmi-politikai attitűdök

2.1. A válságok és az optimista–pesszimista beállítottság

Az „objektív valóság" és annak társadalmi érzékelése közötti kapcsolat a lengyel társadalomban meglehetősen bonyolult. E viszony alakulásának vizsgálata mélyebb bepillantást enged a lengyelek társadalompszichológiájába és lehetővé teszi a jelenlegi és a jövőbeli társadalmi folyamatok jobb megértését.

Lengyelországban a 70-es évek óta vizsgálják a közhangulatot. E vizsgálatok eredményeiben tükröződnek az elmúlt évtized fontos eseményei. A véleményekben a legújabbkori lengyel társadalompolitika és gazdaság kilengései, valamint ezeknek a közvéleményben történő lecsapódása egyszerre tükröződnek (lásd a 20. táblázatot).

A 70-es évek első fele Lengyelországban a gazdasági növekedés időszaka volt, mely a fogyasztás jelentős emelkedését eredményezte. Az üzletekben korábban soha nem látott, nyugatról importált áruk jelentek meg. Felgyorsult a motorizáció és a lakásépítés. Ezt a növekedést főleg a nyugatról felvett nagy hitelek finanszírozták; ezeknek körülbelül a harmadát a megnövekedett fogyasztásra fordították. A zömét viszont a rossz hatékonyságú szocialista gazdaságba fektették. A gazdasági eredmény azonban kisebb lett a vártnál. 1976-ban – elsősorban a túlfűtött beruházási program következtében – a gazdaság válságba került. A piaci hiányok csökkentésére bevezetett áremelések több városban a munkások heves tiltakozását váltották ki. Amikor a hatóságok a tiltakozások láttán visszaléptek az áremelésektől, az üzletek fogyasztásicikk-ellátása tovább romlott.

A közhangulat zuhanásszerűen romlott 1980-ban, a lengyel fogyasztásicikk-piac összeomlásával párhuzamosan. A pozitív politikai változások, a „Szolidaritás" szakszervezet megalakulása sem javítottak a közérzeten. 1981-ben a közhangulat mutatója a minimumra csökkent. Ez volt a rendkívüli állapot bevezetésének éve (bár a felmérést még előbb készítették). Ettől az évtől kezdve a közhangulat mutatója lassan javulni kezdett. 1991- és 1992-ben a mutató értéke újra csökkent és visszaesett az 1980-as szintre (amikor a hiány az üzletekben különösen erős volt).

A gazdasági nehézségek és az instabilitás már több mint tizenöt éve tart. A válság mégis egészen másként tükröződött az átlag állampolgár tudatában a 80-as évek elején, mint a 90-es évek elején. Az előbbi időszakban az élelmiszerek és az iparcikkek piaca teljesen összeomlott. Ez arra késztette a hatóságokat, hogy jegyrendszer bevezetésével korlátozzák a fogyasztást. A 80-as éveket a „hiánygazdaság" extrém megnyilvánulása időszakának tekinthetjük. A 90-es évek elejét, a rendszerváltás kezdetét a fogyasztásicikk-piac fokozatos telítődése jellemezte. A piac telítődött, a fogyasztás csökkent, s most már a kereslet volt a korlátozó tényező, lévén hogy a reálbérek is jelentősen visszaestek.

A lengyel válságnak ezt a két mozzanatát egészen másként érzékeli a lengyel társadalom szegény és gazdag rétege. A gazdagabbak optimistábban ítélik meg a helyzetet: bőség van, nincs sorbanállás. A szegényebb rétegek vásárlóereje gyors ütemben csökkent, és ma már nem tudják megvenni azokat az árucikkeket, melyeket korábban olcsón, a boltos „megkenésével" megvehettek. Ezen egyre növekvő társadalmi réteg számára a fogyasztásicikk-piac gazdag kínálata nem kielégülést, hanem épp ellenkezőleg, frusztrációt okoz.

További tényező, mely a két említett időszakot megkülönbözteti egymástól: a munkaerőpiaci helyzet. A 80-as évek elején a termelés gyors csökkenése nem vonta maga után a foglalkoztatás csökkenését. A kommunista hatóságok féltek a növekvő társadalmi elégedetlenségtől és fenntartották a teljes foglalkoztatást, ami mögött tulajdonképpen belső munkanélküliség rejlett. Bár a bérek alacsonyak voltak, de garantálták őket és – tekintettel a mesterségesen alacsonyan tartott árakra – kielégítő megélhetést biztosítottak. Azután, a 90-es évek elején megjelent a tömeges munkanélküliség, amely addig ismeretlen jelenség volt a lengyel társadalomban. Így érthető, hogy nagy pszichológiai sokkot okozott.

2.2. A gazdasági reformokkal kapcsolatos várakozások

A privatizációval, a külföldi tőke bevonásával, a munkanélküliséggel és az állami árszabályozással kapcsolatos attitűdök két alapvető értékorientáció köré csoportosíthatók: individualista-piacorientált és egalitárius-szabályozásorientált.

Az első azt vallja, hogy mind a gazdaságot, mind az egyének életét a személytelen piaci mechanizmusoknak, a versenynek, a rivalizálásnak kell szabályoznia. Ez a nézet a kapitalista gazdasági intézmények elfogadását tükrözi. A másik az állam gazdaságszabályozó szerepét, a jövedelem-újraelosztást, a társadalmi különbségek felszámolását hangsúlyozza. Ez a második típus a kapitalista jellegű gazdasági reform elutasítását, de legalábbis a vele szembeni fenntartásokat tükrözi.

Az 1988–1992-es években *az egalitárius értékek* támogatottsága stabil maradt, sőt bizonyos mértékig még erősödött is. Ez megmutatkozik a piacgazdasági átmenet egyes hatásaival kapcsolatos attitűdökben is:

– 1988-ban az emberek 57%-a, 1990-ben 55%-a, 1992-ben már 58%-a volt azon a véleményen, hogy *a jövedelmek differenciálódását* csökkenteni kell. A megkérdezettek 57%-a értett egyet azzal, hogy az adórendszer egy bizonyos szint felett tegye lehetetlenné a további gazdagodást. Egy másik felmérés szerint az emberek 47%-a többé-kevésbé kiegyenlített jövedelmet kíván minden lengyel állampolgár számára.

– *Az állami árszabályozás* híveinek száma nő (1990-ben 66%, 1992-ben 74%).

– A teljes foglalkoztatás politikáját 1988-ban 60% támogatta, 1990-ben 67%, 1992-ben pedig 77%. A válaszolók 84%-a helyeselné, ha minden *munkanélküli* számára biztosítanának munkát.

– *A piacszabályozás és a gazdasági verseny* elvi támogatottsága mindamellett magas: 1988-ban 80%-os, 1992-ben 78%-os. Bár a két adat nem nagyon tér el egymástól, a piaci szabályozás és a verseny melletti elvi elkötelezettség gyengülését bizonyítja, hogy az „egyértelműen igen" válaszok részaránya 9 százalékponttal csökkent.

Az individualista–piaci orientáció támogatottságára utal, hogy az 1992-es vizsgálatokban a magánvagyon és a magántulajdon a válaszolók 83%-a szerint növeli a vállalkozókedvet, továbbá 60%-uk állítja, hogy a meggazdagodás tendenciája a társadalom számára hasznos energiákat szabadít fel és csak 23% tagadja ezt.

A társadalmi gondoskodással és a szegénység okaival kapcsolatos vélemények az egalitárius–szabályozásorientált attitűd erősségét, tartósságát tárják fel. 1993-ban a válaszolók 80%-a volt azon a véleményen, hogy az emberek a kedvezőtlen külső körülmények miatt válnak szegénnyé és csak 8%-uk állította, hogy a szegénység fő oka a túlzott alkoholfogyasztás, a pazarlás és a lustaság. A saját életükért viselt egyéni felelősségnek ez a tagadása az állami segítségnyújtás iránti erős vággyal párosul. A válaszolók 72%-a volt azon a véleményen, hogy a szegényeken elsősorban az államnak kell segítenie.

A magántulajdonnal és a privatizációval kapcsolatos attitűdök a lengyel társadalomban ambivalensek. Annak ellenére, hogy a megkérdezettek 92%-a szerint a magántulajdon az egyén alapvető joga és 85% szerint az egyén függetlenségének és méltóságának forrása, a válaszolók 52%-a állítja, hogy a magántulajdonból társadalmi igazságtalanság és egyenlőtlenség fakad, 72% pedig azt, hogy kapzsiságot és mások megvetését eredményezi. A válaszolók 46%-a gondolja, hogy a vagyon hajszolása közben megfeledkezünk az olyan értékekről, mint a család és a kultúra.

A magántulajdonnal kapcsolatos ambivalens érzéseket egyrészt a katolikus kulturális gyökerek magyarázzák, másrészt a kommunista időszakban terjesztett marxista doktrina,

mely szerint a magántulajdon a tőkés kizsákmányolás alapja. A katolikus hagyományban mélyen gyökerezik a magántulajdon tisztelete, de ugyanakkor megbélyegzi az egoizmust és a vagyon okozta igazságtalanságot.

A lengyel társadalom döntő többsége negatívan ítéli meg a külföldi tőkét. A válaszolók 45%-a ellenzi, hogy a privatizált vállalatok részvényeit külföldieknek adják el. 37% elfogadná ezt, de csak bizonyos korlátozásokkal és csak 12%-nak nincs semmi kifogása a külföldi tőke térhódítása ellen. A későbbi vizsgálatok megerősítik az elutasító véleményt: a válaszolók 70%-a ellenzi az állami vállalatok eladását a nagy külföldi korporációknak, és csak 25% tekinti azt előnyösnek. Ez a hozzáállás részben a xenofóbiával magyarázható, részben talán azzal is, hogy a külföldi tőke éveken keresztül a kommunista propaganda kedvenc céltáblája volt.

A külföldi tőkével kapcsolatos fenntartások kétségkívül nacionalista és ideologikus színezetűek, a vállalatok külföldi menedzsmentjével kapcsolatos vélemény viszont sokkal pragmatikusabb. A válaszolók 61%-a gondolja, hogy a privatizálandó vállalatok menedzselésével foglalkozó Nemzeti Beruházási Alapot lengyeleknek és külföldieknek közösen kell irányítaniuk, és csak 32% véli úgy, hogy ezeket a posztokat kizárólag lengyelekkel kell betölteni.

Lengyelország integrálódásával az EU-ba általában egyetértenek: 74% helyesli és csak 9% ellenzi. A pozitív véleményt azonban komoly megszorítások kísérik: 32% tart attól, hogy az integráció kizsákmányoláshoz vezethet, amennyiben hatására olyan technológiák áramlanak Lengyelországba, amelyek az egészségre és a környezetre károsak. Ugyanakkor a válaszolók 52%-a magasra értékeli a legújabb technológiákhoz és a világpiachoz való hozzájutás előnyeit. Összességében azt mondhatjuk, hogy a lengyel társadalom európai integrációhoz való viszonya kedvezőbb, mint számos nyugati társadalomé. Ez részben annak tudható be, hogy az EU-integráció ma még a távoli jövő lehetősége és az esetleges EU-tagság előnyeinek és hátrányainak teljes számbavétele Lengyelországban még nem történt meg.

2.3. A demokráciával kapcsolatos attitűdök

A lengyel társadalomnak az attitűdje ugyanolyan ambivalens a demokratikus rendszerváltással, mint a piacgazdaságra való áttéréssel kapcsolatban. Figyelemre méltó, hogy a kommunista rendszer bukása nem befolyásolta alapvetően az állam demokratikus, illetve nem demokratikus jellegével kapcsolatos véleményeket. 1984 óta alig 14 százalékponttal nőtt a Lengyelországot demokratikus országnak minősítők aránya. Ezt a véleményt az átmeneti időszak tényei nem teljesen támasztják alá, bár kétségtelen, hogy a felmérés időpontjában működő parlament nem szabad választások, hanem a kommunisták és az ellenzék között megkötött választási megállapodás eredményeként jött létre. Az is meglepő, hogy 1984-ben, vagyis nem sokkal a rendkívüli állapot megszüntetését követően, a válaszolók 48%-a Lengyelországot demokratikus országnak tartotta.

Számos válaszadó tudatában szétválik az állam és a demokratikus értékek fogalma. Ennek részben az az oka, hogy az átmeneti időszakban még nem alakult ki minden, a demokratikus rendszerre jellemző intézmény, továbbá, hogy az új, nem kommunista kormányok propagandája által kiváltott várakozások nem váltak valóra, s ez csalódást okozott.

A politikai aspirációk növekedése, továbbá a nyugati rádióállomások és a viszonylag széles körben terjesztett illegális sajtó idealizált demokráciaképe együttesen sajátos mí-

tosz kialakulásához vezetett. Ez azt sugallta, hogy a demokrácia automatikusan – minden komolyabb erőfeszítés nélkül – elhozza a jólétet.

Egy 1992-es felmérésben a válaszolók 46%-a volt azon a véleményen, hogy a demokrácia csak akkor követendő rendszer, ha jólétet hoz, 18% tartotta a demokráciát önmagában is értéknek és 12% gondolta, hogy rendetlenséget és káoszt okoz. Ugyanebben az évben a válaszolók 52%-a tekintette a demokráciát minden más rendszernél jobbnak, és 36% mondta, hogy néha a hatalom nem demokratikus formái jobbak és kívánatosabbak mint a demokratikusak. A megkérdezettek 44%-a állította: számukra közömbös, hogy az állam demokratikus-e vagy sem.

A véleményeknek ez a megoszlása sejteti, hogy *a lengyel társadalom több mint kétharmada bizonyos körülmények között elfogadná – de legalábbis nem ellenezné – a kormányzás autoriter formáit.* Ez a demokratikus hagyomány hiányával magyarázható, továbbá azzal, hogy eddig az állampolgárok helyett az autoriter és paternalisztikus állam hozta meg a döntéseket, és igyekezett megoldani – jól-rosszul – a problémákat. A lengyel társadalom bizonyos értelemben a „szabadságtól való félelem" tipikus példája.

Összefoglalva: a lengyel társadalom egynegyede nem tartja a demokráciát kívánatos rendszernek, a többiek elvben elfogadják, de fenntartásokkal, mert a közelmúlt fejleményeiben csalódtak. Az utóbbiak közül csak egyharmad tartja a demokráciát önmagában vett értéknek.

2.4. Vélemény a demokratikus intézményekről

Az elkövetkező évek fejlődése nagymértékben múlik azon, hogy nő-e a demokrácia alapintézményeinek tekintélye, milyen magatartást tanúsítanak a szakszervezetek és a politikai rendszer határvidékén tevékenykedő, de az állampolgárok attitűdjére erős befolyást gyakorló egyéb intézmények Az 1993. év közepén végzett közvéleménykutatások szerint az állami intézmények iránti bizalom válsága ma még mélyebb, mint a Népköztársaság idején volt. Akkor az állam – amellett, hogy korlátozta az állampolgári kezdeményezést, ellenőrizte a társadalmi magatartást és ezzel kapcsolatban büntetőintézkedéseket is hozott – különböző olyan javakat és szolgáltatásokat is nyújtott, amelyektől ma sokan meg vannak fosztva.

A helyhatóságokat sokkal pozitívabban értékelik, mint a központi állami intézményeket. Az 1992. februári felmérésben a válaszolók 35%-a állította, hogy az utolsó két évben lakóhelyén pozitív változások figyelhetők meg. Egy hasonló 1993. áprilisi kérdésre 41%-os pozitív válasz érkezett. A javulást még határozottabban érzékelik a 24 év alattiak. Körükben 1992-ben a „helyi optimisták" részaránya 40% volt, egy évvel később már 58%. Ugyanakkor a vélemények polarizálódása is megfigyelhető, vagyis azoknak a száma is nő, akik szerint a dolgok rosszabbra fordultak (a „pesszimisták" részaránya az 1992-es 24%-ról 1993-ra 29%-ra nőtt). Az elégedettség-elégedetlenség mutatója szorosan összefügg a munkanélküliségi rátával is.

A vizsgálatok megerősítik azt az ismert tényt, hogy a lengyelek ragaszkodnak lakóhelyükhöz. A válaszadók 83%-a elégedett a várossal, faluval, ahol lakik, és csak 15% elégedetlen. Ez utóbbi csoportban főleg fiatalokat találunk. Nekik legnagyobb az aspirációs szintjük.

2.5. A vallás és a katolikus egyház a társadalom szemszögéből

A lengyel társadalom túlnyomó többségében katolikus és a hívőket intenzív vallásgyakorlás, valamint az egyház intézményeihez való ragaszkodás jellemzi. Ennek oka elsődlegesen a hagyomány, de jelentős szerepet játszik az egyháznak a kommunista rendszer alatti tevékenysége is. A családon kívül az egyház volt az egyetlen, államtól független intézmény, amely védőernyőt jelentett a hatalmasokkal, „az igazság birtokában lévő" ideológiával szemben. Olyan szférát alkotott, ahol kifejeződhetett a kommunista rendszerrel szembeni ellenállás. Másfelől – egy szűk értelmiségi csoportot leszámítva – a lengyel katolicizmus hagyományos és populáris jellegű, inkább szokásokon, semmint mélyen meggyökerezett erkölcsi értékeken alapul.

A rendszeres vallásgyakorlók aránya 1984–1985-ben 42% volt, a rendszertelen vallásgyakorlóké 37%. Az esetenként, a legfontosabb liturgiákban résztvevők aránya 13–15%, míg a vallásukat egyáltalán nem gyakorlóké 5–7%. Hét évvel később a rendszeresen templombajárók aránya érezhetően magasabb volt, míg a rendszertelenül járóké határozottan csökkent. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a korábbi időszakban a magasabb pozícióban lévők, az államigazgatásban dolgozók, de még az egyszerű párttagok is titkolták vallásgyakorlásukat, mert azt feletteseik nem nézték jó szemmel.

1989 után a lengyel katolikus egyház nyíltan a közélet szereplőjévé vált. *A lengyel közvélemény többsége azonban ellenzi az egyház valláson kívüli tevékenységét, világi ügyekbe való beavatkozását*, és határozottan az egyház és az állam szétválasztása mellett van. Egy 1992-es felmérés szerint a válaszolók 26%-a gondolja, hogy az állami szerveknek fontos döntések előtt ki kellene kérnie az egyház véleményét; 7% vélekedik úgy, hogy a helyi plébánosnak legyen szava a polgármester kiválasztásánál; 32% ért egyet azzal, hogy a válási törvénynek tiszteletben kell tartania az egyházi dogmákat. Meglepő, hogy a válaszolóknak csak 9%-a tartja úgy, hogy az egyház gyakoroljon befolyást az iskolai tananyag kialakítására. Az iskolai imádságot a válaszadók 38%-a támogatja és 55%-a ellenzi.

A többség tehát nem helyesli az egyház valláson kívüli tevékenységét, és csak egy jól elkülöníthető kisebbség az, amelyik szorosan kötődik az egyházi intézményekhez. Ez utóbbi csoport részarányát a felnőtt lengyel lakosság 10–35%-ára becsüljük. A felekezeti állam hívei – akik az egyháznak a politikai életbe való korlátlan bevonását szorgalmazzák – nem tesznek ki többet a népesség 10–15%-ánál.

Demokratikus társadalomban nincs arra szükség, hogy az egyház közvetítsen a hatalom és a társadalom között. Mégis, az egyházi hierarchia egy része igyekszik megragadni a rendszerváltás nyújtotta alkalmat és megpróbál domináns pozícióra szert tenni nemcsak a hitélet terén; ideológiáját igyekszik állami segítséggel, vagyis adminisztratív eszközök igénybevételével is terjeszteni. Ez a törekvés ellenérzést vált ki a társadalom többségéből.

A társadalom tudatában a katolikus egyház intézményi és transzcendens funkciói elválnak. A vallásos és antiklerikális attitűd gyakran együtt jelentkezik és ez nem vezet az egyéni hit torzulásához. A vallásos meggyőződés, a vallási hagyományokhoz és szimbólumokhoz való viszony többé-kevésbé állandó, csak lassan változik. Hasonlóképpen: a vallásgyakorlás is nagyfokú stabilitást mutatott az elmúlt években. Az egyházi parancsok felszínes és kényszeredett elfogadása viszont arra enged következtetni, hogy a jövőben a rendszeres vallásgyakorlók száma (mely jelenleg kb. 50%) csökkenni fog.

A lengyel társadalom szekularizálódása az elkövetkező 10–15 évben elkerülhetetlennek látszik és az urbanizálódás, a civilizációs fejlődés, a fogyasztói társadalom kialakulásának elengedhetetlen kísérőjelensége lesz.

3. Az új politikai elitek

A politikai elitek 1989 utáni kiválasztásának és cseréjének módszerei nem a „Szolidaritás" 16 havi tényleges országlásának idején alakultak ki. Azok sokkal inkább az 1980 augusztusa előtt és 1981. december 13-a után uralkodó állapotokat tükrözték, vagyis egymásban megbízó emberek egy nagyon szűk csoportjának konspirációját. Ennek rendkívüli jelentősége van, mert a kölcsönös lojalitás és a személyes bizalom kritériumait alakította ki, és sajátos etikai alapállást eredményezett a közös ellenséggel folytatott harcban. A helyzet nagyon hasonló volt a II. világháborút követő időszakéhoz, amikor a hatalmat Lengyelországban a háború előtt és a náci megszállás idején illegalitásban működő elitek vették át. A konspirációban részt vett személyek nagyon hatékonyan működhettek közre a régi rendszer megbuktatásában, de nem biztos, hogy ugyanolyan felkészültek egy új rendszer intézményi kereteinek létrehozásában.

A konspirációban résztvevőt három vonás jellemzi: nem tiszteli a törvényt, hanem megszegi, mert igazságtalannak tartja; azt tartja helyesnek, hogy a döntéseket a beavatottak szűk körében hozzák; végül: történelmi elhivatottságot érez az egész társadalommal szemben, amely nem tudja, hogy mi az igazi érdeke. Ily módon kialakul a „mi" (az elit) és az „ők" (a tömegként kezelt állampolgárok) megkülönböztetése, és az új rendszert „felülről lefelé" módszerrel igyekeznek megvalósítani úgy, hogy a társadalmat az elit által célszerűnek vélt irányba próbálják mozgósítani.

A „Szolidaritás" elitjének beállítottsága ellenséges volt a pluralizmussal szemben, amelyet szerintük el kellett fojtani, kordában kellett tartani a közös ellenséggel folytatott harc érdekében. Az az egység, amit a vezetői elit igyekezett rákényszeríteni a „Szolidaritásra", mesterséges volt, csak nagyon kismértékben volt „pozitív" tartalma; hiányzott a közös elképzelés a jó társadalmi berendezkedésről. Ez az „egység" nem valamiért, hanem valami ellen jött létre.

A lengyel parlament (a Szejm) szakmai összetétele az 1989–1991-es, illetve az 1991–1993-as időszakban nem nagyon hasonlított a nyugati demokráciák parlamentjeinek összetételéhez, de még a Franco halála után demokratizálódni kezdett Spanyolország parlamentjének összetételéhez sem. Ezekben a parlamentekben a legnagyobb szakmai csoportot a jogászok, vállalkozók, közgazdászok és újságírók alkották. Lengyelországban ezzel szemben a jogászok a parlament összlétszámának alig 5%-át tették ki, a közgazdászok 4%-ot, az újságírók 3-at. Az 1991–1993-as ciklus egyetlen képviselője sem jelölte meg foglalkozásaként azt, hogy „vállalkozó" vagy „kereskedő". A parlament összetételének anakronisztikus voltát mutatja, hogy a képviselők 9%-a nevezte magát „politikusnak" és 15% válaszolta a foglalkozást firtató kérdésre, hogy „nem jellemző", vagyis a képviselők közel egynegyede nem tudta, vagy nem akarta a szakmáját megnevezni.

A lengyel stratégiai elit belső magja – amely a legnagyobb befolyást gyakorolja a gazdaságra, a hadseregre, illetve a rendőrségre – kizárólag politikusokból áll, nincsenek köztük sem a legnagyobb vállalkozók, sem a hadsereg tábornokai. Ez az átalakulás befejezetlenségéről tanúskodik: amikor az állam határozottabb formát ölt és a gazdaság piacorientált lesz, a politikai elit ki kell hogy egészüljön a vállalkozók képviselőivel.

A liberális ideológusok szerint a vállalkozók új osztálya fogja stabilizálni a demokráciát. De Lengyelországban nem alakult még ki az egységes orientációjú és származását tekintve homogén újburzsoázia. A vállalkozók rétegén belül öt különböző életpályájú és a közügyekkel kapcsolatosan különböző álláspontot képviselő csoport különíthető el:

(1) A régi nómenklatúrából jött vállalkozók, akik 1988 decemberétől a gazdaságirányításban elfoglalt magas pozíciójukat magántőkévé tudták konvertálni. Francia kutatók azt állítják, hogy ennek a „nómenklatúraburzsoáziának" a jelentőségét gyakran túldimenzionálják, mert az Állami Számvevőszék 1990-es adatai szerint a nómenklatúrához tartozóknak alig 10%-a húzott hasznot az 1988-as vállalati törvényből. Magánvállalkozási esélyeiket javította, hogy szakmailag képzettek, kapcsolataik voltak külföldi vállalatokkal és ismerték a piac játékszabályait. A gazdaság volt irányítói alkalmazkodtak a piac új törvényeihez, de mindeddig nem kívántak visszatérni a politikába.

(2) Fiatal, képzett technokraták, a világpiacon bevezetett nagy és középvállalatok alkalmazottai. Közülük fog kikerülni a jövő számos új vállalkozója, de csak néhányan fognak közülük saját céget alapítani Lengyelországban. Többségük inkább a nagy multinacionális vállalatoknál helyezkedik el menedzserként és így kevéssé érdekelt abban, hogy bekerüljön a politikai elitbe.

(3) A spekulációkban – nemritkán törvénytelen, sőt maffiajellegű spekulációkban – meggazdagodott vállalkozók. Ők valószínűleg a jövőben is egyfajta „lumpenburzsoáziát" alkotnak majd. E csoport különösen ott van jelen, ahol a politikai-államigazgatási elit hajlamot mutat a korrupcióra. A vállalkozók e csoportja inkább gyengíti, mint erősíti az államot és a demokratikus struktúrákat.

(4) A politika által kinevezett tőkések, az új politikai elit kreatúrái. Gyakran az elit tagjai maguk válnak vállalkozókká, amikor állami vállalatoknál igazgatótanácsi vagy bankoknál felügyelőbizottsági tagságot kapnak, vagy szereznek. E különös tőkések nagyrésze nem bírná ki az igazi versenyt és csak protektoraiknak köszönhetően maradnak fenn.

(5) Azok a vállalkozók, akik a kiskereskedelemben, a szolgáltatásokban, vagy kisiparosként kezdték pályájukat és fokozatosan terjesztették ki tevékenységüket az iparra és a bankszektorra. Ez a csoport, mint a vállalkozók talán legstabilabb rétege, valóban érdekelt a közügyekben.

A piacorientált és inflációellenes reformok folyamatossága, a kereskedelem, szolgáltatás és ipar magánszektorának bővülése, a vagyongyarapítás, a könnyű pénzszerzés megkönnyítése, a magántulajdonnak adott kedvezmények, az állami és szövetkezeti vállalatok tudatos korlátozása kedvez a vállalkozóknak. Ennek ellenére ez a réteg, bár gazdasági hatalma megnőtt, nem elégedett a kormányzás stílusával és hatékonyságával.

A hadsereg és a rendőrség döntéshozó körei tisztában vannak „káderlapjuk tisztátalanságával", azzal hogy a múltban kapcsolatban álltak a kommunista hatóságokkal; ugyanakkor ma magas társadalmi presztízst élveznek. Az ár amit fizetniök kell: a politikai befolyás alacsony szintje és a romló anyagi körülmények. A magas presztízs és az alárendelt politikai szerep kettőssége stabilizáló tényező is lehet egy bukdácsoló demokráciában, mert megnehezíti, hogy egy autoriter rezsim bevezetéséhez a hadsereget vagy a rendőrséget vegyék igénybe.

Furcsa paradoxona a jelenlegi lengyelországi helyzetnek az értelmiségi és kulturális elitek eltűnésének folyamata. A volt kulturális elit egy része, az ellenállásban való szerepvállalása révén maga is bekerült az új politikai elitbe és új szerepében figyelmen kívül hagyja azoknak a társadalmi közösségeknek a kritikus megjegyzéseit, amelyből ő maga is származik. Az értelmiségi elit csökkenő presztízsének és befolyásának másik oka a gazdasági és társadalmi élet „piacosodása". A szellemi és szimbolikus értékek jelentőségüket vesztik, az anyagi értékek előtérbe kerülnek. Az értelmiségiek és a művészek már nem az egyetemes igazságok kifejezői, már nincs erkölcsi tekintélyük. Csak azok képesek megőrizni helyüket, akik a piacon hasznos szakembernek bizonyulnak.

A politikai elit utánpótlásának és szerkezetének modelljét három dolog módosíthatja:

1. A szocialista Lengyelország régi elitjének részleges reprodukciója, ami kétféle módon valósulhat meg. Egyesek közülük alkalmazkodnak az új helyzethez és megőrzik pozíciójukat, sőt szervezési képességeik és megváltozott politikai nézeteik még előléptetést is lehetővé tesznek számukra. Vonatkozik ez mindenekelőtt egyes köztisztviselőkre, katona- és rendőrtisztekre. Mások magánvállalkozásokban kamatoztatják politikai vagy közigazgatási pozíciójukat.

2. Az elit körforgása visszahozza a politika színterére a kommunizmust megelőző rendszer elitjének, így a földbirtokosoknak, gyárosoknak, az 1945–48-as időszak politikusainak egy részét. A régi eliteknek ez a politikai visszatérése nem túl jelentős. De jelen van a diplomáciában és a központi, illetve helyi közigazgatásban.

3. Az elitcsere a szocialista Lengyelország elitjének lecserélését jelenti új emberekre, akik vagy ellenzékiek voltak, vagy a közigazgatás mélyebb rétegéből származnak. Az elitcsere folyamatában egyre növekvő szerep jut az 1990 után megjelent kormányzó politikai pártoknak. Egyesek közülük kiváló ugródeszkának bizonyultak: nagylétszámú, bár gyakran hozzá nem értő új politikusi csoportokat hoztak létre.

A rendszerváltás négy éve alatt a politikai elitváltás dinamikus volt. Az elitcsere során a volt szocialista Lengyelország régi elitjének egy része új pozíciókat szerzett. Ahogy az új politikai rendszer stabilizálódik, az elitkiválasztás új, természetes csatornái fognak megnyílni. Az új elit képviselői a most formálódó középosztály (hazai vagy külföldi) egyetemeken képzett tagjaiból fognak kikerülni.

4. Lengyel politikai körkép 1993 közepén

4.1. A főbb politikai csoportok

Az 1991-es parlamenti választásokon a polgároknak kevesebb mint a fele nyilvánította ki politikai szimpátiáját. A lengyel politikai színpadon 1991 őszén uralkodó káosz következtében a szavazatok nagymértékben szóródtak. 24 párt nyert képviseletet a parlamentben. Ezen kívül bekerült a parlamentbe néhány független képviselő is. A legtöbb párt, ahogy régebben, most is a fővárosban, és másik tíz egynéhány más központban működik. Legnagyobb a Lengyel Parasztpárt, állítólag körülbelül 300 000 taggal, választói és szervezetei elsősorban vidéken vannak. Utána következik a körülbelül 60 000 taglétszámú Lengyel Köztársaság Szociáldemokrata Pártja, amelyet „posztkommunistának" tekintenek. A többi párt mindegyikének kevesebb mint 50 000 tagja van. Egy párt erejét persze nem elsősorban a tagok száma dönti el. Számít, hogy milyen hatékony a szervezeti struktúra, hogy milyen mobilizáló képességgel rendelkezik, s hogy mennyi szimpatizánst tud megnyerni a szavazók körében. Szervezetileg a leghatékonyabb a Független Lengyelország Konföderációja, amelyik egyedül rendelkezik katonai jellegű szervezetekkel és körülbelül 30 000 taggal. A többi pártnak néhány ezer vagy legfeljebb 12 000 tagja van.

Az egyes politikai csoportok szavazói meghatározott körből valók. A tanult emberek elsősorban a Demokratikus Unióra és a Liberál-Demokratikus Kongresszusra adják szavazataikat, és kisebb mértékben a Centrum-Szövetségre, valamint a Demokratikus Baloldali Szövetségre, amely főleg a Lengyel Köztársaság Szociáldemokrata Pártja és az

Összlengyel Szakszervezeti Szövetség képviselőiből áll. A munkások szavazata megoszlik a Demokratikus Baloldali Szövetség és a Független Lengyelország Konföderációja között. A parasztok leginkább a Lengyel Parasztpártra és a Népi Szövetségre szavaznak. Az újonnan alapított Reformot Támogatók Pártonkívüli Blokkja – amelyet Lech Walesa támogat – még nem nyilvánította ki programját. Az eddigi tapasztalatok szerint orientációja erősen liberális.

A fontosabb politikai csoportok közti főbb különbségeket a gazdasági átalakuláshoz és az európai integrációhoz való hozzáállás, valamint a vallás és az egyház társadalmi és állami szerepének megítélése alapján lehet jellemezni (lásd a 21. táblázatot).

A világi beállítódottságú állam koncepcióját leginkább a Lengyel Köztársaság Szociáldemokrata Pártja, a Liberál-Demokratikus Kongresszus és a Munkásszövetség képviselik. Gazdasági kérdésekben ugyanakkor nagymértékű közöttük az egyet nem értés. A Független Lengyelország Konföderációja és a Keresztény-Nemzeti Unió gazdasági elképzelései közelebb állnak a Lengyel Köztársaság Szociáldemokrata Pártjához, de különböznek az államra és a közelmúltra vonatkozó nézeteik. Mind a Független Lengyelország Konföderációja, mind a Keresztény-Nemzeti Unió támogatja a gazdasági és a közéleti politikai „nagytakarítást", elsősorban „átvilágítással", ami főleg a közéleti személyiségeknek a kommunista rezsim biztonsági erőivel való együttműködésének feltárását jelenti. A „megtisztítással" egyetért a Centrum-Szövetség és a Köztársasági Mozgalom is.

4.2. Jobb- és baloldal

Lengyelországban megtalálható a hagyományos jobb- és baloldal, és fontos szerepe van a szavazók önmeghatározásában, akik saját meggyőződésük igazolását és megerősítését keresik a pártok álláspontjaiban és vezetőik megnyilatkozásaiban.

A jobb- és a baloldal közötti megoszlás a társadalmi érdekekkel, valamint a csoportok és az egyének társadalmi struktúrában elfoglalt helyével függ össze. A nyugaton tapasztaltaktól eltérően, Lengyelországban a jobb- és baloldali megoszlás alapvetően politikai jellegű, és másodlagosak a társadalmi és gazdasági okok.

A lengyelek egy része a jövőről való gondolkodás előfeltételének tekinti a múlttal való leszámolást. A haladás és az átalakulás fő mozgatóerejét az ország „dekommunizálásában" látja, ami az uralkodó elit teljes kicserélését jelenti, továbbá a polgárok osztályozását annak alapján, hogy megfelelnek-e az új rendszernek vagy sem, illetve milyen múltbéli hibáik és érdemeik voltak.

A jobb- és a baloldal politikai konfrontációjának másik területe a vallás és az egyház szerepe a közéletben és az államban. Mivel ez a vita túlmegy a két ellentétes ideológia konfrontációjának keretein, külön alfejezetben fogjuk tárgyalni.

A tisztán ideológiai természetű érvektől eltekintve a bal- és a jobboldal közötti különbség a gazdasági és a társadalmi értékek megítélésében van. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze: (1) A termelőeszközök állami vagy magántulajdona (a gazdaság privatizációjának üteme és mértéke); (2) a kormány erős, vagy gyenge szerepe a gazdaság irányításában (az állami beavatkozás mértéke); (3) a jövedelemmegoszlás módosítása – támogatás, vagy ellenzés – a gazdagoktól a szegények javára (adópolitika); (4) az állami szociális programok fejlesztése, vagy visszafejlesztése (szociálpolitika).

4.3. Az „európai" és a nemzeti Lengyelország

A „Szolidaritás"-hoz tartozók egy része úgy jellemzi a rendszerváltozást, mint az „Európához való visszatérést". Számukra az átalakulás célja a legmagasabb civilizációs szint elérése, a gazdaságnak és az állami intézményeknek a nyugat-európai mintához igazítása. Gyakran hangsúlyozzák, hogy Lengyelországnak nem kell visszatérnie Európához, mivel kulturális értelemben mindig is az európai civilizáció körében maradt. Olyan vélemény is van, hogy „Lengyelország visszatérése Európához" kétséges fogalmazás, hiszen Európa is keresi saját identitását, amint az számos ország ambivalens magatartásából látható a maastrichti szerződésben lefektetett további integrációval kapcsolatban. A jövő Európájáról folyó vita két ellentétes koncepcióban foglalható össze:

– a nemzeti államok fokozatosan megszűnnek, és részben a nemzetek feletti szervek, részben a régiók és helyi közösségek öröklik funkcióikat;

– független államok uniója jön létre, azaz az „anyaországok Európája".

A választóvonal Lengyelországban az „európai tábor" és a „nemzeti tábor" között húzódik. Az előbbi a Demokratikus Uniót, a Liberál-Demokratikus Kongresszust, a Lengyel Konvenciót és a Demokratikus Baloldali Szövetséget, az utóbbi a Független Lengyelország Konföderációját, valamint a falusi pártokat (Lengyel Parasztpárt, Centrum-Szövetség, Köztársasági Mozgalom, Keresztény-Nemzeti Unió) foglalja magában. Ez a két tábor különbözőképpen ítéli meg Lengyelország jövőjét Európában, a lengyel államiságot, s ezekkel kapcsolatosan olyan alapvető kérdéseket, mint:

– a függetlenség,

– a szuverenitás,

– a biztonság értelmezése és megítélése.

Az „európai tábor" Lengyelországnak az EU-hoz és a NATO-hoz való mielőbbi csatlakozása mellett van. A Liberál-Demokratikus Kongresszus egyik vezetője szerint: „Európa jövőbeni formájának inkább a föderalizmus és regionalizmus elvein kell alapulnia. A régiók közötti együttműködésnek át kell lépnie a határokon. Ilyen kezdeményezések megóvhatják Európát a nacionalista tendenciáktól és az egység érzetét hozhatják létre, de nem rombolják le a regionális identitást. A régiók Európája megszabadítja Európát a XIX. században létrejött nemzeti államokra jellemző háborús konfliktusoktól."

Az „európai tábor" külpolitikája 1989 óta töretlenül Lengyelországnak az EU és a NATO szervezetéhez való csatlakozására törekszik. Ez azon a feltételezésen alapul, hogy Lengyelország és Európa érdekeit most és a jövőben is a keleti határok felől fenyegetik. Ez a fenyegetettség a volt Szovjetunió felbomlása után létrejött államok tartós politikai és gazdasági destabilizálódásából, a kivándorlók és menekültek hullámából, ökológiai kockázatokból, a nyersanyagok és fűtőanyagok bizonytalan szállításából stb. származhat.

Némely kritikusának véleménye szerint az „európai tábor" „defenzív gondolkodásának" az az oka, hogy nincs olyan jövőorientált külpolitikai koncepciójuk, amely túllépné a jószomszédságot és az együttműködést hangoztató deklarációkat. Ez részben arra vezethető vissza, hogy nincs lehetőség az USA Oroszország-politikájának előrebecslésére; bizonytalan, merre változik a helyzet Oroszországban; milyen lesz Ukrajna fejlődési iránya; ki lesz a nyugat „kedvence" Európának ezen a részén. Úgy tűnik tehát, hogy Lengyelország keleti politikája alárendelt szerepet játszik majd a nyugat-európai politikával szemben és a lengyel külpolitika fontos feladata az, hogy Európa (Németország) és az USA közötti rivalizálás során erőfeszítéseket tegyen a lengyel érdekek integrálására.

A „nemzeti tábor" szemében Lengyelország és Nyugat-Európa egyesítése egyet jelent a függetlenségről és szuverenitásról való lemondással és a külföldi, valamint domináló nemzetek feletti szervezeteknek való alárendeltséggel. Ez a tábor határozottan ellenzi, hogy Lengyelország német közvetítéssel integrálódjon az EU-ba, mert ez – véleményük szerint – a lengyel mezőgazdaság és ipar pusztulásához vezetne. Az integrálódás csakis azzal a feltétellel valósulhat meg, hogy Lengyelország egészét beillesztik az európai struktúrákba, elsősorban az EU-ba és a NATO-ba. Újra kell azonban tárgyalni Lengyelország EK-társulásának feltételeit és elveit. A nemzeti tábor véleménye szerint Lengyelországnak számos adu van a kezében és az integráció sokkal kedvezőbb feltételeiért alkudozhat, mint amelyeket azok a társulási szerződések tartalmaznak, melyeket a kozmopolita orientáltságú csoportok képviselői fogalmaztak meg.

4.4. „Vallásos állam" vagy demokratikus világi állam

A római katolikus vallás és az egyház szerepéről vallott felfogás továbbra is megosztja a legfontosabb politikai erőket Lengyelországban. A konfliktus az első nem kommunista kormány megalakulása után azonnal felmerült. Ez ugyanis elrendelte az iskolai vallásoktatást. A konfliktust tovább bonyolította: az abortusz tilalma; az egyházi vagyon visszaadása (némely esetben olyanoké, amelyeket még a XIX. században koboztak el a lengyel földet megszálló orosz hatóságok); valamint az egyházi hierarchia beavatkozása az államigazgatási kinevezésekbe.

A fundamentalista katolikus csoportok csak az 1991 októberi választások után vonultak be a parlamentbe a Keresztény-Nemzeti Unió vezetésével. Ez a nem túl nagy, de dinamikus politikai csoport erőltette keresztül az abortuszt tiltó törvényt és vezettette be azokat a szabályokat, amelyek a médiában a „keresztény értékek tiszteletét" biztosítják. E csoport befolyása a kormányba történt belépéssel 1992 júniusa óta tovább erősödött.

Az utóbbi két évben erős polarizálódás következett be az ideológiai szférában. A két ellentétes póluson található a Keresztény-Nemzeti Unió és a Demokratikus Baloldali Szövetség, a Liberál-Demokratikus Kongresszussal, valamint a Demokratikus Unió egy részével. Az utóbbi csoportok támogatják az egyház és az állam szétválasztását, valamint az egyház semlegességét világnézeti kérdésekben, azaz olyan elveket, amelyek Nyugaton általánosan elfogadottak. A többi politikai párt e két csoport között található. Ezek készek kisebb-nagyobb engedményeket tenni az egyház nem vallási ügyekbe való beavatkozása tekintetében.

Az 1993. őszi választások után a következő két variáns lehetséges: (1) kísérlet egy „vallásilag nyitott" állam létrehozására, vagy (2) kísérlet egy demokratikus világi állam létrehozására.

Nehéz az állam és az egyház közötti viszonyt, és így az állammodellt is 2005-ig előrebecsülni. Jelenleg éles küzdelem folyik a politikai koncepciók és az ideológiai elképzelések között és valószínűleg nem születik radikális megoldás.

4.5. A szakszervezetek szerepe

A szakszervezetek Lengyelországban sokkal nagyobb szerepet játszanak a politikai életben, mint Európa többi országában. Ez elsősorban a „Szolidaritás" független szakszervezetnek az előző rendszer megdöntésében szerzett érdemeiből, továbbá a szakszerve-

zetek tömegtámogatottságából származik. Sehol másutt nincs olyan arányú szakszervezeti tagság, mint Lengyelországban. Következik ez továbbá a civil és a politikai struktúrák fejletlenségéből: a szakszervezetek mint társadalmi tömegszervezetek a 80-as években helyettesítették a civil társadalmi szervezeteket és nemcsak a szigorúan alkalmazotti típusú kérdések megvitatásában, hanem az általánosabb társadalmi és politikai jellegű vitákban is állást foglaltak. A „Szolidaritás" ereje a nagy, győzelmes társadalmi mozgalom mítoszából is fakad. A szabadság, az egyenlőség, a demokrácia és a szolidaritás úgy szerepelnek, mint e mozgalom saját értékei. Hasonló erejű mozgalom Lengyelországon kívül sehol másutt nem bontakozott ki és ez részben megmagyarázza a lengyel sajátosságokat, de más következményei is vannak. Fontos következmény, de talán ok is, hogy a nagyipari munkások ágazati érdekcsoportjai megőrizték erős politikai befolyásukat.

Jelenleg (s már a 80-as évek végén is) a „Szolidaritás" – nagy ereje és tagsága ellenére – taglétszámát tekintve csak második az Összlengyel Szakszervezeti Szövetség mögött. Utóbbit a „Szolidaritás" 1983-as formális feloszlatása után hozták létre: 112 föderáció szövetsége, 24 ágazatba szervezve, körülbelül 4,5 millió taggal.

A „Szolidaritás" területileg és ágazatilag szervezett, jelenleg körülbelül 2–2,5 millió tagja van. Bázisa a fémfeldolgozó ipar és a kohászat jobbmódú és kevésbé konformista munkásai, valamint az állami költségvetésből fizetett alkalmazottak (a tanítók egy része, egészségügyi alkalmazottak, tisztviselők).

A szakszervezetek politikai befolyása, különösen a „Szolidaritásé" az utóbbi években olyan jelentős volt, hogy az csak a legerősebb politikai pártokkal hasonlítható össze. A legerősebb szakszervezeteknek fontos politikai képviseletük volt a parlamentben, nagy a befolyásuk az egyes pártokban és az állami intézményekben is. 1989 és 1993 között a „Szolidaritás" a kezes szerepét játszotta a rendszerváltásban azáltal, hogy az egyes – egymást követő – koalíciós kormányok terveit javasolta, vagy elvetette.

A többi szakszervezet parlamenten kívüli – részben illegális – eszközöket alkalmazott: a hatóságokra sztrájkokkal, tiltakozásokkal, utcai demonstrációkkal és középületek elfoglalásával igyekeztek nyomást gyakorolni. Bár a szakszervezetek a legutóbbi évekig fontos szerepet játszottak a politikai színtéren, számos megfigyelő politikai és társadalmi jelentőségük lassú csökkenésével számol. A szakszervezetek, különösen a „Szolidaritás", nem találják helyüket az új helyzetben. A „Szolidaritás" vezetősége arra törekszik, hogy helyettesítse a pártokat a kormányok létrehozásában és átalakításában. Egyes vezetők szeretnének a Lech Walesaéhoz hasonló szerepet betölteni, ami persze lehetetlen. Az a „Szolidaritás", amelyik társadalmi-politikai szerepének megőrzésén erőlködik, lényegében anakronisztikus, hiszen azzal, hogy hatalmát szigorúan politikai térre koncentrálja, veszít szakszervezeti szerepéből a munkáltatókkal való alkudozás, a bérek, a foglalkoztatás biztonsága, a munkafeltételek és egyéb munkavállalói követelések terén. A „Szolidaritás" legutóbbi (1993. júniusi) kongresszusán az aktivistáknak a követelődző és anarchisztikus csoportja kerekedett felül, és ezzel egyidőben a szövetség utolsó „történelmi" vezetői, 1980-as alapítói, elhagyták sorait.

Az utóbbi két évben mind az Összlengyel Szakszervezeti Szövetség, mind a „Szolidaritás" szervezte sztrájkok kudarccal végződtek. A kormányok nyugodtan fogadták ezeket a sztrájkokat, míg a társadalom nyílt ellenségeskedéssel válaszolt, különösen ha a sztrájk a szolgáltató intézmények alkalmazottait érintette (tanítók és tanárok, egészségügyi alkalmazottak, vasúti munkások, városi közlekedési dolgozók stb.). Az ilyen akciók alacsony hatékonysága a helyzet hibás megítéléséből fakadt. Elsősorban abból, hogy nem értették meg a társadalom mély megosztottságát, továbbá azt sem, hogy már

nem lehet a közvélemény nagy részét a kormány ellen mozgósítani, hiszen ezt a kormányt már demokratikus szavazás alapján nevezték ki. Mind a „Szolidaritás", mind az Összlengyel Szakszervezeti Szövetség működését a világos koncepció hiánya, rosszul kidolgozott programok, a tárgyalási képesség és a szakértők gyengesége jellemzi. Kevéssé hatékonyak a munkások mindennapi érdekeinek a megvédésében, a strukturális változásokat kísérő tömeges elbocsátásoknál, a privatizált és a felszámolás alá kerülő volt állami vállalatoknál. Nem eléggé aktívak a munkanélküliség hatásainak korlátozásában, a munkanélküliek jogi és anyagi megsegítésében.

A szakszervezeti tagság öregszik; a jobban képzett és mozgékony fiatalok, akik könnyebben változtathatják alkalmazotti státusukat, külföldre mennek, új foglalkozást tanulnak, vagy saját vállalkozásba kezdenek és így arányuk a szakszervezeti tagok között elhanyagolható. A tagság egyre inkább nyugdíjasokból és a munkásosztály legkevésbé dinamikus, alacsony képzettségű részéből áll.

A szakszervezetek szerepe Lengyelországban fokozatosan csökkenni fog a privatizáció és a strukturális változások előrehaladtával, úgy ahogy az nyugaton is történt. A szakszervezetek fő bázisát a nehézipari és a tömegtermelő nagyvállalatok képezik. Kicsi az esélye annak, hogy a szakszervezetek meggyökereznek a gazdaság újonnan kifejlődő szektoraiban, mint a turizmus, a bankok, vagy egyéb szolgáltatásokban, az igazgatásban és a magánvállalatokban, vagy azokban az ágazatokban, ahol a szakmai tudás döntő szerepet játszik. Továbbá kimerülőben van a „Szolidaritás" mítosza. Végül: az egoista szakmai érdekeket képviselő szövetségek különleges kívánságai növekvő társadalmi ellenérzéssel találják szembe magukat.

4.6. Az 1993. szeptemberi változások után

1993. szeptember 19-én nagyszámú szavazó támogatta a világi pártokat, vagyis az állam és az egyház következetes szétválasztását és a világi állam demokratikus modelljét.

Az 1993. szeptemberi parlamenti választások új fejezetet nyitottak a lengyel fejlődésben. A politikai szférát a következők jellemzik:

– a racionális politikai magatartás erősödése a társadalmon belül, az állam destabilizációjára törekvő extrém, demagóg és populista csoportok elutasítása;

– a politikai színtér rendeződése és polarizációja; 24 helyett csak 6 párt maradt a parlamentben. Ez lehetővé teszi stabil kormány létrehozását, amelynek nagy esélye van arra, hogy az új parlamenti választásokig jó munkát végezzen.

Ugyanakkor új veszélyek is előtérbe kerültek:

– a baloldali pártok túlságos megerősödése és a jobboldali pártok teljes veresége;

– az „archaikus" parasztpárt sikere;

– a „kommunista" eredetű pártok győzelme (több mint 50%-os többséggel a parlamentben), ami félelmet kelt nyugaton és utat nyit a választásokon vereséget szenvedett és ezért frusztrált jobboldal parlamenten kívüli agresszív és destabilizáló tevékenységének;

– a „Szolidaritás" magatartása, amely annak ellenére, hogy elvesztette népszerűségét (a szavazatok mindössze 5%-át szerezte meg), mégis ragaszkodik ahhoz, hogy a társadalmat képviselje és azzal fenyegetőzik, hogy megdönti a demokratikusan választott kormányt.

Az 1993-as választásokon a lengyel társadalom nagy többsége nem a piaci reformok és a demokratikus változások ellen szavazott, hanem a reformok társadalmi „költségei" ellen, az új elitek hozzá nem értése és arroganciája ellen, a közélet ideologizálása és

klerikalizálása ellen. Az utóbbi években uralmon lévő elitek lejáratták magukat és nem tudták meggyőzni a választópolgárokat arról, hogy alkalmasak a hatalom gyakorlására. A társadalom ezért döntött más, alternatív csoportok mellett.

A jobboldal veresége számos tényezőnek tulajdonítható, beleértve azt is, hogy több kölcsönösen vetélkedő csoportra bomlott. Jelszavaik szélsőségesek, szemérmetlenül a „keresztény értékekre" hivatkoznak és tisztogatásra bujtogatják a népet, továbbá agresszív választási kampányt folytattak, amely az ellenfelek lejáratására irányult.

Bárhogyan is jellemezzük a két győztes pártot, az egyértelműnek látszik, hogy mindkettő széles társadalmi támogatottságot élvez. A leghomogénebb, majdnem osztályjellegű a Parasztpárt, amely a szavazatok közel 50%-át kapta a falvakban és kisvárosokban. Azt ígéri, hogy a kistermelőknek a hagyományos mezőgazdasági szektorhoz fűződő érdekeit fogja megvédeni. A Demokratikus Baloldali Szövetség sokkal heterogénebb csoport. Számos áramlatot egyesít: a régebbi kommunista pártapparátussal kapcsolatot tartó baloldaltól a (nyugati értelemben vett) szociáldemokratákon keresztül a liberális szárnyig. Szavazótábora erősen differenciált, főleg a városi lakosságot képviseli, ezen belül a munkásokat, az értelmiséget és a magánvállalkozókat egyaránt. Nagyon valószínű ezért, hogy ez a szövetség az érdekellentétek következtében fel fog bomlani. Jelenleg (1993. szeptember végén) nehéz lenne megmondani, hogy milyen koalíció lesz a következő kormány bázisa, milyen lesz személyi összetétele és programja. Két koncepció lehetséges:

1. A baloldali kormány populista politikát folytat: növeli az összeomló állami vállalatok dotációját, növeli a szociális szolgáltatásokat, minimális árakat vezet be a mezőgazdasági termékekre, ellenőrzi a külkereskedelmet, a növekvő inflációt az árak és a bérek adminisztratív ellenőrzésén keresztül fékezi és akadályozza a privatizációt. Ilyen program megvalósítása gazdasági katasztrófával és vágtató inflációval fenyeget, áruhiányt idéz elő, szociális nyugtalanságot okoz, ami arra vezethet, hogy a reformok megmentése érdekében az elnök teljhatalmat vesz át.

2. A kormány bizonyos társadalmi korrekciókkal megtartja a reformok eddigi irányát és megvitatja a gazdaságpolitikát (a költségvetési deficit összegét, az infláció szintjét és a valutatartalékok kérdését) az IMF-fel (International Monetary Fund = Nemzetközi Valutaalap). Ez a politika bizonyára nem elégíti ki a társadalom egy részét, amely (ismét csalódva) különböző jobboldali és szélsőséges csoportok felé fordul, megkísérli a helyzet destabilizálását. Ezt követheti – a fenyegetett demokrácia védelmére – a parlamenti csoportok konszolidálódása. Ha ez nem következnék be, akkor lehetségessé válik az önkényuralmi megoldás is.

A parlamenti többségen belül is jelen lévő megosztottság mutatkozik az egyes pártoknak az európai integrációhoz való viszonyulásában is, amelyet a Demokratikus Baloldali Szövetség támogat, a Lengyel Parasztpárt viszont elutasít. Bonyolult lesz a kapcsolat az egyházzal is. Bár a Demokratikus Baloldali Szövetség határozottan világi csoportosulás, nem valószínű, hogy megütközik az egyházzal és jelentősen csökkenti annak közéleti szerepét. Az új szakasz kezdete nem feltétlenül jelenti a reformok feladását. A reform valójában nem csak a parlamentben képviselt pártoktól, hanem elsősorban a gazdaság eredményességétől függ, így viszonylag függetlenné vált a politikai tényezőktől.

Az elkövetkező években, a drámai vereség ellenére, vagy éppen emiatt, kereszténydemokrata jellegű modern jobboldal fog kialakulni, amelyik várhatóan nagy szerepet fog majd játszani a következő választásokon.

5. A lengyel és az európai jogrendszer

Lengyelországban hiányzik a jogfolytonosság, ami oly jellemző a stabil államokra. A modern jog kialakulása idején Lengyelország idegen megszállás alatt állt. A három felosztó hatalomhoz tartozó országrészekben különböző jogrendszerek voltak érvényben: a porosz, az osztrák és az orosz rendszerek. A háborúk közti időszakban óriási munka folyt a jog egységesítése és az európai normákhoz igazítása érdekében. A kommunista rezsim, amely 1945-ben alakult meg, az osztály- és politikai ismérveken alapuló forradalmi „jog" bevezetésével lényegesen eltért a civilizált országok mintáitól. A gazdaságnak az állam által történt átvételével és a központi tervezés bevezetésével a jog számos területe használaton kívül került. Jelenleg nemcsak a kommunista rendszer speciális törvényeinek a hatályon kívül helyezéséről van szó, de új jogi szabályokat is ki kell alakítani, amelyek a piaci gazdálkodás intézményeinek működési szabályait fektetik le és a társadalmi élet sok területét is érintik. A 22. táblázat a jognak azokat a legfontosabb területeit foglalja össze, ahol leginkább szükséges az európai normákhoz történő igazítás.

1990 óta lényeges volt az előrehaladás a lengyel jogalkotásban. De – és ez természetes – nagyon sok még a behozni való a törvénykezésben és a jogvégrehajtásban is.

6. A társadalmi-politikai változások forgatókönyve 2005-ig

Az elemzés azokra a változásokra irányult, amelyek 1989 óta a gazdaságban, a társadalomban és az államhatalomban végbementek. Megállapítható, hogy a rendszerváltozás alapvető folyamata – az átmenet a piacgazdaságra – visszafordíthatatlan és a demokrácia az államrendszer állandó elemeként megerősödött. Az eddigi eredmények lehetővé teszik, hogy megfogalmazzuk a társadalmi struktúra és a politikai színtér további átalakulásához szükséges előfeltételeket.

Az átalakulás függ a Lengyelországot körülvevő külső és belső tényezőktől (például gazdasági növekedés, társadalmi béke, politikai stabilitás). A rendszerváltozás pozitív feltételeinek kialakulása (kialakítása) egyáltalán nem magától értetődő dolog és a lehetséges veszélyeknek hosszú a sora.

Ez a forgatókönyv feltételezéseken alapuló határozott értékítéleteket foglal magában. Azokat a jelenségeket és folyamatokat tekinti kedvezőnek, amelyek megkönnyítik vagy meggyorsítják a nyugati világ demokratikus normáinak megfelelő modern, demokratikus, világi és liberális átalakulást.

Az 1993. év első felének fejlődési adatai azt jelzik, hogy erősödik a közvéleményben a reformellenes tendencia, nő az elégedetlenség a demokratikus intézmények működésével és a „Szolidaritás" utáni kormányok politikájával szemben. Mindez a reformok társadalmi „árával" – elsősorban az életszínvonal lényeges csökkenésével – függ össze, ami erősíti a csalódottság érzetét. Feltételezhető, hogy a gazdasági helyzet javulásával és a munkanélküliség növekedésének megfékezésével a társadalmi közérzet javulni fog, különösen azért, mert az eddig vesztes társadalmi csoportok a reformok folytatódásával már talán előnyhöz juthatnak.

Az elégedetlenség ellenére számos folyamat visszafordíthatatlannak tűnik. Így például megjelent a valódi munkaerőpiac, ami ennek megfelelő magatartást és versenyt kény-

szerít ki. Ezen belül kialakult a magasan képzett munkaerő piaca, amely a képességek fejlesztésére és az oktatás költségeinek növelésére, továbbá a munka hatékonyságának emelésére ösztönöz. A kommunista időszak örökségét és a megrögzött szokások maradványait leküzdve, az utóbbi három év változásai arra késztetik a polgárokat, hogy fogyasztóként viselkedjenek a termékek és szolgáltatások piacán. Az utazási korlátozások eltörlésével Lengyelország nyílttá vált és polgárai megízlelhették a szabadságot. A piaci lehetőségek következtében terjed a vállalkozói tevékenység, több millió lengyel vállalta a magánvállalkozás kockázatát. A polgárok körülbelül egyharmada fogadja el és támogatja a változások irányát. A helyi önkormányzatok létrehozása következtében fejlődnek a társadalom helyi kezdeményezései is.

Az alábbiakban összefoglaljuk a lengyel társadalmi-politikai változások forgatókönyvét megjelölve a legfontosabb előfeltételeket és veszélyforrásokat.

6.1. A társadalmi-szakmai struktúra modernizálása

(a) Előfeltételek

Mérsékelt gazdasági növekedés:
- Az ipari foglalkoztatottság stabilizálása.
- A foglalkoztatás növelése a szolgáltatásokban.
- A munkanélküliség stabilizálása 10–12%-os szinten.

A mezőgazdaság átalakítása:
- A megművelt terület és a gazdaságok termelékenységének növelése.
- A népesség csökkenése vidéken.

Az állami költségvetés szerkezetének beruházásorientált változása:
- Az oktatásra fordított kiadások növelése.

(b) A változások forgatókönyve

A gazdaság elmaradott szerkezete és a mezőgazdaság archaikus jellege miatt viszonylag lassú lesz a lakosság távozása a mezőgazdaságból. A mezőgazdasági foglalkozást abbahagyni kényszerülő népesség nagyrésze falun marad és az újonnan létrejövő mezőgazdasági szolgáltatásokban kell munkát találnia, mivel – a lakásépítési válságot figyelembe véve – a városok nem lesznek képesek felszívni ezt a réteget. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy 2000 körül jelentősen megnő a munkaképes korú népesség. Az új munkaerőt és a mezőgazdaságból elvándorlókat egyaránt a szolgáltatási szektornak kellene felszívnia, amely viszont jelentősen elmaradott.

A következő néhány évben tehát a foglalkoztatottság körülbelül egyharmaddal csökken a mezőgazdaságban, az iparban kismértékben, míg a szolgáltatások különböző kategóriáiban – mind az alacsonyabb, mind pedig a magasabb képzettséget igénylőkben – számottevően nőni fog. A következő öt évben jelentős növekedésnek kell bekövetkeznie a középiskolások és az egyetemi hallgatók számában. A magasabb vezetői tisztséget betöltők és az értelmiségiek száma megduplázódhat 2005-ig.

A bérezési rendszer lassan fog változni. Növekedik a magasabb beosztású vezetők és az értelmiségiek keresete (elsősorban az orvosoké, a tudósoké és a tanároké), miközben

viszonylag csökken a munkásoké (különösen a képzetleneké). A vállalkozók jövedelme is nő. Lasan kialakul a meghatározott érdekekkel rendelkező középosztály. Nő mind a társadalmi, mind a jövedelmi differenciáltság. A differenciálódás erősödése, továbbá a vállalkozók és a magánvállalatok, valamint az államigazgatás magasabb beosztású alkalmazottainak nagy jövedelme erősítheti a bérköveteléseket és időnként heves társadalmi tiltakozásokhoz vezethet.

(c) Veszélyek

A gazdasági pangás, a társadalmi differenciálódás növekedése, a társadalom jó részének életszínvonal-csökkenése növekvő elégedetlenséget okozhat. Ezt kihasználhatják az anarchisztikus politikai erők, az államot destabilizáló sztrájkok és utcai tüntetések szervezésével. Ilyen helyzetben lehetséges a diktatórikus megoldások keresése. Egyes vélemények szerint a lengyel társadalomban megtalálhatók az autoriter attitűdök, ezért várható, hogy a társadalom elfogadna egy tekintélyuralmi rendszert, feltéve, ha ezáltal javulna az életszínvonal. Mások hangsúlyozzák, hogy a „tekintélyuralmi kísértés" csupán a lengyel társadalom körülbelül egyharmadát jellemzi.

A társadalmi elégedetlenség növekedése kifejeződhet a bűnbakkeresésben is, például az ún. „dekommunizálás" formájában, a nacionalizmus erősödésében és a külföldiek elleni erőszakos fellépésekben. Ezek erős Európa-ellenes tendenciák megjelenéséhez és bezárkózási kísérletekhez vezethetnek. Az ilyen jellegű változások egyik következménye lehet, hogy megkísérlik a lengyel egyházi állam létrehozását.

6.2. A tudati változások

(a) Előfeltételek

- A középosztály megerősödése.
- A társadalom képzettségi szintjének emelkedése.
- A bérrendszer racionalizálása.

(b) A változások forgatókönyve

A társadalmi struktúra változásai, valamint a rendszerváltozás pozitív hatásai – amelyek 1995-től válnak társadalmilag érezhetővé – javítani fogják a társadalmi közérzetet és a követelőzés helyett a vállalkozás irányába fogják terelni az állampolgárokat. Csökkenni fog a nacionalista jelszavak meggyőző ereje, az Európa-ellenes érzelem és az idegenellenesség.

Gyengül a katolikus egyház társadalmi – és főleg politikai – szerepe, a vallás egyre inkább az egyének magánügyévé válik. Várható, hogy a lengyel társadalomnak az a része, amelyik ellenzi az egyház beavatkozását a világi életbe és fenyegetve érzi magát annak ideológiai offenzívájától, a következő vagy az azutáni választásokon a világi állam mellett következetesen kiálló pártokra fog szavazni. Ennek ellenére – tekintettel az egyház specifikus szerepére a lengyel társadalomban –, alacsonyra becsülhető az elkövetkező 10–15 évben a demokratikus világi állam modelljének megvalósítási esélye.

Nem valószínű, hogy lényeges változás következnék be az állam és az egyház viszonyában, még ha olyan parlamenti többség alakul is ki, amely az állam demokratikus és világi modelljét választja. Paradox módon, az állam „világi koncepciójának" győzelme lassíthatja az egyház népszerűségének és tekintélyének csökkenését a lengyel társadalomban és erősítheti a „nyílt vallásos állam" átmeneti modelljét. Rövid távon – de még közép távon is – ez tűnik a legvalószínűbbnek, mert az egyházi állam megvalósításának esélyei egy demokratikus rendszerben csekélyek. Hosszú távon azonban elkerülhetetlennek tűnik a társadalom szekularizálásának előrehaladása. Ezt a folyamatot erősíti majd az urbanizáció, a tömegfogyasztás, az oktatás javulása, a nyugati kultúra befolyása és a lengyelek civilizációs fejlődése. Csökkenni fog a tekintélyuralmi attitűdök társadalmi hatóköre és lassan meggyökereznek a társadalmi tudatban a nyílt magatartások és a konfliktusok megoldásának demokratikus eljárásai.

A társadalmi konfliktusokat egyre gyakrabban fogják tárgyalásos úton megoldani, jelentősen visszaszorulnak a közélet anarchikus vonásai és az anarchikus csoportok jelentéktelenekké válnak.

(c) Veszélyek

A társadalmi struktúra modernizálásának fő akadálya a mezőgazdasági lobby befolyásának növekedése lehet. Ez a lobby a hagyományos gazdálkodást vámokkal és dotációval kívánja megvédeni, befolyása lassíthatja a mezőgazdaság átalakulását és késleltetheti az egész társadalom és gazdaság modernizálását.

A modernizációs folyamatot gátolhatja a kisstilű oktatáspolitika. A költségvetési eszközök jelenlegi elosztása az oktatás és a tudomány állandó visszafejlődését jelenti, ami csökkenti az ország fejlődési lehetőségeit. Ha ezen a területen nem történik lényeges változás a közeljövőben, akkor Lengyelországnak szembe kell néznie a szakképzett munkaerő hiányából eredő fejlődési korláttal; ez szokásos jelenség a „harmadik világ" országaiban.

6.3. A politikai színtér stabilizálása

(a) Előfeltételek

- A társadalmi struktúra változása.
- A követelőző magatartások körének szűkülése.
- A tekintélyuralmi attitűdök csökkenése.
- Az állami struktúrák demokratizálása.
- A „Szolidaritás mítoszának" összeomlása és a szakszervezetek jelentőségének csökkenése.

(b) A változások forgatókönyve

A társadalom strukturális változásai és a tudat átalakulása a politika színterén is kifejeződnek. Azok a politikai csoportok, amelyek tevékenységüket a múltra hivatkozásra alapozzák, továbbá a nacionalista és klerikális csoportok fokozatosan el fognak tűnni.

Az Európa felé nyitott pártok fontossága nőni fog, mivel a társadalom nagy csoportjainak az érdekeit fejezik ki. A szakszervezetek szerepe a privatizáció előrehaladtával és a gazdaság szerkezeti átalakulásával visszaesik, ahogy ez a nyugati államokban is történt, illetve – különösen a nagyvállalatoknál – a munkavállalók helyi védelmére fog korlátozódni. „Civilizált" szakszervezetek jönnek létre, amelyek nemcsak az alkalmazottak fizetésével és munkafeltételeivel törődnek, hanem a vállalat profitjával és a munkahelyek megőrzésével is. A politikai pártok hátterében különböző nyomást gyakorló csoportok formálódnak, például a vállalkozók szervezetei az iparban, a bankokban és a biztosításban.

Erősödik az állam szerkezete és a közigazgatás. Világosan elhatárolják a hatásköröket a központi és a helyi államigazgatás között. A regionális struktúrák az állam egységének fenntartása mellett alakulnak ki. A végrehajtó hatalom erős elnöki jogkörön és az elnök által kinevezett, a parlament által ellenőrzött kormányon nyugszik.

Megerősödnek a területi önkormányzati struktúrák, állandóan nő a helyi hatóságokba vetett bizalom és erősödik a meggyőződés, hogy saját helyzetének javítása mindenkitől cselekvést követel anélkül, hogy az állam segítségére várna.

Az új választási törvény hozzájárulhat a lengyel politikai színtér kikristályosodásához, ideológiai nézetek és/vagy gazdasági érdekek alapján. Konszolidálódnak a hasonló nézetet valló politikai pártok és csoportok, amelyek között nincs kibékíthetetlen ellentét. A választási siker érdekében az egy táborba tartozó pártoknak a vetélkedést a kompromisszumok keresésével kell kiegészíteniük. A jobb- illetve baloldalon a hasonló, de ideológiailag antagonisztikus képződmények között választási szövetségek alakulnak, amelyek azután tartós megegyezésekké válhatnak. Ez – még 2000 előtt – a baloldalon egy erős szociáldemokrata párt, a jobboldalon pedig egy nemzeti-katolikus ideológiájú konzervatív párt kialakulásához fog vezetni. A politikai színteret egy erős parasztpárt és egy centrista liberál-demokrata párt egészíti ki. Ebben a környezetben, amely a politikai színtér körülbelül 75%-át foghatja át, viszonylag könnyűvé válik egy stabil többségi kormány megalakítása, amelyet a két domináns párt valamelyike hozna létre, kiegészítve a liberálisokkal, vagy a parasztpártiakkal. A parlamenti–kormányzati hatalom és az erős miniszterelnöki funkció 2005 körül hasonlóvá teszi a lengyel helyzetet a mai németországihoz. Egy ilyen demokratikus fejlődési forgatókönyv megvalósulása nagyon valószínű. Erre lehet következtetni a legtöbb baloldali és liberális orientáltságú pártvezető véleményéből is.

(c) Veszélyek

A baloldali és/vagy populista csoportok választási győzelme jelentősen akadályozhatja a politikai reformok előrehaladását. Egyes pártprogramok az állam közvetlen beavatkozását követelik: árellenőrzés, protekcionizmus, az adósságok elengedése és dotációk nyújtása a veszteséges állami vállalatok és a gyenge mezőgazdaság számára, korlátlan pénzkibocsátás és olcsó hitelek. Ezek lennének – szerintük – a recesszió leküzdésének eszközei. Óriási szociális kiadásokat is terveznek. Neves közgazdászok szerint ezek a tervek tönkretennék a gazdaságot, az eddigi eredményeket is, és hiperinflációt okoznának.

Ha nem javul a gazdasági helyzet és a politikai destabilizáció jelei mutatkoznak (például olyanok, amelyek lehetetlenné teszik a szilárd parlamenti többség kialakítását), akkor lehet hogy hosszabb-rövidebb időre feladásra kerül a parlamenti demokrácia és a két alábbi forgatókönyv egyike valósul meg.

A tekintélyuralmi forgatókönyv

Lelassulhat a lengyel politikai élet további fejlődése. A társadalom nagyobb csoportjai parlamenti képviselet nélkül maradnak és a parlamenten kívül lesznek kénytelenek nézeteiket kifejteni. Az erős ellenzék létrejötte szükségessé teszi a politikai élet adminisztratív korrekcióját. A politikai fejlődés természetes folyamatának mesterséges behatárolása ezért kezdetben korlátozni fogja a parlament képviseleti jellegét. Azután a politikai élet anarchizálódik. Ebben az öngerjesztő folyamatban a populista nézeteket is fel fogják használni. Ez a reformfolyamatok folytatása és az anarchiával fenyegetett állam alapvető érdekeinek védelmében a demokratikus szabadságjogok korlátozását vonja maga után. Ezért az állam valamilyen tekintélyuralmi formát ölt, korlátozva a parlament hatalmát (például elnöki rendszer, amely a reformokat támogató – nem pártokból álló – blokkra és az egyház presztízsére támaszkodik). A jobboldali orientációjú politikai erők ilyen fejlődést képzelnek el. Csökkenteni kívánják a parlament szerepét.

A parlamenten kívüli ellenzék forgatókönyve

Egyes politikai csoportok képviselőinek nézete szerint Lengyelországban létrejöttek a feltételek egy ún. „mexikói" politikai rendszer létrehozására, ami az oligarchia uralmát jelenti, fenntartva a demokrácia látszatát. Ennek a forgatókönyvnek a megvalósítását a lengyel gazdaság elmaradottsága, az erős középosztály hiánya, a nagy vagyoni differenciáltság, a széleskörű szegénység és a társadalom egy kis részének irritáló gazdagsága teszi valószínűvé. Mexikóhoz hasonlóan a hatalmat a régi csoport fogja gyakorolni, amely – tekintet nélkül a pártok megoszlására és versengésükre a politikai tisztségekért –, csak saját érdekeit követi. A pártok mesterséges képződmények maradnak, amelyeket – a belső megosztottságok miatt – felülről hoznak létre, szélesebb társadalmi háttér nélkül. Az ilyen rendszer valójában csak egy „poszt-Szolidaritás" táborra vagy az elnöki táborra támaszkodna. A hatalmi elit átveszi és monopolizálja az államhatalmat, a külföldi segítséget és a tömegkommunikációt. Ezért a jelenlegi uralmi csoporton kívül senkinek sem lenne elegendő eszköze és lehetősége egyenlő esélyű választási küzdelemre. Egyetlen parlamenti vagy azon kívüli ellenzéki pártnak sem lenne megfelelő információja, sem eszköze tanulmányok vagy elemzések elkészítésére, sem lehetősége arra, hogy a tömegkommunikációban megfelelelően kifejthesse alternatív gazdasági és szociálpolitikáját. Ebben a helyzetben Lengyelországban olyan tekintélyuralmi elnöki rendszer jönne létre, amelyben az elnök a végrehajtó hatalom feje. Az események ilyen fordulatát főleg olyan – a jelenlegi hatalmi rendszeren kívüli – csoportok vezetői hangoztatják, akik Lech Walesaval szembeszállnak.

V. TUDOMÁNY, OKTATÁS, TECHNIKA

1. Bevezető megjegyzések. Az örökség

A posztszocialista átmenetben a központilag irányított tervgazdaságokra jellemző vertikális struktúra helyett a horizontálisak kapnak elsődleges fontosságot. Utóbbiakban a piacok játszák a vezető szerepet, az erőforrások elosztásában pedig a verseny válik dominánssá. Az új struktúrák a gazdasági növekedés kedvező feltételeinek kialakulásához vezetnek, és ezzel elnyerik a társadalom támogatását. Ebben a folyamatban különlegesen fontos szerep jut az oktatás, a felsőoktatás, a tudomány és a technika rendszerében végrehajtandó változásoknak.

Az utóbbi 30 évben viszonylag nagy összegeket juttattak a lengyel tudománynak és műszaki fejlesztésnek. Ez a terület alapvetően jó irányba, bár a rendszer korlátai által meghatározott különleges feltételek között fejlődött. Igen intenzív kutatás folyt a hadiipar, a haditechnika területén.

A lengyel tudomány viszonylag jó helyet foglalt el a nemzetközi rangsorban. 1984-ben például 5524 szabadalmat jegyeztek be Lengyelországban és ezzel az ország a 19. helyre került a világranglistán, megelőzve olyan országokat, mint Finnország, Norvégia, Ausztria, Hollandia, Magyarország, Mexikó, Argentína, Görögország, India, Belgium és Írország. A tudományos publikációk számát tekintve 1981 és 1985 között Lengyelország a 11. helyen volt a vegyészetben, a 13.-on a fizikában és a matematikában, a 25.-en a természettudományokban. A nemzetközi együttműködést tekintve Lengyelország a 13. helyen állt, megelőzve például Brazíliát, Magyarországot, Norvégiát, Kínát, Jugoszláviát, Görögországot, Ausztriát és az USA-t.

A lengyel tudományos kutatás helyzete, a tudomány és a technika struktúrája természetesen alkalmazkodott a túlcentralizált tervgazdasághoz, továbbá a KGST-n belüli munkamegosztáshoz, aminek egyik célja az volt, hogy a partnereket függő helyzetbe hozza egymással és főként a tudományos-katonai komplexum egészével.

A tudományra fordított kiadások az egy főre jutó GDP-hez viszonyítva magasak voltak a 80-as években olyan országokhoz képest, mint Görögország, Spanyolország, Portugália. A 10 000 főre jutó kutatók száma is nagyobb volt, mint az említett országokban. Az ország tudományos kapacitásának jelentős része nem volt megfelelően kihasználva.

2. Tudomány és kutatás

2.1. A jelenlegi helyzet

Az Állami Tudományos Tanács a legfontosabb állami szerv a tudomány és a technika területén. Viszonylag új intézmény, 1991 januárjában hozták létre. Feladatai elsősorban:

– a tudományos kutatás és fejlesztés (K+F) fejlődési irányainak meghatározása figyelemmel a kultúra és a civilizáció, valamint a gazdaság helyzetére és igényeire;

– az állami költségvetés tudományra vonatkozó részének kidolgozása;

– a tudomány pénzügyi támogatására vonatkozó kritériumok és eljárások meghatározása, valamint az utóbbiak tényleges irányítása.

Lengyelországban jelenleg háromféle, a tudománnyal és műszaki fejlesztéssel foglalkozó szervezetrendszer létezik, amelyeket még az 1950-es években hoztak létre:

– a Lengyel Tudományos Akadémia kutatási egységei;

– az egyes ágazati minisztériumok kutatási és fejlesztő egységei: kutatóintézetek, kutatási és fejlesztési központok és ún. központi laboratóriumok stb.;

– az egyetemek és más felsőoktatási intézmények.

Ezen intézmények, alárendelt egységeikkel együtt (pl. könyvtárak, tudományos levéltárak, tudományos, technikai és gazdasági információs, valamint műszaki fejlesztési központok stb.), a tudományos és műszaki fejlődést szolgálják.

A fenti szférában (az egyetemi oktatást is beleértve) a foglalkoztatottak összlétszáma körülbelül 200 000 fő, ami az állami szektor teljes létszámának 3%-a. A fenti létszámnak mintegy 30%-a, azaz 60 000 fő, kutatómunkát végez (lásd a 23. táblázatot).

Az előző rendszerben a tudományos és műszaki fejlesztési tevékenység eredményei lényegében ingyen álltak a felhasználó rendelkezésére, ezért a költségeket közvetlenül az állam finanszírozta. A hatékonyságot kizárólag az intézmények saját jelentései alapján, valamint a gazdasági egységek nem mérhető véleményéből lehetett megítélni. Mennyiségi mérőszám csak az eladott szabadalmak és publikációk száma lehetett (lásd a 24. táblázatot).

A lengyel tudományos és műszaki fejlesztési alrendszer összehasonlítása a fejlett országok hasonló szervezeteivel kritikusan mutatja be a lengyel tudomány két jelenségét:

– egyetemi státust adnak olyan 4–5 éves tanítási idejű felsőoktatási intézményeknek, ahol nem folyik tudományos kutatás;

– egymástól elválasztva működnek egyfelől az egyetemek, másfelől a Lengyel Tudományos Akadémia, valamint a minisztériumok intézetei.

Ennek a helyzetnek vannak előnyei és hátrányai. A Lengyel Tudományos Akadémia intézetei intenzívebb alapkutatást végeznek, ami kétségtelen előny. Ezt alátámasztja a kutatási intézmények minőségi kategóriákba sorolása is (lásd a 25. táblázatot).

A lengyel tudomány és oktatás jelenlegi struktúrájának hátrányai:

– nehézkes a személyzet mobilitása;

– az egyetemi kutatások hatékonysága és az oktatás színvonala alacsony;

– az akadémiai intézetek eltávolodtak a tudományos és műszaki fejlesztési alrendszer természetes piacaitól.

Önálló akadémiai intézetek létezését indokolhatja az, hogy összes kutatásaik költségeit az állami költségvetés fedezi. Ha azonban a kutatások egy részét közvetlenül az

ipar finanszírozza,[9] akkor akadémiai intézetként fenntartása megkérdőjelezhető. Némelyiknek szorosabban kellene a műszaki kutatásokhoz kapcsolódnia és ágazati intézetté kellene válnia. Ezek a nagy vállalatokkal együttműködve és azok igényei alapján dolgoznának, míg az alapkutatásokat az egyetemekhez kellene kapcsolni. Az egyetemi oktatói kar egyébként is megerősítést igényel: a hallgatói létszám várhatóan emelkedik, az átképzés tömegessé válik.

2.2. Az átalakulás eredményei

A tudomány a recesszió által leginkább sújtott ágazatok egyike. Az eddigi folyamatokat a következők jellemzik:

– a piaci mechanizmus bevezetése;
– az alkalmazkodás és a hatékonyság elvének alkalmazása a döntési folyamatokban;
– a tudományos és műszaki fejlesztésre fordított erőforrások radikális csökkenése;
– a korlátozott eszközök racionális felhasználása érdekében az Állami Tudományos Tanács létrehozása.

Az eddigi következmények a tudományos és műszaki fejlesztés terén:

– a foglalkoztatás visszaesett, főleg az ágazati intézményekben (az egyetemeken ugyanakkor kissé nőtt a foglalkoztatottság – kb. évi 1,5%-kal –, míg az Akadémián nem változott a foglalkoztatottak száma);
– az erőforrások korlátozottsága miatt csökkent az alap- és alkalmazott kutatások köre és mélysége;[10]
– súlyos helyzetet teremtett a laboratóriumi berendezések hiánya (a szűkös költségvetési forrásokat inkább fizetésekre, mint felszerelésre és beruházásra fordították);[11]
– csökkent a tudományos munka anyagi vonzereje;
– az „agyelszívás" (brain drain) egyre nagyobb veszélyt jelent;
– átmenetileg visszaesett az új doktorátusok és habilitációk száma;[12]
– csökkent a publikációk száma, az idézettség csak jelentéktelen mértékben.[13]

Az átalakulás első három éve tehát abszolút visszaesést jelentett a lengyel tudomány számára. Ez tükröződik a csökkenő erőforrásokban és foglalkoztatottságban, a kisebb nemzetközi tevékenységben. (1990-ben például Lengyelország a 30. helyre került a kül-

[9] 1992-ben a nem költségvetési finanszírozás a költségvetésinek majdnem 40%-át tette ki.

[10] 1989 és 1992 között észrevehetően csökkent a publikációk száma, néhol a csökkenés 70%-ot is elért.

[11] 1992-ben a kutatási felszerelés avulása a következő volt: összesen 71,6%, a tudományban és műszaki fejlesztésben 80,3%, a kutató és fejlesztő egységekben 80,3%, az akadémiai egységeknél 92,4%, az ágazati, illetve minisztériumi egységeknél 76,5%, a kisegítő és szolgáltató egységeknél 17,7% és az oktatás-nevelésben 63,3%.

[12] 1990, 1991 és 1992. években az újonnan megszerzett Ph.D.-k száma 2324, 1500 és 1800 volt, míg a habilitációké ugyanezen években 973, 593 és 1031.

[13] Lengyelország részesedése a nemzetközi adatbázisokban (beleértve a lengyel szerzők hazai és külföldi írásait) az egyik lehetséges jelzőszáma a lengyelek nemzetközi tudományhoz való hozzájárulásának. Az elemzések azt mutatják, hogy 1980 után sok területen csökkent a lengyel szerzők publikációinak száma. A CASEARCH-ben (vegyészet) a lengyel részesedés, amely 2% felett volt 1980-ban, az évek során 1,17%-ra csökkent; az INSPEC-ben (fizika) 1,7%-ról 1,17%-ra, vagy a COMPEMDEX-ben (gépészet) 1,45%-ról 0,71%-ra. 1992-ben a lengyel részesedés a matematikában (MATHSCI) 2,54%, valamint a mezőgazdaságban (AGRIS és CAB kivonatok) 1,85% volt. Az interdiszciplináris SCISEARCH adatbázisban (tudományos idézettségi index), amely a tudomány egész területére kiterjed, a részesedés 1980 és 1992 között ennél kisebb mértékben csökkent, jóllehet az adatbázisban szereplő lengyel folyóiratok száma ebben az időszakban 27-ről 13-ra esett vissza.

földön regisztrált szabadalmak tekintetében, 1984-ben még a 19. helyen volt.) A tudományos és műszaki fejlesztési kiadások a GDP 0,6%-ára csökkentek; ez az érték jelenleg a legalacsonyabb a közepes fejlettségi színvonalon vagy az e fölött elhelyezkedő országok között.

A kutatók két csoportra oszthatók. Az aktívabb (nem feltétlenül fiatalabb) csoporthoz tartozók tevékenységüket a jelenlegi helyzethez igazították, hatékonyabban dolgoznak, mint régebben, és ezáltal az átlagosnál lényegesen magasabb keresethez jutnak. A másik csoport (nem feltétlenül az idősebbek, és sok köztük a fiatal nő) fizetése alacsony és ez a minimumra csökkenti alkotó tevékenységüket. Ez a jelenlegi alapjuttatási rendszer közvetlen következménye. A kutatógárda cserélődésének jelenlegi rendszere semmilyen lényeges változást nem ígér a kutatásban alkalmazott passzívabb csoport részére.

A lengyel tudományra nézve az egyik legnagyobb veszély az „agyak" elszívása külföldre, és az országon belül más foglalkozásokba. Ha nem lenne külföldi és belföldi „agyelszívás", a tudományos foglalkoztatottság 1991-ben körülbelül 25%-kal magasabb lehetett volna. A belső „agyelszívás" miatt nagyobbak a tudomány veszteségei, mint amit a kivándorlás okozott. Ez utóbbi mintegy 10%-kal csökkentette a tudományos kapacitást, míg a belső elvándorlás a jobban fizetett állásokba körülbelül 15%-os volt.

Az emberi erőforrások csökkenése több esetben a kutatási egységek megszüntetésének a következménye volt. A megmaradt intézményeket pedig az elöregedés sújtja. A fejlődés érdekében a tudományban és műszaki fejlesztésben jól kell felhasználni az idő próbáját kiállt és értékesnek bizonyult kutatók kapacitását.

2.3. A K+F rendszer belső viszonyai

Az alap- és alkalmazott kutatások alrendszerei közötti kapcsolat jellemző vonása a láncszerűen kiépült struktúra.

Az alkalmazott kutatás piacához tartozó „hátország" helyes működéséhez az szükséges, hogy túlkínálat jöjjön létre mind az alap-, mind az alkalmazott kutatások területén. Lengyelországban jelenleg az Állami Tudományos Tanács által szerződésben biztosított kutatásokon kívül nincs olyan mechanizmus, amely intenzívebbé tenné a kutatást, ha nagyobb kereslet jelentkeznék a kutatási eredmények iránt. A kutatás intenzitása és témái ugyanis a meglévő erőforrásokhoz és nem az eredmények iránti kereslethez igazodnak.

A tudományos és műszaki fejlesztési szektor eredményeinek piacán a helyzet a fejlődő országokéhoz hasonló. Ezek szerint:

1. korlátozott a kínálat, mert:
– az állami költségvetés deficitje a kutatás költségszintjét a GDP 0,6%-a alá szorítja;
– a kormány szívesebben fordítja a költségvetési eszközöket más célokra.

2. még nem jelent meg a valóságos piaci kereslet a hazai eredetű technológiai, technikai és szervezeti újítások iránt, mert:
– a magánszektor keresletét „kulcsrakész" újítások importjával elégítik ki, míg az állami szektor arra vár, hogy megteremtsék a privatizáció politikai feltételeit és csak ezután tesz lépéseket a világpiacon versenyképes technológiák megszerzésére;
– a külföldi vállalatok a piacokon rendszerint a külföldi tudományos és technológiai eredmények felhasználása révén szereznek előnyt;
– a beruházást a szabadalmak kidolgozásába és világpiaci eladásába nem tekintik jövedelmezőbbnek, mint más gazdasági beruházásokat.

A fenti jelenségek a tudományos-technológiai rendszer tartalékainak csökkenéséhez vezetnek. Ez a közeljövőben olyan helyzetet teremthet, hogy a gazdaság privatizációját követő keresletet a tudományos-technológiai rendszer nem fogja tudni megfelelően kielégíteni.

3. Technológia

3.1. Az újításoktól az új technológiákig

A műszaki és technológiai újítások jelenleg a gazdasági növekedés legfontosabb tényezői, a termelési folyamat új vagy módosított elemei, amelyek alkalmazása lényeges gazdasági vagy más előnnyel jár. A technológiai újítások bevezetésének közvetlen okai lehetnek:

– a kínálati oldal aktivizálódik – azaz vannak felhasználható kutatási eredmények;

– a keresleti oldal igénye – vagyis az ipar részéről valódi kereslet mutatkozik technológiai újítások iránt.

Befutott termékek esetében csak akkor van értelme technológiai változtatásoknak, ha a hazai piacra termelik őket és importot helyettesítenek. Helytelen az a Lengyelországban gyakran hallható vélemény, amely szerint a kevésbé fejlett termékek hazai piacának kiterjesztését a keleti piacok teszik majd lehetővé.

1981 és 1985 között pontosan 963 külföldi szabadalmat (licencet) vettek meg Lengyelországban. A következő öt évben (1986–1991) ennek mindössze 42%-át, azaz 404 szabadalmat vásároltak, az időszak utolsó éveiben egyre csökkenő számban (1990: 50, 1991: 49 és 1992: 40 vásárolt szabadalom).

A termékek világpiaci versenyképessége elsősorban a terméktervezésen (design) és a minőségen múlik. Ezek viszont a termelési technológiának és a termelési folyamat munkaszervezésének a függvényei, amelyek közül az érdekesebb megoldásokat szabadalmaztatják (lásd a 26. táblázatot). A „termelési találmányok" csökkenése nemzetközi méretekben is tapasztalható (lásd a 27. táblázatot).

A szabadalmak és védjegyek oltalma Lengyelországban viszonylag jól működik, bár a piacfigyelés feladata a szabadalom vagy védjegy tulajdonosára hárul. Olyan esetekben, amikor a szabadalmat nem adták meg vagy nem is kérték, a szerzők jogainak és javainak védelmét megnehezíti, sokszor gyakorlatilag lehetetlenné teszi a megfelelő szabályozás hiánya. Ez rendszerint a szellemi tulajdonjogok illegális felhasználásához, s ezért a hazai szerzők érdekeltségének csökkenéséhez vezetett.

Csak a legújabb időkben vezették be *a szellemi tulajdon védelmére vonatkozó új szabályokat*, ami megfordíthatja a fenti folyamatokat.

Pozitív változás Lengyelországban a különböző kiállítások és vásárok növekvő száma is. Új kiállítási és vásárközpontokat hoztak létre. Csak Varsóban 17 nemzetközi vásárt rendeztek 1993-ban, ezeket 1994-ben megismétlik, valamint 7 újat is rendeznek.

Fontos lépést tett a Business Foundation, amikor 1993. februárban kiadta az „Innováció, Kutatás és Fejlesztés" című kötetet, 550 tudományos intézmény 770 ajánlatával, az alap- és alkalmazott kutatások területén. Az egyetemi kutatócsoportok 90%-a, az akadémiai intézetek kutatócsoportjainak 65%-a, és az ágazati intézetek kutatóinak 70%-a tett ajánlatot.[14]

[14] *Innovation, Research and Development*, Business Foundation Co. Ltd., Warszawa, 1993.

3.2. A lengyel ipar műszaki színvonala

A lengyel ipar technológiai fejlettségére vonatkozó vélemények eléggé negatívak. Ezért is tekinthető meglepőnek, hogy a konvertibilis export 1989 óta megduplázódott. Külföldi szakértőket is meglep, amikor olyan lengyel cégekkel találkoznak, amelyeknek – az általuk alkalmazott pénzügyi elszámolások szerint – már régen csődbe kellett volna menniök. Ugyanakkor például az URSUS traktorgyárban, a fadromai rakodógépgyárban, vagy a Stalowa Wola-i szállítóberendezések gyárában a termelés technológiai színvonala világméretekben is a fejlettek közé számít.

A lengyel termelés nagyobb része azonban a termelési ciklus lefutó fázisához tartozó termékekből áll. Szükséges tehát a termékváltás felgyorsítása, továbbá a termelési költségek radikális csökkentése azoknál a termékeknél, amelyek előállítása szociális, honvédelmi vagy technológiai okokból nem állítható le.

Kevés új és modernizált termék jelenik meg. A helyzet javítása érdekében jelentős adókedvezményeket kellene nyújtani azon cégeknek, amelyek a termelésbe és a piacra világméretekben is újnak számító termékeket kívánnak bevezetni.

A lengyel iparszerkezet negatív vonása a hagyományos ágazatok nagy súlya (olyan ágazatoké, amelyek a fejlett országokban a kereslet hiánya miatt stagnálnak vagy éppen hanyatlanak). Ilyenek – többek között – a szénbányászat, a hajógyártás, a vasúti járműgyártás, a cementipar, az építési kerámia, a mezőgazdasági gépgyártás és a cukorgyártás. A lengyel iparban foglalkoztatottak körülbelül 12,5%-a dolgozik ezekben az ágazatokban. Ez azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak egynyolcadát olyan iparágak kötik le, amelyeket a legfejlettebb országokban mély recesszió sújt. Másrészt nagyon kicsi azoknak az iparágaknak a súlya, amelyek a fejlett országokban a legnagyobb dinamikájúak.

Ahhoz, hogy a lengyel ipari technológiák helyzetét értékelhessük, meg kell határozni a lengyel és a fejlettebb országok technológiái közötti rést. Az Akadémia „Lengyelország a 21. században" nevű bizottsága irányításával elvégzett tanulmányok eredményei szerint a lengyel termékek körülbelül 70%-a legalább 5 éves, és ezen belül körülbelül a fele több mint 10 éves elmaradást mutat.

A tanulmány 1990-ben készült és 142 termékre terjedt ki. A tanulmány szerint a világ technológiai színvonalához képest az átlagos lemaradás 4 év, a növényvédőszereknél 5 év, a félvezető elemeknél 5 év, a szerszámgépeknél 4 év, az elektromos gépeknél 3 év, az áramtermelő berendezéseknél 3 év. A japán termelési rendszerektől a lemaradás körülbelül 15–20 év.

A működő ipari robotok száma az ipari termelés műszaki fejlettségének egy másik alkalmas mérőszáma lehet (lásd a 28. táblázatot). Az ipari robotok számának növekedése más országokban gyorsabb volt, mint Lengyelországban (1988–1989-ben 1,25–1,85-szer gyorsabb), számuk a lengyel iparban nagyságrenddel kisebb.

A termelés egységnyi energiafogyasztása a termelési rendszer technológiai színvonalának egyik mérőszáma. Ez 3–4-szer magasabb volt Lengyelországban, mint a legfejlettebb országokban. 1988-ban megállapították, hogy a szilárd tüzelőanyagok aránya magasabb, mint a folyékonyaké, ami kedvezőtlen a környezetre. 1988-as adat szerint a 30 legnagyobb energiafogyasztó az összes belföldi fogyasztás 30%-át használta fel és ez az ipari felhasználás majdnem 50%-a volt. Ezeknél a vállalatoknál feltehetőleg lehetőség van az energiafogyasztás jelentős csökkentésére.

A lengyel termelés az állami iparban a világszínvonal alatt van. A kereskedelem liberalizálása lépés a nemzetköziesedés felé. Ez először az anyagok és a gépek könnyebb beszerezhetőségében mutatkozik meg. Elkerülhetetlen azonban a high-tech területeken

a szabadalmak vásárlása és a know-how megszerzése is. Az állami iparban ez lényeges késéssel fog bekövetkezni a magánszektorhoz képest.

Egy az 1988. évre vonatkozó jelentés szerint a lengyel termékeknek csak körülbelül 3,6%-a minősül high-tech terméknek, míg az EU átlagában ez a részarány több mint háromszoros, van olyan ország, ahol 5–6-szoros. Ez is alátámasztja a már említett húszéves lemaradást.

A lengyel iparágak hatékonyságát és újítókészségét az ágazatok sokszempontú rangsorolásával is értékelték. A felmérés célja elsősorban az exportban esélyes iparágak kiválasztása volt, ezért a következő három mutató kapta a legnagyobb súlyt:

– az export aránya a teljes termeléshez,
– az exportban elért átlagos ár (a termék egy tonnájára vetítve),
– az innovációs kiadások részaránya az eladási értékhez viszonyítva.

Ezek a mutatók összesen 0,4 értékű súlyt kaptak, míg a maradék 0,6 a többi, főleg pénzügyi természetű mutatóra jutott. Ennek alapján rangsorolhatók az állami ipar ágazatai és alágazatai az átlagos hatékonyság szerint, amely egyben jelzi vonzerejüket a fejlesztés szempontjából (lásd a 29. táblázatot).

Az ipari (al)ágazatok rangsora kapcsán a következők érdemelnek figyelmet:

– Előkelő helyezést értek el olyan iparágak, amelyeknek – legalábbis a közeljövőben és alapvető strukturális átalakulás nélkül – nincs esélyük exportsikerekre. Ilyenek például a dohánytermékek, az ipari automatizálás, az ékszerek, a borgyártás, az orvosi műszerek, a háztartási vegyicikkek ágazata. A hátrányos exporthelyzetet nagyrészt kompenzálják olyan gazdasági és különösen pénzügyi előnyök, amelyek azt támasztják alá, hogy strukturális átalakításuk gazdaságilag indokolt és hasznos, talán intenzívebb exportjuk is várható.

– Jelen vannak olyan iparágak, amelyek helyzete minden szempontból kedvezőnek tekinthető (ezüstáruk, gyógyszerek, áramátalakítók, felső- és alsóruházat).

– Az ipari átlagnál kevésbé hatékony ágak csoportjában is találhatók olyanok, amelyek erősen exportorientáltak és a sokszempontú listán egyéb mérőszámok alapján kerülnek hátrább: főleg pénzügyi okok miatt, vagy a magas energiafelhasználás, az alapanyagok nem megfelelő feldolgozottsága, esetleg az innovációk iránti érzéketlenségük miatt. Ebben a csoportban viszonylag nagy a hagyományos nehézipari ágazatok súlya; vállalataik nem eléggé versenyképesek és hatékonyak ahhoz, hogy helytálljanak a külföldi termékekkel szemben (nagy „energiafalók" és a termelésükhöz képest túl sok embert foglalkoztatnak).

A potenciális esélyek alapján a közeljövőben a legígéretesebb export-iparágak az alábbiak: ezüst, nagy- és kisfeszültségű áramátalakítók, ékszerek, agyag- és porcelánipar, nem elektronikus mérőberendezések, felső- és alsóruházat, rézipar, repülőgépipar, hajóépítés és javítás, szőnyegek és más padlóburkolók, húsfeldolgozás, halfeldolgozás, műszerek, kénipar, műanyagfeldolgozó gépek, kötöttáruk és harisnyák.

Nagyarányú műszaki rekonstrukció és sikeres termékválaszték-átalakítás után a következő iparágaknak is van bizonyos esélyük: ipari automatizáció (különösen a specializált), adatfeldolgozó gépek gyártása (nyugati partnerekkel történő kooperációban és specializált termékek alapján), orvosi és állatorvosi berendezések, növényvédő szerek, professzionális adatfeldolgozó berendezések, könnyűipari gépek és berendezések. Elsősorban az olyan külföldi részesedésű kisvállalatok törhetnek előre, amelyekben a külföldi partner új technológiákat tud meghonosítani (pl. integrált rendszerű számítógépek, speciális vegyipari termékek).

A technológiai megújulás a *magánszektorban* minden bizonnyal gyorsabb lesz. A

lengyel magánszektor négy különböző eredetű csoportból áll. Az elsőhöz az 1970-es évek fordulója idején külföldiként alapított vállalatok tartoznak. Ezek a lengyel ipar élvonalát képviselik, jól alkalmazkodnak mind a hazai, mind a külföldi környezethez. A másodikat az 1990 után alapított vállalatok képezik, amelyek a kereskedelemben felhalmozott tőke alapján jöttek létre. Kevés tapasztalatuk van a termelés szervezésében, de ezt kompenzálja piaci ismeretük, még a legtávolabbi országokban is. Újabb csoportot alkotnak a külföldi vállalatok telepei, illetve leányvállalatai. Szervezetük követi az anyavállalatét és rendszerint inkább a világpiachoz igazodnak, mint a hazai környezethez. Az utolsó csoport a privatizált állami vállalatokból áll, amelyek némileg eltérő vonásokkal rendelkeznek.

A különbségeik ellenére jelentős hasonlóság, hogy a legtöbb cég „zárt csomagban" vásárolja meg a külföldi technológiát. Az ismert cégek által gyártott technológiai berendezéseket tíz közül kilenc vállalat veszi meg. Nem érdekeltek az együttműködésben a hazai K+F egységekkel, mert azokat költségesnek és alkalmatlannak ítélik. Viszont közvetlen kapcsolatot teremtenek az ott dolgozó tehetséges személyekkel, konkrét megrendeléseket adnak nekik és megfizetik az eredményeket.

A hazai gyártásban a fokozatos nemzetköziesedés és „lengyelesedés" egyaránt megfigyelhető. A következő példák világosan illusztrálják ezeket a folyamatokat.

Kezdetben a Curtis International magáncégnél, amelyet 1992 júniusában helyeztek üzembe (Varsótól 150 km-re), a tévékészülékek gyártása teljesen az Otake-szabványok alapján folyt. Egy év múlva már az anyagok 80%-a lengyel eredetű volt garantált eredeti minőségben. Az említett tévékészülékekhez szükséges dobozok gyártása viszont példa arra, hogy egy cégnek milyen nehézségekkel kell szembenéznie az állami vállalatokhoz fűződő viszonyában. Eredetileg a dobozokat állami vállalatok gyártották, de egyikük sem fogadta el a Curtis azon javaslatát, hogy a költségek csökkentése és a folyamatos szállítás érdekében háromműszakos rendszerben működjenek. Ezért a Curtis saját üzemet épített, amely ma három műszakban dolgozik importált technológiai berendezésekkel és anyagokkal.

A FIAT autók gyártása, amely azután indult be, hogy a cég megvette a Bielsko-Biała-i gyárat, a külföldi technológiai folyamat nagyarányú „lengyelesedésére" lehet példa. A FIAT-nak a Cinquecento modell minőségére vonatkozó feltételei franchise-nek minősíthetők. A beszállításokat természetesen a megbízó dokumentációja szerint rendelik meg. A FIAT kikötései kemények: mint a termékek átvevője, azt kívánja, hogy a termelés igazgatási rendszere kompatibilis legyen saját modelljével. E követelménynek meg kell felelni ahhoz, hogy a lengyel autóipar megállja helyét a nemzetközi versenyben.

3.3. A lengyel ipar külkapcsolatai és az innováció

A külföldi szektor szerepe a lengyel iparban különös fontosságú (a gazdasági forgatókönyv szerint 2005-ig ez a szektor fogja képezni a bruttó tőke legalább 20%-át). Lengyelországnak két tényező egyidejű meglétére van szüksége ahhoz, hogy a gazdasági és kulturális elmaradottság ördögi körét áttörje: hozzájutás a termelés és a fogyasztás világszínvonalú technológiáihoz (azaz a megfelelő műszaki bázis) és olyan vállalkozók, akik képesek felismerni és felhasználni a világ műszaki változásaiban rejlő esélyeket.

Aligha feltételezhető, hogy Lengyelország a műszaki haladásban élenjáró országgá válik. A high-tech iparágakat Lengyelország nem képes modernizálni a nyugati cégek és technológiák hozzájárulása nélkül. Ez annak ellenére igaz, hogy ezeken a területeken

látszólag kedvező feltételekkel rendelkezik, fejlett K+F bázisok formájában. Ezek fejlesztését azonban elhanyagolták, s a fejlesztési lemaradást külső segítség nélkül egykönnyen nem lehet megszüntetni. A legkézenfekvőbb lehetőségnek az olyan specializált termékek gyártása ígérkezik, amelyek a világkereslet gyakran keletkező réseit töltenék be.

Nyitott gazdaság feltételei között és különösen recesszióban, a termelési kapacitások alacsony kihasználtsága mellett, *a lengyel ipar lehetőségei sokkal inkább az ipari potenciálkihasználás növelésén alapulnak.* Ez viszont a kereslettől, az áruértékesítés lehetőségeitől függ. A hazai piac alacsony kereslete mellett ezért fontos mutató az export aránya a teljes termeléshez képest (lásd a 30. táblázatot).

Az elsődleges ágazatok (nyersanyagok természetes és újrafeldolgozott állapotban, félig feldolgozott közbenső anyagok) a legnagyobb exportintenzitásúak között szerepelnek. Az EK-piacok megnyitása után ezeknél volt a legnagyobb exportnövekedés. Exportjuk meghaladta a termelésük 30%-át (amit az irodalom az „exportorientált ágazatok" alsó határának tekint); ezek az ágazatok ugyanakkor a lengyel ipari termelésnek csak mindössze 23,5%-át adták. A lengyel ipar tehát kevéssé exportorientált, ami a recesszió következményeit a hazai piacon még érezhetőbbé teszi. Az export aránya a termeléshez képest egyes ágazatokban jelentősen csökkent az 1989. évi színvonalhoz képest, így a részarány jelenlegi szintje alacsonyabb, mint a lengyel piac megnyitása előtt volt. Ez az ipari automatizálásra, lábbelire, gyógyszerekre, elektronikai termékekre stb. vonatkozik. Valószínű, hogy *ezekben az ágazatokban kihasználatlan exportkapacitások léteznek, amelyek – feltéve, hogy a választék megváltozik – az exportnövekedés szempontjából ígéretesek lehetnek.*

Az EU-n kívüli importtól leginkább függő termékcsoportok kétharmada ipari fogyasztási cikkekből áll. Ebből következik, hogy az ipari eredetű fogyasztási cikkeknek van a legnagyobb potenciális exportlehetőségük. Ezek azok a termékek, ahol a technológiai rés a legkevésbé érzékelhető, vagy a legkisebb költséggel kiküszöbölhető. Egy ilyen exportmodell elfogadása azonban a lengyel termékek elemzett piacain igényel liberalizálást, mert jelenleg magas mennyiségi és vámkorlátozások sújtják őket (textiláruk, lábbeli stb.). Az EU-országok importjától függő iparágak csak kis részét (16,4%-át) adják a teljes lengyel ipari termelésnek. Ez is mutatja, hogy milyen rosszul illeszkedik a lengyel ipar szerkezete az EU-országokba irányuló export követelményeihez.

4. Oktatás

4.1. Az oktatási rendszer

A szocialista oktatási rendszert a specializált szakoktatás túlsúlya jellemezte. A középfokú általános oktatás elterjesztését célzó változások ellenére a gimnáziumi tanulók aránya az összes középfokú oktatásban részesülő fiatalnak csak 25%-a. További 34% középfokú szakiskolába jár, míg 41% olyan szakképzésben vesz részt, ami nem ad középiskolai képesítést. A közeli évekre a rendszer reformját tervezik, amitől a gimnáziumi tanulók számának jelentős növekedése várható.

Kedvezőtlenek egyes korcsoportok oktatási mutatószámai is. Míg a 7–14 évesek 98%-a, a 15–18 évesek 80%-a vesz részt az oktatásban, addig a 19–24 éveseknek mindössze 15%-a. Az oktatásra fordított kiadások Lengyelországban alacsonyabbak, mint más or-

országokban: 1987-ben a bruttó nemzeti jövedelemnek mindössze 4,4%-át költötték ilyen célra, 1992-ben pedig csak 4,2%-ot.

Általános és megalapozott vélemény, hogy Lengyelországban a tudományos és az oktatási intézmények és alkalmazottaik anyagi helyzete rossz. Az érintett személyek, különösen a tanárok, a helyzetet drámainak tartják.

A legjobb tanárok és kutatók, valamint egyetemi oktatók eltávozása erről a területről elsősorban az országos átlagnál kb. 20%-kal alacsonyabb fizetések következménye. Az egyetemi tanárok fizetése az országos átlagfizetés szintjén van. A kiegészítő jövedelmek megszerzése az oktatók figyelmét az oktatás helyett más tevékenységek felé tereli, ami rontja az oktatás minőségét.

A tudományos fokozattól, beosztástól függő legmagasabb oktatói fizetés a legalacsonyabbhoz viszonyítva kb. 2,4-szeres volt 1990-ben, ami azt mutatja, hogy az egyetemi (tudományos) dolgozók fizetési rendszere nem éppen ösztönző. Más országokban az egyetemi oktatók fizetési skálája – a fokozatoktól és a beosztástól függően – sokkal szélesebb, mint Lengyelországban.

Az *egyetem* az utolsó láncszem az államilag finanszírozott és – elvileg – szabadon hozzáférhető oktatási rendszerben. A rendszerbe való visszatérés, továbbképzés vagy átképzés végett elenyésző és teljességgel elégtelen ahhoz képest, ami kívánatos lenne egy jól működő munkaerőpiac esetén.

Lengyelországban jelenleg (1993. november) 127 felsőoktatási intézmény van. Közülük 11 egyetem, 33 műszaki, 9 mezőgazdasági, 9 közgazdasági, 10 pedagógiai és 12 orvosi oktatási intézmény.

Az összes felsőoktatási intézményben közel félmillió diák tanul, ebből 25% humán tudományokat, 23% műszaki tudományokat, 12% közgazdaságtant, 10% matematikát és természettudományokat, 9% orvostudományt, 9% jogot és 5% mezőgazdasági tudományokat hallgat.

A 10 000 főre jutó egyetemi hallgatók száma a fejlett országokban több mint 200, Lengyelországban megközelíti a 160-at. Ez az arány hasonlít a mexikóihoz vagy chileihez, de alacsonyabb, mint Egyiptomban, Peruban vagy Portugáliában.

A lengyel felsőoktatás struktúrája közelebb áll a nyugati, mint a többi közép- és kelet-európai országokéhoz. Nyugat-Európában az egzakt és a természettudományok részaránya jelentős, és ez döntő hatással van a modern technológiák fejlesztésére. A humán tudományok oktatása ugyanakkor kevésbé kiterjedt Lengyelországban, mint nyugaton.

Az egyetemi hallgatók számának növekedése az utóbbi években megfelelő volt, évi 7,4%; gondot okoz a fiatal oktatók számának csökkenése (lásd a 31. és 32. táblázatokat).

1992-ben a diplomát szerzők aránya a hallgatók számához képest 8,1 volt (1991-ben 7,4), míg 10 000 lakosra 16 új diploma jutott (az előző évben 14,6). Ezek alacsony értékek, különösen, ha meggondoljuk, hogy 1989-ben ez az utóbbi mutatószám még 29 volt.

A lengyel oktatási rendszer jellemző vonásait a következőkben lehetne összefoglalni:

– nincsenek lényeges különbségek a felsőfokú oktatási lépcsők között: az egyetemi tanulmányok időtartama legtöbbször 5 év;

– a megszerzett címek, diplomák érvényességi ideje korlátlan;

– az érvényesség független a megszerzés helyétől és módjától.

A gazdaságilag fejlett országokban:

– különböző diplomafokozatok rövidebb tanulmányi idővel is megszerezhetők (például az egyetemi tanulmányok két éve után is), mert az oktatásban több oklevélkibocsátó szint létezik;

– a munkaerőpiacon az idő múlásával a diplomák elvesztik értéküket, ezért a diplomások tudásukat tanfolyamokon fejlesztik tovább (posztgraduális képzés);
– a diploma értéke az általa adott fokozattól vagy címtől, továbbá a kibocsátó intézmény (egyetem) hírnevétől (az ottani oktatás minőségétől) is függ.

Lengyelországban differenciáltabb értékelést kellene bevezetni a diplomákat kibocsátó intézmények szerint, és figyelembe kellene venni a megszerzés óta eltelt időt is.

Az utóbbi években a lengyel egyetemek nagymértékű autonómiára tettek szert, ami elősegíti, hogy belső mechanizmusukat a piacgazdaság feltételeihez igazítsák.

4.2. Az egyetemi képzés minőségi kérdései

A lengyel műszaki egyetemek minőségének értékelése során kitűnt, hogy a legjobb a wrocławi műszaki egyetem. Ez a II. világháború után alapított egyetem a háború előtt Lvovban (Lemberg, ma Ukrajna) működött egyetem utóda. Sok az alacsony színvonalú egyetem. Lengyelországban még mindig várat magára az egyetemi reform és az a „fájdalmas" feladat, hogy eltávolítsák az oktatói karból azokat, akik nem tudják követni a szakmai változásokat. Nekik más foglalkozásokban kell állást találniuk.

Az egyetemeket az általuk nyújtott oktatás milyensége alapján kell megítélni; minősítő elem az is, hogy mennyire lehet a ma nagyrabecsült „oktatás a kutatáson keresztül" elvet alkalmazni. A hallgatók akkor vehetnek közvetlenül részt a kutatásokban, ha folyik az egyetemen kutatás, van hozzá megfelelő személyzet és megfelelő felszerelés. A fejlett országok egyetemein sokkal több kutatás folyik, mint Lengyelországban. Egy-egy oktatási intézmény fontos értékelési ismérve, hogy tanterve és specializációs irányai mennyire egyeznek meg az alap- és alkalmazott kutatások legújabb irányzataival és a szélesen értelmezett gyakorlattal. Az alapkutatások tekintetében a lengyel helyzet nem rossz. A laboratóriumok helyzete azonban kifejezetten kedvezőtlen: hiányoznak a modern eszközök, a legfejlettebb számítógépek és gyakran az alapanyagok is. Már jeleztük, hogy a kutatási eszközök több mint 70%-a elavult (amortizálódott).

Az egyetemi oktatás rendszerének szintén a szabadpiac elvei alapján kellene működnie. A lengyel egyetemek azonban még nem eléggé felkészültek erre. Az akadályozó tényezők közül a legfontosabb, hogy
– túl sok az alulfizetett és nem megfelelően képzett oktató;
– nem kielégítő az oktatás és a kutatás hatékonysága és színvonala.

A lengyel oktatási és kutatási szektorban még csak összefüggés sincs az intézmények támogatása és a tudományos kutatás és oktatás színvonala, sem pedig a tudományos kutatás finanszírozásának mértéke és az egyetemi szektor gazdasági hatékonysága között.

4.3. Az oktatás és a munkaerőpiac

Lengyelországban jelenleg nem nagy az egyetemi tanulmányok megkezdése iránti érdeklődés. A jövedelemstruktúra változása miatt azonban egyes tudományágak népszerűsége rohamosan emelkedik (jogtudomány, közgazdaságtan, orvostudomány).

Az egyetemek alapvető problémája jelenleg az, hogy kapacitásaikat hogyan igazítsák a munkaerő- (és a kutatási) piac jövőbeni igényeihez. Ezt elsősorban olyan „visszacsatolási" mechanizmus biztosíthatja, amilyen a fejlett országokban működik, és amely „automatikusan" összekapcsolná az oktatási rendszert a gazdasági növekedéssel.

Ha többen és magasabb színvonalon végeznek egyetemet – különösen azokon a területeken, amelyekre a gazdaságnak elsősorban van szüksége – akkor az oktatás közvetlenül hozzájárul a gazdasági növekedéshez. A gazdasági növekedés viszont lehetővé teszi az egyetemi és kutatóintézeti oktatás és kutatás támogatását és közvetlen finanszírozását, valamint pótlólagos keresletet is támaszt a magasan képzett munkaerő iránt.

A visszacsatolási mechanizmuson belül figyelembe kell venni az alábbi tényezőket:

– az egyetemi tanulmányok időtartama (ez magában foglalja azt is, hogy a beiskolázási számok növelését megelőzően kell gondoskodni az oktatói személyzet megfelelő bővítéséről; a szükséges előretartás általában 5 év);

– a demográfiai helyzet, ezen belül a lakosság elöregedése;

– a munkaerőpiaci kereslet szerkezetének változása általában, és különösen a magasan képzett szakemberek tekintetében;

– a növekvő kereslet a speciális szolgáltatásokat nyújtó személyek és az új foglalkozásokat gyakorló személyek iránt;

– a magasan képzett személyek elvándorlása (amit fokozhat az Európával való gazdasági és politikai integráció előrehaladása);

– hatékony mechanizmus létrehozásának lehetősége, amelynek segítségével az egyetemi kapacitások és tananyagok szerkezete a munkaerőpiac keresleti szerkezetéhez igazodhat.

Az elemzések azt mutatják, hogy a felsőoktatás nagyarányú fejlesztése hozzájárulhat a gazdasági növekedést akadályozó korlátok eltávolításához és javíthatja az ország versenyképességét a világpiacon. Vagy fordítva: a felsőoktatás megfelelő fejlesztésének elmaradása gátolja a régebben végzett személyek „visszatérését" tudásuk felfrissítése végett, ami végül is az elavult tudású, magasan képzett munkaerő körében növeli a munkanélküliséget.

Az egyetemi oktatásban az ország gazdasági potenciáljához képest mutatkozó tanári felesleg csak látszat, hacsak nem adjuk fel a hazai tudományos kutatást és külföldi technológiák vásárlására rendezkedünk be. Írország és Portugália is védekezik az ilyen tendenciák ellen.

A fejlett országokhoz viszonyítva Lengyelországban túl alacsony a gimnáziumba és túl magas a specializált szakiskolába járók aránya. Az utóbbiakból kikerülők egy jelentős része a munkanélküliek számát gyarapítja. A középfokú oktatás reformját ma és még több éven át a jó tanárok hiánya korlátozza.

5. Tudomány, oktatás és technológia; fejlesztési forgatókönyv

Az 50-es évek végéig Nyugat-Európában az állami tudománypolitika a támogatások meghatározására és a tudomány autonómiájának garantálására szorítkozott. Kidolgozott tudománypolitika érvényesült a hadi és az ehhez kapcsolódó műszaki tudományok terén. Ez a kutatások finanszírozásában aránytalanságokat okozott (a nukleáris fizika és a vegyészet igen nagy összegeket kapott) és a közvélemény által helytelenített fontossági sorrendet alakított ki az egyes tudományágak között.

A 60-as évek fordulóján, az első „szputnyik" sikere után a nyugat-európai tudománypolitika – mintegy a szovjet mintát követve – kezdett átterjedni a civil területekre

is. (Kétségtelen, hogy a Szovjetunió volt az első állam, amely kiemelten kezelte a tudományt és oktatást.) Kialakult az a felfogás, hogy a magas tudományos színvonal hozza létre a gazdasági növekedés motorjaként a nagyszámú újítást. A tudomány finanszírozása és fejlesztése az állami költségvetésből az általános gazdasági növekedés egyik fontos gerjesztő eleme volt, egyes tudományágakban jó eredményeket hozott és még ma is a tudományirányítás egyik eszköze. A 70-es években – egyebek mellett a pénzügyi nehézségek hatására – nagy súlyt kapott a gazdasági hatékonyság elemzése a tudománypolitikában is. A központi finanszírozást részben felváltotta a vevő és eladó közötti kapcsolat. A megrendelő konkrét eredmények elérésére köt szerződést és döntő befolyása van a kutatásra (elsősorban az alkalmazott kutatásra) fordított pénzek elosztására. Prioritást kaptak a biológiai, az ökológiai és a társadalomtudományok. Az új finanszírozási rendszer azokban a tudományágakban bizonyult eredményesnek, ahol nagy kihasználatlan tartalékok és egyúttal értékes alapkutatási eredmények álltak rendelkezésre.

Az alapkutatásnak juttatott pénzek csökkenése, a tudományos közösségek elválasztása az állami hatóságoktól, a multinacionális vállalatok növekvő versenye a világpiacon, valamint a gazdasági növekedés további lassulása a 80-as években azt eredményezte, hogy a tudománypolitikában a kétféle finanszírozási rendszer pozitív elemeinek kombinációja alakult ki.

Ez egyúttal azt a felismerést is tükrözte, hogy a tudomány és a technika stratégiai tényezők a nemzetközi versenyben.

Az alap- és alkalmazott kutatás prioritásai áthelyeződtek olyan területekre, amelyek radikális újításokkal kecsegtettek: számítógép-tudomány, elektronika, biotechnika, robotok, orvosi berendezések és új szerkezeti anyagok. Az újításorientáltság különösen jól érvényesül a tudomány és technika olyan területein, ahol az ötlet és alkalmazása közötti időszak viszonylag rövid. A gyorsasághoz többek között a következőkre van szükség: szorosabb kapcsolat a kutatóhely (az egyetem) és az ipar között (ami a kutatók, s ezáltal az egyetemet végzettek szaktudását mélyíti el); jártasság a kis- és középvállalatok szükségleteihez igazodó technológiák kidolgozásában; a szakmai képzés színvonalának emelése.

A hosszú távú tudományos és műszaki fejlesztési politika megfogalmazásához a különböző típusú tudománypolitikai és tudományfinanszírozási elvek kombinációját szükséges alkalmazni. A prioritások meghatározása kétségkívül kompromisszum a tudományos közösség autonómiája, az állam és a kultúra folyamatos fejlődésének szükségletei, valamint a gyors gazdasági növekedés érdekei között és bizonyosra vehető, hogy a kompromisszumok kialakulásának folyamata nincs híján a konfliktusok keletkezésének.

Lengyelországban a műszaki fejlesztés prioritásairól folytatott vitákban számos eltérő javaslatot fogalmaztak meg. Fontos fórumok a következő technológiák finanszírozását tartják érdemesnek:

– az alapvető és széles körben alkalmazható, továbbá az export növelését biztosító technológiák;

– olyan technológiák, amelyek csak kevéssé maradnak el a világszínvonaltól és amelyek viszonylag jó pénzügyi helyzetben lévő és megfelelő felszereléssel rendelkező K+F egységekben fejleszthetők;

– számottevő külföldi támogatással vagy külföldi partnerek együttműködésével fejleszthető technológiák;

– a piaci réseket kihasználó félkész- vagy késztermékek előállítását szolgáló technológiák;

– intermedier technológiák (Schumacher értelmezése szerint), amelyek szintje igazodik a lengyel társadalom befogadókészségéhez.

Meghatározhatók emellett olyan általános célok is, amelyekhez indokolt prioritásokat rendelni. Ilyen célok lehetnek például:

– a termelési struktúra javítása, a high-tech ágazatok súlyának növelése, az ipari termelés energiafelhasználásának fajlagos csökkentése, az energiahordozók struktúrájának javítása (a szén arányának csökkentése), továbbá a környezetvédelem, a társadalom egészségi állapotának javítása, a kulturális örökség védelme stb.

A tudomány szerepéről a lengyel társadalomban (a hatalmi elit köreiben is) olyan nézetek uralkodnak, amilyenek Nyugat-Európában a 60-as évekig voltak jellemzőek. Csak elszórtan, főleg a magánszektorban terjednek a 70-es éveket idéző nyugati nézetek. Mindamellett a lengyel gazdaság legutóbbi négy évének elemzése, különösen az 1992–1993-as éveké, alátámaszthatja azt a hipotézist, hogy az alkalmazkodási folyamatot a külső társadalmi-gazdasági környezet és az ország valóságos belső mechanizmusai uralják, nem pedig a „helyes" átmenetre vonatkozó elképzelések.

A lengyel gazdaság – némileg önkényesen – négy részre osztható: (a) amelyet nem szükséges a közeljövőben szerkezetileg átalakítani, vagy ahol ez a közelmúltban sikeresen megtörtént; (b) a gazdaságnak az a része, amely strukturális átalakításra szorul, de nagy a valószínűsége, hogy egy ilyen átalakítás sikeres lesz; (c) ahol számos okból jelentősebb átalakításra nem számíthatunk; és végül (d) amely nem járul hozzá a GDP termeléséhez (ennek mértéke kifejezhető például az állóeszközök könyv szerinti és piaci értéke közötti különbséggel). Minden stratégiának arra kell irányulnia, hogy a gazdaságban az (a)-hoz tartozó – külföldi és hazai – nagyvállalatok legyenek uralkodók, amit az biztosítana, hogy a jelenlegi (b) részhez tartozó egységek minél gyorsabban az (a) részhez csatlakoznának.

A sikeres és sikerre törő vállalkozásoktól lehet elvárni, hogy új termékek és szolgáltatások tervezésére, termelésére és értékesítésére koncentrálnak. Ebben a saját kutatási bázisukra és kisebb dinamikus cégek K+F eredményeire támaszkodnának. Az ipar egy részének nemzetköziesedésével megjelenhetnek a nagy multinacionális vállalatok leányvállalatainak lengyel kutatóközpontjai is. Ezek nemcsak a lengyel vállalatokat szolgálnák ki, hanem a világpiacot is.

A lengyel IBM talán ilyen fejlődés egyik előfutárának tekinthető. Ezt a vállalatot azzal a szándékkal alapították, hogy – kihasználva a lengyel elektronikus adatfeldolgozók szakértelmét – olyan programokat dolgozzon ki, amelyeket mind az IBM, mind pedig világszerte megtalálható leányvállalatai használnak majd fel.

Tért nyerhetnek a javakat előállító és szolgáltató kisvállalatok és olyan dinamikus közvetítő vállalatok, amelyek különböző érdekeket hoznak össze a műszaki fejlődés következtében előálló lehetőségek kihasználására. Fontos szerepet játszhat továbbá a kockázati tőke, amely a fejlesztési folyamat egyes fázisai között igyekszik profitra szert tenni. Kapcsolata a tehetséges feltalálókkal megteremtheti a technológiai transzfer Lengyelországban teljesen új formáját. Kis, újításokra hajlamos üzemekben high-tech termelést hozhat létre, amelyet – ha sikeres – a piacon már bevezetett nagyvállalatok is átvehetnek.

Létre fog jönni (s ebben állami segítségre számítani lehet) Lengyelország tudományos és műszaki információs hálózata is, hasonlóan a javak és szolgáltatások kereskedelmi információs hálózataihoz.

A lengyel versenyképesség fő tényezője még jó néhány évig a viszonylag alacsony (termékegységre jutó) munkabér lesz. Az ebből származó előny leginkább azokban a munkaintenzív ágazatokban használható ki, ahol viszonylag magas a hozzáadott érték. Lengyelország különösen hatékony és versenyképes lehet a kissorozatú, komoly kutatási

eredményeket megtestesítő és képzett munkaerőt igénylő áruk piacán, például a gyógyszeripari anyagok, a laboratóriumi és mérőberendezések, a szerszámok, mérőműszerek és optikai termékek, az élelmiszerfeldolgozó ipar egyes alapanyagai, a magok és gyógyfüvek területén.

A III. fejezetben bemutatott növekedésorientált gazdasági forgatókönyv megvalósulását a tudomány–oktatás–technika területéről az alábbiakkal lehet előmozdítani.

– Olyan K+F intézményeket szabad központi forrásból finanszírozni, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a (b) csoportba tartozó (felzárkóztatható) nagyvállalatok fő tevékenységéhez. De csakis akkor, ha néhány éven belül helyt tudnak állni a technológiák piacán. Addig a K+F intézmény hiteleit garantáló testületnek azon – elsősorban állami – vállalatok képviselőiből kell állnia, amelyek érdekeltek a K+F intézmény működésében.

– Más K+F intézet költségvetési finanszírozását be kell szüntetni. Ez azzal jár, hogy az innovációk piacán csak a nyereségesek maradnak fenn.

– A lengyel egyetemek irányítási, kapacitás- és térbeli struktúráját Lengyelország 6–7 év múlva elérendő világpiaci pozíciójához és az ebből is következő munkaerőkereslethez kell igazítani.

– Az egyetemi intézetek tudományos és kísérleti felszereléseit az oktatói és kutatómunka szükségleteihez kell igazítani. Ennek során a lengyel technológiáknak a hazai (és később világ-)piacra való lehetséges bejutását is figyelembe kell venni. Szükséges meggyorsítani az akadémiai, a minisztériumi és az egyetemi intézetek önkéntes egyesüléseinek létrejöttét.

– A gyakorlatban is érvényesíteni kell azt az elvet, hogy az egyetemen az alkalmazottak egyidejűleg oktatnak és kutatnak is. Kutatást nem folytató felsőfokú oktatási intézményt csak az egyeteminél alacsonyabb státus illet meg.

– Növelni szükséges az egyetemi hallgatók számát, vizsgálni kell a gazdaságosság szempontjainak figyelembevétele mellett a tandíjfizetés bevezetésének lehetséges módozatait.

– Törvényt kell hozni, amely bizonyos idő elteltével korlátozza a szakmai diplomák érvényességét. A továbbképzés költsége rendszerint nem haladja meg egy rendes egyetemi hallgató teljes képzési költségének 30%-át. Ezt a hallgatónak kellene viselnie (ehhez hiteleket kaphat).

– Meg kell valósítani a gimnáziumi oktatásban résztvevők arányának jelentős növelését is, elsősorban jobb középiskolák létesítésével falun és a kisvárosokban.

VI. AZ ÁTALAKULÁS REGIONÁLIS DIMENZIÓJA

1. Demográfia

A lengyel lakosság többé-kevésbé egyenletesen helyezkedik el az ország területén; ez alól csak Felső-Szilézia kivétel Katowice vajdaságban, ahol az ország területének 2%-án lakik az összlakosság 10%-a. A legnagyobb város, Varsó, lakossága 1,7 millió, a második Łódź 1 millió lakossal.

A lakosság területi megoszlása az utóbbi évtizedekben stabil volt és valószínűleg az marad a jövőben is. A belső vándorlás, amely a 70-es években évi 900 000 fő és a 90-es években 550 000 fő volt, valószínűleg nem változik a következő időszakban, bár a gazdasági fellendülés növelheti a mobilitást. A vándorlás a legdinamikusabb városi központok felé tart.

A város/falu arány regionális eltérései is stabilak voltak. Az urbanizációs szint regionális különbségei a 3. ábrán láthatók.

A nemek szerinti összetétel helyenként szélsőséges. Az ország északkeleti területein például a nőtlen férfiak száma sokszorosa a hajadonokénak (némely helyen 7:1 arányt is elér), ami nyilvánvaló társadalmi következményekkel jár.

A lengyel lakosság kor szerinti összetétele régiónként kevésbé differenciált. A nyugati és északi régiók demográfiailag „fiatalabbak", azaz a termékeny korcsoportok aránya magas, az ennél idősebb korcsoportoké alacsony. A keleti és déli mezőgazdasági régiókban polarizált a kor szerinti összetétel.

2. A lengyel gazdaság regionális szerkezete

A regionális össztermék a regionális fejlődés általános szintjének fő mutatója. Sajnos a hivatalos statisztika nem tartalmazza a GDP-t regionális bontásban. Csak durva becslések állnak rendelkezésre, ezért csak megközelítő és statikus kép felvázolására szorítkozhatunk (lásd a 4. és 5. ábrát).

A lengyel gazdaság növekedési ütemét 2005-re évi 4,5%-ra becsülik. Egyes régiókban azonban ennél sokkal gyorsabb, másokban sokkal alacsonyabb lesz a növekedés üteme.

Az urbanizáció–iparosítás–jólét szerkezetét tekintve, a lengyel városi központok egyúttal az ipariak is. Az új folyamatok nem változtatták meg ezt a képet, sőt ellenkezőleg, az ipari szerkezet átalakulása az ipari termelés még nagyobb koncentrációját eredményezte a vezető régiókban. Az első 12 vajdaság kumulált részesedése az ipari termelésben az 1989. évi 58%-ról 1992-re 62,5%-ra nőtt. A 12 legkevésbé iparosított régió aránya stabil maradt: 5% (lásd a 33. táblázatot).

3. A munkaerőpiac

A munkaerőpiacon végbement változások a lengyel átalakulás egyik legjellemzőbb hatását mutatják, hiszen az elvesztett és az újonnan létrejövő munkahelyek száma általános gazdasági folyamatokat tükröz.

A foglalkoztatottak számának regionális változásait a következők jellemzik:

1. Azokban a régiókban volt a legnagyobb a foglalkoztatottság csökkenése, ahol nagy volt az állami mezőgazdasági vállalatokban alkalmazottak számaránya.
2. Az ország nyugati-középső része (Wielkopolska) állt leginkább ellen a foglalkoztatottság csökkenésének.
3. Ugyanez jellemzi a falusi, keleti régiókat.
4. A nagy városi ipari központok „közbenső módon" viselkedtek, vagy csak viszonylag kevés munkahelyet vesztettek.

A magánszektor többnyire a nagyvárosi központokkal rendelkező régiókban nyert teret: Varsó, Poznań, Łódź, Wrocław, Krakkó, Szczecin. Itt volt a legnagyobb az állami szektorban dolgozók számának csökkenése és a magánszektorban dolgozók létszámának növekedése. A falusi, elmaradott régiókban mindkét szférában csökkent a foglalkoztatottság.

A munkaerő képzettség szerinti összetétele három nagy régiócsoportra bontva jellemezhető:

– a nagyvárosi régiók,
– a falusi régiók, és
– az ipari régiók.

A nagyvárosok, elsősorban Varsó, Krakkó, Wrocław, Łódź és Gdańsk régióit az egyetemi és középfokú végzettségű dolgozók nagy aránya jellemzi.

A keleti és a központi régiók a „falusi" típusú képzettségösszetételt mutatják: itt a legnagyobb az elemi iskolai vagy annál is alacsonyabb képzettségűek aránya, ami a gazdaságilag aktív lakosság 50%-át is eléri. Még a varsói régióban is minden ötödik gazdaságilag aktív személy csupán elemi iskolai képzettséggel (vagy még azzal sem) rendelkezik (az országos átlag 34,1%).

A munkaerő regionális megoszlása képzettségi szint szerint szinte követi a felsőoktatás központjainak regionális eloszlását (lásd a 34. táblázatot).

Varsónak 26 egyetemi szintű oktatási intézménye van (az országos 127-ből), amelyek közül 7 nincs a kormánynak alárendelve (15 ilyen van az országban). Az egyetemeken vagy ezzel egyenértékű oktatási intézményekben tanító 7500 professzor 20%-a Varsóban van (az alacsonyabb szintű oktatók aránya Varsóban kisebb). Az összes egyetemi hallgató 18%-a Varsóban folytatja tanulmányait. A varsói egyetemi szintű oktatási intézmények előkelő helyet foglalnak el az országos rangsorban.

A lengyel tudomány az utóbbi években nagy veszteségeket szenvedett el. A hallgatók számának közel 25%-os növekedése ellenére az egyetemi személyzet csökkent. Drámaiak a változások a K+F szektor nem akadémiai és egyetemi foglalkoztatottai körében. A csökkenés majdnem 40%-os, ami minden régiót érint, a legjobban a łódzit.

A *munkanélküliségi ráta* erősen differenciált az egyes régiókban (6. ábra). Varsóban 12 munkanélküli jut egy állásajánlatra, de néhány keleti régióban ez az adat az ötszázat is meghaladja. Nyilvánvaló: a nagyváros (Łódź kivételével) viszonylag jobb helyzetben van, bár az egy állásajánlatra jutó munkanélküliek 50–70 közötti száma nem éppen a virulens városi munkaerőpiac jele. A łódzi régió az egy állásra jutó 192 munkanélküli jével azonos helyzetben van, mint a keleti elmaradott vidéki régiók és mint az ország északi része, ahol az állami mezőgazdaságban a legtöbb régi munkahely megszűnt.

4. A külföldi tőke és az új nemzetközi környezet

A külföldi beruházók kétféle régiót részesítenek előnyben: a nagyvárosi központokat, melyeknek jók a nemzetközi (légi) összeköttetései és telekommunikációs lehetőségei, továbbá jó életfeltételeket biztosítanak, valamint az ország nyugati részét. A nemzetközi tőke a nagy városi központokban, a német tőke az ország nyugati részében koncentrálódik. Az ország keleti felét a külföldi tőke elhanyagolja (bár itt is volt néhány közös beruházás, főleg az élelmiszeriparban) (lásd a 35. táblázatot).

Lengyelország nyugati és keleti határai igen különböző fejlettségű és civilizációval rendelkező területeket választanak el egymástól. Németország keleti részei sokkal fejlettebbek, mint a szomszédságukban fekvő lengyel régiók és ez a különbség csak nőni fog a belnémet különbségek kiegyenlítődésével. A kelet-lengyel régiók viszont – még ha figyelembe is vesszük viszonylagos fejletlenségüket – sokkal fejlettebbek és infrastruktúrával is jobban ellátottak, mint keleti szomszédai. Németország nem kevésbé vonzó a lengyel munkások számára, mint Lengyelország a keletről érkezőknek. A volt szovjet köztársaságokból származó kiskereskedők tömegei rossz minőségű, de olcsó áruikkal az utcákon, hasonlítanak azokhoz a lengyelekhez, akik négy–öt éve Németországban és más nyugati országokban keresték (keresik) a többletjövedelem megszerzésének lehetőségeit.

A keleti határon lévő lengyel területeknek sokkal kisebb esélyük van gazdasági és kulturális haladásra, mint azoknak, amelyek a nyugati övezetben vannak.

5. Közlekedési kapcsolatok Európával

Lengyelországnak viszonylag fejlett vasúti hálózata van, de rosszak az útjai. Mindamellett a vasút is modernizálásra szorul: növelni kell a sebességet és javítani a biztonságot. Ugyanez vonatkozik a fő állomások rakodóberendezéseire is.

A határátkelőhelyek a nemzetközi érintkezés fejlesztésének legkomolyabb akadályai a teher- és a személyszállításban egyaránt. Jelenleg 118 határátkelőhely van, de ebből csak harmincat használ évente több mint egy millió fő, és kilencet több mint öt millió. A listát ki kell egészíteni a varsói légikikötővel, ahol évi 1,8 millió utas fordul meg, ezek fele külföldi.

A nemzetközi személyszállítás előreláthatólag dinamikusan fog nőni a közeljövőben: 2000-ig elérheti a 300–350 milliós határforgalmat és utána ezen a szinten stabilizálódik. A határátkelőhelyek száma 260-ra nő, ebből 61 a keleti határon, 131 a délin és 39 a nyugatin. A legtöbb (174) közúti átkelőhely lesz.

6. A természeti környezet

Lengyelország Európa egyik legszennyezettebb országa. A szocialista iparosítás elhibázott stratégiája óriási környezeti problémákat idézett elő, amit a kormányok hosszú ideig elhanyagoltak.

A legrosszabb a helyzet Felső-Sziléziában. Itt a termelés 742-féle veszélyes szennyezőanyagot bocsát ki a környezetbe. Ez a régió „termeli" az összes ipari por 25%-át,

a gázok 28%-át, a tisztítatlan szennyvíz 25%-át és a szilárd ipari hulladék 57%-át. A régió – átlagát tekintve – 12-szeresen lépi túl az ökológiai normákat, de vannak olyan helyek is, ahol a túllépés 100–200-szoros. A zaj a régió helységeinek 72%-ában a norma felett van.

Más régió is van az országban, ahol a természeti környezet drámai módon veszélyeztetett. A Legnica közelében lévő rézbánya környéke, továbbá a Gdańsk melletti Puck-öböl a környezeti katasztrófához közeli állapotban van. Az ország dényugati sarkában lévő erdők elhalása előrehaladott.

Körülbelül egy millió ember él egészségtelen körülmények között. 27 olyan terület van, amelyet elszennyeződés veszélyeztet (7. ábra).

Vannak emellett az országban majdnem teljesen tiszta területek, amelyeket nem rontott meg az oktalan emberi tevékenység. Becslések szerint ilyen a lengyel terület 8,5%-a. Ezt is magában foglalva Lengyelország több mint egynegyede olyan természeti értéket képvisel, amilyennel Európának már nem sok területe rendelkezik. Ezek a még megrontatlan lengyel vidékek nagy területen tartják fenn az ökológiai egyensúlyt és a természetes környezet tartalékait alkotják.

7. Az átalakulás regionális lehetőségei

A lengyel térség hagyományos differenciáltságáról és a legújabb átalakulási folyamatokról rendelkezésre álló adatok kétségtelenül bizonyítják: *a lengyel gazdaságban és társadalomban végbemenő nagy változások ellenére az ország általános térbeli szerkezete stabil.* Úgy tűnik, a leginkább iparosított, a hagyományosan magas szinten urbanizált, infrastruktúrával is jól ellátott régiókat kevésbé terhelik az átalakulás negatívumai. Ezekben volt a privatizáció a leggyorsabb, képesek voltak új tőke bevonására, és megvédték pozícióikat az ország gazdaságában. Ennek eredményeképpen az ország regionális szerkezetét meghatározó hagyományos ipari–urbanizációs–infrastrukturális komplexum nem tűnt el, sőt megerősödött: *az erősek erősebbekké válnak, a gyengék továbbra is gyengék maradnak.*

A gazdasági és társadalmi struktúrákban érvényesülő polarizációs hatások a lengyel térségekben is megnyilvánulnak. Majdnem biztos, hogy a regionális különbségek a jövőben tovább nőnek.

Az átalakulás differenciálódását, a régiók alkalmazkodási képességét az alábbi szempontok szerint lehet elemezni:

1. *A gazdasági struktúra differenciáltsága.* Minél differenciáltabb a gazdasági struktúra, annál képzettebb a lakosság és annál magasabb a műszaki színvonal.

2. *Az általános gazdasági-társadalmi fejlettség.* Ez két különböző dimenziót foglal magában: (a) a falusi területek diszpreferálása a városokkal szemben és (b) az ország keleti területeinek diszpreferálása a nyugatiakkal szemben. Magában foglalja továbbá a vállalkozási kedv „regionális szellemét" és a munkalehetőségek mértékét.

3. *A tőke és az innovációk térbeli távolsága.* Számos lényeges tényezőről van itt szó: a nemzetközi légikikötő közelsége; a nyugati határ közelsége; a nagyvárosok közelsége. A tőke nemcsak külföldi tőkét jelent, hanem belföldi finanszírozási forrásokat is, bár a külföldi tőke beáramlása döntő fontosságú a lengyel gazdaság fejlődése szempontjából.

Összegezzük tehát az egyes régiók helyzetét három év változásai alapján. Ez egyben alkalmat ad a közeljövő esélyeinek felvázolására is.

1. Varsó, Poznań, Krakkó, Gdańsk és Wrocław, bizonyos fokig Szczecin, vezető szerepet játszanak az átalakulásban. A munkanélküliség alacsony, a munkaalkalom sokkal több mint máshol. A munkaerő jól képzett, az infrastruktúra viszonylag fejlett. Ezekben a városokban koncentrálódik a tudományos és az oktatási potenciál nagy része. Itt a leggyorsabb a privatizáció és a szolgáltató szektor növekedése, itt a legnagyobb mértékű a külföldi tőke beáramlása. Várható, hogy a növekedés üteme ezekben a régiókban jóval az átlag felett lesz. Az elemzésben átfogott időszakban elérheti az évi 10%-ot is, és a szolgáltató szektor gyarapodása lesz a leggyorsabb.

2. A régi ipari régiók: Felső-Szilézia (lásd a következő pontot), Łódź és Walbrzych. Łódźban a textilipar, a Walbrzych régióban a textilipar és a bányászat szolgáltatta a gazdasági bázist, ami most majdnem teljesen összeomlott. A hagyományos szovjet textilpiac lényegében megszűnt, a walbrzychi aknákból pedig szinte a teljes szénvagyont kitermelték már. A helyi munkaerő egyoldalú képzettsége, a szennyezett környezet, a lepusztult infrastruktúra és (Walbrzych esetében) a kimerített természeti erőforrások miatt nehéz dolog ígéretes stratégiákban gondolkodni. Egyes területeken a turizmus fejlesztése segítheti a helyi fejlődést.

3. Felső-Szilézia, mely hagyományosan több mint 20%-át adja az ország ipari termelésének, nagymértékű átalakítás kezdetén van és drámai módon nő a munkanélküliség. A szénbányászat, a régió legfontosabb ágazata, mély strukturális változásokon megy át, a nehézipar és vegyipar hanyatlik. Felső-Szilézia gazdasági profilja nem tartható fenn és a kilátások bizonytalanok. A környezet túlságosan szennyezett, a munkaerő egyoldalúan képzett, elavult és helyenként lepusztult az infrastruktúra. Ugyanakkor a munkanélküliség rátája a katowicei és a bielsko-białai vajdaságokban egyelőre még alacsony. Továbbá Felső-Szilézia vezet a privatizációban és a külföldi tőke bevonásában. A bielsko-białai vajdaságban van a legnagyobb külföldi beruházás: a FIAT, amely a következő években 2 milliárd USD-t tervez befektetni.

4. A közép-keleti régiók (Wielkopolska) és északi, valamint déli nyúlványaik már most is és a jövőben is az átalakulási folyamat legnagyobb kedvezményezettjei, az 1. pontban említett nagyvárosokkal együtt.

5. Az ország északkeleti része azon területek egyike, ahol az átalakulás késik, s ahol hosszú recesszióval kell számolni. Ezt a régiót fenyegeti legjobban a strukturális munkanélküliség. A mezőgazdaság gyenge, szegényes az állótőke-állomány, a munkaerő elöregedett és alacsony képzettségű.

6. Az ország délkeleti részén koncentrálódnak a „vállalat-városok": kohászati, hadiipari és szállítási iparágak, amelyek nehéz helyzetben vannak. Ennek fő oka a volt szovjet piac összeomlása, ahová a régió termelésének nagy része irányult. Itt koncentrálódtak a „kétlakiak" is, akik az ipari munka mellett mezőgazdasági kistermelést is folytattak. Őket bocsátották el legelőször az iparból, miközben a mezőgazdasági termelés önmagában csekély, nem elég a megélhetéshez.

7. Az ország északi és nyugati régióiban speciális a mezőgazdasági struktúra: itt volt a legmagasabb az állami és szövetkezeti gazdaságok aránya, földjük néhol meghaladta a művelt terület 50%-át is. Ezek a nagyüzemek összeomlottak, felajánlották őket privatizálásra, ami azonban lassú folyamat. A tengerparton fontos fejlesztési tényező lehet a turizmus. Ennek kedvező hatása azonban csak 5–10 km széles sávra szorítkozik, a multiplikátor-hatás pedig nem terjed ki a távolabbi hátországra.

8. A fenti általánosabb regionális szerkezeti problémákon túl specifikus fejlődési gondok is felmerülnek számos mikrorégióban, így a nyersanyagtermelő és feldolgozó központokban. Ezeket súlyosan fenyegeti az alacsony nyereség és a környezeti szennyezés.

8. Ajánlások

Az átalakulási időszakban erőtlen a regionális politika. Az 1990-ben hatalmat kapott helyi önkormányzatok nem tudnak meghatározó szereplővé válni. A területi szervezeteket általában nem tartják megfelelőnek az új gazdasági és politikai feltételek között. A vajdaság túl kicsi a központi kormány által tervezendő és végrehajtandó új típusú regionális politika megvalósításához.

A regionális politikának a gazdaság reformját kell elősegítenie. A gazdaság szektorális és regionális kérdéseit integrált módon kell megközelíteni. Eddig a két rendszert külön vizsgálták és „tervezték", ami gyenge és rossz hatékonyságú regionális politikát eredményezett. Az átalakulás sikere érdekében a szektorális és regionális integráció legyen a legfőbb elv mindenféle gazdaságpolitika és társadalompolitika számára.

Európa változásai megkövetelik, hogy újrafogalmazzuk a lengyel regionális politika stratégiai alternatíváit. Feltételezhető, hogy a német egyesítés Lengyelországot kevésbé versenyképes helyzetbe juttatja az észak–déli tengelyen: nagyobb forgalom halad át a keleti német tartományokon, amelyek máris jobban beépültek Nyugat-Európába, mint Lengyelország. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy nő Lengyelország potenciális tranzitszerepe.

Tovább kell ösztönözni és támogatni az „Eurorégió" kezdeményezéseket. Ez lehet az egyik legjobb módja, hogy megnyissuk az országot szomszédai előtt és kölcsönösen kedvező együttműködés alakuljon ki.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Régiótípusok az átalakulás folyamatában

Régiótípus	Régió	Társadalmi-gazdasági szerkezet	Fejlettségi szint	Tőke hozzáférhetősége
1. Az átalakulás fő húzóereje	Varsó, Poznań, Wrocław, Krakkó, Gdańsk	diverzifikált	magas	jó
2. Az átalakulásra jól felkészült	Bydgoszcz, Toruń, Szczecin, Gorzów, Zielona Góra, Kalisz, Opole, Bielsko-Biała, Lublin, Leszno, Elbląg	diverzifikált	közepes	jó
3. Struktúraváltás szükséges és lehetséges	Jelenia Góra, Legnica, Piła, Koszalin, Słupsk, Olsztyn, Tarnobrzeg, Tarnów, Kielce, Częstochowa, Białystok, Rzeszów, Płock	diverzifikált	közepes/ alacsony	rossz
4. Alapvető szerkezetátalakítást igényel, nehéz helyzetben van	Katowice, Łódź, Wałbrzych	egyfunkciós (ipari)	magas	jó/közepes
5. Rendelkezik némi fejlődési potenciállal	Suwałki, Ciechanów, Ostrołęka, Łomża, Biała-Podlaska, Chełm, Zamość, Przemyśl, Krosno	egyfunkciós (mezőgazdasági)	alacsony	rossz
6. Semleges, egyes szektorokban szerkezetátalakítás szükséges	Konin, Piotrków, Sieradz, Włocławek, Skierniewice, Radom, Nowy Sącz, Siedlce	diverzifikált	közepes	közepes

2. táblázat

A régióközi verseny példái

Piacok és termékek	Érintett EK régiók	Érintett közép- és kelet-európai régiók
Mezőgazdaság		
cukor	Dél-Franciaország	Cseh Köztársaság, Lengyelország
búza	Észak-Németország	Lengyelország
kecskesajt	Görögország, Dél-Olaszország	Bulgária
baromfi	Hollandia	Lengyelország, Dél-Magyarország
pirospaprika, olíva	Görögország	Bulgária, Magyarország
sör	Észak-Bajorország, Düsseldorf	Cseh Köztársaság
Ipar		
fa	Veneto, Detmold	Szibéria
textil	Kelet-Németország, Champagne, Ardennek, Toszkána, Kelet-Közép-Anglia	Lengyelország
vas, acél	Kelet-Németország, Arnsberg, Lorraine, Észak-Pas-de-Calais	Felső-Szilézia (Lengyelország)
autó	Észak-Spanyolország, Piedmont, Felső-Normandia, Franche-Compté, Dél-Nyugat-Anglia	Cseh Köztársaság

Forrás: W. Steinle: *Les défis pour la société européenne à l'aube de l'an 2000,* Conseil de l'Europe, 1993.

3. táblázat

Aktív és nem aktív korú népesség

Kategória	1980		1991	
	Népesség (ezer fő)	Részarány (%)	Népesség (ezer fő)	Részarány (%)
Munkaképes kor alatt	10 297	28,8	11 275	29,4
Munkaképes korban	21 211	59,4	22 055	57,6
Munkaképes kor felett	4 227	11,8	4 979	13,0
Összesen	35 735	100,0	38 309	100,0
Eltartott/kereső arány[1]	68,6		73,7	

[1]100 munkaképes korúra eső nem munkaképes korúak száma.

4. táblázat

A munkaképes korú lakosság létszáma és struktúrája

Korcsoport (év)	Összesen	Férfi	Nő	Városi	Falusi
			Ezer fő		
			1990		
15–24	5 375	2 750	2 625	3 342	2 033
25–44	11 912	5 996	5 916	7 813	4 099
45–59/64	6 470	3 535	2 935	4 078	2 392
Összesen	23 757	12 281	11 476	15 233	8 524
			2005		
15–24	6 147	3 136	3 011	4 035	2 112
25–44	10 808	5 471	5 337	7 147	3 661
45–59/64	9 182	4 802	4 380	6 217	2 965
Összesen	26 137	13 409	12 728	17 399	8 738
			Százalék		
			1990		
15–24	22,6	22,4	22,9	21,9	23,9
25–44	50,1	48,8	51,6	51,3	48,1
45–59/64	27,2	28,8	25,6	26,8	28,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
			2005		
15–24	23,5	23,4	23,7	23,2	24,2
25–44	41,4	40,8	41,9	41,1	41,9
45–59/64	35,1	35,8	34,4	35,7	33,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

5. táblázat

A foglalkoztatottak száma 1989–1992-ben (december 31-én)

Év	Összesen (ezer fő)	A tulajdon jellege szerint			
		állami		magán	
		ezer fő	%	ezer fő	%
1989	17 558,0	9277,8	52,8	8280,2	47,2
1990	16 474,0	8243,4	50,0	8230,6	50,0
1991	15 861,2	7052,1	44,5	8809,1	55,5
1992	15 494,5	6606,4	42,3	8888,1	57,7

6. táblázat

Gazdasági aktivitási ráták 1988-ban és 1992-ben

Kategória	Év	Összesen	Férfiak	Nők
Összesen	1988	65,1	74,3	57,0
	1992	61,4	69,9	53,7
Városok	1988	61,2	70,3	53,1
	1992	59,0	67,7	57,3
Falusi körzetek	1988	71,8	80,3	63,5
	1992	65,6	74,2	51,6

7. táblázat

Lengyelország társadalmi-szakmai struktúrája 1993-ban, és 2005-ben (%)

Társadalmi-szakmai kategóriák	1993	2005
Parasztgazdák	20	14
Vállalkozók	7	9
Vezető állásúak és értelmiségiek	6	10
Nem fizikai dolgozók	27	31
Fizikai dolgozók	40	36

8. táblázat

A főbb gazdasági mutatók alakulása 1989–1992-ben

Mutató	Előző év = 100			
	1989	1990	1991	1992
GDP	100,2	88,4	92,4	102,2
Ipari termelés	97,9	77,9	82,9	104,0
Mezőgazdasági termelés	100,9	99,7	106,8	87,2
Állótőkeképzés	97,6	89,9	95,9	100,7
Fogyasztás	104,9	84,6	98,6	105,0
Export	100,2	113,7	97,6	97,4
Import	101,5	82,1	137,8	113,9
Külföldi beruházás	n.a.	n.a.	185,0[a]	135,0[a]
Foglalkoztatott népesség (éves átlag)				
összesen	99,0	93,8	96,3	97,7
állami szektorban	n.a.	88,9	85,5	93,7
magánszektorban	n.a.	99,4	107,0	100,9
Infláció	332,0	586,0	170,3	143,0

[a]Durva becslés – pontos adat nincs.
n.a.: nincs adat.

9. táblázat

A Lengyelországba 1991–1993-ban beáramlott külföldi tőke származási hely szerint

Ország	Befektetett tőke (millió USD)
USA	873
Olaszország	215
Ausztria	135
Franciaország	132
Németország	126
Hollandia	85
Svédország	60
Nagy-Britannia	44
Svájc	40
Finnország	8

Forrás: *Polityka* 28, 1993. július 10.

10. táblázat

Az 1992-es év legnagyobb külföldi beruházásai Lengyelországban

Beruházó	Tevékenység jellege	Eddig beruházott összeg (millió USD)	Tervezett beruházandó összeg (millió USD)	Megjegyzés
FIAT (Olaszország)	személyautó	180	1800	Közös vállalkozás az FSM-mel Bielsko-Białában
International Paper Co. (USA)	papíráru	120	175	A kwidzyn-i papírgyár részényeinek 80%-a
Marriott	szálloda	120	0	
Polish–American Entrepreneurship Fund (USA)	tőkeinjekció a magánszektornak	114	29	Kooperáció 1700 magánvállalattal
Warimpex (Ausztria)	szállodák	100	80	
Curtis International (USA)	elektronika, építőipar	100	0	
Asea Brown Boveri (Svájc/Svédország)	energia	70	50	Közös vállalatok és részvényvásárlás
EBRD	bankrendszer, vállalati kooperáció	59,6	0	Közös vállalatok (pl. üveggyár Sandomierzben)
Chase Enterprise (USA)	bankszektor és tömegkommunikáció	48,5	10	Közös vállalkozások (pl. kábeltévé és Solidarity-Chase Bank)
Magán nyugdíjalapok (USA)	kooperáció lengyel partnerekkel	43	0	A Lengyel Magán Részvényalap társalapítója
Coca Cola (USA)	italok	42	200	
Verit Industries (USA)	szénkinyerés meddőhányókból	37	0	
Epstein Engineering/Golub Co. (USA)	építőipar és beruházástervezés	36	0	
Reingnes (Norvégia)	italok, csomagolás	36	100	

10. táblázat folytatása

Beruházó	Tevékenység jellege	Eddig beruházott összeg (millió USD)	Tervezett beruházandó összeg (millió USD)	Megjegyzés
Thomson (Franciaország)	elektronika	35	100	Közös vállalat a Polcolor-Piaseczno-val
Solco Basel (Svájc)	gyógyszergyártás	35	0	Gyógyszergyár Varsóban
Lucchini csoport (Olaszország)	kohászat	34,8	150	Közös vállalat a Huta Warszawaval
Peugeot (Franciaország)	személyautó	32	70	Közös vállalat az FSC Lublinnal
AT & T (USA)	távközlés	28	56	A Telfa, Bydgoszcz részvényeinek 80%-a

Forrás: *Gazeta Wyborcza,* 1993. február 10.

11. táblázat

A lengyel export relációs szerkezete folyó áron (%)

Termék	EK 12		Európai KGST		Egyéb országok	
	1989	1991	1989	1991	1989	1991
Ipar						
elektromechanika	14,8	44,3	56,0	28,3	29,2	27,5
fűtőanyag és energia	36,4	39,6	25,3	17,5	38,4	43,0
kohászat	55,6	67,2	12,0	5,4	32,5	27,4
vegyipar	29,5	39,5	33,4	26,2	36,9	34,2
bányászat	36,9	73,3	11,5	10,6	51,5	16,3
fa- és papíripar	60,4	76,2	6,1	1,4	33,5	22,5
könnyűipar	39,2	63,7	18,7	11,5	42,1	24,9
élelmiszeripar	57,8	64,0	5,0	10,0	37,2	25,9
Építőipar	13,0	57,8	53,5	25,0	33,5	17,2
Mezőgazdaság	68,0	66,9	17,1	19,2	14,9	14,0
Export összesen	32,1	55,6	34,8	16,8	33,1	27,6

Forrás: Krzysztof Marczewski: Külgazdasági kooperáció az átmenet időszakában. In: L. Zienkowski (szerk.): *Gospodarka polska w latach 1990–1992. Doswiadczenia i wnioski,* ZBSE GUS i PAN, Varsó, 1992, 118. old.

12. táblázat

GDP-termelés szektorok szerint 1989–1992-ben

Szektor	Részesedés a GDP-előállításból (%)[1]			
	1989	1990	1991	1992
Ipar	41,0	43,6		
		36,2	39,2	39,6
Építőipar	9,6	9,5		
		9,3	10,9	11,2
Mezőgazdaság	12,2	7,3		
		13,8	8,4	7,3
Egyéb	37,2	39,6		
		40,7	41,5	41,9

[1]Az 1989-es és a felső adatok 1990-re: 1985-ös változatlan áron; az alsó adatok 1990-re, valamint az 1991-es és 1992-es adatok: 1990-es változatlan áron.

Forrás: *Rocznik Statistyczny* (Statisztikai Évkönyv) 1992, 1993.

13. táblázat

A foglalkoztatás ágazati szerkezete 1990–1992-ben (éves átlag)

Év	Dolgozók összlétszáma (1000 fő)	Gazdasági szektor					
		ipar		építőipar		mezőgazdaság	
		1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
1990	16 511	4620	28,0	1243	7,5	4425	26,8
1991	15 601	4250	27,2	1116	7,2	4265	27,3
1992	14 974	3822	25,9	1066	7,1	4037	27,0

14. táblázat

Ipari foglalkoztatás ágazati bontásban

Ipari ágazatok	Foglalkoztatás összesen (1000 fő)			
	1989[a]	1990[a]	1991[b]	1992[b]
Szénbányászat	489,9	431,4	387,0	370,7
Energiatermelés	117,6	119,6	120,3	120,5
Acélgyártás	144,0	136,0	125,4	118,3
Gépgyártás	420,6	377,1	326,6	268,0
Elektromos és elektronikus berendezések gyártása	243,9	225,0	178,5	137,0
Műszergyártás	71,8	65,6	54,5	40,0
Közlekedési eszközök gyártása	322,2	296,1	254,1	220,8
Fafeldolgozás	165,2	141,2	142,4	128,7
Textilipar	321,8	285,9	221,2	174,1
Ruhaipar	179,8	153,8	158,5	135,9
Élelmiszeripar	410,6	400,4	466,9	384,8
Ipar összesen	4052,8	3680,5	3575,7	2918,7

[a]Állami, szövetkezeti, szakszervezeti tulajdonban lévő és más közintézményekben.

15. táblázat

Privatizációs típusok százalékos megoszlása ágazatok szerint 1990. augusztus 1. és 1992. március 31. között

Ágazat	Privatizáció típusa		
	részvénykibocsátás	felszámolás	eladás külső vásárlónak
Ipar	53,7	30,5	15,8
Építőipar	15,5	27,6	56,9
Mezőgazdaság	0,5	88,8	10,7
Erdőgazdaság	66,7	33,3	–
Közlekedés	12,2	73,2	14,6
Hírközlés	–	–	100,0
Kereskedelem	0,7	38,6	60,7
Egyéb	4,2	39,4	56,4
Együtt	27,2	40,9	31,4

16. táblázat

Az állami szektorban foglalkoztatottak részaránya a nemzetgazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának százalékában

Szektor	Részarány (%)				Különbség (százalékpont)
	1989	1990	1991	1992	1992–1989
Ipar	70,9	68,8	64,2	59,5	–11,4
Építőipar	62,6	57,9	40,5	28,1	–34,5
Mezőgazdaság	11,9	10,5	8,0	6,0	–5,9
Kereskedelem	27,9	17,8	11,7	9,3	–18,0
Együtt	52,8	50,0	44,5	42,3	–10,5

17. táblázat

A GDP és az állótőke alakulása 1992–2005-ben

Időszak	Éves növekedési ütem (%)					
	GDP	állóeszközök				
		összes	építmény			berendezés
			lakás	infrastruktúra	termelő	
2000/1992	4,2	2,7	4,7	5,3	0,6	3,1
2005/2000	4,9	4,8	5,9	7,1	–0,3	9,8
2005/1992	4,5	3,5	5,1	6,0	0,3	5,6

18. táblázat

A GDP felhasználása 1992–2005-ben (%)

Megnevezés	Megoszlás			Éves növekedési ütem			Index (1992 = 100)
	1992	2000	2005	2000/ 1992	2005/ 2000	2005/ 1992	
GDP	100,0	100,0	100,0	4,2	4,9	4,5	176,6
Bruttó állótőkeképződés	21,9	34,1	33,1	10,2	4,2	7,8	267,0
Személyes fogyasztás	60,3	52,0	52,7	2,3	5,2	3,4	154,4
Közületi fogyasztás	18,1	15,6	15,1	2,3	4,2	3,0	147,0
Export	24,5	33,8	42,1	8,5	9,6	8,9	303,9
Import	24,8	35,5	43,0	9,0	9,0	9,0	306,7
Az állótőkeképzés finanszírozása összesen	100,0	100,0	100,0	10,2	4,2	7,8	267,0
Amortizáció	27,0	38,5	57,5	15,2	13,0	14,3	568,7
Belföldi megtakarítás	73,8	60,4	40,2	7,4	–3,9	2,9	145,6
ebből: magánháztartások	32,4	46,5	43,3	15,3	2,7	10,3	356,3
Külföldi megtakarítás	–0,8	1,1	2,3				–796,5
ebből: közvetlen és portfolió beruházás	0,9	2,6	20,9	25,4	58,4	37,2	6106,9
Költségvetés (társadalombiztosítással együtt a GDP százalékában)							
Kiadás	47,6	42,6	44,5	2,8	5,8	3,9	165,1
Bevétel	41,1	38,8	41,1	3,5	6,0	4,5	176,6
Hiány	–6,5	–3,8	–3,4	–2,9	3,1	–0,6	92,3

19. táblázat

A lengyel külkereskedelem 1992–2005-ben (%)

A külkereskedelmi forgalom partnerek szerint	Megoszlás			Éves növekedési ütem			Index (1992 = 100)
	1992	2000	2005	2000/ 1992	2005/ 2000	2005/ 1992	
Export összesen	100,0	100,0	100,0	8,5	9,6	8,9	303,9
Európai Közösségbe	47,9	46,9	47,2	8,2	9,7	8,8	299,7
Közép-Európába	7,1	6,8	6,9	7,9	9,9	8,7	294,7
Kelet-Európába	14,8	15,2	14,6	8,9	8,7	8,8	299,3
Egyéb országokba	30,2	31,1	31,3	8,9	9,7	9,2	314,8
Import összesen	100,0	100,0	100,0	9,0	9,0	9,0	306,7

20: táblázat

A megelőző év értékelése (%)

Megelőző év	1975	1976	1980	1981	1982	1985
Jó	81	23	8	2	14	39
Rossz	1	37	78	86	49	9

Megelőző év	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Jó	23	12	39	32	11	7
Rossz	20	41	26	22	51	55

21. táblázat

A lengyel politikai színtér sémája 1993-ban

Párt neve	A preferált gazdaság típusa	A preferált állam jellege	Álláspont az Európai Unióhoz csatlakozással kapcsolatban	Politikai társadalomirányítási technika
Demokratikus Unió	mérsékelt állami beavatkozás	világi, az egyház szerepe mérsékelt	határozottan csatlakozás-párti	reformorientált csoportok szövetsége
Demokratikus Baloldali Szövetség	állami beavatkozás	határozottan világi	mérsékelten csatlakozás-párti	társadalmi megegyezés
Lengyel Parasztpárt	állami beavatkozás a mezőgazdaságban	világi, az egyház szerepe fontos	csatlakozás-ellenes	társadalmi megegyezés
Független Lengyelország Konföderációja	állami beavatkozás, populista nézetek	világi, az egyház szerepe mérsékelt	csatlakozás-ellenes	politikai tisztogatás a gazdaságban és a közéletben
Keresztény-Nemzeti Unió	állami beavatkozás	felekezeti–katolikus	csatlakozás-ellenes	politikai tisztogatás
Centrum-Szövetség	mérsékelten liberális	világi, az egyház szerepe fontos	mérsékelten csatlakozás-párti	politikai tisztogatás
Liberál-Demokratikus Kongresszus	határozottan liberális	világi	határozottan csatlakozás-párti	reformorientált csoportok szövetsége
Reformot Támogatók Párton Kívüli Blokkja	liberális	nem meghatározható	csatlakozás-párti	reformorientált csoportok szövetsége

22. táblázat

A lengyel és az európai szabályozások különbözősége

Pénzügyek és tőkepiac
Termékekre vonatkozó importkvóták A külföldi hitelfelvétel és hitelnyújtás korlátai A külföldi részesedésű társaságok tevékenységének korlátozása Külföldi biztosítók lengyel piacon történő megjelenésének tilalma Külföldiek földvásárlásának engedélyhez kötése Külföldi pénzek beváltási lehetőségének korlátai Külföldi banki műveletek kötelező felülvizsgálata a központi bank részéről
Munkaerőpiac
A munkavállalók érdekvédelmének hiánya tulajdonosváltáskor A munkanélküliség okai elleni fellépés kötelezettségének hiánya A férfiak és a nők egyenlő munkájáért egyenlő bért biztosító szabályozás hiánya A vállalati béralkuk szabályozásának hiánya Külföldiek szabad alkalmazásának hiánya
Polgári jogok
A büntetőjog túlzottan megtorló jellege A „társadalmilag veszélyes tevékenység" szubjektív kategóriájának alkalmazása A gazdasági bűncselekmény kommunista meghatározása A szellemi tulajdon védelmének gyengesége
Környezetvédelem
A megengedhető levegőszennyezés irreális normái A szennyező folyadékok kibocsátásának megengedett szintjei túl enyhék A szilárd hulladékok elhelyezése szabályozásának hiánya A beruházási létesítmények környezeti hatására vonatkozó jogi szabályozás hiánya A közérdekű tájékoztatás kötelezettségének hiánya a környezet állapotáról
Területi önkormányzat és területi tervezés
A községek alacsony részesedése a közkiadásokban A céltámogatások túl nagy aránya A területi tervezés hiánya Az ország régiókra bontásának hiánya
Terméknormák
A lengyel és az európai normák összehasonlító értékelésének hiánya

23. táblázat

Foglalkoztatottság a kutatás-fejlesztésben és a felsőoktatásban (1992)

Egységek típusa	Összesen	Ebből: kutatással foglalkozók			
		összesen	egyetemi tanár	docens	tanársegéd
Tudomány, technika, oktatás	198 741	63 202	10 091	3 823	49 288
Tudományos és műszaki fejlesztés	68 627	12 514	1 448	1 532	9 534
K+F egységek	65 137	12 416	1 438	1 522	9 456
akadémiai	9 202	4 020	673	596	2 751
ágazati	55 935	8 396	765	926	6 705
szolgáltató és segédegységek	3 490	98	10	10	78
Felsőoktatás	130 114	50 688	8 643	2 291	39 754

24. táblázat

A kutatás-fejlesztési tevékenység eredményei (1992)

Egységek típusa	Egységek	Bejegyzett		Publikációk	Egy kutatóra jutó publikáció
		szabadalmak	védjegyek		
	száma				
Tudomány, technika, oktatás	486	1798	488	56 643	0,90
Tudományos és műszaki fejlesztés	399	1012	344	17 389	1,40
K+F egységek	333	1012	344	17 850	1,44
akadémiai	81	83	17	7 199	1,79
ágazati	252	929	327	10 151	1,21
szolgáltató és segédegységek	56	0	0	39	0,39
Felsőoktatás	97	786	144	39 254	0,77

25. táblázat

Kutatási intézmények megoszlása minőségi kategóriák szerint (1992)

Kategóriák[1]	Akadémiai intézetek		Ágazati intézetek		Egyetemi intézetek		Összesen	
	száma	%	száma	%	száma	%	szám	%
A	61	74,4	59	24,7	119	22,2	239	27,8
B	15	18,2	83	34,7	178	33,1	276	32,3
C	3	3,7	61	25,5	155	28,9	219	25,5
D	3	3,7	36	15,1	85	15,8	124	14,5
Összesen	82	100,0	239	100,0	537	100,0	858	100,0

[1]A = legjobb, D = leggyengébb.

26. táblázat

Hazai találmányok és védjegyek száma

Kategóriák	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Bejegyzett találmányok	6198	5124	5294	4105	3389	2896
Elfogadott szabadalom és időleges oltalom	5736	3894	2854	3242	3418	3443
átalakítás	707	336	261	284	169	102
bevezetett találmányok	5702	3826	5794	3100	3268	3215
Bejegyzett hazai védjegyek	2523	2382	3109	2578	2451	2648
Elfogadott oltalom	1680	1355	1393	1694	1505	1433
Alkalmazotti találmányok						
bejegyzett (1000)	274	195	110	78	57	–
ténylegesen felhasznált (1000)	195	114	83	57	43	–

27. táblázat

Külföldön benyújtott lengyel találmányok száma

	1985	1989	1990	1991	1992
Bejegyzett találmányok	320	372	88	70	50
Elfogadott szabadalmak	226	190	126	150	103

28. táblázat

Használatban lévő robotok száma

Ország	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Franciaország				4 376	5 658	7 063			
Spanyolország	525	688	859	1 153	1 420	1 751			
Németország	6600	8800	12 400	14 900	17 700	22 395			
Olaszország	2600	4000	5 000	6 600	8 300	10 000			
Lengyelország				128	137	189	201	299	322

29. táblázat

A lengyel iparágak hatékonysági rangsora

Rangsor	Ipari ágazatok és alágazatok	Összes pontszám
1.	Gyógyszeripari termékek	134,9
2.	Dohányipar	125,0
3.	Ezüst	125,7
4.	Nagyfeszültségű elosztó és biztonsági berendezések	123,7
5.	Vegyipari gépek és berendezések	121,0
6.	Ékszerek és aranytermékek	103,8
7.	Ipari automatizálás	103,6
8.	Alkohol és szeszesital	99,9
9.	Alacsonyfeszültségű elosztó és biztonsági berendezések	99,4
10.	Vasúti járműipar	96,0
11.	Asztali porcelán	90,6
12.	Rézipar	90,1
13.	Nyomdaipar és kiadványkészítés	87,9
14.	Belső égésű motorok	84,4
15.	Söripar	80,3
16.	Gőzkazán	78,2
17.	Festék- és lakkipar	73,7
18.	Boripar	70,6
19.	Nem elektronikus mérőberendezések	68,3
20.	Telekommunikációs berendezések	67,7
21.	Háztartási fémeszközök	65,5
22.	Elektrotechnikai porcelán	63,5
23.	Fafeldolgozó gépek	63,1
24.	Hangszer és hangfelvétel-készítő ipar	63,1
25.	Ruházat és alsóruházat	62,6
26.	Repülőgépipar	61,5
27.	Orvosi berendezések	60,6
28.	Elektromos forgógépek	59,3
29.	Hajójavítás	58,0
30.	Élelmiszer-ipari gépek és berendezések	57,3
31.	Bányagépek és berendezések	56,6
32.	Kristályüvegipar	56,2
33.	Fémforgácsoló gépek	56,1
34.	Kozmetikai termékek	55,7
35.	Cukoripar	55,0
36.	Ásványfeldolgozó gépek és berendezések	54,5
37.	Szintetikus festékek	54,2
38.	Szigetelt vezetékek és kábelek	53,4
39.	Szőnyegek és egyéb padlóburkolók	53,1
40.	Egyéb (másutt nem szereplő) ruházati ipar	52,0
41.	Húsfeldolgozás és konzerválás	50,0
42.	Élelmiszer-sűrítmények	49,8
43.	Elektrotechnikai termékek	49,4
44.	Növényvédő szerek	48,6
45.	Asztali üvegáru	48,0
46.	Daruk és szállítószalagok	47,7
47.	Halfeldolgozás és konzerválás	46,8
48.	Tojás és baromfi	46,8
49.	Gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, konzerválás	46,1
50.	Nemez és szövetek	45,4

30. táblázat

Az ipari ágazatok exportnyereségessége

Iparágak (termékcsoportok)	Világpiaci részarány	Export részarány az értékesítésből	Tőke- és munka-termelékenység[1]
1. Kokszolás	10,0	39,8	0,62
2. Kőszén	7,0	25,2	0,67
3. Tojás, baromfi	6,5	21,6	0,86
4. Rézkohászat	5,0	~ 40	1,28
5. Gördülőanyag	5,0	38,6	0,64
6. Porcelánáru	4,0	107	0,47
7. Hajógyártás	3,0	52,2	–0,30
8. Kábelek és vezetékek	3,0	34,7	0,48
9. Üveg konténerek	2,5	40,1	0,88
10. Kén	2,0	88,5	0,85
11. Technikai üveg	2,0	66,6	0,55
12. Gyümölcs és zöldség	2,0	63,1	0,30
13. Cukor	2,0	19,6	0,37
14. Fémszerkezetek	1,5	36,7	0,97
15. Kereskedelmi berendezés	1,5	62,9	0,84
16. Ásványi műtrágyák	1,5	25,0	0,37
17. Burgonya	1,0	31,3	0,59
18. Élesztő és szesz	1,0	1,6	1,19
19. Tej és tejtermék	1,0	16,6	0,82
20. Selyem	1,0	11,4	0,30
21. Kemény szálasanyagok	1,0	47,8	0,24
22. Gyapjú	1,0	15,5	0,16
23. Faipari termékek	1,0	84,9	0,48
24. Bútor	1,0	43,0	0,52
25. Cement	1,0	12,3	0,90
26. Gyógyfüvek	1,0	12,2	1,10
27. Gyógyszerek	1,0	46,3	1,52
28. Műszálak	1,0	15,2	0,29
29. Szervetlen vegyipari termékek	1,0	23,3	1,02
30. Színesfémkohászat	1,0	15,6	0,67

[1]A hozzáadott érték aránya a tőke- és munkaköltségek összegéhez.

31. táblázat

Egyetemi hallgatók megoszlása az oktatás típusa szerint (%)

Oktatási típus	1980/81	1985/86	1990/91	1991/92	1992/93
Rendes hallgatók	65,9	78,0	76,7	76,3	72,5
Esti oktatás	4,9	1,4	0,5	0,4	0,7
Levelező hallgatók	27,8	20,0	22,4	23,0	23,6
Továbbképzés és átképzés	1,2	0,5	0,4	0,3	0,5

32. táblázat

Egyetemi személyzet és hallgatók

Év	Hallgatók	Oktatók	Hallgató/oktató arány	10 000 lakosra jutó hallgató
	száma			
1985/86	340 700	57 280	5,95	91,3
1989/90	374 000	60 333	6,20	98,4
1990/91	403 800	64 454	6,26	105,7
1991/92	428 200	63 176	6,78	111,8
1992/93	495 700	63 076	7,86	122,0

33. táblázat

Egyes régiók részesedése az ipari termelésben*

(1989: csak az állami szektor)

Régió	1989	1990	1991	1992
Katowice	15,5	16,9	17,8	17,3
Warszawa	7,8	7,8	7,8	9,3
Łódź	4,3	3,7	3,4	2,9
Kraków	3,9	4,2	3,9	4,1
Gdańsk	3,8	3,9	4,3	5,0
Poznań	3,7	3,9	4,4	4,4
Bielsko-Biała	3,5	3,2	3,1	3,3
Wrocław	3,4	3,1	3,0	2,6
Płock	3,2	3,7	3,6	4,9
Bydgoszcz	3,2	3,0	3,3	3,4
Szczecin	2,9	2,8	2,6	3,1
Opole	2,8	2,9	2,8	2,2
Legnica	2,7	3,6	3,1	2,1

*Folyó áron kalkulált százalékos részesedés.

34. táblázat

Felsőoktatási központok Lengyelországban

Fő központok helye	Hallgatók		Oktatók		Tudomány területén foglalkoztatottak	
	száma (1000 fő)					
	1990/1991	1992/1993	1990/1991	1992/1993	1989	1992
Warszawa	68,2	84,5	10,5	10,1	48,3	31,8
Kraków	50,0	58,9	8,2	7,1	9,3	5,7
Wrocław	35,9	43,4	6,2	6,0	5,2	2,2
Poznań	34,9	43,9	5,5	5,7	6,2	3,5
Lublin	33,2	39,6	4,0	4,1	2,6	1,7
Katowice[1]	32,7	43,6	5,3	5,1	12,7	8,4
Gdańsk[2]	25,6	28,7	5,4	3,9	3,6	2,5
Łódź	22,9	28,9	4,7	4,6	8,8	3,7
Szczecin	16,1	20,5	2,6	2,5	0,6	0,1
Olsztyn	10,4	10,3	1,3	1,3	0,7	0,3
Lengyelország összesen	403,8	495,7	64,5	63,1	115,4	70,2

[1]A gliwicei műszaki egyetemmel együtt.
[2]A gdyniai tengerészeti egyetemmel együtt.

35. táblázat

Külföldi tőkével működő vállalatok Lengyelországban (1992)

Vajdaság	Vállalatok száma	Megoszlás (Lengyelország = 100)	1991 = 100
Warszawa	3 569	35,2	228
Gdańsk	739	7,3	197
Poznań	705	7,0	184
Katowice	685	6,8	235
Szczecin	529	5,2	187
Wrocław	452	4,5	228
Kraków	396	3,9	206
Łódź	371	3,7	183
Zielona Góra	224	2,2	215
Opole	185	1,8	240
Lengyelország összesen	10 131	100,0	211

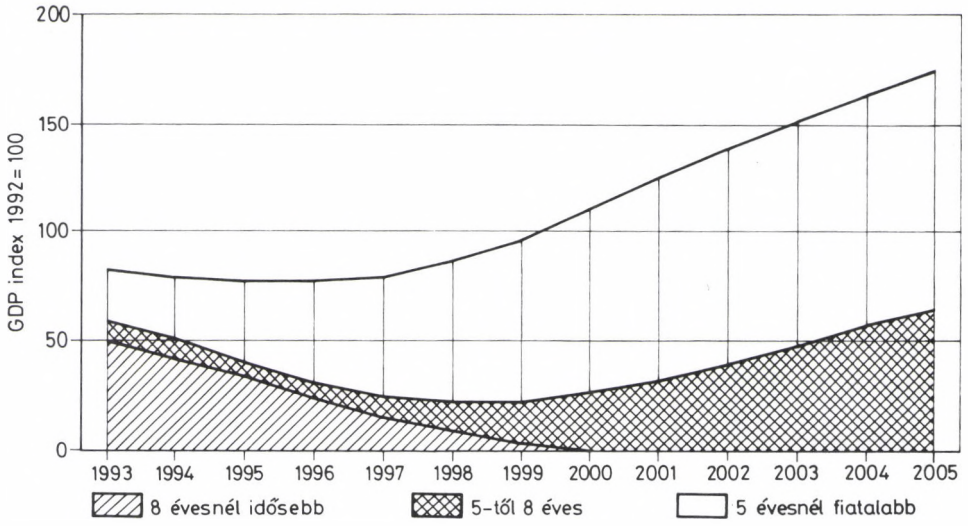

1. ábra

Az állótőke életkora 1993–2005-ben

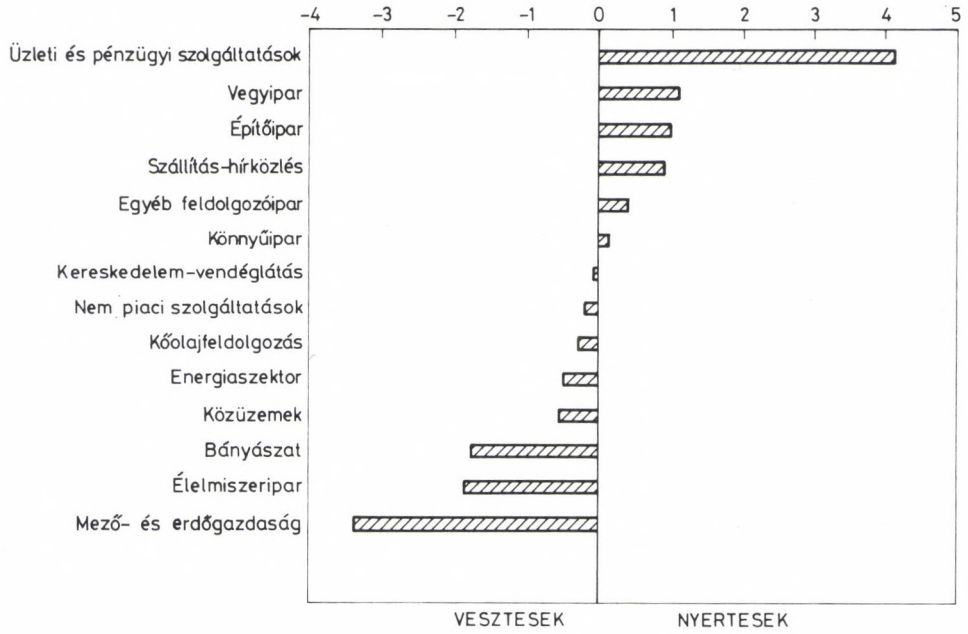

2. ábra

A szerkezetátalakítás nyertesei és vesztesei, 1992–2005

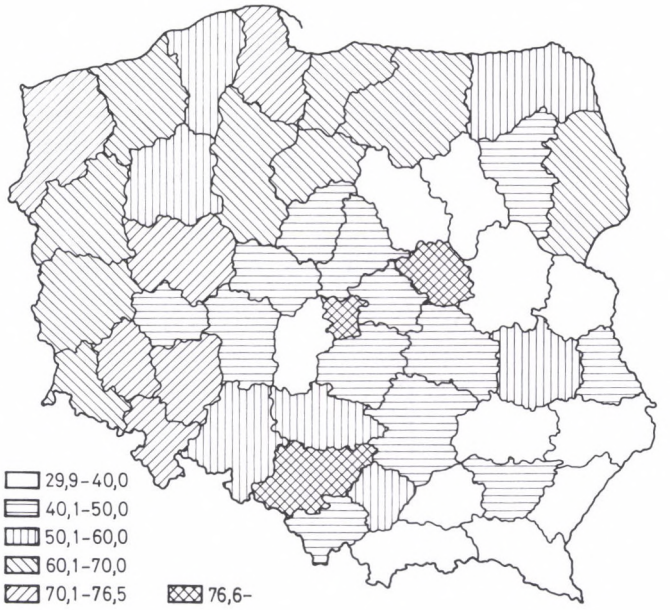

3. ábra

A városi lakosság részaránya régiónként 1991-ben (%)

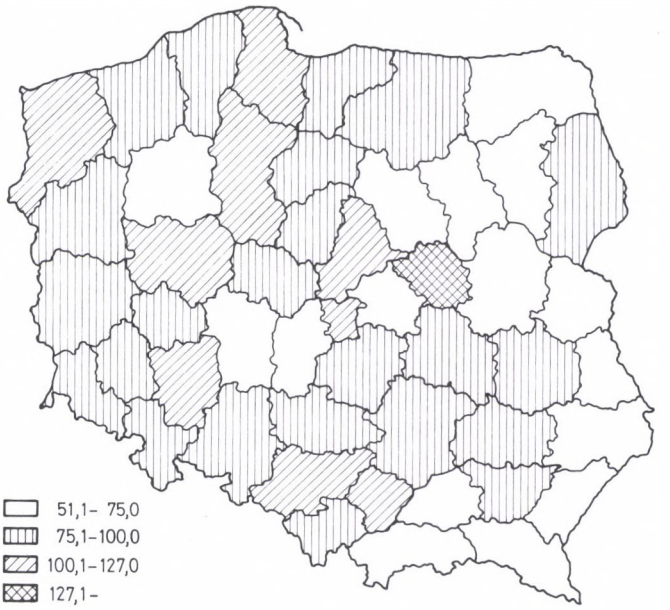

4. ábra

Egy főre jutó GDP régiók szerinti bontásban 1991-ben a termelési tényezők költsége alapján (országos átlag = 100)

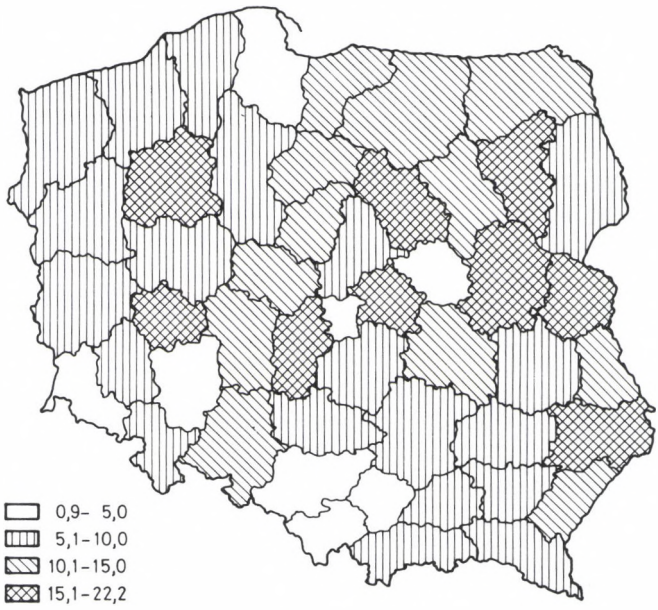

5. ábra

A mezőgazdaság részaránya a GDP-termelésben regionális bontásban 1991-ben a termelési tényezők költsége alapján (%)

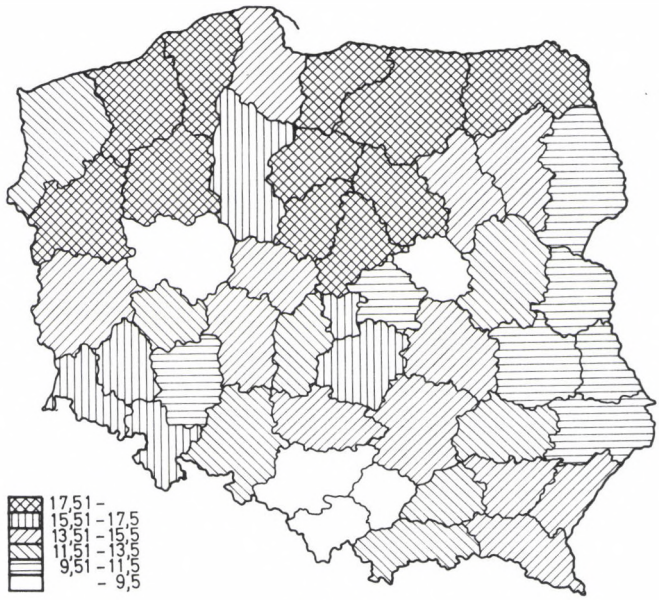

6. ábra

Munkanélküliségi ráták régiónként 1992. december 31-én (%)

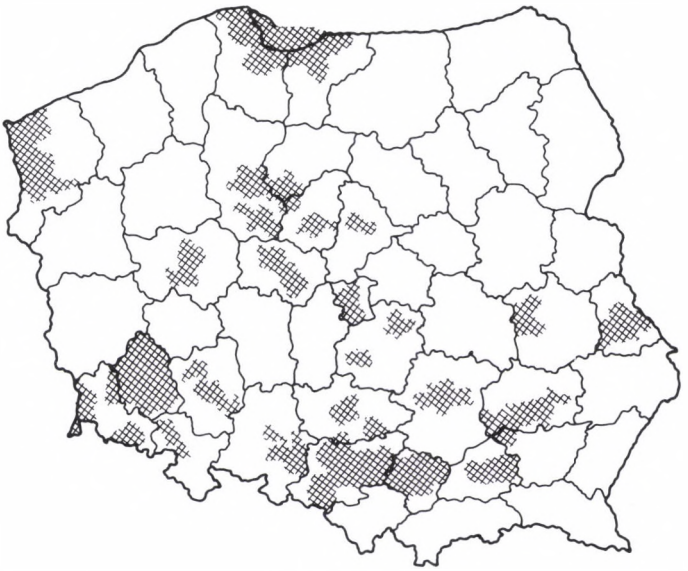

7. ábra

Lengyelország környezetszennyezés által veszélyeztetett területei

A TÉMAÖSSZEFOGLALÓ ÉS A HÁTTÉRTANULMÁNYOK JEGYZÉKE

Témaösszefoglaló tanulmányok

CZYZEWSKI, A. B. – ORŁOWSKI, W. – ZIENKOWSKI, L.: Poland: Optimistic Scenario of Economic Development Until 2005.

GORZELAK, G.: Poland 2005. The Regional Scenario.

JAŁOWIECKI, B.: Transformation of Polish Society and of its Political Scene at the Beginning of the 1990s and the Scenario of Changes Until the 2005.

KACPRZYŃSKI, B.: Education, Science, Technology in Poland, 1990–2005.

SADOWSKI, Z. (coordinator): Education, Science and Technology in Poland as Main Factors of Future Development.

Háttértanulmányok

BŁASIAK, W. – NAWROCKI, T. – SZCZEPLAŃSKI, M. S. (coordinators): Upper Silesia 2005. The Course Towards Restructuring and Transformation.

CHŁOPECKI, J. – KRYCZKA, P. – MALIKOWSKI, M. – SADOWSKI, A. – SOWA, K. (coordinators): „The Eastern Wall" – Chances for Development.

FRĄTCZAK, E.: The Future Changes of Population in Poland and Some Demographic and Socio-economic Consequences.

GALĄZKA, A. – MYNC, A. – SZUL, R. (coordinators): Warsaw as a Leader of Transformation.

GIEORGICA, J. P.: Formation and Development of the Political Scene in Poland: The Scenario of Changes Until the year 2005 in the Opinion of Leaders of Political Life.

GLIKMAN, P.: Possibilities of Accelerating Growth Rate of Production Added Industry During its Restructuring Period.

HERER, W. – SADOWSKI, Z.: Changes in Agrarian Structure in the Framework of Changes of the Structure and Size of Total Employment in the Economy.

HRYNIEWICZ, J.: The Diagnosis and the Prognosis of Changes in Social Structure and Consciousness in Poland.

JAGIEŁŁO, E. – KOTYNSKI, J.: Conditions of and Prospects for Development of Polish Foreign Trade in the Period up to the Year 2005.

KARPIŃSKI, A. – PARADYSZ, S.: Analysis of Development Changes of Industry and the R&D Base in Poland.

KOWALSKI, J.: The Development of the Service Sector in Germany and Poland.

KWIATKOWSKI, S. – WASILEWSKI, L.: Receptivity of Enterprises to New Techniques.

KWIATKOWSKI, S. – WASILEWSKI, L.: Consequences of Liberalization Processes and Association with Communities for the Composition of the Market Offer of Technical Innovations.

KWIECIŃSKI, A.: The Optimistic Scenario for the Polish Agriculture.

LAMENTOWICZ, W.: New Political Elites in Poland.

PODKAMINER, L.: The Stuctures of Consumer Prices in the Years 2000 and 2005.

ROTHENGATTER, W.: Analysis and Forecasts of Transportation Flows in Poland.

SADOWSKI, Z.: Summary of Conclusions and Policy Objectives.

SOBCZAK, K. (coordinator): Polish Legal System Versus European Standards; Law and the Market Economy in Poland.

UMER, A. – PARCZEWSKI, Z. – BOJARSKI, W.: Forecasts Concerning Development of the Polish Energy Sector.

ZDANIEWICZ W. (coordinator): The Role of the Catholic Church in Transformational Processes in Poland in the Years 1993–2005.

A KÖZREMŰKÖDŐK LISTÁJA

Czyzewski, Adam B., NOBE – Független Gazdasági Kutató Központ, Łódź.
Gieorgica, J. Paweł, Regionális Kutatások Európai Intézete, Varsói Egyetem, Varsó.
Gorzelak, Grzegorz, professzor, a Regionális Kutatások Európai Intézetének igazgatóhelyettese, Varsói Egyetem, Varsó.
Hryniewicz, Janusz, Regionális Kutatások Európai Intézete, Varsói Egyetem, Varsó.
Jałowiecki, Bahdan, professzor, a Regionális Kutatások Európai Intézetének igazgatóhelyettese, Varsói Egyetem, Varsó.
Kabai, Mieczysław, professzor, Szociális és Munkaügyek Intézete, Munkaügyi és Szociálpolitikai Minisztérium, Varsó.
Lamentowicz, Wojtek, professzor, kutatásigazgató, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete, Varsó.
Orłowski, Witold, NOBE – Független Gazdasági Kutató Központ, Łódź.
Sadowski, Zdzisław L., professzor, a Lengyel Közgazdasági Társaság Nemzeti Tanácsának igazgatója, Varsó.
Sobczak, Karol, professzor, Varsói Egyetem Menedzsment Karának az igazgatás és a menedzsment jogi kérdéseivel foglalkozó részlegének vezetője, Varsó.
Sowa, Kazimierz, professzor, Filozófiai és Szociológiai Intézet, Pedagógiai Egyetem, Rzeszów.
Szczepański, Marek, professzor, a Sziléziai Egyetem Szociológiai Intézetének igazgatója, Katowice.
Szul, Roman, Regionális Kutatások Európai Intézete, Varsói Egyetem, Varsó.
Zdaniewicz, Witold, professzor, Katolikus Apostolok Társasága, Vallásfilozófiai Kutatóintézet.
Zienkowski, Leszek, professzor, A Lengyel Tudományos Akadémia és a Központi Statisztikai Hivatal Gazdasági és Statisztikai Kutató Központja, Varsó.

Közreműködtek még: Błasiak, Wojciech; Chlopecki, Jerzy; Domański, Grzegorz; Firlit, Elzbieta; Fiszer, Janusz; Florek, Ludwik; Gajewski, Maciej; Jarmoch, Edward; Karpinski, Andrzej; Kryczka, Piotr; Krzyzewski, Janusz; Kwiatkowski, Stefan; Malikowski, Marian; Mariański, Janusz; Nawrocki, Dr. Tomasz; Olech, Mieczysław; Paradysz, Stanisław; Pietrusinska, Ewa; Pietrusinski, Robert; Piwowarski, Władysław; Rejman, Genowefa; Sadowski, Andrzej; Skoczny, Tadeusz; Stępniak, Lechosław; Szpringer, Włodzimierz; Wajda, Stanisław; Wasilewski, Lesław.

A CSEH KÖZTÁRSASÁG AZ 1989-ES ÁTALAKULÁS UTÁN: A VÁLTOZÁSOK FORGATÓKÖNYVE 2005-IG

Összeállította: Michal Illner
Pavel Machonin, Karel Müller és Milan Sojka
közreműködésével

BEVEZETŐ

A kutatás – bizonyos előkészítő munkáktól eltekintve – az 1993. februártól novemberig terjedő 10 hónapot vette igénybe. Az első szakasz eredménye 43 háttértanulmány volt. Ezekre támaszkodva készültek el a témaösszefoglaló tanulmányok a gazdaság fejlődéséről, a társadalmi és politikai vonatkozásokról, végül a tudományos és műszaki fejlődésről, valamint az oktatásról. A következő szakaszban került sor e nemzeti jelentés (országtanulmány) összeállítására, amely helyenként a témaösszefoglaló tanulmányok egy-egy összefüggő részletét szó szerint tartalmazza. A jelentés egyébként sűrítve és nem minden részletében veszi át a háttér- és a témaösszefoglaló tanulmányokban foglalt információkat.

A munkában 55 szakértő vett részt szerzőként, koordinátorként és opponensként. A kutatás önálló tudományos vállalkozás volt, nem kapcsolódott sem politikai párthoz, sem kormányszervhez, sem a kormányhoz. Ennek megfelelően valamennyi résztvevő kutatóként (szakemberként) és nem valamely szervezet képviselőjeként látta el feladatát.

A Cseh Köztársaság helyzetéről, fejlődésének perspektíváiról a szerzők kiegyensúlyozott, józan képet igyekeztek adni. Nem törekedtek arra, hogy országukat a többi „visegrádi" országnál kedvezőbb színben tüntessék fel.

A Cseh Köztársaságban 1989 novembere óta ez a kutatás volt talán az első lehetőség arra, hogy a kutatók egy viszonylag szélesebb köre több-kevesebb rendszerességgel és különféle nézőpontokból tekintse át a cseh társadalom jelenlegi helyzetét és fejlődésének kilátásait. A kutatás ösztönözte a különböző intézményekben dolgozó szakértők közötti kapcsolatfelvételt (amire egyébként nem került volna sor) és olyan hosszabb távú gondolkodásra késztetett, ami a társadalom rohamos átalakulásának időszakában egyáltalán nem szokványos.

I. A CSEH ÁTALAKULÁS KERETEI

1. Módszertani meggondolások

A projektben részt vevő nemzeti kutatócsoportok között egyetértés volt abban, hogy a négy ország jövendő fejlődésének előrejelzésére a *„reálisan optimista forgatókönyv" módszerét* kell használni. Ez a megközelítés azt jelenti, hogy a jelenből a *kívánatos* jövőbe vezető *utat* kell *felvázolni*. Ezen azt az állapotot értjük, mely összhangban áll az EU-tagság gazdasági, társadalmi és műszaki követelményeivel. Bizonytalanság esetén a pozitívabb fejleményeket feltételeztük, hacsak azok nem teljesen irreálisak, és szükségesnek tartottuk az előfeltételek megfogalmazását.

Ebben a tanulmányban *globális kritériumnak* a cseh gazdaság és társadalom *átalakítását* tekintjük. A siker a pluralista parlamenti demokrácia kiépülésében, az emberi jogok (beleértve a kisebbségek jogait) védelmének intézményesülésében, a társadalmi béke fenntartásában, a magántulajdonra alapozott piacgazdaság kiteljesedésében, valamint a gazdasági hatékonyság folyamatos növekedésében nyilvánul meg.

A cseh társadalom átalakulásának középpontjában szerkezeti és intézményi változások állnak: a politika, a gazdaság, a társadalom és a kultúra változásai. Ezért az elemzésben a *szerkezeti* és az *intézményi* változásokat tekintjük a legfontosabbnak. A mennyiségi elemzésnek csak akkor van értelme, ha el tudjuk azt helyezni a szerkezeti változások keretei között. Ez a módszertani elv a jelentés gazdasági részében jut a legnagyobb szerephez.

Számos olyan tényező van, amely korlátozza e jelentés hatókörét, érvényességét. A fontosabbak közül az alábbiakat emeljük ki:

– a kelet-közép-európai helyzet ingatagsága, cseppfolyóssága,

– az extrapoláció korlátozott érvényessége a mélyreható szerkezeti változások időszakában,

– a posztkommunista átalakulás egyedi jellege, amelyre a meglévő modellek nem alkalmazhatók,

– Csehszlovákia felbomlása, melynek nyomán – az újkori történelemben először – megalakult az önálló cseh állam.

A technikai jellegű korlátok közül hadd említsük a következőket:

– A jelentésben szereplő területek többségére nincsenek vagy nem megfelelőek a statisztikai adatok. A cseh gazdaságstatisztika csak fokozatosan közelít a nyugati szabványokhoz és veszi számba az új jelenségeket. Ezen túlmenően a múltra vonatkozó adatok gyakran csak Csehszlovákia egészére állnak rendelkezésre, nem lehet tudni, hogyan oszlanak meg a két köztársaság között.

– Kevés és hiányos a cseh társadalomra vonatkozó szociológiai elemzés: ilyen vizsgálatokat 1990 előtt például a politikatudomány terén nem lehetett végezni, más területeken erős politikai kontroll érvényesült (társadalmi struktúra, közvélemény).

– A rendelkezésre álló rövid idő alatt csak már meglévő információkra lehetett építeni; új, célzott adatgyűjtésre nem volt lehetőség. A tanulmány egyes részeit párhuzamosan kellett írni, noha az ideális az időigényesebb szekvenciális vagy interaktív megoldás lett volna. Emiatt az egyes részek között nincs tökéletes összhang.

– A szoros határidő miatt csak kevés szakértőt tudtunk bevonni a munkába. A Cseh Köztársaságban egyébként is kicsi azoknak a közgazdászoknak és társadalomtudósoknak a száma, akik ilyen jellegű munkára mozgósíthatók.

2. Az átalakulás természete

A kommunista rezsimek bukása Kelet-Közép-Európában 1989 őszén megnyitotta az átalakulás lehetőségét a társadalom szinte valamennyi (gazdasági, politikai, műszaki, társadalmi és kulturális) szférája előtt. A Cseh Köztársaságban a cél a piacgazdaság bevezetése, a pluralista demokrácia megteremtése, a társadalomnak a valóságos teljesítményekre alapozott tagozódása, a nyugati értékekhez való igazodás.

A társadalmi és politikai változás különféle elemei különböztethetők meg: (1) az alkotmány átdolgozása; (2) a gazdasági átalakulás; (3) a civil társadalom átalakulása.[1] Vagy más megközelítésben: (1) az államiság; (2) az alkotmányozás és (3) a „hétköznapi politika" szintjét érintő átalakulások.[2] A változások egyidejűleg mennek végbe és a társadalom szervezetének valamennyi szintjét érintik. A politika, a gazdaság, a társadalom területén a változások ritmusa, sebessége eltérő.[3] A posztkommunista átalakulást joggal nevezzük komplex, többrétű folyamatnak. Az a tény, hogy nemcsak politikai és társadalmi átalakulásra van szükség, hanem a gazdasági rendszernek is alapvetően meg kell változnia, továbbá, hogy a „nemzetépítés" feladata is jelen van a háttérben, Kelet-Közép-Európa kilépését a kommunizmusból egyedi, *minden előzményt nélkülöző,* a 70-es és a 80-as évek európai és latin-amerikai átalakulásaival *össze nem hasonlítható folyamattá* teszi.[4]

Az átalakulás folyamán életre kelő eszmék és intézmények többsége nem új, nem kipróbálatlan. Ezek képezték a sarokkövét a nyugati demokráciáknak és a piacgazdaságnak, közülük sok meggyökeresedett már a háború előtti Csehszlovákiában. Mivel a posztkommunista átépítés programjaiban nincs semmi igazán új, a hangsúly történelmileg inkább a restauráción, semmint az innováción van, nem merült fel új társadalmi eszme vagy modell vagy forradalmi elmélet,[5] a közép- és kelet-európai térség egyes megfigyelői arra a következtetésre jutottak, hogy a jelenlegi átalakulás csupán visszavezeti ezeket a társadalmakat a „normál" állapotukba.[6] Ezért az 1989-es változásokat „kiigazító" forradalomnak,[7] a folyamat egészét pedig „átmenetnek" szokták nevezni.

Noha ez a megfigyelés helyes a kinyilvánított célok és ideológiák szempontjából, bizonyára hamis a változások természetét illetően. A „kiigazító" erők kölcsönhatásba kerülnek a kommunista rendszer örökségével és ezek olyan helyzeteket, megoldásokat

[1] Musil (1992).
[2] Offe (1991).
[3] Dahrendorf (1990); Sztompka (1992).
[4] Sztompka (1992).
[5] Offe (1991).
[6] Touraine (1990).
[7] Habermas (1990).

eredményeznek, melyek eltérnek mind a Nyugaton, mind a közép-európai országokban a háború előtt tapasztaltaktól. Az elmúlt negyven év totalitárius, újraelosztó, paternalista rendszere mély nyomokat hagyott Kelet-Közép-Európa társadalmaiban és ez az örökség nem múlik el egyik napról a másikra. Annál kevésbé, mert a népesség egyes csoportjai a „létező szocializmus" gyakorlatát nem tekintik egyértelműen negatívnak és az átalakulás társadalmi és gazdasági „ára" az előző rendszert így még kedvezőbb színben tünteti fel.

Tanúi vagyunk *az újonnan színre lépő erők és modellek, a „létező szocializmus" társadalmi öröksége, valamint a kelet-közép-európai országok távolabbi múltja közti kölcsönhatásnak.* Jogosan beszélnek tehát a posztkommunista fejlődés egyidejű kontinuitásáról és diszkontinuitásáról, illetve „átalakulásáról", szembeállítva azt az „átmenettel".[8]

A posztkommunista változások „átmenet-" vagy „a tékozló fiú hazatérése" modellje nem reális, történelmietlen. Az alábbi fogyatékosságokban szenved:.[9]

– Spekulatív és deduktív módszeren alapul – részben a fejlett tőkés társadalmak analógiáján, részben a kommunista rendszer globális sajátosságainak tagadásán.

– A történelmi elemzést azzal a meggyőződéssel helyettesíti, hogy a totalitárius kitérő végeztével vissza kell térni a dolgok „természetes" állapotához.

– Gyakran figyelmen kívül hagyja Kelet-Közép-Európa egyes országainak sajátos helyzetét a túlzott általánosítások kedvéért.

Nem lehet még megmondani, milyen lesz a Cseh Köztársaságnak az átalakulás ellentmondásos hatásai nyomán kialakuló társadalma. A fejlődési utak még nyitottak. A szerzők remélik, hogy az átalakulás nyomán egy stabil, demokratikus, egészséges gazdaságú társadalom alakul ki.

3. Az átalakulás országspecifikus vonásai

A kelet-közép-európai országok átalakulását a közös „szocialista" múlton, a részben közös kultúrán és történelmen túlmenően befolyásolni fogják az egyes országok sajátos vonásai is. Az országspecifikus – mindenekelőtt a földrajzi adottságokkal, a történelemmel, a kultúrával kapcsolatos – vonások eltéríthetik egymástól az országok fejlődését. Ezek olyan hosszú távon ható tényezők, amelyek a fejlődést részben segítik, részben akadályozzák, és amelyek hatása alól nehéz kivonnunk magunkat. Fontos, hogy tudatában legyünk ennek, bár nehéz előre megmondani pontosan hogyan is működnek majd és mi lesz a tényleges hatásuk.

A Cseh Köztársaságra sajátosan jellemző tényezők az alábbi egymással összefüggő csoportokra oszthatók:

1. Földrajzi adottságok, az ország mérete,
2. Gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális örökség,
3. Csehszlovákia szétválása.

1. A Cseh Köztársaság a négy visegrádi ország közül a *legnyugatibb fekvésű.* Ez kedvező, mert elszigeteli az országot egyfelől a Balkán és a volt Szovjetunió instabil

[8]Illner (1992); Machonin (1993), háttértanulmány – ezentúl: HT.
[9]Machonin (1993), HT.

régiójától, másfelől jó feltételeket teremt az EU-országokkal kialakítandó kapcsolatokhoz. A közelség nyújtotta előnyt némileg rontja, hogy a Cseh Köztársaság nyugati irányból nehezen megközelíthető: a Cseh-Medencét kevés út és vasútvonal köti össze Nyugat-Európával. Az utak áteresztőképessége is kicsi.

A Cseh Köztársaság tízmillió lakosával *kis országnak* számít. A Visegrádi Csoport többi országához viszonyítva, a Cseh Köztársaság lakosainak száma megegyezik Magyarországéval, Lengyelország lakossága több mint háromszor annyi, Szlovákiáé pedig feleannyi. Bizonyos mértékig az ország mérete határozza meg azt a szerepet, amit a Cseh Köztársaság játszhat Európában és a visegrádi csoportban.

2. A cseh gazdaságtörténet számottevő öröksége *az iparosításnak és az ipari kultúrának a 19. század második felében elért magas szintje.* A Cseh Köztársaság már a kommunista hatalomátvétel előtt is ipari ország volt. A „szocialista" típusú extenzív iparosítás itt nem játszott akkora szerepet, mint a többi visegrádi országban. A cseh ipar diverzifikált és egyenletesen oszlik el az ország területén. Eszközei meglehetősen elavultak, a II. világháborút követően csak kismértékben modernizálták őket. Az ipar állapotát tükrözi a környezet, amely az *egyik legszennyezettebb* Európában.

Fontos öröksége a cseh politikatörténetnek az a mintegy húszévi tapasztalat a *politikai demokrácia* terén, amit az ország a *két háború között* szerzett. Az ebben az időszakban keletkezett demokratikus modellek, szabályok, valamint intézmények megmaradtak a nemzet emlékezetében és az átalakítás jelenleg zajló folyamatában újraéleszthetők.

A cseh tartományok politikai palettáját – különösen az I. világháborút követő időszakban – erős baloldali pártok jellemezték. A *politikai légkör* a II. világháborút megelőzően *„baloldalibb"* volt, mint Szlovákiában, Magyarországon vagy Lengyelországban. Ennek, valamint a Müncheni Egyezménynek (mely aláásta Franciaország és Anglia szavahihetőségét) tudható be, hogy miért volt viszonylag olyan könnyű 1945 után a kommunistáknak megszerezni és megtartani a hatalmat. Csehszlovákia Kommunista Pártja széles körű támogatást élvezett 1945 után és legitimitását csak fokozatosan vesztette el. A szovjet befolyást a háború utáni első években Csehszlovákiában elfogadhatóbbnak tekintették, mint a szomszédos országokban. 1989-et követően a cseh kommunista párt formálisan sem szakította meg tevékenységét. A párt még mindig számíthat a szavazók 7–10%-ának támogatására (bár ez a szám fokozatosan csökken). A baloldali hagyományt, amely a cseh társadalom egalitarianizmusában gyökerezik, a jövőbeli fejlődés egyik fontos összetevőjének kell tekinteni. Politikailag ez valószínűleg a szociáldemokrata orientáció támogatottságában nyilvánul majd meg.

A kommunista rendszerben *a csehszlovák gazdaságot teljesen államosították* (beleértve a mezőgazdaságot, a kiskereskedelmet és a szolgáltatásokat is) és ez így is maradt a régi rendszer utolsó napjaiig, 1989-ig. Nagyobb horderejű gazdasági liberalizálásra 1990-ig nem került sor. Tehát a magántulajdonosi réteg, a vállalkozói kultúra sem fejlődhetett ki. E tekintetben Csehszlovákia helyzete még a kelet-közép-európai szocialista országok között is sajátos volt. Lengyelországgal és Magyarországgal ellentétben a gazdasági átalakulás 1989 után hirtelen váltást jelentett: a magánszektornak, az új középosztálynak a semmiből kellett kialakulnia.

Lengyelországgal és Magyarországgal ellentétben *a kommunistaellenes irányzat a Cseh Köztársaságban gyenge volt,* kevés aktivistát mondhatott magáénak és soha nem vált tömegmozgalommá. A kommunista uralom erősebb volt és nem tette lehetővé, hogy a rendszer perifériáján ellenzéki vagy alternatív csoportosulások jelenjenek meg. Az 1968-as Prágai Tavasz óta semmilyen komolyabb „olvadási" periódus nem következett be, a rendszer hirtelen omlott össze 1989 őszén. Emiatt nem állt készen semmilyen

alternatív politikai elit vagy intézmény, amely a kommunista politikai rendszer örökébe léphetett volna. Gyakorlatlan új emberek emelkedtek új elitként a politika színpadára, akik menet közben szerzik meg tapasztalataikat.

A modern cseh társadalom plebejus gyökereire visszanyúló egalitarianizmus mindig fontos összetevője volt a cseh politikai kultúrának. Már a múltban hozzájárult a cseh társadalom baloldali politikai szemléletéhez és ez szerepet játszhat a jövőben is. Az átalakítás folyamatában akadályozhatja az érdem szerinti javadalmazási elv megvalósítását és tömegtámogatást nyújthat a gazdaság fejlettségével összhangban nem álló jóléti intézkedéseknek. Pozitív vonása a cseh mentalitásnak a józanság, és egy egészséges mértékű szkepticizmus, amely már eddig is hozzájárult a cseh nép racionális gazdasági és politikai magatartásához, a politikai szélsőségekkel szembeni ellenállásához. A szkepticizmus azonban gyakran párosult szűklátókörűséggel, provincializmussal, a nagyszabású tervek, az univerzális értékek megbecsülésének elvetésével.

3. Csehszlovákia felbomlását követően a Cseh Köztársaság a modern cseh történelemben példa nélkül álló, teljesen új helyzetben találta magát. Utoljára a XVII. században létezett önálló cseh állam. Az új helyzet megváltoztatta az ország gazdasági és politikai koordinátáit, valamint geopolitikai helyzetét. Ezért az új, független cseh állam (csakúgy, mint a Szlovák Köztársaság) jövőbeli fejlődését nagyobb bizonytalansággal lehet csak előrejelezni, mint a szomszédaikét. Ugyanakkor az új, homogénebb ország jövőbeli fejlődése könnyebben előrejelezhető, mint konfliktusokkal terhelt elődjéé, a Csehszlovák Szövetségi Köztársaságé.

4. Az átalakulás nemzetközi környezete

A Cseh Köztársaság fejlődése beágyazódik az összeurópai fejlődésbe, passzív és aktív értelemben egyaránt: hatással lesz rá, hogy mi történik Európában, de maga is befolyásolja az összeurópai helyzetet.

A következő 10 évben a Cseh Köztársaság *nemzetközi környezetének legfontosabb szereplői* minden valószínűség szerint az alábbiak lesznek:

- az EU-országok, köztük is mindenekelőtt Németország,
- a többi visegrádi ország, különösen a Szlovák Köztársaság,
- a két legnagyobb hatalommal rendelkező szovjet utódállam – Oroszország és Ukrajna,
- a nyugati szupranacionális szervezetek, különösen az Európai Unió és a NATO.

4.1. A nyugat-európai országok

A Cseh Köztársaság nemzetközi környezetének legfontosabb eleme Nyugat-Európa. Szokás hangsúlyozni, hogy a posztszocialista országok belső fejlődése nem előre jelezhető. De Nyugat-Európa jövőbeli fejlődését sem lehet pontosan prognosztizálni. A legnagyobb bizonytalanság a gazdasági növekedés körül tapasztalható. Nyugat-Európának gazdasági növekedést kell elérnie, hogy nyitott és támogató politikát folytathasson a visegrádi országokkal, hogy egészséges gazdasági kapcsolat alakulhasson ki a két régió között. Ha a recesszió elhúzódik, úgy a befelé forduló, protekcionista irányzatok válhatnak uralkodóvá és a visegrádi országok magukra maradnak. Az idegengyűlölet, a jobboldali szélsőségek csak súlyosbítják ezt a helyzetet. Rendkívül fontos, hogy milyen

álláspontot foglalnak el Nyugat-Európa országai a visegrádi országokkal folytatott kereskedelem, a tőkeexport, a műszaki segítségnyújtás, a know-how átadása terén. Ha az EU erőteljesen korlátozza a Cseh Köztársaságból származó importot, vagy mereven ragaszkodik a cseh piac korlátlan megnyitásához a nyugati áruk előtt, az nagy valószínűséggel gazdasági és politikai válságot idéz elő.

Az ország földrajzi helyzetéből és történelméből adódóan a Cseh Köztársaság legfontosabb nyugati szomszédja és fő kijárata Nyugat-Európa felé Németország, amely a cseh gazdaság legnagyobb külföldi beruházója lett 1989-et követően. A Németország és a Cseh Köztársaság közötti kapcsolat, mely egyik legfontosabb külső tényezője a Cseh Köztársaság nyugat-európai struktúrákba való integrálódásának, nem volt a múltban problémáktól mentes. *A „német kérdés" és a II. világháború következményei még mindig képesek sebeket feltépni* a Cseh Köztársaságban és könnyen felhasználhatók mind a balmind a jobboldali szélsőségesek által. A probléma három legfontosabb összetevője cseh szempontból: (1) a háború cseh áldozatainak nyújtandó, illetve a háborús pusztítás fejében igényelt jóvátétel; (2) a német kisebbség kitelepítése a cseh tartományokból a II. világháborút követően és a kitelepítettek egyes képviselőinek jóvátételi igénye; (3) a másik néppel szembeni előítéletek, sztereotípiák mindkét oldalon.

A vitának nem képezi tárgyát sem a két ország között húzódó határ (mely az elmúlt évszázadokban nem változott), sem a Cseh Köztársaságban élő német kisebbség (melynek létszámát az 1991-es népszámlálás a lakosság 0,5%-ára, 48,6 ezer főre teszi és amely a kivándorlások miatt állandóan csökken). A generációváltás a „német kérdést" egyre inkább tompítani fogja (mint ahogy a múltban is tompította), hacsak nem élezik ki meggondolatlan lépésekkel a határ valamelyik oldalán. A közvélemény beállítottsága a németekkel szemben összességében pozitív (lásd az 1. táblázatot).

4.2. A „visegrádi" országok

Szlovákia jövőbeli fejlődése rendkívül fontos a cseh állam számára a közös múlt, a gazdasági kapcsolatok, a mindkét országban megtalálható másik országbeli állampolgárok kulturális és érzelmi kötődései miatt. A két állam politikai rendszereinek különbözősége vagy hasonlósága, valamint gazdaság- és szociálpolitikájuk fontos szerepet játszik az elkövetkező években. A cseh és a szlovák állam közötti esetleges konfliktusoknak pusztító hatása lehet mindkét ország fejlődésére és meghiúsíthatja az EU-hoz való közeledésüket. A két köztársaság szétválása békés úton, rendezetten ment végbe és a jövőbeli konfliktusnak is kicsi a valószínűsége. Nincsenek vitás területi vagy kisebbséggel kapcsolatos kérdések a két ország viszonyában. A néhány fennálló nézetkülönbség inkább technikai jellegű. A csehek véleménye a szlovákokról az elmúlt három évben egyértelműen pozitív volt, amint azt a 2. táblázat adatai tanúsítják.

A két állam és társadalom kapcsolatát gondosan fejleszteni kell. A szlovák fejlemények távolságtartó, közömbös kezelése cseh részről, szűklátókörű és tarthatatlan álláspont. Optimista várakozások szerint a két ország, miután kialakította független államiságát, továbbra is intenzíven együttműködik majd, és közösen törekednek az EU-tagság elérésére. Egy ilyen pozitív megoldás a külpolitikai érdekek közösségét, és hasonló politikai koncepciót feltételez. A pesszimista alternatíva az, hogy a két ország más-más geopolitikai vonzáskörbe kerül és politikai, gazdasági rendszereik is eltérően fejlődnek.

Különös jelentősége van a Cseh Köztársaság szempontjából a lengyelországi és a magyarországi helyzetnek, valamint e két országhoz fűződő kapcsolatoknak. Különösen

fontos partner Lengyelország, a közvetlen szomszéd, amely a legnagyobb a „visegrádi" országok között. A közvéleményben élő előítéleteket leszámítva az utóbbi időben nem voltak komoly problémák a két ország kapcsolatában. A lakosság többsége pozitívan vélekedik a lengyelekről (lásd a 2. táblázatot). A területi vita Lengyelország és a Cseh Tartományok között, mely még a háború után is játszott némi szerepet, mára elhalt.

Nem mindegy, hogy a „visegrádi" országok egymással versengve, vagy összehangoltan, együttműködve törekednek-e a nyugat-európai integrációra. Ahhoz, hogy az utóbbi változat valósuljon meg, politikai akaratra van szükség, le kell győzni a „visegrádi" csoporton belüli hegemonista törekvéseket. Az EU-n is sok múlik, hogy az integrációnak melyik modelljét – a versengőt vagy az együttműködőt – fogja támogatni.

4.3. A Szovjetunió utódállamai

A volt Szovjetunió legerősebb európai utódállamai – az Orosz Föderáció és Ukrajna – fontos részét képezik annak a nemzetközi környezetnek, mely a Cseh Köztársaság jövőbeni fejlődését befolyásolja. A Szovjetunió volt Csehszlovákia legfontosabb gazdasági partnere, utódállamai még ma is fontos felvevőpiacai a cseh áruknak és fontos nyersanyagszállítói a cseh iparnak. A cseh termelők jelentős tapasztalatokat szereztek ezen a piacon. Igaz nem kevés az ott befagyott kifizetetlen adósság. Kelet-Európa politikai szempontból is fontos régió, hiszen olyan potenciális instabilitás forrása, mely a Cseh Köztársaságra is kihatással lehet. Az instabilitást felhasználhatják a hazai szélsőséges csoportok. Az esetleges kelet-európai válságok veszélyes következménye lehet egy destabilizáló menekülthullám. Oroszországnak és Ukrajnának olyan gazdasági és külpolitikai érdekei fűződnek Kelet-Közép-Európához, amit a Cseh Köztársaság sem hagyhat figyelmen kívül annak ellenére, hogy politikailag egyre távolabb kerül a kelet-európai régiótól. Potenciálisan ez az érdekeltség hatással lehet a visegrádi országoknak a nyugat-európai struktúrákhoz való közeledésére is (lelassíthatja, ha meg nem is akadályozhatja).

4.4. Az Európai Unió

A múltban úgy tűnt, hogy a Cseh Köztársaság politikai erői, valamint a széles közvélemény viszonylag egyöntetűen támogatja az ország *EU-tagságát*. Az EU-hoz csatlakozást tekintették az ország egyik legnyilvánvalóbb és legkevésbé vitatott külpolitikai céljának. A felnőtt lakosság 85%-a támogatta ezt a célt 1993 novemberében és csak 15% volt ellene. A Cseh Köztársaság és az EU-országok közötti kereskedelem bővítése, a cseh exporttermékek könnyebb piacrajutása Nyugat-Európában, magasabb életszínvonal stb. szerepeltek ezen álláspont leggyakoribb indokaiként.[10]

Kritikus hangok csak a politikai paletta legszélén elhelyezkedő pártoktól hallhatók (mind a kommunisták, mind a republikánusok „Európa-ellenesek"). Bizonyos fenntartásokat hangoztattak az EU protekcionizmusával, agrárpolitikájával és Európa-központúságával kapcsolatosan a jelenlegi kormánykoalíció konzervatív pártjai is.

Az említett álláspontok többsége intuitívnek tekinthető. Az EU-tagság szimbolikusan jelzi a Cseh Köztársaság nyugat-európai identitásának elismerését. Kevés figyelmet

[10]A Közvéleménykutató Intézet 1993. május 28-i felmérése az EU-ba, illetve a NATO-ba való belépés kívánatosságáról, valamint az Empirikus Kutatóközpont 1993. november 2–12-i felmérése.

szenteltek mindeddig az EU-belépés mély és tárgyszerű költség–haszon elemzésének és a szükséges előfeltételek vizsgálatának. Csak remélni lehet, hogy az EU-tagság előnyeinek és hátrányainak tárgyszerű, kritikusabb értékelése mielőbb polgárjogot nyer, mind a politikai életben, mind a szakmai és a közvélekedésben. Végül is valószínűleg az Európa-barát álláspont fog győzedelmeskedni, de a jelenlegi szinte egyhangú támogatás valószínűleg nem marad fenn.

A Cseh Köztársaság és az Európai Közösség viszonyát az 1993 októberében megkötött *Társulási Egyezmény* szabályozza (ez a dokumentum majdnem szóról szóra megegyezik a Csehszlovákia és az EK között 1991-ben megkötött egyezménnyel, amit azonban az ország kettéválása után újra kellett tárgyalni). Az Egyezmény konkrét határidőket szab meg azokra a lépésekre, amelyek eredményeként végül szabadkereskedelmi övezet jön létre az EU és a Cseh Köztársaság között. Keretéül szolgál a Cseh Köztársaság fokozatos EU-integrálódásának is egészen a teljes jogú tagság eléréséig.

Az EU és a Cseh Köztársaság közötti szabadkereskedelmi övezet létrehozásának lépéseit leszámítva *nincs világosan megfogalmazott, egyértelmű előfeltétele a Cseh Köztársaság jövendő EU-tagságának.* Nincsenek lefektetve azok az elvek, amelyek az integrációs politikát vezérelnék és a jelen előrejelzés kritériumaiként szolgálhatnának. A feltételek változnak, részben ahogy maga az EU és annak politikája is változik, részben pedig az EU és a kelet-közép-európai országok közti kölcsönhatás eredményeként. Csak a Társulási Egyezmény bizonyos általános, minőségi kritériumai állnak rendelkezésre: politikai pluralizmus, szabad választások, az emberi jogok védelme, a kisebbségi jogok védelme politikai téren és a piacgazdaság kiépítése. Ezt a kritériumrendszert véleményünk szerint kiegészíti további két követelmény: a társadalmi béke fenntartása és a gazdasági hatékonyság növelése (nem számíthatunk arra, hogy a nyugat-európai struktúrák szívesen befogadnak egy gazdasági és társadalmi konfliktusokkal terhelt országot, még ha minden demokratikus és piaci intézménnyel rendelkezik is).

Ezeket az általános kritériumokat használtuk tanulmányunkban a Cseh Köztársaság várható fejlődésének értékelésekor. Általánosságuk miatt nem valószínű, hogy az elkövetkező tízéves időszakban sokat változnának.

A Cseh Köztársaság nyugat-európai struktúrákba integrálódásának háromfajta feltételét különböztethetjük meg: (1) a fejlettségi szinttel, (2) a fejlődés irányával, ütemével és (3) a szerkezeti változásokkal kapcsolatos kritériumokat.

A kelet-közép-európai „tagjelölteknek" a gazdasági fejlettség és a társadalmi integráltság olyan fokára kell eljutniok, amelynek eredményeképpen csökken az EU-országoktól való távolságuk. Vonatkozik ez a GDP-re, az inflációra, a költségvetési hiányra, a külföldi adósságra, az életszínvonalra, az infrastruktúrára stb. Ezek szintjének garantálnia kell, hogy a potenciális új tag nem fog elfogadhatatlanul nagy gazdasági és politikai terhet jelenteni az Uniónak. Áttekintve a fenti feltételrendszert, nem lehet megállapítani, mi tekinthető kívánatos EU-szintnek. Az Unió tagállamai maguk is erősen különböznek egymástól az említett mutatók tekintetében, egyes országok nem állnak sokkal jobban, mint a Cseh Köztársaság.

A feltételek második csoportja természetét tekintve sokkal dinamikusabb. Ezek a Cseh Köztársaságot az EU-hoz közelítő változások sebességét és irányultságát érintik például a privatizáció, az infláció és a közkiadások mérséklése, a jogrendszer átalakításának előrehaladása stb. terén.

A kritériumok harmadik csoportja a szerkezeti alkalmazkodásra irányul, tehát arra, hogy a Cseh Köztársaság meglévő politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális intézményei az EU-országokéval kompatibilisek legyenek. E feltételnek gyakran csak új in-

tézmények létrehozásával lehet eleget tenni. A szerkezeti megfelelés előfeltétele az országok szoros együttműködése az EU szupranacionális intézményei keretében. Szerkezeti alkalmazkodásra több dimenzióban is szükség van:

– a normatív-jogi rendszer terén (jogrendszerek, adminisztratív szabályozás, műszaki szabványok stb.);

– a szervezeti struktúrák terén (alkotmányos testületek, közigazgatás, bíróság, rendőrség, az üzleti élet szervezetei, a polgári szerveződések stb.);

– az infrastruktúra terén (távközlési hálózat, postai szolgáltatás, közlekedési hálózatok stb.);

– a kultúra terén (politikai, gazdasági kultúrák, normák, szokások, alapértékek stb., nemcsak az egyének, de az intézmények szintjén is).

Valamennyi fent említett előfeltétel közül a szerkezeti alkalmazkodás a legfontosabb. Itt a legnagyobb a távolság Kelet-Közép-Európa és a Nyugat társadalmai között.

4.5. A NATO

A NATO jelenleg az egyetlen politikai-katonai csoportosulás, mely képes garantálni a Cseh Köztársaság biztonságát. Az ország, mely a NATO és az Orosz Föderáció közötti területen fekszik, agresszió esetén nem képes megvédeni határait és függetlenségét. A jelenlegi kormány ezért kifejezte az ország igényét egy majdani NATO-tagságra. A közvélemény megosztott e kérdésben: 1993 novemberében a felnőtt lakosság 60%-a támogatta a NATO tagságot, 40%-a ellenezte. A pozitív vélemények részaránya az év során nőtt.[11]

5. Kölcsönhatások

Nyilvánvaló aszimmetriája ellenére a Cseh Köztársaság és a nyugat-európai intézmények viszonya (beleértve az EU-t is) kétirányú lesz, amit a két partner közti kölcsönhatás fog alakítani. A kelet-közép-európai fél esetében természetesen több alkalmazkodásra van szükség, de alkalmazkodnia kell a nyugat-európai félnek is. Az együttműködés és a Cseh Köztársaság nyugat-európai struktúrákba integrálódása nem épülhet passzív modellre, mely szerint a potenciális új tagoknak egyszerűen fel kell zárkóznia az EU-hoz, annak szabványaihoz. Ha „meg akarja váltani jegyét Európába", a Cseh Köztársaságnak is aktívan részt kell vennie a közös európai problémák megoldásában. Gazdasági, politikai, kulturális erőforrásokkal kell hozzájárulni az egységesülési folyamathoz, beleértve a jövővel kapcsolatos elképzeléseket, az erkölcsi elkötelezettséget is.

Az optimista forgatókönyv szerint az elkövetkező öt évben létrejön a Cseh Köztársaság és az EU között a szabadkereskedelmi övezet és a strukturális alkalmazkodás fő lépései befejeződnek. Már valamivel ezelőtt megkezdődhetnek a teljes tagsággal kapcsolatos tárgyalások, így a Cseh Köztársaság legkésőbb 2000-re EU-tag lehet. Ezután még egy átmeneti időszak következhet, ami eltart talán 2005-ig. Ekkorra lépnek életbe a tagsággal kapcsolatos összes kötelezettségek.

[11] A Közvéleménykutató Intézet 1993. május 2–8-i felmérése az EU és a NATO-csatlakozásról, valamint az Empirikus Kutatások Központjának 1993. november 2–12-i felmérése.

II. A GAZDASÁG ÁLLAPOTA, FEJLŐDÉSI TENDENCIÁK

1. Gazdaságátalakítás és gazdasági stabilizáció

Az átalakítás programját a volt Csehszlovákiában 1990-ben dolgozták ki és 1991-től kezdték megvalósítani. A program két fő irányt követett:

– makroökonómiai stabilizáció a gazdaság belső és külső stabilitásának megteremtése érdekében,

– mikroökonómiai szerkezetváltás, amely magában foglalja a privatizációt, az árak és a piacok felszabadítását, a piaci intézményrendszer megteremtését, különös tekintettel a kereskedelmi bankokra és a tőkepiacra.

A csehszlovák (majd a cseh) kormány az átalakítás stratégiáját kezdetben a liberális felfogásra alapozta, de a körülmények hatására számos olyan megoldást is elfogadott, amelyek nem egyeztethetők össze a liberális elméleti alapokkal. A nemzetgazdaság szerkezeti átalakításának összetett problémája és a piac fejletlensége nem teszik lehetővé a „laissez-faire" megközelítést. A gyakorlatban az állami korporatizmus, a szociális piacgazdaság és bizonyos reaktív (ad hoc) politikák nehezen kibogozható keveréke igyekszik megbirkózni a kialakult társadalmi és politikai problémákkal. Vannak jelei ugyanakkor a tudatosabb, aktívabb gazdaságpolitikáknak is, például az exporttámogatásban (az Export Garancia és Biztosító Ügynökség létrehozása), valamint a szénbányászat szerkezetátalakítása terén és kezdenek kibontakozni a mezőgazdasági politika körvonalai is.

1.1. Pénzpolitika és makroökonómiai összefüggések

A költségvetési politikának döntő szerepe volt a kormány antiinflációs politikájában, a kereslet megfékezésében. Egyensúlyban lévő állami költségvetést terveztek, és az állam gazdasági szerepének mérséklése érdekében csökkentették a GDP-nek az állami költségvetésben összpontosított hányadát. 1990-ben Csehszlovákia állami költségvetése enyhe többlettel zárt, 1991-ben a deficit nem haladta meg a GDP 1,1%-át, 1992-ben a 0,8%-át. Az 1990–92-es időszakban a költségvetési bevételeknek a GDP-hez viszonyított hányada 57–58%-ról 53–54%-ra csökkent, a Cseh Köztársaság 1993. évi költségvetése a GDP 51%-át központosítja.

A központi bank a kormányzattól független, fő célja a valuta értékállóságának megőrzése. Törvény tiltja, hogy a központi bank közvetlen hitelt nyújtson a kormánynak a költségvetési hiány fedezésére. A hazai kereskedelmi bankok kormánynak nyújtott nettó hitelei az 1990-es elhanyagolható szintről 1992-re *a GDP 7%-ára nőttek*. A Cseh Köztársaság kormányának bruttó (hazai és külföldi) adóssága 1992 végén a GDP 22%-át tette ki (meg kell azonban jegyezni, hogy a Cseh és a Szlovák Köztársaság közötti

elszámolás még nem fejeződött be). A cseh kormány adósságszolgálati terhe 1993-ban *a költségvetési bevételek 4%-a.*

1993 januárjában új adórendszert vezettek be, mely az EU-szabványokkal teljesen összeegyeztethető hozzáadottérték-adóra támaszkodik. Szélesítették az adóalapot, eltávolították a régi rendszerből a torzításokat és a pénzügyi rendszert ezáltal hatékonyabbá, átláthatóbbá tették. Új társadalombiztosítási rendszer (a költségvetéstől független Egészségügyi Alap, Társadalombiztosítási Alap, Foglalkoztatási Alap) került bevezetésre és megreformálták a helyi költségvetés rendszerét is.

Az 1991-ben és kisebb mértékben 1992-ben érvényesített monetáris és hitelpolitikát általában restriktívnek minősítik. Ezt látszik alátámasztani, hogy 1991-ben a nominális pénzkínálat stagnált, reálértékben pedig erőteljesen csökkent, ugyanakkor a nominális kamatláb nőtt.

A makroökonómiai stabilizáció bizonyos sikereket ért el. Az árak 95%-át még a rendkívül monopolizált posztszocialista gazdaság körülményei között szabadították fel azonnali hatállyal, a támogatások egyidejű megszüntetésével. Ez egyszeri áremelkedést eredményezett 1991 elején. Ezt követően 1992 végéig a fogyasztói árszint havi emelkedése nem haladta meg a 2%-ot. 1992-ben az éves inflációs ráta (a fogyasztói árszinttel mérve) elérte a 11,1%-ot, ami a legalacsonyabb érték az európai posztszocialista országokban. Az 1993-ra valamivel magasabbá vált infláció (14–20%) a hozzáadottérték-adóra alapozott új adórendszer 1993 januári bevezetésének hatását tükrözi.

A gazdaság külső stabilitása a csehszlovák korona stabil árfolyamában tükröződik, amely az 1990. év végi masszív, majdnem 100%-os leértékelést követően 1993 elejéig változatlan maradt. Ez a stabilitás annak ellenére maradt fenn, hogy a belső konvertibilitás hatóköre kiszélesedett, a fizetési mérleg és a valutatartalékok pedig Csehszlovákia várható szétválása miatt 1992 végén kilengéseket mutattak. 1992 közepén – még e kilengéseket megelőzően – a valutatartalékok a háború utáni időszak legmagasabb értékét érték el. Csehszlovákia 1993. januári szétválását követően a valutatartalékok a leértékeléssel kapcsolatos várakozások közepette csökkentek. De a szövetségi állam felbomlását és a közös valuta megszűnését követően a valutatartalékok ismét elérték az 1992-es csúcsszintet. 1993. június végén a Cseh Nemzeti Bank külföldi valutatartalékai 2,7 milliárd dollárt tettek ki, a cseh bankrendszer valutatartalékai pedig 5,2 milliárdot.

A belső és külső makroökonómiai stabilitásért és a KGST-kereskedelem összeomlásáért azonban súlyos árat kellett fizetni: a GDP és különösen az ipari termelés hatalmasat zuhant. A GDP csökkenése az 1990–92-es időszakban elérte a 22%-ot. 1992 második felében a megélénkülés gyenge és átmeneti jeleit lehetett érzékelni, mindenekelőtt az építőiparban, a magánfogyasztásban és a technológiaimportban.

1990-ben megszüntették a tőke és a munka adminisztratív elosztására alapozott központi tervgazdasági rendszert, de a hatékony piaci mechanizmusok csak nagyon lassan alakulnak ki; elképzelhető, hogy az elkövetkezendő 10 év alatt sem lesznek képesek alkalmazkodni azokhoz a súlyos szerkezeti torzulásokhoz, amelyeket a kommunista gazdasági rendszer hagyott maga után.

A kereskedelmi bankok hitelpolitikája lassan, de folyamatosan változik. Hosszú ideig a kis és közepes magánvállalatok nehézkes, konzervatív hitelellátása akadályozta a magánszektor fejlődését. Az utóbbi időben az állami vállalatoknak nyújtott hitelek mennyisége stagnál, ugyanakkor a magánszektornak nyújtott hiteleké jelentősen nő. Az összességében stabil környezet és a piaci magatartás terjedése lehetővé tette, hogy a hatóságok némileg enyhítsenek a pénzpolitika korábbi szigorán.

A mikroökonómia szintjén végbement változások mindeddig nem voltak elég jelen-

tősek ahhoz, hogy biztosíthatták volna a tartós makroökonómiai stabilitást. A középtávú makroökonómiai stabilizáció szilárd mikroökonómiai alapjainak megteremtése még legalább 3–4 évet igényel. Ha nem kerül sor mikroszinten a piaci szereplők magatartásában sikeres váltásra, akkor a makroökonómiai stabilizációs politika már elért pozitív eredményei sem lesznek fenntarthatók középtávon.

A cseh gazdaság makroökonómiai teljesítménye nagymértékben függ a mikroökonómiai átalakulás sikerétől. Azt reméljük, hogy a mikroszintű szerkezetváltás és alkalmazkodás főbb problémáira sikerül megfelelő megoldást találni és 1995–97-re a vállalatok és a háztartások körében általánossá válik a racionális piaci magatartás. Nagymértékben a kormányzat gazdaságpolitikájától, annak prioritásaitól függ, hogy mikorra válik uralkodóvá az új magáncégekre és a valóságos privatizációra alapozott racionális piaci magatartás.

Átmeneti gazdaságokban nem úgy merül fel a kérdés, hogy „laissez-faire" vagy intervencionista (azaz liberális vagy keynesiánus) politikát kell-e követni. A lehetséges és kívánatos megoldásokat tartalmazó fejlődési pálya rendkívül szűk. A cseh kormány például vagy tovább folytatja az eddigi makroökonómiai stabilizációs politikát ad hoc, „reaktív" mikroökonómiai lépésekkel kombinálva azt, vagy integrálja a makroökonómiai stabilizációs politikát az „aktív", kínálati oldalra építő mikroökonómiai politikával (regionális és iparpolitikával), melynek célja a tudatos szerkezetátalakítás és modernizáció az egyes vállalatok és régiók szintjén.

E két megközelítés eredményeiben csak közép-, illetve hosszú távon különbözik (az átfogó regionális és iparpolitika kidolgozása rendkívül időigényes feladat). Arra számítunk, hogy az aktív piacpárti politika lerövidíti az átmenet folyamatát, csökkenti az elkerülhetetlen társadalmi költségeket és kockázatokat, s ezáltal megteremti a nagyobb politikai és társadalmi stabilitás feltételeit.

A „reaktív" megközelítés esetén a „váltás" kitolódik 1997–98-ra, 2000-ig a növekedési ráta alacsony lesz, a regionális különbségek és a munkanélküliségi ráták pedig magasak. Ugyanakkor rövid- és középtávon a központi költségvetés hiánya kisebb, az infláció üteme pedig némileg alacsonyabb lehet, mint a mostani értékek.

Az „aktív" megközelítés feltehetőleg gyorsabb, egyenletesebb gazdasági növekedést, alacsonyabb munkanélküliséget, némileg magasabb, de a 10%-ot meg nem haladó inflációt és kisebb regionális különbségeket eredményezne. Ugyanakkor az állami költségvetés hiánya elérheti a GDP 4–5%-át, a külkereskedelmi mérleg hiánya a jelenleginél nagyobb is lehet, és elképzelhető, hogy egyes infrastrukturális projekteket külföldi hitellel fognak finanszírozni (távközlés, közlekedési hálózat stb.).

1.2. Az átalakulás okozta recesszió

A piacgazdaság kiépítését célzó radikális gazdasági program, a makroökonómiai változások és a KGST kereskedelem összeomlása a gazdasági teljesítmény 1990 és 1992 közötti jelentős csökkenését eredményezte. Hozzátesszük, hogy a gazdaság már az ezt megelőző évtizedben is stagnált.[12]

Az átalakulás okozta recesszió „a kibocsátás atipikus, egyszeri és elkerülhetetlen lefelé történő kiigazítása a pazarló zárt gazdaságból a hatékony, nyitott gazdaság felé

[12]Klacek–Hájek (1989).

vezető úton".[13] Több egymással összefüggő tényező és külső sokk idézi elő. Mélysége mindamellett függ az átalakítás stratégiájától és a gazdaságpolitika természetétől is.

1990-ben a Cseh Köztársaság GDP-je (volumenben mérve) az előző évhez viszonyítva 1,2%-kal csökkent, 1991-ben 14,2%-kal, 1992-ben pedig 7,1%-kal. A gazdasági hanyatlás 1992 első félévében is folytatódott: a harmadik negyedévben azonban már megjelentek bizonyos megélénkülésre utaló jelek. A gazdasági visszaesés az ipari termelés terén a legerőteljesebb: az ipari kibocsátás 32%-kal csökkent az 1989–1992-es időszakban.[14] Hozzáadott értékben mérve a csökkenés kisebb volt.[15]

A részletes elemzés szerint az összkereslet valamennyi eleme csökkent 1991 és 1992 között. A hazai összkereslet csökkenését a KGST piac összeomlása kísérte (amit részben ellensúlyozott a Nyugat-Európába, mindenekelőtt az EU-ba irányuló export növekedése). Az átalakítás okozta recessziót, amely 1990 és 1992 között a GDP 22%-os zsugorodását eredményezte, nem követte a foglalkoztatás hasonló mértékű csökkenése. Az igen alacsony munkanélküliség a cseh gazdaság sajátossága, nem jellemző sem a többi átmeneti gazdaságra, sem a fejlett piacgazdaságokra. A termelés és a munkanélküliség trendjeinek ilyen mértékű eltérése azonban hosszú távon nem tartható, a mikroszintű szerkezetváltás előrehaladtával a munkanélküliség feltehetően növekedni fog.

Az 1991. évi csökkent összkereslet és kínálat fő okai: az 1991. január 1-jei árfelszabadítást követő hirtelen áremelkedés, a csehszlovák korona nagyarányú leértékelése, a KGST kereskedelem összeomlása. Ezek a sokkszerű hatások az infláció megfékezésére irányuló szigorú költségvetési és monetáris politika keretei között következtek be, amely a nagy áremelkedés körülményei közepette „túladagoltnak" bizonyult és ily módon fokozta a recessziós nyomást.[16]

Az összkereslet 1991-ben 22,3%-kal esett vissza, a személyi fogyasztás nagyjából hasonló mértékben, a bruttó állótőke-beruházás pedig majdnem egyharmadával. Az összexport 8,2%-kal csökkent, ugyanakkor gyors ütemben nőtt a szolgáltatások exportja. A csehszlovák korona leértékelése, valamint a gazdasági aktivitás általános lanyhulása miatt az importkereslet mérséklődött, a folyó fizetési mérleg többletet mutatott.

1992-ben a recesszió és a megélénkülés együttes jelei voltak tapasztalhatók. Az ipari termelés 10,5%-kal csökkent. A csökkenés azonban júliusban megállt és lassú növekedés vette kezdetét. Az építőipari teljesítmény 22%-kal nőtt (főleg a külföldi megrendelések hatására). A gazdasági tevékenység élénkülése a magánszektorra korlátozódik, amelynek részesedése a GDP-ből még mindig kicsi: a nagy állami vállalatoknál a csökkenés tovább folytatódott.

Az 1992. második félévi halvány élénkülési jelek ellenére a GDP 1993-ban stagnált. Két nagy bizonytalansági tényező befolyásolja az 1993. évi makroökonómiai fejleményeket: a csődtörvény és a Szlovák Köztársasággal folytatott kereskedelem. Becslések szerint a Szlovákiába irányuló cseh export minden 10%-nyi csökkenése további 1%-kal csökkenti a cseh GDP-t (középtávon azonban elképzelhető, hogy sikerül alternatív piacokat találni).

Rövid- és középtávon a GDP az előrejelzések szerint csak lassan nő, mert a privatizáció hatása a szerkezetváltásban csak egy idő után érvényesül, és a privatizált vállalatok többségének teljesítménye csak fokozatosan javul. A kis és közepes magánvállalatok növekedése dinamikus, de ezek részaránya nem elég nagy ahhoz, hogy az ipari termelés

[13]Winiecki (1993), 7. old.
[14]Novotný (1993).
[15]Nachtigal (1993).
[16]Klacek–Hájek (1993), HT, 5. old., 1. táblázat.

ütemére meghatározó befolyást gyakoroljanak. Ráadásul a fejlett piacgazdaságok növekedési kilátásai is mérsékeltek az elkövetkező két évben. 1994-ben 1,41%-os, 1995-ben 2,62%-os, hosszú távon 1996–2000-re 2,9–3,0%-os, 2001–2005-re 2,8%-os növekedést prognosztizálunk. A magasabb növekedési rátát arra alapozzuk, hogy a vállalatok működése mikroszinten hatékonyabb lesz a szerkezetváltás következtében, jobban fogják hasznosítani a gazdasági erőforrásokat, elegendő külföldi tőke fog beáramlani, és nem lesznek sem külső, sem belső sokkszerű hatások. Az előrejelzési adatokat a 3. táblázat foglalja össze.

Az ágazatonkénti bruttó hozzáadott érték esetében a feldolgozóipar és a mezőgazdaság részarányának némi csökkenését, az építőipar és a szolgáltatások részarányának növekedését prognosztizáljuk (lásd a 4. táblázatot).

1.3. Infláció

A többé-kevésbé kézben tartott alacsony inflációs ráta, továbbá a stabil valutaárfolyam a cseh gazdaság kiemelkedő sajátossága a többi kelet-közép-európai gazdasághoz viszonyítva. Ezeket az eredményeket elsősorban a restriktív költségvetési politika tette lehetővé, amelyet elősegített a kormány, a munkáltatók és a szakszervezetek közötti háromoldalú tárgyalásokra alapozott jövedelempolitika is. 1991-ben a makroökonómiai stabilizációnak sikerült megakadályoznia, hogy az árfelszabadítást követő egyszeri áremelkedés inflációs folyamatokat indítson el.

A bérek háromoldalú egyezményben garantált indexálása 16,4%-kal emelte a nominálbért, ugyanakkor a reálbér 24%-kal csökkent az 1991. év eleji nagy áremelkedés következtében (lásd az 5. táblázatot). 1992-ben a bérszabályozáson némileg enyhítettek és 1993 elején teljesen meg is szüntették, de a nominálbérek jelentős emelkedése miatt, különösen az állami vállalatoknál, a kormány élénk viták után 1993 júliusában visszaállította azt. Az egyszámjegyű infláció elérése továbbra is az egyik legfontosabb makroökonómiai cél. A Cseh Nemzeti Bank az 1993. évi inflációt 14–16%-ra becsüli, beszámítva a többletértékadó bevezetésének hatását; de vannak 20% körüli becslések is. Az előrejelzések szerint az infláció egyszámjegyűvé válik annak ellenére, hogy a monetáris és a költségvetési politikában enyhítések várhatók: 1994-re 9% körüli infláció prognosztizálható.

Az 1992–2000-es időszakra előrejelzett évi átlagos infláció 7,6% (fogyasztói árindexszel mérve), illetve 6,1% (termelői árindexszel mérve). A 2001–2005-ös időszakra ugyanezek az adatok: 6%, illetve 5,5% (lásd az 5. táblázatot).

2. Demográfiai és munkaerőpiaci folyamatok

2.1. Demográfiai folyamatok

A Cseh Köztársaságban a 60-as évek eleje óta nem csökkent a *halálozási ráta,* így a várható élettartam tekintetében ma a Cseh Köztársaság a legrosszabb helyek egyikét foglalja el Európában. A helytelen életmód, a környezetszennyezés, a nem kielégítő egészségügyi ellátás hosszú távú hatását csak több évtized távlatában lehet felszámolni.

Következésképp az előrejelzés feltételezi, hogy a halálozási ráta csak fokozatosan csökken, mindenekelőtt a 45–70 éves korosztály esetében (a férfiaknál gyorsabban mint a nőknél). Az előrejelzés a várható élettartam két variánsára épül és ennek megfelelően a korspecifikus halálozási rátára is két variánst kapunk. Az első, pesszimistább variáns szerint a várható élettartam az 1990. évi 71,8-es értékről 2010-re 2,8 évvel emelkedik, vagyis a fejlett országokkal szembeni hátrány nem csökken. A második, reálisabb variáns szerint a várható élettartam 4 évvel nő.

A reprodukció a Cseh Köztársaság népessége körében a fejlett európai országokkal összehasonlítva atipikusan alakul a korai házasodás, a korai első szülés, az első és második szülés közti rövid időszak, és általában a termékenység magasabb szintje következtében. A gyerekszülési időszak 30 éves korban általában lezárul. Az előrejelzés feltételezi, hogy a gazdasági és társadalmi változások hatására (pl. a munkaerő magasabb képzettsége, nagyobb hatékonysága, a fiatalkorúak közti munkanélküliség) a házasságkötés és a gyerekszülés későbbre fog kitolódni (a termékenység a csúcspontját 24–26 éves korban éri el), és ennek következtében csökkenni fog az egy családra eső gyerekszám. Számolunk a fogamzásgátlók széles körű elterjedésének hatásával is. A nők termékenységi görbéje fokozatosan fel fogja venni a nyugati országokra jellemző alakot. Az állam paternalista családpolitikájának megszűntével a családon belüli gyerekszám egyre inkább a fiatal házasok preferenciáit fogja tükrözni (a több gyerek vállalásával szemben egyre inkább figyelembe fogják venni a társadalmi pozíciószerzést, a vagyonszerzési lehetőségeket, a szélesebb körű fogyasztás lehetőségeit). Jelentősen növekedni fognak a gyereknevelés költségei is. A gyerek (vagy gyerekek) „értéke" a családok többsége számára visszaesik. Mindezek eredményeképpen az egy családra eső gyerekszám a nyugat-európai szintre fog csökkenni. A termékenységi ráta 1,4 és 1,6 között lesz. Tekintettel a termékenység jövőbeli alakulásának nagyfokú bizonytalanságára, ezt az előrejelzést három változatban készítettük el.

A *migrációs előrejelzés* a Cseh Köztársaság egészére készült (nincs területi bontás), így csak a külső migráció hatásával tudunk számolni. A korábbi fejlemények alapján nem kell arra számítanunk, hogy a Cseh Köztársaságból sokan kivándorolnak, mert politikai emigrációra aligha lesz szükség, a gazdasági emigrációnak pedig a célországok befogadóképessége gátat szab. Ezzel szemben valószínű, hogy a Cseh Köztársaság bevándorlási célországgá válik, különösen a jelenleg Szlovákiában élő csehek esetében (az 1991-es népszámlálás szerint a szétválás után 53 000 cseh állampolgárságú személy él Szlovákiában). Feltételezhető, hogy Szlovákiából mások is követni fogják a Cseh Köztársaságban élő rokonaikat, lesznek letelepedési engedélyért folyamodók (menedékjogot kérők). Mindent összevéve az előrejelzés aktív migrációs egyenleggel számol.

A számításokat az 1991. március 3-i népszámlálás adataira alapoztuk. Az előrejelzési eredményeket nagymértékben befolyásolja a Cseh Köztársaságban élő *népesség szabálytalan* korstruktúrája. Ezt az előrejelzést 8 változatban adjuk meg, melyek különböznek egymástól a termékenység, a halálozás és a migráció feltételezett szintjében. A *legvalószínűbb variáns* az előrejelzők szerint az, amelyik a halálozási arányszám gyors csökkenésével, a termékenység közepes csökkenésével és évi 2000 fős bevándorlással számol. Az előrejelzés záróévének azért választottuk 2010-et, mert épp a 2005–2010-es időszakban fog nyugdíjba vonulni a nagylétszámú 1943–1950-es generáció és ugyanebben az időszakban fogja elérni a munkaképes életkort a kislétszámú 1991–95-ös generáció (zömük középiskolába fog járni).

A *demográfiai előrejelzés* azt mutatja, hogy 2005-re a Cseh Köztársaság népességnövekedése lelassul, a termékenység gyors csökkenésének hatására esetleg meg is áll.

2005-től kezdve a népesség csökken, még akkor is, ha figyelembe vesszük a halálozási ráták javulását és a bevándorlást. A halálozás esetleges gyorsabb csökkenése, vagy a nagyobb bevándorlás csak késleltetni tudja a népességcsökkenést (lásd a 6. táblázatot).

A termékenység csökkenésének hatására kevesebb lesz a gyerekek száma és nőni fog az idős korosztály aránya: a lakosság folyamatosan öregedni fog. A munkaképes korúak számában meglévő egyenetlenségek mérséklődnek, de nem tűnnek el, magasabb életkorban újratermelődnek. A korstruktúra változásaiban a fő szerepet az 1991. évi népszámlálás generációs örökségének deformációi játszák (lásd a 7. táblázatot).

Az iskoláskor alatti, később iskoláskorú gyerekek számának csökkenése mérsékli az óvodák, általános iskolák fenntartásának költségeit. A munkába lépésre készülő fiatalok számának hosszú távú csökkenése lehetővé teszi, hogy a fiatalok nagyobb arányban kerüljenek be a középiskolába, főiskolára, egyetemre.

A gazdaságilag aktív és gazdaságilag inaktív népesség aránya átmenetileg javulni fog, a gyerekszám erőteljes csökkenése miatt beálló jelentős romlására csak 2010 után kerül sor. A nyugdíjkorú népesség száma 1995 után indul növekedésnek, ami 2000 és 2005 között felgyorsul. A nyugdíjbavonulási kor tervezett emelése csak késleltetheti a nyugdíjasok számának növekedését.

A népesség összlétszámának várható stagnálása, majd csökkenése nem vezet rendkívüli társadalmi problémákhoz. A népesség korösszetételében bekövetkező változásoknak a következményei már súlyosabbak. A változások a három nagy népességcsoport (a munkába állásra készülő népesség, a gazdaságilag aktív népesség, az öregségi nyugdíjasok) közötti arányokban hoznak létre kedvezőtlen eltolódást.

A termékenység várható csökkenésének egyik oka, hogy az első házasságkötéskor betöltött évek száma átlag kettő–négy évvel emelkedik, igazodva a nyugati országokban megfigyelt értékhez. Az állásvesztés lehetősége miatt nagyobb társadalmi veszélyeknek kitett és később házasodó fiatalok nagyobb felelősségtudattal fognak partnert választani. Mindezek következtében a válások számának növekedése lelassul és változni fog a népesség családi állapot szerinti összetétele.

Az élettársi kapcsolatok számának gyors növekedése az emelkedő lakásköltségek ellenére sem várható. A szociálpolitikai intézkedések az idősek esetében kifejezetten előnytelenné teszik az élettársi kapcsolatot. A lakosság öregedése tovább növeli az egyszemélyes háztartások számát és arányát. Az egyszemélyes háztartások részaránya a népszámlálásban szereplő összes háztartások számán belül az 1991-es 27%-ról 2005-re 31–32%-ra nőhet, az önálló lakással rendelkező egyszemélyes háztartásoké pedig a jelenlegi 25%-ról (1991-es népszámlálás) 30%-ra. A háztartások átlagos létszáma tovább fog csökkenni, elsősorban a csökkenő gyerekszám következtében.

2.2. Munkaerőpiac

A szovjet típusú gazdaságban nem működött a fejlett piacgazdaságok értelmében vett munkaerőpiac. A munkaerőt többnyire az állami szervek osztották el, a munkahelyválasztás szabadsága korlátozott volt, nagyon gyenge volt a kapcsolat a teljesítmény és a bér között és ez negatív hatást gyakorolt a humántőke-beruházásokra is. Az alacsony bér is oka volt a technikai lemaradásnak.

A szovjet típusú gazdaságról a piacgazdaságra való átmenet a munkaerő és a többi gazdasági erőforrás jelentős átcsoportosulásával jár együtt. Az erőforrásokat a rossz hatékonyságú területek helyett új, hatékonyabb területeken kell alkalmazni. Bár e folyamat

csak lassan, fokozatosan valósítható meg, nem lehet megakadályozni, hogy a munkaerő és más gazdasági erőforrások egy része átmenetileg kihasználatlan legyen.

A foglalkoztatás legnagyobb mértékben a 25 főnél nagyobb létszámú állami iparvállalatoknál csökkent: 1993 első hat hónapjában 6,3%-kal (1992 első hat hónapjához viszonyítva). Ez a tendencia érvényesül a mezőgazdaságban is. Ugyanakkor nő a foglalkoztatás a magánszektorban, az idegenforgalomban, a szolgáltatásokban, a bank- és biztosítási szektorban.

A Cseh Köztársaság viszonylag jól képzett, nagy ipari múltú munkaerővel rendelkezik. Ha viszont képzettségi struktúráját összehasonlítjuk a fejlett piacgazdaságokéval, azt látjuk, hogy a felsőfokú végzettségűek aránya kicsi. A kommunista rendszer a középfokú oktatást hangsúlyozta a felsőfokú rovására. Ennek eredményeként bizonyos foglalkozásokban kifejezetten hiány van jól képzett, hatékony szakemberekből. 1991-ben a népszámlálás tanúsága szerint a Cseh Köztársaságban a munkaerő 9,4%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel. A munkaerő-mobilitást a fejletlen lakáspiac korlátozza.

A munkanélküliségi adatokban tapasztalt tendenciák (viszonylag enyhe emelkedés 1991-ben és csökkenés 1992-ben) a cseh gazdaságban jelenleg érvényesülő sajátos folyamatok eredményei. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. Az ún. „privatizációra várakozási szindróma", amely a privatizálás előtt álló állami vállalatokat jellemzi. Ebben a szektorban 1991–1992-ben szociális indítékú túlfoglalkoztatás volt megfigyelhető. Ez annak ellenére igaz, hogy 1993 utolsó negyedévéig az 1000 főnél többet foglalkoztató nagyvállalatokból került ki a munkanélküliek legnagyobb része (1992-ben 70%-a).[17]
2. 1993 áprilisáig nem került sor a vállalatokat fegyelmező csődökre.
3. Változtak a munkanélküliségi segélyre jogosító intézményes feltételek.
4. A csehszlovák korona 1990. év végi erőteljes leértékelése kedvező feltételeket teremtett a versenyképességhez, különösen a hagyományos ágazatokban, és segített a csehszlovák külkereskedelmet a nyugati kapcsolatok felé fordítani.
5. Nőtt a magánszektor gazdasági teljesítménye, különösen a szolgáltatásokban, az építőiparban és a közlekedésben.
6. Javul a munkaközvetítők hatékonysága és az aktív foglalkoztatáspolitika enyhíti a munkanélküliség problémáját, különösen a fiatalok körében.
7. Munkaalkalmak nyíltak meg külföldön, főleg Németországban és Ausztriában nyugat-csehországi munkások számára.

A fent említett tényezők következtében az átlagos munkanélküliség ma a Cseh Köztársaságban meglehetősen alacsony. Jelentősek azonban a regionális különbségek. Amint az a 8. táblázat adataiból kiderül, a munkanélküliségi ráta a nyugat–keleti tengely mentén emelkedő, a legmagasabb értéket a Cseh Köztársaság keleti régióiban éri el. A munkanélküliség által leginkább sújtott területek Észak- és Dél-Morvaország, ahol a munkanélküliségi ráta 1993 júniusában elérte a 4,57, illetve a 2,93%-ot, illetve Észak-Csehország, ahol 3,11%. Prágában a munkanélküliségi ráta 0,24%, Csehország többi részén 1,89 és 2,76% között ingadozik. A fenti adatok 1993. június 30-i állapotot tükröznek, amikor a munkanélküliségi ráta a Cseh Köztársaságban 2,63% volt.

A privatizáció első eredményei csak 1993 második felében, illetve 1994-ben fognak megmutatkozni a vállalatok szerkezeti átalakulásában. A csődtörvény hatása is csak 1993 második felében, illetve 1994-ben várható.

Középtávon a vállalatbezárások, illetve a szociális túlfoglalkoztatás felszámolására

[17]Hájek (1992), HT.

irányuló szerkezetátalakítási törekvések növelni fogják a munkaerő kínálatát a munkaerőpiacon és regionális munkanélküliségi problémákat fognak eredményezni. Ez a folyamat ugyanakkor pozitív hatással lesz a munkaerő mobilitására. Az első nagyobb arányú változások Északkelet-Csehország könnyűiparában, továbbá Észak-Morvaországban, valamint a mezőgazdasági körzetekben várhatók. A 90-es évek második felében a nehéziparban foglalkoztatottak kerülhetnek nehéz helyzetbe, főleg Észak-Morvaországban (szénbányászat, acélipar).

A munkaerő migrációs egyenlege a közeljövőben valószínűleg pozitív lesz, mert növekvő számban fognak bevándorolni (főleg Szlovákiából, a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia területéről), míg a kivándorlás legjobb esetben is stagnálni fog, tekintettel az EU-országok munkaerőpiac-védő intézkedéseire. Arra számítunk, hogy a cseh népesség lassabb demográfiai növekedésének és a viszonylag enyhe bevándorlásnak a következtében a munkaerő-állomány a jelenlegi szinten marad, esetleg enyhén emelkedik.[18] Várakozásaink szerint a munkavállalási célú migráció Csehországból csak a Németországgal, illetve Ausztriával határos körzetekben lesz számottevő.

A munkaerőpiac fejlődési tendenciái nagymértékben függnek a külföldi (főleg német és más EU-országbeli) tőke beáramlásától, a kis- és közepes magánvállalkozások számának növekedésétől. Az aktív munkaerő-politika fontos szerepet játszik a munkanélküliség megfékezésében, különösen egyes régiókban.

A munkaerőpiac fejlődését meghatározó fő tényezők elemzése alapján valószínűsíthető, hogy a munkanélküliség 1994-től néhány évig folyamatosan nőni fog. A GDP csökkenését (esetleg némi késéssel) követni fogja a foglalkoztatás csökkenése az egész gazdaságban. 1993 végére 5 és 6% közötti munkanélküliség várható. 1994-ben elérheti a 6–8%-ot, de egyes régiókban akár a 15%-ot is.

Közép-, illetve hosszú távon számíthatunk a munkanélküliségi ráta 5–6%-on történő stabilizálódására (lásd a 9. táblázatot). Tudatos „piacpárti" stratégia megvalósítása esetén fenntarthatónak látszik egy 4%-os munkanélküliségi szint 1996-tól kezdve.

A foglalkoztatás szerkezete fokozatosan közeledik a fejlett piacgazdaságokéhoz. A magánszektor részaránya a 90-es évek közepétől meghaladja az állami szektorét, 2000 táján pedig a foglalkoztatottak kb. 70%-át fogja alkalmazni. A mezőgazdasági foglalkoztatás gyors ütemben csökken, a 90-es évek közepétől akár a jelenlegi felére. Az ipari foglalkoztatás is csökken, ugyanakkor jelentősen nő a szolgáltatási szektor foglalkoztatási aránya (lásd a 10. táblázatot).

A jövedelemeloszlásban a teljesítmény és a képzettségi szint a jelenleginél nagyobb szerepet kell hogy kapjon. Valószínű, hogy a jövedelemeloszlás a németországi mintát fogja követni. 2000-ret követően valószínűleg ismét nőni fog az újraelosztás szerepe (lásd a 11. táblázatot).

3. Külkereskedelem és fizetési mérleg

A háború után, különösen 1960 óta romlott Csehszlovákia világ- és európai gazdaságban betöltött pozíciója a két háború közötti és a háborút közvetlenül követő időszakhoz (1945–49) képest. Ez megmutatkozott a csehszlovák export világexporton belüli csökkenő részarányában (különösen a fejlett piacgazdaságokba irányuló export esetében),

[18]Lásd Burcin és munkatársai (1993), HT.

továbbá a volt szovjet típusú gazdaságokba, illetve a fejlett piacgazdaságokba irányuló export eltérő áruszerkezetében.[19] A feldolgozóipari termékek tették ki 1990-ben a volt szocialista országokba irányuló export 87, a fejlett piacgazdaságokba irányuló export 66%-át. Ez a kettősség még hangsúlyozottabban érvényesült a gépek és közlekedési eszközök esetében. Ezek részaránya a posztszocialista térségbe irányuló exportban 60%, a piacgazdaságokba irányuló exportban csak 21% volt.[20]

Csehszlovákia a KGST-kereskedelem részaránya tekintetében a második helyen állt, és szemben Magyarországgal, illetve Lengyelországgal, csak a 90-es évek elején kezdett hozzá a relációs váltáshoz. A csehszlovák vállalatok körében végzett felmérések szerint[21] tíz cég közül négynek semmilyen kapcsolata nem volt a világpiaccal, nem volt tapasztalata a piaci versenyben. Az elmúlt rendszerben a csehszlovák gazdaság viszonylag zárttá vált, meglehetősen alacsony exportteljesítménnyel.

Az *átalakítási folyamat első szakaszában* radikális változás ment végbe a kereskedelem, a szolgáltatások és a tőkeáramlás területén.

A KGST összeomlása a volt tagországok egymás közötti kereskedelmének egyszeri nagyarányú visszaesésével járt együtt (e kereskedelem nagy része – a gyenge minőségű beruházási javak, katonai felszerelés forgalma – egyszer s mindenkorra megszűnt), a Cseh Köztársaság világexportból való részesedése tovább csökkent. A Cseh Köztársaság dollárban kifejezett exportvolumene 1992-ben egyharmadával volt kisebb mint 1989-ben.[22]

A kereskedelem volumenének csökkenését elsősorban a volt szovjet típusú gazdaságokkal folytatott kereskedelem visszaesése okozta. Ugyanakkor a fejlett piacgazdaságokkal folytatott kereskedelem fellendült (lásd a 12. táblázatot). Az eddig eltelt időszakban a forgalomátirányítás nem volt képes ellensúlyozni a KGST relációjú volumencsökkenés okozta veszteségeket.[23]

A nagy hozzáadott értékű cseh áruk alacsony versenyképessége miatt ezen áruk részesedése az összexportból az 1989–1992-es időszakban tovább csökkent. A késztermékek részaránya egyharmadával lett kisebb és drámai volt a csökkenés a gépek és közlekedési eszközök esetében: az 1989-es 47%-ról 25%-ra 1992-ben.[24] Ugyanakkor biztató, hogy a fejlett piacgazdaságokba irányuló exporton belül a késztermékek aránya 1990 óta töretlenül nő.

A legtöbb szovjet típusú gazdasággal ellentétben Csehszlovákiában a makroökonómiai egyensúly a háború utáni időszakban viszonylag stabil volt, beleértve a fizetési mérleget is.[25] 1989 végén Csehszlovákia teljes bruttó külföldi adóssága konvertibilis valutában 7,9 milliárd dollárt tett ki, ami akkor az éves áru- és szolgáltatásexport 104%-ának felelt meg. Az 1990. évi jelentős romlást követően 1991-re és 1992-re a konvertibilis valutában elszámolt folyó fizetési mérleg egyensúlya helyreállt, még többlet is keletkezett. A múlttal összehasonlítva, amikor az áruforgalom egyoldalú túlsúlya érvényesült, megkezdődött a szolgáltatások, az idegenforgalom, a jövedelemátutalás részarányának növekedése, ami jelentősen hozzájárult a fizetési mérleg kedvező alakulásához (lásd a 13. táblázatot). Míg a kereskedelmi mérleg az átmenet időszakában valószínűleg

[19]Hrnčíř (1993), HT, 2. old., 1. és 2. táblázat.
[20]Facts on Czechoslovak Foreign Trade (1991).
[21]Kolanda–Kubišta (1991).
[22]Hrnčíř (1993), HT, 71. old., 6. táblázat.
[23]Hrnčíř (1993), HT, 9–10. old., 8. és 9. táblázat.
[24]Hrnčíř (1993), HT, 11–12. old., 10. és 11. táblázat.
[25]Hrnčíř (1993), HT, 5. old., 4. táblázat.

többnyire deficites marad, a szolgáltatások és a turizmus többlete tartós lesz és a fizetési mérlegben kiegyensúlyozó szerepet fog játszani. A hosszú lejáratú tőkebeáramlás jelentősen nőtt az átmenet éveiben (főleg termelő beruházások formájában), de 1993-ig ezt többé-kevésbé ellensúlyozta a rövid lejáratú tőke kiáramlása (lásd a 13. táblázatot).

A cseh export jelentős része nyersanyagigényes, kevés hozzáadott értéket, sok fizikai és kevés szakmunkát tartalmazó termék. A csehszlovák korona 1990. évi erőteljes leértékelését követően az acélipari és az alapvető vegyipari félkésztermékek viszonylag gyorsan találtak maguknak új exportpiacokat.[26] E termékek exportjának további növelésére csekély a kilátás, mert a nemzetközi kereslet lanyha irántuk, a fejlődő országok (főleg az újonnan iparosodottak) termékei erős versenyt diktálnak és a túltermelés és/vagy munkanélküliség miatt erős a kísértés a protekcionizmusra.

A cseh export mai struktúrája csak közép- illetve hosszú távon változhat, amikor végbemegy a cseh gazdaság szerkezetátalakulása. E folyamat hatására érheti majd újra el a Cseh Köztársaság azt a világpiaci részesedést, amellyel már a két világháború között rendelkezett.

Rövid távon az ország csak a jelenlegi, az olcsó munkaerőre alapozott, munkaigényes termékekből álló exportszerkezetre támaszkodhat. Az alacsony bérekre, olcsó munkaerőre alapozott specializáció és versenyképesség előnyei azonban csak a nagysorozatú termékek esetében használhatók ki. A nem homogén, bonyolult, nagy hozzáadott értékű termékek esetében az olyan tényezők a fontosak, mint a megbízhatóság, a minőség, a reklám, az eladást követő szolgáltatások, a speciális fogyasztói igények kielégítésének képessége. Ha a gazdaságpolitika az „olcsó munkaerő" előnyeit kívánja kihangsúlyozni, akkor ez olyan ágazatok irányába fogja eltolni a gazdaság szerkezetét, amelyek alacsony hozzáadott értékű árukat állítanak elő. Ennek a „regresszív szakosodásnak" negatív hatásai lesznek: erősödni fog az agyelszívás és fokozódik a cseh gazdaság elmaradása a fejlett országok műszaki színvonalától.

Jelenleg a külkereskedelem szerkezete nagymértékben eltér az ország komparatív előnyei által diktálttól. A Cseh Köztársaságban az emberi tőke viszonylag magas színvonalú. A közoktatás, a szakképzés magas szintű. Az ipari hagyományok és a meglévő műszaki ismeretek az országnak előnyt biztosítanak a tudásintenzív feldolgozóipari termékek és a szolgáltatások terén. Ahhoz azonban, hogy ezt a komparatív előnyt kihasználhassuk, számos ma még meglévő akadályt kell felszámolni. A fizikai tőke elavult, sok vállalat küzd tőkehiánnyal, a marketing tevékenység és a menedzsment fejletlen, számos kereskedelmi és banki szolgáltatás ismeretlen vagy gyenge hatékonyságú. A meglévő emberi tőkét és szakértelmet csak úgy lehet hasznosítani, ha tőkejavak, nyugati technika és know-how áramlanak az országba.

Az import esetében is megfigyelhető bizonyos magatartásváltozás. A most kialakuló környezetben a vállalatok már nem törekszenek készletfelhalmozásra. Ennek hatására a gazdasági tevékenység importszükséglete kisebb. A korábbi korlátok alól felszabadult fogyasztói kereslet valószínűleg a fogyasztásicikk-import növelését fogja maga után vonni. Az átmenet második szakaszában, a cseh gazdaság szerkezetátalakításának és modernizálásának eredményeképpen, számítani lehet a tőkejevak importjának növekedésére.

A valutaárfolyam várakozásaink szerint viszonylag stabil marad (1 dollár = 28–28,5 cseh korona). Középtávon nem zárható ki némi nominális felértékelődés, tekintettel az

[26]Hrnčíř (1993), HT, 19. old., 14. táblázat.

USA-ét és Németországét meghaladó inflációs rátára (a cseh korona árfolyama az USA dollárból és a német márkából álló valutakosárhoz van kötve).

A külkereskedelem relációs szerkezete középtávon tovább változik. Szinte a teljes kereskedelem a Nyugattal – mindenekelőtt az EU-országokkal – fog bonyolódni. A volt Szovjetunióból származó import (főleg kőolaj, földgáz és nyersanyagok) részaránya a várakozások szerint középtávon csökken, miután befejeződik a német Ingolstadtból leágazó csővezeték építése (1997–98).

A cseh folyó fizetési mérleg várakozásaink szerint az előrejelzett időszakban egyensúlyban lesz: a kereskedelmi mérleg hiányát a szolgáltatásmérleg többlete fogja kiegyenlíteni (lásd a 14. táblázatot).

1990–92-ben Csehszlovákia vonzotta Magyarország után a legtöbb külföldi termelőberuházást a volt KGST országok közül.[27] Az elkövetkező időszakra a cseh gazdaságba irányuló közvetlen tőkeberuházás további növekedésével számolunk. Ennek hatására nőni fog a berendezés- és technológiaimport. A közvetlen tőkeimport segít fenntartani a fizetési mérleg egyensúlyát.

Csehszlovákia bruttó külföldi adóssága 1992 végén 9,5 milliárd dollárt tett ki. A szövetség felbomlása (1993. január vége) után a Cseh Köztársaság 8,5 milliárd dolláros külföldi adósságot örökölt. A rövid lejáratú adósság részaránya 57%-ról 61%-ra nőtt. Előrejelzésünk értelmében a külföldi adósság az elkövetkező időszakban 7–8 milliárd dollár körül fog ingadozni (lásd a 15. táblázatot).

4. Az ipari szerkezet

4.1. A szerkezeti örökség

A hazai fogyasztói és beruházási kereslet szerkezetében végbement változások, valamint a külföldi értékesítéssel kapcsolatos új követelmények egyértelművé tették, hogy a cseh gazdaság kialakult szerkezete nem tartható fenn piacgazdasági körülmények közepette, akár az egyes szektorok, ágazatok, régiók, akár a Nyugat-Európával és a világpiaccal létesítendő szoros kereskedelmi kapcsolatok szempontjait vizsgáljuk. Az 1989. novemberi politikai változásokat követően az ország rendkívül súlyos strukturális örökséggel indult: túlfejlesztett nehézipar, rendkívül magas nyersanyag- és energiafogyasztás, szinte valamennyi ágazatban megfigyelhető technikai elmaradás, gyengén fejlett közlekedési és távközlési infrastruktúra, elmaradt beruházásokkal küszködő szolgáltatási szektor. Mindebből következik, hogy a Cseh Köztársaságban szükséges szerkezetváltás – bonyolultságát, méreteit tekintve – vetekszik magával a rendszerváltással.

A cseh iparban végrehajtandó főbb szerkezetátalakítási feladatok:

– a tulajdoni szerkezet átalakítása;

– az iparvállalatok méreteinek megváltoztatása, erőteljes monopolellenes intézkedésekkel összekapcsolva;

– az egyes iparágak, ágazatok részarányának változtatása a kibocsátásban és a foglalkoztatásban;

– a munkaerő szakmastruktúrájának megváltoztatása, különösen a felső vezetők kö-

[27] A Csehszlovákiába irányuló külföldi tőkeberuházás részletesebb elemzését lásd Hrnčíř (1993), HT.

rében (általános a hiány tapasztalt, képzett szakemberekben a bankszférában, a biztosításban, a marketing, a kereskedelmi, a stratégiai irányítási területeken stb.);

– a külkereskedelem relációs szerkezetének megváltoztatása.

A cseh gazdaságnak meg kell birkóznia a hanyatló ágazatok problémájával, amelyekbe túl sokat ruháztak be, amelyek túl sok embert foglalkoztatnak, nincs egyértelmű elképzelésük a jövőről, csökken a hatékonyságuk (acélipari, szén- és ércbányászat, beleértve az uránbányászatot is, a mezőgazdaság bizonyos ágazatai stb.). Ugyanakkor más ágazatokat, amelyeket gyengén fejlesztettek vagy elhanyagoltak a múltban, de amelyeknek van jövőjük (gépipar, könnyűipar bizonyos ágazatai, idegenforgalom stb.), gyorsan kell fejleszteni. Ezekben az esetekben sem szabad azonban alábecsülni a szerkezetváltás társadalmi költségeit.

A szerkezetváltást két fő akadály nehezíti:

1. Az iparvállalatok jelentős hányada továbbra is az állami szektorhoz tartozik. Széles körű privatizáció indult be, de kiderült, hogy ez *az eredeti tervekben számítottnál jóval több időt vesz igénybe.* Az úgynevezett kisprivatizáció elsősorban a kiskereskedelemre és a szolgáltatásokra terjedt ki és csak marginálisan érintette az ipari szférát. A privatizációnak az iparcikk-kínálat mennyiségére és minőségére gyakorolt eddigi hatása minimális volt. Ami a nagyvállalatok privatizációját illeti, ez lényegében a kuponos privatizáció keretében valósult meg. A privatizáció következményei csak 1994-től lesznek érzékelhetők.

2. *Az ipari termelés* 1991–92. évi csökkenése *nem járt együtt a szerkezet várt és kívánatos változásával.* Bár mélyrehatóan változott a külkereskedelem relációs összetétele, a külkereskedelem áruszerkezete kevésbé kedvezően alakult. A gépek, közlekedési eszközök, a különféle feldolgozóipari termékek még mindig vezető helyet foglalnak el a cseh exportban, de részesedésük 30,4%-ról 25,2%-ra csökkent, miközben az anyagok és félkésztermékek részaránya nőtt.

Az iparszerkezet alakulásának fontos jellemzője, hogy nagymértékben nőtt a bejegyzett vállalatok száma és csökkent a nagyvállalatoknak a foglalkoztatásban való részesedése. Mindamellett 1993 közepéig a cseh iparban csak korlátozott szerkezetátalakulás ment végbe.

A cseh kormány szerkezetátalakítási stratégiája a privatizáción kívül az alábbi tevékenységeket foglalta magába:

– Az úgynevezett *ágazati programokat, melyek összekapcsolódtak az adott iparág, ágazat privatizációjával,* s mind a szervezeti struktúrák átalakítására, mind a termelési tervek módosítására vonatkoztak. A már említett iparágak mellett átfogó programokat dolgoztak ki a távközlésre, a vegyiparra és a közlekedésre.

– A nagyvállalatok egész sorának (ČKD Praha, Zetor Brno, Tatra Kopřivnice stb.) pénzügyi összeomlása arra kényszerítette a kormányt, hogy *pénzügyi átszervezésükre* programokat dolgozzon ki és valósítson meg.

– A kis- és középvállalatokra külön intézkedéseket dolgoztak ki.

Az összkereslet csökkenése nyomán a vállalatok tömegesen adósodtak el és váltak fizetésképtelenné. *Egy-egy vállalat láncreakciószerűen fizetésképtelenné tette a neki beszállító vállalatokat is.* Az adóssági láncok kialakulása már az átalakulás folyamatát fenyegette.[28] Sok vállalatnak okozhatnak problémát a múltból örökölt (elsősorban a szovjet vevőknek nyújtott) rossz kereskedelmi hitelek; mindegyiküket sújtja a folyamatosan megújított készlethitelek örökölt rendszere.

[28] Janácková (1992); Horčicová–Vašková (1992).

A fentiekből következik, hogy a cseh gazdaság *szerkezetátalakítása még csupán kezdeti szakaszánál tart.* A rossz hatékonyságú termelés felszámolását és az ipar radikális szerkezetváltását bizonyára segíteni fogja, ha törvénybe iktatják és érvényesítik a csődtörvényt. Csak a privatizáció előrehaladásától várható, hogy az új vállalatvezetés törekedjen a foglalkoztatás racionalizálására, a pénzügyi egyensúly helyreállítására, hogy szilárd kapcsolatokat építsen ki más vállalatokkal, a bankokkal és az állammal.

4.2. Kilátások

Gazdasági növekedés esetén állandósulnak a szerkezeti változások. Tekintettel a Cseh Köztársaságban jelenleg érvényesülő stagflációra, a szerkezetváltás kilátásai elsősorban a belgazdaság megélénkülésének esélyeitől, a növekedés fő tényezőiben végbemenő fordulattól függenek.

Az elkövetkező évek külföldi tőkebeáramlásának kilátásait a szerkezetváltással szoros összefüggésben kell értékelnünk. A tőkebeáramlás valószínűleg csekély intenzitású lesz és nem fog számottevően hozzájárulni a szerkezetátalakuláshoz. A külföldi vállalatok részesedése a beruházásokból 1992 utolsó negyedévében mindössze 4,3% volt. Másfelől, az egyes vállalatok által benyújtott szerkezetátalakítási programok alapján a hazai vállalatok a költségeknek maximum 40%-át képesek fedezni saját forrásból.[29] *A tőkebeáramlás jövőbeli intenzitása és a beruházásokban való aktívabb szerepvállalása további előfeltétele a cseh ipar gyorsabb szerkezetváltásának.*

Ami a belső tényezőket illeti, a feltételek két csoportjának kell teljesülnie ahhoz, hogy radikális szerkezetátalakítás indulhasson meg:

1. Sikeresen kell megvalósulnia a tulajdonosi szerkezet átalakításának, hogy normális piaci környezet alakulhasson ki. Továbbra is nyitott probléma azoknak a szektoroknak, ágazatoknak a helyzete, amelyeket a 90-es évek közepéig valószínűleg nem sikerül privatizálni, vagy amelyeknél a privatizációt későbbi időpontra tervezik. Valószínűleg szükség lesz államilag támogatott beruházásokra, ha nem akarjuk, hogy ezen ágazatok szerkezetátalakítása nagyon elhúzódjon. A kormányzati tevékenység különösen olyan ágazatokban kívánatos, ahol a nem kielégítő szintű beruházások „szűk keresztmetszeteket" vagy társadalmi feszültségeket eredményezhetnek (például az észak-morva acéliparban, szénbányászatban). A kormány gazdaságpolitikájának szerkezetátalakító tevékenysége megfelelő feltételeket kell hogy teremtsen az életképtelen vállalatok megszűnéséhez (részben a tulajdonosi jogok gyakorlása révén, részben a csődtörvény alkalmazásával; de szükség van egy rugalmasabb jogrendszerre is).

A szerkezetváltást és kiigazítást szolgáló beruházások növekvő hányadát magánvállalatok fogják megvalósítani, köztük közös vállalatok. A kormánynak azonban befolyást kell gyakorolnia egyes területeken a beruházási döntésekre. A magánberuházásokat ösztönözni kell minden olyan esetben, amikor azt indokló műszaki, strukturális, regionális, vagy környezetvédelmi szempontok merülnek fel.

2. A kormánynak egyértelmű struktúrapolitikát kell kialakítania. A múltban követett kormányzati politika két véglet között ingadozott. Egyfelől közeledett egy „laissez-faire" elképzeléshez, mely szerint a kormány nem vállalhat felelősséget a vállalati tevékenységekért és azok eredményeiért, többek között azért sem, mert ez a múltbeli kormányok tevékenységének a hagyatéka. Másfelől a kormány lépten-nyomon olyan helyzetbe ke-

[29]Novotný (1993).

rül, amikor szükségét érzi a beavatkozásnak, mert csak így tudja fokozatosan kiküszöbölni a felhalmozódott szerkezeti problémákat. A regionális és iparpolitikának – még ha piackonform eszközöket használ is – egyes nagyvállalatokra kell koncentrálnia, mert ezek az ipari szerkezetváltás hordozói.

Az átalakulás első három éve nyilvánvalóvá tette, hogy az alkalmazkodás problémái olyan méretűek, hogy megoldásukat nem lehet a piacra hagyni. Ez a piac még csak most van kialakulóban, még nem jelentek meg olyan szegmensei (tőkepiac, lakáspiac, munkaerőpiac), amelyek elengedhetetlenek a szerkezeti változások megvalósításához. Nem a múltban lejáratott strukturális politika eszközeihez (így a központi tervezéshez) való visszatérést kívánjuk szorgalmazni, csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy nem szabad megfeledkezni más átalakuló gazdaságok tapasztalatairól.[30]

Két álláspont ütközik. Az egyik: a fontosabb szerkezeti problémákat a kialakuló piacnak kell megoldania. A másik: gyakorlati szükségszerűség, hogy a szerkezetváltás folyamatában felmerülő sürgető problémákra társadalmi megoldást találjanak. Az egyensúly keresése közben a szerkezetátalakítás egyes területei kiesnek a látótérből. Ilyenek például a műszaki fejlesztés, az exportösztönzés, az egyes szektorok, ágazatok, nagyvállalatok helyzetének világos felmérése.

A cseh ipar szerkezetváltásának kilátásait részben a külső tényezők (a gazdasági fellendülés kilátásai a világgazdaságban és ezen belül Nyugat-Európában, a nyugat-európai piacok fokozottabb megnyitása a cseh export előtt), részben a belső tényezők (a nagyprivatizáció előrehaladása, a gazdálkodási és beruházási tevékenység helyreállítása, egy helyesen kialakított struktúrapolitika megvalósítása) függvényében kell vizsgálni. Félrevezető lenne bármely olyan kísérlet, amely az elmúlt 10–20 év adatára alapozva próbálná előrejelezni az iparszerkezet alakulását. Az ok egyszerű: ezek az adatok torzítottak, részben az alkalmazott árképzési eljárások, részben a külkereskedelem sajátos módszerei miatt. És ami még fontosabb: az átmeneti gazdaságok szerkezeti problémái nem a múltbeli trendek folytatását, hanem az azokkal való radikális szakítást igénylik.

A szerkezeti módosulásokat makroökonómiai szinten viszonylag könnyű előrejelezni. Egyesek közülük 1989-ben már megkezdődtek. Indokolt a feltételezés, hogy a mezőgazdaság részaránya a GDP-ből csökkenni fog, minthogy ez a szektor még mindig több munkaerőt foglalkoztat, mint a fejlett nyugat-európai országokban (1992-ben a foglalkoztatottak 8,3%-át). Az ipar részaránya a GDP-ből valószínűleg szintén csökkenni fog. 1990-ben ez 63,0%-ot tett ki, az építőiparral együtt 74,3%-ot. Ugyanakkor nagy biztonsággal előre lehet jelezni a szolgáltatói szektor részarányának növekedését.

Sokkal bonyolultabb kérdés, hogy milyen szerkezeti módosulásokra fog sor kerülni az iparon belül.

Minden, a Cseh Köztársaság iparszerkezetében 1995 után bekövetkező változással kapcsolatos okfejtés csak nagyon általános és spekulatív lehet. Bizonyos támpontot adhat a hasonló nyugat-európai országok iparszerkezetével történő összehasonlítás (pl. Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Svédország). Ha ezen öt ország átlagát vesszük, azt találjuk, hogy már 1987-ben Csehszlovákiára a túlberuházás volt a jellemző számos ágazatban. Vonatkozik ez különösen a gépiparra, az acél- és fémfeldolgozó iparra, de a bőr-, a cipő-, és a textiliparra is. Bár a három utóbb említett iparág a cseh ipar tipikus és hagyományos ágazata. Másfelől elégtelen volt a nyugat-európai országokhoz viszonyítva a beruházás olyan ágazatokban, mint az élelmiszeripar, a nyomdaipar, a papíripar, a bútoripar, a fafeldolgozó ipar, a magas színvonalú elektronikai termékek gyártása. A

[30]Slay (1993); Landesmann (1993).

vegyipar volt az egyetlen olyan ágazat, amelynek részaránya a 80-as évek végén közel állt az öt nyugat-európai ország átlagához.

Tanulságosak Csehszlovákia és az öt kiválasztott nyugat-európai ország feldolgozóipari termelékenységének összehasonlításából adódó eredmények (egy főre eső hozzáadott értékben számolva 1980-as USA dollárban). A munka termelékenysége a csehszlovák feldolgozóiparban 1987-ben 33%-a volt a kiválasztott országok szintjének. Ez mutatja, hogy mekkora erőfeszítésekre van szükség a Cseh Köztársaságban, ha el akarjuk érni az összehasonlításban szereplő másik öt országot. Nagyon fontos az a felismerés, hogy a termelékenységi szintek különbözősége azokban az ágazatokban a legkisebb, amelyek nem tekinthetők sem stratégiainak, sem perspektivikusnak. (Az öt ország átlagával összehasonlítva a cseh termelékenység az acéliparban 50%, az élelmiszeriparban 26%, a bútoriparban 18%, a nyomdaiparban 23%, a textiliparban 36%.)

Kétségtelen, hogy a kapacitások és a foglalkoztatás jelentős leépítésére lesz szükség valamennyi iparágban. Ezzel szemben nagy valószínűséggel jelezhető előre a kapacitások és a foglalkoztatás bővülése az élelmiszeriparban, a bútoriparban, a nyomdaiparban és a magas színvonalú elektronikai cikkek gyártásában.

Az ipari termelés csökkenése 1994-ben a magánszektor, valamint a kis és közepes állami vállalatok növekedésének eredményeképpen meg kell hogy álljon. A szerkezetátalakítás neheze egyes ágazatokban még hátra van, mint például az acéliparban, a szénbányászatban, és lesznek olyan ágazatok, amelyekben a folyamat még 2005-ig, sőt azután is folytatódni fog.

5. Mezőgazdaság

A 80-as évek végén a mezőgazdaság részesedése a csehszlovák GDP-ből becslések szerint 9–10% volt, az összfoglalkoztatásból pedig 11%. A múltból a mezőgazdasági termelőegységek sajátos struktúrája öröklődött (nagy mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok) és sajátosak voltak azok a gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok is, amelyek kulcsszerepet játszanak a mezőgazdaság szerkezetátalakításának folyamatában.[31]

A volt kommunista kormányzat autark, önellátásra törekvő agrárpolitikája következtében a mezőgazdaság jelentős részben magas költségekkel termelt és erősen rá volt utalva az állami támogatásra. A magas költség és a gyenge hatékonyság a cseh mezőgazdaság sajátos problémájává vált. 1989 után az árfelszabadítás és a támogatások drámai csökkenésének eredményeként a mezőgazdasági termelés erősen csökkent, miközben bizonyos mezőgazdasági termékek (borjúhús, tej) esetében túlkínálat és értékesítési válság alakult ki. Sok mezőgazdasági üzem súlyosan eladósodott és fizetésképtelenséggel küzd. A cseh mezőgazdaság számos egyéb problémát is örökölt: környezeti károsodás, a talaj természetes termőképességének romlása a vegyszerek és a nem megfelelő művelési technikák alkalmazása következtében, a mezőgazdaságban dolgozók torzult viszonya a földhöz stb.

Az 1989-es politikai változások óta a cseh agrárpolitika szinte kizárólagosan a tulajdonviszonyok átalakítására koncentrált. 1991 óta a mezőgazdaságból „szinte teljesen

[31] A cseh mezőgazdaság átalakulásának részletes leírását lásd Mertlík (1993), HT.

hiányoztak a szabályozás eszközei"[32] és nem fogalmazódott meg következetes agrárpolitika. 1993 tavasza óta a mezőgazdasági termékek hazai piacának védelme tekintetében bizonyos változás jelei tapasztalhatók.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakításával kapcsolatos eredmények egyelőre felemásak. A kormány kezdeti szövetkezetfelszámolási kísérlete sikertelennek bizonyult, legalábbis formális (jogi) szempontból. A magángazdaságok szerepe jelentéktelen, a cseh mezőgazdaság tipikus üzeme továbbra is a nagy, koncentrált termelőszövetkezet (lásd a 16. táblázat adatait).

A cseh mezőgazdasági termelés csökkenése már megindult és e folyamat gyorsul; 1992-ben a cseh mezőgazdaság bruttó termelési volumene 11,8%-kal, az értékesített volumen 8,5%-kal csökkent 1991-hez képest.[33] Tudatos mezőgazdasági és regionális politika hiányában nemcsak a mezőgazdasági termelés csökken, de bekövetkezhet a megművelt földterületek jelentős csökkenése is.

A jelenlegi agrárválság egy ideig még folytatódik, a szektor stabilizálódása 1995–97-re várható. A kialakult tendenciák alapján feltételezhető, hogy a művelés alatt álló földterület jelentős részét a jövőben is termelőszövetkezetek fogják birtokolni. A mezőgazdasági üzem legígéretesebb formája a nagyvállalat kombinálása a szövetkezeti és a részvénytársasági megoldások előnyeivel. Minthogy az agrárszektorban nagy a tőkehiány, az egyéni gazdaságok valószínűleg be fognak olvadni a nagyüzemekbe vagy legalábbis a kapcsolatot köztük együttműködési, társulási megállapodások és holding formák fogják erősíteni. A családi farmok által művelt földterület részaránya aligha haladja majd meg a 10–15%-ot. A modern farmgazdaság ugyanis rendkívül tőkeintenzív és a mezőgazdasági tőke hozama alacsony.

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozó gazdálkodó egységek 3 millió hektárt fognak igénybe venni, az „alternatív" földhasználat céljaira 1 millió hektár áll majd rendelkezésre. A szántóföldi növénytermesztés hozamai csak 2000-ben fogják elérni a 80-as évek végének szintjét. Az állattenyésztés hozamai a nyugati országokkal való összehasonlításban is kedvezően alakulnak.

Az első időszakban a mezőgazdasági foglalkoztatás az 1989-es szint 60%-áig (5,9%-ra) süllyed. A mezőgazdaság (beleértve a vadászatot, erdőgazdaságot és halászatot) hozzáadott értéke 2000-re az 1989-es szint 40%-ára, a GDP 2,7%-ára csökken. A hasznosított mezőgazdasági terület nagysága az 1989. évivel összehasonlítva egyharmaddal esik vissza; a megművelt terület csökkenése még erőteljesebb.

A 2005-ig terjedő második időszakban a mezőgazdaságnak a cseh gazdaságban játszott szerepe lassan tovább mérséklődik, hasonlóan az EU-ban a 70-es és 80-as években tapasztalt tendenciákhoz. Ez azt jelenti, hogy abszolút számban tovább csökken a mezőgazdasági foglalkoztatás, egészen az 1989-es szint 50–55%-ára; ez a gazdaságilag aktív népesség 5,4%-ának felel meg. Ők fogják előállítani a GDP 2,3%-át. A stabilizálódást követően a mezőgazdasági termelés enyhe (évi 2%-os) folyamatos növekedését lehet prognosztizálni (a szezonális ingadozásokat leszámítva).

[32]Kraus (1991), 745. old.
[33]Forrás: Bulletin ČSÚ-ŠÚ SR (1992), 12. szám.

6. Magánszektor, privatizáció, külföldi tőke

Csehszlovákiában a magánszektort 1948–49-ben gyakorlatilag felszámolták. Részesedése a foglalkoztatásból 1987-ben 0,6% volt. Az állami szektor a szövetkezeti szektorral együtt a gazdasági tevékenység domináns formájává vált. Még 1991 első felében is a Cseh Köztársaságban a magánszektor részesedése az ipari termelésből mindössze 0,1%-ot, a ruházati iparban 0,5%-ot, a nyomdaiparban 1,1%-ot tett ki. Az építőiparban részesedése elérte az 5%-ot. Ami a kiskereskedelmet illeti, az állami és szövetkezeti szektor keretein kívül bonyolított értékesítés a becslések szerint az összkiskereskedelmi forgalom 10%-át tette ki.[34]

A tulajdonjogok újraelosztását a szovjet típusú gazdaság átalakításának kezdeti szakaszában a piacgazdaságra és demokráciára való sikeres áttérés legfontosabb előfeltételének tekintik. A magánszektor kiterjedése alapvető jelentőségű nem csupán a rugalmas versenypiaci szerkezet, hanem még inkább a vállalkozói réteg (a középosztály) kialakulása szempontjából. A tulajdonviszonyok változása 1991-et követően gyorsult fel drámai módon (lásd a 17. táblázatot).

A privatizáció a Cseh Köztársaságban kombinálja a szabványos és nem szabványos módszereket. A piacgazdaságok privatizációjánál tipikusan alkalmazott szabványos módszerek a következők:

– a tulajdon visszaadása az eredeti tulajdonosnak vagy örökösének (kárpótlás);

– a tulajdon eladása nyilvános árverésen, versenytárgyaláson hazai vagy külföldi beruházóknak;

– közvetlen értékesítés előre meghatározott tulajdonosnak;

– átalakítás részvénytársasággá és a tulajdon ingyenes átadása önkormányzatoknak, nyugdíjalapoknak és hasonló gazdasági szereplőknek.

A nem szabványos módszerek közül a Cseh Köztársaságban a kuponos privatizációt alkalmazzák. Minden felnőtt állampolgár jogosult megvásárolni – jelképes áron – egy kupont, amely feljogosítja őt arra, hogy bizonyos számú „beruházási pontot" a privatizációra kijelölt vállalatok részvényeibe fektessen. A kuponos módszer széles körben történő alkalmazása cseh sajátosság és sikeresnek tartják. A jogosult személyek túlnyomó többsége részt vett a kuponos privatizáció első fordulójában és a második forduló is nagy érdeklődést keltett.

A Cseh Köztársaság privatizációs erőfeszítéseinek értékelésekor a sikerek mellett meg kell említeni a problémákat és a kockázatokat is:

– Kezdeti szakaszában a kuponos privatizáció többé-kevésbé formális művelet. Hatékony tulajdonosi struktúrák csak fokozatosan alakulhatnak ki. A kuponos privatizáció ily módon nagymértékben lelassíthatja a vállalatok átalakítását, elnyújtva azt az időszakot, melyben a „befagyott" erőforrások hasznosítása alacsony hatásfokú.

– Az állami vállalatok szerkezetátalakítását tudatosan a jövendő magántulajdonosra hagyták. Ez bizonyos esetekben szükségessé teszi, hogy a vállalat privatizációt követő szerkezetátalakításába az állam is bekapcsolódjon, sőt esetenként még az újraállamosítás kényszere sem zárható ki.

– Az állami felügyelet lazulása miatt az állami vállalatok jelentős függetlenségre tettek szert, az állami és a magánirányítás közti „senki földjén" manőverezhetnek. Ez a helyzet káros hatást gyakorol a beruházásokra, a szerkezetátalakításra, mert bizonytalanságot hoz létre a privatizációval kapcsolatban és kedvez a tőkevesztést okozó „vad-

[34]A Cseh Statisztikai Hivatal becslései.

privatizációnak". A privatizációs folyamatban gyakran találkozni „privatizációs bénultsággal", amikor a várakozások, illetve a tulajdonjog átadásával kapcsolatos időigényes tárgyalások a foglalkoztatással, a kapacitáskihasználással és a beruházásokkal kapcsolatos döntések halogatását eredményezik.[35]

– A többszintes és többkritériumos projektkiválasztási módszer, amelyet a privatizációban alkalmaznak, lehetővé teszi, hogy az állami vállalatok jelenlegi vezetőinél sajátos magatartás alakuljon ki: az információkat birtokolva sikeresen kapcsolódhatnak be a privatizációba, úgy, hogy maguknak szerezzék meg a korábban általuk vezetett vállalatot, vagy legalábbis ott fontos vezetői pozíciót biztosítsanak maguknak a privatizáció után.[36]

– Csehszlovákiában 437 privatizációs beruházási alap alakult. Az összes beruházási pontok körülbelül 72%-át ruházták be ezeken az alapokon keresztül, aminek néha nincs teljesen egyértelmű hatása a tulajdonjogokra.[37] Bizonytalanság uralkodik a legnagyobb privatizációs beruházási alapok jövőbeli magatartása körül. Elképzelhető, hogy tőkét fognak kivonni az újonnan privatizált vállalatokból, hogy megmerevítik a monopolista struktúrákat, hogy nehézségek keletkeznek a tőkepiacon amiatt, hogy a tőketulajdonaikat és vezetésüket hozzá kell igazítani az új jogi követelményekhez. A legnagyobb privatizációs beruházási alapoknak komoly nehézséget okoz a vállalatvezetés feletti tulajdonosi jogok gyakorlása és a vállalatok pénzügyi átstruktúrálása portfóliójukban.

A külföldi tőke fontos szerepet tölthet be a cseh vállalatok termelékenységének és versenyképességének növelésében, amennyiben ez a részvétel műszaki, szervezési, vállalatvezetési ismeretek beáramlásával társul. Más gazdaságok tapasztalata azt mutatja, hogy ezt a célt jobban szolgálja a közvetlen külföldi működőtőke-beruházás, mint a tőkebeáramlás más formái.

1991-ben a Cseh Köztársaságban alapított közös vállalatok száma terén a kereskedelem és a szolgáltatások álltak az első helyen, ezt követte az ipar és az építőipar. A beruházott külföldi tőke volumenét tekintve azonban az ipar vezetett, ezt követték a kereskedelem, a szolgáltatások és az építőipar. A külföldi működőtőke beruházásának összértéke 1991-ben 600 millió USA dollár volt.

A nagyarányú privatizáció erős lökést adott a cseh vállalatokba történő külföldi tőkeberuházásnak. 1992-ben a külföldi működőtőke-beruházás Csehszlovákiában 1,1 milliárd USA dollárt tett ki, ami jóval több mint 1991-ben volt. Az 1989–92-es időszakban felhalmozott működőtőke-beruházás összvolumene a Cseh Köztársaságban elérte a 2,18 milliárd USA dollárt. 1993 január–májusában pedig a működőtőke-beruházás 33,5 millió dollárt, a portfólióberuházás 374,9 millió dollárt tett ki (lásd a 18. táblázatot).[38]

A külföldiek 1991–92-ben elsősorban a közlekedési eszközök gyártása (a Škoda–Volkswagen ügyletnek köszönhetően ide irányult az össztőke 27,1%-a), a bankszektor (10,6%), az építőipar (12,7%), valamint az élelmiszeripar (11,2%) terén ruháztak be.

A külföldi tőkebeáramlás ellentmondásos hatást gyakorolt Csehszlovákia, később a Cseh Köztársaság belső piacszerkezetére. A meglévő nagyvállalatokba eszközölt nagy külföldi befektetéseket, különösen ha állami vállalatokról van szó, gyakran a külföldi beruházónak a cseh gazdaságbeli monopolpozíciók megszerzésére irányuló törekvéseként értékelik (jellemző példa erre az autóipar esete). A kisebb vállalatok között megoszló külföldi beruházás kedvezőbb hatást gyakorolhat a versenyre.

[35]Charap–Zemplinerová (1993), 20. old.
[36]Mlčoch–J. Havel (1993); Charap–Zemplinerová (1993).
[37]Bővebben lásd Mlčoch–Havel (1993); Sojka (1992).
[38]A Cseh Nemzeti Bank előzetes adatai.

A privatizáció előrejelzésében sok a vitatott pont (lásd a 19. és 20. táblázatot). A kuponos privatizáció két hullámának lezárása és a privatizáció folytatása szabványos módszerekkel döntő fontosságú a fejlődés szempontjából. Bizonyos bonyodalmakat okozhat a csődtörvény (a csődök nagy hulláma 1994–95-re várható). A beruházási csúcs 1997–98-ban valószínű, amikorra már lezajlanak a privatizációval kapcsolatos spekulációs tevékenységek és az új tulajdonviszonyok kezdenek megszilárdulni.

A magánszektor 86%-os részesedése felső határnak tekinthető. Még a nagyprivatizáció második hullámát követően is marad majd tulajdon az önkormányzatok kezében és a jelenlegi állami vállalatok közül néhány (legalábbis azok egy jelentős – többségi – részvényhányada) állami kézben fog maradni. A privatizáció kezdeti szakaszában a magánszektor részesedése a foglalkoztatásból magasabb lesz, mint a GDP-ből való részesedése. Ennek oka a magasabb munkaigényű ágazatok (szolgáltatások, általában kisvállalkozások) gyorsabb növekedése. Végül azonban a magánszektor kisebb szerepet fog játszani a foglalkoztatásban, mint a GDP termelésben. Ennek oka: a kormányzati szervek munkaerőigénye.

7. Gazdasági törvénykezés

1989 óta számos olyan törvényt fogadtak el és vezettek be, amelyek a piacgazdaság bevezetésének előfeltételeit teremtették meg. A gazdaság szereplőinek azonos jogállást biztosítottak a tulajdonviszonyok tekintetében, azonos versenyhelyzetet, árliberalizációt, a külkereskedelem állami monopóliumának felszámolását, továbbá a piac és a piaci funkciók létrehozásának és fejlődésének számos más feltételét.

Elsődleges feladat volt, hogy alkotmányos szinten felszámolják a szocialista állami tulajdon fölényét, a Gazdasági Törvénykönyv módosításával lehetővé tegyék a különböző gazdasági társaságok működését és egy külön törvény elfogadásával meghonosítsák a jogrendszerben a részvénytársaságot, a gazdasági társaságok e lényeges formáját. Fontos volt továbbá, hogy külön törvényben szabályozzák egyfelől az állampolgárok magánvállalkozói tevékenységét, másfelől, hogy az állami vállalatokról szóló törvénnyel a korábban kizárólagos előnyöket élvező állami vállalatot más vállalkozó egységekkel azonos jogállásba helyezzék és ily módon megteremtsék az előfeltételeit későbbi privatizációjuknak.

Fontos változást jelentett az a törvény, amely széles teret nyitott a külföldi tulajdoni hányaddal működő (közös) vállalatok létesítésének és működtetésének. A külkereskedelem állami monopóliumát enyhítő, majd teljesen felszámoló szabályozást vezettek be. Az új valutatörvény jelentős liberalizálást hozott és a valutakonvertibilitás fokozatos bevezetését célozta meg.

A gazdálkodók és a háztartások új gazdasági feltételrendszerét teremtette meg az adórendszer széles körű reformja, a pénzügyi törvény, valamint a külön törvényben szabályozott árliberalizáció. További mérföldkő volt a piacgazdaság előfeltételeinek megteremtésében a kisvállalkozói törvény, a versenyvédelmi törvény, valamint az 1948. február 25-e után államosított tulajdonok visszaadásáról rendelkező törvény. Különösen fontos előfeltételei a piacgazdaság bevezetésének azok a rendeletek, amelyek lehetővé tették az állami tulajdon magánszemélyekre való átruházását (privatizáció), az Állami Vagyonalap, valamint befektető társaságok, beruházási alapok létesítését. Hasonló utat követtek a szövetkezetek – mindenekelőtt a mezőgazdasági, de más termelő, fogyasztási és lakásszövetkezetek – átalakításánál is.

A pénzügyi törvényalkotás területén a figyelem a bankrendszer reformjára, a biztosítási rendszer átalakítására, az új Vámtörvényre, a nyugat-európai modelleket követő, hozzáadottérték-adót is magában foglaló adóreformra, az értékpapírtörvényre, a részvénytőzsdetörvényre, az árutőzsdéről szóló törvényre stb. összpontosult. Számos nemzetközi egyezmény garantálja a külföldi beruházások védelmét.

Végül, de nem utolsósorban, a piacgazdasági elvek érvényesültek a Polgári Törvénykönyv nagyszabású módosításában és az újonnan létrehozott Kereskedelmi Törvénykönyvben. Hasonló szellemben módosították a Polgári Eljárási Törvénykönyvet és fogadtak el új csőd- és felszámolási törvényt.

A magántulajdonra alapozott, a tervgazdaságról a piacgazdaságra való átmenetet biztosító cseh gazdasági törvényalkotás folyamata tulajdonképpen lezárult.

A cseh gazdasági törvényalkotás jövőjét részben a meglévő törvények tökéletesítésére irányuló igény, részben az EU-törvényekkel való kompatibilitás biztosításának a szándéka fogja meghatározni. Ez utóbbi folyamat menetrendjét a Társulási Szerződés és az Európai Unió létrehozásáról rendelkező Maastrichti Egyezmény fogja megszabni. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy az Unió törvényei is állandóan változnak.

Mint már említettük, formáljogi szempontból a gazdaság jogi szabályozása a Cseh Köztársaságban már ma is nagyon hasonlít a fejlett nyugati államokéhoz. Az egyes szabályozók közti összhang azonban még nincs kellőképpen biztosítva; számos, az új, sebtében megalkotott és elfogadott törvényekkel kapcsolatos probléma merül fel. További közelítésre van szükség az Európai Unióban érvényes jogrendszerhez. Ezt inkább a már meglévő jogi szabályozás átvételével és/vagy módosításával, mint új jogszabályok, intézmények megalkotásával kell elérni.

A Cseh Köztársaság *alkotmány*át 1992 őszén fogadták el, nem sokkal Csehszlovákia felbomlása előtt. Így az alkotmány tükrözi mindazokat a demokratikus változásokat, amelyek 1989-et követően mentek végbe. Lefekteti mindazokat az alapelveket, amelyekre egy demokratikus állam és annak jogrendszere épül. A jelenlegi alkotmányos rendszer megfelel a Cseh Köztársaság EU-társulásával kapcsolatos követelményeknek. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Cseh Köztársaság teljes jogú tagságra törekszik az EU-ban, úgy kívánatosnak látszik a cseh alkotmányjog hozzáigazítása ezekhez az új realitásokhoz.

A Vállalkozói Törvény és a Kereskedelmi Törvénykönyv az a két alapvető jogi eszköz, amely *a belkereskedelem jogi kereteit* kijelöli. Mindkettő kiegészítésre, javításra szorul. A Vállalkozói Törvénynek fel kell számolnia a külföldiek üzleti tevékenységének folytatását akadályozó korlátokat, adminisztratív megkötéseket. Komoly problémákat vet fel a külföldi által kinevezendő felelős képviselő jelenleg még érvényben lévő intézménye. Ezen intézmény megszüntetése fontos lépés lenne.

A Kereskedelmi Törvénykönyv már tükrözi a modern jogelveket és jogintézményeket, bár nem mindig az optimális formában. Fogyatékosságai a következő területeken észlelhetők:

– A külföldiek Cseh Köztársaságbeli tevékenységének jogi szabályozása, különösen ami az Unióhoz tartozó vállalatok vagyonszerzésére, -használatára, -bérlésére, -értékesítésére, természeti erőforrások, mezőgazdasági földterület, erdő bérletére vonatkozó jogát illeti (ez a legfontosabb probléma, amire a Szerződés életbelépését követő hat–tíz éven belül megoldást kell találni). A vállalkozási szabadság elvének kell érvényt szerezni.

– Javítani kell a beruházásokkal kapcsolatos jogi szabályozást.

– Közös és/vagy egységes szabályozást kell kialakítani a szerződéses üzleti kapcsolatok vonatkozásában (pl. áruk külföldi értékesítése, nemzetközi szállítás stb.).

A Vámtörvény, a Külgazdasági Kapcsolatokról szóló törvény, valamint a Valutatörvény *a külkereskedelem szabályozását* biztosító három legfontosabb törvény. A Valutatörvény megfelel az EU-elveknek. Az export és az import további liberalizálását tervezik. A Külgazdasági Kapcsolatokról szóló törvény elavult, még 1980-ból származik, nagy részét azóta már vissza is vonták. Új, modern törvényre van szükség. A külkereskedelem jelenlegi szabályozása meglehetősen liberális. A Valutatörvény a cseh valuta védelme érdekében korlátozza a szabad tőkeáramlást és bizonyos korlátozásokat tartalmaz mind a valutabelföldiek, mind a valutakülföldiek vonatkozásában. Ezeket a korlátozásokat fokozatosan fel kell oldani és el kell érni a cseh valuta teljes konvertibilitását, lehetőleg még a 90-es években.

Az *adórendszert* 1989 után teljesen *átalakították*. Általános koncepciója modern elveket követ. Az adóreform azonban még nem fejeződött be, bizonyos jogalkotási lépések még hátra vannak. A cseh és az EU-törvények közötti összhang szempontjából igen fontosak a hozzáadottérték-adó kulcsai, azok fokozatos egységesítése. A Cseh Köztársaság várhatóan 1997-ben fogadja el az egykulcsos hozzáadottérték-adót.[39]

8. Ajánlások

8.1. Általános gazdaságpolitikai ajánlások

A kormányzati gazdaságpolitikának a szovjet típusú gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet idején két reális alternatívája létezik: vagy (1) makroökonómiai szintű stabilizációs politikát folytat többé-kevésbé ad-hoc kínálati oldali mikroökonómiai intézkedésekkel kiegészítve azt, vagy (2) összekapcsolja a makroökonómiai stabilizációs politikát egy „aktív" kínálati oldali mikroökonómiai (ipar- és regionális) politikával, amelynek célja a tudatos szerkezetátalakítás, a vállalatok, iparágak, régiók modernizációja.

A makroökonómiai stabilizációnak véleményünk szerint a jelenleginél rugalmasabban kellene alkalmazkodnia a gazdaság változó mikroökonómiai szerkezetéhez. A kereslet és kínálat közötti jelenlegi viszonylagos piaci egyensúly, a magánszektor részarányának fokozatos növekedése, valamint a gazdasági szereplők szabályosabb piaci magatartása elvezet a makroökonómiai stabilizációs politika prioritásainak megváltozásához. Az alacsony infláció bizonyára a jövőben is az egyik legfontosabb gazdasági cél marad. De viszonylag nagyobb súlyt kell helyezni *a növekedés ösztönzésére*, az alacsony munkanélküliségi ráta fenntartására és ez enyhíti a költségvetési, a monetáris politika szigorát (a Cseh Köztársaságban viszonylag jók a lehetőségek egy esetleges költségvetési hiány belső és külső forrásokból történő finanszírozására). A költségvetés hiánya elérheti a GDP 4%-át. A hiányt azonban nem szabad hagyományos általános keresletösztönzésre használni. E *pénzügyi forrásokat* átfogóbb, a kínálati oldalon mikroszintű politikai célkitűzések megvalósítására kell fordítani. Az egyik fontos cél az infrastrukturális beruházások, ahol a külföldi tőke részvételét is ösztönözni kell. Ugyanakkor az infrastrukturális beruházások (autópálya, vasút, távközlési hálózat stb.) fontos előfeltételei a külföldi tőke beáramlásának, különösen regionális szinten.

[39]Részletesebb információt tartalmaz a Kalenský–Pauknerová (1993), HT.

A szovjet típusú gazdaságról a piacgazdaságra való átmenet kapcsán nemcsak a mikroökonómia piacgazdaságból jól ismert elemeivel, mozzanataival kell foglalkozni, mint például a méretgazdaságosság, információs problémák vagy a piaci tökéletlenségek.[40] Sajátos jelenségekkel és problémákkal szembesülünk, mint például a rendszervákuum (a valódi piac még nem létezik), vagy a változások (az alkalmazkodás) felgyorsult sebessége. A kínálati oldali mikroökonómiai politikának mindenekelőtt *a tőke és a munka nagyobb mobilitását kellene biztosítania,* a piacra való be- és kilépés még meglévő korlátainak eltávolítását, ami lehetővé teszi az örökölt monopolhelyzetek felszámolását és kedvezőbb körülmények kialakítását a verseny számára.[41]

Az „aktív" megközelítés gyorsabb és egyenletesebb gazdasági fejlődést ígér közép- és hosszú távon, alacsonyabb munkanélküliségi rátát, valamivel magasabb (de a 10%-ot meg nem haladó) inflációt és kisebb regionális különbségeket. Másfelől az állami költségvetés hiánya elérheti a GDP 4–5%-át, az áruforgalmi mérleg deficitessé válhat, és szükség lehet bizonyos infrastrukturális projektek (távközlés, közlekedési hálózat stb.) külföldi hitelekből történő finanszírozására.

Az átalakulás „összköltsége" ily módon kisebb lehet és kedvezőbb feltételek jöhetnek létre a „társadalmi béke" számára.

8.2. Ajánlások a szerkezetváltáshoz

A gyorsabb szerkezetváltás politikai, gazdasági, pénzügyi és intézményi feltételeinek megteremtése három okból is fontos: a merev gazdasági rendszer a 70-es és 80-as években akadályozta az új fejlődési tendenciák kibontakozását; a KGST-vel folytatott kereskedelem magas részaránya lehetővé tette Csehszlovákia számára *az archaikus gazdasági szerkezet fenntartását;* a kuponokra alapozott privatizáció programja az új, majdani tulajdonosokra hagyta a szerkezetátalakítás feladatát.

A piacgazdaságok tapasztalatát különösen az alábbi két szempontból kell tanulmányozni: *mi a szerepe az államnak* a piaci rendszer felé tartó gazdaság szerkezetváltásában; milyen mértékben és milyen eszközökkel avatkozhat be az állam a fénykorukon már túljutott ágazatok tevékenységébe, milyen termékeik iránti kereslet növekedésére nem lehet számítani? A fejlett piacgazdaságoknak a *szénbányászat és az acélipar fokozatos visszafejlesztésé*ben szerzett tapasztalatai természetesen jól hasznosíthatók. Mennyire, és milyen eszközökkel támogassa az állam a kezdeti nehézségekkel küzdő perspektivikus, sőt stratégiai fontosságú ágazatokat, amelyeknek (főleg a nagy és kockázatos K+F kiadások miatt) pozitív hatása lehet az ország exportkapacitására és külpiaci pozíciójára? Milyen módszereket kell alkalmaznia a kormánynak egy változó gazdaságban (mint amilyen az átmenet gazdasága is) a *perspektivikus és stratégiai ágazatok felismerésére?*

A cseh kormány szerkezetátalakítási politikájának a Nyugat-Európától való lemaradás miharabbi felszámolására kell törekednie. A gyakorlati megvalósításnak a struktúrapolitika modern felfogásán kell alapulnia, amely nem akarja helyettesíteni a piac erőit, de *felerősíti a piaci impulzusokat,* gyorsítja a pozitív vállalati reakciót. Célszerű lenne részletesen kidolgozni egy ilyen – kedvező hitelfeltételeket, garanciát, információt és tanácsadást, adókedvezményeket tartalmazó – csomagtervet.

[40]Jacquemin (1984).
[41]Landesmann (1993), 23. old.

Az akadályok csökkentése érdekében a következő intézkedésekre van szükség:

– Annak ellenére, hogy a tulajdoni változások döntő jelentőségűek a cseh ipar szerkezetátalakítása szempontjából – mert csak az új szereplőktől várható el kellő motiváció –, nem szabad várni addig, amíg a privatizáció folyamata lezárul; a kormánynak olyan körülményeket kell létrehoznia, melyben *megszűnik az állami vállalatokat körülvevő irányítási vákuum*. Ezeknek a vállalatoknak a felelős minisztériumok hatékony irányítása alatt kell működniük, amelyek tudatosan törekednek – még esetleges privatizációjuk előtt – szerkezetátalakításukra. E tevékenység során a fejlett piacgazdaságoknak minden – a hanyatló és a stratégiai ágazatok problémáinak kezelésével szerzett – tapasztalatát hasznosítani kell.

– A régóta várt és végre beiktatott Csődtörvény bizonyára hozzájárul az ipari szerkezetátalakulás folyamatának felgyorsulásához azáltal, hogy megkönnyíti a perspektivikus és nem perspektivikus vállalatok szétválasztását. Ehhez új ágazati és iparági programok kidolgozására, a régiek módosítására van szükség, lehetőleg a Cseh Köztársaság kívánatos iparszerkezetére vonatkozó – esetleg több elképzelést is tartalmazó – előrejelzések alapján.

– A kereskedelmi bankoknak, melyek a múltban nem sokkal járultak hozzá a cseh gazdaság szerkezetváltásához, szintén az átalakulás ösztönzőivé kell válniuk. Sürgető probléma a pénzügyi szerkezetátalakítás, a „rossz" hitelek terhe, a pénzügyi fegyelem erősítése.

– A külföldi tőke beáramlása és bekapcsolása továbbra is létfontosságú, csakúgy mint a szélesebb európai és világkörnyezetbe integrálás. A cseh kormánynak eltökélt szándéka, hogy *nem nyújt speciális kedvezményeket a külföldi beruházóknak*, ellentétben a szomszédos országokkal. Továbbra is nyitott kérdés, hogyan lehetne e külföldi vállalatokat jobban bevonni az egyes kiválasztott iparágak, régiók szerkezetátalakításának munkájába. E feladattal egy külön szervet kell megbízni, amely koordinálná a külföldi tőkebeáramlást.

– A hagyományokkal és külföldön is elismert márkával rendelkező nagyvállalatok strukturális alkalmazkodásának felgyorsítása érdekében állami szerepvállalásra is szükség van.

– A kis és középvállalatok már megkezdett intézményi, pénzügyi támogatása az állami szerkezetátalakítási politika szerves részévé kell hogy váljon. Ez a kínálati oldali mikroökonómiai politika regionális szinten kell hogy megvalósuljon, ezért regionális fejlesztési ügynökségeket kell létrehozni (lehetőleg félállami intézményként, melyeket részben vagy egészben az állam finanszíroz), programokat kidolgozni (támogatás, pénzügyi részvétel, hitelgarancia, műszaki és vállalatvezetési, számviteli ismeretek és információk terjesztése) a kis és közepes vállalatok fejlődésének ösztönzésére.

– A gazdaságot meg kell nyitni különösen az EU importja számára. Ugyanakkor a szerkezetátalakítás folyamatában, amikor a Cseh Köztársaság új piaci szereplői éppen csak kezdenek kilépni az európai piacra, célszerű átmeneti védelmet biztosítani számukra és aktívan támogatni az exportot.

– Figyelmet kell fordítani a monopóliumok felszámolására és a versenypiaci környezet kialakítására.

– A cseh ipar átfogó szerkezetátalakítása, amelyre az elkövetkező időszakban kell sort keríteni, a munkaerő jelentős mobilitásával, az emberek ágazatok és régiók közti áramlásával, súrlódásos és strukturális munkanélküliséggel jár. Hogy ez ne veszélyeztesse a társadalmi stabilitást, az elért társadalmi konszenzust és ezzel a szerkezetátala-

kítási folyamatot, a kormánynak kombinálnia kell programját egy rugalmas és átfogó, *hatékony és aktív foglalkoztatáspolitikával* és más szociális intézkedésekkel.

– A szerkezetváltás és adaptáció folyamatát össze kell kapcsolni az emberi erőforrások fejlesztésére irányuló kormányzati politikával, ami magában foglalja az oktatás, a tudomány és a technika szféráinak minőségi átalakítását.[42]

8.3. Ajánlások a mezőgazdasági politikához

A cseh mezőgazdaság forgatókönyve jól körülhatárolt, céltudatos állami agrárpolitikát feltételez, melyet a 90-es évek közepétől kell kidolgozni és megvalósítani a jelenlegi „semmittevés" helyett. E program célja: megfelelő rendszerkörnyezet biztosítása a mezőgazdasági szektor számára, vagyis *szabályozott piac* állami szerepvállalással az alapvető termékek árképzésében, az alapvető termékek feleslegének állami felvásárlása és közvetett támogatása. Be kell tartani az agrárpolitika átláthatóságának és előrejelezhetőségének, valamint a szabályozás stabilitásának elveit. *A rövid távú tervezés* (egyéves időhorizonttal) nagy szolgálatokat tenne a mezőgazdaságnak.

Fontos jellemzője egy ilyen agrárpolitikának, hogy a helyi és a regionális szintre összpontosít. A körzeti állami mezőgazdasági ügynökségek látják el a helyi szövetkezeteket, nem szövetkezeti jellegű mezőgazdasági vállalatokat és az egyéni gazdálkodókat vetési tervekkel és olyan ajánlásokkal, amelyek az egyes mezőgazdasági vállalkozások mélyreható szakosodása ellenére országosan biztosítják a kiegyensúlyozott mezőgazdasági termelést.

Végül, de nem utolsósorban meg kell szervezni a hazai mezőgazdaság hatékony *vám- és nem vám jellegű védelmét*. Tekintettel a Cseh Köztársaság GATT-tal kapcsolatos jelenlegi helyzetére, a nem vámjellegű védelem komplex, többrétegű rendszerére van szükség, legalább EU-kapcsolatok terén, mely az import (de ugyanúgy a hazai termelés) szigorú állategészségügyi, vegyi és humán egészségügyi ellenőrzésére épül. E rendszer diszkriminációmentes legyen és védje a fogyasztók érdekeit. Ugyanakkor hatékony védelemre van szükség azon külföldi versenytársakkal szemben, akik képtelenek a hazai ipari és mezőgazdasági (részben még kidolgozandó) szabványoknak megfelelő minőségű mezőgazdasági terméket előállítani.

Az állategészségügyi, vegyi és humán egészségügyi szabályok rendszerén túlmenően szükség van hagyományos *mennyiségi importkorlátozásra* is: ezt rugalmasan kell alkalmazni minden nem társult országgal szemben. Külön figyelmet érdemel az EU szubvencionált mezőgazdasági termékfeleslegeinek a gondja. Többek között ez is ösztönözni fogja az EU-t, hogy felvegye a Cseh Köztársaságot tagjai sorába. Az EU-országok fel fogják ismerni mekkora hasznuk származik a Cseh Köztársasággal folytatott kereskedelem liberalizálásából és cserébe a cseh piac megnyílik áruik előtt. Ugyanakkor az EU tagjává váló Csehország mezőgazdaságára egy *sajátos védelmi rendszert kell kidolgozni* (hasonlót ahhoz, amit Spanyolországra és Portugáliára dolgoztak ki), és a cseh kormánynak az EU-val folytatott tárgyalásokon el kell érnie, hogy ez a rendszer a belépés után korlátozott ideig (7–10 évig) érvényben maradjon. Az élelmiszeripari termékek importja ugyanis mindig fontos tétele lesz a Cseh Köztársaság kereskedelmi mérlegének.

[42]A szükséges változtatások leírását lásd: Müller (1993), témaösszefoglaló tanulmány – ezentúl: TT.

8.4. Ajánlások az „Európa-politikához"

Az integrálódó Európa piacai kétségkívül a cseh áruk legfontosabb piacait képezik ma és várhatóan a jövőben is. E tekintetben különleges jelentőségű az EK-val 1991 decemberében aláírt Társulási Egyezmény, valamint az EFTA-val megkötött hasonló egyezmény. Ez az egyezmény szabadkereskedelmi övezet létesítését irányozza elő két ötéves időszakban. A mezőgazdasági és az úgynevezett „érzékeny" termékek azonban nem képezik tárgyát a szabadkereskedelemnek.

A Társulási Egyezmény feltételei kompromisszumot takarnak, mert az EK nem volt hajlandó pótlólagos költségek vállalására, amelyek ráadásul érintenék az EU meglévő termelési struktúráit és/vagy akadályoznák az EU jelenlegi tagjai közötti gazdasági és politikai integráció folyamatát.

Az alapvető „szabadságjogok" közül az Egyezmény csupán az áruk szabad mozgásának fokozatos megteremtésére vállal kötelezettséget, de a munkaerő szabad mozgásának megteremtése tekintetében nem. Még a kereskedelem szférájában sem vették eléggé figyelembe az átmeneti gazdaságok szükségleteit. Ami az „érzékeny" termékeket illeti (acél, textil stb.),[43] amelyek a Cseh Köztársaság exportjának fontos részét képezik, a szabadkereskedelem megteremtését speciális megállapodások hatáskörébe utalták, melyek fokozatosan számolnák fel a vámokat és a kvótákat. A mezőgazdasági termékek körében kölcsönös engedményekre van kilátás. Még a Társulási Egyezmény aláírása után is a volt Csehszlovákia *exportjának több mint 50%-a esik valamilyen EU-korlátozás hatálya alá.*

A Társulási Egyezménybe foglalt különböző védintézkedéseket és dömpingellenes rendszabályokat *azonnal alkalmazni kezdték, mihelyt egy kicsit is nőtt az EU importja.* A Keletről származó importtal szembeni eme ellenállás annak ellenére alakult ki, hogy az EU összimportján belüli részesedése marginális.

A tanulság a Cseh Köztársaság számára egyértelmű. *A komparatív előnyöket a közepes és magas technológiai színvonalat képviselő termékek terén kell kihasználni, felhasználva ehhez az emberi tőkét, az oktatást és szakképzést.*

Ha az EU-országok segíteni akarják a közép- és kelet-európai országokban az átmenetet, nagyobb rugalmasságot és alkalmazkodási készséget kell tanúsítaniuk. Bár az EU-piacok liberálisabb kezelése és gyorsabb megnyitása pótlólagos költségekkel jár, esetenként érdekkonfliktusokat is előidéz bizonyos ágazatokban és/vagy régiókban, ezeket a költségeket középtávon bőven ellensúlyozza a közép- és kelet-európai országokkal folytatott kereskedelem haszna. *A piacok megnyitása a legolcsóbb módszer*, amellyel az EU hozzájárulhat a közép- és kelet-európai átalakulási válság leküzdéséhez, segítheti a gazdasági, társadalmi és politikai stabilitás kialakulását.

A Társulási Egyezmények nem kötelezték el magukat a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország vagy a Szlovák Köztársaság teljes jogú EU-tagsága mellett. Ha a közép- és kelet-európai országok túl gyorsan válnának társult tagból teljes jogú taggá, az pótlólagos költségeket okozna mindkét oldalon, és – tekintettel a jelenlegi jövedelemkülönbségekre – túlságosan megterhelné az Unió szerkezetátalakítási és regionális alapját.

[43]Lásd Hrnčíř (1993), HT, 29–30. old.

III. A TÁRSADALOM ÉS A POLITIKAI RENDSZER ÁTALAKULÁSA

Az átalakítás társadalmi aspektusát ebben a tanulmányban mint az egyének, társadalmi csoportok, nemzetek és nagyobb nemzetközi csoportosulások közötti kapcsolatok megváltozását fogjuk fel. E kapcsolatoknak vannak objektív és szubjektív elemei (pl. társadalmi hiedelmek, magatartás). A politikai struktúrákat és azok változását tekintjük a társadalmi kapcsolatok intézményesülésében a legfontosab elemnek. Az így értelmezett, a poszt-kommunista átalakulásra jellemző társadalmi és politikai változások felfoghatók mint:

(a) a globális társadalmi változások részei, melyek az emberi élet valamennyi aspektusát magukban foglalják,

(b) a gazdaságban, technikában, tudományban és oktatásban végbemenő változások fontos következményei,

(c) olyan sajátosságok, amelyek jellemezni fogják az átalakulás utáni társadalmat.

1. Az osztály- és a társadalmi-szakmai struktúra

A kommunizmus összeomlását követően egy új, a gazdasági erőforrások tulajdonának differenciálódására alapozott osztálystruktúra alakul ki (lásd a 21. táblázatot).[44]

A „nagyprivatizációban" (melyben fontos szerepet játszik a „kuponos módszer") most van folyamatban a második szakasz. A formális privatizációs lépések átalakulása gyakorlati magántulajdonosi döntésekké még csak a kezdet kezdetén tart. Jelenleg még komoly érdekütközéseknek vagyunk a tanúi. Ezekben fog eldőlni, hogy hogyan oszlanak meg a volt állami vállalatok (jelenleg formálisan privatizált részvénytársaságok) fontosabb pozíciói az alábbi csoportok között:

– privatizációs befektetési alapok, a kuponos privatizáció során létrejött rendkívül erős szervezetek, melyek a beruházási pontok 72%-át és az ennek megfelelő pénzügyi forrásokat birtokolják;
– a hazai pénztőke;
– a jelenlegi vállalatvezetők;
– a jelenlegi és a volt állami hivatalnokok, esetleg hivatásos politikusok;
– külföldi tőkések;
– új középvállalkozók (beleértve azokat is, akik illegális és/vagy becstelen módon jutottak tőkéhez);

[44]Tuček (1993a), HT, 10–12. és 16–25. old.; Machonin (1993), TT, 19–24. old.

– különféle külső lobbyk, amelyek gyakran az előző csoportokhoz tartozó egyénekkel működnek együtt.

Az alkalmazottaknak és a kuponos privatizáció résztvevői közül kikerülő kisrészvényeseknek nagyon korlátozott lehetősége van arra, hogy befolyásolják a nagyvállalati döntéseket. Mindenesetre a Cseh Köztársaság jövőbeli nagytőkéseinek kiléte egyelőre ismeretlen.

A gazdaság ágazati és szakmastruktúrájának modernizálása, valamint a munkaerő változó oktatási szintje következtében a cseh népesség társadalmi-szakmai összetétele alapvetően megváltozik. Ezt mutatja be a 22. táblázat. A táblázatban szereplő előrejelzéseket arra az általánosan felismert szükségszerűségre alapoztuk, hogy a Cseh Köztársaságban folytatódnia kell a gazdasági modernizáció folyamatának.

A társadalmi-szakmai struktúra modernizációja a következőket foglalja magában:

– folytatódik a munkaerő átáramlása a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági foglalkozásokba;

– folytatódik a privatizáció és növekszik az önállók száma;

– fejlődik a felsőfokú oktatás;

– nő a foglalkoztatás a szolgáltatásokban, beleértve a magas színvonalú szolgáltatásokat is;

– csökken az ipari foglalkoztatás, a fizikai és a rutin jellegű nem fizikai munka.

A társadalmi-szakmai struktúra nagyarányú és gyors változása, valamint a privatizációval együttjáró csődök súlyos teherként nehezednek a munkaerőpiacra. Jelentős változásoknak kell végbemennie a jelenlegi foglalkozási és képzettségi struktúrában és várható, hogy a munkanélküliségi ráta a jelenlegi 3–4%-ról 8–10%-ra emelkedik.

2. Jövedelemdifferenciálódás

A jövedelmek és a vagyon eloszlása az államszocialista Csehszlovákiában elvileg egalitárius volt. Meg nem érdemelt privilégiumban részesítette egyfelől a kevésbé képzetteket és a gyengén teljesítőket, másfelől az uralkodó nomenklatúra tagjait és a rezsimet támogató aktivistákat. A régi elosztási rendszer felszámolása és az új, a modernizációt ösztönző megvalósítása hozzájárulna a gazdasági felemelkedéshez.

A gazdasági reform első lépéseinek, különösen az árliberalizálásnak a következményeként 1991-ben hirtelen csökkent az átlagos *reáljövedelem* és így az életszínvonal. A szegénység által fenyegetett emberek védelmére (és az infláció megfékezésére), a kormány a bérszabályozást és a szociális védőhálót vetette be. 1992-ben, a gazdasági fellendülés első jeleivel párhuzamosan a reáljövedelem és az életszínvonal más mutatói is növekedésnek indultak (lásd a 23. táblázatot). A reáljövedelem növekedése 1993 közepén folytatódott, miután sikerült leküzdeni az év eleji, a hozzáadottérték-adó bevezetésével kapcsolatos visszaesést.

Az átlagos reáljövedelem két évi emelkedése együtt járt a *reáljövedelmek egyenlőtlenségének növekedésével* mind az államszocialista múlthoz, mind az 1991-es év átmeneti állapotához képest. Egyik háttértanulmányunkban,[45] amely az 1988., 1991., 1992. és 1993. év adatait hasonlítja össze, a szerző arra a következtetésre jutott, hogy valamennyi mutató esetében jelentősen nőtt a jövedelemegyenlőtlenség 1988-tól, és ebből

[45]Večerník (1993a), HT.

mindenekelőtt a lakosság felső tizede húzott hasznot. Számos felmérés, de a napi tapasztalat is azt mutatja, hogy ezzel egyidejűleg bekövetkezett a felhalmozott vagyonok éles differenciálódása.

A gazdasági és társadalmi reformok lépcsőzetes, óvatos megközelítésének eredményeként a szegények részaránya a társadalomban mindeddig nagyon alacsony maradt. A szegénység egyik legmegbízhatóbb mutatója, az átlagjövedelem felénél kevesebbel rendelkezők aránya, a következőképpen alakult: 1991 júniusában 3,1% volt, 1992 júniusában 3,5% és 1992 januárjában 1,3%.[46] Még ha ez a mutató a munkanélküliség növekedése következtében valószínűleg emelkedni is fog, nincs okunk, hogy a lakosság drámai elszegényedését feltételezzük, azt várjuk ugyanis, hogy a cseh kormány hagyományosan gondos szociálpolitikája a jövőben is megmarad.

Milyen tényezők játszanak döntő szerepet a jövedelem egyenlőtlenebbé válásában? Kik voltak a *differenciálódás „nyertesei" és „vesztesei"* a posztkommunista társadalmi átalakulás első periódusában? Mire számíthatunk a következő időszakban? A Cseh Köztársaság jövedelemdifferenciálódása mögött meghúzódó dinamikus tényezők elemzését (lásd a 24. táblázatot) a projekt keretében elkészült háttértanulmányokra alapozzuk.[47]

A demográfiai tényezők hatása erős volt az államszocialista rendszer időszakában és fokozatosan csökkent az átmenetében. A vezetői beosztás hatása viszonylag stabil maradt. A formális képzettség hatása (mely mindhárom esetben szorosan korrelált a munka bonyolultságával) átmenetileg csökkent 1991-ben, amikor a fizetéseket a „költségvetési finanszírozású" szervezetekben (az oktatásban, tudományban, egészségügyben stb.) korlátozták, most azonban újra nő, jelezve, hogy az érdemleges szempontok egyre fontosabb szerepet játszanak a jövedelemeloszlásban. Az önálló foglalkozás, amely a klasszikus osztálystruktúra első csíráit jelzi, a jövedelemegyenlőtlenséget meghatározó egyik legfontosabb és egyre nagyobb jelentőségű változó. Kapcsolata az érdemleges tényezőkkel, mint a képzettség, a munka bonyolultsága eddig kevéssé érvényesült, de a jövőre vonatkozó hatását nem lehet kizárni. E két tényező jelentősége valószínűleg tovább nő majd a demográfiai jellemzők rovására.

Emellett a kialakuló munkaerőpiac bizonyos jellemzői, mint a gazdasági szektorok, ágazatok, iparágak közti különbségek egyre fontosabb szerepet játszanak majd a jövedelemdifferenciálódásban. A differenciálódás új tényezők hatását is tükrözi; mint a nyugati piacokkal való kapcsolatok intenzitását (amit a külkereskedelem különböző formái közvetítenek); a privatizáció bizonyos mikroszintű sajátosságait, beleértve a külföldi tőke részvételének egyenetlenségeit. E folyamat várhatóan a munkaerőpiac fokozódó szegmentálódásához fog vezetni.

3. Az átalakulás társadalmi megítélése; attitűdök

A társadalmi szerkezet objektív változásai visszahatnak az emberekre, s ezáltal a társadalmi tudatra.[48]

1989 novemberében és decemberében, a „bársonyos forradalom" első fázisában a közvéleménykutatás felmérései szerint (lásd a 25. táblázatot) a cseh társadalom 40%-a

[46]Večerník (1993b), HT, 6. táblázat.

[47]Machonin (1993), TT, 25–32. old.; Večerník (1993a), HT; Mateju (1993), HT.

[48]Részleteit lásd Machonin (1993), TT 32–36. old.; Tuček (1993a), HT, 12–16. old.; Tuček (1993b), HT; Hampl (1993), HT, 3–9., 22–28. old.

a megreformált szocializmus híve volt, 3%-a a kapitalizmusé és kb. 50%-a egy ún. „harmadik úté", amely kombinálná a kapitalizmus és a szocializmus előnyeit. Ezzel szemben az 1993. őszi felmérés szerint 63% támogatja a korlátlan magánvállalkozást, 57%-nak volt pozitív véleménye a privatizációról, 50% mondta, hogy a fejlődés egyedüli útja a kapitalizmus, és csak 33% szerint voltak meg a Cseh Köztársaságban a kielégítő feltételek a magánvállalkozás számára.

Ennek és más hasonló szociológiai és közvéleménykutatási eredményeknek az alapján megállapíthatjuk: a Cseh Köztársaság felnőtt lakosságának növekvő hányada (bár még mindig egy kisebbség), mintegy 25–40%-a támogatja a privatizációs folyamatot (részben aktívan részt is vesz benne). A népesség több mint fele tudatában van e folyamat kapitalista jellegének, a többség, legalább kétharmad, tolerálja ezeket a változásokat. A lakosság fennmaradó része némi gyanakvással kezeli a privatizációt. A túlnyomó többség (75–80%) támogatja a gazdaságba történő állami beavatkozást, legalábbis a magánvállalatok feletti állami ellenőrzés formájában, sőt gyakran a nagyvállalatok közvetlen állami tulajdonát is.

A társadalom egyértelmű polarizációja mellett felismerhetők a *lakosság ambivalens*, a kapitalizmus és a szocializmus feltételezett előnyeinek kombinálására törekvők *álláspontjának* a nyomai. Ez a legegyértelműbben a szociálpolitika területén mutatkozik meg, ahol a lakosság 55–60%-a előnyben részesíti az „államszocialista" és a „jóléti államra" jellemző társadalombiztosítási intézkedéseket a liberális konzervatív „maradvány jellegű" megközelítéshez képest. Bár vannak bizonyos jelei annak, hogy a cseh társadalom feladja korábbi szigorú egyenlősdiségét (pl. egyes foglalkozások presztízsére vonatkozó értékelésekben),[49] számos felmérés eredménye tanúsítja, hogy végső soron a kinyilvánított vélemények 55–60%-át lehet egalitáriusnak minősíteni.

Az *elkövetkező évekre* a piacpárti, sőt kapitalizmuspárti attitűdök fölénye látszik biztosnak és a gazdasági reform sikere esetén számítani lehet az ilyen típusú nézetek további erősödésére. Azonban az attitűdök polarizálódása és a „skizofrén" álláspontok jelentkezése – miszerint a gazdasági reform csak a mai szintű (vagy annál még jobb) társadalombiztosítás és életszínvonal mellett támogatandó – egy másik, nagyon is létező alternatívára utal. Gazdasági kudarcok esetén, ha az életszínvonal és a társadalombiztosítás szolgáltatásai tovább romlanak, a mindenki számára gyors meggazdagodást ígérő (és a fiatalok körében még mindig élénken élő) álmok elillanásával lényegesen megerősödhet a liberális-konzervatív reformokkal kapcsolatos kritikus szembenállás. Ilyen helyzetben a liberális-konzervatív és a jóléti orientáció konfliktusa kiéleződhet és feloldásuk csak politikai eszközökkel lesz lehetséges.

4. Szociálpolitika,[50] szociális partnerség

A radikális gazdasági reformnak – melynek célja, hogy a privatizáció segítségével egy modern, nemzetközileg versenyképes gazdaságot alakítson ki – minden tudatos fokozatosság és óvatosság ellenére megvannak az elkerülhetetlen társadalmi költségei. A közvetlen előnyökön túl számos nehézséget is okoz a lakosság széles rétegeinek, amit valamilyen módon kompenzálni kell.

[49]Tuček (1993), HT; Machonin (1993), TT.
[50]Az itt kifejtett szociálpolitikai elemzés alapja: Večerník (1993b), HT.

Az eredeti szociálpolitikai álláspontot, amely a paternalista államszocialista megoldást próbálta tökéletesíteni egy mindenkire kiterjedő szociális háló létrehozásával (és amely igazodott volna az új jelenségekhez, így a munkanélküliséghez is) fokozatosan felváltotta egy *liberálisabb szociálpolitika új koncepciója*. Új társadalom- és egészségbiztosítási rendszereket vezettek be, amelyek most teszik az első lépéseket az államtól való függetlenedésre. Az új rendszer *célzott és differenciált szociális támogatást nyújt* a háztartásoknak. Állami szociális támogatásban a szegénységi küszöb alatt élő háztartások részesülnek. A gondok fokozódásával lehet számolni, mert ezideig a foglalkoztatás fenntartása céljából elodázták azoknak az állami vállalatoknak a felszámolását, amelyeknél a „túlfoglalkoztatás" veszteségeket okoz.

A szociálpolitika rekonstrukciója a Cseh Köztársaságban tovább folytatódik. Jellemző vonása a cseh valóságnak, hogy az új társadalombiztosítási rendszer – amint azt Večerník bizonyítja – nem épül szigorúan egyik fejlett nyugati ország modelljére sem (tehát sem a szociális piacgazdasági, sem a jóléti állami megközelítésre). Inkább lépésről lépésre, a jelenlegi rendszernek a – főleg pénzügyi – korlátaival számot vető innovációk révén alakul ki. A társadalombiztosítási rendszer végső formája még mindig bizonytalan kissé és valószínű, hogy valamilyen kompromisszumos megoldás születik majd.

A cseh szociálpolitika jelentős része a *„háromoldalú tárgyalások rendszeré*ben" valósul meg.[51] Ezeken a tárgyalásokon a szakszervezetek és a munkáltatói szövetségek, valamint a kormány képviselői megtárgyalnak minden fontos – a bérekkel, a munkafeltételekkel és a szociálpolitikával kapcsolatos – potenciálisan társadalmi konfliktust okozó témát.

Valószínűleg ilyen vagy hasonló rendszer fog működni a jövőben is, amelynek segítségével sikerül olyan kapcsolatot kialakítani a munka és a tőke között, amely közelebb áll a *szociális partnerség*hez, mint az osztályharchoz. A privatizáció előrehaladásával párhuzamosan a jelenlegi kormány megpróbálja a rendszert „kétoldalúvá" alakítani: az állam közvetítésével a szakszervezetek, valamint az állami és a magánmunkáltatók szövetségei közvetlenül tárgyalnának a gazdaság és a foglalkoztatás vitatott ügyeiről. Kérdés, hogy a szociális alku hatókörének és jelentőségének a csökkenése – amit az állam kivonulása eredményez – kedvező hatással lesz-e a szociális béke megőrzésére. A másik két szociális partner nem üdvözölte ezt a szándékot.

A gazdasági terhek eddig elviselhetőek voltak. A kormány, a demokratikus ellenzék, a háromoldalú tárgyalásokon résztvevők és a lakosság racionális magatartásának köszönhetően az országban sikerült fenntartani a társadalmi békét. Bár mind a valóságban, mind a lakosság attitűdjeiben némi polarizáció megy végbe, a Cseh Köztársaságban mindeddig megmaradt a demokratikusan kialakított társadalmi konszenzus, mely nélkülözhetetlen a jövőbeni fejlődéshez is.

5. A politikai berendezkedés

Az új kormány 1989. novemberi beiktatása óta alapvető politikai változások mentek végbe Csehszlovákiában, illetve a Cseh Köztársaságban. Ezek tartalma abban foglalható össze, hogy fordulat történt a totalitarizmustól a demokrácia irányába. Ez teremtette meg

[51]Ennek intézményi alapjaival és működésével kapcsolatosan lásd Brokl–Mansfeldová (1993b), HT.

a gazdasági reformnak és mindazon társadalmi átalakulásoknak az előfeltételeit, amit a tanulmányban már említettünk.

A totalitárius kommunista rezsimet alkotmányos aktusok sora szüntette meg. A Csehszlovák Szövetségi Parlament deklarációja a fejlett európai országokra jellemző modernizált formában szinte minden klasszikus, polgári szabadságjogot magába foglal. Ez a dokumentum a jelenlegi cseh kormány és az ellenzék közötti megállapodás értelmében részét képezi a Cseh Köztársaság érvényes alkotmányának. Bevezették a szólás- és a gyülekezési szabadságot, ami szabad és önálló viselkedésre ösztönzi a gazdaság és a politikai élet szereplőit, valamint az egyéneket és a családokat is mindennapi életükben. A szovjet uralom és megszállás alóli felszabadulást követően független külpolitikai és diplomáciai tevékenység indult meg. E pozitív fejleményeknek néhány előre nem várt kedvezőtlen mellékhatása is volt, közülük a legfontosabb, hogy az utóbbi négy évben a bűnözés a négyszeresére nőtt.

A jogi és a politikai rendszer, a szellemi élet és a napi tevékenységek változásai a demokrácia reneszánszát idézték elő, ami közvetlenül ráépült a háború előtti csehszlovák állam demokratikus hagyományaira. A jelenlegi helyzet nem sokban különbözik azon EU-országok helyzetétől, amelyek az elmúlt időszakban ugyancsak megélték az átmenetet a nem demokratikus rezsimekből a demokráciába.

5.1. Alkotmányos keretek

1989 novembere óta háromszor voltak a Cseh Köztársaságban demokratikus és szabad választások (kettő közülük, 1990-ben és 1992-ben parlamenti, egy pedig 1990-ben helyhatósági). Egyik sem hasonlított a múlt választási színjátékaira. A részvételi arány meghaladta a 70%-ot. A demokratikus állam intézményesülésének folyamatát bonyolította a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság 1992. évi szétválása két szuverén állammá. Bár a lakosság a közvéleménykutatásokon rosszallta, hogy nem írtak ki népszavazást, amelyen közvetlenül dönthetett volna ezen alapvető történelmi és alkotmányos jelentőségű eseményről, a szétválás békés jellegét üdvözölte. Most már a szuverén cseh állam független létét általában pozitív tényként értékelik.

Az új állam megszületése 1993 elején arra késztette a cseh parlamentet és a többi politikai és adminisztratív testületet, hogy az új helyzetnek megfelelően alakítsák át az állam intézményi struktúráját.[52] Az *új alkotmánny*al összhangban rövid idő alatt a *hatalommegosztás klasszikus elveit követő állami intézmények* jöttek létre. A gyorsaság, a szereplők tapasztalatlansága és a politikai kultúra nyilvánvaló hiányosságai következtében maradtak még súlyos, a jövőben megoldásra váró problémák. Mindmáig nem hozták létre a parlament felső házát, a szenátust, melyről pedig az alkotmány rendelkezik. Továbbá, alkotmányos döntést kell hozni az államigazgatás regionális szerkezetéről és annak a regionális és a helyi önkormányzatokhoz való kapcsolatáról. Várható, hogy a szenátus beiktatásával párhuzamosan a demokratikus képviselet egy másik gondja is megoldódik: a politikai pártok arányos parlamenti képviselete mellett a szenátusi tagok megválasztásánál a többségi elvet fogják követni. Módosításra szorul a politikai pártokról és a helyi választásokról szóló törvény is. Összességében azonban a törvényhozás üteme, az elfogadott törvények mennyisége megfelel az átalakulás kívánalmainak. Vo-

[52]Ezt a folyamatot elemzi egyik háttértanulmányunk (Brokl–Mansfeldová–Kroupa [1993a]).

natkozik ez a cseh gazdasági törvények és az EU-törvények közötti összhangra is. A csehszlovák, illetve a cseh törvényhozás az utóbbi négy év alatt megteremtette az előfeltételeit jogrendjének az EU jogrendjéhez történő fokozatos hozzáigazításához.[53]

A parlament és a többi állami intézmény demokratikus működését próbára teszi a kommunistaellenes kampány alakulása, a már elfogadott, a kommunizmust bűnös rendszernek bélyegző törvény konkrét következményei körüli nézeteltérés. Ez csupán egyik eleme a friss demokráciák egyik bonyolult feladatának: a kisebbségek és különösen a politikai ellenzék védelme. Ugyanakkor szükség van a múlttal való leszámolásra, a totalitárius rezsim bűneinek megnevezésére, ha nem is a bűnösök megbüntetésére, de legalább azonosításukra. A Cseh Köztársaságban ez dönti el, hogyan kezeljék a kommunista párt nagyszámú volt és jelenlegi tagját.

A közvélemény érdeklődéssel várja, hogyan foglalnak állást a törvényhozók a privatizációs folyamat lényeges jogi és erkölcsi problémáiban, mennyiben tekintik összeegyeztethetőnek a közalkalmazotti vagy törvényhozásbeli státust a magángazdasági tevékenységgel. A parlament állásfoglalása nyilvánvaló hatással lesz annak presztízsére, amely eddigi működése során mindvégig meglehetősen alacsony volt (lásd a 26. táblázatot).

5.2. Az államelnök

Az alkotmányozási folyamat során, követve a háború előtti Csehszlovákia hagyományait, elvetették az erős elnöki intézmény megteremtésére irányuló törekvéseket. A Köztársaság jelenlegi elnöke, Václav Havel arra használja az ellenzék liberális szárnyának tagjaként és az 1989-es „bársonyos forradalom" előkészítőjeként megszerzett erkölcsi tekintélyét és népszerűségét, hogy a kormány és a parlament tevékenységében nem szereplő, nem hagyományos, erkölcsi vonatkozású, kül-, ritkábban belpolitikai problémákat vessen fel. Valószínű, hogy ez a fajta, vagy egy ettől nem sokban különböző elnöki hatalom a jövőben is fenn fog maradni. Az alkotmányos szereplők közül a legnagyobb népszerűségnek az elnök örvend (lásd a 26. táblázatot).

5.3. Kormány és közszolgálat

A kormánynak, mint a végrehajtó hatalom legfőbb szervének a pozíciója igen erős mind az alkotmány szerint mind a gyakorlatban. A négy jobboldali párt képviselőiből alakult és a legerősebb párt – Václav Klaus Polgári Demokrata Pártja – által vezetett kormány sikeresen birkózott meg az új állam megteremtésének és megszilárdításának nehéz feladatával. Okosan kombinálja a határozottságot a gazdasági reform minden eszközzel történő keresztülvitelében, és a társadalmi béke fenntartását szolgáló kompromisszumos megoldásokat (beleértve egy tudatos szociálpolitikát és a népszerűtlen intézkedések késleltetését). Az állami intézmények közül a kormánynak van a legnagyobb tekintélye (lásd a 26. táblázatot).

A kormány törvényhozási kezdeményezése döntő jelentőségű a legfontosabb állami intézmények fejlődése szempontjából elsősorban a hadügy, a belügy, és az igazságügy területén (hadsereg, rendőrség, biztonsági szolgálat, független bírói hatalom, államügyészi rendszer). Nagyon sok múlik azon, hogyan oldja meg a kormány a gazdaság,

[53]Kalenský–Pauknerová (1993), HT.

az oktatás, a kutatás-fejlesztés, az egészségügy, a kultúra szerkezetátalakítását és modernizálását. Valószínű, hogy a kormány és az ellenzék közötti jövőbeli konfliktusok ezekben a kérdésekben fognak jelentkezni.

A kormány hatáskörébe tartozik a közalkalmazotti státusok rendezése. Az olyan nyilvánvaló prioritások mellett, mint a fiatalítás, a képzettségi szint emelése, a nagyméretű államapparátus létszámának csökkentése (az alkalmatlanok, illetve a totalitárius rendszert aktívan támogatók eltávolítása), vannak vitatott problémák is:

(a) Fiatalítás és átképzés, vagy általános politikai tisztogatás szükséges-e?

(b) Politizálni, vagy depolitizálni kell-e a közszolgálatot?

(c) Centralizációra, vagy decentralizációra van-e szükség az állami adminisztrációban?

(d) Le kell-e választani a területi önkormányzatokat az államigazgatásról, vagy a kétféle intézmény valamilyen összeolvasztására van szükség?

Ezekben a kérdésekben már a kormányzó koalíció közös politikájának kialakításakor összeütközik a liberális demokrata és a centralista etatista megközelítés. Ez megismétlődik a parlamentben, ahol még a populista nézetek is teret kapnak. A részproblémák mögött egy általánosabb húzódik meg: hogyan alakítható át az örökölt állami bürokrácia (a szó marxi értelmében, vagyis bürokrácia mint öncél, mint a társadalom irányítója) egy újtípusú, weberi értelemben vett bürokráciává (bürokrácia mint racionális működtető apparátus, amely a nép és a választott testületek demokratikusan kifejezett akaratát valósítja meg). Nyilvánvaló, hogy ez az átalakulás fontos lépés lesz a cseh társadalom modernizálásában és közelebb hozza a társadalmat a fejlett demokratikus országok szintjéhez.

5.4. A politikai elit

A posztkommunista átalakulás rövid története az egymást felváltó kormányok politikai orientációjának változásairól tanúskodik. 1989 novemberében „a nemzeti egyetértés kormánya" került hatalomra, amelyben megtalálhatók voltak mind a Polgári Fórum új emberei, mind a Kommunista Párt jelenlegi és múltbeli képviselői. 1990-ben, az első szabad választásokon „A nemzeti megmentés kormánya" került hatalomra, amely főleg a Polgári Fórum képviselőiből állt, és amelyben már nem voltak kommunisták. 1992-ben jött létre a jelenlegi kormány a választásokon győztes, mérsékelten jobboldali pártok koalíciójából, míg a centrista és baloldali demokratikus pártok és mozgalmak a kommunistákkal együtt ellenzékbe szorultak. Ez azt jelenti, hogy fokozatos, de jelentős eltolódás következett be balról jobbra a politikai palettán.

A politikai változások nyomán a *politikai elit* lépésről lépésre *kicserélődött.*[54] (Ugyanez nem vonatkozik a gazdasági és a kulturális elitre, ahol sokkal erősebben érvényesül a kommunista rendszerben megkezdett karrierek folytatása.) A politikai elitből az alábbi csoportok szorultak ki fokozatosan:

(a) 1989-ben: a kommunista rendszerben egyértelműen kompromittálódott személyek. Közülük egyesek a jelenlegi Cseh Köztársaság és Morvaország Kommunista Pártjában folytatják tevékenységüket.

(b) 1990-ben: a Kommunista Pártnak azok a tagjai akik 1989-ben részt vettek a „Nemzeti megegyezés" ideiglenes kormányában. Közülük egyesek tevékenységüket különféle politikai pártokban és szakmai területeken folytatták.

[54]E folyamatot két tanulmány is leírja: Machonin (1993), TT, 38–41. old.; Brokl–Mansfeldová–Kroupa (1993b), HT.

(c) 1992-ben: azoknak a volt kommunistáknak a többsége, akiket a Prágai Tavasz bukását követően 1970-ben kizártak a pártból és akik előbb a másként gondolkodók táborához, majd a Polgári Fórumhoz csatlakoztak. Ide tartozik sok nem kommunista másként gondolkodó és az 1989-es „bársonyos forradalomban" részt vett diákok, kulturális területen dolgozók maradék csoportja. Egyesek közülük különféle, főleg ellenzéki pártokhoz csatlakoztak vagy államigazgatási, értelmiségi pályára léptek.

(d) 1993 elején: a szövetségi szervekben funkciót betöltő idősebb, általában prominens politikusok egy jelentős része. Egyesek közülük kisebb beosztást kaptak a kormányban, a politikai pártok vezetésében vagy különböző állami szerveknél.

A távozó csoportokat a *politikai aktivisták új hulláma* váltotta fel, akik már az 1990-es választási kampányban megjelentek. Zömük a fiatalabb középgenerációhoz tartozik és a cseh terület legkülönbözőbb részéből származik (nem feltétlenül Prágából, vagy más nagyvárosokból). Ezek soha nem voltak aktív másként gondolkodók, sem üldözöttek. Egyesek közülük tagjai voltak a Kommunista Pártnak. A kommunizmus idején ők alkották az ún. „második társadalmat".

Ez a feltörekvő elit szerette volna megszakítani a folyamatosságot az 1989 utáni átalakulás és az 1968-as Prágai Tavasz reformkísérlete között, új korszakot akart nyitni, amely megfelelő teret biztosít nekik és kortársaiknak az előmenetelhez. Politikai stílusuk, orientációjuk Nyugat-barát volt, és elfogadták a félig-meddig kommunistaellenes idősebb cseh neoliberálisok egy csoportjának tanácsait és jelszavait. Az új elit számos képviselője egyszerre csinált karriert a politikában és a gazdaságban. Ez a korosztály képviseli jelenleg a kormányzó pártok vezetésének magját. A modernizációs tendenciák kapcsán hasonló generációs váltás ment végbe más politikai pártokban és mozgalmakban is.

A fenti folyamatok eredményeképpen a politikai elit mélyreható átalakuláson ment keresztül a Cseh Köztársaságban. A változások részben generációs, részben politikai jellegűek (balról jobbra tolódás). Az uralkodó politikai elitet ma többnyire olyan emberek alkotják, akik sem a kommunista vezető rétegbe, sem az ellenzékbe nem tartoztak. Általában képzettebbek, mint a volt kommunista elit, fiatalabbak, következésképp tapasztalatlanabbak a régi rendszer vezetőinél és ellenzékéinél is. Bár zömük középkorú (tehát már nem fiatal), még van elég idejük karrierjük építéséhez, tapasztalatgyűjtéshez és hatalmuk felhasználásához a jelenlegi tendenciák erősítésére.

A politikai elit jövőbeli fejlődése nagymértékben azon múlik, hogy milyen politikai attitűddel rendelkeznek a politikába toborzott fiatalok. Jelenleg körükben a liberalizáló, kapitalizmuspárti tendenciák uralkodnak (mind a fiatal politikai aktivisták, mind általában a fiatalok körében). Jövőbeli orientációjuk azon múlik, hogy mennyire lesz sikeres az átalakítás folyamata, és ennek hatására hogyan alakul a fiatal generáció hangulata. A politikai pártokon keresztül vezető mobilitás intézményes csatornái már kialakultak és fokozatosan javul a közszolgálati és a politikai pályára történő szakmai előkészítés. Ennek megfelelően az várható, hogy a politikai elit professzionalizálódik. Ugyanakkor – amint ez hirtelen politikai változások alkalmával történni szokott – a jelenlegi politikai elit mindent meg fog tenni, hogy pozícióját tevékenysége javításával, tapasztalatok felhalmozásával megtartsa. Mindamellett még hosszú idő telik el addig, míg a Cseh Köztársaságban is kialakul a politikusok és a közalkalmazottak – a megállapodott nyugati demokráciákra jellemző – rendszeres képzése.

5.5. Politikai pártok

A Cseh Köztársaság parlamentáris rendszerének elengedhetetlen részeként pártalapítási folyamat alakult ki (beleértve a Havel elnök „nem politikai politika" koncepciója nyomán átmenetileg megfigyelhető „politikai mozgalom" jelenségét is). Az 5%-os választási küszöb ellenére, amely csökkentette a parlamenti pártok számát, a politikai színtér még mindig erősen széttöredezett – híven a háború előtti hagyományokhoz. *A cseh területek fő politikai pártjairól és mozgalmairól*, azok alapvető jellemzőiről a 27. táblázat sémája ad áttekintést.

A Cseh Köztársaságban a jelentős politikai pártok és mozgalmak száma nagyobb, mint a megszilárdult demokratikus politikai struktúrával rendelkező országokban. A legutóbbi közvéleménykutatások adatai szerint a lakosság preferenciái egyre szelektívebbek: bizonyos pártok felé növekvő választói figyelem fordul, míg mások marginalizálódnak.

Az elmondottak alapján *feltevéseket* fogalmazhatunk meg a *jövővel kapcsolatban*: valószínűnek tűnik, hogy a mérvadó politikai pártok száma a Cseh Köztársaságban csökkenni fog. A viszonylag nagy szimpatizáns réteggel rendelkező pártok között találjuk a jól szervezett, szakértelemmel irányított pártokat. Ezek közelednek a modern politikai párt modelljéhez (függetlenül attól, hogy nagy tagsággal rendelkező néppártról, vagy a választási hadjáratra koncentráló pártról van-e szó). A laza politikai mozgalmak egyértelműen hátrányba kerülnek. Jobb esélye van tehát a talponmaradásra a szakszerűen vezetett és jól szervezett pártoknak. Ehhez természetesen megfelelő pénzügyi háttérre is szükségük van.

A közelmúlt fejleményei azt is megmutatták, hogy a cseh társadalom jelenlegi társadalmi és politikai polarizációjának időszakában a legjobb esélyük a világos politikai profillal rendelkező pártoknak van. Vagyis azoknak, amelyek egyértelműen elhelyezhetők a baloldali–jobboldali tengelyen, amelyek jól tükrözik a társadalom kialakuló osztály- és rétegtagozódását. A nem egyértelmű, homályos programmal rendelkező, centralista jellegű, valamint a kis és nem kellően motivált csoportokat megcélzó pártok esélyei sokkal rosszabbak.

A túlélésre jelenleg a következő pártoknak van a legjobb esélye (a felsorolásban „balról" „jobbra" haladunk):

– a radikális Baloldali Blokk valamelyik pártja;

– a jobbközép egy vagy két pártja (a Polgári Demokrata Szövetség és a Kereszténydemokrata Unió – Néppárt);

– az erős, jobboldali Polgári Demokrata Párt és

– a szélsőségesen autoritárius Republikánus Párt.

Kérdés, sikerül-e visszaszereznie elvesztett pozícióját a volt Polgári Mozgalomnak, amely jelenleg új név alatt – Szabaddemokraták (Polgári Mozgalom) – radikálisabb, „tisztán" liberális demokrata programmal és modernizált pártstruktúrában működik.

A *politikai pártokkal kapcsolatos optimista forgatókönyv* a következőképpen fogalmazható meg: a gazdasági helyzet javulásával párhuzamosan a demokratikus jobboldali pártok befolyása nő vagy szinten marad, míg a demokratikus baloldal a radikális populista pártok rovására tör előre. Ebben az esetben egy centrista liberális demokrata pártnak is van helye a politikai palettán. A civilizált, felelős politikai pártok képesek ellensúlyozni a szélsőséges tendenciákat, így normális kapcsolatrendszer alakulhat ki a kormányon lévő és az ellenzéki pártok között. Különféle koalíciók alakulnak és a pártok demokratikusan váltogatják egymást a kormányban. Ha viszont a gazdasági helyzet romlik,

a társadalom polarizálódása politikai radikalizálódáshoz és a jobb- illetve baloldali autoriter populizmus előretöréséhez vezethet. Ekkor a demokratikus pártok, mindenekelőtt a centrista programot hirdetők támogatottsága csökken.

5.6. Civil szervezetek és intézmények

A független önkéntes egyesülések és intézmények – amelyek a polgárok és az állam között közvetítenek – a civil társadalom fontos elemét képezik. Fejlődésük, szerepvállalásuk a demokrácia jó mutatója. A Cseh Köztársaságban az önkéntes egyesülések és intézmények száma, szerepköre 1989 óta folyamatosan nő. A korábbi uniformizált, államilag ellenőrzött egyesüléseket részben felszámolták, részben átalakították új, demokratikus intézményekké. A lakosság nehezen tudja levetkőzni a közösségi szerepvállalással kapcsolatos mély ellenérzését, a formális intézményekkel szembeni távolságtartását. A polgári társadalom számos intézménye közül az alábbiakban azt a hármat emeljük ki, amelyek Csehországban fontos szerepet játszanak ma és várhatóan a jövőben is.

A gazdaságilag aktív népesség mintegy 50%-a szervezett dolgozó. A *szakszervezetek* többsége politikailag semleges, nem kívánja elkötelezni magát egyik politikai párt mellett sem. Tekintélyük még sem a tagság, sem a munkásosztály körében nem nagy. Ugyanakkor a szakszervezetek értékes tapasztalatokat halmoztak fel a „háromoldalú rendszer" – a munkavállalók, a munkáltatók és állami képviselők – tárgyalásai során és az egyes iparágakban zajló éles munkaügyi viták alkalmával. Ez némi politikai súlyt kölcsönöz nekik, ami a társadalmi polarizáció mélyülése esetén még tovább nőhet. A magánszektor növekedése, a fizikai munkásság csökkenése, valamint a gazdasági helyzet javulása viszont csökkentheti a szakszervezet befolyását. Eddig a munkáltatók és a szakszervezetek által képviselt munkavállalók érdekei eltértek egymástól. Ez a tendencia valószínűleg a jövőben is folytatódik.

A magán és az állami szektor dolgozóinak más egyesülései is vannak, amelyek a szakszervezetekéhez hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek. Ezek – úgy tűnik – tekintélyes lobbyt fognak képezni a kormány befolyásolására. Amíg a privatizáció tart, ez a befolyás a gazdasági reform melletti elkötelezettség formájában jelentkezik.

Sajátos szerepet játszanak a *szakmai egyesületek és kamarák*, amelyek nem csupán a szakmai színvonal felett őrködnek, de megpróbálják tagságuk érdekei szerint alakítani a privatizáció folyamatát is. A szakmai szövetségeknek ez a szerepe fennmarad, befolyásuk valószínűleg még növekedni fog.

Mély történelmi okai vannak, hogy a *vallás és az egyház* a cseh társadalomban nem játszik olyan nagy szerepet, mint Lengyelországban vagy Szlovákiában. A magukat vallásosnak tekintők aránya 1993 elején a felnőtt népesség 44%-át tette ki[55] (39% vallotta magát a római katolikus egyházhoz tartozónak). A felnőtt lakosság 24%-a hisz Istenben és további 37% fogadja el Isten létezését. 39% a nem hívők aránya. Egy friss felmérés szerint[56] a felnőtt lakosságnak csak kevesebb mint 10%-a vesz részt rendszeresen egyházi szertartáson. A lakosság egynegyede ért egyet az egyház politikai tevékenységével, és nem élvez nagy tömegtámogatást az egyháznak az egykori javak visszaszolgáltatására irányuló igénye sem.

Feltételezzük, hogy a gazdasági helyzet javulásával és a piacorientált társadalmakra

[55]Hampl (1993), HT, 16–19. old.
[56]UCLA reprezentatív felmérés a cseh társadalom rétegződéséről, 1992 tavasza.

jellemző univerzalizmus terjedésével az egyháznak, a vallásnak a közéleti szerepe csökkenni fog. Jellemző lesz a vallási tolerancia. A gazdasági helyzet romlása és a társadalmi konflikusok kiéleződése esetén az egyház befolyásának és határozott szociális programjának jelentősége növekedni fog.

5.7. Politikai attitűdök, politikai perspektívák

Az 1992-es választásokon kinyilvánított és a rendszeres közvéleménykutatás által feltárt politikai attitűdök a Polgári Demokrata Párt stabil fölényét mutatják; támogatottsága több mint 30%-os. Javul a helyzete a Szociáldemokrata Pártnak (13%), stabil a Polgári Demokrata Szövetségé (8%) (lásd a 28. táblázatot).

Egy 1992. évi reprezentatív felmérés bemutatja a *cseh társadalom differenciálódását a „baloldali–jobboldali" skála mentén*:[57] 29% vallotta magát baloldalinak, 26% a centrumhoz tartozónak és 45% jobboldalinak. Jobboldalinak az átlagnál nagyobb arányban vallották magukat a magánvállalkozók, a szellemi foglalkozásúak, a fiatalok és azok, akik úgy érezték, hogy nyertek az átalakuláson. Az átlagnál nagyobb arányban vallották magukat baloldalinak a nyugdíjasok, a középfokú végzettséggel rendelkezők és az átalakulási folyamat „vesztesei". Mindenesetre szemmel látható a politikai attitűdök polarizálódása, és fokozatos jobbratolódása, amely még fokozódhat a gazdasági reform sikerével. A növekvő gazdasági nehézségek viszont, az életszínvonal további csökkenése és minden – a jobboldali pártok által elkövetett szubjektív – hiba lassítja ezt a folyamatot.

Ha a különböző fontos politikai területek fejlődését, valamint a jövőbeli fejlődéssel kapcsolatos várakozásaikat elemezzük (lásd a 29. és 30. táblázatokat), akkor megállapítható, hogy általában az elégedetlenség van túlsúlyban (nem csoda ez, hisz a csehek hagyományosan szkeptikusak). Az egyedüli kivétel a külpolitika pozitív minősítése, bár ez is csökkenő mértékű. A cseh külpolitikának róják ugyanis fel – méltánytalanul –, hogy nem tudott megállapodni az EU-val a belépés menetrendjéről. Ugyanakkor nő azok aránya, akik elégedettek a belpolitikával. A többség véleménye a jövőről pozitív mind a kül-, mind a belpolitika terén. A gazdaságot, a társadalombiztosítást és az életszínvonalat illető várakozások pesszimisták.

A politikai attitűdök egy másik fontos mutatója, hogy hogyan minősítik a *jelenlegi politikai rendszert a kommunista rendszerhez viszonyítva*. A cseh lakosság több mint 70%-a tartotta jobbnak vagy sokkal jobbnak 1991-ben az aktuális rezsimet.[58] Ez az arány jóval magasabb, mint a többi visegrádi országban (Magyarország 31,5%, Lengyelország 50,7%, Szlovák Köztársaság 43,5%). A minősítés a demokrácia iránti szimpátiát is jelzi. A demokratikus orientációt a cseh népesség nagy többsége támogatja, amint azt az 1991-es és 1992-es reprezentatív felmérések kimutatták:[59] 92% értett egyet azzal, hogy „minden embert azonos jogok illetnek meg", 74% szerint „az államnak nincs joga olyasmire kényszeríteni valakit, amit az nem akar megtenni", 66% nem értett egyet az „egyszerű ember ne ártsa magát a politikába" jelszóval. Ugyanakkor az emberek kiálltak amellett, hogy a társadalomban rend legyen, ezen elsősorban a bűnözés megfékezését értették. Azt a véleményt, hogy „mindenekelőtt rendnek kell lennie a társadalomban" 94% támogatta.

[57]Hampl (1993), HT, 3–4. old.
[58]Tuček (1993), HT, 9–10. old.
[59]Hampl (1993), HT, 10–11. old.

Egyfelől a demokratikus koalíció, másfelől a demokratikus ellenzék jelenléte és működése azt jelzi, hogy a *parlamentáris demokrácia jól működik* a Cseh Köztársaságban (az ellenzéken belül csak 15% a radikális populista pártok támogatottsága). Még rendkívüli konfliktusok idején is képesek voltak az ellenfelek pragmatikus és kompromisszumos megoldásokra. Függetlenül attól, hogy milyen döntések születnek a jövőben a vitatott kérdésekben, csak egyetérthetünk az egyik háttértanulmány[60] megállapításával: „Amennyiben a gazdasági és társadalmi átalakulás folyamán nem merülnek fel rendkívüli nehézségek, nem érnek bennünket negatív hatások külföldről ... úgy semmi nem veszélyeztetheti a Cseh Köztársaság intézményeinek fejlődését a kiteljesedett politikai demokrácia irányába."

A politikai intézmények iránti bizalom mértéke különböző (lásd a 26. táblázatot). Csak az elnök élvez folyamatos és erős bizalmat. A parlamentnek a bizalom hiányával kell megküzdenie. A végrehajtó hatalom szervei iránt már nagyobb a bizalom.

Megállapítható: annak ellenére, hogy a jelenlegi politikai kultúrában vannak problémák (például léteznek radikálisan autoriter és populista politikai irányzatok is), a Cseh Köztársaság – legalábbis ami az állami politikai intézményi rendszert illeti –, érett az Európai Unió-beli tagságra.

A Cseh Köztársaságban a társadalmi-politikai fejlődés alábbi öt lehetősége képzelhető el a következő évtizedben:[61]

(a) liberális demokrata, konzervatív színezettel;
(b) liberális demokrata, jóléti állami irányzattal;
(c) tiszta liberális demokrata;
(d) populista, baloldali tekintélyuralommal kombinálva;
(e) populista, jobboldali tekintélyuralommal kombinálva.

A jelenlegi adatok szerint a legnagyobb esélye a konzervatív liberális demokráciának van. Ezt képviseli a Polgári Demokrata Párt, a cseh politika színpadának legerősebb szereplője. A Polgári Demokrata Párt domináns pozícióját aligha veszélyezteti az a jobbközép irányzat, amelyet a Polgári Demokrata Szövetség képvisel, annak ellenére, hogy híveinek száma nő. A két irányzat lényegesen nem is különbözik egymástól.

A gazdasági reform későbbi szakaszaiban várhatóan megsokszorozódó társadalmi konfliktusok erősíthetik a jóléti állami tendenciákat, valamint a liberális demokrata alternatíva szociáldemokrata irányú módosítására tett kísérleteket. A demokrata jobb- és baloldal esélyeihez viszonyítva a centrista „tiszta" liberális demokrácia esélyei kisebbek (nem is beszélve a szélsőbal-, illetve a szélsőjobboldalról).

A fejlődést erősen befolyásolja, hogy milyen lesz a gazdaság helyzete, valamint, hogy a politika fő szereplői milyen magatartást tanúsítanak. Ha az uralkodó politikai pártok és az általuk képviselt csoportok nyugodtan néznek szembe a várhatóan éleződő társadalmi konfliktusokkal, nem adják fel kipróbált, fokozatosságra és kompromisszumokra építő politikájukat, és ha ugyanakkor a szociális jellegű csoportosulások tartják magukat a demokratikus játékszabályokhoz (beleértve a társadalmi alkut mint a konfliktusfeloldás fontos eszközét), akkor a társadalmi béke még a legbonyolultabb helyzetekben is megőrizhető. Másodlagos hatásként ebben az esetben nem zárható ki a politikai közép némi erősödése sem.

Ha viszont a vezető politikai erők nem tudnak ellenállni az antidemokratikus intézkedések kísértésének és a szociáldemokraták és szövetségeseik populista módszerekhez

[60]Brokl–Mansfeldová–Kroupa (1993a), HT, 23. old.
[61]Machonin (1993), TT, 56–75. old.

folyamodnak, akkor a politikai spektrum mindkét szélének radikálisai fognak megerősödni. A társadalmi konfliktusok intenzívebbé válnak, a politikai centrum meggyengül.[62]

A fenti alternatívák közül kettő nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a Cseh Köztársaság „európai" orientációjával: mind a populista, mind az autoriter megoldások feltartóztathatnák a cseh társadalom modernizációját, akadályoznák az ország nyugat-európai integrációját. A másik három liberális demokrata irányzat (a konzervatív, a jóléti és a „tiszta") a cseh társadalom modernizációjára épül és összeegyeztethető az európai orientációval.[63] Ebből a szempontból lényegtelen tehát, hogy a három változat közül melyiket támogatják a szavazók a következő vagy az azt követő választásokon. Sem az objektív, illetve szubjektív, sem a nemzetközi, illetve hazai körülmények nem engednek meg ezektől lényegesen eltérő megoldásokat, amennyiben egyetértés alakul ki abban, hogy a Cseh Köztársaság célja: csatlakozás az Európai Unióhoz. Valószínűleg ez az oka, hogy a programok és a politikai retorika minden különbsége ellenére miért választotta a politikai élet sok szereplője a lépésenkénti, kompromisszumos megoldásokat, még ha azok nem is mindig voltak összeegyeztethetők az ideológikus célokkal és stratégiákkal. Az a hipotézis is megkockáztatható – ismerve a cseh társadalom előtt álló problémákat –, hogy a fenti három stratégia valamiféle kombinációja, esetleg együttműködése lenne a legkedvezőbb megoldás a jövő Cseh Köztársasága számára.

Minél több jóakarat mutatkozik a társadalmi béke megőrzésére, a demokratikus társadalmi és politikai erők közti konszenzus kialakítására, annál valószínűbb, hogy sikerül továbbhaladni a cseh társadalom posztkommunista átalakításában és a nyugat-európai struktúrákba való integrálásában.

[62]Machonin (1993), TT, 75–76.
[63]Machonin (1993), TT, 77–79. old.

1. Történelmi előzmények

A Cseh területekre történelmileg a fejlett ipari technológiák voltak jellemzők, amelyek nem csupán a szakképzett munkaerőre és jó szervezésre, de egyben a tudományos és oktatási intézmények aktív támogatására is épültek. Az ipari technológiák tágabb társadalmi funkciót is betöltöttek: közvetítették az egyetemes kultúrának a nemzeti kultúrával szembeni kihívásait, előmozdították a közvéleményben, a közigazgatásban és a politikai életben a racionális magatartást. A műszaki fejlődésnek ez a kiterjesztett társadalmi háttere, amit műszaki kultúrának vagy műszaki infrastuktúrának nevezhetünk, lehetővé tette a gazdasági és társadalmi feszültségek enyhítését, továbbá a radikális politikai változások élének tompítását, valamint a tudomány és oktatás intézményeinek igazodását a gazdasági és társadalmi követelményekhez.

A 30-as évek globális gazdasági és geopolitikai megrázkódtatásait megelőzően a cseh nemzeti műszaki infrastruktúrát a következő intézményi sajátosságok jellemezték:

– nyitott volt az univerzális európai műszaki és tudományos hatásokra és képes volt azokat adaptálni a nemzeti környezetbe;

– az ipar, az egyetemek és a közszolgáltatók (különösen a mezőgazdaság és az egészségügy területén) kutatási kapacitásaikat a kiemelkedő színvonal és a gyakorlatnak való megfelelés kritériumainak rendelték alá;

– a diverzifikált oktatási rendszer képes volt a tudományos eredmények befogadására;

– az egyes iparágak műszaki (és szervezeti) adottságaikat a növekedés időszakában a nemzetközi verseny, a piacgazdaság impulzusaihoz igazították, igyekeztek kihasználni a nemzetközi kooperációban és a piac ciklikus ingadozásaiban rejlő lehetőségeket;

– kihasználták az államigazgatás és a közszolgálat adminisztratív adottságait, amelyek még erősödtek is a politikai és állampolgári érdekek nyomására;

– támogatták az előremutató műszaki kultúrákat.

Az ipar műszaki infrastruktúrájának nemzeti környezetére a 30-as évek végén a következők voltak jellemzők:

(a) Az elsődleges szektor ágazatai jelentősen fejlődtek (szénbányászat, gabona-, komló-, lentermesztés, szarvasmarha- és birkatenyésztés, cukorrépa-termelés);

(b) A másodlagos szektor több irányba terjeszkedett:

– a fogyasztás kiszolgálására (textil, üveggyártás, bőrfeldolgozás);

– az elsődleges szektorhoz kapcsolódóan (élelmiszeripar, cukoripar, tejfeldolgozás, sörfőzés);

– a fémfeldolgozás, vegyipar, gépgyártás, elektrotechnikai ipar fellendült;

– a vegyipar, gépgyártás, elektrotechnika igazodott az ország katonai és polgári szükségleteihez (különösen az áramfejlesztésben, távközlésben, közlekedésben);

(c) Kiemelkedő szerepet játszottak az újonnan kifejlesztett elsődleges szektor és a

fogyasztói ágazatok, valamint a gépgyártás, elektrotechnika, elektronika és a vegyipar közötti kapcsolatok. Az általános gépgyártás, elektromos gépgyártás és vegyipar fejlődésére hatással volt a növekvő energiaszükséglet, továbbá szállítási és távközlési igény is.

2. A műszaki infrastruktúra az államszocializmus időszakában

Az ipar műszaki felszereltsége és működtetésének kulturális háttere, azaz az ipar műszaki infrastruktúrája lehetővé tette a cseh ipar mobilizálását a II. világháború, majd a keleti blokk háború utáni iparosítási szükségleteinek kielégítésére. Eközben az intézményi keretek súlyosan torzultak (a háború alatt bezárták az egyetemeket, a szocialista korszakban központi irányítást vezettek be).

A 60-as évek végén lényeges változások kezdődtek az ország műszaki infrastruktúrájában. A fejlődés ellentmondásos volt. Hasonlóan a fejlett országokhoz elmozdulás történt az indusztriális korszak infrastruktúrájától a posztindusztriális korszak felé, ugyanakkor a szocialista rendszerben nem működtek azok a demokratikus szabályozó intézmények, amelyek ösztönözték és egyben ellenőrizték volna a társadalom és technika kapcsolatában végbemenő lényeges változásokat. A gazdaságból hiányzott az innovációs húzóerő, az intézményi keretek merevek voltak, és ezért a tudományos és oktatási kapacitások elszigetelődtek a műszakiaktól, a nemzeti műszaki infrastruktúra dezintegrálása következett be. A meglévő ipari technológiák már nem voltak képesek a gazdasági feszültségek enyhítésére. Ellenkezőleg: miattuk jött létre súlyos energia-, anyaghiány, környezeti károsodás.

A 80-as évek végén a műszaki fejlődés lehetőségeit a következő társadalmi hatások alakították:

– A műszaki innováció szerepe gyengült, mert a műszaki fejlődést nem érte a tudomány felől toló, a gazdaság felől húzó hatás.

– A tudomány és technika világtrendjeivel való kapcsolat nagymértékben lazult, csakúgy, mint a benne rejlő potenciál hazai műszaki feltételek közötti hasznosításának képessége.

– Az ország kutatási rendszerét gyengítette a kutatás és a – főleg egyetemi – szakképzés, továbbá a kutatás, az ipari termelés és a szolgáltatások intézményi elválasztottsága; megszűnt az igény a magas tudományos színvonalra és a gyakorlati alkalmazhatóságra.

– Az oktatás rendszere a bürokratikus irányításhoz és – a szakképzés terén – alacsony követelményekhez igazodott; az oktatás elvesztette új tudásanyagot közvetítő szerepét és társadalmi integrálóképességét.

– Az ágazatok már nem az élenjáró műszaki színvonalra törekedtek, hanem csak arra, hogy viszonylag stabil termelési szerkezet, könnyen megszerzett erőforrások (köztük katonai megrendelések), gyenge szakosodási lehetőségek és alacsony fogyasztói követelmény mellett biztosítsák műszaki ellátásukat. A fenti környezetben a termelésszervezésnek sajátos rendszere alakult ki: zárt termelőegységek jöttek létre, amelyek nagy mennyiségben használtak helyben előállított termékeket (a gépgyártás például ennek 60%-át maga fogyasztotta el, ugyanez az adat az elektronikai ipar esetében 50%), a külgazdasági kapcsolatok növekedést hordozó szerepe csökkent.

– A tudományos, technikai, gazdasági és adminisztratív irányítást „átpolitizálták", ami lehetetlenné tette a racionális gazdasági magatartást és a gazdaság szereplői között a racionális kapcsolatok létrejöttét.

A 80-as években jelentősen megnőtt a koncentráció a termelésben (egyes ágazatokban, iparágakban és régiókban egyaránt). Ennek hatása volt, hogy:

– nőtt a termelés koncentráltsága az elsődleges szektorban (szénbányászat, építőanyagipar, mezőgazdaság);

– erősödtek a technológiai kapcsolatok az energiatermelők és az energia nagy felhasználói között (bányászat, áramtermelés, vegyiüzemek, cementgyárak, élelmiszerfeldolgozók, városi és vasúti közlekedés);

– megszerveződött a nagysorozatú termelés egyes gépipari termékek (mozdony, személygépkocsi, teherautó, kompresszor, dízelmotor, hajó, repülőgép) gyártásában;

– a hadiiparban a nehéz haditechnika (pl. tankok, páncélozott személyszállítók, rakétaalkatrészek) gyártása túlszárnyalta a hagyományos könnyűfegyverzet és tüzérségi fegyverek gyártását.

3. Átalakulás és innováció az ipari ágazatokban

Három év túl rövid idő ahhoz, hogy megbízható képet lehessen adni azokról az alapvető gazdasági változásokról, amelyek a kialakuló versenypiaci körülmények között várhatóan mozgósítják a műszaki fejlődést. A centralizáló szabályozási rendszer radikális leépítése, párosulva a megszorító költségvetési politikával és a kelet-európai piacok összeomlásával befagyasztotta az iparvállalatok fejlesztési forrásait, amelyek így arra kényszerültek, hogy a fejlődés alternatív útjait keressék. Ilyen helyzetben egyértelműbbé válik, hogy a műszaki kapacitások mennyire versenyképesek, hogy milyen jellegű átalakításukra van szükség. A szabályozási keretek változása olyan termelési helyzeteket hoz létre, amelyek megoldása nem is annyira a műszaki színvonaltól, mint inkább a termelés átszervezésétől függ. Ebben azonban számolni kell a versenypiaci környezetben létrejövő új értékesítési és kooperációs lehetőségekkel.

A technikafüggő feldolgozóipari ágazatoknál az alábbi sajátosságok emelhetők ki.[64] Az áramtermelés, a vegyipar és a papíripar gazdasági eredményei viszonylag jók. Ezeket követi az élelmiszerfeldolgozás, a kohászat, az üveggyártás és kerámiaipar. A legnagyobb visszaesés az általános és az elektromos gépgyártásban van. Ennek részben a hadiipar visszaesése az oka, amely ugyan 1987-ben csak 3,2%-kal részesedett Csehszlovákia ipari termeléséből és 8%-kal az exportból. A hadianyag-termelés azonban az általános gépgyártásban (70%), az elektromos gépgyártásban és elektronikai iparban (12%) koncentrálódott; hanyatlása pedig már 1987-ben megindult. 1992-ben a Cseh Köztársaságban a fegyvergyártás 1987-hez viszonyítva 80%-kal esett vissza.[65]

A cseh ipart ért külső hatásokat jól illusztrálja a nyereség megoszlása, amely elsősorban a nyersanyagtermelő ágazatokban (fűtőanyag, áramtermelés, vaskohászat, vegyipar) volt magas. Viszonylag jó eredményt ért el az élelmiszerfeldolgozás (bár a mezőgazdaság rovására), míg a jövedelem erősen csökkent az elektronikában és a gépgyártásban, valamint a fafeldolgozásban, a ruházati iparban, a textiliparban, a nyomdaiparban.[66]

Az export átcsoportosítását a fejlett országok piacára a hagyományos (fogyasztási célú) cseh feldolgozóiparra lehetett alapozni, melynek részaránya az exportból 32,1%-ról

[64]Szakértői tanulmány: Dittert (1993), HT; Pelc (1993), HT; Teplý–Šulc (1993), HT; Pátek (1993), HT.
[65]Bohatá (1992).
[66]Kolanda (1993).

48,5%-ra nőtt. A hagyományosan technológiafüggőnek tekintett ágazatok (gépgyártás, közlekedési eszközök gyártása, vegyipar) részaránya 52%-ról 32%-ra csökkent. Ugyanebben az időszakban az elsődleges szektor ágazatainak – fűtőanyagok, nyersanyagok, élelmiszerek – exportrészesedése 15,9%-ról 19,4%-ra nőtt. A technológiai alapú ágazatok (gépgyártás, vegyipar) részesedése az importból 46,3%-ról 43%-ra esett vissza, az egyéb termékek, nyersanyagok, félkésztermékek részesedése pedig 53,7%-ról 57%-ra emelkedett.

A tőke és a technika beáramlása az iparilag fejlett országokból azt mutatja, hogy a külföldi beruházók elsősorban a műszakilag kevésbé igényes ágazatok (dohányipar, üveggyártás, üdítőitalok gyártása, autó- és közlekedésieszköz-gyártás, élelmiszeripar, bankszektor és vegyipar) felé orientálódnak. A technológiafüggő ágazatokban a külföldi tőke részesedése minimális volt (a hagyományos fémfeldolgozóiparban például 9%-a a beruházott eszközöknek).

A cseh hozzáállás elemzése más struktúrát mutat a vásárolt és értékesített licencek szerkezete (a technológiai célú kifizetések egyenlege) alapján. Háromféle fejlődési minta különböztethető meg:

(a) a cseh kutatószféra egyre nagyobb érdeklődést mutat eredményeinek külföldi értékesítése iránt;

(b) aktív a műszaki eredmények nemzetközi cseréje;

(c) aktív a technológiai eredmények importja.

Az első csoporton belül a Cseh Tudományos Akadémia intézményei (az összbevétel 23%-ával) kiemelkedő helyet foglalnak el (lásd a 31. táblázatot). A második csoport olyan ágazatokat tartalmaz, melyek a műszaki eredmények importjában és exportjában egyaránt aktívak. Ebben domináns helyet foglal el a gépgyártás (a kiadások 34%-ával, a bevételek 56%-ával), különösképpen annak nehézgépgyártás alágazata, továbbá a vegyipar (a kiadások 21%-ával, a bevételek 7%-ával), amelyen belül a külföldi műszaki ismeretek fő felvevője a gyógyszeripar, és a vegyipari alapanyaggyártás a hazai műszaki eredmények fő exportőre. A harmadik csoportban azokat a feldolgozóipari ágazatokat találjuk, amelyek csak vásárolják a műszaki eredményeket, de nem exportálják azokat.

Hasonló kép alakul ki, ha a csehszlovák feltalálók szabadalmazási tevékenységét vizsgáljuk. A csehszlovák szabadalmak száma az 1990-es 2718-ról 1992-re 1115-re csökkent. A szabadalmak ágazati szerkezete a szerves kémia, a biokémia és az orvostudományok javára, a kohászat és gépgyártó ágazatok rovására változott (lásd a 32. táblázatot).

A hazai és külföldi termelők technológiai szintjeinek eltérései a Közép- és Nyugat-Európa közötti műszaki rést tükrözik. A cseh vállalatvezetés a bonyolult technika és know-how könnyű, olcsó transzferjére, a külföldi kooperáció nyomán megnyíló exportlehetőségekre számít. A kooperációt a minőség, a megbízhatóság javítására, a termelés rugalmasabbá tételére és racionalizálására szolgáló eszköznek tekinti, vagyis várakozásait hosszú távú célokra építi. A külföldi partnerek ezzel szemben a cseh vállalatok jelenlegi sajátos helyzetének (alacsony költségszint, gyors beszállítások) kihasználására, továbbá a technológia és a know-how értékesítésére törekszenek és vonakodnak attól, hogy hosszú távú céljaikról nyilatkozzanak: nyilvánvalóan nem akarnak kooperációs kapcsolatba kerülni. Ez számukra azzal a veszéllyel járna, hogy nőne a versenytársak száma, piacvesztés lépne fel és romlana vállalati imázsuk.

4. Az ipar műszaki erőforrásainak újraelosztása

A Cseh Köztársaság iparát jelenleg az jellemzi, hogy jelentősen csökken a termékkibocsátás és alacsony a termelő kapacitások kihasználtsága. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a technológiailag kevésbé igényes ágazatok (mint az áram- és fűtőanyagtermelés, a kohászat, az élelmiszerfeldolgozás, a papír- és cellulózgyártás) jobban alkalmazkodtak az új körülményekhez, míg a technológiailag igényesebb ágazatok (általános gépgyártás, elektromos gépgyártás, elektronika és távközlési technológia) mély válságban vannak. A vegyipar egyes ágazatai (különösen a kőolajvegyészet) megőriztek valamit korábbi dinamikájukból.

Az újraelosztási mechanizmusok mindeddig a meglévő technológiai erőforrások mobilizálására összpontosítottak (a termelőkapacitások kihasználása, vállalati átszervezés, a jó és a gyenge termékek gyártásának szétválasztása, a külföldi vevőknek nyújtandó alvállalkozói szolgáltatások), nem pedig a szerkezetátalakításra (termelési programok szűkítése, beruházás, technológiaimport). Egyes technikafüggő ágazatoknak – mint az elektronikának – az összeomlása felfogható stratégiamódosításnak is: az önellátás feladásaként, a piacok megnyitásaként. Hasonló megfontolások érvényesek a hagyományos technológiai ágazatokra, mint az általános gépgyártás, elektromos gépgyártás, szakosított vegyipar, kohászat, amelyek manapság szintén szembetalálják magukat a termékstruktúra szűkítésének és a nagyobb kooperációs lehetőségek kihasználásának igényével.

A folyamatban lévő változásokat leírhatjuk úgy is, mint a hagyományos termelési struktúrák (üveg-, kerámia-, textil-, ruházati ipar) megerősödését, mint a technológiafüggő termelési kultúrák szelektív fejlődését, ami – megfelelő szabályozás mellett – megbízható kapcsolódást jelenthet az iparosodott országokhoz. Ezek a változások azonban az iparvállalatok sajátos körülményei között jönnek létre, s hogy melyek lesznek a nemzeti technológiai infrastruktúra tartós növekedési pontjai, az számos, ma még nehezen értékelhető körülménytől függ.

Néhány szakértői tanulmánynak[67] (amelyek a termelés és az értékesítési lehetőségek közötti kapcsolatokat tárják fel), valamint a szabadalmi tevékenység elemzésének köszönhetően ma már ismerjük azokat az arányokat, vállalati tendenciákat, amelyekre a feldolgozóipari ágazatok és termékcsoportok jövőbeli szelekciója épülhet. A nehézgépgyártásban a perspektivikus területek a következők: a szupernehéz öntvények, munkadarabok alvállalkozásban történő készítése, nehéz fémmegmunkáló berendezések, gépek, erősáramú atom- és vízierőmű-berendezések, mozdonyok, városi közlekedési eszközök, kompresszorok, hűtőberendezések gyártása. Növekedésre lehet számítani a kiegészítő műveletek és a tőkeberuházás terén is a cementgyártásban, a közlekedési rendszerek és az élelmiszerfeldolgozó üzemek esetében. A könnyűgépgyártásban számos jel mutatja, hogy a hagyományos textil- és bőrfeldolgozó, valamint mezőgazdasági gépgyártás a jövőben is folytatható.

A fémmegmunkáló gépek gyártását valószínűleg az egyedi és kissorozatú gyártásra fogják összpontosítani és a termelési programokat jelentősen visszafogják. Megfelelő technológiai kapacitás áll rendelkezésre a könnyű- és nehézfegyverzet bizonyos fajtáinak gyártására. A közúti járműgyártásban valószínűleg drasztikusan csökkenteni kell a termékfajtákat, és nagyobb szerephez jutnak az alvállalkozások. A vegyipar szerkezetátalakításának nyomán fejlődni fog a biotechnológiai gépgyártás. Szakértői becslések szerint az általános és elektromos gépgyártó kapacitások alig felének van esélye a túlélésre,

[67]Dittert (1993), HT; Pelc (1993), HT; Teplý (1993), HT; Pátek (1993), HT.

és mindössze 10–20%-uk remélheti, hogy nemzetközi kooperációs programokba is bekapcsolódhat.

Viszonylag kedvező a helyzet a vegyiparban. A szerkezetátalakítás nyertese itt valószínűleg a szakosított vegyipar, különösen a gyógyszerek és a biotechnológiai termékek gyártása lesz. Az elektronikai és távközlési termékek között a részegységek, alkatrészek, a szórakoztató elektronikai termékek és a távközlési technika előállításának radikális visszahúzódása várható, folytatódni fog viszont az elektronikus mérő és szabályozó eszközök gyártása.

5. A K+F rendszer átalakulása

A csehszlovák kutatási szféra intézményi hátterét *az akadémiai és az ipari kutatás hagyományai,* valamint az iparosodott országok kutatóhelyeivel és a kutatások hazai felhasználóival kialakított intenzív kapcsolatok formálták.

5.1. A K+F rendszer az államszocializmusban

Az 50-es évekkel kezdődően a K+F rendszerben – párhuzamosan a nyugati kapcsolatok felszámolásával, illetve „átpolitizálásával" – erőteljesen megnőtt a kutatói állomány és az akadémiai intézetekben, valamint a célorientált alkalmazott kutatóintézetekben koncentrálódott. A kiemelkedő kutatói kapacitásokat leválasztották oktatói és termelési funkcióikról és központi, autokrata irányítás alá helyezték. Ugyanakkor az egyetemek, valamint a vállalatok hagyományos kutatóintézetei elsorvadtak.

A nemzeti kutatási rendszer későbbi fejlődése során a kutatási kapacitásoknak ezt a torz elosztását némileg korrigálták. Az ipar belső kutatási kapacitásai a 60-as évek óta (az ipari K+F bőkezű támogatásának köszönhetően) növekedésnek indultak és fokozatosan helyreállt az egyetemi kutatás is (különösen az agronómia, az orvostudomány területén, de egyes elméleti természettudományos ágazatokban is).

A központosított irányítás, továbbá az akadémiai és ipari kutatások gyenge horizontális kapcsolatai következtében a kutatás csak az intézmények belső céljait szolgálta és a már megszokott mintákat követte. Új kutatási területek bevezetése vagy a kutatóintézetek profilváltása nehezen volt keresztülvihető. A nemzeti kutatási rendszer így egymástól független rendszerekre bomlott fel, miközben az integratív (horizontális) kapcsolatok formálisak és gyenge hatékonyságúak voltak.

A 80-as évek végén a nemzeti kutatási szféra intézményi struktúráját a házon belül végzett (finanszírozott és végrehajtott) ipari kutatás előretörése jellemezte, miközben a külső intézményekben végzett ipari kutatás és az állami kutatási szektor stagnált (mind a ráfordítások, mind a teljesítmény tekintetében). Az akadémiai intézetek pénzhiánnyal küszködtek annak ellenére, hogy teljesítményük viszonylag magas színvonalú volt (lásd a 33. táblázatot). Ezek az intézményi sajátosságok érvényesek mind a Cseh, mind a Szlovák Köztársaságra.

További bepillantást enged a Cseh és a Szlovák Köztársaság tudósainak teljesítményébe a szcientometriai vizsgálat. Az ISI adatbázis szerint Csehszlovákia tudományos teljesítménye a világon publikált tudományos cikkek, dolgozatok százalékában kifejezve az 1973-as 1,01%-ról 1977-re 0,88%-ra, a 80-as évek közepére (1985) pedig 0,58%-ra

csökkent. A 80-as évek második felében a csökkenés tovább folytatódott. A cikkek száma az évtized első feléhez képest 3,1%-kal nőtt (elérte a 25 200-at) de a növekedés világméretekben 5% volt. A csehszlovák cikkek idézettségi indexe 6,4%-kal tovább csökkent.

5.2. Változások a K+F rendszerben 1989 után

Az 1990–92-es időszakban jelentősen leapadtak a K+F forrásai: a nem beruházási célú állami források értéke (folyó áron!) 65%-kal, 2,6 milliárd cseh koronára, míg a vállalati források értéke 26%-kal, 9,6 milliárd koronára csökkent. A beruházások finanszírozási kerete lényegében változatlan maradt (2,5 milliárd korona) és ezzel részaránya a bruttó K+F finanszírozásból 1992-re 15,7%-ra nőtt. A finanszírozás csökkenésével párhuzamosan 44%-kal (60 000-re) csökkent a K+F személyzet, ebből az egyetemet végzetteknél 37%-kal (20 000-re). Az ipari kutatóintézeteket részben átalakították részvénytársasággá és sokat közülük kuponos privatizációra jelöltek ki. A K+F kapacitások mintegy 75%-a még mindig közvetlen állami tulajdonban van, 23%-a többségi állami tulajdonban és csak 2%-a magánvállalat (zömük külföldi részvétellel működő közös vállalat). A finanszírozás csökkenésének mértéke ágazatonként eltérő.

A legnagyobb visszaesés *a külsők által végzett ipari kutatás*ban tapasztalható. 1990-hez képest a munkaerő 1992-re 58%-kal csökkent. 1992 végére az itt foglalkoztatottak összlétszáma 11 800 fő volt. A csökkenés nem volt egyenletes, az egyes kutatóintézetek tevékenységének volumenétől, szerkezetétől függött. Számos központ próbált – tevékenységét akár 90%-kal csökkentve – megkapaszkodni valamely határterületen: tanácsadás, minősítés, fejlesztés, szolgáltatás, vagy akár termelés. A kutatóintézetek háromnegyede bővítette fejlesztő és termelő részlegét, fele megváltoztatta kutatási programját.

A kutatóintézetekben alacsonyak a bérek, a magánszektor sokkal többet kínál. Másodállás vagy pályaelhagyás formájában az üzleti szektor alaposan megcsapolja a kutatási szektort (ezáltal csökken a kutatói potenciál). A kutatóintézetek több mint fele pénzügyi nehézségekkel küzd, a profit folyamatosan csökken és sokszor a megrendelők fizetésképtelensége is sújtja őket.[68] Csak egyharmaduk mutatja a növekedés jeleit (főleg a vegyiparban).

A szakképzett személyzet távozása, a csökkenő finanszírozási források és megrendelések ellenére a kutatóintézetek abban a reményben dolgoztak tovább, hogy a kutatási eredményeknek kellően nagy piaca lesz és ez lehetővé teszi önálló, profitorientált szervezetként való fennmaradásukat. Technológiai szolgáltatásokat kínálnak (új megközelítések, módszerek propagálásával) a feldolgozóipar különböző ágazatainak; innovációs központokat és tudományos parkokat kívánnak felállítani[69] és be akarnak lépni az ipari kutatóintézetek kooperatív hálózatába. A kutatóintézeteknek ezt a csoportját bevonták a privatizációba is, többnyire annak kuponos formájába. Ezek az üzleti alapon működő vállalati K+F szektor első szereplői.

A *vállalatokon belüli ipari kutatás* nagymértékben visszaesett (1992-ben 43%-kal kevesebb embert foglalkoztatott mint 1990-ben). Számos esetben a kutató-fejlesztő kapacitásokat átállítják termelésre, vagy egyszerűen megszüntetik; egyes vállalati kutatóintézetek megpróbálják privatizálni magukat, de vannak olyan vállalatok is (főleg a kül-

[68] Mráček–Vašáková (1993), HT.
[69] Švejda (1993), HT.

földi tőkével működők), amelyek bővítik K+F kapacitásukat. 1992 végén ez a szektor 24 000 embert foglalkoztatott. Tekintettel a vállalatok folyamatban lévő privatizációjára, a vállalaton belüli kutatás kilátásai bizonytalanok, különösen a nagy gépgyártó vállalatoknál. A hazai és külföldi technológia és tőke kombinálásáig még sok akadályt kell leküzdeni, de kölcsönhatásuk olyan szelektív környezetet hoz majd létre, amely valószínűleg fellendíti a vállalati (ipari) kutató-fejlesztő szektort. A vegyipar kutatóbázisának kedvezőek a kilátásai, míg a távközlési ipar kutatásai mély válságot fognak átélni.

A *célorientált állami kutatások* körében a finanszírozási források és a létszám csökkenése nem volt olyan drámai. E terület gazdái (különösen az Egészségügyi, a Mezőgazdasági, a Környezetvédelmi és a Honvédelmi Minisztérium) képesek voltak csökkentett finanszírozás mellett is fenntartani a kutatóintézetek hálózatát. Három év alatt a foglalkoztatottak számának csökkenése 27%-os volt. 1993 elején a szektorban 14,5 ezer fő dolgozott, 35%-át a Mezőgazdasági, 22,1%-át az Egészségügyi és 20%-át a Környezetvédelmi Minisztérium alkalmazta. Az egyes minisztériumok dolgoznak a kutatásszervezés és -finanszírozás átalakításán. Számos költségvetési szervet változtattak át államilag szubvencionált szervezetté. Különbséget tesznek intézményi és projektfinanszírozás között. Ez utóbbi forrásainak szétosztásánál különféle független ügynökségekre, független alapokra támaszkodnak, ezek nyilvános pályázat útján osztják szét az összegeket. Pénzügyi támogatást az állami költségvetésből ma már csak néhány, zömmel áramtermelési projektnek nyújtanak (az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumon keresztül), az erre szánt összeg nem több 40 millió koronánál. Az ide tartozó kutatóközpontokat áttelepítik a magánszférába vagy részvénytársasági formában működő állami kutatás-fejlesztési hálózatot hoznak létre belőlük.

A vizsgált időszakban (1990–92) a Cseh Köztársaság *Tudományos Akadémiájához tartozó kutatóintézetek* bruttó költségvetése 8%-kal (1,4 milliárd csehszlovák koronára), létszámuk 29%-kal (8,5 ezer főre) csökkent (ezen belül az egyetemi végzettségű személyzet 24%-kal – 4000-re). A bruttó kiadásokon belül a beruházások és a nem bérjellegű kiadások részaránya nőtt. További jelentős költségvetés- és létszámcsökkentés következett be a Tudományos Akadémiánál 1993-ban. Ami a személyzet összetételét illeti, kisebb eltolódás ment végbe a képzettség szerinti struktúrában a tudományos kutatók javára. Fokozatosan helyreállítják ezen intézmények belső életében a – törvény által biztosított – akadémiai elveket és bizonyos szervezeti változásokra is sor került: új központok létesültek (elsősorban egyes nagy intézetek felbomlásának következményeként), más intézeteket megszüntettek (1993-ban 20-at) és jelenleg is folynak kísérletek az egyetemekkel közös kutatóintézetek felállítására, tudományos centrumok létesítésére akadémiai intézetek bázisán. A szerkezetátalakítási lépéseket az irányítás decentralizálása követi, valamint a nyilvános pályáztatás bevezetése a kutatási pénzek elosztásánál (Belföldi Kutatási Támogatások Hivatala). A különféle (intézményi és pénzügyi) eszközök alkalmazásával párhuzamosan tervek születtek a korábbitól eltérő szervezeti formák kialakítására is, amelyek lehetővé tennék az akadémiai intézetek számára, hogy bővítsék finanszírozásuk forrásait. A Tudományos Akadémia kutatóintézetei az alapkutatásnak olyan egyetemen kívüli szektorává alakulhatnának, amilyennel egyes nyugat-európai országokban is találkozhatunk. Ezek a kísérletek azonban mindeddig beleütköztek a különféle akadémiai központok és az egyetemek, illetve az Akadémia és a kutatási eredmények felhasználói közti mobilitás, kooperáció és intézményes kapcsolatok hiányába.

Az *egyetemi kutatás* is nehéz időszakot él át, finanszírozási problémák miatt megszorító intézkedéseket kényszerül bevezetni. A kutatás és az oktatás közötti – a múltban meglazult – szálakat most az egyetemeknek, karoknak kell helyreállítaniuk, amelyek az

egyösszegű állami támogatást a hallgatók száma után kapják. A kutatásfinanszírozás nagy nehézségekbe ütközik, mivel a jelentősen csökkentett keretekből elsősorban az elemi kiadásokat kell fedezni. A hazai partnerek számára végzett szerződéses kutatás is visszaesett. Némi pozitív hatása van a külföldi finanszírozásnak (elsősorban a TEMPUS programnak) és a cseh intézmények bekapcsolódásának a nemzetközi kutatási hálózatokba. Bár az egyetemek számolnak a posztgraduális képzés újraindításával, egyelőre nincs világos elképzelés arról, hogyan fog megvalósulni az oktatás és kutatás összekapcsolása, sikerül-e a felsőoktatási intézményekben kutatókat képezni.

A legfontosabb kutatási szektorok kutatási kapacitásainak változását a 34. táblázat mutatja be.

A korábbi irányítási formák megszűntek, új koncepciók vannak kialakulóban, újraértelmezik a kormány szerepét a K+F támogatásában, és az egyes kutatási szektorok, minisztériumok tevékenységének koordinálásában. Létrehozták a Cseh Köztársaság Tudomány- és Technológiafejlesztési Tanácsát, valamint a Cseh Köztársaság Támogatási Ügynökségét. Ez utóbbi egyes kiválasztott, közérdeklődésre számot tartó projekteket finanszíroz.

5.3. Perspektivikus területek keresése

A perspektivikus kutatási területek kiválasztását megnehezíti a kutatási szektor fokozatos felbomlása és az, hogy az új strukturális keretek még csak körvonalaikban látszanak. Ilyen helyzetben a kiválasztásnál a nemzetközi kutatás és műszaki fejlesztésben betöltött pozició lehet a mérvadó. Figyelembe kell venni a kutatási és műszaki tradíciókat, továbbá a K+F követelmények változásaihoz való alkalmazkodás készségét. Az alábbiakban standard bibliográfiák és szakértői tanulmányok alapján cseh szempontból perspektivikus területeket fogunk elemezni.[70]

A 70-es években kiemelkedő helyre került a vegyészeti és klinikai orvostudomány. A legtermékenyebb tudományos területek, melyek az átlagosat meghaladó nemzetközi teljesítményt nyújtottak és dinamizmusukat az évtized végéig fenn tudták tartani, a következők: analitikus kémia, általános kémia, alkalmazott kémia, mikrobiológia, rovartan, általános fizika, endokrinológia, ízületi és reumabántalmak kutatása, csillagászat és asztrofizika, a Föld és a bolygók kutatása, vegyipari gépek tervezése, anyagkutatás és az átalános matematika.

A 80-as években csökkent a tudományos eredmények mennyisége. Az idézettségi mutatót tekintve a csehszlovák cikkek száma nőtt a műszaki tudományokban (idézettség növekedése 8,2%), a klinikai orvostudományban (növekedés 3,9%) és csökkent az egyéb tudományokban (a fizikai és kémiai tudományokban 7,4%-kal, az agrobiológiai tudományokban 4,7%-kal).

A kibontakozó szerkezeti átalakulás, valamint az egyre intenzívebb nemzetközi tudományos együttműködés és tapasztalatcsere egyes kutatási irányokat felemel, másokat, amelyek elvesztették technikai hátterüket, elsorvaszt. Valószínűleg a jövőben is a kémiával és fizikával összefüggő ágazatok fejlődése lesz a legdinamikusabb. Jelentős változások várhatók a biológiai tudományok terén, amelynek fejlődését az egyre súlyosabb orvosi, ökológiai és agrárproblémák ösztönzik. Ezt a tendenciát támasztja alá a cseh

[70]Dittert (1993), HT; Pelc (1993), HT; Teplý (1993), HT; Pátek (1993), HT; Švejda (1993); Staněk (1993), HT.

tudománynak az Európai Közösség által nyújtott támogatások eloszlása is. Az alapkutatásban túlsúlyban van a fizika, a kémia és a matematika; az alkalmazott kutatásban az orvosi és a biológiai, valamint a műszaki tudományok, az ökológia, a távközlési technika és az agrártudományok (lásd a 35. táblázatot).

A műszaki fejlesztésre és a termelésben való alkalmazásra orientált kutatások szerkezetét az ipar szempontjából már elemeztük. A feltalálók nézőpontjából hasznos a nemzetközi szabadalmaztatási tevékenység elemzése.[71] Ha a világátlagot a szabadalmak alapján folytatott termelés össztermelésen belüli részaránya tekintetében 100%-nak vesszük, akkor a 80-as években a mezőgazdasági gépgyártás adata (319) tartósan átlag feletti volt, a közlekedési eszközök gyártásáé (104) pedig valamivel átlag feletti értékre emelkedett. A fémfeldolgozás és a kohászat adata (83) átlag alatti, de növekvő. A vegyipar adata (71) stabil, de átlag alatti. Bizonyos dinamizmust mutatott a gyógyszergyártás (64), valamint a tudományos műszerek és a fotóberendezések gyártása (63).

A szabadalmi adatok alapján feltárható, hogy elsősorban a gépgyártási és vegyipari tevékenységek tartották meg kedvező pozíciójukat és versenyelőnyüket a kutatásban és az eredmények alkalmazásában. Ennek köszönhető a textilipari gépgyártás sikere, melynek új műszaki megoldásait azóta más területeken is elsajátították. Az átfogó nemzetközi értékelések pozitívan minősítik az autógyártást, a mezőgazdasági gépgyártást, míg a hazai értékelőktől jobb minősítést kap a műszeripar és a beruházási gépgyártás, a vegyipari kutatásokon belül pedig a kőolajvegyészet, a farmakológia, a szervesvegyészet, a biokémia, valamint ezek orvosi, gyógyszerészeti és környezetvédelmi alkalmazásai. Ez utóbbiakat mind a hazai, mind a külföldi források pozitívan említik.

6. Az oktatási rendszer szerkezeti problémái

Az oktatási rendszer fokozatos és differenciált fejlődése az ipari kihívásokkal szembenéző XIX. századi Cseh Tartományokban egyensúlyt hozott létre az oktatás és képzés, a normatív és kultúraképző feladatok, végül a kereslet és kínálat között. Tradícióira támaszkodva a közép- és felsőfokú oktatás megbirkózott az alapfokú oktatás felerősödött kibocsátásával, és közben megőrizte magas színvonalát. A szelektivitást elsősorban az egyetemi oktatás és az egyetemi kutatás szoros kapcsolata, a középfokú és a felsőfokú oktatás közti termékeny kapcsolatok, valamint az oktatási intézményeknek nyújtott állami támogatás biztosította.

A szocialista rendszer idején nagyszabású változásokon ment keresztül a csehszlovák oktatási rendszer, változott az intézmények szerepe. Az oktatási rendszer lehetővé tette, hogy középfokon kielégítsék az oktatás iránti, a 40-es évek óta megnyilvánuló széles körű igényt. Nem volt képes azonban megbirkózni az oktatás megnövekedett feladataival, nem tudott egyensúlyt teremteni az oktatási és a képzési, valamint a normatív feladatok között. Az oktatási rendszer extenzív módon fejlődött, miközben a szelektivitási kritérium gyengült. Az oktatási rendszert az elbürokratizálódás és az önszervező kezdeményezések elfojtása is sújtotta. Ezek következtében nemcsak társadalmi és funkcionális értelemben dezintegrálódott, de identitása is elhalványult.

Az oktatási rendszer extenzív fejlesztése különféle deformációkkal járt együtt. A felsőoktatás teljesítménye stagnált, feszítő aránytalanság alakult ki a felsőoktatás felszívó-

[71] *The Role...* (1991).

képessége és a középfokú oktatás kibocsátása között, az általánossá vált középfokú oktatáson belül túlzottá váltak az iparitanuló-képzés méretei (lásd a 36. táblázatot), végül a szakképzés és a humánoktatás éles elválasztása miatt eltéréseik egészségtelenül kiéleződtek.

A változások elemzése[72] az *oktatási rendszer háromszintes felépítését* követi.

Felsőfokú oktatás. Az egyetemi oktatást a szűk keretek jellemezték már 10 000 lakosra jutó 100–120 egyetemi végzettségű mellett is, ami csupán fele a fejlett országokénak. A 18–19 éves korosztály körében az egyetemre kerülési arány 15–16% és jelenleg csökkenő. Ez szintén fele a fejlett országokénak. Az egyetemi hallgatók szakok szerinti megoszlása (1991 és 1992-es adatok alapján) a műszaki pályák jelentős és növekvő hányadáról (35%), a társadalomtudományok fölényéről és további növekedéséről (41,4%), a mező-, erdőgazdasági és állatorvosi szakma (8,0%), valamint az orvosi és gyógyszerészi szakmák (9,6%) hanyatlásáról tanúskodik. A felsőfokú végzettségűek összetételét a feldolgozóipar (ezen belül a gépipar és a vegyipar) viszonylagos súlya befolyásolta.

A felsőfokú képzettség gyenge kihasználtsága volt megfigyelhető. Az egyetemi végzettségűek fele–kétharmada nem talált szakterületének megfelelő állást, s a kényszerű szakmaváltás csökkentette a megszerzett szakképzettség értékét. A felsőoktatási intézményekre jellemző volt a „felhasználóhoz" fűződő kapcsolatok hiánya. Az új, problémaorientált és interdiszciplináris szakok bevezetése nehézségekbe ütközött. A felsőoktatási kapacitások torz eloszlása mutatkozott meg abban, hogy a felsőoktatási intézmények kétharmada két nagyvárosra – Prágára és Brnora – koncentrálódott. A 80-as években jellemzővé vált a felsőfokú végzettségűek beáramlása a nem ipari ágazatokba.

Középfokú oktatás. A Cseh területeken a középfokú oktatásnak nagy hagyományai vannak többek között az ipari fejlődés, annak differenciált struktúrája, a fejlett államigazgatás és közszolgáltatások, valamint a nemzeti kultúra hagyományai révén. Az oktatási rendszer 1948 utáni államosításakor teljes egészében kihasználták a középfokú oktatás kapacitásait, miközben az egységes, tömeges általános oktatás célkitűzésének rendelték alá. A 60-as évek óta próbálják ezeket a torzulásokat felszámolni, de a differenciált oktatási formák újbóli bevezetéséhez hiányoztak az intézményi (politikai és társadalmi) feltételek.

Az egyes középiskola-típusok fejlődését korlátozta, hogy a végzettek számára kevés volt az álláslehetőség. Ez kihatott a középfokú technikumokra is. Az iparvállalatok saját szakmunkásképzőket hoztak létre, amelyek először inkább csak munkaerőtartalék biztosítására szolgáltak, később azonban átalakultak bizonyítványt adó középfokú tanintézetekké. Ez utóbbiakban azonban a megfelelő oktatási és szakképzési feltételek nem voltak biztosítva. A középfokú tanintézetek között a legnagyobb súlyt a szakmunkásképzők képviselik. Ezekbe járt 1991/92-ben az összes diák 51,8%-a, a gimnáziumokra jutott a tanulók 20,6%-a, míg a szakközépiskolákra 27,6%-a. A szakközépiskolai diákok közül a legtöbben valamilyen ipari szakmát választanak (48%), kevesebb, mint egyharmad (27,6%) jut a közgazdasági szakokra, a maradék zöme mezőgazdasági (11,9%), illetve pedagógiai (3,9%) képzésben részesül. A foglalkoztatottak között (1989-es adat) a szakmunkástanuló-képzésben részesültek aránya 39,9%, a befejezett középfokú oktatásban részesült és végbizonyítványt szerzetteké 23,5%.

Alapfokú oktatás. Az alapfokú oktatás a tanulóknak 7–8 éves képzést biztosít 4000

[72]Čermák (1993), HT; Zelený (1993), HT; Čermáková és munkatársai (1993), HT; Vilímovská és munkatársai (1993), HT; Roth (1993), HT.

általános iskolában. A tanulók összlétszáma 1,16 millió (1991/92). Az általános iskolák használják fel az oktatásügy költségvetésének 29,4%-át (1991), és ebből csak nagyon nehezen tudják fedezni költségeiket. Az általános iskolák és tanáraik társadalmi státusa nagyon alacsony, a férfiak egyre kevésbé érdeklődnek e foglalkozás iránt, az állami iskolaügy nem eléggé foglalkozik velük, nincs kellő kapcsolat az általános és a speciális képzési célok között.

A politikai helyzet liberalizálódása 1989 után fényt derített az oktatási rendszer strukturális problémáira. Az oktatási intézmények és a tanárok eddig a meglévő struktúrákon belül próbáltak élni a nagyobb autonómia adta lehetőségekkel. A magániskolák és a nem állami finanszírozási források hatása egyelőre gyenge. Az oktatásügy különböző szektorai közti távolság csökkentésére tett lépések hatása egyelőre csak elvétve érezhető.

A magasszintű regionális középiskolák létesítésének nagyobb hatása volt. Bizonyos tantárgyak esetében képesek voltak lefedni a felsőfokú oktatás által ki nem elégített keresletet (különösen a társadalomtudományi szakágakban). Úgy becsülik, hogy az oktatási rendszer az igény 50%-át tudta csak kielégíteni a nem megfelelő kínálati struktúra és a korlátozott oktatói kapacitás miatt.

A társadalomtudományi, közgazdasági és művészeti felsőfokú oktatásban a kereslet és kínálat közötti szakadék még nagyobb. A jelenlegi helyzetet a különböző iskolatípusok nagyfokú eltérése, a közvélemény (szülők, vállalatok, szponzorok stb.) differenciálatlansága és a nem kielégítő szabályozás jellemzi. A politikusok mindeddig ideológiai érveket használtak zömmel politikai lépéseik alátámasztására (oktatási problémák, privatizáció, erkölcsi megújulás). Ezért továbbra is az iskolaigazgatás hagyományos formái működnek. A kínálat és kereslet közötti nagy feszültség, az iskolaügy intézményeinek szegmentáltsága, a többfajta alternatíva megjelenése olyan helyzetet teremtett, amelyben a pénz és a tőke egyre fontosabb szerepet játszik az oktatási szektoron belül az érdekszabályozásban. Az eredmény egy differenciált és fogyasztóorientált oktatási rendszer kialakulása lehet. E rendszer hasznosíthatja a cseh tradiciókat és a fejlett országok oktatási rendszereinek tapasztalatait is.

7. A fejlődés reális szcenáriója

Ez a szcenárió normatív megközelítésre épül. Arra, hogy a műszaki szakadék áthidalása nem annyira a nemzeti tudományos, műszaki és oktatási képességektől, mint inkább azok mobilizálási formáitól és intézményi szervezettségétől függ. A szcenárió tartalmi keretét az EU-országok intézményi tapasztalatai nyújtják. Előrejelző képessége azon múlik, hogy milyen mértékben tudja kitapogatni a nemzeti műszaki infrastruktúra változásait, a kutatás, oktatás, ipar intézményei közti belső kapcsolatok átalakulását és elhelyezni azt szélesebb gazdasági és politikai összefüggések rendszerében.

Gazdasági és politikai előfeltételként azzal számolunk, hogy a következő évtizedben a magánszektor megszilárdul, lehetővé téve az állami tulajdon racionális átalakítását. A magán és az állami szektor közti egyensúly megkönnyíti a szabályozás egymással versengő – piaci és politikai – formáinak alkalmazását, javítja a politikai rendszer és a közigazgatás hatékonyságát, mobilizálja a társadalmi és kulturális erőforrásokat. Ennek eredményeképp kialakul az az alapvető intézményi keret, amely lehetővé teszi a tudományos, technikai és oktatási erőforrások átirányítását a termelékenyebb tevékenységekbe. A tudomány, technika és oktatás potenciálját energia- és anyagtakarékos technoló-

giák kifejlesztésére, társadalmi problémák (pl. környezetvédelem, egészségügy) megoldására fogják használni. Ilyen műszaki háttér mellett könnyebben felismerhető, hogy mely termelési területek rendelkeznek versenyelőnnyel, így könnyebb hatékony iparpolitikát megvalósítani. Arra is számítani lehet, hogy az évtized végére az emberek műszaki képzettsége fontosabb szerepet fog játszani a cseh társadalom szerkezetének átalakításában.

A világszínvonalú termelői és kutatói kapacitások bázisán várhatóan komparatív gazdasági előny fog kialakulni a vegyipari alapanyaggyártásban, a kőolajvegyészetben, a gumiiparban és a műanyagiparban. Az egész hagyományos könnyűiparnak (különösen az üveg, a kerámia, a ruházati és az ékszeriparnak), valamint az élelmiszeriparnak hasonló a helyzete. Ezeknek az ágazatoknak a műszaki erőforrásai szorosan kapcsolódnak munkaerejük szaktudásához és specializációjához, jobban reagálnak a piac húzóerejére és viszonylag könnyen kapcsolódnak a nemzetközi műszaki hálózatokhoz, ami gyakran csekély tőkeigény mellett is javítani tudja műszaki kapacitásukat.

A gépgyártásban és az elektrotechnikában mindeddig csak kevés olyan terület volt, amely képes lett volna a csúcstechnika alkalmazására. Kutatási és szakosított termelési potenciáljuk rendelkezésre áll ugyan, de szerkezetátalakításuknak akadálya a marketing hiánya és a nagy tőkeigény. A gépipari ágazatok műszaki bázisának megújítása, fejlesztése stratégiai fontosságú mozzanata a gazdasági átalakításnak; ezek még mindig a cseh ipar világpiaci pozíciójának fő meghatározói és a jövőben is azok lesznek.

Az ipari kutatás fejlesztése gyorsabban haladhat előre, mint az állami és a felsőoktatási kutatóhelyeké. Az akadémiai kutatás külső forrásból valószínűleg pótolni tudja a csökkenő állami támogatást. Az oktatási kereslet és kínálat közötti éleződő feszültségnek előbb az egyes régiókban, technológiai területeken kell enyhülnie és egyensúlyba kerülnie; átfogó megoldást csak ezek után lehet elérni.

Kulcsfontosságú szerepet játszik a fejlődésben a politikai rendszer, a politikai kultúra gyors helyreállítása, a hatékony szabályozás. Számítani lehet rá, hogy rövid távon a kormányzati technológiapolitikában a közvetlen, adminisztratív módszerek lesznek az uralkodók. A végrehajtó hatalom többnyire elosztó, támogató, defenzív szerepet fog betölteni. Az ajánlások viszont arra a feltételezésre épülnek, hogy a közvetett, szelektív módszerek erősíteni fogják a technológiapolitika előremutató és offenzív szerepét.

8. Ajánlások

Az alábbi gazdaságpolitikai intézkedéseket tartjuk kívánatosnak az ipari technológiák, a kutatás és az oktatás területén:

(a) A termelésben és a szolgáltatásoknál fennáll a veszély, hogy a vállalatok a gyengébb piacokra orientálódnak, ragaszkodnak a meglévő technológiai egységekhez, improvizálnak a hazai technikai források alkalmazását illetően. A fejlett piacokra való átállás, a magasabb hozzáadott értékű termékek előállításának növelése szükséges. Az ilyen célokat kitűző cseh vállalatok elképzeléseinek, pozíciójának erősítése minden állami támogatást megérdemel. Javasoljuk az exportorientált vállalatok és különösen a megbízható technikai bázissal rendelkező, magas hozzáadott érték tartalmú termékeket előállító vállalatok számára kedvező szabályozás kialakítását. Olyan intézkedéseket kellene megfontolni, amelyek támogatják;

– a vállalatok házon belüli technológiai kapacitásának fejlesztését;

– szakemberek átirányítását más kutatási területekről;
– a releváns műszaki és kereskedelmi információk gyűjtésére és terjesztésére szolgáló hatékony hálózatok kialakítását;
– azon iskolákat, szakképzési központokat, amelyek részt vesznek az exportorientált, technológiai bázisú növekedésben stb.

(b) A kutatás területén számolnunk kell az említett strukturális különbségekkel az akadémiai és az ipari kutatás között. Az ipari kutatás is két ágra bomlik: a házon belüli és a házon kívüli kutatásra. A házon kívüli kutatással a kutató egységek elsősorban az iparvállalatoknak kívánnak technológiai szolgáltatásokat nyújtani. A házon belüli kutatások esetében a K+F termékinnovációra orientált és szoros kapcsolatban marad az anyavállalattal. A kutatói potenciált gyengíti a kutatók elvándorlása olyan területekre, ahol képességeik jobb megbecsülését várják.

Az alábbi gazdaságpolitikai ajánlások fogalmazhatók meg a nemzeti K + F rendszer átalakításával kapcsolatban:
– Olyan elvek kimunkálása szükséges, amelyek szabályozzák és ösztönzik az egyetemi és az egyetemen kívüli kutatást és szakképzett kutatókat vonzanak ezekre a területekre.
– Olyan szabályok megalkotása szükséges, amelyek ösztönzik a kooperatív és a vállalati formában végzett ipari kutatásokat, és ezeket az üzleti típusú kutatás közgazdasági elveivel összhangban koordinálják.
– Meg kell határozni az állami és non-profit kutatás különböző formáit és megalkotni az azok finanszírozásával, szabályozásával kapcsolatos jogi kereteket.

(c) Az oktatás területén is strukturális eltérések tapasztalhatók az oktatás különböző szintjei, valamint az egyes iskolák orientációi között. A technikai kultúra és infrastruktúra modernizálódásához az oktatás iránt megnövekedett igényt az iskolarendszer szerkezetének megfelelő átalakításával kell kielégíteni. Növelni kell a szakképzés részarányát, erősíteni kapcsolatát a felhasználókkal. Erre olyan iskolarendszer képes, amely fokozatok és szektorok szerint differenciált és amely lehetővé teszi a tantárgyak rugalmas kombinálását.

A gazdaságpolitikától igényelt intézkedések: a főiskolai és egyetemi oklevél alternatív formáinak bevezetése; támaszkodás a középfokú oktatási kapacitásokra; a piaci és programbázisú központi szabályozás; az oktatás magán és közületi formái közötti interaktív kapcsolat hasznosítása.

V. AZ ÁTALAKULÁS REGIONÁLIS DIMENZIÓI

A Cseh Köztársaság regionális szerkezetét három szinten vizsgáljuk: a körzetek (számuk 75), a régiók (számuk 7: Közép-Csehország, Dél-Csehország, Nyugat-Csehország, Észak-Csehország, Kelet-Csehország, Dél-Morvaország, Észak-Morvaország), valamint Prága és a területek szintjén (Csehország, Morvaország és Szilézia). Közigazgatási egységként jelenleg csak a körzet létezik. A regionális önkormányzatokat 1990-ben eltörölték, a területek pedig formálisan már 1949-ben megszűntek.[73]

1. Örökség, regionális deformációk

A Cseh Köztársaság regionális fejlődését 1989 után az új politikai, társadalmi és gazdasági körülmények, valamint a múlt öröksége határozták meg. A kommunista rendszer negyven éve rányomta bélyegét a regionális szerkezetre. Ezen *örökség fő vonásai* az alábbiakban foglalhatók össze:

– A II. világháború alatt a Cseh területek viszonylag csekély kárt szenvedtek. Az ország e magasan iparosodott régiója áruk és szolgáltatások nyújtásával számottevően járult hozzá Szlovákia és a többi KGST-ország háború utáni újjáépítéséhez és modernizálásához. A tőkeállomány megújítása viszont a Cseh területeken belül elmaradt.

– Az állam tervszerű erőforrás-újraelosztása némileg csökkentette a legmélyebb gazdasági és társadalmi különbségeket és egyensúlytalanságokat az egyes régiók között. De egyeseket változatlanul hagyott, sőt új egyenlőtlenségek is keletkeztek.

– Nem tűnt el a Cseh Köztársaság régóta fennálló megosztottsága az 50. szélességi fok mentén az iparosodott északra és a fejletlen délre. És nem kérdőjeleződött meg Prága rendkívül erős központi szerepe.

– Az újonnan keletkezett egyenlőtlenségek közül a legfeltűnőbb az, ami a német és osztrák határ menti és a központi fekvésű területek között jött létre. Az őshonos lakosság kiköltöztetése, elégtelen számú és instabil státusú új telepesekkel történő felváltása, a katonai és biztonsági előírások, a határon átvezető utak lezárása, a „vasfüggöny" menti területek közelében a gazdasági fejlődés elfojtásának stratégiai érdeke a határ menti területek (különösen Délnyugat- és Dél-Csehországban, Nyugat-Csehországban és Dél-Morvaországban) marginalizálódáshoz és stagnáláshoz vezetett.

– A határ menti területeken túlmenően „belső perifériák" is keletkeztek: ezek első-

[73]Ez a fejezet az alábbi tanulmányokra épül: Andrle (1993), HT; Drbohlav (1993), HT; Hanšpach és munkatársai (1993), HT; Musil (1993), HT; Zich (1993), HT.

sorban alacsony népsűrűségű mezőgazdasági körzetek, ahonnan az emberek elvándorolnak, ahol alacsony az egy főre eső jövedelem, fejletlen az infrastruktúra és a lakásépítés. Ide tartozik Közép-Csehország szélső körzeteinek többsége.

– A Cseh területek fejlődési dinamikája az ország keleti (morva) vidékei felé tolódott el a nyugati (cseh) vidékekről, amelyek pedig hagyományosan az ország gazdaságilag erősebb makrorégiójának, „régi" iparvidéknek számítottak. A Varsói Szerződés geopolitikai és stratégiai érdekei valószínűleg szerepet játszottak ebben a folyamatban.

– A „szocialista iparosítás", amely elsősorban a nehézipari, hadiipari tőkejavakat előállító ágazatokra összpontosított, fenntartotta, sőt erősítette számos ipari agglomeráció monokultúrás jellegét, rendkívül sebezhetővé tette őket a változó külső hatásokkal szemben és számos társadalmi problémát okozott (Észak-Csehország, Ostrava környéke Észak-Morvaországban és más régiók).

– Az elavult ipari infrastruktúra, az egyoldalú nehéziparra koncentrálás és a jóléti intézkedések elhanyagolása károkat okozott a környezetben, egyes ipari agglomerációkban és városi központokban (Észak- és Északnyugat-Csehország, Ostrava környéke, Prága, Brno és Plzeň városa a leginkább érintettek).

– Elhanyagolták a lakásállományt és a városi infrastruktúrát. A lakásépítés elsősorban a városszéli lakótelepeken valósult meg, a városközpontok (több közülük történelmi) sürgős felújításra szorulnak. Ugyanez vonatkozik a városi infrastruktúrára.

– Országszerte elhanyagolt a közlekedési és távközlési hálózat (autópályák, vasút, légiközlekedés, telefon és más hálózatok). Különösen fejletlen a Cseh területeket a Nyugattal összekötő úthálózat.

2. Az 1989 utáni változások regionális hatásai

A Cseh Köztársaság 1989-ben elkezdődött átalakulása megváltoztatta az ország regionális szerkezetét. A regionális változások szempontjából az alábbi négy folyamatnak volt a legnagyobb hatása: (1) az ország geopolitikai helyzetének változása, (2) demokratizálódás, (3) a tulajdonviszonyok változásai és a külföldi tőke beáramlása, végül (4) a gazdasági szerkezetátalakulás.

Csehszlovákia kiválása a szovjet blokkból és a „vasfüggöny" lehullása orientációváltást jelentett Keletről Nyugat felé. Ennek *a geopolitikai változásnak komoly hatása volt a regionális szerkezetre*. Az ország gazdasági súlypontja nyugat, tehát Csehország felé tolódott, oda, ahol az elmúlt ezer évben mindig is található volt. Csehországon belül a nyugati, déli és délnyugati régiók, amelyek nemrég még a szovjet blokk szélén a zsákutca végét jelentették, most új fejlődési lehetőségekhez jutottak. A német és az osztrák határvidék, amely nemrégiben még a rendkívüli katonai és biztonsági intézkedések miatt speciális területnek számított, most előnyt szerezhet a fejlett országok közelségéből és a viszonylag épségben megőrzött környezetből: a külföldi befektetők és a turisták kedvelt célpontjává vált. Vonatkozik ez általában a nyugat- és a dél-csehországi régió zömére. A Németországgal, Ausztriával és Lengyelországgal határos régiók többségében határ menti kooperáció kezdődött, amely esetenként „eurorégió" formájában intézményi keretet is nyert. Egyes morvaországi, a szlovák határ menti régiók viszont, amelyek a múltban kedvező fejlődési potenciállal rendelkeztek és az ország legkiegyensúlyozottabb területeit képezték, fokozatosan marginális helyzetbe kerülnek.

A *politika és a közélet demokratizálódását* radikális területi decentralizáció és a területi önkormányzat bevezetése kísérte. Ennek következményeként a területi igazgatási struktúra gyorsan felbomlott. A központi szervek elvetettek minden 1989 előtti regionális fejlődés ösztönzésére és szabályozására használt eszközt, miközben a piacgazdasággal és a jelenlegi kormány liberális orientációjával összeegyeztethető új módszerek csak lassan alakulnak ki. A regionális tervezés szerepe csökkent, sokkal nagyobb teret engedtek a regionális fejlődésben a spontán folyamatoknak. Megállapítható, hogy a jelenlegi cseh kormánynak nincs átgondolt regionális politikája. Csupán konkrét eseményekre reagál, amikor a helyzet már kritikus és a beavatkozás elkerülhetetlen.

A lokálpatriotizmus és a provincializmus politikai erővé vált. Fontos szerephez azonban csupán a morva regionalizmus jutott azáltal, hogy saját politikai pártot szervezett.

A regionális struktúrák átalakulása szempontjából a legfontosabb *a föld és a mezőgazdasági üzemek tulajdonosváltása.* A nagy állami gazdaságok és mezőgazdasági szövetkezetek, melyek néha egész körzeteket vagy legalábbis azok nagy részét magukba foglalták és több falut integráltak egyetlen szervezeti egységbe, mára felbomlottak. A térbeli gazdasági kapcsolatokat most a piac igényei szerint kell újraalkotni.

A föld ára, amit újra a piac határoz meg, fontos helyi gazdasági tényezővé válik. Várható, hogy ennek következtében a városok belső szerkezete változni fog és számos tevékenység kiszorul a drága városokból, elsősorban Prágából az elővárosokba vagy kisebb, olcsóbb településekre. Ez lökést adhat a települések fejlődésének.

A területileg szelektáló *külföldi beruházások* egy másik fontos tényezőjét képezik a regionális szerkezetátalakulásnak. A külföldi beruházók általában Prágában, más nagyvárosokban vagy a határ menti területeken igyekeznek megtelepülni.[74] Minél közelebb van egy régió Prágához, a Cseh Köztársaság nyugati határához és minél urbanizáltabb, annál vonzóbb a külföldi tőke számára.

A cseh gazdaság – mindenekelőtt az ipar – *a szerkezetváltás korát éli.* Egyes múltbeli tevékenységeket csökkentenek, másokkal teljesen felhagynak, ismét másokat felfejlesztenek – lásd a II. és IV. fejezetet – és megjelennek teljesen új tevékenységek is. A változások zöme térben szelektív és eltérő hatást gyakorol a különböző régiókra.

Várható, hogy a koromfüstös hagyományos ipari központok (az ostravai agglomeráció Észak-Morvaországban, az északnyugat-csehországi szénmedence, a kladnoi körzet Prágától Nyugatra) válságba kerülnek és alternatív termelési programot kell kialakítaniuk. Ugyanez vonatkozik néhány más ipari központra is. A mezőgazdasági régiók (Dél-Morvaországban, Dél- és Nyugat-Csehországban) szembe kell nézzenek a mezőgazdasági termelés, valamint a mezőgazdasági munkaerő iránti kereslet csökkenésével. Másfelől a dinamikus gazdasággal rendelkező régiók pozíciója erősödik az ország regionális struktúrájában (pl. a mladá boleslavi régióé, az autógyártás központjáé Közép-Csehországban). A gazdasági szerkezetváltás a munkaerő új térbeli megoszlását teszi szükségessé, ami keserves folyamat lesz, tekintettel az alacsony munkaerőmobilitásra, és lakáspiac hiányában a lakóhelyváltoztatás nehézségeire.

[74]Andrle (1993), HT, 10. old.

3. Kiemelt problémakörök

3.1. Népesség és munkaerőpiac

A népesség a Cseh Köztársaság területén egyenlőtlenül oszlik meg az iparosítás és az urbanizáció egyenetlenségeinek következtében, valamint a határmenti területek II. világháború utáni visszafejlődése miatt. 1991-ben a népsűrűség Észak-Morvaországban volt a legmagasabb (177,2 fő/km^2), ezt követte Észak-Csehország (150,1) miközben Dél- és Nyugat-Csehországban a népsűrűség ennek alig felét érte el (61,5, illetve 79,1 fő/km^2).

Az elmúlt évtizedek demográfiai változásait az jellemezte, hogy az egyes körzetek *népességnövekedése* differenciálódott (lásd az 1. ábrát). Nőtt azon körzetek száma, melyek népessége csökken. 1980 és 1991 között a népességnövekedés az ország északkeleti részében (Északkelet-Morvaország), valamint Dél-, Észak- és Északnyugat-Csehország egyes részein koncentrálódott. A csökkenés jelentősebb Közép-, Kelet-, Nyugat- és Délnyugat-Csehország egyes körzeteiben. Általában elmondható, hogy a népesség dinamikája a nyugat–kelet irányú tengely mentén nőtt, ezen belül is elsősorban a keleti régiókban. A migrációnak egyes nagyvárosokban (Prága, Brno) nagy hatása volt a népesség növekedésére. Különösen erőteljes népességnövekedést regisztráltak azokban a körzetekben, ahol a nagy ipari beruházások valósultak meg (atomerőmű, uránbányászat).

A legproblematikusabb körzetek (azok, ahol a legnagyobb mértékű a tartós népességcsökkenés):

- a nagyvárosok környéke,
- a régiók határa,
- a nyugati határvidék.

A *népesség korstruktúrája* a népességnövekedés regionális mintáit követte. A „legfiatalabb" az észak-morva régió, ezt követi az észak-cseh, míg Prága és Közép-Csehország a „legöregebbek". A különbségek mindazonáltal nem számottevőek (lásd a 37. táblázatot).

Észak-Csehország és Észak-Morvaország – mindkettő nehézipari központ szénbányászattal, vegyiparral, energiatermeléssel – a fiatal fizikai munkások tömeges beáramlását élte meg az 50-estől a 70-es évekig. Ez még ma is megmutatkozik a régiók természetes reprodukciós arányszámában és korstruktúráiban. Prága természetes reprodukciós arányszáma az elmúlt évtizedekben többnyire negatív volt, de ezt az odavándorlás ellensúlyozta.

A *városiasodási* szint regionális különbségei a Cseh Köztársaságban meglehetősen nagyok. A városiasodott észak áll szemben a sokkal falusiasabb déllel (lásd a 38. táblázatot). A történelmileg kialakult minták lényegében nem változtak.

Az ország településszerkezetét a falvak és kisvárosok sűrű hálózata jellemzi, ugyanakkor kevés a nagyváros és csak Prágának van igazán világvárosi jellege. Lakosságát tekintve a második legnagyobb város Brno (388 000 fő 1991-ben) messze elmarad Prága mögött (1 214 000 fő 1991-ben). Az agglomerációképződés, az elővárosiasodás foka a Cseh Köztársaságban alacsony.

A jövőbeni változások zöme a népesség területi struktúrájában belső és külső migráción keresztül fog megvalósulni. A változások valószínűleg növelni fogják a régiók közötti különbségeket. Várható Prága és más nagyvárosok lakosságának növekedése,

különösen a külső kerületekben és az elővárosokban. A gazdaságilag stagnáló régiókban népességcsökkenés következik be, mind a városokban, mind a falvakban. Ez igen intenzívvé is válhat a periferikus mezőgazdasági régiókban.

Migráció. A csehek úgy tűnik ragaszkodnak hazájukhoz és ha a gazdasági átalakítás nem vall kudarcot, nagymértékű kivándorlásra nem kell számítani. A nyugat-európai országok bevándorlásellenes politikája is korlátozó tényező. A nyugati irányú kiáramlás a jövőben valószínűleg rövidebb távú, átmenetibb jellegű lesz és társadalmilag szelektívebb. A tipikus kivándorlók a legjobb képességű diákok, szakemberek, a hiányszakmák szakmunkásai lesznek. A Cseh Köztársaságból kivándorlók fő célállomásai: Németország és Ausztria.

A következő években feltehetőleg a Cseh Köztársaság is egyre inkább bevándorlási célponttá válik a harmadik világból, Délkelet- és Kelet-Európából érkezők számára. Számítani kell a Szlovákiából folyamatosan érkező bevándorlókra. Mindezek figyelembevételével a Cseh Köztársaság migrációs mérlege az elkövetkező években pozitív lesz.

Az átalakulás folyamata hatással lesz a belső migrációs mozgásra, amely minden valószínűség szerint a gazdasági mikro- és mezoklímára fog érzékenyen reagálni. Prága mellett Nyugat-Csehország tűnik a migrációt leginkább vonzó régiónak. Gyakorlatilag az egész nyugati határzóna profitálni fog földrajzi fekvéséből. Valószínűleg pozitív lesz a migrációs mérlege a jó környezeti állapotú Dél-Csehországnak is. A migráció lesz az elkövetkező húsz évben az egyedüli mechanizmus, amelyen keresztül a Cseh Köztársaságon belül a népesség újraeloszlása megvalósul.

A munkaerőpiac regionális eltéréseiről már szóltunk. A legfrissebb adatok szerint a munkanélküliség egyenlőtlenül oszlik el a kelet–nyugati tengely mentén és Prágában rendkívül alacsony. Általában magasabb Morvaországban, mint Csehországban. 1993 első félévében a legmagasabb munkanélküliséggel jellemzett körzetek zöme Észak- és Dél-Morvaországban volt és csak három esett Csehország területére. A munkanélküliség által leginkább sújtott régiók között egyaránt találhatók ipari és mezőgazdasági jellegűek. A Cseh Köztársaságbeli munkanélküliség regionális megoszlása meglehetősen stabilnak bizonyult, de a nyugati és a keleti régiók közötti kontraszt egyre élesebb.[75]

A felnőtt lakosság (25 éves és annál idősebb) képzettségi struktúrája egyenletesebb. Az egyedüli kivétel Prága, melynek lakossága a legképzettebb az egész országban (lásd a 39. táblázatot). Regionális szinten alacsony képzettségűnek számít Nyugat- és Északnyugat-Csehország, ezt követi Észak- és Nyugat-Morvaország. Az alacsony képzettség = magas munkanélküliség kapcsolata nyilvánvaló és a jövőben még komoly társadalmi problémákat okozhat.

3.2. Gazdasági potenciál

A gazdasági tevékenység regionális megoszlása a Cseh Köztársaságban egyenlőtlen. Már említettük, hogy az 50. szélességi fok durván két részre osztja az országot: az iparosodott északra és a mezőgazdasági délre. A legkevésbé iparosodott régió Dél-Csehország. Ennek megfelelően az iparban foglalkoztatottak részaránya Észak-Morvaországban és Észak-Csehországban a legmagasabb, míg Dél-Csehország arról nevezetes, hogy ott az aktív népességnek majdnem 20%-a a mező- és erdőgazdaságban dolgozik (lásd a 40. táblázatot).

[75]Kostelecký (1993), 34–38. old.

A múlt súlyos örökségéhez tartoznak a monokultúrás régiók, melyek domináns ágazata már válságban van, vagy a közeljövőben válságba kerül. Ilyenek a szénbányászatra (Északnyugat-Csehország, Észak-Morvaország, a Prága nyugati szegélyével határos régió), az uránbányászatra (Ceská Lípa körzete Észak-Csehországban, vagy a pribrami Közép-Csehországban), a vas- és színesfémkohászatra (Észak-Morvaország, a kladnoi körzet), az elektronikai iparra (az egyik északkelet-morva régió, Kelet-Csehország bizonyos vidékei), vagy a textiliparra (Kelet-Csehország) települt régiók.

A mezőgazdasági régiók is munkaerőfölösleggel küszködnek. A mező- és erdőgazdaság munkaerőállománya – mely még mindig túl magas a Cseh Köztársaságban – az elkövetkező években valószínűleg több százezer fővel csökken. Ez komoly problémát jelent abban a 20 körzetben, amelynek foglalkoztatási szerkezetében a mezőgazdaság 20% feletti részarányt képvisel. Ezek a körzetek összefüggő övezetet alkotnak, mely a déli határ mentén Dél-Morvaországtól Nyugat-Csehországig húzódik. E régiók némelyikében a munkanélküliségi ráta már ma is a legmagasabbak közé tartozik.

3.3. A környezet állapota

A szennyezett vagy más módon károsodott környezet a régi rendszer egyik legsúlyosabb öröksége és a Cseh Köztársaság legsúlyosabb gondjainak egyike. Vannak környezeti károsodások, amelyek régebbi keletűek, még a XIX. századi iparosítás melléktermékei, amit azóta sem orvosoltak.

A környezeti károk forrásai – ugyanúgy, mint a károk – a Cseh Köztársaság területén egyenlőtlenül oszlanak meg. Az észak–dél tengely, illetve a városiasodottság azok a dimenziók, amelyek mentén a környezeti károk differenciálódnak (lásd a 2. ábrát). Kritikus a helyzet Északnyugat-, Észak- és Északközép-Csehországban (barnaszénbányászat, szénalapú erőművek, nehézvegyipar), Észak-Morvaországban (szénbányászat, acélipar, nehézvegyipar), valamint a legnagyobb városokban (Prága, Brno, Plzeň). Az említett régiók és központok károsanyag-kibocsátása nagy területeket szennyez, főleg Közép-, Északkelet- és Kelet-Csehországban, valamint Lengyelországban. Becslések szerint *a Cseh Köztársaság lakosságának 60%-a környezetszennyezés által közvetlenül veszélyeztetett területeken él.*

A környezetszennyezés területi megoszlása a Cseh Köztársaságban az idők folyamán nem nagyon változott. Bizonyos javulás volt tapasztalható a 80-as években Kelet-Csehországban és jelentős romlás Észak-Morvaországban.

3.4. Területi igazgatás

A területi igazgatás jelenlegi rendszere a Cseh Köztársaságban kétszintű: az alsó szint a helyhatóságok, a felső a körzetek szintje. 1992-ben 6237 helyhatóság létezett és 75 körzet, valamint a speciális adminisztratív státust élvező Prága. A helyhatóságok nagy száma a régebbi nagyméretű helyhatóságok 1989 utáni felbontásának a következménye.

1991 végéig, amikor a helyi önkormányzati és igazgatási reform első lépéseit törvénybe iktatták, a területi igazgatásnak egy harmadik szintje is létezett. A Cseh Köztársaság 7 adminisztratív régióra oszlott, valamint a régió státust élvező Prágára. Valószínű, hogy a régiók rendszerét – mint adminisztratív szintet – vissza fogják állítani jogaiba, esetleg megváltozott tartalommal.

A helyi önkormányzat jelenlegi rendszere a területi igazgatás 1990-es reformjának az eredménye. A reform decentralizációt és helyi önkormányzatot valósított meg a helyhatóságoknál. Regionális (körzet) szinten nem vezettek be önkormányzatot. A körzeteknél csupán államigazgatási hivatalok működnek. 1992-ben a reformot kiegészítették a decentralizált állami költségvetéssel kapcsolatos törvényekkel, amelyek növelték a helyhatóságok saját bevételeit.

A területi önkormányzat 1990-es reformja csupán az első lépése a közigazgatás átfogó reformjának. A következő lépés a regionális szint visszaállítása lesz. Miközben a jelenlegi körzetek még jó ideig megmaradnak, egy harmadik szint is bevezetésre kerül (ez a régiók vagy a területek szintje, attól függően, hogy az alkotmány hogyan dönt). A reformnak rendelkeznie kell a régiók (területek) számáról és határairól, valamint hatásköréről. Számtalan megoldási javaslat született, de még egyik sem került elfogadásra. E második reformnak bizonyos elemeit valószínűleg még az 1994-es helyhatósági választások előtt törvénybe iktatják, de az új struktúrák teljeskörű megvalósítása hosszabb időt vesz igénybe.[76]

Az előttünk álló időszakban a következőkre lehet számítani:

– A helyhatóságok osztódása megáll és a gazdasági körülmények arra fogják kényszeríteni őket, hogy szorosabban együttműködjenek és keressék az összeolvadás lehetséges formáit.

– Az ország területi közigazgatási beosztása változni fog, magasabb szintű önkormányzati egységeket hoznak létre.

– Nagyobb különbségek keletkeznek az egyes önkormányzatok gazdasági helyzetében és ezért nő az újraelosztás iránti igény.

– A helyhatósági képviselőkből, helyi politikusokból és vállalkozókból kialakul egy helyi elit, amely nagy befolyással lesz a helyi politikára, védelmezni fogja a helyi érdekeket.

– A helyi politika színterének stabilizálódásától azt várjuk, hogy az állampolgárok jobban fognak érdeklődni a helyi ügyek iránt, megnő a politikai pártok szerepe és nyilvánossága.

3.5. A pártok támogatottsága

A régiók politikai profilját a legutolsó (1992. júniusi parlamenti) választások alapján vázoljuk fel (lásd a 41. táblázatot). A pártpreferenciák általában nem nagyon differenciálódtak. A Cseh Köztársaság egészében, csakúgy, mint az egyes régiókban a jobboldal volt az erősebb és a Polgári Demokrata Párt végzett az első helyen. A „közép"-pártok mindenütt gyengén szerepeltek. A kommunisták támogatottsága minden régióban számottevő volt (a szavazatok 12–15%-át szerezték meg) és nem mutatott nagy regionális különbségeket. A politikai polarizáció jeleit csak az észak-cseh régió mutatta, amely a szélsőjobb erős pozíciójával tűnt ki. A magyarázat talán a régió etnikai heterogenitásában (és az ebből adódó etnikai feszültségekben) rejlik, így mindenekelőtt a népes cigány kisebbség jelenlétében, valamint a népesség alacsony képzettségi szintjében.

Prágában szavaztak a legtöbben a mérsékelt jobboldalra. Némileg sajátos volt a morva régiók helyzete, ahol a regionális párt, a „Mozgalom az Önigazgató Demokráciáért – Morvaországi és Sziléziai Egyesülés" a szavazatok 9–13%-át szerezte meg. Tekintettel regionális programjára, ezt a pártot nehéz elhelyezni a jobb–bal dimenzióban.

[76]Hanšpach és munkatársai (1993), HT.

A régiók politikai arculata nagymértékben függ az átalakítás sikerétől és attól, hogy hogyan tudják kezelni a gazdasági reform okozta társadalmi problémákat. Várható az életszínvonal legnagyobb csökkenését elszenvedő, a legnagyobb bizonytalanság, munkanélküliség és bűnözési ráta által sújtott régiók további lecsúszása. A bevándorlás megfelelő kezelése is fontos tényezővé válhat.

3.6. Határ menti együttműködés, eurorégiók

1989 után új távlatok nyíltak meg a Németországgal, Ausztriával, Lengyelországgal határos területek fejlődésében. A határ már nem jelent áthághatatlan politikai akadályt. A határ menti területek helyhatóságai, vállalatai és polgári szervezetei megpróbáltak tőkét kovácsolni a határ menti területek fekvéséből és együttműködést kialakítani a határ túloldalán lévő közösségekkel és régiókkal.

Az együttműködés sajátos formáját képezik az „eurorégiók", amelyek a nyugat-európai régiók határokon átnyúló együttműködéséről vették a mintát. Eredetileg a német féltől indult ki a kezdeményezés, amit azután a cseh kormány és a határ menti területek helyhatóságai is üdvözöltek.

Az 1991–92-es években öt eurorégió jött létre a Cseh Köztársaság, Németország és Ausztria határán:[77]

1. Az Egrensis nevű eurorégió a Cseh Köztársaság nyugati részén (Cheb városa körül), amely kiterjed Bajorországra és Szászországra. Ez volt az első eurorégió. Tapasztalatait széles körben felhasználták a más körzetekben létrehozott határon átnyúló együttműködésekben.

2. Az Érchegység eurorégió (Krušné Hory, Erzgebirge) északnyugaton, amely magában foglalja az Érchegység cseh és szász oldalának határos körzeteit. Tevékenységét csak most kezdi.

3. Laba (Elba) eurorégió, mely az Elba folyó menti szász és cseh körzeteket foglalja magában. Ez az eurorégió csak nehezen és a többinél később jött létre.

4. A Nisa (Neisse, Nyse) eurorégió, amely magában foglalja Szászország keleti részét, Délkelet-Lengyelországot és egyes észak-cseh körzeteket. Ezen eurorégió kiterjedt tevékenységet folytat, ez a legaktívabb az itt felsoroltak közül.

5. A Šumava-Bavorský les (Bayerischer Wald–Muhlviertel) eurorégió, amely magába foglalja a Cseh Köztársaság egyes részeit (délen és délnyugaton), valamint Bajorországot és Ausztriát. Ezen eurorégió tevékenysége hivatalosan csak 1993-ban indult meg, de egyes, a régióhoz tartozó közösségek határ menti együttműködése hosszabb időre nyúlik vissza.

Vannak még tervek a dél-morvaországi és alsó-ausztriai régiók közti együttműködés fejlesztésére és intézményesítésére is.

Az együttműködés tartalma konkrét projektekben és a helyi viszonyokhoz igazodó mindennapi tevékenységben ölt testet. A határokon átnyúló együttműködés az alábbiakra koncentrál:

– kulturális és oktatási együttműködés,
– a kölcsönös megértés, a jószomszédi kapcsolatok ápolása,
– az idegenforgalom fejlesztése,
– a régió gazdasági erőforrásainak fejlesztése,

[77]Lásd Zich (1993), HT; Andrle (1993), HT.

– a környezet, valamint a kulturális és történelmi emlékek védelme és helyreállítása,
– a közlekedés és a határátkelőhelyek fejlesztése,
– kölcsönös segítségnyújtás természeti katasztrófák esetén.

Még túl korai lenne átfogó értékelést adni az eurorégiók tevékenységéről, így az alábbiakban csupán előzetes megjegyzéseinket adjuk közre e program pozitív és negatív tapasztalatairól.

Pozitív tapasztalatok: a határokon átnyúló együttműködés nyomán javultak a szomszédok közötti kapcsolatok, a kölcsönös megértés. Létrejöttek egy jövőbeli szorosabb együttműködés előfeltételei. Aktivizálódtak az érintett települések önkormányzatai, a közélet új impulzusokat kapott.

Problémák:

– Az eurorégiók tevékenysége összeütközésbe került a központi kormányzat hasonló tevékenységével, amely egyes esetekben a helyi és regionális hatóságok szerepét túlértékeltnek minősítette.

– A regionális testületek helyenként túllépték hatáskörüket és tevékenységük időnként ütközik az összállami koncepciókkal.

– Az eurorégiók működésének jogi keretei fogyatékosak vagy teljesen hiányoznak. Ezért a tevékenységük olykor konfliktusba került a fennálló törvényekkel.

– Az eurorégiók létesítését a helyi vezetők egy szűk rétege hozta létre, a lakosságot nem informálták kellőképpen, így az nem vett részt aktívan a munkában.

– Nem számoltak eléggé a határ két oldalának eltérő helyzetével, eltérő tapasztalataival és a lehetőségek különbségeivel.

– Esetenként az a benyomás keletkezett, hogy az intézményes, határokon átnyúló együttműködés révén a német oldalon bizonyos csoportok ki akarják terjeszteni befolyásukat a régió cseh oldalára.

Tanulság: a határokon átnyúló együttműködés intézményesítési ütemét egybe kell hangolni a szomszédos társadalmak közötti gazdasági és társadalmi különbségek felszámolásával. A fent említett eurorégiók kialakítása a maguk összetett szervezeti struktúráival talán korai volt. A közeljövőben a konkrét kapcsolatok nagy része a határ menti városok és közösségek szintjén fog megszületni, a legfontosabb külső kapcsolatok fenntartása pedig a központi kormányzatra fog hárulni.

3.7. Prága

Prága most teszi az első lépéseket a két háború közötti regionális szerepkörének visszanyerésére. Erőfeszítéseit alátámasztja kedvező fekvése Európa közepén, erős kulturális, felsőoktatási és kutatási hagyományai, a város és a környék szépsége. Ugyanakkor megközelíthetősége Nyugat-Európából kedvezőtlenebb, regionális potenciálja pedig korlátozott.

1989 óta Prága a közép- és kelet-közép-európai városok hálózatának egyik fontos központja és Budapest, valamint Varsó mellett fontos szerepet kezd játszani mint Kelet-Közép-Európa kapuja. Prága potenciálja ezen hálózat tagjaként jóval nagyobb mint regionális jelentősége. A város potenciálja és valóságos működése között ma még nagy a szakadék.[78]

[78]Musil (1993), HT.

Prága fejlesztésének fő céljai az alábbiakban foglalhatók össze:
– az ipar szelektív kitelepítése a városból,
– a város szolgáltató szektorának fejlesztése és szerkezetátalakítása,
– Prága közepes jelentőségű regionális kereskedelmi és pénzügyi központtá fejlesztése,
– az előfeltételek megteremtése ahhoz, hogy Prága Kelet-Európa kapujaként funkcionálhasson,
– Prága mint Európa fontos kulturális központja,
– a Prága-kép tudatos építése és a lakosság felkészítése a város európai szerepvállalására,
– a város jobb közlekedési kapcsolatainak megteremtése,
– Prága és a prágai agglomeráció növekedésének támogatása.

4. Az átalakulás regionális jellegzetességei

– Tovább javulnak az ország nyugati peremén fekvő, vagy szélesebb értelemben a határon túli területekhez szorosan kapcsolódó régiók fejlődési esélyei. Egyeseknél konfliktus léphet fel a természetvédelem és az ipar-, illetve idegenforgalom-fejlesztés szempontjai között.

– A Németországgal felújított kapcsolatok és a német látogatók áradata társadalmi, kulturális, esetleg politikai feszültséget is okozhat elsősorban azokban a régiókban, ahonnan 1945 után a német lakosságot kitelepítették.

– A gazdaságukat kohászatra, szénbányászatra és más hanyatló ágazatokra alapozó régiók helyzete tovább romlik. Ez a jövőben is folytatódik és javulást csak egy sikeres átalakítás hozhat.

– Jók a fejlődés kilátásai a diverzifikált gazdasági szerkezettel, autóiparral, a gépipar bizonyos ágazataival, fejlett szolgáltatásokkal, erős idegenforgalommal rendelkező régiókban.

– Az átlagnál jobbak a fejlődés lehetőségei ott, ahol magasabb a privatizált vállalatok aránya és erősebb a külföldi tőke beáramlása.

– Az ökológiai potenciál a gazdasági adottságok hasznosíthatósága szempontjából elsődleges fontosságú tényező. Az erősen szennyezett környezet Északnyugat-Csehországban vagy Észak-Morvaországban egyre inkább hátrányt jelent, negatívan befolyásolja a migrációt és a progresszív vállalatok telepítési döntéseit.

– Dél-Csehország, viszonylag épen megmaradt környezetével, a régió társadalmi stabilitásával és Ausztria, valamint Németország közelségével, mind a fejlődőképes iparágak, mind a bevándorlás, mind pedig az idegenforgalom vonzó célpontjává válik.

– A fontosabb történelmi és természeti látványosságok vonzották a külföldi turistákat és ez jótékony hatással volt a gazdaságra. E tendencia a jövőben is folytatódik, és sok múlik azon, hogy sikerül-e létrehozni a megfelelő szolgáltatásokat.

– Nagyon kedvezőek Prágának mint kulturális, kisebb mértékben mint nemzetközi gazdasági központnak a fejlődési lehetőségei. A külföldi tőke beáramlása és a szolgáltatások fejlesztése elősegíti e lehetőségek kibontakoztatását. Prága valószínűleg ösztönözni fogja a gazdaság fejlődését az összes környező régióban.

A cseh körzeteket – regionális potenciáljuk szempontjából – négy csoportra osztottuk (lásd a 3. ábrát):

1. fejlett körzetek, jó fejlődési kilátásokkal;
2. átlagos körzetek, amelyeknek nincs semmilyen különös sajátossága;
3. strukturális problémákkal küzdő, hátrányos helyzetben lévő körzetek;
4. problematikus körzetek.

Nyugtalanító, hogy Morvaország jelentős része a problematikus csoportba került. Csehország regionális potenciálja sokkal kedvezőbb, részben gazdasági, részben földrajzi okok miatt. Ezért azt javasoljuk, hogy a gazdaságpolitika a morva helyzet tehertételeivel számoló, sokoldalú megközelítést alkalmazzon.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

A csehek véleménye a németekről 1991–1993-ban

(jó/rossz vélemény százalékban, a hiányzó százalék egyéb válaszokat tartalmazott)

1991. június	1991. november	1992. május	1992. november	1993. március
49/10	46/13	41/12	33/16	39/13

Forrás: A Közvéleménykutató Intézet felmérése. (Idézi Hampl 1993, HT, 12–13. old.)

2. táblázat

A csehek véleménye a szlovákokról, illetve a lengyelekről 1990–1993-ban

(pozitív/negatív vélemény százalékban, a hiányzó százalék egyéb válaszokat tartalmazott)

	1990. június	1991. június	1991. november	1992. május	1992. november	1993. március
Vélemény a szlovákokról	68/10	61/9	58/10	64/8	59/9	58/8
Vélemény a lengyelekről	–	27/22	35/19	38/18	23/25	34/9

Forrás: A Közvéleménykutató Intézet felmérése. (Idézi Hampl 1993, HT, 12–13. old.)

3. táblázat

A GDP és az összkereslet egyes elemeinek előrejelzése

(a reálnövekedés évi átlagos üteme)

	1992	1993	1995	1996–2000	2001–2005
GDP	–7,44	0,32	2,62	2,96	2,8
Személyes fogyasztás	12,2	1,99	1,58	2,7	2,5
Társadalmi fogyasztás	–17,69	–6,06	–4,43	2,78	2,89
Bruttó állótőkeberuházás	19,69	1,54	2,0	3,8	3,7
Nettó export	–48,18	–55,08	11,85	–1,21	–6,43

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal, valamint a Nachtigal, Klacek és Hájek által készített háttértanulmányra és a J. Hutař által készített, a függelékben található gazdasági forgatókönyv általános egyensúlyi modelljére alapozott saját számítások (Sojka 1993, TT).

4. táblázat

Bruttó hozzáadott érték ágazatonként

	1992	2000	2005
Bányászat	2,8	1,3	1,1
Feldolgozóipar	50,4	45,4	43,2
Építőipar	8,4	15,0	19,1
Mező- és erdőgazdaság	5,1	2,7	2,3
Szolgáltatások	33,3	35,6	34,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal és a Nachtigal, Klacek és Hájek által készített háttértanulmányra, valamint a J. Hutař által készített egyensúlyi modellre alapozott saját számítások (Sojka 1993, TT).

5. táblázat

Az 1992–2005-ös időszakra előrejelzett inflációs ráta

	1992	1993	1995	2000	2005
Fogyasztói árindex	11,1	16,0	6,0	5,8	6,2

Forrás: Klacek – Hájek, 1993, HT.

6. táblázat

A feltételezett népességszám alakulása a Cseh Köztársaságban 2010-ig (ezer fő)

Év	Az előrejelzés variánsai							
	népességváltozás				migrációt beleértve			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1991 (népszámlálás)	10 302							
1995	10 346	10 350	10 316	10 346	10 360	10 326	10 372	10 338
2000	10 403	10 406	10 326	10 410	10 427	10 347	10 451	10 371
2005	10 414	10 429	10 316	10 434	10 460	10 347	10 496	10 383
Növekedés								
abszolút számban	112	127	14	132	158	45	194	81
1991–2005 (ezrelék)	1,1	1,2	0,1	1,3	1,5	0,4	1,9	0,8
2010	10 348	10 396	10 238	10 382	10 437	10 279	10 485	10 327

A számításoknál alkalmazott feltevések

Variáns	Átlagos gyermekszám (befejezett termékenység)		Várható élettartam		Éves migrációs egyenleg (ezer fő)	Maximális népességszám	
	2005	2010	2005	2010		év	ezer
(1)	1,50	1,43	73,8	74,6	–	2003	10 418
(2)	1,50	1,43	74,3	75,7	–	2005	10 429
(3)	1,45	1,40	73,8	74,6	–	2002	10 328
(4)	1,54	1,50	73,8	74,6	–	2004	10 435
(5)	1,50	1,43	74,3	75,7	1,8–2,1	2006	10 460
(6)	1,45	1,40	73,8	74,6	1,9–2,2	2003	10 353
(7)	1,50	1,43	74,3	75,7	4,2–4,5	2007	10 499
(8)	1,45	1,40	73,8	74,6	4,3–4,6	2004	10 385

7. táblázat

A korstruktúra fokozatos változása (5. variáns)

Korcsoport	1991[1]	1995	2000	2005	2010
Ezer főben					
0–14	2 164	1 966	1 929	1 881	1 759
15–59(54)	6 028	6 286	6 323	6 191	6 019
60(55)+	2 110	2 108	2 175	2 388	2 659
Összesen	10 302	10 360	10 427	10 460	10 437
Százalék					
0–14	21,0	19,0	18,5	18,0	16,8
15–59(54)	58,5	60,7	60,6	59,2	57,7
60(55)	+20,5	20,3	20,9	22,8	25,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Index					
0–14	100,0	90,9	89,1	86,9	81,3
15–59(54)	100,0	104,3	104,9	102,7	99,9
60(55)+	100,0	99,9	103,1	113,2	126,0
Összesen	100,0	100,6	101,2	101,5	101,3
Kereső–eltartott arány[2]	70,9	64,8	64,9	69,0	73,4

[1]Népszámlálási adat.
[2]Egy nem aktívra eső aktívak × 100.

8. táblázat

A munkanélküliségi ráta a Cseh Köztársaságban, területi bontásban, 1991–1993-ban (%)

Régió	1991		1992		1993
	június 30	december 31	június 30	december 31	június 30
Prága	1,43	1,16	0,31	0,32	0,24
Közép-Csehország	2,55	3,99	2,86	2,71	2,76
Dél-Csehország	2,72	4,24	2,33	2,26	1,89
Nyugat-Csehország	1,90	2,85	1,89	2,08	2,04
Észak-Csehország	2,52	4,19	3,02	2,83	3,11
Kelet-Csehország	2,23	4,09	2,19	2,26	2,08
Dél-Morvaország	2,92	4,76	3,13	2,97	2,93
Észak-Morvaország	3,66	6,17	4,25	3,98	4,57
Cseh Köztársaság	2,60	4,13	2,70	2,57	2,63

Forrás: Munka- és Szociális Ügyek Minisztériuma.

9. táblázat

A foglalkoztatás és a munkanélküliség tendenciáinak előrejelzése

	1992	1993	1995	2000	2005
Aktív munkaerő (ezer fő)	5064,8	5077,6	5262,6	5392,7	5562,8*
Munkanélküliek (ezer fő)	134,8	203,3	263,1	269,6	278,0
magasabb előrejelzett ráta mellett		279,3	321,0	323,6	333,8
Munkanélküliségi ráta	2,58	4,0	5,0	5,0	5,0
magasabb előrejelzett ráta mellett		5,5	6,1	6,0	6,0

*A munkaerőállomány növekedéséhez hozzájárul a nyugdíjbavonulási kor 2005-re tervezett megemelése férfiak esetében 62, nők esetében 57 évre (Burcin és munkatársai 1993, HT, 14. old.).

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal, *Bulletin,* 1993. 3. sz., saját számítások, valamint a háttértanulmányokra alapozott előrejelzés (Burcin és munkatársai 1993, HT; Sojka 1993, HT; Klacek–Hájek 1993, HT).

10. táblázat

Foglalkoztatás ágazati bontásban (%)

	1992	2000	2005
Bányászat	2,8	1,6	1,2
Feldolgozóipar	37,9	30,3	25,6
Építőipar	5,3	5,3	5,3
Mező- és erdőgazdaság	8,3	5,9	5,4
Szolgáltatások	45,7	56,9	62,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal; Munka- és Szociális Ügyek Minisztériuma, valamint a háttértanulmányokra alapozott saját számítások (Urban 1993, HT; Sojka 1993, HT; Mertlík 1993, HT) .

11. táblázat

Jövedelemelosztás – adózás utáni nettó családi jövedelem

Decilisek	1988	1992	2000	2005
1.	2,5	3,1	3,0	3,5
2.	4,1	4,4	4,5	4,5
3.	5,9	6,1	5,0	5,5
4.	7,6	7,5	6,5	6,5
5.	9,3	8,6	7,5	7,5
6.	10,7	9,6	9,5	9,5
7.	11,9	10,8	11,0	11,0
8.	13,3	12,5	12,5	12,5
9.	15,1	14,6	16,5	16,0
10.	19,7	22,8	24,0	23,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Večerník háttértanulmánya (Večerník 1993, HT), valamint a jövőre vonatkozóan saját számítások a Luxemburgi Jövedelemstatisztikai Adatbázis német, belga, illetve angol adataira alapozva (1988 mikrocenzus).

12. táblázat

A csehszlovák kereskedelem relációs megoszlása*

	Export				Import			
	1989	1990	1991	1992	1989	1990	1991	1992
Volt tervgazdaságok	60,8	49,0	39,3	26	62,3	51,2	42,8	32
volt KGST	54,9	43,4	32,8	22	56,1	44,4	39,5	36
volt Szovjetunió	30,5	25,2	19,4		29,7	21,6	31,8	
Piacgazdaságok	39,2	51,0	60,6	74	37,7	48,8	57,1	68
Fejlett országok	31,2	42,4	51,9	64	31,1	42,6	48,9	63
EGK	18,2	26,5	40,7	49	17,8	23,8	33,0	42
Fejlődő országok	8,0	8,6	8,7	10	6,6	6,2	8,2	5

*A cseh koronában kifejezett értékek százalékos megoszlása folyó áron, folyó valutaárfolyam alkalmazásával.

Forrás: *Facts on Czechoslovak Foreign Trade.*

13. táblázat

A konvertibilis valutákban elszámolt fizetési mérleg (millió USA dollár)

	1990	1991	1992		1993*
	Cseh-Szlovákia	Cseh-Szlovákia	Cseh-Szlovákia	Cseh köztársaság	Cseh köztársaság
Folyó fizetési mérleg	–1105	356,5	225,6	52,9	–150
Kereskedelmi mérleg	–785	–447,4	–1575,6	–1372,2	–1300
Szolgáltatásmérleg	37	827,4	1652,4	1314,2	1250
Jövedelemmérleg	–316	–65,4	8,8	5,9	–200
Átutalások	–40	41,8	140,0	105,0	100
Tőkemérleg	326	47,4	40,6	–6,1	800
Külföldi termelőberuházások	181	592,4	1054,9	982,9	1100
Pénzügyi beruházások			–42,6	–35,8	300
Egyéb hosszú lejáratú tőke	718	1731,7	471,4	320,5	400
Rövid lejáratú tőke	–573	–2277,1	–1443,1	–1273,7	–1000
Hibák, kihagyott tételek	–324	494,4	–386,3	–126,9	
Tartalékok változása (növekedés = –)	1102	–897,9	120,1	80,1	–650

*1993-ra M. Hrnčíř előrejelzése.
Forrás: 1990–1992 Cseh Nemzeti Bank.

14. táblázat

Fizetési mérleg és adósság (millió USA dollárban, folyó áron)

Cseh Köztársaság	1992	2000	2005
Áruexport	7 955,4	15 608,9	20 174,9
Áruimport	9 505,5	16 737,1	21 527,6
Áruforgalmi egyenleg	–1 550,1	–1 128,2	–1 352,6
Szolgáltatások egyenlege	1 314,2	1 382,9	1 381,6
Átutalások egyenlege	105,0	148,5	178,2
Kamatfizetési egyenleg	5,9	–6,9	–4,9
Folyó fizetési mérleg egyenlege	–125,0	369,2	202,1
Beruházások, termelő és pénzügyi	947,1	791,8	593,9
Tartalékok változása	80,1	–64,3	54,4
Bruttó adósság	7 500	7 800	8 100
Nettó adósság	5 700	6 000	6 500
Tartalékok szintje	3 600	5 500	6 500

Forrás: M. Hrnčíř szakértői becslése (Hrnčíř 1993, HT); Nachtigal 1993, HT; Klacek–Hájek 1993, HT alapján.

15. táblázat

Külföldi adósság

	1992	1993	1995	2000	2005
Összes külföldi adósság (milliárd US $)	8,5	8,1	8,0	7,8	8,1

Forrás: Hrnčíř 1993, HT.

16. táblázat

A cseh mezőgazdaság tulajdoni szerkezete

(minden év május 31-én)

	1991	1992	1993
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma	1 174	1 214	1 298
művelt terület (ha)	2 564 222	2 501 074	2 158 255
százalékos részesedés a művelt területből	59,8	58,4	50,4
átlagos munkáslétszám	307 929	233 136	182 150
Állami gazdaságok száma	280	283	173
művelt terület (ha)	1 069 099	1 021 726	469 961
százalékos részesedés a művelt területből	24,9	23,8	11,0
átlagos munkáslétszám	94 967	75 830	47 752
Magángazdálkodók száma	9 000	17 000	58 372
művelt terület (ha)	59 000	305 700	982 347
százalékos részesedés a művelt területből	1,4	7,1	22,9

Megjegyzés: A mezőgazdaság magánszektorára vonatkozó adatok nagyon hiányosak.

Forrás: Mezőgazdasági Minisztérium, Cseh Statisztikai Hivatal.

17. táblázat

A magánszektor részesedése a cseh gazdaságban 1990–92-ben

(a GDP százalékában)

Év	1990	1991		1992				
Időszak		I–II.	I–IV.	I.	II.	III.	IV.	I–IV.
Részesedés	4,0	7,0	11,0	17,8	18,5	20,0	21,5	19,5

Forrás: Cseh Nemzeti Bank, 1993.

18. táblázat

A Cseh Köztársaságba irányuló külföldi működőtőke-beruházás megoszlása

(1992 decemberéig kumulálva, százalékos megoszlás)

Ágazati		Országok szerint	
Közlekedési eszközök	27,1	Németország	37,4
Különféle iparágak	19,7	USA	21,6
Építőipar	13,3	Franciaország	15,1
Élelmiszeripar	11,1	Ausztria	7,6
Bankszektor	10,3	Belgium	4,9
Egyéb	18,5	Egyéb	13,4

Forrás: Cseh Nemzeti Bank, 1993.

19. táblázat

A magánszektor GDP-n belüli százalékos részesedésének előrejelzése

Forgatókönyv	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1997	2000	2005
Optimista	4	11	19,5	29	38	47	64	74	86
Pesszimista				27	34	39	51	59	67

Forrás: Havel 1993, HT.

20. táblázat

A magánszektor foglalkoztatáson belüli százalékos részesedése

Forgatókönyv	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1997	2000	2005
Optimista	5	12	21,5	31	42	49	65	72	77
Pesszimista				29	35	41	52	60	65

Forrás: Havel 1993, HT.

21. táblázat

Az osztályszerkezet várható alakulása 1992–2005-ben (%)

Osztálykategória	1992	1995	2000	2005
Középvállalkozók[1]	0,4	1,0	2,0	2,5
Kisvállalkozók[2]	7,6	11,0	13,0	13,5
Szövetkezeti tagok	8,0	7,0	6,5	6,0
Alkalmazottak[3]				
a magánszektorban	13,7	26,0	44,5	49,0
az állami szektorban	71,3	55,0	34,0	29,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

[1]A nagyvállalkozók száma csekély, ezért ők nem szerepelnek a táblázatban külön kategóriaként.
[2]Egyéni gazdálkodókat is beleértve.
[3]Alsó és felső becslési értékek átlaga.

22. táblázat

A társadalmi-szakmai struktúra várható alakulása 1992–2005-ben (%)

Osztálykategória	1992	1995	2000	2005
Felső vezetés + értelmiség	8,0	8,0	8,5	10,0
Egyéb magas végzettségű szakember	16,0	14,5	14,0	14,0
Nem fizikai rutinmunkát végző	18,0	17,5	17,0	17,0
Önálló	8,0	13,0	15,0	16,0
Szakmunkás	23,0	23,0	22,5	21,0
Szakképzetlen munkás	20,0	19,5	17,5	16,0
Farmer és mezőgazdasági munkás (szövetkezeti tagokkal együtt)	7,0	6,0	5,5	5,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Tuček 1993a, HT, 10–12. és 24–28. old.; Machonin 1993, TT, 24–25. old.

23. táblázat

Az átlagos reáljövedelem indexei 1989–1992-ben

1989	1990	1991	1992
100,0	98,8	74,2	78,6

24. táblázat

A jövedelmek többváltozós, regressziós elemzése 1984, 1991 és 1993-ra

(béta együtthatók)*

	1984[a]	1991[b]	1993[c]
Nem	0,50	0,38	0,32
Kor	0,21	0,07	
Képzettségi szint	0,20	0,16	0,25
Beosztás	0,17	0,16	0,17
Önálló-e		0,16	0,18
Apa képzettségi szintje			0,07

*A jövedelmek logaritmusát vettük.
[a]A társadalmi osztályszerkezetről készült IS CS AS felmérés; N = 1459.
[b]A társadalmi átalakulásról készült ISPS CU és ISCS AS felmérés; N = 1090.
[c]A társadalmi tagozódásról készült ECE, UCLA és IS AS CR felmérés; N = 2858.

25. táblázat

Csehszlovákia gazdasági átalakulásával kapcsolatos közvélemény-változások 1990–1993-ban

(az „egyértelmű igen" és az „inkább igen" válaszok százaléka)*

	1990		1991		1992	1993
	június	december	június	december	június	január
A magánvállalkozásnak teljesen szabad utat kell engedni	87,0	79,0	75,6	62,9	67,8	63,8
A kapitalizmus a fejlődés egyedüli lehetséges útja	55,8	52,6	55,7	57,1	51,9	
Elégedett-e a gazdasági reform előkészületeivel és eddigi lefolyásával		39,0	33,2	39,2	57,7	48,4

*A táblázatot a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetében folytatott „Gazdasági várakozások és attitűdök" című kutatás (J. Večerník) adataira alapoztuk. A reprezentatív minta 1650–2000 válaszolót tartalmaz a Cseh és a Szlovák Köztársaságból. Az adatok egy vegyes cseh és szlovák mintán alapulnak, de általában csak a Cseh Köztársaságra mérvadóak.

26. táblázat

Az alkotmányos intézményekbe vetett bizalom 1993. április–júniusban

(az adott intézmény iránt bizalmat, illetve bizalmatlanságot kifejezők százalékában)

	1993. április		1993. május		1993. június	
	bízik	nem bízik	bízik	nem bízik	bízik	nem bízik
Az elnökben	66	32	69	28	67	29
A kormányban	53	43	60	37	57	39
A parlamentben	28	66	30	63	31	61

Forrás: Közvéleménykutató Intézet, 1993. júniusi jelentés.

27. táblázat

Politikai pártok a Cseh Köztársaságban 1993-ban

A párt neve	A gazdaságirányítás és az állam preferált jellege	Az Európai Unióhoz csatlakozással kapcsolatos álláspont	Alkalmazott politizálási technika	Jelenlegi státus
Baloldali blokk	Állami intervenciók, populista elképzelések, határozottan világi	Csatlakozás-ellenes	Szocialista csoportok szövetsége	Ellenzéki, tömegtámogatottságban negyedik
Cseh Szociáldemokrata Párt	Mérsékelten állami intervenciópárti, participációt támogatja, a privatizáció jogszerűségét követeli, határozottan világi	Határozottan csatlakozáspárti	Demokratikus középbal csoportok szövetsége, társadalmi megegyezést kínál	Ellenzéki, tömegtámogatottságban második
Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja	Liberális etatista, világi	Csatlakozáspárti	Politikai tisztogatás híve	Parlamenten kívüli, kis támogatottságú
Kereszténydemokrata Párt	Konzervatív liberális, keresztény	Csatlakozáspárti	Reformorientált jobboldali pártok koalíciója, politikai tisztogatás híve	Kormánypárt, csekély támogatottságú
Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt	Szociálliberális, katolikus	Csatlakozáspárti de fenntartások az agrárpolitikában	Reformorientált jobboldali csoportok koalíciója	Kormánypárt, támogatottságban ötödik
Liberális Szociális Unió	Állami intervenció a mezőgazdaságban és a környezetvédelemben, vegyesgazdaság a mezőgazdaságban, világi	Csatlakozásellenes (fenntartások az agrárpolitikával szemben)	Demokratikus középbal csoportok szövetsége	Ellenzéki, csekély támogatottságú
Mozgalom az Önigazgató Demokráciáért – Morvaországi és Szilézia Egyesülés	Liberális, világi	A regionális európai együttműködés híve	Centralizmus-ellenes csoportok szövetsége	Ellenzéki, kis támogatottságú

27. táblázat folytatása

A párt neve	A gazdaságirányítás és az állam preferált jellege	Az Európai Unióhoz csatlakozással kapcsolatos álláspont	Alkalmazott politizálási technika	Jelenlegi státus
Polgári Demokrata Párt	Konzervatív liberális, erős állam híve, határozottan világi	Csatlakozáspárti, fenntartások a protekcionizmus és a centralizáció kérdésében	Reformorientált jobboldali csoportok koalíciója, hajlam a „vezető szerepre"	Kormánypárt, támogatottságban első
Polgári Demokrata Szövetség	Határozottan liberális, világi	Csatlakozáspárti, fenntartások a protekcionizmus kérdésében	Reformorientált jobboldali csoportok koalíciója, enyhén ellenzéki a Polgári Demokrata Párttal szemben	Kormánypárt, támogatottságban harmadik
Szabaddemokraták – Polgári Mozgalom	Liberális, világi	Csatlakozáspárti	Liberál-demokrata középpárt	Parlamenten kívüli, kis támogatottságú
Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovákia Republikánus Pártja	Állami intervenció híve, populista jelszavak, világi	Csatlakozásellenes (nacionalista)	Antidemokratikus, politikai tisztogatás híve	Ellenzéki, kis támogatottságú

Magyarázat: Baloldali Blokk = Levý blok; Cseh Szociáldemokrata Párt = Česká strana sociálně demokratická; Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja = Klub angažovaných nestraníku; Kereszténydemokrata Párt = Křest'ansko-demokratická strana; Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt = Křest'ansko-demokratická unie – Československá strana lidová; Liberális Szociális Unió = Liberálně sociální unie; Mozgalom az Önigazgató Demokráciáért – Morvaországi és Sziléziai Egyesülés = Hnutí za samosprávnou demokracii - Sdružení pro Moravu a Slezsko; Polgári Demokrata Párt = Občanská demokratická strana; Polgári Demokrata Szövetség = Občanská demokratická aliance; Szabaddemokraták – Polgári Mozgalom = Svobodní demokraté; Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovákia Republikánus Pártja = Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa.

Megjegyzés: A táblázatot a pártokról készült tanulmányok (Machonin 1993, TT, 41–49. old.; Brokl – Mansfeldová 1993b) alapján állítottuk össze.

28. táblázat

A fő politikai pártok népszerűsége 1993 februárjában – szeptemberében

	1993. február	1993. május	1993. július	1993. szeptember
Polgári Demokrata Párt	32,0	30,0	26,0	32,0
Cseh Szociáldemokrata Párt	7,0	12,0	13,0	13,0
Polgári Demokrata Szövetség	9,0	8,0	8,0	8,0
Baloldali Blokk	8,0	7,0	7,0	7,0
Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt	4,0	5,0	6,0	4,0
Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovákia Republikánus Pártja	6,0	4,0	3,0	4,0
Liberális Szociális Unió	3,0	5,0	4,0	3,0

Forrás: Közvéleménykutató Intézet, 1993. szeptember 17-i jelentés.

29. táblázat

Elégedettség egyes politikai területek fejlődésével 1991–1993-ban (%)

	Elégedett			Elégedetlen		
	1991	1992	1993	1991	1992	1993
Külpolitika	63	57	55	24	29	36
Belpolitika	27	33	44	69	63	52
Kultúra	34	30	37	46	52	50
Gazdaság	27	21	30	68	78	66
Társadalombiztosítás	30	20	22	64	78	74
Életszínvonal	24	18	28	74	81	72

Forrás: Hampl 1993, HT, 26. old., 19. táblázat.

30. táblázat

Egyes politikai területek fejlődésével kapcsolatos várakozások 1991–1993-ban (%)

	Kedvező fejleményekre számít			Kedvezőtlen fejleményekre számít		
	1991	1992	1993	1991	1992	1993
Külpolitika	62	67	56	21	18	30
Belpolitika	34	50	46	56	41	43
Kultúra	35	35	40	42	47	42
Gazdaság	24	33	33	70	60	60
Társadalombiztosítás	21	20	23	70	75	72
Életszínvonal	17	21	25	79	76	71

Forrás: Hampl 1993, HT, 26. old., 20. táblázat.

31. táblázat

A technikával kapcsolatos kiadások mérlegének egyes mutatói

(Cseh Köztársaság, 1992)

	Kiadás	Bevétel
Összesen (millió cseh korona)	599,0	175,9
Ebből (%)		
vegyipar	21,2	7,0
ebből: gyógyszeripar	44,0	
vegyipari alapanyaggyártás	0,1	56,4
gépgyártás	34,0	56,0
ebből: nehézipari gépgyártás	49,4	77,0
könnyűipari gépgyártás	46,2	13,2
elektrotechnikai ipar	5,4	0,0
szerszámgépipar	4,7	1,0
ebből: műanyagipari gépek	100,0	
üveg- és kerámiaipar	7,4	0,0
textilipar	0,1	0,0
ruházati ipar	2,1	0,0
bőripar	0,9	0,0
élelmiszeripar	4,3	0,0
ipari kutatás	4,6	2,5
ebből: elektrotechnikai kutatás	88,5	
mezőgazdasági kutatás	0,5	8,3
Tudományos Akadémia	0,0	23,1
felsőfokú tanintézetek	0,0	0,1

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal, Prága.

32. táblázat

Egyes szabványkategóriákban megítélt szabványok száma 1990–1992-ben

(abszolút számban és százalékban)

Összesen	1990		1991		1992	
	2438		667		805	
	%	rangsor	%	rangsor	%	rangsor
Ebből:						
gépek és tartozékok	14,8	1	13,9	1	9,5	3
szerveskémia	10,4	2	6,3	5	13,5	1
szállítás, csomagolás	8,0	3	2,2	10	3,1	11
gyógyszer és egyéb	5,2	7	7,0	2	10,1	2
fizikai és kémiai berendezések	5,0	8	4,3	8	3,8	10
szerves vegyületek	6,6	4	3,6	9	4,0	9
színezékek, gyanta	3,7	10	1,6	11	4,2	8
irányító, szabályozó rendszerek	6,1	6	6,6	4	5,6	5
gépalkatrészek	6,2	5	3,9	7	4,5	7
szerszámgépek	4,5	9	7,6	3	4,8	6
biokémia	3,2	11	4,9	6	8,3	4

Forrás: Szövetségi Találmányi Hivatal. Éves Jelentés, Prága, 1991, 1992.

33. táblázat

A K+F szektor egyes mutatói

(Cseh-Szlovákia, 1990)

	Akadémia	Felsőoktatás	Állami	Külső ipari	Belső ipari
K+F foglalkoztatottak (ezer fő)	18,1	7,4[1]	28,7	43,1	61,5
K+F foglalkoztatottak (%)	11,4	4,6	18,1	27,2	38,7
K+F kiadás (%)	9,5	3,1	9,6	77,8	
Elfogadott szabadalom (%)[2]	19,0	3,0	17,8		50,3
Elfogadott szabadalom (%)[3]	22,9	4,2	14,2		51,4

[1]A teljes munkaidőre átszámított kutató-fejlesztő személyzet a felsőoktatásban.
[2]Műszaki területen, az összes megadott szabadalom százalékában.
[3]Ipari területen, az összes megadott szabadalom százalékában.

Forrás: *Statistická ročenka VTR 1990,* Praha, 1991. *The Role of EC Investment in Promoting R & D Capabilities and Technological Innovation in EEC,* Munich, 1991.

34. táblázat

A K+F személyzet megoszlása főbb kutatási szektorok szerint

(Cseh Köztársaság, 1992)

	Külső ipari K+F	Belső ipari K+F	Állami K+F	Akadémiai K+F	Egyetemi K+F[1]
Összes K+F létszám (ezer fő)	11,8	23,7	14,5	8,5	5,5
Részesedés (%)	18,4	37,1	22,6	13,3	8,6
Hanyatlás (1992/1990, %)	–58	–43	–27	–29	–36

[1]Teljes munkaidőre átszámítva (becslés).

Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal, az egyes intézmények belső adatai, a kutatási szektorról készült felmérések.

35. táblázat

A támogatások megoszlása kutatóintézetek és kutatási területek szerint*

(támogatások száma a Cseh Köztársaságban, 1993)

Kutatási terület	Akadémiai kutatás	Felsőoktatási kutatás	Egyéb	Összesen
Környezetvédelem	21	8	25	54
Orvosi-biológia, egészségügy	31	18	21	70
Társadalomtudomány	17	12	4	33
Informatika, távközlés	10	20	3	33
Anyagokkal, ipari termeléssel kapcsolatos	29	26	6	61
Mezőgazdaság	13	9	15	37
Alapkutatás	43	26	6	76
ebből: fizika	16	8		
matematika	3	11		
kémia-biokémia	12	3		
csillagászat	5	2		
geológia	5	2		
biológia	2	–		

*Az EK 1993-as kiértékelésében szereplő, cseh kutatóknak nyújtott támogatások száma; a támogatások zöme kutatók cseréjére irányul; 63 támogatást nyújtottak hálózatok kialakítására.

Forrás: Az Oktatási, Ifjúsági és Testnevelési Minisztérium belső anyagai, Prága, 1993.

36. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása képzettségi szint szerint

(Cseh Köztársaság, %)

	1983	1989
Alapfokú végzettség	30,4	25,1
Ipari tanuló	37,8	39,9
Középfokú végzettség érettségi nélkül	4,6	3,3
Középfokú végzettség érettségivel	20,3	23,2
Felsőfokú végzettség	6,9	8,2

Forrás: Felsőfokú Tanulmányok Központja, Prága, 1990.

37. táblázat

A népesség korstruktúrája régiók szerint

Régió	Korstruktúra (%)			
	Aktív kor előtt	Aktív korban	Aktív kor után	Korindex
Prága	18,5	57,5	24,0	0,77
Közép-Csehország	20,4	57,9	21,7	0,94
Dél-Csehország	21,5	58,4	20,1	1,07
Nyugat-Csehország	20,9	59,4	19,7	1,07
Észak-Csehország	21,6	59,8	18,6	1,16
Kelet-Csehország	21,2	57,8	21,0	1,01
Dél-Morvaország	21,4	57,8	20,8	1,03
Észak-Morvaország	21,9	59,6	18,5	1,18
Cseh Köztársaság	21,0	58,5	20,5	1,02

Megjegyzés: A korindex az aktív kor előttiek és aktív kor utániak részarányának hányadosa.

38. táblázat

A 10 000 fős és annál nagyobb városokban lakók részaránya régiónként 1991-ben

Régió	Népesség (%)
Prága	100,0
Közép-Csehország	37,2
Dél-Csehország	37,8
Nyugat-Csehország	48,9
Észak-Csehország	63,9
Kelet-Csehország	40,1
Dél-Morvaország	45,9
Észak-Morvaország	63,0
Cseh Köztársaság	55,7

39. táblázat

A 25 éves és annál idősebb népesség képzettségi szintje régiónként 1991-ben (%)

Régió	Alsófokú	Középfokú	Felsőfokú (egyetemi)
Prága	44,5	36,4	19,1
Közép-Csehország	67,1	26,6	6,3
Dél-Csehország	63,8	28,6	7,6
Nyugat-Csehország	64,9	28,0	7,1
Észak-Csehország	68,3	26,6	6,3
Kelet-Csehország	65,2	28,0	6,8
Dél-Morvaország	63,8	27,4	8,8
Észak-Morvaország	65,4	26,9	7,7
Cseh Köztársaság	62,7	28,4	8,9

Forrás: Mindhárom táblázat az 1991-es népszámlálás adatai alapján.

40. táblázat

Az aktív népesség szektormegoszlása 1991-ben (%)

Régió	Mező- és erdőgazdaság	Ipar	Építőipar	Egyéb
Prága	1,9	20,2	10,4	76,5
Közép-Csehország	14,6	38,0	7,1	40,3
Dél-Csehország	19,5	32,6	8,3	39,6
Nyugat-Csehország	13,1	36,1	6,9	43,9
Észak-Csehország	8,5	41,8	7,6	42,1
Kelet-Csehország	14,6	40,5	6,1	38,8
Dél-Morvaország	14,6	38,9	8,2	38,3
Észak-Morvaország	9,4	43,6	6,6	40,4

Forrás: 1991-es népszámlálás.

41. táblázat

Az 1992. júniusi parlamenti választások eredménye régiónként (%)

Régió	Szélsőjobb	Jobb	Közép	Bal	Szélsőbal	Egyéb
Prága	5,8	58,0	10,9	5,3	12,0	8,0
Közép-Csehország	9,2	42,5	12,2	6,9	15,9	13,3
Dél-Csehország	10,2	43,0	12,0	9,2	14,0	11,6
Nyugat-Csehország	8,6	42,6	12,4	8,8	14,8	12,8
Észak-Csehország	13,4	28,3	10,0	8,4	15,8	14,1
Kelet-Csehország	8,7	45,0	13,4	7,5	12,9	12,5
Dél-Morvaország	8,0	41,8	8,8	6,9	14,0	20,5
Észak-Morvaország	6,7	43,2	8,1	6,7	15,5	19,8

Magyarázat:

A politikai pártokat a jobb–bal tengely menti elhelyezkedésük alapján osztályoztuk. A tipológia hozzávetőleges, mert egyes pártok pontos helye még nem egyértelmű. A Mozgalom az Önigazgató Demokráciáért – Morvaországi és Sziléziai Egyesülés nevű regionális pártot, amely jelentős választási sikereket ért el a két morva régióban, az „egyéb" kategóriába soroltuk be.

Szélsőjobb: Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovákia Republikánus Pártja, Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja;

Jobb: Polgári Demokrata Párt, Polgári Demokrata Szövetség, Kereszténydemokrata Párt, Kereszténydemokrata Unió;

Közép: Polgári Mozgalom, Liberális Szociális Unió;

Bal: Cseh Szociáldemokrata Párt;

Szélsőbal: Csehország és Morvaország Kommunista Pártja.

1961–1970

1970–1980

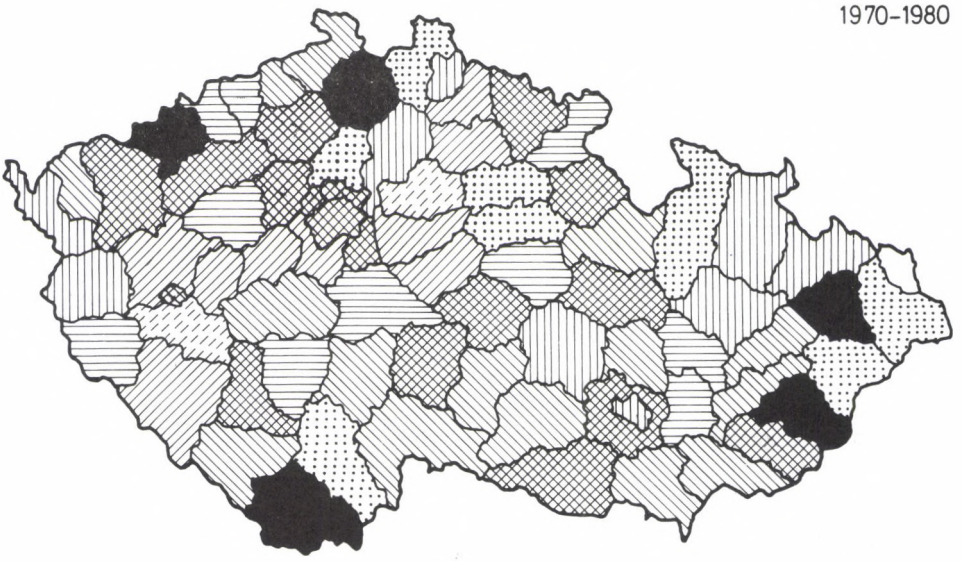

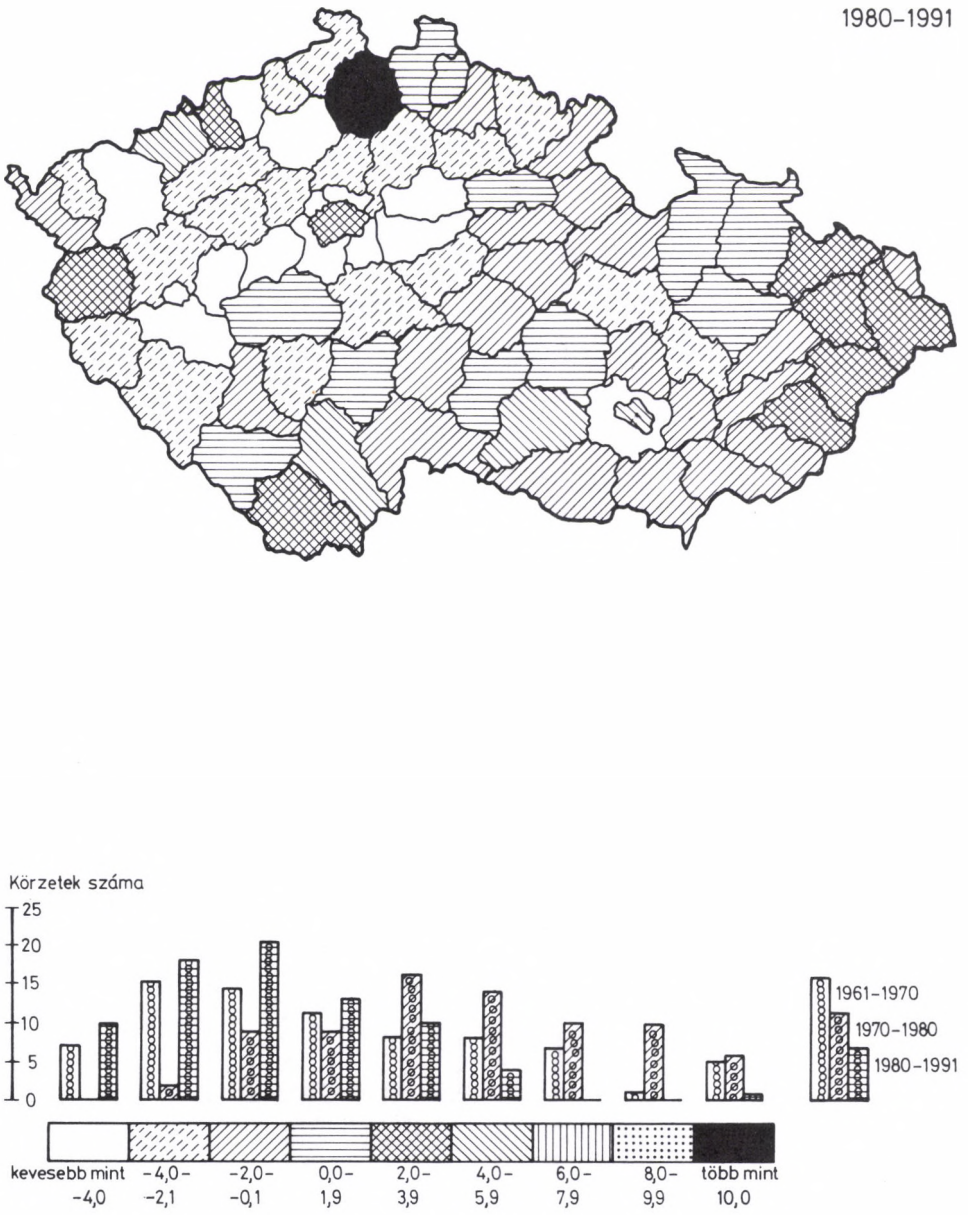

1. ábra

A népesség növekedése (csökkenése) 1961–1970-ben, 1970–1980-ban és 1980–1991-ben körzetek szerinti bontásban

2. ábra
A környezetszennyezés szempontjából kritikus körzetek

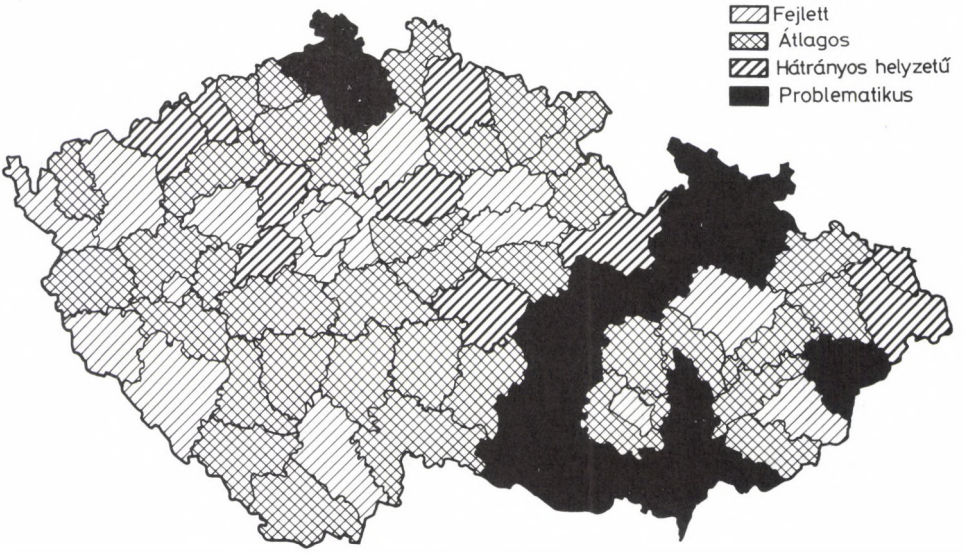

3. ábra
A globális regionális potenciál

IRODALOMJEGYZÉK

ASH, T. G. (1990): *We the People. The Revolution of 1989.* Granta/Penguin, London.

BOHATÁ, M. (1992): *Strukturální analýza vývoje obranného průmyslu ČSFR v období 1980 až 1991.* Institute of Economics, Czechoslovak Academy of Sciences, Praha, internal edition.

Bulletin ČSÚ–SŠÚ. 1992, No. 12.

CHARAP, J. – Zemplinerová, A. (1993): *Restructuring in the Czech Economy.* EBRD, London, March.

ČAPEK, A. (1993): *Strukturální rysy české a slovenské ekonomiky a rozdělení ČSFR.* EÚ CSAV, Praha.

Česká národní banka (1993): Zpráva o měnovém vývoji za rok 1992. ČNB, Praha, April 27.

DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe.* Chatto Windus, London.

Facts on Czechoslovak Foreign Trade 1991.

HABERMAS, J. (1990): *Die nachholende Revolution.* Suhrkamp, Frankfurt.

HÁJEK, M. et al. (1992): *Czechoslovak Economy in the End of 1992.* Institute of Economics of the SBČS, Prague.

HORČICOVÁ, M. – VAŠKOVÁ, D. (1992): Insolvency in the Transformation Period of the Czechoslovak Economy. *Eastern European Economics.* Fall.

ILLNER, M. (1992): Continuity and Discontinuity. Political Change in a Czech Village after 1989. *Czechoslovak Sociological Review.* Special Issue, August, 79–91.

JACQUEMIN, A. (ed.) (1984): *European Industry: Public Policy and Corporate Strategy (introduction by A. Jacquemin).* Clarendon Press, Oxford.

JANÁČEK, K. et al. (1993): The Czechoslovak Economy at the End of 1992 and Short-Term Outlook. *Prague Economic Papers* 2, No. 2.

JANÁČKOVÁ, S. (1992): Microeconomic Aspects of Transformation. *Prague Economic Papers* 1, No. 3.

KLACEK, J. et al. (1992): Československá ekonomika v roce 1992. Institut ekonomie České národní banky, Prague (Mimeo).

KOLANDA, M. (1992): *Československy průmysl a jeho národohospodářské okolí v první etapě reformy.* Prognosticky ústav CSAV, Praha.

KOLANDA, M. – KUBISTA, V. (1990): *Costs, Performance and Behavior of the Czechoslovak Manufacturing Enterprises on the World Markets in the 1980s.* The Institute of Forecasting, Prague.

KOSTELECKÝ, T. (1993): *Regionální diferenciace sociálních problémů v České republice.* Sociologicky ústav AV CR, Praha.

KRAUS, J. (1992): Czechoslovak Agriculture in an Open Economy. *Politická ekonomie* 39.

LANDESMANN, M. (1991): Industrial Restructuring and the Reorientation of Trade in Czechoslovakia. *European Economy,* No. 2 (Special Issue).

LANDESMANN, M. (1993): Industrial Policy and the Transition in East-Central Europe. *WIIW Forschungsberichte,* No. 196, April. Vienna,

MERTLÍK, P. (1993): The Deformations of the Price Relations and the Anti-Monopoly Function of the Government in the Process of Economic Reform. *Prague Economic Papers* 2, No. 2.

MUSIL, J. (1992): Czechoslovakia in the Middle of Transition. *Daedalus* No. 121, 175–195.

NOVOTNÝ, V. et. al. (1993): *Makroekonomická konjunkturní prognóza České republiky.* Ústav hospodářské politiky ČR červen 1993 Praha.

OFFE, C. (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research* 58, 866–892.

Přehled ukazatelů sociálního a ekonomického rozvoje ČR. 1993. Česky statistický úřad, Praha, 1993/3.

SLAY, B. (1993): Evolution of Industrial Policy in Poland since 1989. *RFE-RL Report* 2, No. 2, January 8.

SOJKA, M. (1992): Voucher Privatization: A Lesson to Learn? Charles University, Prague (Mimeo).

Statistická ročenka 1992.

SZTOMPKA, P. (1992): Dilemmas of the Great Transition. *Sisyphus* 8, 10–27.
TOURAINE, A. (1990): Zrod postkomunistických spoločností. *Sociológia* 23, 301–318.
The Role of EC Investment in Promoting R and D Capability and Technological Innovation in Eastern European Countries: Scientific Goals and Financial Instruments. IFO, Munich, July 1991.
WINIECKI, J. (1993): *East-Central European Regional Survey: Hungary, Poland and Czechoslovakia.* ASRC, Warsaw.

A TÉMAÖSSZEFOGLALÓ ÉS A HÁTTÉRTANULMÁNYOK JEGYZÉKE

Témaösszefoglaló tanulmányok

MACHONIN, P. (1993): Post-communist Transformation in the Social and Political Sphere in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

MÜLLER, K. (1993): Scenario for the Transformation of Science, Technology and Education in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

SOJKA, M. – KOUBA, K. – HUTAŘ, J. (1993): Economic Scenario. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

Háttértanulmányok

ANDRLE, A. (1993): Regional Potential of Economic and Social Transformation in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

BROKL, L. – MANSFELDOVÁ, Z. (1993a): Political Parties and their Programs. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

BROKL, L. – MANSFELDOVÁ, Z. (1993b): The Social Partnership, Trade Unions and the Social Consensus. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

BROKL, L. – MANSFELDOVÁ, Z. – KROUPA, A. (1993a): The Structure of State Institutions. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

BROKL, L. – MANSFELDOVÁ, Z. – KROUPA, A. (1993b): Political Elites. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

BURCIN, B. – KUČERA, M. – KUČERA, T. (1993): Forecast of the Development of the Czech Republic's Population until 2005. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

ČAPEK, A. (1993): The Economic Consequences of the Split of Czechoslovakia. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

ČERMÁK, V. (1993): Education in the 90s in the Czech Republic (High-grade schools and the transformation process). Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

ČERMÁKOVÁ, M. – ČERMÁK, V. – KUCHAŘ, P. (1993): Convergence and Divergence of Higher Education and the Needs of Labour Market in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

DITTERT, J. (1993): Scenario for the Development of Engineering and Electrical Industries in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

DRBOHLAV, D. (1993): The Past, the Present and the Probable Future of International Migration in Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary (With special respect to the Czech Republic and Slovakia). Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

HAMPL, S. (1993): Attitudes of Population in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

HANŠPACH, D. – KOSTELECKÝ, T. – VAJDOVÁ, Z. (1993): Local Government in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

HAVEL, J. (1993): Behavior of Subjects: Privatization in the Czech Republic 1990–1993. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

HRNČÍŘ, M. (1993): External Flows of the Czech Republic: the Past and the Prospects. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

JANÁČKOVÁ, S. (1993): Change in Behaviour of Microeconomic Agents in the Czech Economy. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

KALENSKÝ, P. – PAUKNEROVÁ, M. (1993): The Economic Legislation of the Czech Republic and the Requirements for Compatibility with the European Community Law. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
KLACEK, J. – HÁJEK, M. (1993): Present State and Basic Macroeconomic Trends in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
KOSTLÁN, A. (1993): Problems and Perspectives of the Development of Social Sciences and Humanitites in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
KUCHAŘ, P. (1993): Social Consequences of the Emerging Labour Market. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MACHONIN, P. (1993): General Approaches to the Problems of Post-Communist Social Transformation. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MATĚJŮ, P. (1993): Winners and Losers in the Transformation. Determinants of Economic Success and Selected Patterns of Intragenerational Mobility after 1989. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MERTLÍK, P. (1993): Political Economy of Czech Agriculture. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MLČOCH, L. (1993): The Dynamics of Changes in Behavior within the Czech Enterprises Sphere. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MRÁČEK, K. – VAŠÁKOVÁ, M. (1993): Problems and Prospects of Industrial Research and Development in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
MUSIL, J. (1993): Long-Term Development Trends in Prague from the Socioeconomic, Cultural and Geopolitical Viewpoints. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
NACHTIGAL, V. (1993): Characteristic Features of the Macroeconomic Development of the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
PÁTEK, Z. (1993): Metalworking Machines, Forming Machines and Tools. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
PELC, J. (1993): Czech Chemical Industry Development Scenario. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
PFEIFER, I. (1993): Problems and Perspectives of Updating of the Research System in Medicine. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
ROTH, O. (1993): Problems of Contemporary Higher Education Policy in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
SOJKA, M. (1993): Labour Market in the Czech Republic: Current State and Prospects. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
STANĚK, P. – VÁCLAVŮ, V. – VÁCLAVŮ, K. – EREMIÁŠ, V. (1993): Scenario of the Development of Agriculture in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
ŠVEJDA, P. (1993): Present State and Development Perspectives of Science and Technology Parks in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
TEPLÝ, J. – ŠULC, J. et al. (1993): Scenario for Development of the Electronic and Communications Industry in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
TUČEK, M. (1993a): Social and Class Structure of Society in the Czech Republic and its Predicted Development up to 2005. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
TUČEK, M. (1993b): Popular Attitudes towards the Transformation of Czech Society. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
URBAN, L. (1993): Czech Republic: Transformation and Structural Change. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
VEČERNÍK, J. (1993a): Changing Income Distribution and Prospects for the Future. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
VEČERNÍK, J. (1993b): Czech Social Policy Facing Transformation and New Social Problems. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
VILÍMOVSKÁ, J. – CERMÁK, V. (1993): Influence of International Processes on Higher Education in the Czech Republic. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
ZELENÝ, P. (1993): Structural Changes of the Czech Higher Education System Towards its Institutional Diversification. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.
ZICH, F. (1993): Euroregions Along the Czech/German and Czech/Austrian Borders. Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

A KÖZREMŰKÖDŐK LISTÁJA

ANDRLE, Alois, a Terplan igazgatója, Prága.
BROKL, Lubomir, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
BURCIN, Boris, Károly Egyetem, Természettudományi Kar, Demográfiai Tanszék, Prága.
ČAPEK, Aleš, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
ČERMÁK, Vladimír, Külkapcsolatok Intézete, Prága.
ČERMÁKOVÁ, Marie, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
DITTERT, Josef, nyugdíjas.
DRBOHLAV, Dušan, Károly Egyetem, Természettudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Regionális Fejlesztési Tanszék, Prága.
EREMIÁŠ, Václav, nyugdíjas.
HÁJEK, Mojmír, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
HAMPL, Stanislav, a Közvéleménykutató Intézet tudományos főmunkatársa, Prága.
HANŠPACH, Daniel, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének munkatársa, Prága.
HAVEL, Jiří, a Károly Egyetem Társadalomtudományi Kar Közgazdasági Intézete, Prága.
HRNČÍŘ, Miroslav, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
HUTAŘ, Jaroslav, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
ILLNER, Michal, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének igazgatója, Prága.
JANÁČKOVÁ, Stanislava, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
KALENSKÝ, Pavel, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének professzora, Prága.
KLACEK, Jan, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
KOSTELECKÝ, Tomáš, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa, Prága.
KOSTLÁN, Antonín, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Központi Levéltárának tudományos főmunkatársa, Prága.
KOUBA, Karel, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar Közgazdasági Intézetének professzora, Prága.
KROUPA, Aleš, Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa, Prága.
KUČERA, Milan, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
KUČERA, Tomáš, Károly Egyetem, Természettudományi Kar Demográfiai Tanszék, Prága.
KUCHAŘ, Pavel, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar Szociológiai Intézete, Prága.
MACHONIN, Pavel, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
MANSFELDOVÁ, Zdenka, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
MATĚJŮ, Petr, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
MERTLÍK, Pavel, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Közgazdasági Intézete, Prága.
MLČOCH, Lubomír, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Közgazdasági Intézete, Prága.
MRÁCEK, Karel, Beruházási Bank, Prága.
MUSIL, Jiří, a Közép-európai Egyetem Prágai Kollégiumának professzora és igazgatója.
MÜLLER, Karel, a Károly Egyetem Oktatási Karának tudományos főmunkatársa, Prága.

NACHTIGAL, Vladimír, a Cseh Nemzeti Bank Gazdaságkutató Intézete, Prága.
PAUKNEROVÁ, Monika, Károly Egyetem, Jogtudományi Kar, Prága.
PÁTEK, Zdeněk, nyugdíjas.
PELC, Jaroslav, nyugdíjas.
PFEIFER, Ivan, A Cseh Köztársaság Egészségügyi Minisztériuma, Prága.
ROTH, Otto, Felsőoktatási Kutatások Központja, Prága.
SOJKA, Milan, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar Közgazdasági Intézetének professzora, Prága.
STANĚK, Pavel, Antonín Švehla Alapítvány, Prága.
ŠULC, J., nyugdíjas.
ŠVEJDA, Pavel, Tudományos és Technológiai Parkok Egyesülete, Prága.
TEPLÝ, Josef, TelNet Consulting, Prága.
TUČEK, Milan, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
URBAN, Luděk, Károly Egyetem, Társadalomtudományi Kar Közgazdasági Intézete, Prága.
VÁCLAVŮ, Karel, nyugdíjas.
VÁCLAVŮ, Václav, nyugdíjas.
VAJDOVÁ, Zdenka, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
VAŠÁKOVÁ, Mária, nyugdíjas.
VEČERNÍK, Jiří, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Prága.
VILÍMOVSKÁ, Jana, nyugdíjas.
ZELENÝ, Pavel, Agency MAINE, Felsőoktatási Szövetség, Prága.
ZICH, František, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, Usti nad Labem.

SZLOVÁKIA
LÉPÉSEI AZ EU-TAGSÁG FELÉ

Összeállította: Lubomír Faľťán
Soňa Szomolányi, Karol Pekník, Eduard Šarmír
közreműködésével

BEVEZETŐ

Mennyi a valószínűsége annak, hogy az elvben lehetséges *forgatókönyvek közül optimista változat valósuljon meg*? E kérdésre választ keresve, értékelnünk kell a jelenlegi állapotot és mérlegelnünk kell, vajon Szlovákia politikai és gazdasági átalakulása működő piacgazdaságot eredményez-e, és a ma még törékeny parlamenti demokrácia konszolidációja közel viszi-e az országot az Európai Unió (EU) normáihoz és színvonalához.

Bár az eddigi társadalmi változások igazolják a folyamat visszafordíthatatlanságát, nem dőlt még el, mi lesz a további sorsuk. Mik az előfeltételei valamiféle tekintélyelvű modell kialakulásának és valós veszély-e ez Szlovákiában?

Ha a sikeres átmenet esélyei szerint akarjuk osztályozni az országokat, az objektív paramétereken kívül fontosak a szubjektívek is: miként látja az országot a külvilág, mi a róla alkotott kép. Ez a kép nemcsak a szakértői elemzések alapján alakul ki: gyakran közrejátszanak benne olyan nyilatkozatok is, amelyek, jóllehet a Szlovák Köztársaság politikai képviselőitől származnak, nem fedik tökéletesen a sokrétű és belsőleg differenciált szlovák társadalmat, sem a benne rejlő átalakulási lehetőségeket és szándékokat. A jelenlegi [1993. novemberi – a szerk.] szlovák kormányzó elit számos ellentmondásos megnyilvánulása – az új állam nemzetközi politikai orientációja; a kapitalizmus és szocializmus közötti „harmadik útnak", a szabad véleménynyilvánításnak, a nemzeti kisebbségek és a romák helyzetének a megítélése; a szomszédos országokkal való viszony; továbbá a tömegtájékoztatási eszközök elleni támadások és különösen a NATO-csatlakozással kapcsolatos kezdeti vonakodás – kérdésessé tette a nyugat számára Szlovákia politikai beállítottságát. Ez az oka, hogy Szlovákiát mind gyakrabban sorolják a *„kelet-európai" országok második kategóriájába* Romániával, Ukrajnával, Oroszországgal stb. együtt, amelyek átalakulási folyamatát nagyfokú bizonytalanság jellemzi.

A 90-es évek elején *Szlovákia újabb útelágazáshoz ért*: többféleképpen fejlődhet tovább. Ha hagyják, hogy bekerüljön Oroszország és Ukrajna érdekszférájába, az optimistább fejlődési lehetőségek hirtelen bezárulhatnak előtte. Olyan időkben, amikor a társadalom dinamizmusa felgyorsul – mint most, a posztkommunista országok átalakulása során is –, lényeges különbség, hogy valamely ország a fejlettebb és dinamikus közösség legutolsó, problémákkal terhelt, de mégis együtt haladó és aktív tagja-e, vagy egy eltérő kultúrterület gyengébben boldoguló országai között az első.

A volt Csehszlovákia *átalakulási trendjeinek* vizsgálata megmutatja, hogy a közös állam akkor oszlott fel, amikor két része a társadalmi és szerkezeti paramétereket tekintve (iparosodási szint, urbanizáció, demográfiai fejlődés, életszínvonal, GDP) minden korábbinál közelebb volt egymáshoz. Ugyanakkor a szlovák társadalom kulturális háttere, valamint gazdasági, politikai és kulturális alrendszerei elmaradottabbak voltak, mint a cseheké.

Ez az oka, hogy elemzésünket a *társadalmi-kulturális háttér* és a *gazdasági átalakulás társadalmi potenciáljának* vizsgálatai vezetik be. Ezek ismerete *döntő* a posztkommunista Szlovákiában zajló társadalmi-politikai folyamatosság és változás megértése szempontjából. Nem *elégedhetünk meg egy olyan elemzéssel, amely kizárólag a klasszikus modernizációs elmélet keretében mozog.* A volt kommunista országok átalakulásának időszakára nem alkalmazhatók maradéktalanul a stabil társadalmakra érvényes elméletek. Ilyen nagyfokú bizonytalansággal és instabilitással terhes időszakban óriási szerepe lehet a szubjektív és a véletlenszerű tényezőknek. Csehszlovákia felbomlásának döntő eleme nem annyira a két nemzeti közösség gazdaságai közötti eltérés volt, hanem az, hogy másképp vélekedtek a további fejlődésről, más elképzeléseket vallottak a gazdasági és politikai átalakulásról. A társadalomban érvényesülő normák, értékek, magatartásformák és az uralkodó erkölcsiség nagymértékben meghatározza, hogy mennyire tudják elfogadni a változást. Éppen ezért *rendszerváltás idején nagy súllyal esik latba a mozgósító elit magatartása.*

A rendszerváltozás elsősorban az emberi viselkedésformák megváltozását jelenti. Nem az intézményi lehetőségek a meghatározóak, hanem a társadalmi-kulturális struktúrában gyökerező szokások (lásd Bourdieu „habitus" fogalmát), amelyek maguk is a korábbi szabályozási rendszer következményei. Ez a társadalmi valóság legmélyebb szintje, ez szavatolja a folyamatosságot és ez működik a változással szemben.

A jól ismert empirikus általánosítás, miszerint „a korszerűség stabilitást szül, a korszerűsítés viszont instabilitással jár" kulcsfontosságú az átalakulóban lévő közép- és kelet-európai országok különbségeinek magyarázatakor. Ebből a szempontból nézve a szlovák társadalom korszerűségi szintje alacsonyabb, mint a cseh társadalomé. Szlovákia erőltetett korszerűsítése, amit eltorzított a szovjet típusú iparosítás, megszüntette a két ország közötti korábbi hatalmas strukturális különbségeket. Ebben a modernizációban háttérbe szorultak a továbbra is meglévő társadalmi-kulturális különbségek. A Szlovákiában lezajlott korszerűsítési folyamat fő jellegzetessége radikális és destruktív hatásában áll. A nyugattal ellentétben, ahol a modernizálás folyamata az individualizmus megszületéséhez és megerősödéséhez vezetett, Szlovákiában a „társadalmi tervezés" az embert olyan tárggyá alacsonyította, amelynek tulajdonosa az állam. Az embereket megfosztották a kezdeményezés, a kreativitás, az egyéni felelősség lehetőségeitől, és magatartásukban általánossá vált az így kialakult tehetetlenség és társadalmi infantilizmus. Ez a régi rendszer idejéből fennmaradt *habitus* azután erősen gátolja a gazdasági és politikai átalakulást. Ennek ellenére Szlovákia jó adottságokkal rendelkezik, mivel a *felnőtt lakosság 8%-a felsőfokú, 24%-a középiskolai végzettségű.* Ugyanakkor Szlovákia *társadalmi-kulturális paraméterei kevéssé tükrözik ezt a formálisan meglévő végzettségi szintet.* Ez természetes, hiszen a „tanult" csoporton belül az úgynevezett elsőgenerációs értelmiség dominál.

Külföldi szakértők elemzéseiben gyakran szerepel, hogy Szlovákia potenciális bizonytalansági forrás a régióban. A politikai környezet jellege és stabilitása ugyanakkor döntő tényező a külföldi befektetők szemében. Mivel a szlovák átalakulási folyamat jelentős mértékben függ a külföldi tőke beáramlásától, az ország számára *létfontosságú a politikai stabilitás.*

I. AZ ÁTALAKULÁS TÁRSADALMI-POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI SZLOVÁKIÁBAN

1. A változtatás szándéka, várakozások

A modernizáció megvalósíthatatlan kritikus gondolkozás, változtatási *szándék* és a fejlődésbe vetett hit nélkül. Szlovákiában 1989-ben hamar kiderült, hogy a lakosság változtatási szándéka meglehetősen gyenge.

1989 novembere előtt a társadalmi-politikai helyzetet a pangás jellemezte, így a november 17. utáni eseményeket a társadalom általában megkönnyebbüléssel fogadta, *pozitív változásokat remélt.* Csakhogy a legtöbb ember, aki úgy vélekedett, hogy „a dolgoknak meg kell változniuk", *nem is sejtette, hogyan megy ez végbe a valóságban,* és továbbra is *illúziók*ba ringatta magát. A régi rendszer lebontásával, és az új létrehozásával elfoglalt társadalom mindennapjai azonban hamarosan lerombolták az illúziókat, melyek szerint a dolgok majd „ott fönn, a politikában változnak, ez a mi életünket nem érinti". Nem mindenki vette tudomásul, hogy a politikai változást hamarosan követik a szlovák gazdaság jövőjét meghatározó döntések is. A radikális gazdasági reform elkerülhetetlen társadalmi következményeinek a hatására aztán tovább nőtt a politikai és gazdasági döntéseket övező bizalmatlanság.

A kutatók már 1990 tavaszán, a gazdasági reformok tényleges beindulása előtt megállapították, hogy Szlovákiában más a helyzet, mint Csehországban: az emberek több fenntartással fogadják a reformfolyamatot, félnek a következményeitől. Eredetileg a felnőtt lakosság közel háromnegyede *nem számított* gazdasági hanyatlásra,[1] fele *nem érezte szükségét* annak, hogy „megszorítsa a nadrágszíját", és – a cseh helyzettől eltérően – ez az álláspontjuk a későbbiekben sem változott. Nem úgy a valóságos és kényszerű szorítás! Ugyanakkor egy 1990 és 1993 között többször megismételt vizsgálat kimutatta, hogy a közvélemény egyre negatívabban ítélte meg saját gazdasági helyzetét, ami növekvő társadalmi frusztrációval párosult, és hozzájárul az új intézményeket és a reformtörekvéseket övező bizalmatlansághoz. Ez pedig, mivel folytonos elégedetlenséget szül, potenciálisan veszélyezteti az ország politikai stabilitását, az átalakulás esélyeit.

Egy 1992-ben készült szociológiai felmérés szerint, amely a radikális társadalmi átalakulás elveivel kapcsolatos attitűdöket és értékorientációkat térképezte fel, a következő főbb szocio-kulturális paraméterek hatnak a változásra:

Nagy elvárások az állammal szemben. Az erőteljesebb állami beavatkozás elfogadását jelzi, hogy jelentős (1992 tavaszán 41%-os) támogatást élvez a piaci és szociális elemeket egyaránt tartalmazó vegyes gazdaság eszméje, illetve a szociális piacgazdaság alternatívája. Egyidejű csehországi felmérésekben inkább a minimális állami beavatkozással működő szabad piacgazdaság modelljét részesítették előnyben.

Az egyenlőségelv hangsúlyozása. A javadalmazások megváltoztatása kapcsán erősen

[1] Československo (1990).

érvényesültek az egalitariánus vélemények, a tulajdonon alapuló különbségeket pedig gyanakvás kíséri.

Utópisztikus gazdasági szemlélet. A szlovák lakosság jelentős része osztja azt az elképzelést, hogy „ha mindenki lényegesen magasabb bért kapna, az segítene az embereken, és nem ártana a gazdaságnak". A makrogazdaság utópisztikus szemlélete hajlamossá tesz a populisztikus gazdasági ígéretek elfogadására, miközben a valóságnak megfelelőbb, de borúlátóbb megoldásokat általános gyanakvás fogadja.

A passzív életminták túlsúlya. A frusztrált lakosság reakcióiban erősen képviseltetik magukat a védekező és passzív életstratégiák.

Hagyományőrző (konzervatív) politikai értékek és normák. Az uralkodó értékek egy korábbi, elsősorban paraszti közösség máig is élő normarendszerén alapulnak, például hagyományőrzés, konzervativizmus (a változással kapcsolatos bizalmatlanság), helyi és rokoni kapcsolatokon alapuló szolidaritás, a helyi önellátás elemei, egyenlőség. A liberális magatartásformák hagyományosan gyengék.

A külvilág felé fordulás bizonytalan megítélése. A történelmi események és tapasztalatok hatására a XIX. század óta két szocio-kulturális és geopolitikai irányzat érvényesül a szlovák társadalomban: egy szlavofil (szlávbarát), és egy nyugatbarát. Ezek jelenleg átalakultak, és egyik oldalon a külső (nyugati) hatásokkal szembeni bizalmatlanság és elszigetelődési tendenciák, illetve a másikon az európaisággal kapcsolatos teljes nyitottság („elsősorban európai vagyok") különféle formáiban jelentkeznek. Egyébként így, vagy úgy, de az európai országok (a nyugat-európaiak is) hasonló dilemmával állnak szemben (lásd a Maastrichttal kapcsolatos magatartást). Egy 1993 tavaszán készült közvéleménykutatás szerint a következő külpolitikai nézetek érvényesültek a lakosság körében:

– „Jobb lenne, ha nem bíznánk senkiben; Szlovákiának mindenek előtt saját magára kell támaszkodnia" – 35%;
– Nyugati orientáció, EK- és NATO-tagság – 24%;
– A Visegrádi Négyek felé fordulás – 15%;
– Szlovákia semlegességének kivívása – 14%;
– Inkább a keleti szomszédok (Ukrajna, Oroszország) felé fordulás – 4%.

A történelmi identitástudat bizonytalanságai. A történelmi, nemzeti identitástudat bonyolult fejlődési folyamat eredménye:

– nemzeti öntudatra ébredés és harc a magyarosítás ellen a XIX. században, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia nem ismerte el a szlovák nép létezését;
– az 1919–1938-as időszak „csehszlovákosítása", amely a szlovákokat a cseh nemzet egy ágaként tartotta számon;
– a hitleri Németország által „támogatott" szlovák államiság (1939–1945);
– részvétel a demokratikus antifasiszta ellenállási mozgalomban a második világháború alatt;
– az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés (amit ma egyes körök egyszerűen a nemzetállamiság elleni „csehszlovák" vagy „bolsevista" puccsként emlegetnek);
– a szlovák nép elismerése 1945 és 1992 között, anélkül, hogy az államformán belül foglalkoznának aszimmetrikus helyzetével;
– az új államiság, ami a társadalom egy részét nemcsak azért hozta zavarba, mert antidemokratikusan jött létre (a lakosságnak nem állt módjában népszavazással kifejezni véleményét), hanem azért is, mert erős a kétely, vajon képes lesz-e az új állam önállóan, demokratikusan, a boldogulás reményével működni.

Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy egyes történelmi időszakok és ese-

mények ideológiailag motivált elferdítése vagy elhallgatása – különösen az 1948–1989-es időszakról van szó – miért gyakorolhatott olyan negatív hatást különösen a fiatalabb generációra és a nemzeti öntudat kialakulására. Itt kell keresnünk annak a magyarázatát is, hogy nincs egyetlen olyan 1918 utáni időszak sem, amelynek pozitív értékelése közmegegyezéssel, vagy legalább a lakosság felének egyetértésével találkozna.

A hagyományos (paraszti) társadalmi-kulturális kötődés. A Cseh Köztársasághoz képest meglévő különbségek jelentős részét az magyarázza, hogy a szlovák társadalom közelebb áll a hagyományos társadalom ideáltípusához. Ez megmutatkozik a mai társadalmi szerkezet bizonyos társadalmi-térbeli jellegzetességeiben, a „történelmi emlékezetben", a politikai kultúrában, a legutóbbi időkig a családtípusban és egyéb szocio-kulturális jegyekben is. A szlovák társadalom kultúrája jelentős mértékben magán viseli a falusi múlt nyomait, hiszen Szlovákia *korszerűsítése* (1) viszonylag újkeletű, (2) nagyon gyorsan zajlott, (3) tele van belső anakronizmussal, (4) inkább *külső nyomás*, mintsem szerves fejlődés eredménye.[2] A szlovák urbanizáció is megkésve zajlott le. A földhöz való ragaszkodás még a 80-as években is az életstílus egyik fontos jellegzetessége volt. A gyári vagy hivatali munka és a háztáji mezőgazdasági munka kombinálása gyakori megoldás. Szlovákiában elevenek a tágabb családon belüli baráti kapcsolatok, fontosak a társadalmi kapcsolatok a szomszédokkal, munkatársakkal, barátokkal és ismerősökkel.

A változtatási „hajlam" vagy „szándék" tehát meglehetősen eltérő viszonyok és értékek eredőjeként jött létre, közrejátszott benne a már említett széles körű frusztráció is. Szlovákiában keményebb társadalmi következményekkel jártak a reformok, mint Csehországban, ahol nagyobbak voltak a gazdasági erőtartalékok. Ezt tükrözte az 1992 júniusában tartott parlamenti választások eredménye is. A győztes politikai elit abból kovácsolt tőkét, hogy olyan módosításokat hirdetett meg a reformelvekben, amelyek megfeleltek a közvélemény kulturális és politikai beállítottságának. Hangsúlyozták a csehországi és a szlovákiai helyzet különbözőségét, és Szlovákiában ezt követően így merült fel a kérdés: melyik átalakulásváltozatot válasszuk.

Egyetlen politikai párt sem vonta kétségbe, hogy elkerülhetetlen az átállás a vegyes tulajdonú, vegyes típusú gazdaságra. Ugyanakkor az egyes pártok eltérően vélekednek arról, hogy mi legyen az állam szerepe. Elsősorban arról folyik vita, hogy milyen mértékű állami szerepvállalásra van szükség, illetve, hogy milyen mértékben kell decentralizálni az államhatalmat. A politikai változások hatására az 1992-es parlamenti változások óta lefékeződött az állam korlátozásának és a privatizációnak a folyamata.

Egyre gyakrabban hallani, hogy a gazdasági reformokat fokozatosan kell bevezetni. Emögött többnyire az állami ellenőrzés és a kiterjedt újraelosztás visszaállítása húzódik meg. Bár vannak olyanok is, akik valóban fokozatos reformokat szeretnének, s ennek hangsúlyozásával igyekeznek elfogadtatni az elkerülhetetlen korlátozó intézkedéseket.

Csapdahelyzet alakult ki. A gyökeres reformok halogatása bizonytalanságot tart fenn, meghosszabbodik a „két rendszer közötti átmeneti" állapot,[3] vagy a „már nem és még nem" egyidejű jelenléte.[4] A megújult reformlendület viszont a mai nehéz körülmények között a szlovák társadalmat a tűrőképesség határára sodorhatja. Kívánatos lenne nagyobb fokú társadalmi és politikai támogatást szerezni a reformintézkedésekhez. Ezt úgy lehetne elérni, *ha sikerülne lerombolni az illúziókat*, és megerősíteni a reformok keresztülviteléhez szükséges szándékot. Szükség lenne a különféle lakossági csoportok

[2]Musil (1993).
[3]Dahrendorf (1990).
[4]Luhmann (1991).

és politikai pártok *„reformkoalíciójára"*. Ez nem reménytelen, mert úgy tűnik, hogy az ellenzéki pártok és képviselőik egy tanulási folyamat eredményeképpen igyekeznek igazodni az új rendszerhez.

Nem az állam függetlensége az egyetlen újdonság Szlovákia mai helyzetében: némely illúziók eloszlottak, kevesebb a szociális demagógia, nő a magánszektor súlya, létrejött a tőkepiac, kialakultak (részben láthatatlanul) bizonyos piacorientált érdekcsoportok, a piacosítás különféle „új" jelenségei ma már nem okoznak meglepetést stb. Kérdés: *vajon ebben az új helyzetben továbbra is ellenezni fogja-e a* lakosság és a politikai csoportok jelentős része a mélyreható gazdasági reformokat, vagy enyhül az ezzel szembeni ellenállás? Ha feltételezzük, hogy a már mutatkozó kedvező jelek egy kikristályosodási folyamat előjelei, akkor remélhetjük, hogy ezek által létrejött a kibontakozás feltételeinek egy része.

2. A politikai spektrum átalakulása

2.1. A politikai színtér születése

Az egypártrendszerről a parlamenti rendszerre való áttérés a volt kommunista társadalmakban együtt jár a demokratikus politikai színtér kialakulásával.

Közép-európai szomszédaival ellentétben Szlovákiában 1989 novembere előtt *nem volt szervezett politikai ellenzék*. A helyzet megértéséhez hangsúlyozni kell, hogy az *indulás* kevésbé volt kedvező, mint Magyarországon vagy Lengyelországban, ahol a politikai pluralizmus csírái már 1989 előtt is fellelhetők voltak, és a kommunista hatalom is rugalmasabb és pragmatikusabb volt. Az *uralkodó elit ott már a művelt rétegekből került ki, nem sújtotta eredendő kisebbrendűségi komplexus*. Fontos tényező volt az is, hogy ezekben az országokban már sok fiatalnak volt alkalma jelentősebb időt eltölteni nyugati egyetemeken. Csehszlovákia és ezen belül Szlovákia viszont elmaradt e téren, csak 1989 novembere után jött létre ilyen lehetőség.

Az 1969 utáni „normalizálódási" időszakban az ellenzék kialakulását Szlovákiában számos olyan körülmény gátolta, amely egyben tartósította a „konzervativizmus és hagyományőrzés szellemét":

– Csehországgal ellentétben a Prágai Tavasz idején Szlovákiában nemcsak demokratizálódásra volt szükség, hanem arra is, hogy tisztázódjon az ország helye a közös köztársaságon belül, vagyis hogy államszövetség jöjjön létre.

– A hagyományos „családmodell" önvédelmi hajlama az állami hatóságokkal való közvetlen konfrontáció elkerüléséhez vezetett.

– Szlovákián belül a politikai és nem politikai elitek nemcsak hogy jól ismerték egymást, de a társadalom egészéhez hasonlóan őket is erősen befolyásolták a helyi és szomszédi kapcsolatok, a nepotizmus, és mindez bizonyos fokig tompította a szélsőséges megnyilvánulásokat.

– A bíráló ellenzék tagjai nem radikális politikai ellenzékként nyilvánultak meg, inkább csak *„deviancia-szigetekként"* voltak jelen: elsősorban szakmai egyet nem értésükkel fejezték ki és utasították el az alkalmazkodást.

– 1968 után Szlovákiában jobban megmaradt *a szocializmus megreformálhatóságának mítosza* és Dubček legendája, mint Csehországban.

– Szlovákiában érzékenyebben reagáltak a civilizáció fejlődésére, mint Csehországban, hiszen az ország elmaradottabb volt, és igyekezett minél gyorsabban felzárkózni. Ez az alapvető oka annak, hogy a gazdaság működésére is kiterjedő változtatás szükségességét a közvélemény kevéssé érzékelte.

A 70-es és a 80-as években a közép-európai országok közül Szlovákiában volt a leggyengébb a kommunista rendszerrel szembeni ellenállás. Az 1989 novembere utáni időszakban is megmaradt az egypártrendszer modellje, abban az értelemben, hogy a politikai erők *elrendeződése* továbbra is aszimmetrikus volt. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen (NyEE) domináns széleskörű polgári mozgalommá vált, ha nem is olyan mértékben, mint a Szolidaritás Lengyelországban vagy a Polgári Fórum Csehországban. A szavazók ugyanúgy tekintettek a NyEE-re, mint azelőtt évtizedeken át a Kommunista Pártra: ez volt a vezető erő, ez szimbolizálta és szavatolta azt a változást, amit sokak elképzelése szerint ölbe tett kézzel csak ki kellett várni. Csakhogy az eltérő politikai nézeteket valló csoportok fokozatosan leszakadtak erről a széles körű tömörülésről és saját pártot alakítottak. A Szlovák Kommunista Párt volt a másik olyan politikai csoport, amelyből a forradalom utáni időszak politikusai és pártjai kinőttek. Később, az első szabad választás alkalmával a NyEE vetélytársává váló Kereszténydemokrata Mozgalom (KDM) létrejötte változást hozott a politikai szerkezetben: az első szlovákiai választás már nem csupán a Kommunista Párt hatalma elleni népszavazás volt. Itt már tényleg megvolt a választás lehetősége. A KDM támogatottságának hirtelen növekedése a kezdet kezdetén megerősítette a szlovák nemzet erősen vallásos beállítottságáról vallott sztereotíp nézetet. Az 1990-es első, és még inkább az 1992-es szabad választások eredménye azonban olyan tényre világított rá, amelynek a katolikus (volt) másként gondolkodók egyáltalán nem örültek: *a szlovák társadalom jelentős mértékben világiasodott, megmaradt vallásosságát is eltorzította a kommunista rendszer.* A KDM nagyfokú választói támogatottságának átmeneti jellege és később a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom támogatásának hirtelen emelkedése a felszínes szemlélőben azt a benyomást keltheti, hogy a választók preferenciája következetlen módon elcsúszott „jobbról balra", holott a valóságban nem erről volt szó. A háttérben a szlovák társadalom legmélyebb rétegeiben gyökerező társadalmi-kulturális tényező áll: *a kollektivizmus és paternalizmus megőrzésében megnyilvánuló liberalizmusellenesség.*

A Cseh–Szlovák Szövetségi Köztársaság két éven át zajló felbontásának folyamata és végül *a független Szlovák Köztársaság létrejötte* meghatározó a szlovák politikai színtér kialakulásában.

Ha abból az optimista feltételezésből[5] indulunk ki, hogy a politikai színtér kikristályosodása a szabvány európai „szociáldemokrácia–kereszténydemokrácia–liberalizmus" struktúrát eredményezi majd, azt mondhatjuk, hogy a szlovák politikai színtér jelenleg meglehetősen távol áll az ilyen jellegű megoszlástól. Az első két irányzat ugyan körvonalazódni látszik és képviselőik tudatosan igyekeznek modernizálni pártjaikat, de nincs a parlamentben olyan párt, amely az európai liberalizmus elveit tűzné zászlajára. Az első (1990-es) és második (1992-es) parlamenti választások közötti időszakban, és különösen ezt követően, *jelentősen csökkent a politikai színtér megosztottsága.*

Azután, hogy 1992-ben a Szlovák Köztársaság létrejöttével megvalósult az önálló államiság, az érdeklődés a nemzeti kérdésekről egyre inkább a gazdaságiakra tevődött át, s ezáltal a politikai élet is pragmatikusabbá vált. Lassan eltűnt a politikai egységeknek a szövetségi állam berendezkedéséhez kapcsolódó polarizációja. A politikai pártok kény-

[5]Szomolányi (1992).

telenek voltak kifejteni a gazdasági reformmal kapcsolatos álláspontjukat is. Ez bizonyos pártok és mozgalmak – így elsősorban a kormányon lévő Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (DSZM) és a Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) – esetében politikai és ideológiai identitásuk felfrissítését is jelentette. A politikai színtér látszólagos stabilizálódása ellenére némelyik politikai párt „profilépítési" folyamata olyan átrendeződéseket vetít előre, amelyek során a „kirekesztettek" más párthoz állnak majd át.

2.2. A politikai pártok és mozgalmak arculata

A parlamenti politikai színteret 1993 májusában hat politikai csoport alkotja: a DSZM 66, a DBP: 28, a KDM 18, az SZNP 14, az E-MKDM 14 képviselővel, és 10 független képviselő (8 a kialakulóban levő Demokratikus Szövetség környékéről került ki, egy a KSZU színeiben indult, egy képviselő pedig nem tartozik egyetlen politikai párthoz sem). (A választási eredmények körzetek szerinti bontását lásd az 1. táblázatban, a pártok teljes nevét az alábbi szövegben. A parlamenti pártok főbb jellemzőit a 2. táblázat foglalja össze.)

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (DSZM) – Politikai önmeghatározása szerint: „széles spektrumú és centrista mozgalom". Belsőleg amorf, több irányzattal. A „vezetői elv" uralja, amit V. Mečiar karizmatikus személyisége testesít meg. Gazdaságpolitikai téren kacérkodnak egy „harmadik utas" megoldással. Ami a nemzetközi politikai struktúrákhoz való csatlakozást illeti: csöndes vágyakozás a tagságra a Szocialista Internacionáléban.

A Demokratikus Baloldal Pártja (DBP) – Posztkommunista párt, az úgynevezett „szociáldemokratizálódási folyamat" beindítója. A DBP balközépen elhelyezkedő politikai csoportként határozza meg magát. Nyíltan támogatja egy modern nyitott társadalom értékeit, határozottan kiáll a szociális biztonság elsőbbsége mellett.

Kereszténydemokrata Mozgalom (KDM) – Hagyományosan konzervatív irányzatú, a katolikus felekezet adja a hátterét. A KDM az egyetlen olyan párt a szlovák parlamentben, amelynek megfelelő nemzetközi pozíciója is van (tagja az Európai Demokratikus Uniónak). Határozottan jobboldali beállítottságú párt, amely az egyén és a magántulajdon elsőbbsége, a demokrácia és a jog betartása, a polgári társadalom és Szlovákia Európai Unió-beli tagsága mellett áll ki.

Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) – Az SZNP tevékenysége szempontjából döntőek a nemzeti elv prioritásából levezetett alkotmányos kérdések és a „Szlovákia és a szlovákok emancipációja" témakör. Csehszlovákia felbomlása és a független szlovák állam megalakulása után az SZNP identitásproblémája veszélyeztette a párt politikai túlélését. Az SZNP a politikai spektrum jobb oldalán igyekszik elhelyezkedni. Új gazdasági programja hangsúlyozza a magánszektor fejlesztésének, a privatizációnak, az árak felszabadításának és az üzleti tevékenység támogatásának fontosságát, de a jobboldali orientációjú pártok gazdasági programjánál nagyobb hangsúlyt fektet a szociális biztonságra.

Az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom Koalíciója (E-MKDM) – Konzervatív beállítottságú mozgalom, amely elsősorban a Szlovák Köztársaságban élő magyar etnikumot célozza meg. A mozgalom állandó megfigyelői státussal rendelkezik az Európai Demokratikus Unióban. Az E-MKDM saját hitvallása szerint „olyan mozgalom, amely a konzervatív és a liberális ideológiák közös értékein alapul". Nemzeti orientációjú csoport, nehéz a politikai palettán egyértelműen elhelyezni. (Eredetileg a

Szlovákiában lévő összes nemzetiségi csoport képviseletére hozták létre, de végül a magyar etnikai kisebbség képviselői és érdekei váltak benne uralkodóvá.) A magyar pártok egyértelműen a politikai spektrum jobb szélén helyezik el magukat.

A parlamenten kívüli politikai csoportok a következők:

Szlovákiai Szociáldemokrata Párt (SZSZDP) – Tagja a Szocialista Internacionálénak, ezért is vállalhatott részt a szélesebb szociáldemokrata irányzat kialakításában Szlovákiában, valamint a DBP szociáldemokrata párttá történő átalakításában.

Konzervatív Demokrata Párt (KDP) – A szlovák államiság új körülményei között a korábbi Kereszténydemokrata Unió liberál-konzervatív irányzatának folytatója, támogatja az Európai Demokratikus Unió elveit és egyértelműen kiáll a gyors gazdasági átalakulás mellett.

Demokrata Párt (DP) – Vezetősége szerint jobboldali beállítottságú, bár eredeti céljával kapcsolatban nem egészen világosak az álláspontok. Nem bizonyult képesnek arra, hogy éljen történelmi tőkéjével, amely az 1946-os választásokon aratott győzelméből ered, valamint abból, hogy ez az egyetlen olyan, a centrumtól jobbra elhelyezkedő demokrata párt, amely folytonossággal bír a kommunizmus előtti múltból.

Keresztényszocialista Unió (KSZU) – A KSZU 1992-ben jött létre, azt követően, hogy a KDM-ből kivált annak radikálisan nacionalista szárnya. A szervezet hangsúlyozza, milyen pozitív szerepet játszott a szlovák állam az 1939–1945-ös időszakban, és elutasító álláspontot képvisel az 1944-es antifasiszta nemzeti felkeléssel kapcsolatban. A KSZU nyíltan támogatja az erős állami beavatkozással működő „szociális piacgazdaság" eszméjét.

Magyar Polgári Párt (MPP) – Az MPP a magyar lakosság körében működő liberális politikai pártként határozza meg magát. A Liberális Internacionálé egyetlen szlovákiai tagja.

A Szlovák Köztársaság Üzletembereinek és Kereskedőinek Pártja (SZKÜKP) – A pártot 1993 márciusában hozták létre. A kormánypolitikával kapcsolatos elégedetlenség, a magántulajdont és az üzleti életet támogató törvények igénye vezetett e párt létrehozásához.

2.3. Politikai preferenciák

A független szlovák állam gazdasági nehézségei következtében a szavazók érdeklődése az alkotmányos kérdések megoldása helyett, amely a választások előtti időszakra volt jellemző, eltolódott a gazdasági kérdések felé. A mélyülő gazdasági problémák megoldásának időigénye, továbbá a különféle pártokon belüli és pártok közötti konfliktusok is hozzájárultak a politika iránti egyre erőteljesebb bizalmatlansághoz (nő a közvéleménynek az a része, amely egyik politikai pártot sem részesíti előnyben), továbbá a politikai és pártpreferenciák eltolódásához.

A preferenciák főbb jellemzői a következők:

– Továbbra is igen erős a *politikai élet személyekhez kötöttsége*, meglehetősen szoros a kapcsolat a politikai pártok, illetve vezetőik népszerűsége között. A kialakuló intézményekbe vetett bizalom gyengesége, valamint az átalakulási folyamatot kísérő bizonytalanság szintén növeli a megbízható, hiteles személyiségek iránti vágyat.

– Nem elég pragmatikus a politikai csoportok megítélése, a pártokkal kapcsolatos rokonszenvet még nem az határozza meg, hogy melyik hogyan közelít a gazdasági kérdések megoldásához.

– Az egyének, csakúgy mint egyes politikai csoportok keresik még politikai identitásukat. A politikai élet cseppfolyós állapotára utalnak az egyes pártok támogatottságá-

ban tapasztalható jelentős ingadozások is. Az 1992-es parlamenti választások után a *választásra jogosultak fele legalább egyszer váltott már pártot;* úgy tűnik, hogy a megfelelő politikai képviseletet a politikai spektrum baloldalán igyekeznek keresni.

A politikai pártok változó támogatottsága és a szavazói preferenciák gyakori módosulása egy korábbi, a társadalmi szerkezetet homogenizáló folyamatra vezethető vissza, amely megszakította a főbb politikai irányzatok természetes fejlődését. Csak a posztkommunista DBP és részben a KDM választói támogatottsága szilárdabb valamivel, hiszen a támogatás forrása itt mindkét esetben a közös hitvallásból fakad.

A *„hitvallások kölcsönös átválthatóságának"* jelensége megnyilvánul a fent említett preferenciaváltásokban is. Vagyis, a tömegmozgalmak – elsősorban a népiesek és a tekintélyelvűek – támogatói könnyen átmennek a sajátjukéval összeegyeztethető ideológiát valló egyik politikai csoportból a másikba, különösen rendszerváltás idején.[6] Ennek magyarázata a politikai retorikánál mélyebben keresendő. Például a KDM-támogatók egy részének átállását az DSZM-hez az 1990-es és 1992-es választások között a választók jelentős részének *paternalista és kollektivista irányultsága* magyarázza. Hasonlóan labilis a DSZM, a DBP és az SZNP jelenlegi támogatottsága is.

A politikai pártok (mozgalmak) és követőik beállítottságának és értékorientált irányultságának alapvető kritériumai a következők (hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy tiszta típusok nem léteznek):

– a *tekintélyelvűség–politikai liberalizmus* törésvonal mentén a DSZM áll a legközelebb a tekintélyelvűséghez, a DBP és az SZNP távolabb áll tőle; inkább az ellenkező politikai pólus felé hajlik a KDM, az E-MKDM és a parlamenti képviselettel nem rendelkező egyéb jobboldali pártok némelyike;

– az államigazgatási berendezkedés tengelyének ellentétes pólusait a *nemzeti*, illetve a *polgári beállítottság* képezi;

– *gazdasági paternalizmus*, illetve *gazdasági liberalizmus* által jellemezhető skála szerint a jobboldali orientációk szószólói körében találjuk azokat, akik az ország gazdasági életének fontos területein (árak, munkaerőpiac) jelentős állami beavatkozást sürgetnek (nem világos, hogy az ilyen állásfoglalás mennyiben tekinthető a nehéz gazdasági és társadalmi helyzetre adott pillanatnyi válasznak, és mennyiben állandó, értékalapú irányultságnak).

2.4. A politikai elit kialakulása

Egyetlen volt kommunista ország sem tudta megakadályozni, hogy a régi nómenklatúra káderei a privatizációs folyamat során volt politikai hatalmukat gazdasági tőkévé alakítsák. A gazdasági átalakulás tág teret nyújt a régi elitnek is. Ennek ellenére, az 1989-es politikai változásokat követően a közép- és kelet-európai országokban a politikai átalakulás szférájában a döntő posztokat olyan politikusok foglalták el, akik valamilyen módon a demokratikus ellenzékhez tartoztak, vagy legalábbis nem vettek részt a régi rendszer konzerválásában. Az átalakulás első fázisában – a kommunista rendszer összeomlása és alapvető intézményeinek lebontása idején – túlnyomórészt Szlovákiában is ez volt a helyzet. A térség egyéb országaival ellentétben azonban az *új politikai elit* kialakulása során itt az 1992. júniusi parlamenti választásokat, majd ezzel összefüggésben a

[6]E. Hofer (1992).

független szlovák állam 1993. januári megalakulását követően jelentős változások történtek.

A függetlenné vált szlovák állam *jelenlegi* (1993. június) *kormányzó elitjére* jellemző, hogy javarészt a volt kommunista nómenklatúra kádereiből áll. Pontosabban kulcspozíciót foglal el egy reformkommunistákat tömörítő koalíció (amelynek története 1968-ig nyúlik vissza, és amely a Prágai Tavasz elfojtása után mellőzötté vált), továbbá jelen vannak azok a kommunisták is, akik csak nemrégiben (1989-ben) csatlakoztak ezekhez a „korábbi potentátokhoz". Ezért kulcskérdés a szlovákiai politikai elit kialakulásának elemzésekor, vajon helytálló-e az „új" jelző használata a mostani kormányzó elit képviselőivel kapcsolatban.

A győztes DSZM hatalomra jutása *gyökeres változást hozott a kormányhatalom és az állami közigazgatás minden pontján.* A magánszektor léte és fokozatos bővülése, a különféle nem kormányfüggő és független intézmények, alapítványok létrehozása megteremti a független létezés feltételeit mindazok számára, akiknek politikai beállítottsága elfogadhatatlan a kormányzó hatalom számára. Ez ugyanakkor a politikai kultúra kialakulatlan jellegére is utal, hiszen a választásokat követő politikai helycseréknek nem lenne szabad „földrengést" okozniuk a köztisztviselők körében.

1989 novembere után az *elittoborzás módszere és forrása* az átalakulás fejleményeivel és az alkotmányos keretek fejlődésével összhangban változott meg. Ennek ellenére a november utáni fejlemények domináns modellje továbbra is a *régi* – politikai és gazdasági – *kommunista elit* egy részének az *újratermelődése* maradt. Az 1990-es választások legitimmé tették a reformkommunisták, és részben a november előtti, elsősorban technokrata, nem politikai nómenklatúra bevonulását a november utáni politikai elit körébe. *A kommunista elit ezen részének visszatérése azonban csupán marginális jelenség volt Szlovákiában.* Ugyanakkor az 1939–1945-ös fasisztabarát állam ideológiai örökségével azonosuló mozgalmak száműzött képviselői nem voltak képesek teret nyerni. Ez is bizonyítja, hogy *a szlovák lakosság nem támogatja a szélsőségeket.* Másrészt viszont az eddig lezajlott társadalmi fejlődés arra enged következtetni, hogy *az elitek körforgása nem tartozik az elitképződés domináns modelljei közé Szlovákiában.*

Milyen kritériumok érvényesültek a politikusok kiválasztásakor? Ha megvizsgáljuk azokat a tényezőket, amelyek a november utáni időszakban a szlovák politika legjelentősebb pozícióira történő kiválasztódásra hatottak, akkor a már korábban is érvényre jutott hatásokkal, módszerekkel találkozunk.

Elsősorban az számított, hogy ki az illető, kit ismer, milyenek a személyi kapcsolatai. Megmutatkozott tehát a *hagyományos, jellegzetesen minden társadalmi tevékenységet személyes kötelékekre építő társadalom* elemeinek befolyása. Ez jellemezte a NyEE mozgalmat, a reformkommunistákat tömörítő Megújulás Klubot, és a nem kommunista elit azon részének képviselőit, akik kapcsolatban álltak a katolikus másként gondolkodókkal és a nem hivatalos egyházzal.

Ezen kívül persze más kritériumok is érvényesültek. A képességek és a szakértelem mérlegelése elsősorban az előző feltétel kiegészítőjeként szerepelt. Olyanokról van itt szó, akik 1989 novembere előtt nem foglalkoztak politikával, de az államigazgatás vagy a gazdasági minisztériumok különféle területein tanúbizonyságát adták már vezetői és szervezői képességeiknek.

Fontos volt az is, hogy valaki milyen képességekkel rendelkezik a különféle pártfrakciók közötti *hatalmi harcban való felülkerekedés terén.* Elsősorban olyan politikusok jeleskedtek ebben, akik nagy politikai tapasztalatra tettek szert a kommunista rendszer

idején. Nagy képviseleti arányuk a jelenlegi kormányzó elit köreiben jól mutatja, hogy melyiküknek állt módjában elsajátítani a hatalomszerzés fortélyait.

Az első nem kommunista elit bukása elsősorban a politikai program hiányára vezethető vissza: az a koalíció, amely a Mečiar-szárny kiválását követően a NyEE és utódszervezete, a PDU (Polgári Demokratikus Unió), valamint a KDM és a DP (Demokrata Párt) között létrejött, mind ideológiailag, mind az érdekeket tekintve heterogén volt, nem képviselt világos politikai irányvonalat. Az egyik – egyáltalán nem csekély – probléma a társadalomban zajló szociális és nemzeti mozgolódással kapcsolatos magabiztos és egységes fellépés hiánya volt. A KDM elismerte az esetleges jövőbeli függetlenség fontosságát és számolt vele, a NyEE és a KDU ezzel szemben kifejezetten szövetségpárti volt. Az átmenetre vonatkozó terveknek – különösen a radikálisabb megnyilvánulásoknak – nem volt igazi társadalmi bázisuk. Ez egyébként nemcsak a társadalmi szerkezet sajátosságaira, hanem szociális és kulturális tényezőkre is visszavezethető. Továbbá nem találtak megfelelő választ a *„kihez szóljunk és hogyan?"* kérdésre. Erre a KDM-nek is rá kellett ébrednie, miután abban a hitben ringatta magát, hogy a nagyfokú vallásosság automatikusan támogatást biztosít majd egyes célkitűzéseinek (családtervezés, abortusz, kezdeti, túlságosan erős kapcsolatok a klérussal). A NyEE–KDU-nak is hasonló problémákkal kellett szembenéznie, amikor annak ellenére, hogy egyre inkább liberális pártként határozta meg magát, nem volt képes teret nyerni a kialakulóban lévő üzleti körökben. Végül képtelennek bizonyultak pragmatikus választ adni értékorientációkkal kapcsolatos kérdésekben. A NyEE–KDU különösen drágán fizetett, amikor a köreiben érvényesülő „intellektuális" látásmódot részesítette előnyben a programjában rögzített célok konkrét megvalósítása helyett. Úgy fogalmazhatunk, hogy az értelmiség betöltötte a társadalmi dinamizmus felfokozásában játszott „csekély" szerepét. Távozása arról a politikai színtérről, amelyet ellenfelei számára megnyitott, arra utal, hogy az erkölcs politikáját az érdekek politikája váltja fel.

A jelenlegi kormányzó elit legitimitása az 1992-es választásokon szerzett győzelmén és azon az érdemén alapul, amelyet a Cseh–Szlovákia „békés megosztásával" létrehozott független szlovák állam megteremtése révén szerzett. Habár a Szlovákia függetlenségét eredményező lépés legitimitása továbbra is kétséges (egy 1993 márciusában végzett vizsgálat szerint népszavazás esetén csak a válaszolók 29%-a járult volna hozzá a megosztáshoz, 50% pedig ellene lett volna), tény, hogy a szétválás sem Csehországban, sem Szlovákiában nem ütközött komolyabb ellenállásba. Szlovákiában is inkább arról volt szó, hogy az emberek meg voltak zavarodva, és nyíltan vagy kevésbé nyíltan aggódtak, főként a gazdasági következmények miatt. E következmények már érezhetők, és függetlenül attól, hogy „örököltnek" vagy „újonnan gyártottnak" tekintik azokat, egyre nagyobb elégedetlenséget szül a konkrét gazdasági és társadalmi kérdések megoldásának módja. Ezt tükrözi *a kormány és miniszterelnöke iránti bizalom rohamos csökkenése* is. Ez a bizalomvesztés azonban nem jelenti azt, hogy nőtt volna valamelyik ellenzéki politikus vagy párt támogatottsága.

Az 1992-es választásokat követő elitváltás a november utáni fejlemények töréséhez vezetett az átalakulási folyamatban. Ez nem zárja ki, hogy folytatódjon a rendszerváltoztatás, de az eredeti, radikális szövetségi gazdasági reformok elvetése és az alternatív koncepciók hiánya a tehetetlen „mozdulatlanság" korszakát mindenképpen meg fogja hosszabbítani. Cseh–Szlovákia felbomlása Szlovákia számára ilyen körülmények között *azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az ország alacsonyabb civilizációs szintre esik vissza,* mint amit a függetlenség előtt megszokott.

A Visegrádi Négyek közül *Szlovákia az egyetlen olyan ország, ahol a november utáni*

nem kommunista elit ellenzékbe szorult.[7] Ez az elit egy ideig a radikális átalakulás egyik gyorsítója volt, végül azonban elvesztette a kapcsolatot a társadalommal.

A forradalmi robbanás és gyors fejlődés időszaka után, amelynek során megkezdődött a kommunista hatalmi rendszer lebontása, Szlovákia visszatért a lassú ütemű fejlődéshez. Valószínűleg ez a természetes tempó, ez felel meg az ország társadalmi-kulturális potenciáljának, és ez tükröződik abban is, hogy milyen jellegű elitet választott.

A jelenlegi csak *rövid, átmeneti időszak* a fiatal független állam új elitje kialakulásának folyamatában. Szerepet kapnak ebben a folyamatban az *életkor, továbbá a generációs konfliktusok is*, hiszen a hatvanas éveikben járók jelentős számban képviseltetik magukat, különösen a reformkommunisták köréből. A jelenlegi, egyre bizonytalanabbá váló uralkodó elit legitimitásával kapcsolatos kétségek megteremtik a feltételeit annak, hogy fokozatos változás induljon meg az uralmon lévők soraiban, hogy bevonják az SZNP politikusait is, majd pedig, hogy a „konstruktív ellenzék" politikusai lépjenek a helyükbe (ahogy a DBP nevezi magát). Ez egyben generációváltást, jelentős fiatalodást is jelentene az uralmon lévő elit összetételében.

E tanulmányban „reálisan optimista" politikai-hatalmi forgatókönyv megvalósulásával számolunk, azzal, hogy Szlovákiában demokratikus, „Európa-konform" politikai-hatalmi rendszer alakul ki és szilárdul meg. Ennek a szcenáriónak néhány konkrétumára, továbbá egyéb, kevésbé optimista, vagy éppen pesszimista, de ugyancsak reális politikai-hatalmi forgatókönyvek vázlatára a problémakör súlyának megfelelően a jelentést lezáró fejezetben térünk vissza.

3. Társadalmi megbékélés és a társadalmi feszültségek levezetése

A gazdasági recesszióból, a csökkenő munkaerőpiaci keresletből, a növekvő megélhetési költségekből és ezzel összefüggésben a lakossági fogyasztás csökkenéséből, továbbá a növekvő munkanélküliségből adódóan számítani lehet a társadalmi feszültségek növekedésére. Mindeddig sikerült a társadalmi tiltakozást civilizált keretek között tartani. A gazdasági helyzet miatt közvetlenül kiváltott társadalmi feszültség kisebbnek mutatkozik Szlovákiában, mint a környező posztkommunista országok némelyikében. A gazdasági hanyatlás társadalmi következményei ezek szerint nem érték el a „a társadalmi tűrőképesség" határát.

3.1. Társadalombiztosítás, Háromoldalú Egyezmény

1992 előtt egyetlen politikai párt sem tekintette céljának a nyugdíjak, a betegbiztosítás, a társadalombiztosítás és a szociális juttatások rendszerében rejlő problémák feltárását. A társadalmi konszenzus és a szokásjog ezeket szinte érinthetetlenné tette, úgy tűnt, hogy a történelmi fejlődés során kialakult társadalombiztosítási rendszer korlátlan tehetetlenségi erővel rendelkezik.

Az új társadalombiztosítási rendszer a jelenlegi kormány szerint három, egymást kiegészítő elemből állna: *egy biztosítási rendszerből, a társadalmi támogatásokból és az*

[7] Az írás a lengyelországi parlamenti választások előtt készült – a szerk.

állami szociális juttatásokból. Hogy megkíséreljék összhangba hozni a társadalombiztosítási tervezetet az adózás változásaival, létrehozták az *Országos Biztosítási Társaságot,* amelyet azonban jelenlegi formájában élesen bírálnak és megbukott kísérletként emlegetnek.

A jelenleg érvényes *foglalkoztatási törvény* lehetővé teszi a munkakerülést, és ezáltal a munkanélküliségi és egyéb társadalombiztosítási segélyek jogtalan felvételét is. A javasolt módosított foglalkoztatási törvény újraszabályozza, hogy ki kerülhet fel a munkakeresők listájára: aki nem fogadja el a felajánlott munkát, azt töröljék a munkakeresők hivatalos listájáról. A módosított változat csökkenti a törvény kijátszásának lehetőségét is. Elfogadását követően a hivatalosan regisztrált munkakeresők száma a becslések szerint 100 000 főt meghaladóan csökkenhet (1993. március 31-re a hivatalosan regisztrált munkanélküliek száma elérte a 306 000-ret). A százezres becslés reális: sok munkakereső nem felel meg a törvény által támasztott feltételeknek és követelményeknek. A segélyekre jogosultak száma is csökkenni fog 35–40 000-rel.

A kormány szociálpolitikájának elfogadása és a kialakuló társadalmi feszültségek megoldása az úgynevezett *„egyeztető" érdekképviseleti intézmény,* a Szlovák Köztársaság Gazdasági és Társadalmi Egyeztető Testülete – közismert nevén a Háromoldalú Egyezmény – működésén is múlik. Ez a kormányból, munkáltatókból és munkavállalókból álló „háromszög" még nem működik hatékonyan: a résztvevők partneri kapcsolata még nem elég kiegyensúlyozott, nem mindig világos, hogy ki milyen álláspontot véd. Ennek okai a következők:

– a kormány továbbra is jelentős befolyást gyakorol a gazdasági élet alakulására;

– a munkáltatók körében erős pozíciót képviselnek a kormányérdekek, hiszen még mindig nagy az állami vagy „kvázi" állami tulajdonban lévő vállalatok súlya (például az olyan részvénytársaságoké, amelyekben többségi részesedése van az államnak);

– a munkavállalók többségének képviseletéért felelős szakszervezetek szerepe és helyzete is megváltozik, mert egyre nő (különösen a magánszektorban) a szervezetlen munkavállalók száma, akik tehát nem tartoznak a háromoldalú védőernyő alá.

3.2. A szakszervezetek

A jelenlegi szlovákiai szakszervezetek szervezeti felépítése a volt Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom módosításával jött létre. 1993-ban a Szakszervezetek Szövetsége 46 szakszervezetet tömörített, a papírforma szerint 1,8 millió tagot számlált, ami a munkavállalók nagy többségét jelentette. Reprezentatív szociológiai vizsgálatok ugyanakkor azt mutatják, hogy az aktív népesség több mint 40%-a nem érdeklődik a szakszervezetek iránt, és saját állítása szerint nem tagja egyetlen szakszervezetnek sem.

A szövetségi szakszervezeti politika céljainak megvalósítása komoly akadályokba ütközik. Konfliktust okoz a szakszervezetek eltérő mérete, és az, hogy a Szövetségben a szakszervezetek szavazategyenlőségének elve érvényesül. Az 1993. júniusi konferencián nehezen sikerült megőrizni a Szövetség egységét. Fogy a tagság, fogynak az anyagi erőforrások és csökken a szakszervezetek munkásokra gyakorolt befolyása. Hiányoznak a vezetőségből a kiemelkedő személyiségek. Szlovákiában nincs a szakszervezeteknek önálló intellektuális központja, talán azért sem, mert nincs kiforrott elképzelésük saját szerepükről és a teendőkről.

A szakszervezeti tagság jelenleg a legtöbb ember szemében a múltbéli gyakorlat folytatása, amit bizonyos anyagi előnyök is motiválnak. Tekintettel a korlátozott anyagiakra, a szakszervezetek tevékenységének újraelosztó jellege alaposan megkopott.

A szakszervezetek most igyekeznek új, közvetítői szerepet találni maguknak. Úgy vélik, megmaradhatnának nagy, véleménynyilvánító, képviseleti és tárgyaló szervezeteknek. A Háromoldalú Egyezmény mint keret megadja erre a módot, mivel olyan társadalmi ügyekkel és munkakörülményekkel foglalkozó rendszer, amely része a jogrendnek. Mint a Háromoldalú Egyezményben közreműködő felek, a szakszervezetek a kormányintézkedések ellenzékeként és bírálóiként lépnek fel.

A Szakszervezeti Szövetség igyekszik kívül maradni a pártpolitikán, és 1993 közepéig nem is volt olyan csoport, amelyről azt mondhatnánk, hogy populista jelszavakkal az ellenőrzése alá próbálta vonni a szakszervezeteket, vagy azok egyes részeit. A gazdasági helyzet további romlása és a társadalmi feszültség ezzel összefüggő növekedése azonban elvezethet a szakszervezetek ideologizálásához, olyan törekvésekhez, hogy egy adott párthoz csatlakozzanak, ahhoz, hogy szakadás jöjjön létre a Szövetségen belül. Ezek destabilizáló hatású fejlemények lennének.

4. Az egyház szerepe

Szlovákiában viszonylag sokan tagjai az egyháznak, valamely felekezetnek. A lakosság több mint fele katolikus (lásd a 3. táblázatot). Az elmúlt évtizedek során a szlovák társadalmat különféle erőszakos módszerekkel szekularizálták.

Az 1990-es első szabad választásokon jelen volt és megmaradt az egyház túlzott befolyásától való félelem. Befolyását az egyház a KDM-en keresztül igyekezett érvényesíteni. Az 1992-es választások előtt végzett felmérések azt mutatták, hogy az emberek továbbra is *tartottak az erős egyházi hatalomtól.* Ez akkoriban a szlovákiai közhangulat egyik meghatározó eleme volt. A felnőtt lakosság 64%-a tartott attól, hogy az egyház jelentősen beavatkozik a politikába, és a válaszadók 52%-a érzett bizalmatlanságot az egyház iránt. 1993 tavaszára az előbbiek aránya 42, az utóbbiaké 41%-ra esett vissza. Ebben a KDM uralkodó pozíciójának elvesztése is tükröződik. Az eredeti félelmek részben e pozícióhoz kötődtek.[8]

Az 1991-es népszámlálás eredményei szerint Szlovákiában a római katolikus felekezet a legnagyobb, a második helyen a Szlovák Evangélikusok és az Augsburg Felekezet (lutheránusok) osztoznak. A görög katolikus vallás elsősorban Kelet-Szlovákia területein összpontosul, egyes helyeken konfliktusai vannak az Ortodox Egyházzal. Ennek történelmi okai vannak.

1989 óta a Katolikus Egyház feltűnő erőfeszítéseket tett társadalmi befolyása megújítására. Ismét feléledt a különféle politikai pártok érdeklődése az egyházak iránt. Az egyház és az állam szétválasztása során konfliktusforrássá vált annak az eldöntése, hogy mekkora tulajdont kapjanak vissza az egyházak.

A jelenlegi kormány két békéltető lépést tett az egyház irányába: erkölcsi nevelés helyett felvették a hitoktatást az általános iskolai kötelező tanrendbe, és beterjesztettek egy törvényjavaslatot, amelynek értelmében az egyház visszakapná azt a vagyont, amely az 1939–1945-ös Szlovák Köztársaság idején a birtokában volt. Az egyházi tulajdon visszaadása kapcsán kirobbant ellentétek részben azon alapulnak, hogy tisztázatlanok azok a funkciók, amelyeket az egyháznak kellene átvállalni a szociális és egészségügyi ellátás terén. Ennek eldöntéséhez azonban az állami szerveknek is tisztázniuk kellene

[8] Aktuálne problémy Slovenska (1993).

saját elképzeléseiket. A kötelező hitoktatás ellentmond annak az elvnek, hogy az egyházat el kell választani az államtól.

Szlovákiában más az egyház helyzete, mint Lengyelországban, vagy akár Csehországban. A Római Katolikus Egyház elsősorban a hagyományos népi érzületekhez kapcsolódik. Egyelőre semmi jele a katolicizmus modern, etikai motivációjú formájának, amely cselekvésben és a társadalmi fejlődés előmozdításában fejeződik ki. A katolikus értékek terjesztésében a rituálé és a hit játssza az uralkodó szerepet. Ez a felsőbb klérus bírálatát is kiváltotta. Az 1939–1945-ös Szlovák Köztársaság eltérő értékelése feszültséget teremtett a katolikus és a lutheránus egyház között. A Szlovák Állam akkori múltja az egyik olyan tényező, amelynek értékelése fenntartja az állampolgárok és a szlovákiai egyházak jelenlegi kritikus viszonyát annak ellenére, hogy oly sokan vallják magukat vallásosnak. A kritikai álláspontot képviselők hangsúlyozzák, hogy J. Tiso és a korszak politikai képviselői egyformán felelősek voltak a zsidók deportálásáért és meggyilkolásáért.[9]

Összefoglalva: kulturális és társadalmi kontextusban az egyházak elsősorban hosszú távú irányválasztások katalizátoraként működnek, de nem ők felelősek ezek kialakulásáért. Egészen nyilvánvaló, hogy a Katolikus Egyház növelni igyekszik befolyását, de a vallási felekezetek pluralitása egyik egyház számára sem teszi lehetővé, hogy kizárólagos uralomra tegyen szert a lelki élet területén.

Az egyházi tulajdon visszaadását, az állam és az egyház szétválasztását többlépcsős folyamatnak kell tekinteni; ennek lebonyolítása évekig is eltart, még akkor is, ha már kialakult a konszenzus: mi a legjobb a társadalom számára.

5. A jogrend változása

Az új rendszer kialakításának törvényes alapját részben az 1990-es első, illetve az 1992-es második demokratikus választás teremtette meg. Ugyanakkor a teljes körű legitimitást egy új, minden társadalmi szféra „játékszabályait" meghatározó törvényes keretnek kell szavatolnia. 1989 óta számos új törvény született. A törvényalkotás és -jóváhagyás sebessége azonban nem mindig vált a minőség javára, ezért némelyik új törvény hamarosan módosításra szorult. Az alkotmányos és közigazgatási rendszer megváltozása, vagyis a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság átalakulása független Cseh, illetve Szlovák Köztársasággá (1993. január 1.) új tényező volt: felül kellett vizsgálni minden, a közös állam által hozott törvényt, és a megváltozott alkotmányos és közigazgatási rendnek megfelelően újakat kellett beiktatni helyettük.

5.1. A Szlovák Köztársaság jogrendjének fejlődése

Csehszlovákia két eltérő történelmi fejlődéssel és eltérő jogrenddel rendelkező területi egységet egyesített egy államszervezetbe. A csehországi jogrenddel ellentétben, amelynek alapja az Ausztriában megszokott törvényes rend volt, Szlovákiában a magyar jogrend érvényesült. Ez a dualizmus lényegében egészen 1950-ig fennmaradt.[10]

[9] Aktuálne problémy Slovenska (1993).
[10] Zavacká (1993).

A független Szlovák Köztársaság 1993. január 1-je óta létezik. Az *1992. júniusi választások törést okoztak* Csehszlovákia politikai és gazdasági irányvonalában. Szlovákia számára ezek a választások mérföldkőnek bizonyultak. A Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság legerősebb politikai pártjainak a volt Csehszlovákia megosztására vonatkozó megállapodása után rögtön külön úton haladt tovább a Cseh, illetve a Szlovák Köztársaság politikai és gazdasági élete. Az átalakulás folyamatosságát figyelembe véve a szlovák törvényeket nemcsak a független Szlovák Köztársaság létrejöttétől, vagy 1992. október 1-től, a Szlovák Köztársaság alkotmányának életbe lépésétől kezdve kell vizsgálni, hanem attól kezdve, amikor az új parlament munkához látott.

Az új állam eddigi egy éve túlságosan rövid időszak az egyértelmű értékeléshez. Az elemzés ezért sem terjedhet ki az egész jogrendre, hanem elsősorban csak arra, ami a Szlovák Köztársaság jogrendjének alakulása szempontjából a leglényegesebb, ami jellemző és meghatározó.

1992. augusztus 22-től kezdve – ekkor jelent meg az új törvényhozó és végrehajtó hatalom első törvényes előírása a Törvénytárban – 1993. április 8-ig, a Szlovák Köztársaság a következő törvénykezési tételeket fogadta el:

Alkotmány és alkotmányos törvények	1
Törvények és törvény erejű rendeletek	45
Kormányrendeletek	18
Minisztériumok és egyéb kormányhivatalok rendelkezései és intézkedései	38
Minisztériumok és egyéb kormányhivatalok rendeletei (a Törvénytárban rögzítve)	14

Az elfogadott törvényes előírások legnagyobb része a közigazgatási jogra (49), a pénzügyjogra (22) és a munkajogra (19) vonatkozik.

5.2. A Szlovák Köztársaság alkotmányának megalkotása, jellege és vitatott pontjai

A Szlovák Köztársaság *alkotmányát* a Szlovák Nemzeti Tanács 1992. szeptember 1-jén fogadta el, az 1992. október 1-jén lépett életbe. A 153. cikkely 1. szakasza értelmében a Szlovák Köztársaság alkotmánya a Szlovák Köztársaság területén *korábban érvényben lévő jogrend folytonosságának elvén alapul,* amennyiben az nem mond ellent magának az alkotmánynak.

Elfogadása időpontjában a Szlovák Köztársaság alkotmánya már egy független és nem szövetségi rendszerbe ágyazott állam alkotmánya volt. *Érvényessége kihirdetésével de facto deklarálták a Szlovák Köztársaság függetlenségét.* Jellemző Csehszlovákia felbomlásának egész folyamatára, hogy *az alkotmány deklarálásának módja ellentétben állt az értelmével: Csehszlovákia Törvénytárában hozták nyilvánosságra.*

Az alkotmány érvénybe lépésével *egy sor tisztázatlan jogi helyzet* állt elő 1992. december 31-ig: *a szövetségi intézmények még működtek, de a Szlovák Köztársaság alkotmánya már létrehozta azt a normatív bázist, amelynek alapján ezeket a Szlovák Köztársaságban már nem fogadták el, illetve döntéseiket nem vették figyelembe.* Vagyis *kettős jogrend volt érvényben,* ami bizonytalan helyzetet hozott létre a gyakorlatban.

Az alkotmány jelentős beavatkozást enged az államnak a polgári társadalmi szférába

– ez mutatkozik meg az állami tulajdon körének bizonytalan meghatározásában is. Számos alkotmányjogi cikk bírálja az alkotmányban megnyilvánuló *állampaternalisztikus mentalitást.* Egész sor rendszabály árulkodik a koncepció *elavultságáról* és az 1989 előtti alkotmányos modellek befolyásáról.

5.3. A politikai hatalom szerveződésének alkotmányos alapja

Az alkotmány számos olyan jogszabályt tartalmaz, amely *tekintélyelvű tendenciát visz a politikai hatalom szerveződésébe.* „Figyelemreméltó" vonás, hogy a kormánynak joga van visszaadni a törvényeket a parlamentnek újratárgyalásra.

Az alkotmány ezen kívül olyan viszonyrendszert teremt a legmagasabb szintű állami szervek között, amely egy sor ellentmondáshoz vezet.

Parlamentáris rendszerben elfogadhatatlan az a modell, amelyben az elnök (államfő) politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek. Ilyen konstrukcióval egyetlen alkotmányos demokráciában sem találkozunk. Az alkotmány nem határozza meg pontosan az elnök, a parlament és a kormány egymáshoz való viszonyát. Az általános az, hogy a törvények elfogadásakor ebben az elnök a végrehajtó hatalom szerveként vesz részt, a törvényeket ellenjegyeztetni kell az illetékes miniszterrel vagy a miniszterelnökkel (aki szintén a parlamentnek felel a törvényekért). A Szlovák Köztársaság alkotmánya ezzel szemben nem ismeri el az elnöki dekrétumok ellenjegyeztetésének eljárását. Így *az elnök kinevezése és politikai felelőssége tekintetében egyaránt a parlamenthez van kötve.* A klasszikus parlamentáris rendszerrel szemben olyan mechanizmust alakítottak ki, amelyben *az elnök (államfő) közvetlen felelősséggel tartozik a parlamentnek.* Ez úgy is értelmezhető, hogy a legerősebb parlamenti pártnak és irányító szerveinek módjában áll ellenőrizni minden fontos alkotmányos szervet.

Az alkotmány háromötödös többséget ír elő az elnök megválasztásához, de nem foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy nem jön létre ez a többség a parlamentben, és ezért nem lehet betölteni az elnöki funkciót. Nem szabályozott, hogy mennyi időnek kell eltelnie a parlamenti választások után, és milyen egyéb, kapcsolódó feltételei vannak annak, hogy az elnök feloszlathassa a parlamentet. Az alkotmány sajátosan oldja meg *a közvetlen és a közvetett (képviseleti) demokrácia viszonyát.* Nyilvánvalóan *a képviseleti demokráciát részesíti előnyben.*

Az alkotmány jelenlegi szövege nem egyértelmű *az alapvető szabadságjogok tekintetében.* A gyakorlatban megoldhatatlan helyzetekhez vezethet például az a jogszabály, amely *az állampolgárok munkához való jogáról szól.* Ez a szabály ellentmondásba kerülhet a 35. cikkely 1. szakaszával, amely többek között *a vállalkozáshoz való jogról szól. A Szlovák Köztársaság alkotmánya nem foglalkozik az integráció problémáival.* Jó példa erre a más államokkal létrehozandó államunió lehetőségéről szóló cikkely. A modern alkotmányok hagynak az államnak mozgásteret arra, hogy betagozódhasson a különféle államközi csoportokba (pl. az EK-ba), amivel együtt jár bizonyos felelősségek átruházása is. Vitatható a jegybank (a központi bank) kinyilatkoztatott függetlensége is. A *Banktestület valójában teljes mértékben függ a kormánytól,* mind összetétele, mind pedig a testületből történő esetleges elbocsátások tekintetében.

5.4. Politikai és gazdasági jogalkotás

Az új törvények megalkotása, a törvényjavaslatok benyújtása és megtárgyalása, illetve módosítása sehol nem egyszerű folyamat, hiszen óhatatlanul megnyilvánulnak benne a politikai érdekellentétek. Általában dilemma az is, hogy milyen legyen az állam státusa és helyzete az ország gazdasági rendszerében.

Az 1992. júniusi választásokat, majd később a független Szlovák Köztársaság megalakulását (1993. január 1-jét) követő törvényhozási folyamat neuralgikus pontjai a következők voltak:

– Az 1992. júniusi választások után a felsőbb kormánykörökben természetesnek minősülő elmozdítások mértékét messze meghaladó személycserék, amelyek az állami intézmények politikai ellenőrzésére tett kísérletként értékelhetők.

– A tömegtájékoztatási eszközök állami ellenőrzésére és ezáltal a médiák monopóliumának megszerzésére tett erőfeszítések.

– Az egyetemek és főiskolák tudományos autonómiájának korlátozására tett kísérletek.

– A gazdasági reformok lelassítására és a gazdaság állami irányításának visszaállítására, különös tekintettel a privatizáció fékezésére tett lépések.

– A javasolt táppénz- és betegbiztosítási törvény irracionális koncepciója.

A két utolsó pontban említettek különösképpen károsak a gazdaság működése szempontjából. A privatizációs törvények a gyors privatizációt szolgálták volna. Rendelkezéseik korlátozzák a vállalatok önrendelkezési jogát az értékcsökkenés megakadályozása érdekében, de úgy, hogy ez a korlátozás csak nagyon rövid ideig érintse az üzleti életet. A privatizáció leállítása esetén viszont ezek az intézkedések megbénítják a gazdasági életet. Az új orvosi és egészségügyi biztosítási rendszer nagy terhet ró a gazdasági szervezetekre. Az új rendszer, párosulva a kormány politikájával, az *egészségügyi szolgáltatások összeomlását eredményezte* (ez megmutatkozik többek között a gyógyszerek vagy a kórházi ellátáshoz szükséges anyagok hiányában). Nem teremtett versenyhelyzetet, nem alkalmazott privatizációt, sőt az orvosi és egészségügyi biztosítási rendszer teljes körű centralizálásának elvére épült. Üzleti körök nyomására a kormány kénytelen volt módosító indítványt benyújtani e törvénnyel kapcsolatban, ez azonban csak a legsúlyosabb hiányosságokat küszöböli ki.

1993. március–április folyamán az általánosan kötelező *gazdasági* intézkedések száma növekedni kezdett, de a piacgazdaságra, és főként a gazdaság átalakítására és privatizálására gyakorolt hatásuk ellentmondásos. Jó példa erre *az ún. Csődtörvény módosítása.* A jelenlegi kormányzó elitnek nem volt elég bátorsága jóváhagyni a törvény eredeti szövegét, ami a vállalatok túlnyomó többségének bukását eredményezte volna. A módosítással csak meghosszabbították a fizetésképtelen vállalatok agóniáját, és ezzel is visszafogták a privatizációs folyamatot és elhalasztották az általános gazdasági megújulás időpontját.

5.5. Következtetések

A független Szlovák Köztársaság jogrendjének alakulását a következők jellemzik:

– *Intenzív szabályalkotás*, elsősorban az új állam még befejezetlen intézményi alapjának létrehozására.

– Olyan *alkotmány elfogadása*, amelynek számos rendelkezése *ellentmond* a parlamenti demokráciák szokásos gyakorlatának.

– A gazdasági átalakulás (elsősorban a *privatizáció*) folyamatának *fékezése*, világos programok teljes hiánya.

– Az egyre növekvő, elsősorban gazdasági jellegű feladatokkal megbirkózni képtelen *bíróságok hatékonyságának csökkentése*.

A parlamenti demokrácia továbbépítése érdekében meg kell követelni a parlamentarizmus szabályainak következetesebb alkalmazását, elutasítani azokat a törekvéseket, amelyek a kormányt a parlament fölé helyezik. Ebben fontos szerepet fog betölteni az Alkotmánybíróság – az eddigi rövid idő alatt tevékenysége még alig érvényesült.

A *sajtó jogi státusa* a demokratikus rendszer egyik fontos jogi garanciája. Tisztázandó, hogy mi a sajtó jogi helyzete a személyiségi jogok érvényesítése érdekében indított eljárások esetén.

A bíróságok romló hatékonysága *jogbizonytalanságot és zűrzavart vált ki,* ami a *párhuzamos hatalom* egyre nyíltabb működéséhez vezet olyan „játékszabályok" alapján, amellyel szemben az állam tehetetlennek bizonyul.

Az új állam intézményeinek létrehozása során mindenekelőtt a bíróságok és az államigazgatás összeomlása nyomán kialakult helyzetet kell megoldani, mert ez a demokratikus jogállam működésének elengedhetetlen feltétele.

II. AZ ÁTALAKULÁS TÉRSÉGI ÖSSZEFÜGGÉSEI

1. Alapvető térségi jellemzők

Területét és lakosságát tekintve Szlovákia a kisebb európai országok közé tartozik. 1993. január 1-jén 5 307 886 fő élt 49 036 km^2-es területén. A népsűrűség 108,2 fő/km^2 volt (ugyanez az adat Ausztriában 91, Magyarországon 111, Ukrajnában 86, Lengyelországban 122, a Cseh Köztársaságban pedig 130).

A 20. század második felében, egészen 1980-ig igen magas volt a szlovák népszaporulat, az utolsó évtizedben azonban visszaesett. Ennek ellenére Szlovákia ma is *jó demográfiai adottságokkal rendelkezik.*

Az *urbanizáció mértéke 56,1%.* Többségben vannak a *2000-nél kisebb lélekszámú* települések (87,3%), ahol 1,6 millió ember (30,7%) él. *Olyan társadalomról van tehát szó, ahol a lakosság közepes mértékben koncentrálódik a városokba, és mérsékelt a lakóhelyi urbanizáció.* Ebben a társadalomban az emberek ritkán váltogatják a lakóhelyüket. Nagyfokú a napi ingázás a munkahelyekre, sok esetben nagy távolságra. 1991-ben (a népszámlálás szerint) az aktív lakosság 36,9%-a járt el dolgozni lakóhelyéről.

Szlovákiára jellemző *a kései iparosítás és urbanizáció*, amely extenzív jellegű volt, és a lakosságot egyes városok tervszerűen kialakított negyedeibe összpontosította. A folyamatot mesterségesen gyorsították, ami kedvezőtlenül hatott a városokra és a falvakra egyaránt. A falvak elnéptelenedtek, a városok viszont túlnépesedtek, amivel a városi infrastruktúra kiépítése nem tartott lépést. Miközben Európában éppen kezdetét vette a lakóhelyek decentralizálódása, a totalitárius állam a településpolitikában erős központosítást és széles körű *állami gyámkodást* honosított meg. A kettéosztott Európán belül a szlovák társadalom minden tekintetben – így területileg is – zárt volt: *Szlovákia elveszítette kapcsolatát a nyugat-európai civilizációval*, ami erősen hozzájárult a társadalmi fejlődésének megrekedéséhez.

Az 1989 utáni társadalmi átalakulás során az előző időszakban felhalmozott társadalmi-gazdasági problémák kerültek előtérbe:

– az egész társadalmi tér – beleértve a városokat, különösen a nagyobb városokat – megromlott szocio-ökológiai stabilitása;

– a falusi lakásállomány növekvő kihasználatlansága és a városok mélyülő lakásválsága;

– a falvak rossz demográfiai helyzete és a kis falvak elnéptelenedése;

– az infrastruktúra elégtelen kiépítettsége falun és városban egyaránt;

– a régiók közötti társadalmi-gazdasági különbségeket növelő területi polarizálódás és marginalizálódás;

– az ipari és történelmi városok fejlesztésének problémái;

– a falvak és városok környezetének pusztulása.

2. A térségi fejlődés perspektívái

Az 1990-es évek elején a szlovák társadalom válaszúthoz érkezett a térségi fejlesztés terén. Vagy folytatja az addigi ipari urbanizációs folyamatot, vagy a posztindusztriális városfejlesztés útjára lép, számolva azzal, hogy tehetetlenségi erejüknél fogva a megelőző korszak irányzatai is hatnak még. A kifejlődő piacgazdaság beruházáspolitikája elsősorban a jobb infrastruktúrával rendelkező térségek felé fordul. A fejlettebb területek több külföldi tőkét is vonzanak. Ez hátrányosan érinti a kevésbé fejlett térségeket, ezért ott állami eszközökkel (például az adópolitika módszereivel) kell a kedvezőbb feltételeket megteremteni. Jelenleg is folynak kísérletek külföldi részvétellel működő regionális csoportosulások létrehozására. Ebben a szlovák, lengyel, magyar és ukrán régiókat tömörítő Kárpátok Eurorégió jutott a legmesszebbre. Van esély egy Bécs–Pozsony interrégió létrehozására is. A Csehszlovákia felbomlása után keletkezett új Szlovákia geopolitikai helyzete és biztonságának kérdése időszerűvé teszi az ország csatlakozását az európai struktúrákhoz.

Lényegében tehát két alapvető lehetőség jöhet számításba: az urbanizáció folytatása az új körülmények között, vagy egy mérsékeltebb térségi fejlesztés és a mezőgazdasági térségek újjáélesztése. Véleményünk szerint az utóbb említett a kedvező irányzat. Ennek megvalósulása fokozatos áttérést jelent a posztindusztriális település- és társadalomfejlődésre. Nagy hangsúlyt kapna a vidék lakáshelyzetének megoldása, gazdasági, kulturális és természeti adottságainak jobb kihasználása, ami csökkentené a városokba irányuló migrációt, sőt a városi lakosság egy részét vidékre szívná vissza.

Ez az irányzat növelné a beruházásokat a mezőgazdaságban, a mezőgazdasági termékfeldolgozásban, továbbá állami támogatást igényelne a vidéki infrastruktúra fejlesztéséhez, a turizmus, főként a falusi turizmus bővítéséhez. Megnőne a kisebb, integrált regionális központok száma, és a modernizáció eljutna a falusi településekre is.

Az irányzat kialakulásának elsődleges feltétele, hogy Szlovákiában megszilárduljon a demokrácia, létrejöjjön a piacgazdaság. A gazdasági szerkezetváltásnak alapvetően az ipari társadalomból az iparosodás utáni társadalomba való átmenethez kell igazodnia. Ez pedig csak akkor valósítható meg, ha:

– a helyi és a területi autonómia elmélyül;
– a hatalom és a felelősség *decentralizálása* áttöri a mai centralizált kereteket;
– a közösség *lakóhelyi identitása megújul* az állampolgári jogok alapján;
– kialakul az egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján az együttműködés a közösségek között.

3. Regionális fejlesztés

Szociológiai szempontból az 1989 utáni szlovákiai demokratizálódást a lokálpatriotizmus és a regionalizmus jellemezte. A totalitárius rendszer által vezérelt ipari urbanizáció, továbbá a helyi és regionális kötődések megszüntetését célzó törekvések ellenére a *hagyományos falusi paraszti társadalom fennmaradt;* a lakóhely szeretete mélyen gyökerezik a szlovákiai lakosságban.

Természetes volt tehát, hogy 1989 novembere után a lokálpatriotizmus és a regionalizmus megújítását a legtöbb politikai párt és a közvélemény is fontosnak ítélte. Ezek

megújításához elsősorban a települések autonómiájának és önszervező fejlődésének kialakítására van szükség.

Az átalakulási folyamat felfedte a regionális gondok nagyságát és tartalmát. A parancsuralmi rendszer idején alkalmazott terület- és településpolitika új térségi megoszlást hozott létre. Erősebb lett a térségek polarizálódása, és elmélyültek a különbségek falu és város, Szlovákia északi és déli, illetve keleti és nyugati területei, a határ menti és a belső, illetve a különféle határ menti területek között. *Megnőttek az aránytalanságok* amennyiben

– csökkent a népszaporulat, egyre nőtt a demográfiai szempontból kedvezőtlen helyzetű térségek száma, tovább fogyott a déli határ mentén élő lakosság;

– nőttek az egyes területek közötti társadalmi-gazdasági különbségek (a kedvező demográfiai adottságokkal rendelkező térségek kedvezőtlen gazdasági szerkezete és infrastruktúrája növeli a munkanélküliséget, főként az észak- és északkelet-szlovákiai térségekben);

– a kedvezőtlen demográfiai struktúra megzavarta a nagy és közepes méretű városok stabilitását;

– jelentősen csökkent a kisvárosokban és a falvakban élő lakosság népszaporulata, emiatt veszélyben forog a kis falvak léte;

– Pozsony és Kassa különleges helyzetbe került a regionális fejlődés szempontjából.

Feltételezésünk szerint a Szlovák Köztársaságban lévő jelentős regionális különbségek a közeljövőben tovább mélyülnek. Ezt a folyamatot az *elmaradottabb*, a gazdaságilag és társadalmilag nem eléggé fejlett, gyakran súlyos munkanélküliséggel is küszködő „passzív" térségek *jelentős állami támogatásával* lehet csak fékezni, megállítani, visszafordítani.

Minden bizonnyal az eddiginél sokkal differenciáltabban alakulnak az egyes térségek lehetőségei és támogatási forrásaik. Külön figyelmet kell szentelni a határ menti területeknek, és ki kell szélesíteni a szomszédos országok határ menti területeivel a gazdasági és társadalmi kapcsolatokat. A fejlődés egyik útja a *nemzetközi regionális együttműködés*, amelyhez azonban az integráció feltételeinek megteremtésén keresztül vezet az út.

4. A helyi és a területi önkormányzatok

Az 1989 utáni átalakulás nem hagyta érintetlenül a nemzeti bizottságok[11] által képviselt államhatalmat és közigazgatást sem. Az 1990. március 31-ig tartó *első szakasz* folyamán átszervezték a helyi nemzeti bizottságokat, hogy megfelelően tükrözzék a közösségek, városok és régiók új, pluralisztikus politikai berendezkedését. A megújítás *második fázisában* elfogadták a Szlovák Nemzeti Tanács közösségszervezésről szóló törvényét, majd ezt követően, 1990 novemberében megválasztották az új helyi önkormányzatokat. Az érdeklődés kisebb volt, mint a parlamenti választások során, különösen a városokban.

[11] A magyar tanácsok megfelelői – a szerk.

4.1. A közigazgatás reformja

A legutóbbi időkig a nemzeti bizottsági rendszer a központosított állami közigazgatás eszköze volt. A nemzeti bizottságok az élet minden területén előnyben részesítették a központi irányítást, minimálisra csökkentve a helyi aktivitást és a közösségi autonómiát. Ez felelt meg az államhatalom és az állami közigazgatás szervezeti összefonódásának, a termelőeszközök, a föld, az épületek és minden egyéb vagyon állami tulajdonának. A nemzeti bizottságok három egymással összefüggő funkciót töltöttek be: egyszerre voltak államhatalmi szervek, állami közigazgatási szervek és gazdaságirányító szervek. A piramis csúcsán a vezető és ellenőrző szerepet betöltő kormány állt.

Súlyos gondokat okoznak a közigazgatásban a halogatott reformlépések: a reformot irányító egyes törvényeket nem egységes komplexum részeiként dolgozták ki és terjesztették elő. Először a helyi szervek megválasztására vonatkozó törvényt fogadták el, aztán a közösségszervezési törvényt, majd a helyi államigazgatási törvényt. Ezeket követte az illetékes minisztériumok erős nyomására az államigazgatás decentralizálására vonatkozó törvény. Végül az önkormányzat működési feltételeit, és a közösségi vagyont szabályozó törvény tette fel a koronát a közigazgatási reform törvényes alapjainak a megteremtésére.

Az első reformlépések során

– meg kellett határozni, milyen mértékű decentralizáció szükséges, milyen legyen a közigazgatási szervek intézményi struktúrája;

– meg kellett teremteni az önigazgatást, működésének gazdasági alapjait;

– a privatizálás során csökkenteni kellett az állam közigazgatási tevékenységét, részben át kellett ruházni törvényes felelősségét a helyi önkormányzatokra, meg kellett határozni az elkerülhetetlenül az államra háruló törvényes felelősség körét és ezek intézményes biztosításának módját;

– ki kellett alakítani a közigazgatásban az adminisztratív, a szakértői és a társadalmi jellegű feladatok munkamegosztását;

– a közigazgatás gazdasági igényei miatt tisztázni kellett, milyen gazdasági lehetőségekkel rendelkezik a Szlovák Köztársaság, csökkenteni kellett a közigazgatási apparátus létszámát és biztos pénzügyi alapokra helyezni a helyi önkormányzatokat;

– tisztázni kellett az állam és a közösség viszonyát, az állami beavatkozás irányításának és ellenőrzésének mértékét, illetve az állam felügyelői szerepét és intézményi garanciáit.

Az eddig végrehajtott reformintézkedések kiterjedtek a közigazgatás saját tevékenységére, a szervezeti-intézményi struktúrák átalakítására, az alkalmazottak kinevezésével kapcsolatos problémákra. A nemzeti bizottságok államhatalmi és közigazgatási szervként való megszüntetése lehetővé tette a közösségnek mint közjogi testületnek a megújulását az európai normáknak megfelelően. *A közösség tulajdonosi jogokkal felruházott, jogi személyiséggel rendelkező testületté vált*, amely a törvény által előírt módon gazdasági tevékenységet is gyakorolhat.

Az elfogadott koncepció *az önkormányzatok és az állami közigazgatás párhuzamosságának elvéből* indul ki. *A közösség jogilag nem tartozik semmilyen magasabb, igazgatási joggal rendelkező területi egységhez*, s a kormánynak nincs is olyan szerve, amely szabályozhatná az állam és a közösségek viszonyát.

A következőkben néhány problémát emelünk ki a közösségek és testületeik intézményi és jogi helyzetével kapcsolatban.

A közösségek helyzetét meghatározó törvény foglalkozik a közösségek területének meghatározásával, lakóinak státusával, az autonómia mértékével, az állam és a közösség

viszonyával, az autonóm szerep betöltésének jogi eszközeivel, a közösség pénzügyi, vagyoni és költségvetési helyzetével, szerveivel, a közösségek szövetségeivel, a városok helyzetével és a helyi közösségi tanácsok tagjainak státusával is. Ez a törvény még nincs beiktatva, ezért a közösségek tevékenységével szorosan összefüggő szabályok és anyagi helyzetük jelentős része más jogi rendelkezések hatálya alá tartozik, vagy egyelőre nincsen szabályozva. Módosításra szorulnak a közösségek közötti határok megváltoztatására vonatkozó rendelkezések, pontosítást igényel a közszolgáltatások fogalma, az ezekbe való kötelező bekapcsolódás és a kötelező használat kérdése, a közösség tagjainak hozzájárulása a közös kiadásokhoz, a „tiszteletbeli tevékenységek" és „személyi szolgáltatások" kialakítása, a kötelező bizalom, az érdekkonfliktusok megoldása, és így tovább.

A törvénykezésnek pontosítania kell a közösségi szervek, különösen a polgármester és a közösségi képviselők státusát, mivel emiatt gyakoriak az összeütközések. Nincs szabályozva az sem, hogy milyen fegyelmi eljárást vonhat maga után a hivatali kötelezettségek elmulasztása, nem megfelelő a polgármester elmozdítására vonatkozó szabályozás. Hiányos a közösség gazdasági tevékenységének jogi szabályozása; a közösségi vagyon definiálásán kívül csak a közösségi kiadások finanszírozási forrásai, valamint a közösségi költségvetés kialakításának keretei szerepelnek benne. Nincsen viszont meghatározva a költségvetési tételek rendje, a költségvetés, illetve az ideiglenes költségvetések elfogadásának vagy kiegészítésének módja. Nem meghatározottak a közösségi gazdasági tevékenység középtávú pénzügyi tervezésére vonatkozó módszerek. Hiányzik a hitelpolitikának és a kötelezettségvállalásnak, a tartalékalapok létrehozásának, a közösség és a gazdálkodó vállalatok kapcsolatának a szabályozása.

A gazdasági tevékenység ellenőrzésénél különösen súlyosak a hiányosságok. A közösség ellenőrző mechanizmusa lényegében csak a közösségi ellenőr munkájából és az éves egyenleg hiteles vizsgálatából áll. Az állam nem alkotott jogszabályokat a törvényt megsértő szervek ellen. Csak a nemzeti tanácsnak van joga a főügyész javaslatára betiltani általános érvényű intézkedést. Ha viszont a közösségi tanács hoz törvényellenes határozatot, azt gyakorlatilag lehetetlenség érvényteleníteni. A közösségi tanácsot nem lehet feloszlatni, nem lehet érvényt szerezni az állami hatóságok álláspontjainak még akkor sem, ha a helyi közigazgatás súlyos vétséget követ el. A jog nem szól arról sem, hogyan lehet érvényt szerezni egy közösség elleni döntésnek, például a közösséggel szemben fennálló anyagi követelések esetén.

A helyi közigazgatás második szintjét nem hozták létre, az autonóm közösségi és az állami tevékenységeket szétválasztották. Az állampolgárok közvetlen helyhatósági tevékenysége ezért nem hangolható össze az általános társadalmi ügyekben, illetve a „magasabb" állami érdekek megvalósításában való közreműködésükkel. Fölmerül tehát egy középső, a városok vagy közösségek és a központi kormányzat között elhelyezkedő szint létrehozásának szükségessége. A regionális egységek hiánya jelentősen lelassítja a központi hatalom decentralizálásának folyamatát, ennek köszönhetően az állami szervek decentralizálása is elakadt a kezdeteknél. Feltétlenül *szükséges legalább az állami közigazgatási szervek horizontális integrációja*, vagyis egy olyan általános szerv kialakítása, amelynek szakosodott intézményei vannak, és amely össze tudja hangolni a térségben a helyi önkormányzati és az állami tevékenységeket.

A korábbi központi irányításos rendszer visszahatásaként a közösségek manapság rendszeresen elutasítanak minden olyan beavatkozást, amely csökkenthetné jelenlegi, viszonylag széles körű jogi lehetőségeiket, így többek között elutasítják az integrációs kísérleteket, a magasabb szintű önkormányzati egységek létrehozásának gondolatát is. Az lenne a helyénvaló, ha az autonóm szervek struktúráját nem a hierarchikus elv alap-

ján építenék ki, vagyis autonóm tevékenységek esetén a magasabb szintű egységnek nem lenne ellenőrzési joga: az ellenőrzési funkciót az autonóm szervezeteken kívül kell elhelyezni.

Mindezek rendezése után kerülhet csak sor a Szlovák Köztársaság területi és közigazgatási felosztásának megváltoztatására. A területi változtatások óriási anyagi terhekkel járnak, ezért az átalakításhoz csak óvatosan, egészen letisztult elképzelés birtokában szabad hozzálátni.

A Szlovák Köztársaság kormánya is tisztában van azzal, hogy a közigazgatási reformfolyamat a jelenleginél gyökeresebb változtatásokat igényel. Létrehozta a Szlovák Köztársaság Kormányának Közigazgatási és Területi Reformokkal Foglalkozó Bizottságát, amely megkezdte a közigazgatással kapcsolatos felfogások és elképzelések értékelését. A tennivalók alapvető témakörei: az igazgatási struktúrák megszervezése; a jogi alap; az irányítási és ellenőrzési rendszer; a pénzügyi rendszer; a közigazgatásba integrált információs rendszer; végül az oktatási rendszer és a közigazgatási munkaviszony.

Az első fázisban történne *a helyi közigazgatás szervezeteinek horizontális integrációja* egyetlen, kétszintes közigazgatási formáció létrehozása révén. *Létre kell hozni a regionális közigazgatási hivatalokat,* amelyek a jelenlegi 38 járás (okres) „második szintű" tevékenységét valószínűleg 7 területi (oblaszty) hivatalba tömörítenék. Ezek a hivatalok irányítanák a 121 közigazgatási iroda közigazgatási és nyilvántartási szolgáltatásait. Az elképzelés szerint a gazdaságirányítási funkciók egy részét is át kell helyezni az önkormányzati szervekhez. A közösségek önkéntes alapon kezdeményezhetik közös irodák létrehozását. Ezek a „helyi közigazgatási egységek" legalább 4–5000-res lélekszámú közösségek unióját jelentenék. *Kezdenek megalakulni az autonóm regionális szervek is,* amelyekkel kapcsolatban a következőket kell megszervezni, illetve megoldani:

– az autonóm regionális szervek és az autonóm közösségek kapcsolata;
– az autonóm regionális szervek és az állami közigazgatási szervek viszonya;
– az autonóm regionális szervek felépítése és alapvető feladatai;
– a regionális kormányzati szervekre háruló feladatok és az egyes közgazdasági ágazatok gazdaságirányító szerepe;
– az állami költségvetés és az autonóm regionális szervek költségvetése közötti pénzügyi viszony;
– az autonóm regionális szervek vagyonának és gazdasági alapelveinek rendszere.

Az elgondolás az, hogy a közigazgatási reformok megvalósítása 1993. január 1-től 1998 végéig ível. Meggondolandó a reformlépések elosztása hosszabb időre, hiszen meg kell teremteni a reformok szélesebb körű feltételeit is.

4.2. A közigazgatási reform és a polgári kezdeményezés

Röviden érintettük már azt a folyamatot, amelynek során előbb átszervezték a nemzeti bizottságokat, majd a helyhatósági választásokat követően megjelentek az új helyi önkormányzati testületek. Megjelenésüktől számíthatjuk a helyi demokrácia kezdetét. A helyi demokrácia szellemének újjáélesztése, és (nem csak politikai) intézményeinek létrehozása alapvető követelmény az ország pluralista rendszerének kialakításakor. Alapvető funkcióját még most is alábecsülik Szlovákiában. Pedig az egyén itt sajátítja el a demokrácia és a törvényesen szavatolt másság iránti tolerancia „alapvető szokásait", és az „önkormányzati" viselkedésformát. A helyi önkormányzatok, intézményeik és képviselőik a jelenlegi fázisban szerzik első tapasztalataikat.

A választások során *az állampolgárok nagy reményt fűztek az önkormányzatok munkájához*, azt várták, hogy megoldódnak a helyi problémák és megváltozik a helyi hivatalnokok köre. Csalódtak. Ebben közrejátszott a képviseleti demokrácia domináns volta és a *részvételen alapuló demokrácia fejletlensége* is.

A közvélemény bírálja a helyi önkormányzatokat, mert

– az nem informálja megfelelően a lakosságot, a választások után ugyanis csökkent a képviselők érdeklődése szavazóik iránt;

– a legtöbb esetben nem változott a helyi önkormányzati és közigazgatási hivatalok munkastílusa.

Másrészt viszont a helyi kezdeményezések megvalósításában a lakosság részvétele gyakran inkább csak deklarált szándék, mintsem cselekvő akarat. Csökkenőben van a közügyek iránti érdeklődés, miután a gazdasági és társadalmi helyzet romlásából adódó személyes intéznivalók köre növekszik. Pedig a kezdeményezés a helyi demokrácia működésének fontos előfeltétele. A különféle *önkéntes polgári érdekeken alapuló szövetségek* megjelenése és tevékenysége a közérdek kifejezésének fontos formája.

Az elmúlt két évben végzett vizsgálatok szerint – a gazdasági problémák hatására – az önkéntes polgári tevékenységek lankadni kezdtek. A kisebb közösségekben, ahol jobban érezhető a kölcsönös függőség és az emberek hajlamosabbak a saját erejükre hagyatkozni, a legtöbb érdekszervezetnek azért sikerült fenntartania működését.

A demokratikus önkormányzat és a polgári kezdeményezés együttes fejlődése mindenekelőtt azon múlik, hogy

– mit fed majd az állami közigazgatás már előkészített átszervezése; kötelezettségei közül melyeket ruházza át a helyi önkormányzatokra;

– hogyan oldják meg az önellátó helyi önkormányzatok finanszírozásának problémáit, és milyen feltételekkel lehet majd állami forrásokhoz jutni;

– mennyire aktivizálódik a helyi gazdasági szféra a helyi munkaerőt alkalmazó, a helyi természeti és földrajzi feltételeket kiaknázó kis- és közepes üzleti vállalkozásokban;

– hogyan, mennyire hatékonyan fogják hasznosítani a helyi önkormányzatok a helyi és regionális együttműködést az infrastruktúrával és a környezetvédelemmel kapcsolatos tennivalókban, és hogyan oldódik meg az integráció egyenlő jogok és kölcsönös előnyök alapján;

– mennyire válik megszokottá az „önkormányzati szellem", vagyis mennyire tudatosul az emberekben az, hogy a település életminősége csak részben múlik a „helyi kormányzat" képességein, ami nem pótolhatja a helyi lakosok találékonyságát és aktivitását;

– milyen törvényes hatalommal rendelkezik majd a régiók területi önkormányzata (vagyis a „másodfokú" önkormányzat), amelynek keretében a helyi önkormányzat dolgozik.

4.3. A területi önkormányzatok tagozódása

A jelenleg érvényes területi-közigazgatási tagozódás szerint Szlovákiának *38 körzete* van. Kísérletek folynak az optimális területi-közigazgatási berendezkedés meghatározására és kilátásba helyezték a területi alapú második önkormányzati szint bevezetését.

Az optimális megoldás kutatása közben több koncepciót alakítanak ki, amelyek különféle történelmi, kulturális (így többek között etnikai), funkcionális, politikai és közigazgatási tényezőket helyeznek előtérbe.

A *történelmi kritérium* a térség megyékre (1848 előtt „stolice", 1850 után „zupy")

bontásán alapul, ami különféle elrendezésekben egészen 1928-ig fennmaradt, amikor is megszüntették a megyéket és a térséget körzetekre osztották. A *kulturális tényezők* összefüggnek a történelmiekkel, de az egyes területeken hosszú távon kialakult kulturális jellegzetességekre helyezik a hangsúlyt. Szerepel ebben az összefüggésben az etnikai identitás eleme is. A *funkcionális kritériumok* az érintett területeken Szlovákia iparosítása és urbanizációja során kialakult újszerű társadalmi-települési kapcsolatokon alapulnak. Ezek a folyamatok sokszor keresztezték a körzethatárokat, és új területi egységeket hoztak létre.

A *közigazgatási és politikai szempontok* a működő államra, a hatékonyan működő állami közigazgatásra és a hatékony állami ellenőrzésre vonatkoznak. A túlpolitizálás veszélye elsősorban Dél-Szlovákiában figyelhető meg, ahol a területi megosztással kapcsolatos vitáknak komoly etnikai vetülete is van, tekintettel a magyar kisebbség helyzetére.

Feltehető, hogy Szlovákia új területi és közigazgatási felosztásának kiindulópontja a meglévő körzeti tagozódás lesz, vagyis az új térségek lényegében a körzethatárokhoz igazodnak majd. Feltehető továbbá, hogy az optimális megoldás kutatása során sokféle „korrekciós" kritériumot vesznek majd figyelembe.

A területi tagozódásra vonatkozó döntés lesz majd a területi önkormányzatok kialakításának kiindulópontja is. Ezek az önkormányzatok kétféleképpen alakulhatnak:

(a) A területi önkormányzat a települési önkormányzatokból tevődik össze. A területi önkormányzati szerveket tehát a települési önkormányzatok képviselői alkotják.

(b) A területi önkormányzati szerveket közvetlen választások alapján hozzák létre, ezek jól körülhatárolt törvényes hatalommal és felelősséggel rendelkeznek majd a térségben és adott esetben a határaikon belül található településeken is.

III. A TÁRSADALOM SZERKEZETE, RÉTEGZŐDÉSE

A társadalom szerkezetének megváltozása „a jelenleg elmaradott, torz és rossz hatásfokkal működő szlovák gazdaság modern, piaciorientált gazdasággá való átalakításának" előfeltétele is, következménye is.[12] A változások ugyanakkor régióként erősen eltérő adottságokra kell hogy ráépüljenek (lásd a 4. táblázatot).

1. Demográfiai folyamatok és életkorstruktúra

Szlovákia lakossága növekszik; a növekedés aránya területenként és településenként változó (lásd az 5. táblázatot). Mivel ez az aktív korcsoportba tartozó lakosok számának növekedését is jelenti, feltételezhető, hogy 2005-re (1990-hez viszonyítva) minden második meglévő munkahelyet fiatal, új munkaerő tölt majd be. (A munkaképes lakosság megoszlását lásd az 1–4. ábrákon.)

A lakosság életkor szerinti megoszlása azt mutatja, hogy hosszú távon lassú öregedési tendencia érvényesül. Ez közvetlenül összefügg a várható átlagéletkor növekedésével, amelyet hosszú távon körülbelül 71 évre tesznek (a férfiaknál 66,6, a nőknél 75,4 év). 2005-ig az idős korú lakosság lassú növekedése várható, számuk meghaladhatja az 1 milliót (lásd a 6–9. táblázatokat).

2. Az iskolázottság szerkezete

A munkaerő (foglalkoztatottak és munkanélküliek együtt) 11,2%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel és 35%-a fejezte be középiskolai tanulmányait (lásd a 10. táblázatot). Ez a *formális végzettség ugyanakkor nem tükröződik eléggé a szlovák társadalmi-kulturális összetételben*, részben a siettetett modernizáció, részben az újabb keletű, kiterjedt urbanizáció miatt. Habár az erőltetett modernizáció jelentősen megemelte a végzettségi szintet Szlovákiában, különösen a magas szintű műszaki szaktudás elsajátításához nagyobb általános műveltségre van szükség.

[12]K. Pekník (1992).

A férfiak többnyire rendelkeznek valamilyen szakmai képesítéssel. A jelenlegi helyzet azonban különösen fontossá teszi, hogy megfelelő *alapismereteket szerezzenek a kis- és középvállalatok irányításában.*

3. A lakosság vagyon és jövedelem szerinti differenciálódása

A vagyon szerinti rétegződés fontos szempont a társadalmi szerkezet átalakulási feltételeinek értékelésben. Az 1991-es rétegződésvizsgálat alkalmával a válaszolók 52%-a jelzett 200 000 szlovák koronát meghaladó értékű ingatlanvagyont (lásd a 11. táblázatot). Ez megfelel a saját tulajdonú házakban élő családok arányának. Szlovákiában a családi házak alkotják az ingatlanvagyon legjelentősebb részét. Más a helyzet az anyagi megtakarítások terén: a megkérdezettek csupán 40%-ának volt 20 000 szlovák koronát meghaladó értékű megtakarítása. Ez aránytalannak tűnik a saját tulajdonú ingatlanvagyonra vonatkozó becsült értékhez képest.

Az 1991–92-es években jelentősen megnőtt a jövedelmek szerinti differenciálódás, amely azóta csak fokozódott. Nemcsak a legalacsonyabb bérek emelkedtek (a minimálbér-növekedés hatására), hanem a legmagasabb fizetések is, s ez a legnagyobb jövedelemmel rendelkező háztartáscsoportnak kedvezett.

Általában elmondható, hogy a differenciálódásnak két forrása van:

– a piacgazdaság, a verseny és az üzleti kezdeményezés – amely időnként „nem egészséges" megnyilvánulásokat is mutat;

– a jelenleg uralkodó recessziós és inflációs irányzatok nyomán kialakulóban lévő rossz gazdasági helyzet, a növekvő megélhetési költségek és a pénz vásárlóerejének ezzel járó csökkenése (a reáljövedelmek 25–30%-kal csökkentek).

4. A foglalkoztatási struktúra, a lakosság társadalmi-szakmai összetétele

Az 1990–1992-es évek fejleményei megváltoztatták az egyes gazdasági ágazatokban foglalkoztatottak arányát. Csökkent a foglalkoztatás a mezőgazdaságban és az iparban, növekedett a szolgáltatási szektorban. 1990–1991-ben kifejezetten ugrásszerű volt a változás. A tervgazdaságról a piacgazdaságra való átállás első fázisában jelentősen csökkent a teljeskörű foglalkoztatás aránya, elsősorban az iparban (138 000-rel), de a mezőgazdaságban is (68 000-rel), ami által megjelent a tömeges munkanélküliség korábban ismeretlen jelensége is (lásd a 12–13. táblázatokat, valamint az 5. ábrát).

A leggyökeresebb változásokra a kereskedelemben, az iparban és az építőiparban került sor. Ezzel egyidőben 1992 végéig 293 000 magánvállalkozót jegyeztek be a Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalában a cégnyilvántartáson kívül. Ebből 6%-ot az elsődleges szektorban (mezőgazdaság és kitermelőipar), 41%-ot az iparban és az építőiparban, 53%-ot a szolgáltatásban. A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának nyilvántartása szerint az aktív lakosság 14%-a foglalkozik magánvállalkozással.

A kialakulóban lévő magánszektor és a változó társadalmi szerkezet nagy nyomást

gyakorol a törvényhozásra és a privatizációs folyamatra. A becslések szerint három év leforgása alatt körülbelül félmillió ember, az alkalmazottak 20–25%-a változtatott állást. Ennek kísérőjelenségeként *nőtt* gyors ütemben *az egyéni tevékenységet folytatók száma.*

Meg kell említeni, hogy a nyilvántartások – úgy tűnik – a valóságosnál nagyobb mozgást jeleznek. Az egyéni kikérdezésen alapuló 1991-es és 1992-es reprezentatív lakossági minták ugyanis sokkal kisebb számú üzleti vagy szakmai kisvállalkozóra engednek következtetni, mint amit az engedélyek adatai mutatnak. Az önállóan gazdálkodó parasztok száma az adatok szerint kicsi.

Az állami szektorban alkalmazottak köréből „kettős státusú" magánvállalkozói szektor jön létre. A cégnyilvántartásban nem szereplő magánvállalkozók között jelentős arányban képviseltetik magukat a „másodállású" állami alkalmazottak. 1992-re az ipar, elsősorban az építőipar, a kereskedelem és az autójavítás körülményei megváltoztak, a másodállásúak részvétele e területeken lényegesen csökkent.

A társadalom szerkezetével foglalkozó eddigi kutatások nem utalnak arra, hogy a „volt elit-káderek" valamiféle közös stratégiát alkalmaznának arra, hogy megtalálják a helyüket az új társadalmi struktúrában. Nem lehet azonban egyetérteni azzal a nézettel, amely szerint jövőbeli helyzetük kizárólag azon múlik, milyen valós „humán tőkével" rendelkeznek. A privatizáció folyamán e csoport tagjai a kommunista rendszerben betöltött pozíciójukban szerzett *anyagi tőkéjüket* is hasznosítják.

A kialakulóban lévő munkaerőpiac megosztott. A meghatározó jellemzők a feltevések szerint egyes területeken a korábbi nagy szervezetek felbomlása nyomán létrejött, magánkézben lévő kisvállalkozások dominanciájával, míg másutt a nagy, bürokratikus irányítású szervezetek túlsúlyával függenek össze. A nagyobb külföldi befektetők megjelenése nyomán megkezdődött az ő munkaerő-kiválasztási, elosztási és javadalmazási rendszerük alkalmazása és átvétele. Hasonló hatást fejtenek ki a tanácsadói intézmények is.

Az egyes társadalmi csoportok *esélyei* összefüggenek a munkaerőpiac tagoltságával. A *mezőgazdaságban* a legkisebb az esély a középosztályba való előrelépésre. A legjobb esélyekkel a kereskedelmi tevékenységek kecsegtetnek, itt nőtt meg leginkább a magánvállalkozások száma. Az *iparosoknak* is van reményük a boldogulásra. Véleményünk szerint a foglalkoztatottak száma és a fejlődés stabilitása szempontjából a befektetések terén (befektetési alapok és cégek), továbbá a biztosítás és bankszakmában létrejött új szervezetek által kínált előrelépési lehetőségek a legfontosabbak.

Az átalakulási folyamatban a társadalom szerkezete (14. táblázat) jelentős változásokon megy át. Ezek hatása elsősorban a gazdaságban és a munkaerőpiacon jelenik meg. A demográfiai folyamatok hatására nő a munkaképes korban lévő lakosok száma: az 1992. évi 3,1 millióról 2005-ig 3,4 millióra. Az aktivitási ráta az előrejelzések szerint 1992 és 2005 között valamelyest nő (lásd a 15. táblázatot).

Számítani lehet arra, hogy az aktív lakosság egy része (2005-re körülbelül 150 000 fő) külföldön vállal munkát, ami kihat majd a munkanélküliségi rátára. Nem lehet még tudni, hogy milyen arányban sújtja az egyes szektorokat a munkanélküliség.

A foglalkoztatottak ágazati összetételének várható változásait szemlélteti a 16. táblázat.

A gazdaság és a munkaerőpiac átalakulásának folyamatában a következő öt évben megszilárdul a *kisvállalkozók és iparosok* rétege. Arányuk fokozatosan eléri az aktív lakosság 16%-át. Az önálló farmerek arányában (1–1,5%) viszont nem számíthatunk jelentősebb növekedésre.

A *családok 10%-át* az a veszély fenyegeti, hogy a társadalombiztosításra lesz utalva. 3–5%-uk viszont az átlagosnál jóval magasabb életszínvonallal fog rendelkezni.

Tehetetlenségi erő, az átalakulástól való ódzkodás, defenzív stratégiák jól érzékelhetők a szlovák társadalomban. De megfigyelhető egy aktívabb, az új lehetőségek iránt fogékonyabb magatartás is. A kiadott vállalkozói engedélyek száma arra utal, hogy a lakosság ötöde vagy negyede igenis lát előnyöket *az egyéni gazdasági tevékenységben.* Azonosítható egy olyan csoport is – talán a családok *egyharmada* tartozik ide –, amely határozottan magasabb gazdasági-társadalmi pozícióra tör. Ez az a lakossági csoport, amely dinamizálhatja a társadalmi szerkezet változásait. Ehhez azonban el kell távolítani a gazdálkodás jelenlegi akadályait.

5. Etnikai szerkezet, kisebbségi problémák

5.1. Történelmi örökség

1918-ban, a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően jött létre a Csehszlovák Köztársaság. Az új ország a csehek és a szlovákok, valamint a területen élő más nemzetiségek állama volt. Létrejötte a korabeli európai országok egy részében tapasztalható nemzeti emancipációs törekvések megnyilvánulása volt. A közép-európai térségben kialakítandó új országok határait csak a vitás területek etnikai heterogenitásával kapcsolatos kisebb-nagyobb kompromisszumok árán lehetett megvonni. Így minden országban élnek olyan kisebbségek, amelyeknek a nemzetállama „külföldön" található. Csehszlovákia lakosságának 31%-a vallotta magát valamely kisebbség tagjának. 1945 után jelentősen csökkent a Csehszlovákiában élő etnikumok száma (a Szovjetunió része lett a kárpátaljai Ruténia, deportálták a németeket, részben deportálták, illetve kicserélték a szlovák és a magyar lakosokat).

Az 1991-es márciusi népszámlálás szerint *Szlovákiában a lakosság 14%-a* vallja magát nem szlovák nemzetiségűnek, míg a Cseh Köztársaságban csak a lakosok 3%-a „nem cseh". A felosztás után a Szlovák Köztársaság tehát vegyesebb nemzetiségű ország lett, mint a Cseh Köztársaság.

Az 1991-es népszámlálás szerint Szlovákia lakosságának etnikai szerkezete a következő: *86% szlovák*, közel 11% magyar, 1% cseh, 0,6% rutén és ukrán és 0,1% német. A szlovákiai lakosság 1,5%-a vallotta magát cigánynak, de ez a szám minden bizonnyal jelentősen elmarad a valóságostól, amely reális becslések szerint 5% körül lehet. (Lásd a 6–10. ábrákat.) Több ezerre tehető a zsidók száma is. A *magyarok alkotják tehát a legnépesebb szlovákiai kisebbséget.* Elsősorban a déli és délkeleti magyar határ mentén élnek. Az *ukrán és rutén kisebbség* elsősorban Szlovákia négy északkeleti körzetében tömörül. Habár a *cigányság* Szlovákia teljes területén szétszóródott, többségük *Kelet- és Dél-Szlovákiában* él.

Bár a Szlovák Köztársaság alkotmánya garantálja a kisebbségi jogokat, *hiányoznak a világosan meghatározott egyéb feltételek és a részletes törvények.* Ennek is tulajdonítható, hogy *a magyar kisebbség helyzete* 1989 novembere óta időről időre élénken foglalkoztatta a közvéleményt.

5.2. A magyar kisebbség

A magyar kisebbség létszáma a népszámlálás szerint (1991. március 1-jén) 567 296 volt. Népszaporulata mérsékelt (ellentétben Magyarországgal, amelynek népessége egy ideje csökken). A magyar kisebbség növekedési rátája kisebb, iskolázottsági szintje alacsonyabb, mint a szlovákoké.

A magyar kisebbség hosszú ideje él ezen a földön. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után, az új államhatárok kijelölésekor leválasztották őket az anyaországtól, így váltak kisebbséggé. Településeik Dél-Szlovákia 13 – a magyar határ mentén található – körzetében összpontosulnak. A magyarok részaránya a nyitrai körzet 6,7 és a dunaszerdahelyi körzet 87,2%-a között ingadozik. Vannak helységek, ahol a szlovák lakosság van kisebbségben.

A szlovákiai magyarok magas szinten művelik és használják a nyelvüket, erős nemzeti érzéseket táplálnak, és fejlett nemzeti öntudattal rendelkeznek. A lakosság koncentrációja, a viszonylag jelentős etnikai zártság, a nemzetállam közelsége és ennek nyomán a gazdasági, kulturális és szellemi kapcsolatok mind erősítik a magyar nyelv használatát az érintkezésben.

A hivatalosan is elismert kisebbségek (magyarok és ukránok) 1989 novembere előtt is viszonylag széles körű intézményi feltételekkel rendelkeztek, bár ezeket is politikai és ideológiai torzulások jellemezték. Az 1989 utáni társadalmi átalakulás új lehetőségeket teremtett a magyar kisebbség számára is, amelynek 4 politikai pártja (mozgalma) van. Két, koalíciót alkotó párt a parlamentben is jelen van.

A szlovák–magyar kérdés kivételes „érzékenysége" *történelmi* gyökerekre vezethető vissza. Arra, hogy a szlovák társadalom igen sokáig élt egy olyan államformációban, amelyben a magyar társadalom dominált. 1918-ban megváltozott a helyzet, és a korábban kisebbségben lévő szlovák nép vált államalkotó tényezővé, a magyar nemzet egy része pedig kisebbséggé. A közös történelem szerencsétlen örökségeként mindkét közösségben él a meggyőződés: csakis őket érte *sérelem.*[13] Ezen kívül a szlovákok tartanak a magyarosítás veszélyétől (66%) és fennáll *a magyar irredentizmus gyanúja* is (70%).[14] Habár vannak feszültségek, de – s ezt hangsúlyozni kell – a *vegyes területeken továbbra is meglepően jók a különböző nemzetiségűek személyes kapcsolatai.*

A helyzet nemzetközi politikai vetülete közvetlen összefüggésben áll történelmi eredetével. Közel van az anyaország, amelynek politikai képviselői lényegében mindig is igazságtalannak tartották a Trianoni Békeszerződés által kijelölt határokat, legfeljebb csak revíziós törekvéseik nyíltságában volt különbség. Az anyaország mindig is érdeklődést mutatott a határain kívül élő magyarok sorsa iránt és kapcsolatban állt velük, sőt, az utóbbi években nyíltan kijelentette, hogy szívén viseli a szomszédos országokban élő magyarok helyzetét. Ezen kívül Magyarországon is élnek szlovákok, de kisebbségi létüket a politika csak a 60-as évek óta ismeri el és asszimilációjuk már erősen előrehaladott. A további, újabb keletű nemzetközi politikai összefüggések Csehszlovákia felbomlásával és a Szlovák Köztársaság megalakulásával keletkeztek. A nemzeti kisebbségek, és különösen a magyar kisebbség helyzete az egyik sarkalatos pontja annak, hogy beléphet-e az új állam az európai integrációs struktúrákba. Tovább bonyolítja a nemzetközi helyzetet a *Gabčikovo-probléma.* A Gabčikovo vízi erőmű körül kialakult viták azért éleződtek ki ennyire, mert az ügy politikai vonzatai – köztük a szlovákiai magyar

[13]Zelová et al. (1992).
[14]Aktuálne problémy Slovenska (1993).

kisebbség helyzete is – erősebbnek bizonyultak, mint az elsődleges szakértői, ökológiai, és jogi megfontolások. Közrejátszik ebben is a dél-szlovákiai magyarok esetleges elszlovákosításától való félelem.

Az új geopolitikai helyzetben Szlovákia politikai képviselői (és az egész szlovák társadalom) tisztában vannak azzal, hogy el kell fogadni és az új államforma szerves részének kell tekinteni ezt a viszonylag nagy számú, más nyelvű etnikai egységet. Az *állam kötelessége* megteremteni a kisebbségi társadalom közösségi létének és fejlődésének optimális feltételeit, és tagjait teljes jogú állampolgárként kell kezelni. Ez azonban számos problémával jár. Az egyik a *kollektivizmus, a kollektív jogok szintje*. Kérdés, hol a határ a kisebbségeknek adható jogok és az állam integritását veszélyeztető jogok között. Milyen jog illeti meg az egyént, hogy megtarthassa etnikai identitását, illetve mi okoz már elszigetelődést és hátrányokat a többségi társadalomban. Mindamellett leszögezhető: a szlovákiai magyar kisebbség problémáinak jelentős része abból adódik, hogy *a Szlovák Köztársaságnak mindeddig nincs még átgondolt, átfogó kisebbségpolitikája.*

A Szlovák Köztársaság alkotmánya rögzíti a nemzeti és etnikai kisebbségek jogát saját kultúrájuk fejlesztésére, az információ anyanyelven történő terjesztésére és fogadására; a nemzeti szövetségekhez való csatlakozás jogát; az oktatási és kulturális intézmények létrehozásának és fenntartásának jogát. Szavatolja továbbá (az állami nyelv elsajátításának joga mellett) az anyanyelvi oktatáshoz való jogot, az anyanyelv használatát a hivatalos kapcsolatokban, továbbá a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő ügyek megoldásában való részvétel jogát. További törvényeknek kell majd szabályozniuk a fenti jogok érvényesítésének részleteit és feltételeit. A nyelvi törvénytől eltekintve azonban *hiányoznak a kisebbségi jogok érvényesítését pontosító törvények*. Az általánosan megfogalmazott törvényeket nem támasztják alá specifikus, kötelező érvényű jogi rendelkezések. A törvénykezés fehér foltjai lehetőséget adnak a jogok ellentmondó értelmezésére.

A vitás kérdések ez idáig a hivatalos kapcsolatokban, a városok, falvak és utcák kétnyelvű elnevezésében és a keresztnevek magyar alakjának bejegyeztetésében megnyilvánuló *nyelvhasználatot* illetően éleződtek ki. Az anyanyelvi oktatáshoz való jog érvényesülését biztosítja a magyar oktatási nyelvű állami iskolák rendszere a bölcsődétől a középiskoláig. Az 1992. szeptember 30-i adatok szerint a magyar nemzetiségű gyermekek háromnegyede a bölcsődétől a teljes középfokú képzést biztosító iskolákig magyar nyelven végzi tanulmányait. Csak némely műszaki iskola esetében fordul elő, hogy a magyar gyerekek részben szlovák tannyelvű iskolákban tanulnak. Ez érthető, ha figyelembe vesszük ennek az iskolatípusnak a szakosodott jellegét. Egyetemi szinten biztosítva van a magyar iskolák tanárainak képzése, és folynak az olyan, a nemzeti kisebbségeket és etnikai kultúrákat oktató speciális iskola létrehozásának előkészületei a Nyitrai Pedagógiai Főiskola védnöksége alatt, amely minden hivatalosan elismert szlovákiai kisebbség igényét kielégítheti.

A független Szlovák Köztársaság megalakulása után a magyar politikai pártok képviselői nyíltabban és határozottabban vetették fel a magyar kisebbségi autonómia létrehozásának igényét, hangsúlyozva, hogy csakis kulturális és oktatási autonómiáról van szó. Úgy képzelik, hogy az oktatási és kulturális ügyekkel kapcsolatos döntéshozatal jogát olyan választott regionális szervekre kellene átruházni, amelyekre a Szlovák Nemzeti Tanács átruházna bizonyos törvényes jogosítványokat. A szlovákok ezt a követelést meglehetős óvatossággal és ellenérzéssel fogadják, mert a problémát az is bonyolítja, hogy vegyes etnikumú területről van szó, ahol nem csak magyar kisebbség él. A decentralizálás folyamatában és a törvényes hatalom regionális átruházásában még nem alakultak ki megegyezésre érett koncepciók. A köztársaság új területi tagozásában sem

sikerült megállapodásra jutni, ami a magyar kisebbségnek nem lehet közömbös kisebbségi helyzete és jogai szempontjából.

A közvéleménykutatások és a személyes kapcsolatok alapján végzett kutatások ismételten azt mutatják, hogy elsősorban a viszonylag tiszta szlovák területeken élő szlovákok kezelik előítéletekkel és ellenérzéssel a magyarokat és kisebbségi törekvéseiket.[15] A legutóbbi, 1993 júniusában végzett vizsgálatok a vegyes etnikumú területeken a magyar–szlovák kapcsolatok javulását mutatják az 1990-es helyzethez képest.[16] Ez nem jelenti azt, hogy egyik félnek sem kell már tartania a nacionalizmus fenyegetésétől, ami eltorzíthatja az etnikumközi kapcsolatokat. Mindkét fél vezetőitől egyértelmű állásfoglalást lehetne elvárni a nacionalista irányzatok hangadói ellen.

5.3. A roma kisebbség

A roma a *második legnagyobb etnikai kisebbség*. Elkülönülését nyelve, életmódja, történelmi-társadalmi elmaradottsága, társadalmi osztályszerkezete és végül antropológiai jegyei eléggé egyértelművé teszik. Eltérőek a demográfiai tulajdonságai is. A magas születési és ugyancsak magas halálozási aránynak tudható be, hogy *a romák négyötödének az életkora 34 év alatt van.* Életkoruk átlaga 1980-ban csak 21,7 év volt, míg az egész lakosságé *34,3* év.

Csehszlovákia területén jelentős volt a roma lakosság demográfiai növekedése, és ugyanez a helyzet Szlovákiában is. Nem könnyű megállapítani a romák pontos létszámát, mivel a népszámlálások alkalmával csak töredékük vallja magát roma nemzetiségűnek. Ezt tükrözik az 1991-es népszámlálás romák lélekszámára vonatkozó adatai is. A helyi tanácsok 1989-es adatai szerint *254 000 roma (az összlakosság 4,8%-a)* él Szlovákiában.

A romák túlnyomó többsége a képesítés nélküli segédmunkások közé, az alacsony jövedelműek kategóriájába tartozik, ennek megfelelően alacsony az életszínvonaluk. Rosszabb körülmények között élnek, mint a lakosság többsége. A roma közösség egy része nehezen alkalmazkodik a társadalmi normákhoz, és ellenáll a többség minden olyan szisztematikus, hol jobban, hol kevésbé végiggondolt erőfeszítésének, amelyek a társadalomba való integrálásukat célozzák. Ez az oka annak, hogy a régi problémákat most újabbak tetézik, és ezek együttes hatása napjainkra akut helyzetet teremtett. A paternalisztikus állam roma közösséget „védelmező" politikája a romák asszimilálását, majd irányított szétszórását eredményezte, ezt követően pedig a társadalmi integrálásukat célzó elgondolások kerültek előtérbe. A „romakérdés" ma az egyik legégetőbb társadalmi probléma Szlovákiában.

A roma politikai vezetés kiforratlan. 1989 novemberében megalakult Prágában a Roma Állampolgári Kezdeményezés. Az 1990-es választásokon a Cseh Köztársaságban a Polgári Fórum, Szlovákiában a Nyilvánosság az Erőszak Ellen jelöltjeiként minden törvényhozó testületben szereztek helyet – összesen nyolcat, ebből egyet a Szlovák Nemzeti Tanácsban. Az 1992-es választásokon a megosztottság miatt egyetlen roma pártnak sem sikerült bekerülni a parlamentbe. Számos párt, mozgalom és szövetség jött létre a több százezres szlovákiai roma közösségekben, de paradox módon nincs senki, aki a törvényhozásban vagy az állami közigazgatás szerveivel folytatott megbeszéléseken, tárgyalásokon képviselné őket.

[15]Butorová–Rosová (1992).
[16]D. Soucová (1993).

1991 áprilisában a Szlovák Köztársaság elfogadta a romákkal kapcsolatos kormánypolitikai elveket. Ezek három tételre épülnek: a többi kisebbség etnikai státusával egyenértékű *roma etnikai státus* elismerése; *a minden állampolgárt megillető bánásmód biztosítása a romáknak*, beleértve szükség esetén a szociális juttatásokból és segélyekből való részesedés jogát is; *a „romakérdés" központi kezelésének megszüntetése, illetve a törvényes hatalom és felelősség átruházása a helyi közigazgatásra.* Ezeknek az elveknek az elfogadása volt a romákkal, de minden más szlovákiai etnikai kisebbséggel kapcsolatos állampolitika kialakításának első koncepcionális lépése.

A roma lakosságot a többi társadalmi csoportnál lényegesen súlyosabban érinti a munkanélküliség, az átalakulási folyamatok kedvezőtlen társadalmi következményeinek sora. *Azokon a településeken, ahol nagyobb a romák koncentrációja, a szociális problémák óriási arányú növekedésére kell számítani.*

A roma családok egy jelentős részének jövedelme főleg szociális juttatásból, és nem munkavégzésből ered. Ez nem késztet munkavállalásra, és erősíti a régi rendszer paternalisztikus szociális gondoskodásához kapcsolódó retrográd magatartásformákat. A gyermekek száma határozta meg a család alapvető – sokszor az egyéb társadalombiztosítási kifizetések mellett az egyetlen – jövedelemforrását. Ennek eredményeként annyira megemelkedett a gyermekek száma a roma településeken, hogy jelentősen megváltozott a népcsoport kor szerinti szerkezete.

A cigányságnak a többséghez viszonyított alacsony társadalmi státusa és alacsony kulturális szintje elszigetelődéshez és a kulturális elmaradottság újratermelődéséhez vezet. A roma kisebbség tagjai által elkövetett bűntettek száma jóval meghaladja az átlagot, a tendencia romló. A cigány kultúra, sőt, a fiatal romák körében a cigány nyelv ismerete is hanyatlásnak indult, a néprajztudósok szerint azért is, mert a roma értelmiségiek elhagyják ezeket a közösségeket.

A mai Szlovákiában a romák jelentik a belsőleg legkevésbé intregrált etnikai csoportot. Az etnikai öntudat körvonalazatlansága, az etnikai fogalmak tisztázatlansága a kutatási adatokból is látható: a megkérdezett romák 37%-a nyilatkozott úgy, hogy románák érzi magát, 28%-uk „cigánynak" (ezt az elnevezést gyakran meglehetősen elítélőnek tekintik), 18%-uk szlováknak és 17% magyarnak.[17] A *roma identitás kutatása* a roma közösségen belül is nehézségekbe ütközik.

A roma társadalom szociális problémáit nem oldhatja meg – már csak az állami költségvetés deficitje miatt sem – a paternalisztikus állami szociálpolitika. Ugyanakkor a közösségeknek pénzre van szükségük ahhoz, hogy meg tudják fizetni a megfelelően képzett romák munkáját.[18] A munkalehetőségek és a munkából szerzett jövelmek biztosítása nélkül semmiféle elnyomó intézkedés nem lesz képes megakadályozni a többségi nemzet, illetve egyéb kisebbségek és a roma lakosság együttélésének konfliktusait.

5.4. Rutén és ukrán kisebbség

Az 1991-es népszavazás szerint körülbelül 17 000-ren (0,33%) vallják magukat rutén nemzetiségűnek, és körülbelül 13 000-ren (0,25%) ukránnak. Ezt az etnikai csoportot a kommunista rendszer idején erősen megbélyegezték etnikai identitásuk adminisztratív manipulálása miatt. Ezért most viták folynak a megosztott nemzeti identitásról, az anya-

[17]Szlovák Statisztikai Hivatal (1990).
[18]Konečný (1993).

nyelv és az írott nyelv viszonyáról, továbbá viták vannak a rutén és az ukrán nemzetiségek képviselői között is. Szerepe van ebben a vallási hovatartozásnak (görög katolikus, illetve ortodox). A kisebbségek képviselői mindenekelőtt azt szeretnék elérni, hogy elismerjék a kisebbségük specifikus jegyeit, teljesüljenek a kulturális identitásukkal kapcsolatos követeléseik és állami támogatással erősítsék is identitásukat.

*

A németek és a horvátok csak marginális kisebbséget alkotnak Szlovákiában. 1989 után újjáéledtek társadalmi és kulturális szervezeteik, lépések történtek az anyanyelvi oktatás terén is (a német kisebbség esetében).

5.5. A nemzetiségi politika problémái és megoldási javaslatok

A hosszú idő folyamán felhalmozódott problémák halaszthatatlanná teszik a Szlovák Köztársaság *kisebbségi politikai koncepciójának elfogadását, az ebből fakadó törvények kidolgozását a legáltalánosabbaktól a specifikus normák és előírások alacsonyabb szintjéig*. Ezzel egyidőben a nemzetközi nemzetiségvédelmi megállapodások és konvenciók elfogadásával és törvényes támogatásával minden nemzeti kisebbségnek esélyegyenlőséget, valamint azonos jogokat és kötelezettségeket kell biztosítani. Ugyanez az elképzelés érvényes az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet vagy az Európa Tanács nemzetközi konvencióira is, amelyek az érintett állam belátására bízzák, hogy az egyenértékű kisebbségi jogalkalmazási módszerek melyikét választják. Ez az oka annak is, hogy ezen dokumentumok összevetése során kétféle következtetésre is juthatunk: egyrészt arra, hogy *mi itt Szlovákiában a kisebbségi jogok érvényesítése terén meghaladjuk az európai szintet, másrészt arra is, hogy megsértjük a kisebbségi jogokat.*

A kisebbségi politika elfogadása és a nemzetközi kisebbségvédelmi elveknek megfelelő törvényes szabályozás az egyre feszültebb szlovák–magyar viszony enyhítésének szükséges, de nem elégséges feltétele. Legalább ilyen fontos a félreértések kezelése során a hajlandóság a problémák megoldására, az alku, a konfrontáció elkerülése. Ki kell elégíteni azokat a nemzeti identitás megőrzéséhez szükséges követeléseket, amelyek nem sértik a vegyes nemzetiségű területeken élő többségi nemzet jogait.

IV. SZLOVÁKIA EU-CSATLAKOZÁSÁNAK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI ELŐFELTÉTELEI

Minél inkább megérti és támogatja a társadalom a gazdasági átalakulás kemény követelményeket támasztó folyamatát, annál könnyebb lesz a megvalósítása. A folyamat kezdetben óhatatlanul számos társadalmi és gazdasági jellegű nehézséggel jár.

1. A gazdasági átalakulással kapcsolatos nézetek

A paraszti életmódban és „földközelségben" gyökerező szlovák hagyomány erős kötőerő. Márcsak ezért is *hosszabb időre van szükség ahhoz, hogy az emberek aktívan alkalmazkodjanak a számukra új feltételekhez, továbbá, hogy személyes tapasztalatokra* is szert tegyenek az átalakulás során. A gazdasági reformok iránti bizalmatlanság szintén abból adódik, hogy a társadalom tagjai nem készültek fel a radikális társadalmi változásra, meglepte őket a változások mélysége.

A Szlovák Köztársaság állampolgárai elsősorban a gazdasági reformok negatív eredményeit észlelték, viszonylag ritkán merült föl, hogy a munkanélküliség csökkentése saját aktivitásukon is múlik. Ez az ellentmondás elsősorban a privatizáció bírálói körében érhető tetten: a megkérdezettek 44%-át nagyon nyugtalanította a munkanélküliség, de csak 4% vélekedett úgy, hogy legelőször a gazdaság problémáit kell megoldani. A foglalkoztatáspolitikában érvényesülő paternalisztikus állami magatartás szorosan összefügg a privatizáció kedvezőtlen megítélésével, míg a foglalkoztatással kapcsolatos individualista vagy liberális álláspont a privatizáció kedvező megítélésével párosult.

A munka – a családi termelés – már 1989 előtt is a társadalmi különbségek fontos tényezője volt. Némelyik családtípusban kombinálva jelent meg a háztáji tevékenység és a „hivatalos foglalkoztatás". Ennek eredményeként a társadalmon belül a háztáji (mezőgazdasági vagy kisipari) tevékenység megléte vagy hiánya alapján három fő családtípus különült el: az önellátó család, a vállalkozó család és a fogyasztó család. Közös jellemzőjük az volt, hogy egyes családtagok az állami szektor alkalmazottai is voltak.

A Szlovák Köztársaság állampolgárai hagyományosan elsősorban saját magukra és családjukra támaszkodtak az alapvető szükségleti cikkek előteremtésében. Az 1989-es változásokat követően is sok fogyasztói igényt elégít ki a háztáji termelés.

A korábbi, „szövetségi" reformmódszerek bírálata nyomán az első önálló szlovák kormány azt *ígérte, hogy változtat a reformok elvein.* Sok állampolgár abban reménykedett, hogy az új kormány az ő várakozásának megfelelő társadalmi reformot hajt végre, azaz – a kormányzó párt kifejezésével élve – olyan „szociális piacgazdaságot" teremt,

ahol a hangsúly a szociális tartalmon van. A lakosság legnagyobb része elégedetlen az életszínvonalával, és azzal, ahogyan ez az 1992-es választások óta alakult.

A lakosság álláspontja a várható gazdasági fejlődéssel kapcsolatban a következő: 36% katasztrófára számít, 33% pesszimista, 13% kiegyensúlyozott, 14% optimista és 5% illúziókban hisz. Az *„illuzionisták"* és az *„optimisták"* elsősorban a Demokratikus Szlovákia Mozgalom és a Szlovák Nemzeti Párt támogatói közül kerülnek ki. Többek között azért is ítélik meg kedvezőbben a gazdasági helyzetet és várnak többet tőle, mert többségük anyagilag kevésbé frusztrált – magánvállalkozók vagy magáncégek alkalmazottai. A *„katasztrófavárók"* és a *„pesszimisták"* közös vonása, hogy a gazdasági helyzet negatív értékelése Cseh-Szlovákia megosztásának elítélésével és a kormány iránti egyre növekvő bizalmatlansággal párosul. E két csoport megtalálható a baloldali és a jobboldali beállítottságúak között egyaránt.

2. Az átalakulás makrogazdasági kiindulópontjai

2.1. Termelés

1989-ben Szlovákia egy főre jutó bruttó hazai termelése (GDP) elérte a Cseh Köztársaság szintjének 87%-át. 1990-ben ugyanez az érték 83%-ra esett vissza. Az ezt követő években mindkét köztársaságban csökkent a teljesítmény, Szlovákiában azonban erőteljesebben. Ennek megfelelően 1992-ben Szlovákia a Cseh Köztársaság egy főre eső GDP-jének már csak 77%-át érte el.

A változások tehát a szlovák gazdaság összteljesítményének drasztikusabb hanyatlásával jártak. Szlovákiában gyorsabban csökkent a termelékenység és jobban nőtt a munkanélküliség. Objektív és szubjektív okok egyaránt közrejátszottak ebben.

Az objektív okok többek között a következők voltak:

– A központi tervgazdálkodás makrogazdasági intézkedései révén keletkezett torzulások leépítése volt a piaci mechanizmusra átállás kiinduló pontja. Szlovákiában ennek a folyamatnak sokkal mélyebb volt a gazdasági és társadalmi hatása, több ellentmondás került a felszínre (pl. a hadiipar átállításában).

– A szlovák gazdaság „konzervatívabbnak" bizonyult: merevebben reagált a változásokra. Ráadásul a gyors átálláshoz kevesebb pénzügyi forrás állt rendelkezésre.

– Strukturális adottságok is közrejátszottak abban, hogy az állami tulajdonú vállalatoknál nehezebb (és reménytelenebb) volt színvonalas termék- és technológiai újítási stratégiát kialakítani.

Gyakran csökkentették szubjektív oldalról a helyes irányú makrogazdasági intézkedések hatását a következők:

– a magasrangú szlovák állami vezetők alacsony színvonalú gazdaságirányító szaktevékenysége;

– a mikroszférán belüli, illetve a kormány és a kibontakozó piaci szféra közötti felelősség- és illetékességmegosztás tisztázatlansága;

– a szlovák politikai és gazdasági élet képviselőinek elégtelen részvétele a törvények előkészítésében és megalkotásában, illetve az egész államszövetségre érvényes intézményi és rendszerbeli átalakulás kidolgozásában;

– az állami szektorban sok felső szintű vezető nem tudott megfelelően alkalmazkodni

az új feltételekhez; az igen erős nehézipari, építőipari és mezőgazdasági lobby igyekezett megakadályozni minden olyan intézkedést, amely veszélyeztethette vezető szerepét;

– viszonylag széleskörű volt az állampolgárok átalakulásellenessége;

– nagyobb volt az állam protekcionista beavatkozásába vetett hit, mint a Cseh Köztársaságban;

– Szlovákia politikai és gazdasági vezetésének nem sikerült (az 1992-es választások után) megfelelően áttekinteni a szövetségi állam feloszlásával járó új helyzet teljes bonyolultságát.

A recesszió 1992 második felére enyhült és megkezdődhetett a gazdaság helyreállítása. 1992-től már Szlovákiában is érezhetővé vált az átalakulási intézkedések pozitív hatása, annak ellenére, hogy az év második felében a Cseh-Szlovák Szövetségi Köztársaság új politikai felállásával foglalkozó állandó viták elvonták a figyelmet a gazdaságról.

Jóllehet az átmenet három éve alatt a szlovák gazdaság sokkoknak volt kitéve, hatékonysága – ha az egy főre jutó GDP-t vesszük alapul – a Bécsi Nemzetközi Összehasonlítási Intézet próbaszámításai alapján 1992-ben nagyobb volt, mint több volt kommunista országé: Lengyelországénál 15%-kal, Bulgáriáénál 30%-kal, Romániáénál 45%-kal. Magyarország hatékonysága viszont körülbelül 10%-kal, a Cseh Köztársaságé pedig 20%-kal volt magasabb.

2.2. Szerkezeti változások

A gazdasági alkalmazkodás fő hajtóereje a tulajdonviszonyokban beállt változás volt. Elsősorban a kisprivatizáció révén nyert teret a magántulajdon, továbbá azért is, mert megnőtt a magánkézben lévő – részben közvetlenül, a magánszektor létrejöttekor alakult, részben a korábban állami tulajdonú vállalatok kisebb részekre bontásával keletkezett – gazdasági egységek száma.

A különféle adminisztratív akadályok és a jogrend fehér foltjai ellenére a magánszektor sikereket ért el az állami szektorral folytatott versenyben. A magánvállalkozások számának növekedése megmutatkozott növekvő GDP-hozzájárulásukban is. 1992-ben részesedésük a GDP létrehozásában kb. 20% (1991-ben 15%) volt.

Néhány kivételesen bonyolult törvénykezési és egyéb jogrendi probléma miatt az állami szektorban – különösen a mezőgazdaságban, az erdészetben, a közegészségügyben és a lakásépítéseknél – nagyon lassan változnak a tulajdonviszonyok.

Eltolódott a külkereskedelem szerkezete a piacgazdasággal rendelkező országok felé. Az ide irányuló export az 1989-es 30%-ról 1992-re 65%-ra nőtt, az import pedig 35%-ról 55%-ra. Változás állt be az export és az import áruszerkezetében is.

Csökkent a foglalkoztatás: az iparban, az építőiparban és a mezőgazdaságban volt a legnagyobb a visszaesés. A piaci szolgáltatásokban, a bankszektorban és az állami közigazgatásban viszont nőttek a munkalehetőségek.

1992 végén a várakozásokkal ellentétben az előző évi 300 000-ről 260 000-re csökkent a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek (álláskeresők) száma (ez 10%-os munkanélküliségi rátának felel meg). A csökkenés azonban javarészt csak átmeneti volt és annak volt betudható, hogy a fölösleges munkaerő elbocsátása, főként az állami tulajdonban lévő és privatizálandó vállalatoknál lelassult, megállt. Szlovákiában lényegesen magasabb a munkanélküliségi ráta mint a Cseh Köztársaságban, ráadásul egyenetlenül oszlik el a régiók között; egyes területeken eléri a 20%-ot is. Mérsékelte a munkanél-

küliségi rátát, hogy a szlovák lakosság egy része külföldön vállalt munkát. Körülbelül 20 000 ember dolgozott a Cseh Köztársaságban, és további ezreknek (pontosabb becslések nincsenek) volt többé-kevésbé állandó munkája Ausztriában és Németországban.

2.3. A külföldi tőke

Az államszövetség létét érintő viták és a feloszlatásra vonatkozó végső döntés egyaránt negatívan hatottak a Szlovákiába irányuló tőkebeáramlásra. Ezt a tendenciát erősítette később a politikai stabilitás és a bizalom alacsony szintje, a külföldi befektetőkre vonatkozó szabályok tisztázatlansága, a jogi szabályozás hiányosságai, a banki infrastruktúra alacsony színvonala, a kivételesen bonyolult állami bürokrácia, a folyamat állami felügyeletére tett erőfeszítések, a potenciális külföldi befektetők járatlansága a helyi gazdasági viszonyokban és magatartásformákban, a befektetési lehetőségek hiányos ismerete stb.

Sokkal kevesebb külföldi tőke áramlott Szlovákiába mint a Cseh Köztársaságba (csak a teljes szövetségi mennyiség 10%-a). 1992 végén a Szlovák Köztársaságban befektetett külföldi tőke teljes összege 6,6 milliárd koronát (230 millió USD-t) tett ki, míg a Cseh Köztársaságban meghaladta a 40 milliárd koronát (1,5 milliárd USD-t). A külföldi tőke regionális eloszlása tükrözi a régiók fejlettségbeli eltéréseit (lásd a 17. táblázatot).

2.4. A pénzügyi szektor

A makrogazdasági adottságokból következően a szlovák kormány ezt az ágazatot a Cseh Köztársasághoz hasonlóan működtette. Ennek megfelelően a gazdasági átalakulás alapvető monetáris és pénzügyi elvei az egész szövetségi államban következetesek és egységesek voltak.

Fontos döntés volt az akkor még csehszlovák korona jelentős *leértékelése*. Kezdetben ez Szlovákiát jobban érintette, mint a Cseh Köztársaságot, a nagyobb gazdasági szerkezeti torzulások és az új pénzügyi feltételekhez való lassúbb alkalmazkodás miatt. 1991–92 folyamán a körülmények nagyjából kiegyenlítődtek.

Szlovákiában a kormányzat nem értékelte megfelelően sem a pénzügyi ágazat jelentőségét a gazdasági tevékenység szempontjából, sem annak a fontosságát, hogy az átalakulási mechanizmus összefüggő elemeit értő kezek irányítsák. Ez különösen arra a szlovák politikai vezetésre vonatkozik, amelyik 1992 második felében az államszövetség felbontását végrehajtotta.

Míg a Cseh Köztársaságban uralkodó volt a pénzalapok képzése, Szlovákiában azok felélése dominált. Jellemző volt Szlovákiára az alacsonyabb megtakarítási ráta, rosszabbak voltak a kölcsönfeltételek, ami miatt szinte állandóan napirenden volt a pénzügyi rendszer egyensúlyvesztésének veszélye. Szlovákia *bankrendszere* túlságosan kicsinek bizonyult, nem rendelkezett elegendő pénzalappal sem belföldi, sem külföldi valutában. A különválás előtt szükség esetén ezeket a pénzalapokat a cseh bankrendszerből teremtették elő, napi árfolyamon. 1992 végére a szlovák bankoknak már nem volt elegendő forgótőkéjük. A tőke–értékpapír arány lényegesen elmaradt az EK-szabványoktól, még a konszolidált feltételek mellett ajánlott 8%-ot sem érte el. A szlovák bankrendszer fejlettségi szintje lényegesen elmaradt cseh megfelelőjétől, mind a rendelkezésre álló pénzintézetek számát, mind a felkínált szolgáltatások körét tekintve.

Az egész szövetségi állam teljes és folyó *fizetési* mérlege *aktív* volt, és ezen a szlovák gazdaság is nyert. Az aktívum javarészt a Cseh Köztársaság által biztosított szolgáltatási mérlegtöbblet, valamint olyan külföldön végrehajtott banki műveletek eredménye volt, amelyeket a Csehszlovák Állami Bank szakmailag igényes szolgáltatásai révén bonyolított.

Az egész pénzügyi szektor legsúlyosabb, 1992 végén még mindig megoldatlan problémái közé tartozott sok állami vállalat szinte krónikus *fizetésképtelensége*. Az 1990 óta eltelt időszak folyamán a vezető kormánytisztségviselők képtelenek voltak megfelelő módszereket találni és alkalmazni ennek megoldására. A vállalatok kölcsönös – elsődleges és másodlagos – eladósodása olyan láncreakciót indított el, amelynek következtében az adósság 1992 végére már kb. 90 milliárd koronára rúgott.

Már 1991-ben elvi intézkedéseket fogadtak el az új szerkezetű állami költségvetés kialakításáról. Elvetették azt a korábbi rendszert, amelyben a pénzügyi bevételeket az össz-szövetségi költségvetésből osztják le a köztársasági költségvetéseknek, és amelynek fő feladata a támogatások újraelosztása. Megkezdték az önálló szövetségi és a köztársasági költségvetések kialakítását. A Szlovák Köztársaság költségvetéséhez kedvezőbb koefficienseket alkalmaztak, így érvényesítették Szlovákiára a szolidaritási elvet. A Szlovákia által 1990 óta felhalmozott költségvetési hiány (20 milliárd korona) az államszövetség idején nem volt jelentős tétel, de ez a függetlenség óta a szlovák köztársasági kormányköltségvetés bruttó adósságállományának részét képezi.

2.5. Pénzjövedelmek

A nagymértékű gazdasági válságot objektíven tükrözte a reáljövedelmek óriási esése, a magánfogyasztás jelentős csökkenése.

A szlovák és a cseh adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy a nominál- és reáljövedelmek mutatói más-más minta szerint alakultak. A Cseh Köztársaságban 1992-ben nagyobb arányban nőttek a vállakozásokból és a külföldről származó bevételek, így a szlovák lakosság jobban megérezte a visszaesést.

Érzékelhető természetesen a kiindulópontok különbsége is: 1989-ben az egy főre jutó jövedelem Szlovákiában 23 600 korona, a Cseh Köztársaságban 25 800 korona volt. Ez az eltérés nagyrészt megfelelt a két nemzetgazdaság termelékenységében mutatkozó különbségnek. Szlovákiában ez a különféle becslések szerint legalább 15%-kal alacsonyabb volt. Szlovákia lemaradása a termelékenységben az átalakulás időszakában még markánsabbá vált.

3. Az 1992–93-as átmenet problémái

1993 beköszöntével kezdetét vette Szlovákia független köztársasági léte, vagyis formálisan elszakadhatott elődje, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság átalakítását célzó gazdasági intézkedésektől. Szlovákiában már korábban is történtek kísérletek arra, hogy eltérő módon közelítsék meg a reformfolyamatokat. Ez az irányzat az 1992. évi választásokat követően – amikor a radikális gazdasági reform szószólói vereséget szenvedtek Szlovákiában – felerősödött.

Számos olyan jelzés érzékelhető a valutáris, pénzügyi, költségvetési, adóügyi és termelési szférából, ami arra utal, hogy gyors átmenetre aligha lehet számítani:

– Homályos és bizonytalan kormánynyilatkozatok hangzottak el az átalakulási folyamat további rendszerbeli, intézményes és időbeli vonatkozásairól, elsősorban a jogalkotást és a jogi eljárásokat, s az általános liberalizálást illetően, valamint a még a szövetségi időkben megalapozott makrogazdasági stabilizáló mechanizmusok működését biztosító piacorientált intézkedésekről.

– A piaci pozíció igen jelentősen, 2/3-ára zsugorodott. A korábbi, szövetségi időkben a piac nagyjából zavartalanul működött, különösebb monetáris, pénzügyi, költségvetési, vám vagy egyéb gazdasági korlátozások és gátak nélkül. Az 1992 végéig működött kölcsönös anyagforgalmi, kereskedelmi és pénzügyi folyamatok mértéke 1993 elejére fokozatosan csökkent. Szlovákia mind gazdaságilag, mind társadalmilag kedvezőtlen helyzetbe került. A kölcsönös kereskedelem csökkenése megmutatkozott a Szlovákiában rendelkezésre álló saját és kölcsönzött pénzalapok visszaesésében.

– Kritikus a valutahiány. Úgy tűnik, nem lehet fenntartani a szlovák és a cseh korona 1–1 arányú paritását, és a külföldi konvertibilis valutáknak a volt csehszlovák koronához viszonyított átváltási arányait sem.

– A külső és a belső adósságok a gazdaság komoly terhét kezdik jelenteni.

– Az 1993-as kormányköltségvetést kiegyensúlyozottnak nyilvánították és elfogadták, de kezdettől fogva világos volt, hogy ez a kiegyensúlyozottság fikció, azt nem lehet fenntartani, és igen jelentős hiánnyal kell számolni.

– A súlyosbodó hiány elkerülésére a kormány a költségvetés-kezelés normáinak ellentmondó *rendszeridegen* szabályokat vezetett be: a teljesen vagy részben a költségvetésből finanszírozott szervezeteket ugyanis mentesítette a társadalombiztosítás-fizetési kötelezettség alól. Ez már 1993-ban (és a későbbiekben még erőteljesebb) nehézségeket okoz az egészségügyi és szociális ágazatok finanszírozásában.

– Jelentősen csökkentek a vállalkozói szférának nyújtott kölcsönök.

– Hatalmasra duzzadt az állami tulajdonú szervezetek adósságállománya, többek között a kereskedelmi bankok felé is.

– A szakmailag nem kielégítő új adórendszer, és új egészségügyi és nyugdíjbiztosítási rendszer mellett megoldhatatlanok az ezekhez tartozó technikai és szervezési követelmények.

– A kormánydöntések végrehajtásában megnyilvánuló szakértelemhiány is gátolja a gazdaság talpraállását.

– Megtorpant a privatizáció lendülete a gazdasági szektorban, mivel – politikai okokból – visszatértek a kuponos privatizációról a hagyományos módszerekre.

A fenti gondok egy része az újonnan megszerzett szlovák függetlenségből adódó objektív tényezőkre vezethető vissza. Sok esetben azonban az elégtelen, a helyzetet alábecsülő kormányirányítás, vagy az 1992-es helyzet, a függetlenségre való átállással járó problémák pontatlan előrejelzése okozta őket (éles ellentétben a cseh döntéshozók magatartásával, akik jó előre felkészültek a szétválásra). A független Szlovákia létrejöttével kialakult helyzetben a felkészületlenség folytán csak az események kényszerét követő, improvizált gazdasági és társadalmi döntések születhettek.

4. A gazdasági átalakulás stratégiája 2005-ig

4.1. Kitekintés a jelenből

Történelmi léptékkel mérve a Szlovák Köztársaságnak rövid idő alatt kell átalakítania elmaradott, torz és alacsony hatékonyságú iparra alapozott gazdaságát modern, piacorientált, információra alapozott gazdasággá. Szlovákia csak így tud politikailag, társadalmilag, gazdaságilag és a környezeti szempontokat tekintve is teljes jogú tagként integrálódni a nyugat-európai struktúrákba.

Ez a cél csak akkor valósulhat meg, ha akadálymentesen megnyílik az út a piacorientált átalakulás irányába, ha végrehajtanak minden ehhez szükséges változtatást a politikai struktúrákat, a törvényes rendet, a gazdaságot szabályozó törvényeket vagy a társadalmi és gazdasági feltételrendszert illetően. Olyan rendszerbeli és intézményes gazdasági átalakulásra van szükség, amelynek az üteme garantálja, hogy a gazdasági és társadalmi különbségek nem mélyülnek tovább, hanem inkább csökkennek Szlovákia és a fejlett piacgazdaságok között.

Egyértelműen el kell fogadni és fogadtatni: nem járható semmiféle, a központi tervgazdaságok és a piaci rendszer elemeinek kombinálásából építkező harmadik út. Felesleges továbbá a piacgazdaság szociális és ökológiai aspektusainak, azaz, a „szociális" vagy „ökológiai piacgazdaságnak" a túlhangsúlyozása. Ha egy piacgazdaság hatékonyan akar működni, ezeket az aspektusokat nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Vita tárgyát képezi: hogyan lehet kiválasztani a Szlovákiában kialakult gazdasági helyzettel adekvát gazdasági eszközöket. Tény, hogy a szlovák gazdasági átalakulás nem szokványos folyamat. Ugyanakkor az eddigi rendszerbeli és intézményes változásoknak köszönhetően a mai helyzet kétségtelenül sokkal jobban illeszkedik a piacgazdasági viszonyokhoz mint az 1989-es. 1990 óta a piacgazdasági elemeket hol közvetve, hol közvetlenül, de mindenképpen tudatosan beépítették a gazdaságba. Néhány javasolt specifikus módszer alkalmazása csak lassította volna az átalakulás folyamatát. Éppen ezért olyan gazdasági eszközöket kell alkalmazni, amelyek a lehető legjobban megfelelnek a piacgazdasági viszonyoknak.

A következő két-három év gazdasági kilátásai nem túl rózsásak. Ugyanakkor dramatizálni sem szabad őket.

A Szlovák Tudományos Akadémia Gazdaságelméleti Intézete az év elején egy interjúsorozatban vezető gazdasági szakértőket kérdezett az átalakulási folyamat nehézségeiről.

A következő döntő tényezőket emelték ki:

- tőkehiány;
- alacsony szintű versenyképesség;
- tulajdonosváltás kudarcai;
- elégtelen hazai kereslet;
- szakképzett vezetők hiánya;
- exportakadályok;
- munkanélküliség;
- állami költségvetési deficit;
- infláció;
- kreativitás hiánya.

A kilábalást elősegítő eszközök közül a következő négyet emelték ki:
– a külföldi tőke beáramlása;
– a privatizáció gyorsítása;
– megfelelő adópolitika;
– hitelbővítés.

Nincs kidolgozott, elfogadott elképzelés a hosszabb távú fejlesztési stratégiáról. Léteznek bizonyos modell-módszerekkel kidolgozott többváltozós előrejelzések, de csak 1997-ig. Ezek – annak ellenére, hogy sokféle, sokszor alternatív adatokat is tartalmaznak – formálisak, a jelenlegi helyzetre alapozzák számításaikat, és éppen ezért nem eléggé kiforrottak. Nincs eldöntve, hogy a korábbi, államszövetségi időkből örökölt átalakítási filozófia elvetendő vagy megváltoztatandó-e; s ha igen, akkor milyen értelemben és hogyan. Vagyis teljesen nyitott még, hogy a következő években milyen – válságtúlélő, fellendülésorientált – gazdasági stratégiát kell követni.

4.2. A stratégiai célok összefoglalása

A fejlesztésstratégia olyan minőségi változások felé mutat a szlovák gazdaság struktúrájában, amelyek 3–5 éven belül lehetővé teszik, hogy érdemi tárgyalások nyomán az ország a 2000. év körül az EU korlátozott jogokkal és kötelezettségekkel felruházott, majd 2005-re teljes jogú tagja legyen. Ilyen távú tervezés esetén csak az alapvető makrogazdasági összefüggéseket lehet meghatározni. A prognózis legfontosabb mutatószámairól lásd a 18. táblázatot.

A 2005-ig ívelő időszakra tervezett célok megvalósulása azt jelentené hogy:
– a gazdaság teljes mértékben átáll a piaci működésre;
– a Szlovák Köztársaság gazdasága, jóllehet méreteit tekintve kicsiny, integrálódik a világgazdaságba, és a klasszikus ipari gazdaságból létrejön a modern információalapú gazdaság;
– a Szlovák Köztársaság állampolgárai, az EK-országokhoz viszonyítva, a jelenleginél egyenrangúbb társadalmi-gazdasági és polgári körülmények között élnek;
– bővülnek a pénzügyi források a támogatásra szoruló lakossági csoportok alapvető szociális igényeinek kielégítésére, a környezet helyreállítására és javítására, a gazdaságilag elmaradt területek fejlesztésére.

A gazdaság strukturális változásai nyomán a Szlovák Köztársaságnak – ha az egy főre jutó GDP tekintetében jóval el is marad az EU átlaga mögött –, meg kell közelítenie az Unió belépési kritériumainak többségét. Ehhez a következőket kell megvalósítani:
– *az infláció* 2000-től ne haladja meg a 8%-ot;
– *a költségvetési deficit* 2000-től ne haladja meg a GDP 3%-át és 2005-re teljesen szűnjön meg;
– *a bruttó adósságállomány* 2000-től ne haladja meg a GDP 60%-át;
– *a valutaárfolyam* 2000-től stabilizálódjon, 2005-től teljes konvertibilitás érvényesüljön;
– a piacgazdaság működésének jogi garanciái valamennyi területen meg kell hogy szilárduljanak.

Kétségtelen, hogy ezek merész célok. Merészségükhöz tartozik, hogy még külföldi pénzügyi támogatás esetén is jelentős mennyiségű a hazai forrás- és tartalékigény. Fi-

gyelembe kell továbbá venni, hogy a szlovák gazdaság lehetőségei meglehetősen korlátozottak, hiszen

– tekintettel az igen nagy lemaradásra és az ökológiai hiányosságokra, nem megfelelőek, nem elég hatékonyak a gazdasági struktúrák, és megváltoztatásuk jelentős erőfeszítéseket és hathatós intézkedéseket, valamint sok társadalmi korlátozást is követel;

– az elavult intézményi keret és ennek működése továbbra is magán viseli a korábbi központi tervirányítás bélyegét, és ma még igen távol áll a piaci elvek alkalmazásától.

5. Gazdasági átalakulás és kormánypolitika

5.1. Gazdaságpolitikai súlypontok

Az előzőekben jelzett gazdasági fejlődés a *gazdasági átmenet radikalizálódását és a kormány gazdaságpolitikájának reformját igényli.*

A kormánypolitika kialakításakor abból kell kiindulni, hogy az államnak eddigi „vállalkozói szerepéről" át kell állnia gazdasági jogszabályalkotói és végrehajtásellenőrzési szerepére, miközben egyre csökkenni fog beavatkozása a mindennapi gazdasági életbe. Vannak persze olyan területek, ahol a kormánynak be kell avatkoznia, például infrastrukturális fejlesztéseknél, vagy átképzési és/vagy munkahelyteremtő programoknál stb.

A kormányzat gazdaságpolitikáját a fontossági sorrend módosításával kell megalapozni:

– a nemzeti elemeknél és sajátosságoknál előbbre való a gazdaságpolitika nemzetközi orientációja;

– a hazai szűk gazdasági szemlélet helyett nemzetközi közgazdasági gondolkodásra van szükség;

– a gazdasági merevség helyett a rugalmasság, protekcionizmus helyett a liberalizmus kell hogy kormánytámogatást kapjon;

– megfelelő intézmény- és rendszerváltoztatásokkal, az aktuális gazdasági életbe való közvetlen beavatkozás kizárásával kell ösztönözni az átállást a piacgazdaságra;

– az úgynevezett ágazati alapú gazdaságpolitika helyett egyetlen és átfogó gazdaságpolitikára van szükség, amely előnyben részesíti a regionális szemléletet az ágazatival szemben.

A kormány költségvetéspolitikájára vár az állami szektor hatékony működéséhez szükséges tartalékolás, elosztás és stabilizálás. A fejlesztési stratégiában döntő szerepet kell juttatni a magánszektornak, hogy 1995-re minden ipari ágazatban domináns helyzetbe kerüljön. 2000 után egyetlen termelési szektorban sem számolunk az állami szektor létével.

A széles látókörű gazdaságpolitika feladata megerősíteni azoknak a rendszerbeli mechanizmusoknak a pozícióját, amelyek már a csehszlovák átalakulás első, 1991–92-es időszakában is döntő szerepet játszottak. Ehhez szükséges

– liberalizálni a jogrendszert, ami azonban nem zárja ki teljesen az állami beavatkozást, az ideiglenes szabályozó intézkedéseket, amilyenekkel esetenként a piacgazdaságok is élnek (pl. valutájuk vagy hazai termelésük védelme érdekében stb.), ha ugyanis a makrogazdaság szabályozása során negatív jelenségek keletkeznének;

– érvényesíteni a makrogazdasági szintű stabilizációs politikát;

– befejezni a privatizációs folyamatot és felszámolni a szabálytalan monopolhelyzeteket; megteremteni a piacgazdaságokban szokásos különféle piactípusok kialakulásának feltételeit;

– időben megnyitni a gazdaság kapuit a nagyobb szabású liberalizálás előtt (árak, külkereskedelem, tőkemozgás, pénzügyi és tőkeszektor);

– megőrizni a belső konvertibilitást és fokozatosan átállni a teljes konvertibilitásra.

Ez az irányzat csak akkor követhető, ha az átalakulási folyamatban a liberális felfogás legyőzi a gazdasági önkényt és az állami beavatkozás gyakorlatát.

5.2. Politika és gazdaság

A piacgazdasággá alakuló volt kommunista országokban a fejlesztési stratégia szorosan összefügg a politikával. Szlovákia sem kivétel ez alól. Nyilvánvaló, hogy mindig az a politikai párt viseli a legnagyobb felelősséget, amelyik a választások nyomán hatalomra kerül. 2005-ig, vagyis a következő 13 év során a választók véleménye változhat, új politikai vezetés kerülhet hatalomra a parlamentben, a kormányban, a minisztériumokban és a helyhatóságoknál is. Nem szabad azonban megismétlődnie az 1992. júniusi választások után jelentkező és sajnos mindmáig meglévő gyakorlatnak, melyben a kormányra került új politikai párt az állami közigazgatás minden szintjén elsősorban politikai, nem pedig szakmai szempontok szerint tölti be a vezető pozíciókat.

A jövőben pragmatikusabb felfogásra van szükség a politika és a gazdaság kapcsolatában. Érdemes meggondolni, hogy külföldről is figyelik, mennyire befolyásolja a politika a gazdaságot. A külföldi tőke beáramlása, a nemzetközi és egyéb külföldi intézmények által folyósított kölcsönök és hitelek mennyisége is függ ettől, márpedig ezek nélkül a szlovák gazdaság képtelen lesz elérni a kívánatos gazdasági fejlődést.

A piacgazdaság megvalósítását támogató politika próbájának bizonyulhat, hogy mennyire következetesen segíti elő a kormányzat

– a versenyelv teljeskörű érvényesülését,

– a gazdasági felelősség határozottabb átruházását a vállalkozással foglalkozó állampolgárokra, azaz a privatizációs folyamatot.

5.3. A versenyelv érvényesítése

Hiányzik még a megfelelő versenyközeg. Az állami tulajdonban lévő vállalatoknál továbbra is alacsony a hatékonyság és rossz a minőség, a termelés nem igazodik a szükségletekhez, az alacsony vagy csökkenő termelékenység és az értékesítési gondok ellenére folyamatosan béremelési törekvések érvényesülnek, miközben nagy a nyomás szubvenciókra, adókedvezményekre, az anyagi problémák enyhítésére.

A gazdaság átszervezése elvileg elsősorban a piac ügye. Ugyanakkor a piacgazdaság kialakulásának folyamatában a kormány részvétele egy ideig még elkerülhetetlen. Ilyen feltételek mellett az ellenőrző szerepet, az egyetlen igazi garanciát a bank- és tőzsdemechanizmusok hatékony működése, a tőke-, a pénz- és az értékpapír-piacok nyújtják. A piac mozgatórugóiként a kereskedelmi bankok, a tőzsde, a privatizációs beruházási alapok és az egyéni részvényesek tevékenységének feltételeit kell biztosítani.

A fejlesztési stratégián belül átgondolt adómechanizmusra van szükség. Meggondolandó, hogy a géppark felújítását, az új és korszerű technológia bevezetését nem kell-e

ugyanolyan hathatós adó- és egyéb kedvezményekkel elősegíteni, mint amilyenekkel a külföldi tőke beáramlását ösztönzik.

Sürgős az egyszerű és hosszú távra érvényes jogalkotási stratégia kidolgozása a kis- és a közepes vállalatok szabályozására, amely szerint áttekinthető támogatás illet meg minden új vállalkozói egységet (ideiglenes adómentesség, megfelelő társadalombiztosítási hozzájárulás, liberálisabb feltételek a beruházási hitelek folyósítására, ingyenes tanácsadás stb.) maximum öt évig, pontosan meghatározott, egységes feltételekkel. Lépéseket kellene tenni az állami szektor költségvetési támogatásának megszüntetésére, az állami és a magánvállalatok jogegyenlőségének megvalósítására, a monopolhelyzetek kiiktatására, a csődeljárások lefolytatására. Ezek nélkül nehezen képzelhető el a versenyelv hatékony érvényesítése.

5.4. Gyors tulajdonváltás szükséges

A gazdasági átalakulásban meg kell szülessék a gazdálkodó tulajdonos: a különféle gazdasági minisztériumok illetékességi körébe tartozó ellenőrzési jogot át kell adni a magán-, szövetkezeti vagy közösségi tulajdonosoknak. A rendszerszerű átruházás legfőbb módszere a privatizálás.

A szlovák kormány 1992-ben megváltoztatta a privatizációs folyamat rendszerét. A nagyprivatizáció első hulláma idején széles körben alkalmazott kuponos módszert teljesen elvetették, és jelenleg kizárólag a szokványos privatizációs módszereket alkalmazzák. Ennek következtében 1992 júniusa és 1993 júniusa között csak néhány tucat vállalatot privatizáltak. Jelentősen lelassult az előkészítés és jóváhagyás folyamata. Amikor a rendszert megváltoztatták, nem vették figyelembe, hogy a szokványos privatizációs módszerek idő- és pénzigénye sokkal nagyobb, mint a kuponos privatizációé.

A rendszer módosítása teret adott az érintett minisztériumoknak saját érdekeik érvényesítésére. Sok esetben más indítékok miatt is gátolták a privatizációs ügyletek lebonyolítását, máskor pedig olyan rossz volt az előkészítés, hogy nem lehetett lebonyolítani az ügyletet.

A privatizáció 1993 elején torpant meg, amikor az IMF nem hagyta jóvá az igen rosszul alakult fizetési mérleg orvoslására kért kölcsönt. Ahelyett, hogy a helyzet javítása érdekében a valutapolitikában ilyenkor szokásos intézkedéseket foganatosították volna, bármilyen áron eladták a jövedelmező vállalatokat, hogy előteremtsék a szükséges konvertibilis valutafedezetet. Ebből a szerencsétlen lépésből arra következtethetünk, hogy ha viszonylag rövid időn belül nem kerül sor a koncepció alapvető átértékelésére, akkor további évekre lesz majd szükség a privatizáció teljes lebonyolításához.

V. A TUDOMÁNY, A TECHNOLÓGIA ÉS AZ OKTATÁS HELYZETE AZ ÁTALAKULÁSI FOLYAMATBAN

A tudomány és a technológia rendszere saját logikája szerint reagál a társadalmi-gazdasági környezet, a gazdasági átalakulás impulzusaira és eszerint is hat vissza rájuk. Ezért ennek figyelembevételével szükséges az oktatás, a kutatás és a fejlesztés rendszereit a társadalmi rendszer egészén belül kialakítani. Sajnos jelenleg *nem rendelkezünk jól átgondolt koncepcióval* e téren. A szándéknyilatkozatok ellenére egyelőre még nem fogadtak el új kutatási és fejlesztési törvényt Szlovákiában. A rendszer működése éppen ezért meglehetősen spontán, elsősorban a költségvetési korlátozásokra és az újítások iránti igény hirtelen visszaesésére reagál. Ezért egyre sürgetőbb a kutatásra és fejlesztésre vonatkozó világos koncepció kialakítása.

1. Kiindulópontok

Az alábbi feltételezések Szlovákia következő 15 évére vonatkoznak:

– Az időszak folyamán megszilárdul a parlamenti demokrácia, megerősödik a piacgazdaság és a versenyközeg.

– Mivel ezen időszak folyamán a Szlovák Köztársaság mind külsőleg, mind belsőleg megerősíti államszerkezetét, a kutatás és fejlesztés (K+F) rendszere egy szilárd és funkcionális formáción belül működik majd, amelynek intenzív kapcsolatai vannak más országokkal, jóllehet az EU-tagságból még csupán kevés haszna származhat.

– 1995 után – a gazdasági fejlődés eredményeképpen – valószínűleg megnő az újítások és találmányok, valamint a szakképzett munkaerő iránti kereslet. Ez kedvező feltételeket teremt a kutatás és fejlesztés felfuttatásához.

– Bár jelentős lesz a technológiaátvétel külföldről, arra számítunk, hogy a versenypiacon jó pozíciók elnyerésére törekvő szlovákiai vállalkozók termelésüket részben saját kutatási és fejlesztési munkájukra kívánják majd alapozni.

– Ami pedig a fejlesztési tevékenység alapját képező szlovák gazdasági növekedést illeti, az optimista gazdaságfejlődési tervezet a GDP évi 5,2%-os növekedésével számol a 90-es évek második felében, amely azután 2000 és 2005 között 4,9%-os szinten állapodik meg. A növekedés a munka racionalizálásán alapul, valamint a termelők kereskedelmi tevékenységének javulásán és termékeik versenyképességének növelésén, részben a külföldi technológia átvételének, részben a szlovák kutatási és fejlesztési eredményeknek köszönhetően.

2. Az átmeneti időszak

A szlovák tudományos és műszaki fejlődés várható változásainak és irányzatainak meghatározását *nehezíti az átalakulási folyamattal járó politikai, gazdasági és intézményi bizonytalanság.* Ez 1988-ban kezdődött (akkoriban még a volt csehszlovák gazdaság intézményszerkezeti átalakításának alkotóelemeként), és most, hat évvel később is létezik: a kutatók bizonytalan egzisztenciája lerontja a teljesítményüket.

A 80-as évek végén készült szakértői vélemények szerint a szlovák K+F bázis túl sok embert foglalkoztatott. Ezért az átalakulás kezdetén természetesnek és szükségesnek tűnt az alkalmazottak számának csökkentése. Az alkalmazottak közel felét korábban olyan tevékenységekért fizették, amelyeknek alig volt köze a kutatáshoz és fejlesztéshez.

A leépítési folyamatban azonban a spontán elemek uralkodtak. A következő jelenségek figyelhetők meg:

– Csökkent a K+F-ben foglalkoztatottak létszáma.

– A korábbi szinten maradt az egyetemi végzettségűek aránya.

– A brain-drain („agyelszívás") elsősorban a szlovák magánszektorba irányította át az „agyakat" és nem külföldre.

– Az összállományon belül megnőtt a tudományos fokozattal rendelkezők aránya, de ez magasabb átlagéletkorukkal és az ezzel járó kisebb mobilitási készséggel is magyarázható.

– A K+F ráfordítások aránya – részben a monetáris területen lezajlott fejlemények hatására – csökkent.

A K+F fejlődésére rányomja bélyegét az állami szektor (elsősorban az államilag támogatott kutatás) bizonyos fokú tehetetlensége, a már jóváhagyott tudománypolitikai és műszaki-fejlesztési elvek következetlen alkalmazása (főként a felsőoktatási intézményekben), és a K+F fejlesztéshez szükséges általános társadalmi-gazdasági feltételek romlása (az iparban, de egyéb ágazatokban is, a mezőgazdaság kivételével).

A felsőoktatási intézmények részesedése a K+F potenciálból meglehetősen alacsony (a szektor állítólagos támogatottsága ellenére). Ezt a nemzetközi összehasonlítások is egyértelműen megerősítik. A legkedvezőtlenebb fejleményeket elsősorban az ipari kutatás és fejlesztés területéről jelentették.

Más a helyzet a ráfordítások terén. A javarészt állami költségvetési támogatást élvező kutatóhelyek helyzete „látszólag" kedvezőbb. 1991-ben minőségi változás történt az iparban: a független kutatói munkahelyek részaránya meghaladta a nem függetlenekét. Ez fontos különbség a fejlett piacgazdaságokhoz képest, ahol a helyzet ennek épp az ellenkezője. A felsőoktatási szektor részesedése az összes ráfordításokból különösen alacsony.

A szlovákiai K+F rendszer átalakulását a következőképpen jellemezhetjük:

– a kutatás és fejlesztés átalakítása úgy kezdődött, illetve zajlott, hogy közben nem létezett semmiféle átfogó tudomány- és műszaki-fejlesztési politika, és nem kedvezett a fejlesztésnek a gazdasági környezet;

– hiányoznak azok a gazdasági, társadalmi és technológiai források és struktúrák, amelyek nélkül elképzelhetetlen a kutatási és fejlesztési eredmények növekvő felhasználása;

– az egy dolgozóra jutó anyagi eszközök reálértéke jelentősen csökken;

– az anyagi források reálértéke alacsony (az egy alkalmazottra jutó jövedelem aránya többszörösen elmarad a fejlett országokban szokásostól), és ez, tekintettel az inflációs rátára, valószínűleg tovább csökken;

– a K+F potenciál szektoronkénti megoszlása ugyanolyan torz, mint volt, részben a felsőoktatási szektor alacsony részesedése, részben pedig az államilag támogatott ipari kutatás aránytalan méretei miatt.

3. A szlovák K+F potenciál 2005-ig várható alakulása

Szlovákia jelenleg Portugália és Görögország mögött foglal helyet, lényegesen alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel és kisebb K+F potenciállal, mint az Európai Közösség országai. A szlovák ipar súlya ugyanakkor elavultsága és rossz kihasználtsága ellenére is nagyobb, mint az említett két országé. A kutatásban és a fejlesztésben dolgozók létszáma megfelelt az ipar méreteinek (figyelembe véve a korábbi fejlesztés negatív jegyeit is, amelyek hatására túlságosan kibővült a szlovák K+F állomány). A K+F ráfordítások magas aránya részben az állomány fent említett túlfejlesztését tükrözi, részben pedig a gazdaságnak a GDP-mutató által kifejezett általános gyengeségét.

Az előrejelzés nem alapozható a piacgazdasággal rendelkező országokban érvényes makrogazdasági mutatók és K+F tevékenységek mutatói között fennálló kölcsönhatások mechanikus alkalmazására. Hasznosabb áttekinteni a korábbi szlovákiai K+F fejlesztés némely konkrét tényét és előfeltételét, a várható feltételekkel és jövőbeli irányzatokkal együtt. A lakosság viszonylag magas szintű képzettségét és végzettségét például általában a szlovák gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés egy kétségtelenül fontos és kevésbé kiaknázott tényezőjének tekintik, amely alapul szolgálhat egy dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődésnek.

Fontos tényező a K+F ráfordítások változása a GDP százalékában. A tudományos közösség általában azt tekinti a küszöbnek, ha ez az érték 2,2% alá süllyed. Éppen ezért legalább ezt az arányt feltétlenül stabilizálni kell, és amint kezdetét veszi a gazdaság 1994–95-re várható újjáéledése, fokozatosan vissza kell térni a korábbi értékekhez. 2000-ben már a 2,2%-os ráfordításérték tűnik reálisnak, ami 2005-re elérheti a 2,3–2,5%-ot.

Nehéz megítélni a kutatás és fejlesztés állományi létszámának az alakulását, mivel azt egészen a 90-es évekig túlzottnak tekintették, csökkentésére törekedtek. 1992-re az állomány létszáma már csak a fele volt az 1988-asnak és 1993-ban is folytatódott a leépítés. 1994-re a folyamat lassulása várható. Feltételezhető, hogy 1994–95-ben a K+F állomány stabilizálódni fog. A gazdaságnak a 90-es évek második felében várható újjáéledésével egyidőben pedig a K+F állomány létszáma is növekedésnek indul majd, egy új struktúra keretében és racionálisabb alapokon. A kialakuló új létszám fokozatosan megközelíti majd a fejlett európai országokban szokásos arányt.

4. A szerkezetváltás kilátásai

Meggyőződésünk, hogy a kis országoknak – sokkal inkább, mint a nagyoknak – a külföldi technológia átvételére kell alapozniuk fejlesztéseiket. Szlovákia ennek megfelelően a kutatási és fejlesztési rendszer legtöbb területén a tudományos és műszaki tudás be-

fogadója lehet csupán és csak néhány területen gondolhat arra, hogy találmányai révén aktívan járulhat hozzá a világ tudásbázisának bővítéséhez. Feltételezzük, hogy a szükséges technológia átvétele mellett kiépül egy hatékony hazai tudományos és műszaki háttér is, amely képes lesz kielégíteni a hazai termelők többségének fejlesztési igényeit, és eredeti ötletek segítségével lehetővé teszi számukra, hogy versenyképes műszaki színvonalat érjenek el. Úgy véljük, fokozatosan kialakul majd az ország tényleges szerkezeti profilja. A tudományos világgal való folyamatos kapcsolattartás kényszere a kisebb országok esetében szokásos módon Szlovákiától is megköveteli majd az alapkutatások gyorsabb fejlesztését, és ezen belül az úgynevezett „követő kutatást". Ebben fontos szerepet kell játszaniuk az egyetemeknek. Most, hogy a közös állam megszűnt, sok esetben célszerű lesz olyan ágazatokat is meghonosítani Szlovákiában, amelyeket korábban itt nem műveltek.

A stratégiai elképzelések tehát az eddig alulméretezett szlovák alapkutatások növelésére és bizonyos fokú „egyetemesítésére" vonatkoznak. Csehszlovákia K+F potenciáljának arányai inkább a nagy fejlett országok – például az Egyesült Államok, Franciaország, az Egyesült Királyság és a volt Szovjetunió – modelljének feleltek meg: igen jelentős volt az alkalmazott kutatás és viszonylag kisebb arányú az alapkutatás. A legutóbbi adatok tanúsága szerint a kisebb országokban az összes K+F kiadások sokkal nagyobb részét fordítják alapkutatásra, mint nálunk. Mivel a kutatási és fejlesztési állomány csökkentése nemrég zajlott le, előreláthatóan meg fog nőni az alapkutatás részaránya, és az évszázad végére az összes K+F potenciál 15–20%-a körül fog stabilizálódni.

A másik fontos szerkezeti változás: a 90-es évek második felében meg fog állni a kormány által finanszírozott „nem integrált ipari kutatások" részarányának csökkenése. A kérdéses kutatóintézetek jelentős része már új finanszírozási modell alapján működik: az állam már csak részleges támogatást nyújt, de vannak olyanok is, amelyek privatizálandó vállalatokká minősülnek át, vagy máris részvénytársasági formában működnek.

Talán a vállalati kutatás és fejlesztés alakul át leginkább. 1988-ban ez a szlovák kutatási és fejlesztési potenciál igen jelentős, közel 76%-os részét képezte. A gazdasági reformmal és a privatizációval járó gyors szerkezetváltási folyamat eredményeként aránya jelentősen csökkent (1992-ben már csak 65,1% volt). Az 1993–95-ös időszakban ez a fajta kutatási és fejlesztési tevékenység előreláthatóan tovább csökken. A gazdasági fellendüléssel egyidőben számítani lehet arra, hogy az ezredfordulóra a teljes kutatási és fejlesztési potenciál 55–60%-a körüli szinten stabilizálódik.

5. Az intézményi és szervezeti változások fő irányai

Az országos kutatási és fejlesztési rendszer átalakításakor a legtöbb volt kommunista országnak komoly gondot okozott, hogy fenntartsák-e az akadémiai szervezeti formákat (amelyek a Szovjet Tudományos Akadémia működési elvein alapultak), vagy felszámolják őket. Mivel Szlovákiában a Szlovák Tudományos Akadémia erőteljes bírálata ellenére sem koronázta siker az akadémiai intézetek hálózatának feloszlatására tett kezdeti erőfeszítéseket, feltételezhető, hogy ez a hálózat a szlovák kutatási és fejlesztési rendszer fontos eleme marad a jövőben is. Elsősorban a stratégiai fontosságú alap- és alkalmazott kutatásban játszik majd nagy szerepet, szorosan együttműködve az egyetemi kutatási rendszerrel. Egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a szlovák tudományos élet nem

azért alacsony hatékonyságú, mert a Szlovák Tudományos Akadémia kutatóintézeteket felügyel és túlságosan nagy adminisztratív gépezettel rendelkezik, továbbá mert gyenge a felsőoktatás kutatási és fejlesztési potenciálja, hanem azért, mert *hiányzik a rugalmas kapcsolat és a kölcsönös együttműködés légköre az egyetemek és az akadémiai intézetek között.* További alapvető változást hozhat *a privatizált kutatóintézetek kialakulása,* akár privatizált ipari vállalatoknál, akár az állami kutatási szervezet egy részének magánkézbe kerülésével, vagy azáltal, hogy beolvadnak valamelyik újonnan létrejött magánkézben lévő ipari vállalatba.

Minden okunk megvan arra, hogy *alapvető változásokra számítsunk a kutatás és fejlesztés finanszírozása terén.* Annak ellenére, hogy Szlovákiában már a 90-es évek eleje óta létezik a finanszírozás támogatásos (grant) rendszere – amely megnövelte a céltámogatások arányát –, továbbra is az állami költségvetés jelenti a döntő forrást az alap- és részben az alkalmazott kutatás és a fejlesztés terén is. A 90-es évek második felében tovább kellene növelni a magánfinanszírozást. Számítani lehet a magánalapítványok megjelenésére, a külföldi támogatások növekedésére, és ezáltal a finanszírozási rendszer differenciálódására is. A vállalatok újítások iránti érdeklődése gyarapítani fogja majd a szerződéses kutatások számát. A jövőben sem szabad azonban megszüntetni az állami finanszírozást, különösen a Szlovák Tudományos Akadémián és az egyetemeken folytatott alapkutatások esetében.

6. Tudományos és műszaki prioritások

1993-ban kidolgozták a tudományos és műszaki prioritásokat, amelyek lényegében az 1991-ben megállapított sorrendet követik:

1. a tudomány és az oktatás fejlesztése;
2. országos egészség- és táplálkozásügy;
3. a társadalmi fejlődés környezeti feltételeinek biztosítása;
4. a mikroelektronika és az informatika elterjesztése a gazdaságban;
5. új anyagok és technológiák;
6. az energiatermelés és -fogyasztás racionalizálása;
7. technológiák a helyi nyersanyagok feldolgozására és a hulladékok hasznosítására;
8. a szállítási és a kommunikációs rendszer fejlesztése.

A társadalomtudományokat a szlovák átalakulás értelmezésében játszott kétségtelenül fontos szerepük ellenére sem támogatják kellő mértékben.

Az interdiszciplináris kutatások továbbra is nehézségekkel küzdenek. Ennek okai a következők:

– hiányzik a szelektív tudomány- és technológiapolitika;
– az állami költségvetés szűkössége miatt nincs mód új témák támogatására;
– továbbra is fennállnak a szegmentált megközelítés leküzdését akadályozó pénzügyi korlátok;
– kevés az interdiszciplináris kutatás értékelésére alkalmas belföldi szakember, a pénzhiány pedig akadályozza külföldiek bevonását.

A szlovák gazdaság hosszú távú fejlesztését, a szerkezeti változásokat összhangba kell hozni a tudományos és műszaki prioritásokkal, s ezeknek megfelelő stratégiai irányvonalat szükséges kialakítani. Ez vonatkozik mind az ipari fejlesztésekre (pl. új műanyagok, biotermékek, lézertechnika, robotok), mind a mezőgazdaságra (pl. új öröklés-

tani és biotechnológiai eljárások, talaj-termőképesség növelése, kórokozókkal szembeni ellenállás fokozása), mind pedig a szolgáltatásokra (pl. infrastruktúra-fejlesztés, turizmust elősegítő új információs rendszerek).

7. Új termelési ágazatok kifejlesztése

Három olyan *fejlesztési területet* emelünk ki, amelyek rövid- és közép távon megteremthetik a kis- és közepes vállalatok hátterét: (1) *ökologikus gépészet* (pl. bioreaktorok, víztisztító művek), (2) *villamosgépészet és energiaipari technológia a megfelelő utánpótlási háttérrel együtt* (pl. elosztó transzformátorok, szabályozó berendezések, hőcserélők), és (3) *kis építőanyaggyártó egységek* (pl. beton- és égetett építőanyagok gyártása, helyi kőkitermelés).

Néhány fejlesztési programnak már kialakult a technológiai vagy termelési háttere (pl. finomított vegyianyagok előállítása, speciális gépek, orvosi berendezések és mezőgazdasági gépek gyártása, famegmunkálás és papírgyártás). Ezek az ágazatok jó együttműködési lehetőségeket kínálnak a hazai vállalatok, valamint a Független Államok Közössége és egyéb országok vállalatai között. Elképzelhető az olyan munkamegosztás, amelyben a külföldi partner adja a pénzt és foglalkozik az értékesítéssel, a szlovák partner pedig a nyersanyagok előkészítését és gyártását végzi. Ebbe a csoportba tartoznak például: gumivegyületek, hazai alapanyagokra épülő szervetlen anyagok, újfajta puha műanyagok, petrokémiai technológiai újítások; a gyógyszergyártási ágazat javítása; a papírgyártás megújítása és minőségének javítása, a hulladékpapír-feldolgozás növelése; kerámia falicsempék és padlózat, téglatermékek és -rendszerek, nem azbesztes és gipszanyagok, hőszigetelők; az elhasználódott panelszerkezetek lebontásának megoldása.

Vannak olyan fejlesztési programok is, amelyekben az állam is részt vállal. Az energia-, távközlési és szállítási ágazatokban, amelyek a szlovák gazdaság fejlődése szempontjából kulcsfontosságúak, az állam lesz a főszereplő: a részvények döntő többsége az állam kezében marad.

A könnyűipari ágazatokban (pl. textil- és készruha-előállítás, lengyártás, szőrmegyártás, cipőipar, nyomdaipar) más módon valósul meg az átalakulás. Egyrészt a privatizációt követően a vállalatok egy része külföldi cégek vagy helyi vállalkozók tulajdonába megy át, esetleg más módon kerül privatizálásra; másrészt a vállalatok egy része külföldi anyaggal és megrendelésre dolgozik majd franchise vagy lízing konstrukciókban.

8. A szlovák felsőoktatás hosszú távú fejlesztése. Kilátások 2005-ig

8.1. A kiinduló helyzet

1980-ban a szlovák oktatás színvonala körülbelül ugyanolyan volt, mint az Európai Közösség hasonló nagyságú országaié. Ezt követően azonban, egészen 1990-ig több területen is lelassult a fejlődés. A százezer lakosra jutó egyetemi hallgatók száma 1990-ben

már csak kb. az EK-szint 47%-a volt. A 18–19 évesek körében a felsőoktatásba felvettek aránya csak körülbelül a fele volt a gazdaságilag fejlett országokban szokásosnak. Tanszakonként jelentős különbségek mutatkoznak: a „gépész" hallgatók aránya (28,1%), például háromszor akkora, mint Ausztriában, és 1,7-szerese a svájcinak. Ugyanakkor a „társadalomtudományokkal" foglalkozó hallgatók aránya (2,8%) jóval alacsonyabb, mint a nyugat-európai országokban.

A háború utáni időszakban jelentősen megnőtt az egyetemi hallgatók száma. Az 1950-es 10 602-ről, 1992-re 64 193-ra; ez 606%-os növekedésnek felel meg. A 100 000 lakosra jutó arány 1213 volt. Az egyetemi hallgatók számának növekedése ellenére a szlovák felsőoktatás általános hatékonysága sok kívánnivalót hagy maga után.

8.2. A szlovák felsőoktatás fejlesztése

A szlovák felsőoktatás átalakításának célja: fokozatosan felzárkózni a nyugat-európai színvonalhoz. A 18–19 éves korcsoportból felvettek mai 14,8%-os aránya igen alacsony a fejlett országok 20–40%-ához képest. Úgyszintén alacsony a 100 000 lakosra jutó egyetemi hallgatók száma.

A hallgatók létszámarányát közel kétszeresére, a 18 éves korcsoportban az újonnan felvetteket 30%-ra kellene növelni. A rövidebb képzési idejű oktatásban résztvevő hallgatók arányát pedig a jelenlegi 3%-ról 20%-ra kellene emelni. Ezek a számok megfelelnek az OECD-szakértők jelentésében foglalt ajánlásoknak is, amelyek értelmében 2005-re a felsőoktatásban tanulók számát nagyjából 100 000-re kellene növelni, a 18 éves korosztályból felvettek számát pedig körülbelül 25 000-re, ami a jelenleginek körülbelül a duplája lenne. Ezáltal egy tanárra a jelenlegi 6,88 helyett 12,3 nappali tagozatos hallgató jutna, ami megközelítené a fejlett európai országokban szokásos mértéket. 2005-re a diplomázók aránya (százezer lakosra vetítve) a jelenlegi 170-ről körülbelül 250-re nőne, a hallgatók megfelelő aránya pedig 1900-ra. A hallgatók létszámnövekedésének nem kell együtt járnia a tanárok számának hasonló növekedésével. Szlovákiában jelenleg százezer lakosra 176 egyetemi oktató jut, ami nagyjából megfelel a nyugat-európai országok gyakorlatának (Ausztria: 172, Belgium: 196, Norvégia: 229, Portugália: 126, Spanyolország: 152).

8.3. Az átalakulás hatása az oktatás tartalmára

Összehangoltabb erőfeszítéseket kell tenni a tantárgyak szerkezetének megváltoztatására és az iskolarendszer diverzifikálására. *Az oktatás átszervezésével* kapcsolatban kedvező munkaerőpiaci hatásokra is számítani lehet. A végzett egyetemisták képesek ugyanis leginkább alkalmazkodni a megváltozott kereslethez. Az egyetemet végzett munkanélküliek aránya egy év alatt (1992–93) 52%-kal csökkent. Az alapfokú oktatásból kikerülők alkalmazkodtak a legkevésbé: munkanélküliségi rátájuk 19,3%-kal nőtt.

A magánszektorban a kis (legfeljebb öt alkalmazottal rendelkező) vállalatok inkább családtagokat vagy más vállalatoktól jövő munkásokat alkalmaznak, mintsem frissen végzetteket. A nagyobb vállalatok úgy igyekeznek javítani az állomány képzettségét, hogy egyrészt minél kevesebb képzett alkalmazottat bocsátanak el, másrészt, ha lehet, tapasztalt és szakképzett embereket vesznek állományba. A nagyobb fizetéseket kínáló

külföldi vállalatok is előnyben részesítik a tapasztalt és szakképzett alkalmazottakat a frissen végzettekkel szemben.

A magasan képzett dolgozók alkalmazási esélyét rontja a kutatás és fejlesztés visszafogása, majd szintentartása 2005-ig. Ugyanakkor megnő az igény a képzett szakemberek iránt azokban az ágazatokban, amelyek most, vagy a közeljövőben jó gazdasági eredményt érnek el a külföldi piacokon (pl. fűtőanyag- és energia-termelés, fafeldolgozó-ipar, cipőipar, textilipar), illetve amelyek fejlesztésére feltétlenül szükség van (pl. infrastruktúra, távközlés). Az egyetemi oktatási programokra és kutatási hátterükre feltétlenül hatni fog, hogy a fenti feladatok és ágazatok ellátására megfelelő szakembereket kell képezni.

Az említett irányzatokon kívül a felsőoktatási programok olyan *globális problémákra* is összpontosulnak majd, amelyeknek a fontosságát korábban alábecsülték. Ezek elsősorban az ipari tevékenységek ökológiai vonzataira, a nyersanyag- és energiafogyasztás csökkentésére, a hazai nyersanyagok jobb felhasználására, a termékminőség javítására stb. vonatkoznak. Különös figyelmet érdemel továbbá a gazdasági tevékenységekhez és a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatásoknak, valamint a közszolgálati és a szociális ellátásnak a fejlesztése által kiváltott szakemberigény.

A társadalmi és gazdasági fejlődés szükségletei *megmutatkoznak majd az oktatási programok tartalmában* is. Nagy valószínűséggel nő majd a gazdasági, jogi, társadalmi és nyelvi tanulmányok aránya, és csökkenni fog a műszaki tárgyaké.

Alapvetően át kell alakítani a felsőoktatás intézményi szerkezetét és oktatási programjait. A többszakos vagy specializált egyetemek (Közgazdasági Egyetem, Műszaki Egyetem, Bölcsészettudományi Karok) mellett a szükségletekhez igazodva megjelennek majd a felsőoktatásban *a rövidebb képzési idővel működő újfajta iskolák.* Sürgető lesz más tanulmányi formák, így az esti felnőttoktatás és a különféle átképzési tanfolyamok létrehozása és fejlesztése is.

Változás várható az oktatók szakmai színvonala terén, ami összefügg a felsőoktatásban dolgozó oktatók kutatási és fejlesztési tevékenységének jelentős növekedésével is.

8.4. Az oktatók szakmai színvonala és kutatás-fejlesztési tevékenysége

Az oktatók szakképzettségének megoszlása a korábbi oktatási koncepció tantárgymegoszlását tükrözi. A szlovák gazdaság átalakulása újfajta szakmai ismereteket követel majd az oktatóktól, amit – mivel erősen specializálódott szakmákról van szó – csak átképzéssel lehet megoldani. Szükségesnek látszik továbbá az új területeken a jól képzett oktatók létszámának növelése.

Az OECD-szakértők ajánlása szerint a következő öt év folyamán a jelenlegi 620-ról kb. 2000-re kellene növelni a doktori fokozat eléréséért tanulmányokat folytatók számát. Előnyben kell őket részesíteni az ismert külföldi egyetemekre és kutatóintézetekbe szóló tanulmányutak odaítélésénél.

Ami az egyetemek és kutatóintézetek, különösen a Szlovák Tudományos Akadémia intézményeinek szétválasztását illeti, fokozatosan megszűnnek majd az intézményi és ágazati korlátok, és valószínűleg rugalmas kapcsolat jön létre a kutatási szféra és az egyetemek között. Jó esetben ezt a problémát már a 90-es évek második felében sikerül megoldani.

Remélhető, hogy szélesedni fog az egyetemek és kutatóintézetek közvetlen kapcsolata

a termelés (és szolgáltatás) szervezeteivel. Egyrészt számítani lehet a vállalati képzőközpontok felélesztésére és fejlesztésére. Ennek kapcsán várhatóan megnő majd a vállalatok érdeklődése az egyetemekkel való szorosabb együttműködés iránt az oktatás és a K+F területén egyaránt. Másrészt számítani lehet arra is, hogy – különösen a 90-es évtized második felében – tovább fejlődik a felsőoktatási intézményekhez vagy fontos kutatóintézetekhez csatolt különféle innovációs központok és műszaki parkok tevékenysége.

9. Ajánlások

1. A szlovák gazdaság jelenlegi átfogó reformfolyamatán belül *a tudományt, a technológiát és az oktatást nem szabad olyan maradványterületnek* tekinteni, amely a gazdasági reformok előrehaladtával majd magától is fejlődésnek indul. Átszervezésében, átalakulásában közrejátszanak azok a belső (strukturális, működésbeli) erők is, amelyeket az előző centralizált rendszer semmibe vett. Fontos lenne megőrizni a szlovák kutatási háttér kontinuitását is, hogy képes legyen asszimilálni a világ egyre gyarapodó tudományos és technológiai tudásanyagát. A kutatási és fejlesztési, valamint az oktatási rendszer átalakulását a társadalomátalakítás szerves részének, a találmányok és az innovációs kapacitás növekedését a sikeres gazdasági reformok egyik előfeltételének kell tekinteni. Minél gyorsabban biztosítani szükséges a tudományos, technológiai és oktatási potenciál hatékony működését, hogy ezek a területek is *kivehessék részüket a nemzetgazdaság és a társadalom átalakításának sikeres továbbfejlesztéséből.* Tekintettel a szlovák kutatási és fejlesztési potenciál erőteljes és gyors csökkenésére, valamint a kutatómunka jövőbeli szervezeti, intézményes és rendszerbeli változásainak bizonytalan kilátásaira, *már 1994-ben stabilizálni kell a helyzetet* a tudomány, a technológia és az oktatás szférájában, és jóvá kell hagyni ezen területek kívánatos fejlesztésének jogi szabályozását. A stabilizálásnak szükséges feltétele az is, hogy biztosítsák a kutatás és fejlesztés finanszírozását legalább az 1993-as szinten.

2. A tudomány, a technológia és az oktatás rendszereinek pozitív változásához elengedhetetlen az ösztönző kutatási miliőt és a szükséges forrásokat biztosító gazdaságátalakítás. Ahhoz, hogy a szlovák kutatás és fejlesztés, valamint a felsőoktatás egészségesen fejlődhessen, *a társadalmi-gazdasági közeg reformjának előrehaladása szükséges.*

3. A tudományos közösség egyik első követelése a kutatási szabadság és a független tudományos élet garantálása volt. Ezek szerves részeként kérte a tudományos közösség az önrendelkezés elvének alkalmazását is. Ha ezt a követelést nem is lehet szó szerint venni – hiszen az államnak fontos szerepe van a kutatás- és fejlesztéspolitika kidolgozásában és megvalósításában –, semmiképp sem szabad visszatérni ahhoz a modellhez, amelyben a döntéshozatal szigorúan központosítva volt. Hasznosnak tűnik egy olyan intézményi és jogi rendszer kidolgozása, amely lehetővé teszi, hogy *az állami hatóságok és a tudományos és műszaki közösség képviselőtestületei kölcsönös együttműködés keretében* dolgozzák ki és valósítsák meg az országos kutatási és fejlesztési politikát. Az önrendelkezés elve nem jelenti azt, hogy külön minisztériumot hozzanak létre a tudomány és a felsőoktatás irányítására. Inkább azt kellene pontosan körülírni, hogy mi a kutatási, fejlesztési, valamint oktatási tevékenységekért felelős legfelső szintű állami intézmény illetékességi köre, és hogyan lehet úgy rendezni a tudományos és műszaki közösség részvételét a döntési folyamatokban, hogy megakadályozzák az állam parancsuralmi irányításának visszatérését a tudomány, a technológia és a felsőoktatás terén.

4. A fentebb vázolt kutatási irányzatok a következő években keretnek tekintendők: irányelveket adnak a kutatási és fejlesztési intézmények és laboratóriumok programjai számára, és segíthetik az anyagi támogatást nyújtók döntéseit. Értékelni kell, hogy milyen lehetőségeket hagy nyitva a kutatási potenciál csökkenése a nemzetközi munkamegosztás szempontjából, hogy hogyan lehet növelni a technológiaimportot és hogy melyek azok a területek, ahol a kutatást azért kell fejleszteni, mert ezeken korábban a cseh intézetek dolgoztak a Csehszlovák Államszövetség keretein belül.

5. Amikor arról beszéltünk, hogy mindenképpen stabilizálni kell a kutatás és fejlesztés, valamint a felsőoktatás helyzetét, elsősorban a humán potenciál csökkenésének és az állami kiadások leépítésének megállítására gondoltunk. A felsőoktatási szektorban *a humán potenciál ellentmondásos helyzetét kell mérlegelni*: az összlakosság számához képest az oktatók létszáma megfelel a többi európai ország átlagának, a hallgatók létszámához képest azonban igencsak túlzottnak tűnik. Mivel a hallgatók létszáma körülbelül a fele a Szlovákiával azonos mutatókkal rendelkező országokénak, úgy tűnik, hogy a megoldás: az *oktatói létszám stabilizálása vagy enyhe csökkentése és a hallgatók létszámának növelése*. Ennek a megvalósítása együtt jár majd a felsőoktatás szerkezetének alapos megváltoztatásával, a tanulmányi programok megújításával és átalakításával, az alapfokú egyetemi kurzusok bevezetésével, a doktori és posztgraduális kurzusok kiépítésével, újfajta iskolatípusok létrehozásával, az oktatói állomány fiatalításával, az új szakmai profillal rendelkező fiatal pedagógusok kiképzésével, a tanárok kutató és fejlesztő tevékenységének növelésével stb. A lehető leghamarabb ki kell dolgozni a felsőoktatási rendszer fejlesztésének átfogó koncepcióját. E problémák megoldása dönti majd el, képes lesz-e Szlovákia megteremteni a tartós jólétet és az ennek hátteréül szolgáló humán tőkét.

VI. A POLITIKAI ÚTVÁLASZTÁS DILEMMÁI, KÖVETKEZTETÉSEK

A fejlett nyugat-európai országokhoz való felzárkózást jelentő és az EU-csatlakozást biztosító követelmények sikeres teljesítésében alapvető szerepe van az átalakulás társadalmi-politikai lefolyásának. Ettől függ számos más átalakulási folyamat, elsősorban a gazdasági átalakulás sorsa is. Bár – mint alább következik – a reálisan optimista alternatíva megvalósulására számítunk, jelentésünk befejezéseként meg kell említenünk a társadalmi és politikai fejlődés ettől eltérő lehetőségeit is.

1. A reálisan optimista forgatókönyv

Reális lehetőségnek tűnik az, hogy az új választások alkalmával a Demokratikus Baloldal Pártja kerül majd kormányra. A párt vezetőinek pragmatikus beállítottsága olyan szakértői kormány felállítását valószínűsíti, amelyet az átalakulásbarát politikai pártok koalíciója támogat. Feltehető, hogy a választásokat megelőző „puhább", társadalmilag kivitelezhetőbb reformígéretek ellenére a gazdasági helyzet nyomásának hatására a Demokratikus Baloldal Pártja együttműködést kezdeményez több, a középtől jobbra elhelyezkedő átalakulásorientált párttal, és hozzálát a jelentős gazdasági átalakulást célzó, radikális program megvalósításához. Ez a változat némileg hasonlít ahhoz, amit a Spanyol Szocialista Párt vitt végig az átalakulás idején.

E „reformkoalíciós" elképzelés a *jobb- és a baloldal céltudatos szövetségét* célozza meg, akár egy nagykoalíció, akár egy szakértői kormány támogatása formájában. Kedvező körülmények között elképzelhető egy *átalakuláspárti és demokratikus „reformkoalíció"* is a Kereszténydemokrata Mozgalom, a Szlovák Nemzeti Pártról leszakadt pragmatikus szárny, és a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom realisztikus orientációjú „töredékével" megerősített Szlovák Köztársaság Demokrata Szövetsége részvételével. Ha sikerül békés megoldást találni a magyar kisebbség problémáira, és az eredetileg nacionalista Szlovák Nemzeti Párt liberálisabb frakciója, továbbá a magyar politikai csoportok egyaránt pragmatikus álláspontra helyezkednek, lehetőség nyílik arra, hogy a magyar pártok is aktívan együttműködjenek a „demokratikus reformkoalícióval".

Az ellenzéki parlamenti pártokban, különösen a Kereszténydemokrata Mozgalomban és a Demokratikus Baloldal Pártjában lezajlóban van egy pozitív irányú belső kikristályosodási folyamat, amely a *provincializmus és az ortodoxia helyett modern európai orientáció*val kecsegtet. Máris jelentős arányban képviseltetik magukat a Kereszténydemokrata Mozgalom vezetőségében a fiatalabb és pragmatikusabb gondolkodású politikusok. Saját érdekük a konfrontációk elkerülése, az együttműködés, a demokrácia fenntartása.

2. Az „átvészelés" forgatókönyve

Ez a forgatókönyv akkor lép érvénybe, ha nem elég erős az átalakítási szándék, alkalmatlan a vezetés, vagy gyenge a gazdasági és politikai centrum. Ha hiányzik a szándék, a határozottság és a merészség a lakosság egy részének várakozásával ellentétes népszerűtlen reformok gyors bevezetésére, elhatalmasodik a gazdasági és politikai káosz (Gorbacsov peresztrojkájának, vagy az elégtelen brazil reformoknak az analógiájára). Ha ráadásul a szlovák politikai színtéren is úgy oszlanak meg az erők, hogy a volt kommunisták – akik ma különféle politikai csoportosulásokban aktív szerepet játszanak, és kapcsolatban állnak az államigazgatás gazdasági szekciójával is – nem csak baloldaliként, de „centrum", „jobboldali" és „liberális" pártként is definiálják csoportjaikat, akkor könnyen kialakulhatnak e forgatókönyvnek megfelelő körülményeknek a feltételei. Kiegyensúlyozatlan posztkommunista politikai színtér jönne létre, amelyhez a „keleti típusú vadkapitalizmushoz" vezető felületes, elégtelen gazdasági reformok útja csatlakozna.

3. Pesszimista, nacionalista-populista forgatókönyv

Ha a *demokratikus játékszabályok megőrzése* kisebb súlyt kap és a politikai színtér bal- és jobboldali polarizálódása megy végbe, akkor az esetleg szociálfasiszta elemekkel tarkított nacionalista-populista erők kapnak teret. Ezek a csoportok jelenleg még marginálisak, de igen agresszívak.

A felbomlóban levő Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom másik, erősen nacionalista beállítottságú része a Szlovák Nemzeti Párt „nacionalista-romantikus" szárnyával és talán a Kereszténytársadalmi Unióval lépne szövetségre, ha hatalomra kerülne.

Ebben a *pesszimista* változatban a demokratikus erők politikai tárgyalásai és együttműködése kudarcot vallana. Ezt követően a tekintélyelvű módszereket és az állam erőteljes ideologizálását előnyben részesítő, a háború alatti Szlovák Állammal is rokonszenvező populista és nacionalista csoportosulások jutnának hatalomra. Vagyis kudarcba fulladna az 1989 novembere óta tartó demokratizálódás és olyan fejlődés venné kezdetét, amely jelentős társadalmi nyugtalansággal, feszültségekkel fenyeget, továbbá azzal, hogy Szlovákia külpolitikailag elszigetelődik az európai struktúráktól. Elképzelhető a délkeleti szomszédokkal való konfliktus is.

Egyes nyugati szakértők szerint ilyen kelet-európai forgatókönyv megvalósulására akkor van esély, ha a gazdasági átalakulás zsákutcába jut, vagy társadalmi ára a gazdasági átalakulás előrehaladása ellenére eléri a társadalmi és politikai elfogadhatóság határát. Előfordulhat, hogy a gazdasági reformok *társadalmi nyeresége* a *társadalom által fizetendő árhoz* képest késve jelentkezik, s ez veszélybe sodorja magát az átalakulási folyamatot. Különösen egy fejletlen liberális és neokonzervatív gondolkodásmóddal rendelkező társadalom esetében nagy a kockázata annak, hogy valamelyik „erőskezű" nacionalista-populista vezető bevezeti a „vész-szocializmus" valamely formáját.

4. Geopolitikai szempontok

Szlovákia Kelet-Közép-Európa legkisebb és legfiatalabb állama. Fejlődése azon múlik, milyen politikai fejlemények zajlanak a környezetében, mennyire lesz sikeres az átalakulásban, tagja lesz-e az Európai Uniónak. Ha Szlovákiát kizárják a Visegrádi Csoportból, ha lemond arról, hogy integrálódjon a nyugat-európai struktúrákba, akkor a keleti befolyási övezetbe kerül, ahol Oroszországé a döntő szó. Az sincs kizárva, hogy felújítva a Kisantantot (az új körülmények között) megkísérel szövetségre lépni Romániával. Ez az út különösen negatív következményekkel járna, hiszen a Cseh Köztársaságtól eltávolodva, Szlovákia még inkább megszenvedné, ha egyéb ösztönző és fontos gazdasági, kulturális, társadalmi kapcsolatoktól is elvágnák. A környező országoknak is kockázatot jelentene, ha Szlovákia szorosabb kapcsolatba lépne a politikailag és gazdaságilag egyaránt bizonytalan Ukrajnával, hiszen a Szlovákia által alkotott *földrajzi ék* Magyarország és Lengyelország között közelebb vinné a bizonytalanság forrását Európa közepéhez. Ezért az érintett országoknak is érdeke megtartani Szlovákiát szabad csoportosulásukban. Az IMF, a Világbank és mások által befektetett külföldi tőke és kölcsön hasznos eszköz lehet a szlovákiai átalakulásbarát intézkedések megvalósításához.

A kelet-európai országok kinyilvánították csatlakozási szándékukat az Európai Unióhoz és a NATO-hoz. Ennek stabilizáló hatása van kölcsönös viszonyaikra. Arra ösztönzi őket, hogy vitás kérdéseiket a párbeszéd és közvetítés módszereivel oldják meg.

Szlovákia biztonsága szempontjából fontos a Független Államok Közössége és főleg *Oroszország* helyzete mert:

– gazdasági kapcsolatai továbbra is jelentősek ebben a relációban (pl. az oroszországi energiaszállítmányok Ukrajna területén át érkeznek); továbbá

– előfordulhat, hogy Szlovákiát belekeverik a nagyhatalmi politikába, ha Moszkvában olyan rendszerváltás történik, amely megpróbálja visszaállítani a régi birodalmi struktúrát, úgy, hogy Ukrajnát beolvasztja Oroszországba.

Mindkét szempontból igen fontos, hogy Szlovákia a nyugat-európai védelmi közösséggel való lehető legintenzívebb kapcsolatai révén garantálni tudja saját biztonságát.

5. Következtetések

Szlovákia később kezdte a reformokat, mint Lengyelország és Magyarország, illetve a Cseh Köztársaság. A kommunista rendszer bukása előtti fejlődés eltérő jellegével magyarázható az, hogy Szlovákiában az átalakulási folyamatok összetorlódtak, míg Lengyelországban és Magyarországon hosszabb időszakra oszlottak el, több időt hagyva a lakosságnak a lélektani alkalmazkodásra. Szlovákiában a lakosság is, a politikusok is a tanulási folyamat részesei: igyekeznek elsajátítani a parlamenti demokrácia és a politikai pluralizmus értékeit. Az 1992-es választások és Csehszlovákia megosztása bonyolultabbá tették ezt a tanulási folyamatot és az átalakulást magát.

Végezetül összefoglaljuk az átalakulás sikerének legfontosabb feltételeit:

– A gazdasági átalakulás liberális felfogásának győzelme annak ellenére, hogy a kezdeti stádiumban ez társadalmi önmegtartóztatást követel. A civilizált alku szintén feltétele a társadalmi békének.

– A Szlovákia földrajzi helyzetéből, társadalmi és gazdasági erőforrásaiból adódó előnyök kihasználása.

– Kulcsfontosságú az eltökéltség az átalakítás, a reformok gyors megvalósításában.

– Ahhoz, hogy olyan *kiegyensúlyozott politikai színtér* alakuljon ki, amely közelít a klasszikus európai, kereszténydemokratákból, szociáldemokratákból és liberális beállítottságúakból álló politikai sémához, úrrá kell lenni a politikai csoportok széttöredezettségén és világosan meghatározott és a nemzetközi szervezetekben is „jegyzett" szilárd politikai pártokból létre kell hozni egy *működőképes demokratikus koalíciót*.

– A Szlovák Köztársaság adottságai (mindenekelőtt a fiatalok nagy aránya) lehetővé teszik a társadalmi szerkezet *lendületesebb* átalakítását. Ennek mindenképpen az üzleti tevékenység ösztönzésén kell alapulnia, továbbá azon, hogy az *oktatás és az infrastruktúra fejlesztése* prioritást élvezzen az állami költségvetésben. A jelenlegi költségvetési deficit az oktatási struktúra romlásával *fenyeget*.

– Elő kell mozdítani az oktatás, valamint a tudományos és műszaki bázis optimális fejlesztését, egészséges nemzetközi versenykörnyezet létrehozását.

– Az átalakítás egyik alapvető *rizikófaktor*a a munkanélküliség robbanásszerű növekedésével, hiperinflációval stb. járó hosszú távú gazdasági összeomlás.

– Lehetséges rizikófaktor a társadalmi struktúra *polarizálódás*a, a mobilitási csatornák hosszú távú elzáródása és egy „latin-amerikai" típusú társadalmi berendezkedés kialakulása.

– *A társadalmi szerkezet és a gazdasági átalakulás változásai* függenek az infrastruktúra fejlődésétől, továbbá attól is, hogy milyen gyorsan sikerül *eltávolítani az akadályokat az üzleti élet útjából*.

– A gazdasági átalakulás alapfeltétele, hogy ne állítsák le a reformokat félúton, és *ne misztifikálják a kisvállalkozások szerepét*. Ki kell alakítani a *kis és közepes üzleti vállalkozásokkal kapcsolatos kormánykoncepciót, amely meghatározza a támogatások céljait és eszközeit,* továbbá megszünteti a magánvállakozások hátrányát az egyéb, már működő üzleti egységekkel szemben.

– A *kedvező lélektani légkör* megteremtése, az üzletember mint csaló, vagy kizsákmányoló kapitalista negatív sztereotípiáinak legyőzése legalább olyan fontos, mint a megfelelő gazdasági környezet kialakítása.

– Támogatni kell a tanácsadó és információs központok, az oktatási programok létrehozását, különösen az üzleti tervek, marketing, kommunikáció, hirdetések, kultúra és üzleti etika területén.

– Ahhoz, hogy a kommunista típusú zárt társadalom eszmei és érzelmi örökségét – az olyan jelenségeket, mint az idegengyűlölet, a nacionalizmus, a provinciális gondolkodás, a külföldi tőke beáramlásának elvetése – le lehessen győzni, fontos feltétel az európai struktúrákba való beépülés pozitív folyamata. Az átalakulás folyamán a nyugat-európai államoknak a *versengés és az önvédelem helyett az együttműködésre* kell helyezniük a hangsúlyt.

– Szlovákiát fokozatosan be kell vonni az európai fejlesztési alapokból megvalósuló nemzetközi együttműködési tervekbe.

– Olyan államot kell kiépíteni, amelyben *jogrend* uralkodik, zavartalanul és hatékonyan működik a parlamenti demokrácia rendszere, elmélyülnek a parlamentarizmus tapasztalatai és szokásai.

– Fontos a helyi demokrácia fejlesztése: ez a demokratikus gyakorlat kialakításának sarokköve.

– A *szövetségi demokrácia* és a kulturális pluralizmus a megfelelő eszköz a konflik-

tusok eszkalálódásának megelőzésére, különösen azokéra, amelyek már hagyományosan is megosztják a szlovák társadalmat.

– A politikai stabilitás közvetlenül összefügg az ország biztonságával is. Szlovákiában most kezdi felütni a fejét a Balkánról és a volt Szovjetunióból származó aktív bűnözés. A *maffia tőkéjének* beszivárgása az elégtelen gazdasági reformokból adódó problémák közepette növeli azt a veszélyt, hogy az ország politikai élete kriminalizálódik.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

1992-es szlovákiai nemzeti tanács választás

(a parlamenti politikai pártok szavazati eredményei az egyes körzetekben)

	DSZM	DBP	E-MKDM	KDM	SZNP
Bratislava 1 / Pozsony 1	24,6	11,8	2,1	9,3	13,5
Bratislava 2 / Pozsony 2	30,7	13,9	4,2	6,6	16,5
Bratislava 3 / Pozsony 3	31,7	14,3	1,4	7,4	17,2
Bratislava 4 / Pozsony 4	30,1	15,3	1,2	6,6	18,5
Bratislava 5 / Pozsony 5	31,2	15,6	2,1	5,2	19,9
1. Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	40,6	10,8	5,0	7,6	13,7
2. Dunajská Streda / Dunaszerdahely	3,3	5,4	57,8	0,9	0,8
3. Komárno / Komárom	7,0	6,6	54,2	1,2	2,5
4. Nové Zámky / Érsekújvár	21,9	11,3	30,2	4,4	7,4
5. Levice / Léva	24,5	15,3	23,0	5,6	6,7
6. Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	35,8	12,5	25,2	2,2	2,8
7. Lučenec / Losonc	41,9	11,9	12,6	2,6	4,5
8. Rimavská Sobota / Rimaszombat	26,7	12,9	30,1	1,5	3,5
9. Rožňava / Rozsnyó	19,6	26,3	19,1	2,7	4,4
10. Košice-vidiek / Kassa környéke	21,1	15,6	14,4	11,8	2,3
11. Trebišov / Tőketerebes	21,5	18,8	27,3	6,2	2,0
12. Michalovce / Nagymihály	36,6	24,9	0,5	9,8	3,8
13. Humenné / Homonna	35,8	26,2	0,1	13,0	3,6
14. Svidník / F. vízköz	36,7	29,2	0,0	7,9	3,0
15. Bardejov / Bártfa	27,5	21,8	0,1	18,2	4,3
16. Stará L'ubovňa / Ólubló	29,2	21,6	0,1	21,0	2,7
17. Poprad / Poprád	28,9	18,8	0,1	17,2	6,2
18. Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	48,8	14,4	0,1	8,7	7,4
19. Dolný Kubín / Alsókubin	43,9	6,9	0,0	19,6	9,5
20. Čadca / Csaca	61,3	7,4	0,0	10,0	6,8
21. Žilina / Zsolna	54,3	9,2	0,0	9,2	10,3
22. Považská Bystrica / Vágbeszterce	57,2	8,9	0,0	8,1	9,3
23. Trenčín / Trencsén	43,2	14,4	0,1	10,8	10,1
24. Senica / Szenica	37,6	14,7	0,0	11,8	5,1
25. Trnava / Nagyszombat	44,2	12,9	0,1	11,9	12,4
26. Galanta / Galánta	24,4	9,6	30,1	3,9	5,5
27. Nitra / Nyitra	41,8	13,3	5,4	9,4	11,7
28. Topol'čany / Tapolcsány	48,6	14,5	0,0	9,7	11,3
29. Prievidza / Privigye	56,8	12,6	0,1	5,9	10,5
30. Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	59,1	10,9	0,1	5,4	9,1
31. Martin / Turócszentmárton	51,9	14,8	0,1	5,1	6,9
32. Banská Bystrica / Besztercebánya	50,9	15,1	0,1	5,0	8,2
33. Spišská Nová Ves / Igló	32,5	21,1	0,1	15,6	5,6
34. Prešov / Eperjes	29,8	18,8	0,1	18,6	3,9
35. Vranov nad Topl'ou / Varannó	36,3	23,7	0,0	13,8	3,4
36. Zvolen / Zólyom	56,2	12,6	0,2	5,4	7,3
37. Košice-mesto / Kassa város	20,8	21,3	3,6	9,1	4,9

DSZM = Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom
DBP = Demokratikus Baloldal Pártja
E-MKDM = Az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom Koalíciója
KDM = Keresztény Demokrata Mozgalom
SZNP = Szlovák Nemzeti Párt

2. táblázat

Szlovákia politikai színtere 1993-ban

(a parlamenti képviselettel rendelkező pártok)

Név*	A preferált gazdaság típusa	A preferált állam jellege	Álláspont az Európai Unióhoz csatlakozással kapcsolatban	Politikai megoldás
DSZM	állami beavatkozás	ideologikus–világi	mérsékelt támogatás	politikai tisztogatás
DBP	állami beavatkozás	semleges–világi	határozott támogatás	társadalmi megegyezés
KDM	határozottan liberális	világi, mérsékelt egyházi szerep	határozott támogatás	reformorientált csoportok szövetsége
SZNP	mérsékelten liberális	ideologikus–világi	mérsékelt támogatás	társadalmi megegyezés
E-MKDM	liberális	semleges–világi	határozott támogatás	reformorientált csoportok szövetsége

*A rövidítések feloldását lásd az 1. táblázatnál.

Megjegyzések:

A vallással kapcsolatos ideológiai konfliktus nem tartozik a legfontosabb szlovákiai politikai erők megosztói közé. Egyetértés alakult ki abban, hogy az egyházat el kell választani az államtól. Fontosabb az ellenzék kifejezését használva „az ideológiailag semleges, illetve az ideológiailag elkötelezett állam" kérdésében kialakult megosztottság.

3. táblázat

A szlovák lakosság felekezet szerinti megoszlása 1991-ben

Felekezet	Százalék
Római katolikus	60,3
Lutheránus	7,8
Görög katolikus	3,4
Ortodox	0,6
Egyéb felekezetek	0,6
Felekezeten kívüliek	9,7
Nincs adat	17,6
Összesen	100,0

4. táblázat

Régiótípusok az átalakulás folyamatában

Régiótípus	Régió*	Társadalmi-gazdasági szerkezet	Fejlettségi szint	Főváros közelségének hatása
1. Az átalakulás fő húzóereje	Pozsony, Kassa	szolgáltatás, ipar	magas	igen kedvező
2. Az átalakulás húzóereje	Besztercebánya, Nyitra, Zsolna	változatos	magas	kedvező
3. Jól felkészült az átalakulásra	Nagyszombat, Trencsén, Tapolcsány, Poprád, Eperjes, Pozsony környéke	változatos	jó/közepes	közepesen kedvező
4. Struktúraváltozás szükséges, lehetséges	Vágbeszterce, Zólyom, Galánta, Liptószentmiklós, Komárom, Homonna, Túrócszentmárton, Kassa környéke, Privigye	változatos	közepes	közepes
5. Alapos struktúraváltozás szükséges, nehéz helyzetben van	Garamszentbenedek, Rozsnyó, Nagykürtös, Szepesújhely	változatos	közepes/alacsony	közepes
6. Némi fejlődési potenciállal bír	Dunaszerdahely, Léva, Rimaszombat, Ólubló, F. vízköz, Turócszentmárton, Tőketerebes, Nagymihály, Csaca	változatos (ipar, mezőgazdaság)	alacsony	kedvezőtlen
7. Semleges, egyes szektorokat át kell szervezni	Szenica, Alsókubin, Losonc, Bártfa, Érsekújvár	változatos	közepes/alacsony	közepes

*Helyszűke miatt itt csak a magyar helységneveket adjuk meg. A szlovák elnevezéseket lásd az 1. táblázatban.

5. táblázat

A lakosság létszámának alakulása a Szlovák Köztársaság régióiban 1991 és 2005 között
(migrációval)

Régió	1991	2000	2005	1991 = 100%	
				2000	2005
Bratislava / Pozsony	441 453	489 965	525 993	110,99	119,15
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	145 243	155 466	158 744	107,04	109,31
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	109 365	113 350	114 714	103,64	104,89
Galanta / Galánta	143 412	147 140	148 569	102,60	103,61
Komárno / Komárom	109 241	112 898	114 392	103,35	104,72
Levice / Léva	120 641	125 885	126 945	104,35	105,23
Nitra / Nyitra	211 306	222 791	230 484	105,44	109,08
Nové Zámky / Érsekújvár	153 194	157 211	159 611	102,62	104,19
Senica / Szenica	146 940	157 279	161 190	107,04	109,71
Topol'čany / Tapolcsány	160 655	173 267	177 268	107,85	110,34
Trenčín / Trencsén	178 827	186 865	191 379	104,49	107,02
Trnava / Nagyszombat	233 357	253 816	262 893	108,77	112,66
Banská Bystrica / Besztercebánya	177 578	193 182	201 578	108,79	113,52
Čadca / Csaca	122 687	130 464	133 030	106,34	108,43
Dolný Kubín / Alsókubin	119 098	135 439	139 200	113,72	116,88
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	131 838	135 879	139 548	103,07	105,85
Lučenec / Losonc	95 910	99 419	100 854	103,66	105,15
Martin / Turócszentmárton	112 923	122 275	127 085	108,28	112,54
Považská Bystrica / Vágbeszterce	168 894	176 791	181 470	104,68	107,45
Prievidza / Privigye	138 411	145 317	147 664	104,99	106,69
Rimavská Sobota / Rimaszombat	98 909	101 453	102 102	102,57	103,23
Zvolen / Zólyom	121 096	130 078	134 353	107,42	110,95
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	94 027	97 275	98 010	103,45	104,24
Žilina / Zsolna	181 612	193 869	200 644	106,75	110,48
Bardejov / Bártfa	79 037	85 370	86 670	108,02	109,66
Humenné / Homonna	112 048	117 325	118 996	104,71	106,21
Košice-mesto / Kassa-város	234 840	275 575	284 857	117,35	121,31
Košice-vidiek / Kassa környéke	99 358	100 725	107 969	101,38	108,67
Michalovce / Nagymihály	111 286	117 096	119 083	105,22	107,01
Poprad / Poprád	153 993	169 032	174 100	109,12	113,06
Prešov / Eperjes	200 284	214 100	221 546	106,91	110,62
Rožňava / Rozsnyó	86 240	89 676	90 266	103,98	104,67
Spišská Nová Ves / Igló	145 484	160 525	164 441	110,34	113,03
Trebišov / Tőketerebes	118 867	125 981	127 356	105,98	107,14
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	46 823	47 671	47 952	101,81	102,41
Stará L'ubovňa / Ólubló	46 472	50 142	50 752	107,91	109,21
Svidník / F. vízköz	44 221	46 959	47 949	106,19	107,41
Vranov nad Topl'ou / Varannó	73 365	80 702	82 695	110,01	112,72
Szlovák Köztársaság	5 268 935	5 637 253	5 801 897	106,99	110,12

6. táblázat

A lakosság korindexe* régiónként 1991 és 2005 között

Régió	1991	2000	2005
Bratislava / Pozsony	75,95	82,93	84,63
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	74,21	76,97	81,18
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	62,72	77,73	82,68
Galanta / Galánta	73,87	86,42	89,14
Komárno / Komárom	87,58	101,15	101,43
Levice / Léva	94,91	98,72	96,62
Nitra / Nyitra	78,61	81,21	83,20
Nové Zámky / Érsekújvár	94,12	96,81	96,41
Senica / Szenica	74,17	73,86	76,59
Topol'čany / Tapolcsány	72,91	72,31	75,94
Trenčín / Trencsén	83,96	87,08	88,24
Trnava / Nagyszombat	73,87	77,47	80,01
Banská Bystrica / Besztercebánya	69,75	77,81	78,62
Čadca / Csaca	59,76	69,52	73,08
Dolný Kubín / Alsókubin	42,62	44,62	50,22
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	77,66	84,72	84,39
Lučenec / Losonc	90,11	97,74	95,02
Martin / Turócszentmárton	68,64	78,01	79,24
Považská Bystrica / Vágbeszterce	60,91	74,74	77,84
Prievidza / Privigye	62,40	76,31	84,58
Rimavská Sobota / Rimaszombat	82,66	88,73	87,76
Zvolen / Zólyom	80,05	87,13	86,17
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	79,50	94,01	94,06
Žilina / Zsolna	66,64	75,01	76,66
Bardejov / Bártfa	55,94	57,76	61,01
Humenné / Homonna	64,65	76,01	77,66
Košice-mesto / Kassa-város	51,75	62,70	69,19
Košice-vidiek / Kassa környéke	70,13	79,59	74,81
Michalovce / Nagymihály	77,48	79,87	78,14
Poprad / Poprád	46,06	55,14	59,38
Prešov / Eperjes	55,43	62,92	65,16
Rožňava / Rozsnyó	79,10	91,94	88,83
Spišská Nová Ves / Igló	54,91	62,18	64,24
Trebišov / Tőketerebes	72,19	83,18	80,81
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	88,12	98,91	97,73
Stará L'ubovňa / Ólubló	52,72	52,26	55,17
Svidník / F. vízköz	65,02	66,64	68,03
Vranov nad Topl'ou / Varannó	56,66	57,02	58,52
Szlovák Köztársaság	69,58	76,32	78,31

*A nyugdíjkorban lévők (59, illetve 54 év felettiek) aránya százalékban a fiatalkorúakhoz (0–14) évesekhez viszonyítva.

7. táblázat

A lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása a Szlovák Köztársaság régióiban 1991-ben

Régió	0–14 évesek	15–59/54 évesek	60/55+ évesek	Korindex
Bratislava / Pozsony	102 784	261 343	78 070	75,95
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	34 824	84 637	25 840	74,21
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	26 633	66 009	16 703	62,72
Galanta / Galánta	34 325	84 164	25 357	73,87
Komárno / Komárom	24 063	64 141	21 075	87,58
Levice / Léva	26 783	68 500	25 420	94,91
Nitra / Nyitra	50 621	121 106	39 790	78,61
Nové Zámky / Érsekújvár	33 939	87 585	31 942	94,12
Senica / Szenica	36 224	84 026	26 869	74,17
Topol'čany / Tapolcsány	39 653	92 206	28 908	72,91
Trenčín / Trencsén	41 879	102 459	35 161	83,96
Trnava / Nagyszombat	56 209	136 150	41 523	73,87
Banská Bystrica / Besztercebánya	43 038	104 596	30 020	69,75
Čadca / Csaca	32 100	71 403	19 184	59,76
Dolný Kubín / Alsókubin	36 351	67 516	15 495	42,62
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	31 919	75 164	24 789	77,66
Lučenec / Losonc	21 985	54 203	19 801	90,11
Martin / Turócszentmárton	27 384	66 805	18 797	68,64
Považská Bystrica / Vágbeszterce	43 947	98 470	26 766	60,91
Prievidza / Privigye	34 810	82 006	21 721	62,40
Rimavská Sobota / Rimaszombat	24 113	54 942	19 932	82,66
Zvolen / Zólyom	28 312	70 343	22 663	80,05
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	22 598	53 489	17 965	79,50
Žilina / Zsolna	46 039	105 145	30 680	66,64
Bardejov / Bártfa	22 174	44 463	12 405	55,94
Humenné / Homonna	29 036	64 259	18 772	64,65
Košice-mesto / Kassa-város	59 442	144 954	30 764	51,75
Košice-vidiek / Kassa környéke	25 578	55 777	17 937	70,13
Michalovce / Nagymihály	27 843	61 959	21 574	77,48
Poprad / Poprád	44 975	88 437	20 717	46,06
Prešov / Eperjes	55 632	113 778	30 835	55,43
Rožňava / Rozsnyó	20 675	49 283	16 353	79,10
Spišská Nová Ves / Igló	40 227	83 168	22 086	54,91
Trebišov / Tőketerebes	30 262	66 416	21 846	72,19
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	10 813	26 472	9 528	88,12
Stará L'ubovňa / Ólubló	13 836	25 383	7 294	52,72
Svidník / F. vízköz	11 692	24 995	7 602	65,02
Vranov nad Topl'ou / Varannó	21 243	40 402	12 036	56,66
Szlovák Köztársaság	1 313 961	3 046 154	914 220	69,58

8. táblázat

A lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása a Szlovák Köztársaság régióiban 2000-ben

Régió	0–14 évesek	15–59/54 évesek	60/55+ évesek	Korindex
Bratislava / Pozsony	99 440	308 059	82 466	82,93
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	34 308	94 750	26 408	76,97
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	24 601	69 627	19 122	77,73
Galanta / Galánta	31 037	89 281	26 822	86,42
Komárno / Komárom	22 441	67 759	22 698	101,15
Levice / Léva	25 216	75 776	24 893	98,72
Nitra / Nyitra	49 163	133 698	39 930	81,21
Nové Zámky / Érsekújvár	32 436	93 377	31 398	96,81
Senica / Szenica	35 838	94 970	26 471	73,86
Topol'čany / Tapolcsány	39 880	104 549	28 838	72,31
Trenčín / Trencsén	39 917	112 187	34 761	87,08
Trnava / Nagyszombat	55 746	154 883	43 187	77,47
Banská Bystrica / Besztercebánya	41 938	118 614	32 630	77,81
Čadca / Csaca	31 021	77 877	21 566	69,52
Dolný Kubín / Alsókubin	39 043	78 976	17 420	44,62
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	29 414	81 546	24 919	84,72
Lučenec / Losonc	20 636	58 613	20 170	97,74
Martin / Turócszentmárton	26 887	74 417	20 971	78,01
Považská Bystrica / Vágbeszterce	39 913	107 047	29 831	74,74
Prievidza / Privigye	32 075	88 766	24 476	76,31
Rimavská Sobota / Rimaszombat	22 131	59 686	19 636	88,73
Zvolen / Zólyom	27 701	78 241	24 136	87,13
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	20 199	58 091	18 985	94,01
Žilina / Zsolna	43 771	117 268	32 830	75,01
Bardejov / Bártfa	22 359	50 097	12 914	57,76
Humenné / Homonna	27 001	69 806	20 518	76,01
Košice-mesto / Kassa-város	62 629	173 675	39 271	62,70
Košice-vidiek / Kassa környéke	23 678	58 202	18 845	79,59
Michalovce / Nagymihály	26 866	68 773	21 457	79,87
Poprad / Poprád	43 110	101 151	23 771	55,14
Prešov / Eperjes	53 514	126 915	33 671	62,92
Rožňava / Rozsnyó	18 639	53 900	17 137	91,94
Spišská Nová Ves / Igló	40 439	94 941	25 145	62,18
Trebišov / Tőketerebes	28 437	73 889	23 655	83,18
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	9 775	28 228	9 668	98,91
Stará L'ubovňa / Ólubló	13 812	29 112	7 218	52,26
Svidník / F. vízköz	11 593	27 640	7 726	66,64
Vranov nad Topl'ou / Varannó	21 790	46 488	12 424	57,02
Szlovák Köztársaság	1 268 394	3 400 875	967 984	76,32

9. táblázat

A lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása a Szlovák Köztársaság régióiban 2005-ben

Régió	0–14 évesek	15–59/54 évesek	60/55+ évesek	Korindex
Bratislava / Pozsony	109 382	324 043	92 568	84,63
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	35 135	95 088	28 521	81,18
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	24 947	69 141	20 626	82,68
Galanta / Galánta	31 676	88 658	28 235	89,14
Komárno / Komárom	23 231	67 597	23 564	101,43
Levice / Léva	26 130	75 569	25 246	96,62
Nitra / Nyitra	50 423	138 109	41 952	93,20
Nové Zámky / Érsekújvár	33 340	94 130	32 141	96,41
Senica / Szenica	36 514	96 710	27 966	76,59
Topol'čany / Tapolcsány	40 321	106 327	30 620	75,94
Treňcín / Trencsén	41 056	114 095	36 228	88,24
Trnava / Nagyszombat	58 001	158 499	46 393	80,01
Banská Bystrica / Besztercebánya	44 619	121 879	35 080	78,62
Čadca / Csaca	30 897	79 552	22 581	73,08
Dolný Kubín / Alsókubin	37 630	82 674	18 896	50,22
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	30 639	83 054	25 855	84,39
Lučenec / Losonc	21 410	59 101	20 343	95,02
Martin / Turócszentmárton	28 316	76 331	22 438	79,24
Považská Bystrica / Vágbeszterce	40 627	109 217	31 626	77,84
Prievidza / Privigye	32 657	88 367	26 640	84,58
Rimavská Sobota / Rimaszombat	22 533	59 794	19 775	87,76
Zvolen / Zólyom	29 450	79 526	25 377	86,17
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	20 741	57 759	19 510	94,06
Žilina / Zsolna	45 363	120 505	34 776	76,66
Bardejov / Bártfa	22 249	50 847	13 574	61,01
Humenné / Homonna	27 521	70 103	21 372	77,66
Košice-mesto / Kassa-város	67 009	171 486	46 362	69,19
Košice-vidiek / Kassa környéke	25 250	63 830	18 889	74,81
Michalovce / Nagymihály	27 757	69 636	21 690	78,14
Poprad / Poprád	44 096	103 818	26 186	59,38
Prešov / Eperjes	54 542	131 465	35 539	65,16
Rožňava / Rozsnyó	19 604	53 248	17 414	88,83
Spišská Nová Ves / Igló	40 893	97 279	26 269	64,24
Trebišov / Tőketerebes	29 168	74 617	23 571	80,81
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	10 073	28 035	9 844	97,73
Stará L'ubovňa / Ólubló	13 433	29 908	7 411	55,17
Svidník / F. vízköz	11 640	27 935	7 919	68,03
Vranov nad Topl'ou / Varannó	21 644	48 385	12 666	58,52
Szlovák Köztársaság	1 309 917	3 466 317	1 025 663	78,31

10. táblázat

A munkaerő képzettségi szintje Szlovákiában 1991-ben

Képzettségi szint	Férfiak		Nők		Összesen	
	ezer fő	százalék	ezer fő	százalék	ezer fő	százalék
Általános iskola	221,1	15,9	197,8	16,9	418,9	16,4
Szakmai képesítés	612,4	44,0	345,5	29,5	957,9	37,4
Érettségi	384,2	27,6	512,3	43,8	896,5	35,0
Felsőfokú	171,9	12,4	113,7	9,7	285,6	11,2
Munkaerő összesen	1389,6	100,0	1169,3	100,0	2558,9	100,0

11. táblázat

A lakosság vagyon szerinti megoszlása 1991-ben

(reprezentatív mintákból vett adatok, ezer koronában)

A vagyon értéke	Ingó		Ingatlan	
	fő	százalék	fő	százalék
0	25	2,6		
1– 50	14	1,5	187	19,1
50– 99	149	16,1	104	10,6
100–199	293	31,6	153	15,7
200–299	229	24,7	124	12,7
300–399	125	13,5	121	12,4
400–499	53	5,7	115	11,8
500–999	48	5,2	121	12,4
1–2 millió	15	1,6	23	2,3
2 millió fölött	2	0,2	4	0,4

12. táblázat

A munkanélküliség nem, életkor és végzettség szerinti megoszlása Szlovákiában 1993 júliusában

	Fő	Százalék
Munkanélküli (összesen)	339 372	100,0
Nők	166 832	49,2
25 év fölött		
Munkások (szak- és betanított munkások)	237 785	70,0
Érettségi szintű végzettség	38 688	11,4
Egyetemi szintű végzettség	6 573	1,9
25 év alatti fiatalok (diákok)	56 326	16,6

13. táblázat

Munkanélküliségi ráta régiónként (%)

Régió	1990. december 31.	1991. december 31.	1992. december 31.	1993. augusztus 31.
Banská Bystrica / Besztercebánya	1,9	11,6	7,6	10,5
Bardejov / Bártfa	2,7	18,9	15,7	18,4
Bratislava / Pozsony	0,9	6,5	3,8	4,6
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	1,9	14,5	9,8	12,9
Čadca / Csaca	1,6	20,2	16,2	19,7
Dolný Kubín / Alsókubin	0,6	16,7	12,9	16,7
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	1,7	17,4	16,3	19,4
Galanta / Galánta	1,1	15,7	14,9	18,7
Humenné / Homonna	2,3	8,7	10,5	14,6
Komárno / Komárom	1,2	10,2	12,7	19,5
Košice-mesto / Kassa-város	3,2	7,3	6,8	9,5
Košice-vidiek / Kassa környéke	1,9	16,5	16,5	19,5
Levice / Léva	1,2	14,2	11,8	14,9
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	1,3	8,8	6,5	10,0
Lučenec / Losonc	1,9	13,9	14,3	18,6
Martin / Turócszentmárton	1,3	8,0	7,6	9,7
Michalovce / Nagymihály	2,9	14,1	16,4	21,5
Nitra / Nyitra	1,1	17,0	12,6	13,8
Nové Zámky / Érsekújvár	0,9	12,0	11,3	16,5
Poprad / Poprád	2,2	14,3	10,6	14,1
Považská Bystrica / Vágbeszterce	0,6	11,2	9,3	12,9
Prešov / Eperjes	0,7	11,9	10,4	16,0
Prievidza / Privigye	0,8	10,9	8,9	13,2
Rimavská Sobota / Rimaszombat	3,7	14,7	16,6	21,4
Rožňava / Rozsnyó	2,4	14,1	17,0	21,3
Senica / Szenica	0,9	11,1	8,9	12,0
Spišská Nová Ves / Igló	2,4	13,8	14,8	21,5
Stará L'ubovňa / Ólubló	1,2	13,6	9,9	12,2
Svidník / F. vízköz	1,5	12,2	13,7	17,1
Topol'čany / Tapolcsány	0,9	12,2	11,8	15,7
Trebišov / Tőketerebes	2,5	16,4	19,3	18,9
Trenčín / Trencsén	1,3	10,8	8,2	7,9
Trnava / Nagyszombat	2,4	11,9	10,2	13,7
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	2,6	11,7	13,8	20,4
Vranov nad Topl'ou / Varannó	1,1	15,6	16,0	19,9
Zvolen / Zólyom	0,9	9,0	9,0	11,2
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	0,8	10,0	7,9	9,8
Žilina / Zsolna	1,1	11,0	9,0	12,3
Szlovák Köztársaság	1,6	11,8	10,4	13,5

14. táblázat

Szlovákia lakosságának társadalmi-szakmai szerkezete

(a válaszolók és családtagjaik aránya egy 1992-es reprezentatív minta alapján)

Társadalmi osztály kategória*	Férfiak		Nők		Összes	
	fő	százalék	fő	százalék	fő	százalék
I. Vezető szakember	61	8,7	31	5,0	92	7,0
II. Szakszemélyzet	105	15,0	151	24,6	256	19,4
III. Rutinszerű, nem fizikai	34	4,8	175	28,6	209	15,9
IVa Önálló, alkalmazottal	5	0,7	–	–	5	0,4
IVb Önálló, alkalmazott nélkül	39	5,6	15	2,4	54	4,1
IVc Önálló mezőgazdasági	1	0,1	2	0,3	3	0,2
V. Fizikai irányító	36	5,1	5	0,8	41	3,1
VI. Szakképzett fizikai	239	34,1	62	10,1	301	22,9
VIIa Segédmunkás	144	20,5	138	22,4	282	21,4
VIIb Mezőgazdasági munkás	38	5,4	36	5,8	74	5,6
Összesen	702	100	615	100	1317	100

*Erikson–Goldthorpe–Portocarero (EGP).

15. táblázat

Az aktivitási ráta alakulása 1992 és 2005 között (ezer fő)

	1992	1995	2000	2005
Foglalkoztatott*	2150	2160	2300	2400
Munkanélküli (álláskereső)	280	330	270	210
Munkanélküliségi ráta (%)	11	13	11	8

*A közölt adatok megfelelnek a nemzetközileg használt kategóriáknak. Ezek szerint: gazdaságilag aktívak = foglalkoztatottak + munkanélküliek; munkanélküliségi ráta = a munkanélküliek számának százalékban kifejezett aránya a gazdaságilag aktívakhoz (azaz a foglalkoztatottak + munkanélküliekhez) viszonyítva. Az eredeti szlovák szöveg helyenként inkonzisztens kategóriahasználatát a fentieknek megfelelően helyesbítettük. [A szerk.]

16. táblázat

A foglalkoztatottak ágazati összetételének várható változásai 1992 és 2005 között (%)

	1992	1995	2000	2005
Mezőgazdaság és erdészet	12,0	11,0	9,0	8,0
Ipar	33,3	30,3	28,2	24,6
tüzelőanyag, bányászat, kohászat, energiahordozók	4,2	3,5	2,8	2,3
feldolgozó ipar	29,1	26,8	25,4	22,3
Építőipar	10,0	9,7	8,8	8,4
Szolgáltatások összesen	44,7	49,0	54,0	59,0
piaci szolgáltatások	28,0	32,8	39,0	44,4
egyéb szolgáltatások*	16,7	16,2	15,0	14,6

*Egészségügy, oktatás, szociális szolgáltatások, központi kormányzat, helyi végrehajtó hatóságok, igazságszolgáltatás, rendőrség, hadsereg.

17. táblázat

Külföldi tőkebefektetések régiónként

	Eszközölt tőkebefektetések (millió szlovák korona)		Külföldi tőkével működő cégek száma	
	1992. december 31-ig	1993. június 30-ig	1992. december 31-ig	1993. június 30-ig
Banská Bystrica / Besztercebánya	27,7	35,2	64	120
Bardejov / Bártfa	1,1	1,3	6	10
Bratislava-mesto / Pozsony-város	4395,0	5174,2	1627	2125
Bratislava-vidiek / Pozsony környéke	23,5	25,6	73	95
Čadca / Csaca	42,1	16,9	11	17
Dolný Kubin / Alsókubin	46,6	51,0	19	25
Dunajská Streda / Dunaszerdahely	11,7	13,9	74	97
Galanta / Galánta	14,0	15,2	43	59
Humenné / Homonna	0,1	815,5	3	14
Komárno / Komárom	11,2	11,7	66	70
Košice-mesto / Kassa-város	45,7	58,3	152	247
Košice-vidiek / Kassa-környéke	1,4	1,0	11	13
Levice / Léva	3,2	3,3	29	33
Liptovský Mikuláš / Liptószentmiklós	15,7	16,6	18	27
Lučenec / Losonc	2,0	2,3	13	15
Martin / Turócszentmárton	220,0	220,7	20	34
Michalovce / Nagymihály	16,0	16,7	12	26
Nitra / Nyitra	509,1	505,5	56	81
Nové Zámky / Érsekújvár	6,6	41,4	34	53
Poprad / Poprád	375,7	890,1	27	42
Považská Bystrica / Vágbeszterce	13,9	15,1	47	68
Prešov / Eperjes	169,1	176,3	47	73
Prievidza / Privigye	4,3	5,2	25	37
Rimavská Sobota / Rimaszombat	0,9	1,7	10	18
Rožňava / Rozsnyó	334,9	335,4	14	17
Senica / Szenica	116,9	124,0	40	49
Spišská Nová Ves / Igló	24,5	25,7	16	26
Stará L'ubovňa / Ólubló	0,3	0,5	4	7
Svidník / Sztraphó	0,4	6,7	3	10
Topol'čany / Tapolcsány	2,0	2,6	18	27
Trebišov / Tőketerebes	1,6	2,3	17	30
Trenčín / Trencsén	10,3	14,1	60	99
Trnava / Nagyszombat	14,2	64,8	72	104
Vel'ký Krtíš / Nagykürtös	0,8	216,0	4	8
Vranov nad Topl'ou / Varannó	0,2	0,9	3	8
Zvolen / Zólyom	27,6	215,8	26	42
Žiar nad Hronom / Garamszentbenedek	62,7	62,9	9	14
Žilina / Zsolna	54,3	57,8	52	78
Szlovák Köztársaság	6607,1	9244,4	2825	3948

18. táblázat

A prognózis legfontosabb mutatóiszámai

	A mutató értéke		Átlagos éves növekedési ütem (%)	Kiegészítő adat
	1992-ben	2005-ben		
Népesség (ezer fő)	5372	5738	0,5	2000-ben: 5589
Munkaképes korú népesség (ezer fő)	3136	3444	0,7	2000-ben: 3378
Foglalkoztatottak (ezer fő)	2150	2400	0,8	2000-ben: 2320
Munkanélküli (ezer fő)	280	210		2000-ben: 270
Munkanélküliségi ráta	11,5	8,0		2000-ben: 10,4
Foglalkoztatottak megoszlása (%)				
mezőgazdaság	12,1	8,0	–2,0*	
ipar	33,3	24,6	–1,5*	
építőipar	10,0	8,3	–0,6*	
piaci szolgáltatás	27,9	44,5	4,5*	
közösségi szolgáltatás	16,7	14,6	–0,2*	
GDP létrehozása			4,1	1996-ig: 1,0%
GDP/fő USD-ban (vásárlóerő paritáson, 1992)	5082	8017	3,6	1996-ig: 0,6%
GDP felhasználásának megoszlása (%)				
lakosság fogyasztása	51,0	48,8	3,7	1996-ig: –0,4%
közületi fogyasztás	23,4	18,0	1,5	1996-ig: –3,3%
bruttó beruházás	27,9	27,5		
készletérték-változás	2,9	2,4		
nettó export	5,2	–3,3		
Reálbér			2,7	
Jövedelemrészesedés (%)				
alsó kvintilis	9,9	7,0		
felső kvintilis	32,7	39,0		
Inflációs ráta	10,0	8,0		1993-ban: 25–30% 1994-ben: 20%
Export (volumenindex)			5,6	
Import (volumenindex)			4,6	
Importtőke-beáramlás (md USD)	0,331	1,5–2,0		2005-ig összesen: 12–15
Egyetemi hallgató (ezer fő)	64,3	100,0		
Tudományos intézményekben dolgozók (ezer fő)	16,3	18,5		

*A foglalkoztatottak számának változása.

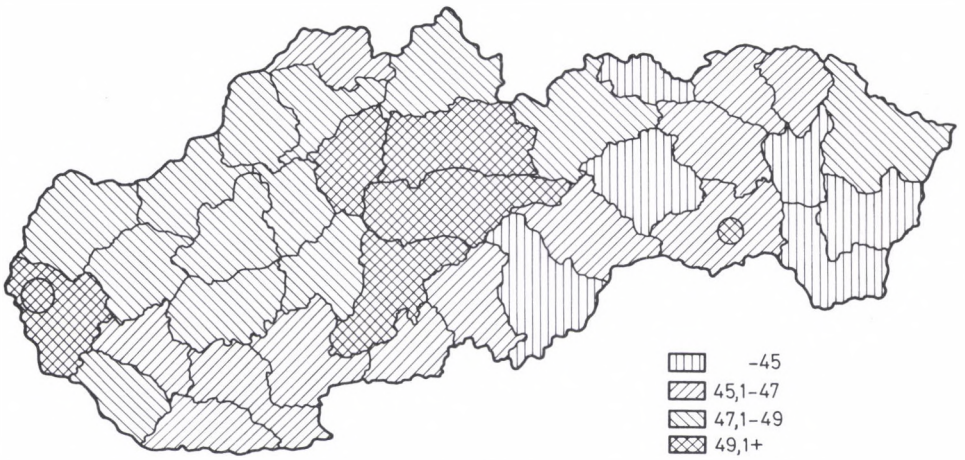

1. ábra
A munkaképes lakosság megoszlása Szlovákiában 1991-ben (%)

2. ábra
A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya térségenként 1991-ben (%)

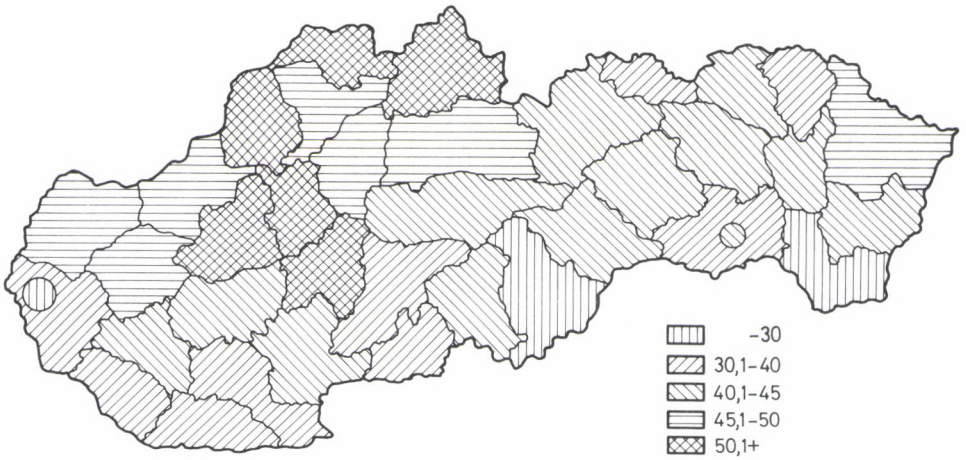

3. ábra

Az iparban foglalkoztatottak aránya térségenként 1991-ben (%)

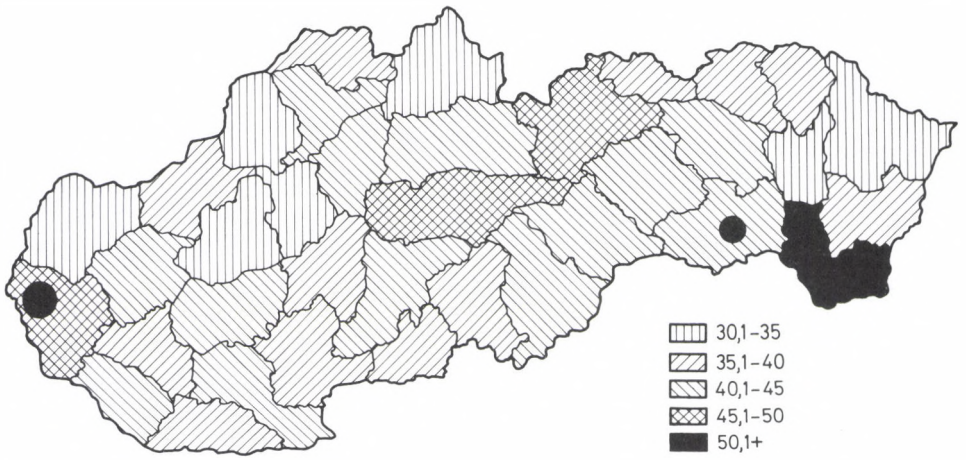

4. ábra

A szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak aránya térségenként 1991-ben (%)

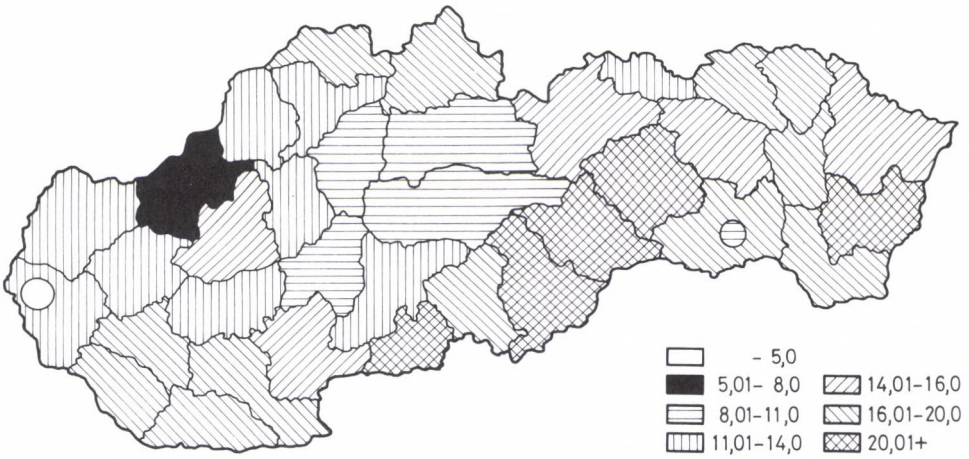

5. ábra

Munkanélküliségi ráta a Szlovák Köztársaságban (1993. augusztus 31.) (%)

6. ábra

A szlovák lakosság aránya térségenként 1991-ben (%)

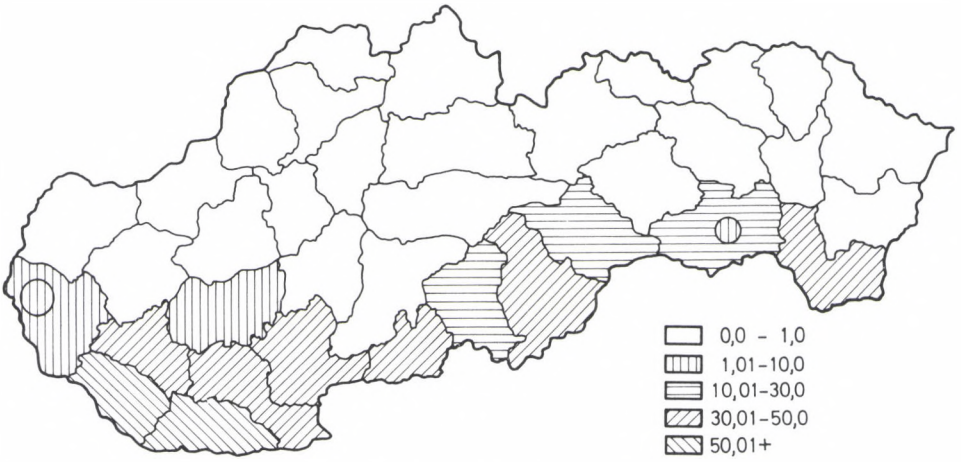

7. ábra

A magyar lakosság aránya térségenként 1991-ben (%)

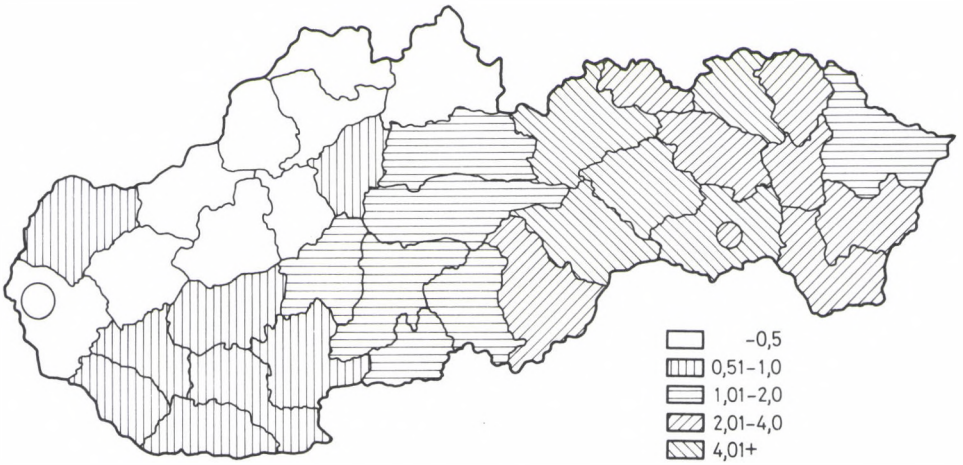

8. ábra

A roma lakosság aránya térségenként 1991-ben (%)

9. ábra
A rutén lakosság aránya térségenként 1991-ben (%)

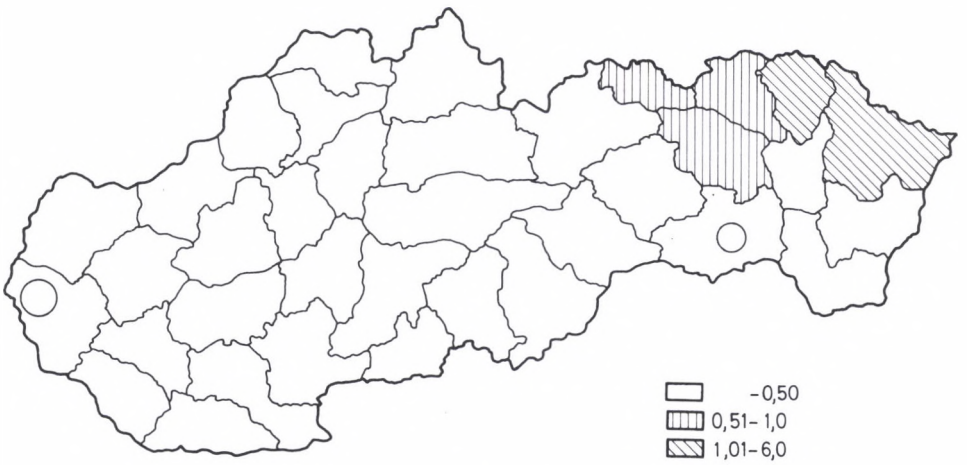

10. ábra
Az ukrán lakosság aránya térségenként 1991-ben (%)

IRODALOMJEGYZÉK

Aktuálne problémy slovenskej spoločnosti (1991). Správa zo sociologického výskumu. Ústav pre sociálnu analýzu Univerzity Komenského, Bratislava.

Aktuálne problémy Česko-Slovenska (1992). Správa zo sociologického výskumu. Pramenné dáta z výskumu. Centrum pre sociálnu analyzú, Bratislava

Aktuálne problémy Slovenska po rozpade ČSFR. Výskumná správa. Centrum pre sociálnu analýzu, Bratislava (1993). (A felmérés anyagi támogatói: National Endowment for Democracy, American Jewish Committee és Nadácia M. Simecku.)

Amsterdamski, S. (1992): Perception of Dilemmas. Summary of a Qualitative Study on the Transformation of the National Higher Education and Research Systems of Central Europe. Institut für Wissenschaften vom Menschen, Wien, p. 9.

Auszüge aus Presseartikeln. Deutsche Bundesbank, 1992–93.

BAČOVÁ, V. (1990): Typológia rómskych rodín v SR. *Sociológia, 22,* 4.

BAČOVÁ, V. (1991): Hl'adanie rómskej identity. *Sociológia, 23,* 1–2.

BAČOVÁ, V. (1991): Rómska minorita na Slovensku v súčasnosti. In: V. Paukovič (szerk.): *Etnické menšiny na Slovensku.* Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.

BAČOVÁ, V. (1992): Vzt'ahy obyvatel'ov Slovenska k Rómom – sociálnopsychologická analyza. In: A.B. Mann (szerk.): *Neznámi Rómovia.* Ister Science Press, Bratislava.

BAČOVÁ, V. (1992): Niektoré faktory integrácie Rómov do postkomunistickej spoločnosti na Slovensku. In: J. Plichtová (szerk.): *Minority v politike. Kultúrne a jazykové práva.* European Cultural Foundation, Bratislava.

Banská Štiavnica. Problémy riadenia a samoriadenia sídelného spoločenstva. Sociologické analýzy a odporúčania. Sociologicky ústav SAV és Institute of Social Sciences, Chuo University, Bratislava–Tokyo, 1993.

BEDNÁRIK, R. és munkatársai (1992): Dopad ekonomickej reformy na sociálnu situáciu obyvatel'stva, 2. etapa. Výskumný ústav práce a sociálnych vecí, Bratislava.

BENKOVIČOVÁ, L'. (1993): Kto s kým sympatizuje. *Slobodný Piatok,* július 23.

Bilancia obyvatel'stva podl'a obcí – prirodzený a priestorový pohyb obyvatel'stva za roky 1986, 1990, 1991. SŠÚ, Bratislava.

BROWN, C. V. – JACKSON, P. M. (1990): *Public Sector Economics,* Basil Blackwell, Oxford.

Business Enterprise Expenditure on R+D in OECD Countries. OECD, Paris, 1992.

BÚTORA, M. – KRIVÝ, V. – SZOMOLÁNYI, S. (1989): Positive Deviation: The Career of a Concept and the Epidemiology of a Phenomenon in Czecho-Slovakia in the Late Eighties. Kézirat, Bratislava.

BÚTOROVÁ, Z. – FRIČ, P. – ROSOVÁ, T. – DOBROVODSKÝ, M. (1992): Rok po: Vývoj politickej scény na Slovensku v zrkadle výskumov. *Sociológia,* 5–6.

BÚTOROVÁ, Z. és munkatársai (1992): *Transformation of Scientific Research and Higher Education in Slovakia.* Bratislava, October.

BÚTOROVÁ, Z. – ROSOVÁ, T. (1992): Slováci a Mad'ari na Slovensku v zrkadle výskumu. In: P. Zelenák (szerk.): *Slovensko-mad'arské vzt'ahy v 20. storočí.* Slovak Academic Press, Bratislava.

BÚTOROVÁ, Z. – ROSOVÁ, T. (1992): Slovensko-mad'arské vzt'ahy (najnovšie trendy). In: P. Zelenák (szerk.): *Slovensko-mad'arské vzt'ahy v 20. storočí.* Slovak Academic Press, Bratislava.

CECHÁK, O. et al. (1993): *Zbrojní vyroba, konverze, obranyschopnost.* Magnet Press, Praha.

Československo – květen 1990. Zpráva z výskumu. AISA, Praha.

DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe.* Chatto and Windus, London.

DANGLOVÁ, O. (1992): Modernizácia alebo de-modernizácia rol'níckej ekonomiky. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry.* Národopisný ústav SAV, Bratislava.

DOLGOŠ, L. (1992): Zmena vlastníctva nestačí. *Hospodárske noviny,* szeptember.

Durayove tézy. Politicky ciel' – vytvorenie partnerského národa na Slovensku. *Národná obroda,* 1993. május 25.
Efektívnost' VVZ v rezorte pôdohospodárstva. Mpo SR, Bratislava, 1992.
Ekonom, Praha, 1992–93.
Ekonomika v prvej polovici roku 1992. *Hospodárské noviny,* 1992. szeptember 17.
Employment in Europe. Commission of the EC, 1993.
Eurobarometer. Informace z výskumu střední a východní Evropy uskutečněného Evropským společenstvím v listopadu 1992. A felmérés koordinátora: Gallup UK. A CsSzSzK-ban elvégezte: AISA, Praha, 1993.
European Economy. Commission of the EC, December 1991.
FALŤAN, L'. (1991): Spoločenská klíma volieb '90 vo vidieckych sídlach Slovenska. *Sociológia,* 5–6.
FALŤAN, L. és munkatársai (1991): Vidiecke sídla Slovenska v procese spoločenskej transformácie. SÚ SAV, Bratislava.
FALŤAN, L. (1992): Rozvoj regiónov v prihraničných oblastiach Slovenska. *Sociologicky casopis,* 4.
FISHER, S. – GELB, A. (1990): *Issues in Socialist Economy Reform.* Federal Reserve System USA.
FRIEDMAN, M. (1990): *Monetarist Economics.* Basil Blackwell, Cambridge.
FROYEN, R. T. (1986): *Macroeconomics – Theories and Policies.* Macmillan Publishing Company, New York.
GAJDOŠ, P. (1986): Vývoj sociálnej stránky systému osídlenia. *Arhitektúra a urbanizmus,* 2.
GAJDOŠ, M. (Ed.) (1989): Vyvoj a postavenic ukrajinskej národnosti na Slovensku. Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.
GAJDOŠ, P. (1992): Sociálno-priestorové súvislosti vývoja Slovenska. *Sociológia,* 5.
GENBERG, H. (1991): *On the Sequencing of Reform in Eastern Europe.* IMF, Washington, D. C.
GORZELAK, G. (1992): Mýty o miestnej samospráve v postsocialistických krajinách na príklade Pol'ska. *Sociológia,* 5.
Globalisation of Science and Technology in Small and Advanced Countries (Benelux, Denmark). FAST, FOP 290. CEC, July, 1991.
HINDS, M. (1990): *Issues in the Introduction of Market Forces in Eastern Socialist Economies.* World Bank.
HOLLÄNDER, P. – VALKO, E. (1993): Kontexty vývoja práva v SR od volieb v júni 1992. Kézirat, Bratislava.
Hospodárske noviny. Praha – Bratislava, 1992, 1993.
HRDLIČKA, O. (1992): K dějinám odborového hnutí v Čechách, na Moravě a na Slovensku. Nadace F. Eberta, Praha.
HUBÁČEK, O. (1993): Postoje českých a slovenských lokálních politických elit k transformaci společnosti. *Sociologický časopis,* 1.
HUTNÍK, F. és munkatársai (1993): Príspevok k formovaniu perspektívneho agrárneho programu Slovenska. Working Papers No. 6. PÚ SAV, Bratislava, március.
ILLNER, M. (szerk.) (1992): Development Scenarios for the Czech Republic. Institute of Sociology, Prague, December.
ILLNER, M. (1992): K sociologickým otázkam miestnej samosprávy. *Sociologicky casopis,* 4.
Informačný spravodaj Konfederácie odborových zväzov Slovenskej republiky, 1992. szeptember.
Institutes of the Slovak Academy of Sciences. Bratislava, December 1990.
Ireland in the European Community (1989): Performance, Prospects and Strategy. National Economic and Social Council, Dublin.
JANŠÁK, Š. (1926): Národohospodárský žurnalizmus. Prúdy X, január, 1.
JURICKOVÁ, V. – PETRÍK, B. – HANKER, J. (1992): Problémy drobného podnikania. *VÚPaSV,* Bratislava.
KLAČEK, I. (1992): Rozhovor – Národné hospodárstvo. *Ekonom,* 1992, 38.
KLAS, A. (1967): Význam výskumu vo vyučovacom procese na VŠE. *VŠE,* Bratislava.
KIMERLINGOVÁ, I. – KRŠAKOVÁ, A. – KUČERÁK, J. (1988): Životná úroveň a ekonomický rozvoj. *VÚPaSV,* Bratislava.
KNITL, M. (1993): Bariéry na ceste podnikania. *Trend,* 3.
KOČTÚCH, H. (1993): Sociálno-ekonomická stratégia Slovenska. In: Slovakia plus. Zborník príspevkov z 1. zasadutnia Stálej konferencie slovenskej inteligencie. Bratislava.
KOLOSI, T. – RÓNA-TAS, Á. (1992): Poslední bude první? *Sociologický časopis,* 5.
Koncepcia zahraničnej politiky Slovenskej republiky. *Trend,* 1993, 6.
KONEČNÝ, S. (1993): Hl'adá sa vajda, ktorý vie pomôct'! *Národná obroda,* szeptember 9.
Koncepcia a zásady agrárnej a výživovej politiky. Mpo SR, Bratislava, 1993. április.
Koncepcia rozvoja vedeckých a technologických parkov v pôsobnosti MH SR. MH SR, Bratislava, 1992. február.
KORNAI, J. (1990): *Cesta ke svobodné ekonomice.* Academia, Praha.
KOURILSKI, PH. (1993): Introduction au rapport de conjoncture du CNRS. A La recherche című folyóirat függeléke, február.
KRIVÝ, V. (1993): Slovenská a česká definícia situácie. Čas: 1992, január. *Sociologicky časopis,* 1.

KRIVÝ, V. (1993): Sociokultúrne pozadie transformačných procesov na Slovensku. Inštitút stredoeurópskych štúdií, FF UK, Bratislava, május.
KUBÍN, L. és munkatársai (1992): Dva roky politickej slobody. Bratislava
KUBÍN, L. és munkatársai (1993): Dva roky politickej slobody – ex post. Bratislava.
KUČERA, M. (1993): Spoločenská a demografická struktura Československa v letech 1918–1991. Rukopisné tézy príspevku do zborníka.
KUKLINSKI, A. és munkatársai (1992): Science, Society, Government. *KBN,* Warszawa.
KUSÝ, M. (1993): Mad'arský návrh plný rozporov. *Národná obroda,* május 7.
LAMENTOWICZ, W. (1992): Liberalization or Democratization?. In: *Citizenship in Europe.* Szombathely.
LAMENTOWICZ, W. (1992): *Political Transformation of Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland: What Can Happen Until the Year 2005?* Warszawa.
LANDESMANN, M. (1993): Industrial Policy and the Transition in East-Central Europe. *WIIW* Vienna, 196.
LASKI, K. (1993): Fiscal Policy and Effective Demand During Transformation. *WIIW* Vienna, 189.
Lepšie Slovensko. Východiská politického programu KDH. Bratislava, 1993. február.
LIDERT, P. H. (1986): *International Economics.* Irwin Homewoods, Illinois.
LIPSET, S. M. (1993): Reflections on Capitalism, Socialism and Democracy. *Journal of Democracy,* 4.
MACHONIN, P. (1992): Česko-slovenské vzt'ahy ve světle dat sociologického výzkumu. In: F. Gál és munkatársai: Dnešní krize česko-slovenských vztahů. *Sociologické nakladatelství,* Praha.
MAGOCSI, P.R. (1978): *The Shaping of the National Identity. Subcarpathian Rus 1848–1948.* Harvard University.
Main Science and Technology Indicators. OECD, Paris, 1992, 2.
MANN, A.B. (1992): Formovanie etnickej identity Rómov na Slovensku. In: J. Plichtová (szerk.): *Minority v politika. Kultúrne a jazykové práva.* European Cultural Foundation, Bratislava.
MANNOVÁ, E. (1991): Prehl'ad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: *Občianska spoločnost'. Problémy a perspektívy v ČSFR.* Az 1990. októberi szimpózium anyagai. Sociologický ústav, Bratislava.
MAŠEK, M. (1992): Rakúsko-československé regionálne vzt'ahy: história a budúcnost'. *Architektúra a urbanizmus,* 2.
MATĚJŮ, P.: Determinanty ekonomického úspechu v prvej fáze post-komunistickej transformácie. *Sociologický časopis,* megjelenés előtt.
Miestna demokracia a inovácia. Egy nemzetközi projektum szlovák része, amelyet a norvég külügyminisztérium és egy norvég alkalmazott szociológiai intézet finanszírozott. NORAS, 1991–1992.
MIKLOŠ, I. (1993): Aký kapitalizmus na Slovensku? *Domino efekt,* 20.
MISHKIN, F.S. (1991): Ekonomie penez, bankovnictví a financních trhu. Economia, Praha.
Monatsberichte. WIFO, Wien, 1992–1993.
MUNDELL, R. A. (1986): *International Economics.* New York.
MUSGRAVE, R. A. (1992): Verejné finance v teorii a praxi. Economia, Praha.
MUSIL, J. (1993): Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie. *Sociologický časopis,* 1.
Názory, informáčný bulletin ústavu pre výskum verejnej mienky pri Slovenskom štatistickom úrade v Bratislave, 1990, 1.; 1991, 4.; 1992, 2, 3, 4.
Názory na politický a hospodárský vývoj a rozdělování ČSFR občanu České a Slovenské republiky. AISA, Praha, 1992. augusztus–szeptember.
Návrh stratégie technickej politiky v priemyselných odvetviach Slovenkej republiky. MH SR, Bratislava, 1993. május.
Návrh priemyselnej politiky Slovenskej republiky. MH SR, Bratislava, 1993. március.
Návrh zriad'ovacej listiny Slovenská akadémia pôdohospodárskych vied. *SAPV,* Bratislava, 1992.
Normative-Optimistic Scenario of the Development of the Slovak Republic for the Year 2005. The Preparation Stage for the Research Project East and Central Europe 2000. Bratislava, October 1992.
NUOŠKA, A. és munkatársai (1991): Hospodárstvo Slovenska a prechod k trhu. Bradlo, Bratislava.
Občianska spoločnost' na prahu znovuzrodenia. Stav na Slovensku v roku 1991. *Sociologický ústav SAV,* Bratislava, 1992.
O čo sa usiluje Strana demokratickej l'avice. Stranícky dokument, 1992.
O'DONNELL, H. P. (1991): *Economic and Monetary Union.* Institute of Economic Affairs, Dublin.
OECD Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data – Oslo Manual. OECD, Paris, 1992.
OECD in Figures. 1991–92.
OKÁLI, I. (1993): Stratégia oživenia alebo prežitia. Elita, Bratislava.
OKÁLIOVÁ, D. (1991): Slovenskí Rómovia na začiatku devät'desiatych rokov (niektoré výsledky výskumu verejnej mienky). In: V. Paukovič (szerk.): *Etnické menšiny na Slovensku.* Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.

ONDRUŠ, V. (1993): Slovensko na môj povel...! *Kultúrny život,* 20.
O politike Spoluzitia Stranícky dokument. 1993.
Pamätnica Vysokej školy ekonomickej v Bratislave 1940–1990.
PAŠIAK, J. (1987): Sociálny rozvoj miest, dedín a regionov. *ÚSTARCH SAV,* Bratislava.
PAŠIAK, J. – GAJDOŠ, P. (1991): Program obnovy dediny na Slovensku. *ÚSTARCH SAV,* Bratislava.
PAŠIAK, J. – GAJDOŠ, P. (1992): Sociálno-ekologická situácia SR. *ÚSTARCH SAV,* Bratislava.
PAUKOVIC, V. és munkatársai (1990): Vzt'ahy Slovákov a národnostnych menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. *SvÚ SAV,* Košice.
PEKNÍK, K. (1992): The Basic Relationship Between the Income Per Capita and the Structure of the Income Distribution in the Households in the Slovak and the Czech Republics. *Informátor ÚÚNV,* Bratislava, 1.
PEKNÍK, K. (1992): Purposeful and Hopeful, Though Extremely Complicated, Heading of EC Countries to the EMU. *Informátor ÚÚNV,* Bratislava, 3.
PEKNÍK, K. (1992): Analytic Outline of Consequences of Economic Transition of the Slovak Republic in the Sphere of Living Standards in 1991. *Informátor ÚÚNV,* Bratislava, 4.
PEKNÍK, K. (1992): Maastricht Treaty – Program Document for Our Foreign and Inner Policy. *Informátor ÚÚNV,* Bratislava, 5.
PEKNÍK, K. (1992): Is the Course of the Process of Transforming the Economy Hitherto That Unacceptable for the Slovak Republic... (With an Attempt to Refute the Given Proposition). *Informátor ÚÚNV,* Bratislava, 6.
PHELPS, E. S. (1990): *Seven Schools of Macroeconomic Thought.* Clarendon Press, Oxford.
PLICHTOVÁ, J. (szerk.): *Minority v politike.* Csl. vybor EKN, Bratislava.
Politický systém a sociálna štruktúra v období prechodu k demokracii. Materiály zo šetrenia Grantovej úlohy SÚ SAV, 1991–1992.
Pour ou contre un institut national des sciences humaines et sociales? *La Recherche,* 1993, 252.
Poznámky o štáte. Interný materiál SDL'. 1993.
Privatizačný projekt VÚMA. VÚMA, 1991. október.
Projekt kvalitatívnej prestavby vedeckovýskumnej základne pôdohospodárskeho rezortu na Slovensku. Mpo SR, Bratislava, 1992.
PUTNAM, R. D. (1993): Social Capital and Public Affairs. *The American Prospect,* 13.
RADIČOVÁ, I. (1989): O zemitosti nášho vol'ného času. *Sociológia,* 4.
Report on International Co-operation. Bratislava Economic University, February 1993, Tables 4 and 5.
Research Projects Supported by the Grant Agency of the Slovak Academy of Sciences. Bratislava, 1991.
Reviews of National Science and Technology Policy: Czech and Slovak Federal Republic. OECD, Paris, 1992.
ROSATI, D. (1993): Foreign Trade Liberalization in the Transition to the Market Economy. *WIIW,* Wien, 193.
ROSE, P. S. (1986): *The Financial System in the Economy.* Special Edition for the American College.
Rozbor výsledkov hospodárskej činnosti za rok 1990. VÚMA, 1991. január.
Rozbor výsledkov hospodárskej činnosti za rok 1991. VÚMA, 1992. január.
SALOMON, J. J. (1989): Science et politique. *Economica,* Paris.
ŠANDEROVÁ, J. (1993): Vnímáni dusledku transformance ceskou a slovenskou populací. In: *Sociologicky casopis,* 1.
Science and Technology Policy Review and Outlook – 1991. OECD, Paris.
Science and Technology Strategy for the Slovak Republic: Technology Transfer Tools. SARC and Segal Quince Wicksteed, Ltd., 1992.
Sčítanie l'udí, domov a bytov v SRza roky 1961, 1970, 1980, 1991. SŠÚ, Bratislava.
Separát štatistickej ročenky školstva SR 1992. Ústav informácií a prognóz školstva, mládeže a telesnej výchovy, Bratislava, 1993.
SHACKLE, G.L.S. (1969): *Ekonomika pro potěšení.* Orbis, Praha.
Slobodný občan, samosprávna obec, suverénny štát. Slovenská národná strana, stranícky materiál. 1992.
Slovensko a medzinárodný kapitál. *Trend,* 26.
Slovensko pred vol'bami. Apríl 1992. Záverečná správa zo sociologického výskumu. Pramenné dáta z výskumu. Centrum pre sociálnu analýzu, Bratislava, 1992.
Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti, zväzok III., Sídelné spoločenstvá a proces spoločenskej transformácie. Sociologický ústav SAV, Bratislava, 1992.
Sociálna participácia. Výsledky sociologického výskumu. Bratislava, 1993. február.
Sociálne nerovnosti 1992. Šetrenie. Sociologický ústav ČSAV, Praha.
Some Remarks on the Scientists' and Engineers' Mobility Activities in the Slovak Republic. OECD, Bécs–Laxenburgi konferencia, 1993. február 18–19.
ŠOUCOVÁ, D. (1991): Obcania mad'arskej národnosti vo svetle vyskumov verejnej mienky. In: Paukovic V, (Ed.): *Etnické menšiny na Slovensku.* Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.
SOPÓCI, J. (1992): Miestna demokracia v utváraní samosprávnosti sídiel. *Sociológia,* 5.

Správa o sociálnej situácii obyvatel'stva Slovenskej republiky v roku 1992 a predpokladaný vývoj. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR; *Trend II,* 20.
Správa o vývoji národného hospodárstva SR za november a jedenást' mesiacov 1992. *Bulletin SŠÚ,* 1992, 11.
Správa o činnosti Slovenskej akadémie vied za rok 1990, 1991, 1992. Bratislava, 1991, 1992, 1993.
Správa o činnosti Ústavu experimentálnej farmakológie SAV za rok 1990, 1991, 1992. Bratislava, 1991, 1992, 1993.
Správa o činnosti Fyzikálneho ústavu SAV za rok 1990, 1991, 1992. Bratislava, 1991, 1992, 1993.
Štatistická ročenka České a Slovenské Federativní Republiky 1992. SNTL/ALFA, Praha, 1992.
Štatistická ročenka školstva SR, 1991. ÚŠPŠMT, Bratislava, 1992.
Štatistická správa o hlavných tendenciách vývoja národného hospodárstva SR v roku 1992 a odhad vývoja na I. polrok 1993. ŠÚ SR, Bratislava, 1993. március.
Štatistické ročenky ČSFR a SR. 1980–1992.
Statistical Yearbook UNESCO. UNESCO, Paris, 1992.
Stav a zabezpečenie vyskumnej a vyvojovej základne v SR v odvetvovom clenení. SSÚ, Bratislava, 1989–1992.
Stav zabezpečenia výskumnej a a vývojovej základne v SR v roku 1991. ŠÚ SR, Bratislava, 1993. január.
Študijný program Vysokej školy ekonomickej 1965/66.
Súčasný stav vysokého školstva v SR. Ministerstvo skolstva a vedy SR, Bratislava, 1993.
Šutaj, Š. (Ed.) (1990): *Vyvoj a postavenie mad'arskej národnostnej menšiny na Slovensku.* Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.
Szelényi, I. – Treiman, D. J. (1991): Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt. *Sociologický časopis,* 26.
Szomolányi, S. (1992): Dôsledok parlamentných volieb '92 v Československu: zrod d'alšieho 'bývalého' štátu vo Východnej Európe?. *Svědectvi, roc. XXV.* 25, 93.
Szomolányi, S. (1992): Post-Totalitarian Transition and Constitutional Changes: The Case of Czecho-Slovakia. In: Culture Politique et Démocratique. IUHEI, Geneva.
Tamás, P. (1993): A magyar tudomány az ezredforduló után. *Valóság,* 4.
Tézy pre zahranicno-politicky program Strany demokratickej l'avice.
The Measurement of Scientific and Technical Activities – Frascati Manual. OECD, Paris, 1981.
The Changing Role of Government Research Laboratories. OECD, Paris, 1989.
Tondl, L. (1990): Principy vědné a vědeckotechnické politiky v malé zemi. *Fórum vedy,* 7.
Transformácia sociálnej štruktúry ceskoslovenskej spolocnosti. Praha, SÚ CSAV, Bratislava, SÚ SAV a i. 1991.
Trvanic a zmena na Slovensku. Analyzy zo sociologického vyskumu v septembri 1992. Pramenné dáta z vyskumu. Bratislava, Inštitút stredoeurópskych štúdií FM Univerzity Komenského 1992.
Uruguay Round. UNCTAD, Geneva, 1990.
Valná, S. – Bednárik, R. (1992): Dopad ekonomickej reformy na sociálnu situáciu obyvatel'stva, 3. etapa. Bratislava, VÚPaSV.
Valsík, C. (1993): Neznalost', nevzdelanost', neschopnost'. *Trend,* 2.
van Zon, H. (1992): Towards Regional Innovation Systems in Central Europe. FAST, FOP 308. CEC, September.
Večerník, J. (1993): Utvárení nové sociální regulace v Ceskoslovensku. In: *Politická a ekonomická transformace v zemích strední a vychodní Evropy.* Cahiers du CeFReS, No. 3. Praha.
Vedeckotechnický rozvoj v číslach a faktoch v rokoch 1986–1990. SŠÚ, Bratislava, 1992. április.
Volebny program Hnutia za demokratické Slovensko. I. Hospodárska a sociálna politika. 1992.
Vývoj hrubého domáceho produktu a národného dôchodku v SR v rokoch 1990–1992. SŠÚ, Bratislava, 1992. augusztus.
Vzdelanostná úroveň obyvatel'stva SR. ÚIPŠMT, Bratislava, 1992.
World Economic Outlook. IMF, Washington, D. C., 1990.
Zajac, Š. (1991): Základné prístupy k stratégii vedy a výskumu v SR. Discussion Papers No. 3, PÚ SAV, Bratislava, szeptember.
Zajac, Š. (1992): Vplyv priemyslového výskumu na zmeny v slovenskom priemysle. *Ekonomický časopis,* 2.
Zajac, Š. (1992): K transformácii slovenskej výskumno-vývojovej základne. *Hospodárske noviny,* 227.
Zásadné otázky rozvoja vedy a techniky na Slovensku. VVZ. Zborník – II. diel. Dom techniky ZSVTS, Zilina, 1992.
Záverečné odporúcania OECD. ÚIPŠMT, Bratislava, 1992.
Zelová, A. (1991): Identita príslušníkov etnickych menšín z národnoste zmiešanych oblastí Slovenska – sociálno-psychologicky prístup. Slovensky národopis, 39(2).
Zelová, A. – Bacová, V. – Šutaj, Š. – Vyrost, J. (1992): *Interpretácia slovensko-mad'arskych vzt'ahov v súvislosti s vybranymi etnickymi a sociálnopsychologickymi charakteristikami. (Vysledky vyskumu v súbore ucitel'ov).* Institute of Social Sciences, Slovak Academy of Sciences, Košice.

A TÉMAÖSSZEFOGLALÓ ÉS A HÁTTÉRTANULMÁNYOK JEGYZÉKE

Témaösszefoglaló tanulmányok

PEKNÍK, KAROL: A Scenario of Economic Strategy for the Slovak Republic to the Year 2005.
ŠARMÍR, EDUARD: An Optimistic Scenario of the Development of Science, Technology and Higher Education in Slovakia up to the Year 2005.
SZOMOLÁNYI, SOŇA: Scenario for Socio-political Development in Slovakia.

Háttértanulmányok

BAČOVÁ, VIERA – ZELOVÁ, ALENA: Ethnic Minorities in Slovakia.
BALAŽ, VLADIMÍR: Tourism – a Promising Industry.
BUNČÁK, JÁN – HARMADYOVÁ, VALENTÍNA: Trade Union's Role, Reform of the Social Security System.
BUNČÁK, JÁN – HARMADYOVÁ, VALENTÍNA: The Transformation of the Structure.
CHOVAN, IGOR: Identification of Research and Development Directions Creating Conditions for Making Intensive Production and Technological Processes in Industrial Branches in the Slovak Republic.
CHOVAN, IGOR: Transformation and Subsequent Re-orientation of Activities of the Research Institute for Mechanization and Automation in Nové Mesto nad Váhom.
ČÍŽ, MIROSLAV: Some Problems of Local Self-rule Position within the Public Rule System in the Slovak Republic.
DZURINDA, MIKULAŠ: Basic Trends of Selected Infrastructures – Traffic, Telecommunications, Information, Power Engineering.
FALŤAN, LUBOMÍR: The Regional Self-rule Perspectives and the Local Self-rule Creation.
GAJDOŠ, PETER: The Social-spatial Connections in Regional Development of the Slovak Republic.
HAMAROVÁ, BEATA: Evolution of the R&D Potential of the Slovak Republic up to Now.
JURČAK, DUŠAN: Qualitative Changes in the Budgetary and Fiscal Mechanism.
KINCEŠ, PAVOL: Selected Problems of Restructuring and of Regional and Environmental Character.
KLAS, ANTON: Optimistic Scenario of the Development of Science and Technology.
KLAS, ANTON: Transformation of Education at the Economic University in Bratislava.
KRIVÝ, VLADIMÍR: Sociocultural Background and Transformation in Slovakia.
KUČERÁK, JOZEF – WOLEKOVÁ HELENA: The Reorientation of Social Policy.
MESEŽNIKOV, GRIGORIJ: Declared Political Programs and Actual Political Endeavours.
MIKLOŠ, IVAN: Privatisation – Results, Problems, Prospects.
NEMEC, MARIÁN: Monetary Stability in Context with other Aims of Economic Policy.
ORAVEC, JÁN: A Policy of Economic Growth and Qualitative Changes in the Economy.
OUTRATA, RICHARD: Inevitable Restructuring and Modernisation of Industry.
PALACKA, GABRIEL: The Creation of Basic Legislative Conditions.
PAŠIAK, JÁN: Socio-spatial Situation of the Slovak Republic and its Main Development Trends.
PEKNÍK, KAROL: The Economic Transition – Results, Problems and Change – Over to 1993.
PEKNÍK, KAROL: Project Parametrisation of Basic Economic Indicators for 1992–2005.
PEKNÍK, RADOVAN: Foreign Direct Investment.
RADIČOVÁ, IVETA: The Social Potential for the Spirit of Entrepreneurship and Acceptance of the Economic Reforms.
ŠARMÍR, EDUARD: Main Conceptual and Strategical Issues of Development of the Slovak R/D System.

SÁSIK, MARIÁN: Aspects of Capital Market Development.
STANEK, PETER: The Main Development Purposes of the Slovak Republic.
STANEK, PETER: Analysis of the Development of the Organization and Activities of the State Enterprises Závody Ťažkeho Strojárstva Dubnica nad Váhom and Povazské Strojárne Povazská Bystrica.
STRATIL, DALIMIL: Selected Characteristics of the Economy.
SZOMOLÁNYI, SOŇA: The Formation of the Political Elites in Slovakia.
VALKO, ERNEST – HOLLÄNDER, PAVOL: Contexts of the Law Development in the Slovak Republic after Elections in June 1992.
ZAJAC, ŠTEFAN: The Scientific Potential of Slovakia in International Context.
ZAJAC, ŠTEFAN: Invention and Innovation Background of Agriculture in Slovakia.
ZAJAC, ŠTEFAN: Case Study of Two Academic Research Institutions.

A KÖZREMŰKÖDŐK LISTÁJA

BAČOVÁ, VIERA, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézete.
BALÁŽ, VLADIMÍR, mérnök, a Szlovák Tudományos Akadémia Prognosztikai Intézete.
BUNČÁK, JÁN, kutató, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete.
CHOVAN, IGOR, mérnök, a Szlovák Köztársaság Gazdasági Minisztériuma.
ČÍŽ, MIROSLAV, Dr., jogász, bizottsági titkár, a Szlovák Köztársaság Országos Államigazgatási és Területi Önkormányzati Bizottsága.
DZURINDA, MIKULÁŠ, mérnök, kandidátus, képviselő, a Szlovák Parlament Kereszténydemokrata Klubjának elnöke.
FALŤAN, L'UBOMÍR, kandidátus, igazgató, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete.
GAJDOŠ, PETER, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete.
HARMADYOVÁ, VALENTÍNA, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete.
HAMAROVÁ, BEÁTA, mérnök, referens, Szlovák Statisztikai Hivatal.
HOLLÄNDER, PAVEL, kandidátus, a Cseh–Szlovák Köztársaság Alkotmánybíróságának korábbi elnöke.
JURČÁK, DUŠAN, pénzügyi szakértő, Szlovák Mezőgazdasági Bank.
KINČEŠ, PAVOL, mérnök, kutató, Agency M.E.S.A. 10 Co. Ltd.
KLAS, ANTON, Prof., tudományok doktora, a Szlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságelméleti Intézete.
KRIVÝ, VLADIMÍR, kandidátus, Comenius Egyetem, Filozófiai Kar.
KUČERÁK, JOZEF, mérnök, kandidátus, tudományos főmunkatárs, a Szlovák Köztársaság kormányának korábbi miniszterelnökhelyettese, Agency Privatconsult Co. Ltd.
MESEŽNIKOV, GRIGORIJ, kandidátus, Comenius Egyetem, Filozófiai Kar, Központi Könyvtár.
MIKLÓŠ, IVAN, mérnök, kutató, Agency M.E.S.A. 10 Co. Ltd.
NEMEC, MARIÁN, mérnök, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Privatizációs Minisztérium.
ORAVEC, JÁN, kandidátus, pénzügyi szakértő, Devín Bank.
OUTRATA, RICHARD, mérnök, kandidátus, tudományos főmunkatárs, a Szlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságelméleti Intézete.
PALACKA, GABRIEL, kutató, Agency M.E.S.A. 10 Co. Ltd.
PAŠIAK, JÁN, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete.
PEKNÍK, KAROL, mérnök, kandidátus, szabadfoglalkozású kutató.
PEKNÍK, RADOVAN, mérnök, projekt igazgató, Coca-Cola Co. Ltd.
RADIČOVÁ, IVETA, kandidátus, Comenius Egyetem, Filozófiai Kar.
SÁSIK, MARIÁN, mérnök, kandidátus, főigazgató, Bratislavai Tőzsde.
ŠARMÍR, EDUARD, mérnök, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Prognosztikai Intézete.
STANEK, PETER, mérnök, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságelméleti Intézete.
STRATIL, DALIMIL, mérnök, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Informatikai és Statisztikai Intézet.
SZOMOLÁNYI, SOŇA, kandidátus, Comenius Egyetem, Filozófiai Kar.
VALKO, ERNEST, Dr., jogász.
WOLEKOVÁ, HELENA, mérnök, igazgató, S.P.A.C.E. Alapítvány.
ZAJAC, ŠTEFAN, mérnök, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Prognosztikai Intézete.
ZELOVÁ, ALENA, kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézete.

LENGYELORSZÁG, MAGYARORSZÁG, A CSEH KÖZTÁRSASÁG ÉS A SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG ADATGYŰJTEMÉNYE

1980–1992/93

Összeállította Árvay János irányítása mellett
Lenotti Sándorné, Kerekes Ottóné és Holka Gyula

Készült az „Eastern and Central Europe 2000”
kutatási program számára

JELMAGYARÁZAT

– nincs adat
.. Az adat nem ismeretes
0 Az adat kisebb, mint a táblázatban alkalmazott mértékegység

BEVEZETŐ

Az Adatgyűjteményt egy magyar statisztikusokból álló munkacsoport készítette a „Kelet- és Közép-Európa 2000" című kutatási program keretében.

A felhasznált mutatók listájában a négy érintett ország szakértői előzetesen megállapodtak. Az adatbázis egyrészt két kiválasztott bázisév (1980, 1985) adatait foglalja magában, jellemezve ezen országoknak az átmeneti időszakot megelőző gazdasági és társadalmi állapotát, másrészt az utóbbi évek (1989, 1990, 1991 és 1992, egyes esetekben 1993) adatait tartalmazza, mutatva a központi tervezésű gazdaságból a piacgazdaság irányába történő átalakulás folyamatának sebességét, kiterjedését és főbb jellemzőit.

Az Adatgyűjtemény a címben jelzett négy országot elemzi összhangban a kutatási program keretében kialakított tematikával.

Az Adatgyűjtemény ismertetése

Az Adatgyűjtemény a társadalmi és gazdasági folyamatok 8 témacsoportjának legjelentősebb változásait mutatja be. Ezek:

I. Népesedés
II. Foglalkoztatás
III. Gazdasági teljesítmény
IV. Külgazdasági kapcsolatok
V. Életszínvonal
VI. Árak, kamatlábak
VII. Államháztartás
VIII. A gazdaság tulajdoni és intézményi szerkezete

Minden egyes témacsoport mintegy 300 mutatószámot foglal magában kétdimenziós táblázatokban. Ezek fejrovatában a fentiekben említett 7 év szerepel, míg a sorokban a globális vagy aggregált mutatószámok találhatók különféle bontásban, például a népesség megoszlása kor és nem szerint, a GDP eredete tevékenységi ágak szerint, országcsoportosítás az import származási helye, illetve exportirány szerint.

Adatforrások

Az Adatgyűjtemény túlnyomórészt központi statisztikai hivatalok publikált adatait vagy a szakértőik által rendelkezésre bocsátott adatokat tartalmazza. Felhasználásra kerültek az Európai Gazdasági Bizottság, Az Európai Gazdasági Közösség, az ENSZ, a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank és az OECD stb. kiadványai, továbbá néhány esetben gazdaságkutató intézetek előrejelzései vagy egyes szakemberek becslései is. A hivatalos statisztikai adatok kommentárok nélkül szerepelnek, míg az egyéb forrásokat külön lábjegyzettel láttuk el.

Az adatok aktualitása és pontossága

A statisztikai adatok aktualitása és pontossága az *átmenet időszakában jelentős mértékben csökkent* a gazdálkodó egységek szaporodása, a statisztikai fegyelem és morál romlása, új statisztikai szabványok bevezetése stb. következtében. Az egyes statisztikai felmérések (pl. külkereskedelmi, kiskereskedelmi, ipari termelésre vonatkozó vizsgálatok) végső eredményei és főleg a GDP, életszínvonal, fizetési mérleg végleges adatai jóval később kerülnek publikálásra, mint korábban. Sok megfigyelés nem terjed ki a kisebb gazdálkodó egységekre, így az adatok nem teljeskörűek. Ahol lehetőség nyílt, megkíséreltük lábjegyzetekkel segíteni a felhasználót az adatok teljességének és pontosságának megítélésében.

Az 1980. és 1985. évi adatok néhány kivételtől eltekintve teljeskörűek és megbízhatóak. Ha összehasonlítjuk az 1989–1992-es időszakot az 1980 és 1988 közötti időszakkal, az adatok nagyobb mértékű csökkenést mutatnak a teljesítmény, a beruházás, a foglalkoztatottság stb. terén, mint az elmúlt 3–4 év változásai.

Az adatok összehasonlíthatósága

Minden hivatalos publikáció, így az Adatgyűjtemény esetében is alapvető kérdés, hogy a különböző részidőszakokra vonatkozó adatok összehasonlíthatók-e egymással; továbbá, hogy milyen mértékben felelnek meg a nyugati statisztikai szabványoknak, fogalmaknak és osztályozásoknak. Az alábbiakban igyekszünk segítséget nyújtani a felhasználónak néhány probléma megértéséhez, ami befolyásolja az adatok időbeli és országok közötti összehasonlíthatóságát és fényt derít az adatok hitelességére.

Valamennyi átmeneti országban nagy erőfeszítéseket tettek az Egyesült Nemzetek és más nemzetközi szervezetek által ajánlott új fogalmak, módszerek és osztályozások bevezetésére. Az ún. MPS (Material Product System – Anyagi Termék Mérlegrendszer) helyébe lépő SNA (System of National Accounts – Nemzeti Elszámolási Rendszer) szükségessé teszi számos gazdaságstatisztikai ágazat és módszer átszervezését. 1991–92 során valamennyi ország bevezette a külkereskedelmi statisztikai osztályozásokhoz az SNA ISIC harmadik átdolgozott, az aktív keresők és a munkanélküliek osztályozásához pedig az ILO (International Labour Organization – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) definícióit stb.

Az új fogalmi meghatározások és osztályozások bevezetésével párhuzamosan erőfeszítéseket tettek arra, hogy az adatokat néhány előző évre vonatkozóan újraszámítsák. Ezek nem jártak mindig sikerrel: az esetek többségében az új idősorok csupán 3–4 évre tekintenek vissza és gyakran meglehetősen nyers és nagyvonalú módszerek kerültek felhasználásra. Ezért, míg az utóbbi évek adatai többé-kevésbé összehasonlíthatóak az érintett négy ország között és a piacgazdálkodást folytató országok hasonló adataival is, az 1980. és 1985. évre lényegesen gyengébb az összehasonlíthatóság lehetősége.

Az Adatgyűjtemény úgy hidalja át a „régi" és az „új" szabványok közötti különbséget, hogy legalább egy évre vonatkozóan két adatkészletet foglal magában. Ezen átfedő év kétféle adatállományának összehasonlítása útján láthatóvá válik, hogy mekkora a különbség, azaz az eltérés ágazatonként, szektoronként vagy egyéb adatok vonatkozásában.

Az infláció mérése

Az átalakulást megelőző időszakban burkoltan emelkedtek az árak, mivel a hagyományos tervgazdasági rendszerben szinte valamennyi árat – a reformidőszakban pedig a nyersanyagok, az alapszolgáltatások és az alapvető fogyasztási cikkek árát – központilag szabályozták. Ezért a hivatalos árindex – különösen az ipari termelői és a beruházási javak ára – alábecsült volt, miután az áremeléseket az árucikkek, a szolgáltatások minőségének javulásaként könyvelték el.

Az átmenet időszakában gyakorlatilag minden szabadáras lett, ezért a Statisztikai Hivatalok arra kényszerültek, hogy új módszereket vezessenek be az árindex számításához. Így feltételezhetjük, hogy az utóbbi 2–3 évben az árindexek pontosabban tükrözik az infláció mértékét, mint az átmenet előtti időszakban.

Árnyékgazdaság (rejtett vagy második gazdaság)

Számos nyugati közgazdász szerint az árnyékgazdaság mintegy 3–5%-os a fejlett piacgazdálkodást folytató országok többségében és ez viszonylag stabil, nem sokat változott az elmúlt 10–15 év során. A központilag irányított tervgazdálkodást folytató országokban a rejtett gazdaság részaránya és összetétele lényegesen eltért a piacgazdaságokétól. Vagyis már az előző 2–3 évtizedben is nagyobb méretű volt és főként nem hivatalos mellékfoglalkozások, borravalók, honoráriumok, engedély nélküli szeszesitalgyártás, csempészés stb. formájában jelent meg. Az átmenet időszakában a privatizáció előrehaladásával és az új személyi- és vállalkozói jövedelemadó-rendszer bevezetésével párhuzamosan az adózási szabályok kijátszása vált a rejtett gazdaság fő céljává. Az újonnan alapított magáncégek jelentős mértékben „alulértékelik" és nem vallják be tényleges termelési eredményeiket, a béreket és többletjövedelmüket. Előzetes becslések szerint az árnyékgazdaság részesedése Magyarországon és Lengyelországban 15–20%, a Cseh és a Szlovák Köztársaságban mintegy 8–12% volt 1992-ben. Ugyanez az 1980-as évek elején 8–10%-os volt Magyarországon és Lengyelországban, míg Csehszlovákiában körülbelül 6–8%-os.

Ha az árnyékgazdaság eredményeit beszámítanák a változatlan áron számított GDP értékösszegébe, akkor a hivatalos növekedési ráták évente 0,2–0,3%-kal magasabbak lennének az 1980 és 1988 közötti időszakban és 2–3%-kal enyhítenék a GDP csökkenését az 1990 és 1992 közötti periódusban. Ez a torzító hatás évről évre tovább növekszik, amíg drasztikusan meg nem szigorítják az adószabályozást és az adóbehajtást. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban kisebb a különbség a hivatalos és a „kiterjesztett" GDP növekedési arányszámai között, mint Magyarországon és Lengyelországban.

A privatizáció mérése

A mutatószámok egyik fontos csoportja a négy országban zajló privatizáció gyorsaságát és mértékét jelzi. Az Adatgyűjtemény tervezésekor már köztudott volt, hogy az érintett területre vonatkozóan rendelkezésre álló statisztikai információk meglehetősen szűkkörűek, esetenként félrevezetőek vagy nem egyértelműek, főleg azért, mert sem az országokon belül, sem az országok között nincs általános egyetértés a vegyes tulajdonú gazdálkodó egységek osztályozását illetően, sem abban, hogy miként kezelendők azok a korábbi állami vállalatok, amelyek időközben részvénytársaságokká vagy korlátolt felelősségű társaságokká alakultak át.

1980-ra és 1985-re viszonylag könnyen megállapítható a különböző tulajdonosi szektorok hozzájárulása a GDP-hez: az állami és a kollektív szövetkezeti szektor túlsúlyban volt, és minden országban elkülönítve szerepelt. Gyakorlatilag nem létezett a gazdaságban külföldi irányítású, illetve ellenőrzés alatt álló gazdasági szervezet. A rendkívül korlátozott magánszektor tevékenysége is külön szerepelt a népgazdasági mérlegben.

1989-től a hivatalos statisztikai adatok a termelési eredményt, foglalkoztatottságot stb. főleg intézmények szerinti bontásban mutatják (pl. hagyományos állami vállalatok, újonnan alapított vegyes vállalatok stb.). Mivel az újonnan alapított vagy átalakult gazdálkodó egységek különféle típusú tulajdonosok (állami, magáncég, magánszemély, külföldiek stb.) tulajdonát képezhetik, így ez a bontás nem alkalmas a privatizáció folyamatának bemutatására. Mostanáig nem került sor a koncepcionális kérdések megvitatására és tisztázására, tehát nem alakult ki hivatalos álláspont, így csaknem valamennyi szakértő saját definíciót és becslést használ (anélkül, hogy megbízható adatokkal rendelkezne a tulajdonosok összetételéről). Ami a tulajdonosi szektorra vonatkozó, az Adatgyűjteményben szereplő adatokat illeti, a helyzet a következő:

*Lengyelország*ban a hivatalos statisztikai adatok két fő tulajdonosi szektort különböztetnek meg: az állami és a magánszektort. Az 1992. évi Statisztikai Évkönyv az alábbi definíciót tartalmazza: *Az állami szektor*ba az állami tulajdonú (Állampénztár és állami, jogi személyek), önkormányzati tulajdonú és állami többségű vegyes tulajdonú egységek tartoznak. A *magánszektor*ba a belföldi magántulajdonú gazdálkodó egységek, többek között: szövetkezetek, természetes személyek vállalkozásai, társadalmi szervezetek, egyesületek, két vagy több személy üzleti társulása, alapítványok, többségi magántőkével rendelkező külföldi magántulajdon tartoznak.

*Magyarország*on nincsenek hivatalos publikációk a különböző tulajdonosi szektorok részarányára vonatkozóan. A szakértők egy csoportja 1992-ben elfogadta azt az általános elvet, mely szerint a meghatározó tényező: a tulajdonos domináns szerepe, azaz túlsúlya

a gazdálkodó szervezet nettó vagyonában. Ennek alapján előzetes becslés készült négy tulajdonosi szektorra, amelyeket az Adatgyűjtemény szintén tartalmaz.

Az 1992. évi becslés a tulajdonjog szerinti tőkemegoszláson alapul; az egyes gazdálkodó egységek adónyilatkozataikban az alábbi részvénytőke-tulajdonosokat jelentették: személyi, állami, szövetkezeti, külföldi, alkalmazotti (munkavállalók részvényvásárlási programja). Az 1989–1991. évekre a gazdálkodó szervezetek jogi státusát és méretét vették számításba; a közös vállalkozásoktól, vegyesvállalatoktól külön adatkéréssel szerezték be a külföldi többségi részesedésre vonatkozó információt.

A *Cseh Köztársaság*ban a tulajdonosi összetételre vonatkozó információ a cégbírósági bejegyzésen alapul, amely lényegében ugyanazokat az elveket követi, mint Magyarországon. A Cseh Statisztikai Hivatal egyik szakértője becslést készített a magánszektor szerepéről, figyelembe véve az Adatgyűjteményben közölt valamennyi évet. Két fontosabb szektort definiáltak az alábbiak szerint: a *magánszektor* a magáncégek bruttó hozzáadott értékét, a kisüzemi mezőgazdaság tevékenységének értékét, a tulajdonos által használt épület becsült bérleti díját, a lakosság önerőből megvalósított lakásépítkezéseit foglalja magában. A külföldi irányítás, illetve ellenőrzés alatt álló gazdálkodó egységeket és a non-profit intézményeket szintén a magánszektorhoz számítják. 1990 óta – új státusuk alapján – a szövetkezeteket is ide sorolják. Az *állami szektor* az összes olyan gazdálkodó egységet foglalja magában, ami nem tartozik a magánszektorba.

Lényegében ugyanezek érvényesek a *Szlovák Köztársaság*ra is.

*

Rendkívül nehéz és néha félrevezető az aktív keresők megoszlását a tulajdonosi szektor szerinti bontásban kimutatni, különösen ha összehasonlítjuk ezeket az adatokat a GDP ugyanezen szektorok szerinti megoszlásával. Számos olyan hozzáadott értékkel növelt tevékenység van, amelyet a magánszektorban előállított GDP tartalmaz – ilyen például a kistermelő mezőgazdasági tevékenység, a lakosság önerős lakásépítkezése, lakásgazdálkodási szolgáltatások a tulajdonos által lakott lakásokban stb. – anélkül, hogy aktív keresőket rendeltünk volna e tevékenységekhez. Ezért az Adatgyűjtemény szektoronkénti foglalkoztatási adatainál figyelembe kell venni, hogy a számadatok teljes munkaidőben foglalkoztatott személyekre vonatkoznak és a gazdaságnak csupán egy korlátozott részét fedik le. Az Adatgyűjteményben a szektoronkénti megoszlás a hivatalosan számított GDP-re vonatkozik, azaz a rejtett gazdaság hatása nem tükröződik.

Külgazdasági kapcsolatok

Alapvető változások következtek be a külkereskedelemre vonatkozó adatok definíciói, adatforrásai, valamint ezek pontossága terén is. Az új módszerek bevezetése nem visszamenőlegesen történt, ezért összehasonlításuk lényegesen nehezebb, mint más statisztikai adatoké. Az alábbiakban részletesebb leírást közlünk országonként:

*Lengyelország*ban 1989-ig a külkereskedelemre vonatkozó adatok a számlák alapján regisztrált forgalmat (export–import); 1990–1991-ben a számlák és vámárunyilatkozat alapján regisztrált forgalmat (1990-re becsléseket is) tartalmazzák; 1992-től kezdődően az adatok kizárólag a speciális vámkérdőívek – Single Administrative Document (SAD) – alapján regisztrált forgalmat tükrözik.

A külkereskedelmi forgalom 1991-ig magában foglalta a kereskedelmi tranzakciók keretében – költségmentesen hajóba rakva, illetve országhatárig bérmentesítve – külföldről importált áruk és szolgáltatások értékét (beleértve a reexportot és a reimportot, továbbá a tudományos és műszaki eredmények, a technológiai és egyéb szolgáltatások import- és exportértékét is. Az import- és exportadatok nem tartalmazzák többek között a társadalmi, a magán, illetve a kormányzati segélyszállítmányok, továbbá az utas- és csomagszállítás import–export értékét. 1992 óta a külkereskedelmi adatok összehasonlítása a „Special Trade System" (Speciális Kereskedelmi Rendszer) alkalmazásával történik, amelynél a Lengyelország területén lévő vámmentes övezeteket külföldi területnek tekintik. A külkereskedelmi forgalom magában foglalja a külföldről importált vagy külföldre exportált árukat, amelyek átestek a végleges vámkezelésen, illetve közvetett reexport esetén ideiglenes behozatali engedély alapján további eljárásnak lesznek alávetve.

1992-től kezdődően a külkereskedelmi adatok eltérnek az 1991 végéig publikált adatoktól: kiterjednek a teljes áruimportra és -exportra – függetlenül attól, hogy kereskedelmi tranzakcióból származnak-e vagy sem – és magukban foglalják a további feldolgozás céljából importált vagy exportált áru értékét is. Az adatok nem foglalják magukban ugyanakkor a külön tranzakciók tárgyát képező ún. teljes installációt jelentő szolgáltatások értékét, sem pedig az export értékét közvetlen reexport tranzakciók esetében.

A külföldi valuták átszámítása zloty-ba a Lengyel Nemzeti Bank napi devizaárfolyama alapján történik.

*Magyarország*on az 1981/1990-es adatok a „közvetlen külkereskedelemre" vonatkoznak, azaz magukban foglalják az összes közvetlen felhasználás céljából importált termékeket, valamint az országban előállított és azt követően a tengerentúlra exportált terméket.

1991 óta az import/export forgalom kifejezésére a „speciális kereskedelem" módszerét alkalmazzák, ami lényegében az országhatáron áthaladó áruk megfigyelését, ellenőrzését jelenti. A két adatállomány több szempontból különbözik egymástól.

Az eltérés részben annak a következménye, hogy – összehasonlítva a korábbi vámstatisztikával – azoknak a tételeknek a megfigyelésére, amelyek nem lépnek át a határon, már nincs lehetőség (pl. tengerentúli képviseletek által eszközölt eladások/beszerzések, külföldi közúti járművekhez az országon belül vásárolt vagy hazai közúti járművek részére külföldön eladott üzemanyag). Bizonyos tranzakciók 1991 óta nem szerepelnek, mivel az új adatgyűjtési módszernek megfelelően azokat szolgáltatásoknak kell tekinteni (építési, összeszerelési, installációs munkák anyagköltség nélkül, exportált vagy importált filmek, a szerzői jog értéke, szoftverek értéke).

Ugyancsak 1991 óta az áruforgalmi adatok magukban foglalják az alvállalkozói feldolgozás megbízási díján (jutalékán) felül az ilyen jellegű feldolgozás számára importált (vagy exportált) anyagok értékét is. A javítási és kölcsönzési tranzakciókat – amelyeket korábban szolgáltatásnak tekintettek – most szintén bruttó export/import tételekként regisztrálják teljes értékükben.

A *Cseh és a Szlovák Köztársaság*ra vonatkozóan nem áll rendelkezésre információ a külkereskedelem regisztrálásában történt módszertani változásokkal kapcsolatosan; feltételezhető azonban, hogy lényegében ugyanolyan szabályokat követnek, mint Lengyelországban és Magyarországon.

Néhány speciális probléma

Munkanélküliség

1989 előtt a munkanélküliek aránya az összes vizsgált országban elhanyagolható volt. 1991-ben és 1992-ben azonban igen magas arányt ért el. Az átmenet előtti időszakban nemcsak a teljes foglalkoztatottság volt politikai követelmény, hanem – éppen emiatt – létezett egy nagyarányú „túlfoglalkoztatottság" is. Valamennyi érintett országban a munkanélküliek jelentős hányadát rendszeresen foglalkoztatják az „árnyékgazdaságban".

Nemzeti kisebbségek

Az Adatgyűjtemény tartalmazza a főbb nemzeti kisebbségek számát, az érintett személyek népszámlálások alkalmával tett nyilatkozatának megfelelően. Közismert, hogy ezek az adatok – érthető okokból – a világon mindenhol alábecsülik a kisebbségek tényleges számát. A nemzeti kisebbségek szövetségei, illetve egyesületei viszont rendszeresen fölébecslik az általuk reprezentálható személyek számát. Az igazság valahol a kettő között van.

Egy főre eső GDP folyó áron, USA dollárban

Két párhuzamos „hivatalos" adatot tesznek közzé a világ több mint 60 országáról: egyik az ún. World Bank Atlas Method, amely a GDP folyó áras nemzeti valutában kifejezett nominál értékét a hivatalos átváltási árfolyamok hároméves mozgó átlagával konvertálja. Azon országok esetében, amelyek részt vesznek az Egyesült Nemzetek ötévenként végrehajtott „Nemzetközi Összehasonlítási Program"-jában (International Comparison Project – ICP), a nemzeti valuták tényleges vásárlóerő-paritását alkalmazzák a konvertáláshoz és ezeket a reálértékeket teszik közzé az ENSZ és annak regionális szervezetei, az OECD, az Európai Közösség, valamint a nemzeti statisztikai hivatalok.

Szerencsére mind Magyarország, mind Lengyelország kezdettől fogva részt vesz ebben a programban és így a vásárlóerő-paritásra konvertált GDP-adatok rendelkezésre állnak az 1980, 1985 és 1990-es évekre. A Cseh és Szlovák Köztársaság első ízben 1990-ben csatlakozott a programhoz.

Az 1990-es „hivatalos" ICP adatokat az Adatgyűjtemény szakértői csoportja az érintett országok 1990 és 1992 közötti egy főre eső GDP-volumenindexét használva extrapolálta 1991-re és 1992-re, és az eredményeket megszorozta az Egyesült Államok 1990 és 1992 közötti „implicit" GDP-árindexével.

A fejlődő és a volt szocialista országokban a vásárlóerő-paritásra konvertált GDP sokkal (sok esetben kétszer-háromszor) magasabb, mint az átváltási árfolyamon átszámított GDP, aminek az az oka, hogy a keményvalutához képest alulértékelik nemzeti valutáikat.

1991–1992
külkereskedelmi cserearányai

A KGST 1990. évi feloszlását követően a KGST-tagországok közötti külkereskedelmet transzferábilis rubel helyett keményvalutában bonyolították. Nehéz tárgyalások folytak a partnerországok között a korábban rubeláron értékelt áruk dollárárát illetően. Nincsenek igazán összehasonlítható és jelentéssel bíró adatok a rubelről dollárelszámolásra való átállás árhatásának mérésére. Ezért a korábbi KGST-tagországok export és import árindexei és ugyanígy a teljes exportra és importra vonatkozóak, erősen megkérdőjelezhetők a szóbanforgó két évben.

I. NÉPESSÉG

I/1. A népesség száma kor és nemek szerint az év végén (ezer fő)

Korcsoport	Nem	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország								
0 - 18	férfi	5 555	5 922	6 081	6 076	6 060	6 022	
	nő	5 299	5 651	5 809	5 805	5 788	5 751	
	együtt	10 854	11 573	11 890	11 881	11 848	11 773	
19 - 24	férfi	1 984	1 638	1 525	1 545	1 581	1 622	
	nő	1 886	1 560	1 455	1 472	1 506	1 550	
	együtt	3 870	3 198	2 980	3 017	3 087	3 172	
25 - 59	férfi	7 995	8 603	8 709	8 706	8 702	8 881 [a]	
	nő	8 292	8 755	8 856	8 851	8 853	9 061 [a]	
	együtt	16 287	17 358	17 565	17 557	17 555	17 942 [a]	
60 és idősebb	férfi	1 877	2 047	2 225	2 279	2 318	2 182 [b]	
	nő	2 847	3 164	3 378	3 449	3 501	3 348 [b]	
	együtt	4 724	5 211	5 603	5 728	5 819	5 530 [b]	
Összesen	férfi	17 411	18 210	18 540	18 606	18 661	18 708	
	nő	18 324	19 130	19 498	19 577	19 648	19 710	
	együtt	35 735	37 340	38 038	38 183	38 309	38 418	38 505
Ebből: a nyugdíjasok száma összesen [c]		4 517	6 173	6 827	7 104	7 944	8 495	8 730

[a] 25 - 60.
[b] 61 és idősebb.
[c] Évi átlag.

Korcsoport	Nem	1980. 01. 01.	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország								
0 - 18	férfi	1 466	1 459 [a]	1 410	1 400	1 387	1 371	1 336
	nő	1 384	1 381 [a]	1 343	1 334	1 324	1 308	1 275
	együtt	2 850	2 840 [a]	2 753	2 734	2 711	2 679	2 611
19 - 24	férfi	489	393 [a]	421	430	440	446	465
	nő	467	371 [a]	402	411	420	425	443
	együtt	956	764 [a]	823	841	860	871	908
25 - 59	férfi	2 476	2 468 [a]	2 367	2 351	2 342	2 337	2 335
	nő	2 598	2 561 [a]	2 472	2 455	2 444	2 438	2 438
	együtt	5 074	5 029 [a]	4 839	4 806	4 786	4 775	4 773
60 és idősebb	férfi	758	780 [a]	787	791	791	790	787
	nő	1 072	1 147 [a]	1 173	1 183	1 189	1 195	1 199
	együtt	1 830	1 929 [a]	1 960	1 974	1 980	1 985	1 986
Összesen	férfi	5 189	5 100 [a]	4 985	4 972	4 960	4 943	4 924
	nő	5 521	5 460 [a]	5 390	5 383	5 377	5 367	5 354
	együtt	10 710	10 560 [a]	10 375	10 355	10 337	10 310	10 278
Ebből: a nyugdíjasok száma összesen		2 018	2 299	2 477	2 556	2 680	2 798	2 870

[a] A szakértői team által becsült adatok.

I/1. A népesség száma kor és nemek szerint az év végén (ezer fő) (folytatás)

Korcsoport	Nem	1980. 01.01.	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia							
0 - 19	férfi	2 460	2 477	2 476	2 469	2 439	..
	nő	2 350	2 369	2 369	2 361	2 331	..
	együtt	4 810	4 846	4 845	4 830	4 770	..
20 - 24	férfi	578	560	542	542	548	..
	nő	552	536	519	519	525	..
	együtt	1 130	1 096	1 061	1 061	1 073	..
25 - 59	férfi	3 413	3 490	3 553	3 567	3 544	..
	nő	3 512	3 544	3 583	3 593	3 588	..
	együtt	6 925	7 034	7 136	7 160	7 132	..
60 éves és idősebb	férfi	990	1 031	1 051	1 056	1 058	..
	nő	1 428	1 512	1 557	1 569	1 575	..
	együtt	2 418	2 543	2 608	2 625	2 633	..
Összesen	férfi	7 441	7 558	7 622	7 633	7 589	7 603 [a]
	nő	7 842	7 961	8 028	8 042	8 019	8 012 [a]
	együtt	15 283	15 519	15 650	15 675	15 608	15 615 [a]
Ebből: a nyugdíjasok száma összesen[a]		3 304	3 413	3 495	..	..	..
Cseh Köztársaság							
0 - 19	férfi	1 587	1 586	1 573	1 565	1 543	..
	nő	1 513	1 514	1 502	1 493	1 471	..
	együtt	3 100	3 100	3 075	3 058	3 014	..
20 - 24	férfi	356	354	351	352	358	..
	nő	342	339	335	337	342	..
	együtt	698	693	686	689	700	..
25 - 59	férfi	2 346	2 360	2 384	2 390	2 371	..
	nő	2 404	2 383	2 389	2 392	2 384	..
	együtt	4 750	4 743	4 773	4 782	4 755	..
60 és idősebb	férfi	699	719	728	730	735	..
	nő	1 044	1 085	1 101	1 106	1 110	..
	együtt	1 743	1 804	1 829	1 836	1 845	..
Összesen	férfi	4 988	5 019	5 036	5 037	5 007	5 009 [a]
	nő	5 304	5 321	5 326	5 327	5 307	5 309 [a]
	együtt	10 292	10 340	10 362	10 364	10 314	10 318 [a]
Szlovák Köztársaság							
0 - 19	férfi	874	891	903	904	895	..
	nő	836	855	867	867	859	..
	együtt	1 710	1 746	1 770	1 771	1 754	..
20 - 24	férfi	222	206	191	190	189	..
	nő	210	197	184	183	182	..
	együtt	432	403	375	373	371	..
25 - 59	férfi	1 067	1 130	1 169	1 177	1 174	..
	nő	1 107	1 161	1 194	1 201	1 198	..
	együtt	2 174	2 291	2 363	2 378	2 372	..
60 és idősebb	férfi	290	312	324	326	325	..
	nő	384	427	457	464	466	..
	együtt	674	739	781	790	791	..
Összesen	férfi	2 453	2 539	2 586	2 596	2 584	2 588
	nő	2 538	2 640	2 701	2 715	2 706	2 712
	együtt	4 991	5 179	5 287	5 311	5 290	5 308

[a] Évi átlag.

I/2. A népesség száma a települések nagyságcsoportja szerint az év végén (ezer fő)

A település lakosainak száma, 1000 fő	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
0 - 10	12 525	12 694	12 670	12 666	12 711	2 027 [a]	
10 - 50	10 159	10 449	10 494	10 473	10 497	6 684 [a]	
50 - 100	2 614	2 952	3 194	3 231	3 310	3 390 [a]	
100 - 200	3 090	2 996	2 889	3 012	2 981	11 600 [b]	
200 és több	7 347	8 249	8 791	8 801	8 810	..	
Összesen	35 735	37 340	38 038	38 183	38 309	38 418	38 505
Ebből:							
a főváros népessége	1 596	1 659	1 655	1 656	1 653	1 656	
városi népesség	20 979	22 486	23 415	23 615	23 750	23 857	23 796

[a] Városi népesség.
[b] A települések nagysága: 100 ezer fő és több.

A település lakosainak száma, 1000 fő	1980. 01. 01.	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
0 - 10	4 084	4 076 [a]	4 052	4 023	4 025	4 016	
10 - 50	2 470	2 387 [a]	2 312	2 318	2 293	2 277	
50 - 100	1 015 [b]	802 [a]	785	785	787	789	
100 - 300	1 082	1 236 [a]	1 209	1 211	1 216	1 219	
300 és több[c]	2 059	2 059 [a]	2 017	2 018	2 016	2 009	
Összesen	10 710	10 560 [a]	10 375	10 355	10 337	10 310	
Ebből:							
a főváros népessége	5 702	..	6 417	6 436	6 476	6 512	
városi népesség[d]							

[a] A szakértői team által becsült adat.
[b] Kecskemét lakosságával (97 ezer fő) együtt.
[c] A főváros népessége.
[d] Az aktuális közigazgatási beosztás szerint.

I/2. A népesség száma a települések nagyságcsoportja szerint az év végén (ezer fő) (folytatás)

A település lakosainak száma, 1000 fő	1980. 01. 01.	1985	1989	1990	1991. 03. 03.	1992	1993
Csehszlovákia							
0 - 10	7 517				7 185		
10 - 50	3 383				3 491		
50 - 100	1 651				1 813		
100 és több	2 731				3 088		
Összesen	15 283				15 577		
Ebből:							
a főváros népessége	1 183				1 214		
városi népesség	10 007				..		
Cseh Köztársaság							
0 - 10	4 655				4 522		
10 - 50	2 255				2 197		
50 - 100	1 234				1 173		
100 és több	2 149				2 410		
Összesen	10 292				10 302		
Ebből:							
a főváros népessége	1 183				1 214		
városi népesség	7 364				..		
Szlovák Köztársaság							
0 - 10	2 862				2 663		
10 - 50	1 128				1 294		
50 - 100	418				640		
100 és több	583				677		
Összesen	4 991				5 274		
Ebből:							
a főváros népessége	380				442		
városi népesség[a]	2 643				2 993		

[a] Az 5000 fős, vagy nagyobb lélekszámú települések, valamint néhány városi jellegű, 2000 - 5000 fős létszámú település.

I/3. A népesség száma iskolai végzettség szerint a népszámlások idején (ezer fő)

	1978. 12. 07.	1988. 12. 07.	1989	1990	1991	1992
Lengyelország[a]						
Iskolaköteles kor alatti népesség (0-6 éves)	3 791[b]	4 534	4 395	4 230	4 081	
Általános iskolát végzettek	12 163	10 961	10 913	10 868	10 817	
Középiskolát végzettek	9 916	13 646	13 930	14 226	14 538	
Felsőfokú végzettségűek	1 202	1 838	1 871	1 906	1 950	
Általános iskolás korú (7-14 éves), befejezetlen iskolai végzettségű és ismeretlen végzettségű népesség	7 989	6 900	6 929	6 953	6 923	
Összesen	35 061	37 879	38 038	38 183	38 309	

[a] Az 1989., 1990. és 1991. év végi adatok a Lengyel KSH és a szakértői team becslései.
[b] A szakértői team által becsült adatok.

	1980. 01. 01.	1985	1989	1990. 01. 01.	1991	1992
Magyarország						
Iskolaköteles kor alatti népesség (0-6 éves)	1 198			862		
Általános iskolát végzettek	4 528			4 101		
Középiskolát végzettek	2 304			2 778		
Felsőfokú végzettségűek	485			723		
Általános iskolás korú (7-14 éves), befejezetlen iskolai végzettségű és ismeretlen végzettségű népesség	2 195			1 911		
Összesen	10 710			10 375		

I/3. A népesség száma iskolai végzettség szerint a népszámlások idején (ezer fő) (folytatás)

	1980. 11. 01.	1985	1989	1990	1991. 03. 03.	1992
Csehszlovákia						
Iskolaköteles kor alatti népesség (0-6 éves)	1 629				1 262	
Általános iskolát végzettek	5 421				4 209	
Középiskolát végzettek	5 429				6 809	
Felsőfokú végzettségűek	584				890	
Általános iskolás korú (7-14 éves), befejezetlen iskolai végzettségű és ismeretlen végzettségű népesség	2 220				2 407	
Összesen	15 283				15 577	
Cseh Köztársaság						
Iskolaköteles kor alatti népesség (0-6 éves)	1 053				775	
Általános iskolát végzettek	3 512				2 696	
Középiskolát végzettek	3 905				4 736	
Felsőfokú végzettségűek	394				583	
Általános iskolás korú (7-14 éves), befejezetlen iskolai végzettségű és ismeretlen végzettségű népesség	1 429				1 512	
Összesen	10 292				10 302	
Szlovák Köztársaság						
Iskolaköteles kor alatti népesség (0-6 éves)	576				487	
Általános iskolát végzettek	1 909				1 513	
Középiskolát végzettek	1 524 [a]				2 073	
Felsőfokú végzettségűek	190				307	
Általános iskolás korú (7-14 éves), befejezetlen iskolai végzettségű és ismeretlen végzettségű népesség	792				895	
Összesen	4 991				5 275	

[a] A szakiskolát végzett 664 ezer fővel együtt.

I/4. A nemzeti kisebbségek száma a népszámlálások idején (1000 fő)

	1980	1985	1990	1991
*Lengyelország**	..	..	..	..

* Az adatok nem állnak rendelkezésre, mert a nemzetiségek számát nem kérdezték.

	1980. 01. 01.	1985	1990. 01. 01.	1991
Magyarország				
Cigány	..		142,7	
Német	11,3		30,8	
Horvát	13,9		13,6	
Román	8,9		10,7	
Szlovák	9,1		10,5	
Szerb	2,8		2,9	
Szlovén	1,7		1,9	

	1980. 11. 01.	1985. 12.31.	1988. 12. 31.	1991. 03. 03.
Csehszlovákia[a]				
Magyar	579	593	599	587
Cigány	..	..	..	114
Lengyel	68	72	73	62
Német	61	56	53	53
Ukrán-orosz	55	54	55	45

	1980	1985	1990	1991
Cseh Köztársaság[a]				
Szlovák	359	397	419	308
Lengyel	66	69	70	59
Német	58	53	50	48
Cigány	..	..	..	33
Magyar	20	21	23	20
Ukrán-orosz	15	15	15	13
Szlovák Köztársaság[a]				
Magyar	559	572	576	567
Cigány[b]	..	..	..	81
Cseh[c]	57	58	63	59
Ukrán-orosz	39	39	40	32

[a] Az 1985. és 1988. év végi adatok a Csehszlovák Statisztikai Hivatal becslései.
[b] Sok cigány választott más nemzetiséget.
[c] Morvákkal és sziléziaiakkal együtt.

II. FOGLALKOZTATOTTSÁG

II/1. Munkaerő

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Munkavállalási korú népesség[a] az év végén (ezer fő)							
férfi	10 763	11 217	11 316	11 364	11 415	11 485	
nő	10 448	10 555	10 573	10 598	10 640	10 696	
Összesen	21 211	21 772	21 889	21 962	22 055	22 181	22 257
Aktív keresők szakképzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)							
Segéd- és betanított munkások (alapfokú végzettségű)							
férfi	2 833	2 252	1 741	1 426	1 212	1 055	
nő	1 881	1 561	1 290	1 042	873	765	
Összesen	4 714	3 813	3 031	2 468	2 085	1 820	
Szakmunkások (középfokú és szakmunkás végzettségű)							
férfi	3 241	3 397	3 121	2 801	2 675	2 636	
nő	2 741	2 939	2 912	2 616	2 481	2 429	
Összesen	5 982	6 336	6 033	5 417	5 156	5 065	
Szellemi foglalkozásúak (egyetem és középiskola utáni iskolák)							
férfi	517	550	490	447	463	461	
nő	421	508	509	511	526	543	
Összesen	938	1 058	999	958	989	1 004	
Aktív keresők összesen							
férfi	6 591	6 199	5 352	4 674	4 350	4 152	
nő	5 043	5 008	4 711	4 169	3 880	3 737	
Összesen	11 634	11 207	10 063	8 843	8 230	7 889	

[a] 18-64 éves férfiak, 18-59 éves nők.

II/1. Munkaerő (folytatás)

	1980. 01. 01. (cenzus)	1985	1990. 01. 01. (cenzus)	1990	1991	1992
Magyarország						
Munkavállalási korú népesség[a] az év végén (ezer fő)						
férfi	3 226	3 162 [b]	3 107	3 125	3 142	3 153
nő	2 947	2 894 [b]	2 850	2 872	2 890	2 904
Összesen	6 173	6 056 [b]	5 957	5 997	6 031	6 057
Aktív keresők szakképzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)						
Segéd- és betanított munkások						
férfi	943	809	650	..	..	380 [c]
nő	968	991	730	..	..	435 [c]
Összesen	1 911	1 800	1 380	..	..	815 [c]
Szakmunkások						
férfi	1 197	1 143	1 078	..	..	594 [c]
nő	255	303	276	..	..	202 [c]
Összesen	1 452	1 446	1 354	..		796 [c]
Szellemi foglalkozásúak						
férfi	648	535	585	442 [c]	389 [c]	322 [c]
nő	857	863	908	799 [c]	723 [c]	666 [c]
Összesen	1 505	1 398	1 493	1 241 [c]	1 112 [c]	988 [c]
Önállók és segítő családtagok						
férfi	79	153	164	314	..	..
nő	122	96	76	219	..	..
Összesen	201	249	240	533	..	..
Aktív keresők összesen						
férfi	2 867	2 640	2 477	2 543	2 277	2 090
nő	2 202	2 253	1 990	2 126	1 965	1 777
Összesen	5 069	4 893	4 467	4 669	4 242	3 867

[a] 15-59 éves férfiak, 15-54 éves nők.
[b] A szakértői team által becsült adatok.
[c] Az 50 főnél többet foglalkoztató gazdálkodó szervezetek adatai.

II/1. Munkaerő (folytatás)

	1980. 11. 01. (cenzus)	1985	1989	1990	1991. 03. 03. (cenzus)	1992
Csehszlovákia						
Munkavállalási korú népesség[a] az év végén (ezer fő)						
férfi	4 552	4 594	4 731	4 775	4 684	4 793 [b]
nő	4 116	4 154	4 291	4 345	4 311	4 401 [b]
Összesen	8 668	8 748	9 022	9 120	8 995	9 194 [b]
Aktív keresők nemek szerint (ezer fő)						
férfi	4 185	..	..	..	4 115	
nő	3 664	..	..	..	3 644	
Összesen	7 849	..	..	..	7 759	
Cseh Köztársaság						
Munkavállalási korú népesség[a] az év végén (ezer fő)						
férfi	3 054	3 065	3 155	3 184	3 124	3 200 [b]
nő	2 743	2 750	2 840	2 877	2 853	2 915 [b]
Összesen	5 797	5 815	5 996	6 061	5 977	6 115 [b]
Aktív keresők nemek szerint (ezer fő)						
férfi	2 830	..	..	..	2 774	
nő	2 534	..	..	..	2 466	
Összesen	5 364	..	..	..	5 240	
Szlovák Köztársaság						
Munkavállalási korú népesség[a] az év végén (ezer fő)						
férfi	1 498	1 529	1 576	1 591	1 560	1 593 [b]
nő	1 372	1 404	1 451	1 468	1 458	1 486 [b]
Összesen	2 870	2 933	3 027	3 059	3 018	3 079 [b]
Aktív keresők nemek szerint (ezer fő)						
férfi	1 355	..	..	..	1 341	
nő	1 130	..	..	..	1 178	
Összesen	2 485	..	..	..	2 519	

[a] 15-59 éves férfiak, 15-54 éves nők.
[b] Évi átlag.

II/1. Munkaerő (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Munkanélküliek szakképzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)							
Betanított és segédmunkások							
férfi	..	..	..	..	334	410	
nő	..	..	..	..	313	372	
Összesen					647	782	
Szakmunkások	..	..	..	..			
férfi	..	..	..	..	655	735	
nő	..	..	..	..	789	936	
Összesen					1 444	1 671	
Szellemi foglalkozásúak	..	..	..	..			
férfi	..	..	..	..	31,4	25,7	
nő	..	..	..	..	32,7	30,8	
Összesen					64,1	56,5	
Munkanélküliek[a] iskolai végzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)						1992. 06. 30.	
Felsőfokú végzettségűek							
férfi	..	..	..	..	31,4	25,9	
nő	..	..	..	..	32,7	28,6	
Összesen	..	..	..	..	64,1	54,5	
Középfokú végzettségűek							
férfi	..	..	..	..	211,5	210,8	
nő	..	..	..	..	426,5	467,3	
Összesen	..	..	..	..	638,0	678,1	
Szakmunkás végzettségűek							
férfi	..	..	..	..	443,7	463,7	
nő	..	..	..	..	361,9	380,6	
Összesen	..	..	..	..	805,6	844,3	
Alapfokú, vagy annál alacsonyabb iskolai végzettségűek							
férfi	..	..	..	..	334,9	375,9	
nő	..	..	..	..	313,0	343,9	
Összesen	..	..	..	..	647,9	719,8	
Munkanélküliek összesen	..	..	..	1 126	2 156	2 297	2 890
férfi	..	..	..	552	1 022	1 076	
nő	..	..	..	574	1 134	1 221	

[a] A munkanélküliek száma a munkaközvetítő ügynökségeknél regisztrált személyeket tartalmazza. A munkanélküliséget 1990. január óta regisztrálják.

II/1. Munkaerő (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Munkanélküliek* szakképzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)							
Betanított és segédmunkások							
férfi	-	-	9	..	109	171	165
nő	-	-	6	..	94	151	133
Összesen	-	-	15	42	203	322	298
Szakmunkások							
férfi	-	-	5	..	105	181	175
nő	-	-	2	..	30	51	52
Összesen	-	-	7	22	136	232	227
Szellemi foglalkozásúak							
férfi	-	-	3	..	25	38	37
nő	-	-	3	..	42	71	71
Összesen	-	-	6	16	68	109	108
Munkanélküliek összesen							
férfi	-	-	16	48	239	390	376
nő	-	-	12	32	167	273	256
Összesen	-	-	28	80	406	663	632
Munkanélküliek* iskolai végzettség és nemek szerint, az év végén (ezer fő)							
Felsőfokú végzettségűek	-	-	1	3	12	16	14
Középfokú végzettségűek	-	-	13	38	206	352	349
Alapfokú, vagy annál alacsonyabb iskolai végzettségűek	-	-	14	39	188	295	269
Összesen	-	-	28	80	406	663	632

* Regisztráltak.

II/1. Munkaerő (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia							
Munkanélküliek, az év végén (ezer fő)							
Munkás	-	-	-	38,8	325,0	230,5	
Egyéb	-	-	-	30,7	134,9	113,8	
Az iskolából kilépők	-	-	-	7,5	63,8	50,7	
Összesen	-	-	-	77,0	523,7	395,1	
Ebből: nő	-	-	-	..	..	208,1	
Cseh Köztársaság							
Munkanélküliek, az év végén (ezer fő)							
Munkás	-	-	-	20,8	148,9	90,5	
Egyéb	-	-	-	15,0	48,2	26,8	
Az iskolából kilépők	-	-	-	3,5	24,6	17,4	
Összesen	-	-	-	39,4	221,7	134,8	
Ebből: nő	-	-	-	..	..	77,7	
Szlovák Köztársaság							
Munkanélküliek, az év végén (ezer fő)							
Munkás	-	-	-	17,9	176,0	140,0	
Egyéb	-	-	-	15,6	86,7	86,9	
Az iskolából kilépők	-	-	-	4,0	39,2	33,3	
Összesen	-	-	-	37,6	302,0	260,3	
Ebből: nő	-	-	-	18,8	157,1	130,4	

II/1. Munkaerő (folytatás)

	Összes munkanélküli	Ebből	
		férfi	nő
		ezer fő	
Cseh Köztársaság			
Munkanélküliek iskolai végzettség és nemek szerint, 1993. március-május (ezer fő)			
Felsőfokú végzettségűek	9,8	6,0	3,8
Középiskolai végzettségűek	8,8	2,8	6,0
Szakközépiskolai végzettségűek	45,0	16,7	28,3
Szakmunkás végzettségűek	72,7	37,1	35,6
Alapfokú (9 osztályos) iskolát végzettek	62,1	25,1	37,0
Iskolai végzettség nélküliek	0,1	0,0	0,1
Összesen	198,5	87,7	110,8

II/2. A foglalkoztatottak száma ágazatonként, évi átlag (ezer fő)

	1980	1985	1989		1990	1991	1992
			régi	új			
Lengyelország							
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás	5 298	5 129	4 671	4 671	4 559	4 383	525 [a]
Ipar	5 245	4 877	4 894	4 894	4 620	4 250	3 923
Bányászat [b]	500	544	568	568	511	458	..
Feldolgozóipar [b]	4 242	3 899	3 875	3 875	3 659	3 340	..
Építőipar	1 337	1 282	1 318	1 318	1 243	1 116	1 102
Szolgáltatások							
Közlekedés	959	890	810	810	762	676	596
Távközlés	160	167	168	168	171	167	180
Kereskedelem	1 305	1 457	1 459	1 459	1 389	1 561	1 652
Pénzügyi szolgáltatások	157	162	172	172	181	179	209
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	979	1 106	1 138	1 314	1 316	1 257	1 276
Egészségügy és társadalombiztosítás	599	717	792	872	901	864	850
Közigazgatás, védelem	227	271	261	261	260	273	292
Egyéb szolgáltatások	1 059	1 086	1 171	1 191	1 109	875	1 178
Szolgáltatások összesen	5 445	5 856	5 971	6 247	6 089	5 852	6 233
Összesen	17 325	17 144	16 854	17130	16 511	15 601	11 783 [a]

[a] A foglalkoztatottak száma a magán-mezőgazdaság nélkül, beleszámítva az 5 főnél többet foglalkoztató gazdasági egységeket.

[b] Munkaszerződés alapján foglalkoztatottak.

Általános megjegyzés: A gazdasági ágak szerinti adatokat vállalati módszerrel számították. A vállalati módszerben a szervezeti egység minden foglalkoztatottját a szervezeti egység fő tevékenysége szerinti ágazatba, alágazatba sorolják.

1989-ig a gazdaság néhány szolgáltatási szektorában a részidős foglalkoztatottak nélkül.

1989-től néhány szolgáltatási ágazatban a teljes munkaidős egyenértékre átszámított részidős foglalkoztatottakkal együtt.

II/2. A foglalkoztatottak száma ágazatonként, évi átlag (ezer fő) (folytatás)

	1980. 01. 01. (cenzus)	1985	1990. 01. 01. (cenzus)	1990	1991	1992
Magyarország						
Aktív keresők az év végén						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	940	986	686	752	589	392
Ipar[a]	1 801	1 615	1 460	1 455	1 286	1 171
Bányászat	119	117			62	
Feldolgozóipar[a]	1 682	1 499			1 224	
Energiagazdálkodás[a]	115	119			100	
Élelmiszeripar	207	203			197	
Könnyűipar	432	361			295	
Egyéb ipar	928	816			632	
Építőipar	413	348	308	329	273	256
Szolgáltatások						
Közlekedés	346	328	312	343	300	273
Távközlés	67	72	74	74	73	75
Kereskedelem	496	509	495	558	564	575
Pénzügyi szolgáltatások	31	..			56	
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	339	584	1 132	1 157	397	1 125
Egészségügy és társadalombiztosítás	202				253	
Közigazgatás, védelem	245	229			254	
Egyéb szolgáltatások	190	..			197	
Szolgáltatások összesen	1 916	1 944	2 013	2 132	2 094	2 048
Összesen	5 069	4 893	4 467			
			4 795	4 669	4 242	3 867

[a] Vízgazdálkodással együtt.

Források:
Országos Munkaügyi Központ: Munkaerőpiaci helyzetkép, 1990. dec., 1991. dec., 1992. dec. és 1993. dec. A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 1991, 1992 és 1993, Budapest.

Megjegyzés: Itt és a továbbiakban a számlálóban lévő adat a korábbi évekkel, a nevezőben lévő pedig az utána következő évekkel összehasonlítható módon lett számítva.

II/2. A foglalkoztatottak száma ágazatonként, évi átlag (ezer fő) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	1 000	969	915	905	752	..
Ipar[a]	2 843	2 925	2 998	2 892	2 740	..
Bányászat[b]	179	190	202 [c]	192 [c]	174 [c]	..
Feldolgozóipar[d]	2 663	2 734	2 417 [c]	2 342 [c]	2 157 [c]	..
Energia[e]	58	64	79	79	76	..
Élelmiszeripar	211	214	201	199	178	..
Könnyűipar	718	709	570	550	482	..
Egyéb ipar	1 676	1 747	1 567	1 514	1 421	..
Építőipar	752	758	805	812	781	..
Szolgáltatások						
Közlekedés	389	390	403	418	411	..
Távközlés	101	107	109	116	115	..
Kereskedelem	776	824	832	808	762	..
Pénzügyi szolgáltatások	32	33	35	38	51	..
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	683	743	791	762	664	..
Egészségügy és társadalombiztosítás	334	374	406	412	393	..
Közigazgatás, védelem	116	118	115	156	144	..
Egyéb szolgáltatások	399	434	492	510	526	..
Szolgáltatások összesen	2 830	3 023	3 183	3 220	3 066	..
Összesen	7 425	7 675	7 901	7 829	7 339	7 087

[a] Vízgazdálkodással együtt.
[b] Tüzelőanyag-ipar.
[c] A 100 főnél többet foglalkoztató szervezetek (1989 és 1990 -ben a teljes ipar 89%-a, 1991-ben: 83%-a), vízgazdálkodás nélkül.
[d] Ipar a tüzelőanyag-ipar nélkül.
[e] Villamos energia.

II/2. A foglalkoztatottak száma ágazatonként, évi átlag (ezer fő) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Cseh Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	618	597	570	570	472	427
Ipar[a]	2 070	2 097	2 145	2 057	1 971	1 798
Építőipar	488	487	515	531	527	408
Szolgáltatások	1 972	2 086	2 173	2 193	2 089	2 294
Közlekedés	267	267	272	287	283	366
Távközlés	73	78	78	84	83	
Kereskedelem	548	574	577	553	526	617
Pénzügyi szolgáltatások	24	24	25	28	37	51
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	467	501	522	501	442	502
Egészségügy és társadalombiztosítás	231	254	272	276	265	268
Közigazgatás, védelem	80	82	79	106	91	123
Egyéb szolgáltatások	282	306	348	358	362	367
Szolgáltatások összesen	5 148	5 267	5 403	5 351	5 059	4 927
Szlovák Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	382	372	345	335	280	..
Ipar[a]	773	828	853	835	769	..
Építőipar	265	271	289	280	254	..
Szolgáltatások	857	937	1 011	1 028	977	..
Közlekedés	122	123	130	130	128	..
Távközlés	28	30	31	33	32	..
Kereskedelem	228	250	255	255	237	..
Pénzügyi szolgáltatások	8	9	9	10	14	..
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	216	242	268	261	222	..
Egészségügy és társadalombiztosítás	104	120	134	136	128	..
Közigazgatás, védelem	35	36	36	51	53	..
Egyéb szolgáltatások	116	127	148	152	163	..
Szolgáltatások összesen	2 277	2 408	2 498	2 478	2 280	2 160

[a] Vízgazdálkodással együtt.

III. NEMZETI SZÁMLÁK

III/1. A GDP végső felhasználása (folyó beszerzési áron, milliárd nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Összes végső fogyasztás	1 910	7 399	68 284	377 634	648 361	952 905
Lakossági fogyasztás	1 479	5 509	51 839	268 735	480 389	732 191
Közösségi fogyasztás	431	1 890	16 444	108 899	167 973	220 714
Beruházások	621	2 211	19 351	116 066	155 026	190 683
Készletváltozás	41	677	26 182	46 821	22 258	10 484
Belföldi felhasználás összesen	2 572	10 287	113 816	540 521	825 645	1 154 072
Külkereskedelmi egyenleg	-74	139	4 963	50 009	2 466	-12 369
GDP összesen	2 511	10 445	118 319	591 518	824 330	1 142 430

	1980	1985	1988		1989
			régi	új	
Magyarország*					
Összes végső fogyasztás	515,3	753,8	1 011,9	1 037,0	1 207,3
Lakossági fogyasztás	441,2	649,3	854,5	868,5	1 029,6
Közösségi fogyasztás	74,2	104,6	157,4	168,5	177,7
Beruházások	207,7	232,1	295,6	310,8	372,5
Készletváltozás	13,6	26,3	63,4	53,9	85,6
Belföldi felhasználás összesen	736,6	1 012,3	1 370,9	1 401,7	1 665,4
Külkereskedelmi egyenleg	-15,6	21,4	38,7	38,7	57,4
GDP összesen	721,0	1 033,7	1 409,5	1 440,4	1 722,8

	1990	1991		1992	1993*
		régi	új		
Összes végső fogyasztás	1 504,3	1 890,7	1 894,7	2 290,9	
Lakossági fogyasztás	1 282,5	1 601,5	1 605,4	1 940,9	2 400
Közösségi fogyasztás	221,8	289,3	289,3	350,0	
Beruházások	402,4	434,6	509,3	571,0	650
Készletváltozás	128,0	37,1	9,1	-24,0	
Belföldi felhasználás összesen	2 034,7	2 362,5	2 413,1	2 837,9	3 655
Külkereskedelmi egyenleg	54,6	-54,1	-67,1	-32,9	-336
GDP összesen	2 089,3	2 308,4	2 346,0	2 805,0	3 320

* 1988-ban az adatok köre és tartalma a következőképpen változott:
Néhány korábbi természetbeni társadalmi juttatást (pl. étkezési hozzájárulás) vásárolt fogyasztásnak tekintenek.
A természetbeni társadalmi juttatások köre kibővült a kormányzat fegyveres erői egészségügyi, társadalmi, oktatási szolgáltatásaival, amelyeket korábban közösségi fogyasztásnak tekintettek.
Az 1988. évre közölt kétféle adatsor közötti különbséget egyrészt a fent említettek okozták, másrészt a kormányzati intézmények szabályozásának néhány változása.
1992-ben a változások oka az új Számviteli Törvény volt. Ennek alapján a rekonstrukció a beruházások része lett. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1991. évi adatokat mindkét tartalommal kiszámították, ez okozza a két adatsor közti különbséget.

* Becsült adatok.

III/1. A GDP végső felhasználása (folyó beszerzési áron, milliárd nemzeti valutában)
(folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Összes végső fogyasztás	393,7	461,5	531,5	581,6	..	..
Lakossági fogyasztás	280,8	324,3	368,0	415,9	..	..
Közösségi fogyasztás	112,9	137,2	163,5	165,7	..	..
Beruházások	157,6	180,9	201,0	226,2	..	..
Készletváltozás	35,9	14,2	9,2	18,6	..	..
Belföldi felhasználás összesen	587,2	697,4	741,7	826,4	..	..
Külkereskedelmi egyenleg	0,4	-20,4	17,1	-15,5	..	..
GDP összesen	586,8	677,0	758,8	810,9	977,8	..
Cseh Köztársaság						
Összes végső fogyasztás	..	..	364,2	396,9	453,6	..
Lakossági fogyasztás	..	..	251,3	284,6	318,9	..
Közösségi fogyasztás	..	..	112,9	112,4	134,7	..
Beruházások	..	..	136,5	150,1	165,3	..
Készletváltozás	..	..	4,1	13,3	47,9	..
Belföldi felhasználás összesen	..	..	504,8	560,3	666,8	..
Külkereskedelmi egyenleg	..	..	19,8	7,0	49,8	..
GDP összesen	..	..	524,6	567,3	716,6	771,3
Szlovák Köztársaság						
Összes végső fogyasztás	..	141,2	167,3	184,7	201,9	..
Lakossági fogyasztás	..	101,4	116,7	131,3	143,3	..
Közösségi fogyasztás	..	39,8	50,6	53,3	58,6	..
Beruházások	..	59,7	64,5	76,1	79,2	..
Készletváltozás	..	4,6	5,1	5,3	19,2	..
Belföldi felhasználás összesen	..	205,6	236,9	266,1	300,3	..
Külkereskedelmi egyenleg (a Cseh Köztársasággal folytatott kereskedelem is)	..	-2,3	-2,7	-22,5	-18,0	..
GDP összesen	..	203,3	234,2	243,6	282,3	304,3

Megjegyzés: Az összes GDP és az egyes részeinek összege közötti eltérés a statisztikai eltérésből adódik.

III/2. A GDP végső felhasználása (volumen index: 1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992	1993*
Lengyelország						
Összes végső fogyasztás	97,3	104,9	92,6	95,7	100,5	
Lakossági fogyasztás	93,3	103,8	87,9	94,4	99,3	
Közösségi fogyasztás	114,4	111,7	112,3	104,9	109,6	
Beruházások	87,0	98,4	87,9	84,0	86,4	
Készletváltozás	122,7	178,0	55,3	22,5	8,7	
Belföldi felhasználás összesen	89,5	106,8	80,3	68,9	90,7	
Külkereskedelmi egyenleg	..	..	..	..	..	
GDP összesen	95,1	105,4	89,1	87,9	91,1	
Magyarország						
Összes végső fogyasztás	107,6	111,5	108,5	102,7	100,6	
Lakossági fogyasztás	107,1	111,1	107,1	100,9	98,7	100
Közösségi fogyasztás	111,2	115,4	118,4	115,2	113,9	136
Beruházások	85,1	96,8	89,9	79,5	74,4	75
Készletváltozás	..	..	..	..	..	..
Belföldi felhasználás összesen	100,3	105,3	102,0	92,2	86,5	94
Külkereskedelmi egyenleg	..	..	..	..	..	..
GDP összesen	109,1	115,9	111,8	98,5	94,1	92-94
Csehszlovákia						
Összes végső fogyasztás	111	125	..	..	..	..
Beruházások	93	104	..	..	..	..
Készletváltozás	41	25	..	..	..	..
GDP összesen	110	120	119	100	..	..

* Becsült adatok

III/2/a. A nemzeti jövedelem (NMP) végső felhasználása (volumen index: 1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia						
A javak végső fogyasztási alapja	110	128	131	102	..	..
Ebből: a lakosság személyes fogyasztása	105	118	122	83	..	..
Felhalmozási alap	68	69	76	13	..	..
Ebből: beruházás	95	57	47	..	..	..
Felhasznált nemzeti jövedelem (NMP) összesen	100	113	117	80	..	..
Cseh Köztársaság						
A javak végső fogyasztási alapja	110	126	129	105	..	..
Ebből: a lakosság személyes fogyasztása	104	116	120	84	..	..
Felhalmozási alap	71	71	74	5	..	..
Ebből: beruházás	97	57	46	..	..	..
Felhasznált nemzeti jövedelem (NMP) összesen	101	113	116	83	..	..
Szlovák Köztársaság						
A javak végső fogyasztási alapja	112	133	135	95	..	..
Ebből: a lakosság személyes fogyasztása	108	123	126	80	..	..
Felhalmozási alap	65	66	79	26	..	..
Ebből: beruházás	93	57	48	..	..	..
Felhasznált nemzeti jövedelem (NMP) összesen	98	114	119	75	..	..

III/3. Hozzáadott érték ágazatonként (folyó termelői áron, milliárd nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	358	1 519	15 290	49 785	56 495	80 200
Ipar	1 135	4 271	52 220	265 718	331 359	641 800 [a]
Energiagazdálkodás	..	..	..	38 776	66 666	..
Élelmiszeripar	..	..	..	48 209	79 026	..
Könnyűipar	..	..	..	23 319	27 171	..
Egyéb ipar	..	..	..	155 414	158 496	..
Építőipar	215	1 056	9 760	54 590	84 349	..
Szolgáltatások	803	3 598	41 048	221 425	352 127	512 323
Közlekedés	179	520	4 603	23 795	32 103	..
Távközlés	..	94	660	4 923	14 064	..
Kereskedelem	254	1 330	19 255	75 294	107 714	..
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	75	343	3 838	23 956	36 371	..
Egészségügy, társadalombiztosítás	46	211	2 584	15 748	25 103	..
Közigazgatás, védelem	107	425	4 977	57 995	77 939	..
Egyéb szolgáltatások	142	675	5 131	49 266	90 837	..
Összesen	2 511	10 445	118 319	591 518	825 265	1 234 323

[a] Építőiparral együtt.

	1980	1985	1988		1989	1990	1991		1992
			régi	új			régi	új	
Magyarország									
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	123,5	166,7	209,5	209,8	235,9	261,2	230,6	205,0	207,9
Ipar[a]	252,2	366,3	447,1	448,1	536,3	580,8	645,2	656,8	775,0
Bányászat	..	..	..	..	51,8	60,8	71,9	70,5	66,1
Feldolgozóipar	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Energia[a]	..	..	..	..	68,3	83,5	76,8	93,2	121,7
Élelmiszeripar	..	..	..	..	34,4	53,9	88,8	..	..
Könnyűipar	..	..	..	..	69,4	79,8	86,3	..	..
Egyéb ipar	..	..	..	..	312,4	302,8	321,4	..	..
Építőipar	53,4	74,0	96,8	102,3	127,5	125,4	121,9	116,7	149,3
Szolgáltatások	216,5	324,5	460,7	502,8	610,1	829,1	1041,5	1098,3	1318,9
Közlekedés	58,5 [b]	77,7 [b]	101,2 [b]	101,4 [b]	99,6	110,6	135,7	90,3 [b]	205,2 [b]
Távközlés	..	..	..	..	24,8	32,9	49,7	..	..
Kereskedelem	64,0	96,7	125,9	127,8	159,5	266,6	329,7	335,0	360,8
Oktatás	..	..	..	..	..	..	..	89,3	111,5
Egészségügy és társadalombiztosítás	..	..	..	..	..	..	..	82,5	101,5
Összesen	645,5	931,4	1214,1	1263,0	1509,7	1796,5	2039,2	2076,8	2451,1

Megjegyzés: 1989-től módszertani változások miatt az adatok nem hasonlíthatók össze a korábbi évek adataival. A volumen indexek az átfedő évek láncolásával lettek kiszámítva.

[a] Vízgazdálkodással együtt.
[b] Távközléssel együtt.

III/3. Hozzáadott érték ágazatonként (folyó termelői áron, milliárd nemzeti valutában)
(folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia [a]						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	42,1	45,6	66,7	58,8		
Ipar	321,5	345,9	376,0	405,3		
Építőipar	50,0	59,3	63,4	69,6		
Szolgáltatások	173,2	226,2	252,6	277,6		
Közlekedés	28,0 [b]	39,5 [b]	27,5	25,4		
Távközlés			13,4	14,6		
Kereskedelem	53,4	80,3	91,2	109,4		
Pénzügyi szolgáltatások			9,3	4,2		
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás			31,6	30,3		
Egészségügy, társadalombiztosítás			16,0	17,6		
Közigazgatás, védelem			20,9	21,5		
Egyéb szolgáltatások			42,7	54,6		
Összesen	586,8	677,0	758,7	811,3		

[a] Az 1980. és 1985. évi adatok hivatalosan nem állnak rendelkezésre; a szakértői team becslései.
[b] Távközléssel együtt.

Cseh Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás			44,8	40,7	40,0	..
Ipar			260,4	283,6	393,6	..
Építőipar			42,0	47,2	45,4	..
Szolgáltatások			177,4	195,8	237,6	..
Közlekedés			15,7	14,1	18,1	..
Távközlés			9,7	10,4	11,0	..
Kereskedelem			65,6	80,0	92,3	..
Pénzügyi szolgáltatások			7,5	3,4	5,9	..
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás			21,3	19,8	22,8	..
Egészségügy, társadalombiztosítás			10,8	11,6	13,5	..
Közigazgatás, védelem			15,4	15,8	19,9	..
Egyéb szolgáltatások			31,4	40,7	54,1	..
Összesen			524,6	567,3	716,6	771,3
Szlovák Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás			21,9	18,0	16,0	..
Ipar			115,5	121,6	147,8	..
Építőipar			21,4	22,4	20,9	..
Szolgáltatások			73,5	79,7	97,6	..
Közlekedés			9,9	9,3	17,3	..
Távközlés			3,8	4,2	4,4	..
Kereskedelem			25,6	29,4	30,7	..
Pénzügyi szolgáltatások			1,8	0,8	2,6	..
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás			10,3	10,5	11,1	..
Egészségügy, társadalombiztosítás			5,2	6,0	6,9	..
Közigazgatás, védelem			5,5	5,7	7,3	..
Egyéb szolgáltatások			11,4	13,8	17,3	..
Összesen			232,3	241,7	282,3	289,0

III/4. Hozzáadott érték ágazatonként (volumen index: 1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország					
Mezőgazdaság	118,1	118,8	118,4	126,3	114-116[a]
Erdőgazdálkodás	143,5	150,5	117,5	80,2	..
Ipar	95,6	105,4	82,2	68,0	69-70[a]
Építőipar	82,7	92,7	79,3	84,5	88-89[a]
Szolgáltatások					..
Közlekedés	92,6	105,7	90,0	72,1	..
Távközlés	147,5	197,1	193,3	152,1	..
Kereskedelem	90,5	112,9	113,7	122,5	123-129[a]
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	113,8	114,1	124,2	119,6	..
Egészségügy és társadalombiztosítás	127,5	137,3	140,9	135,5	..
Közigazgatás, védelem	116,6	143,9	137,2	111,0	..
Egyéb szolgáltatások	113,4	117,3	110,5	104,2	..
Összesen	99,0	109,8	97,0	89,7	..

[a] A Research Centre for Economic & Statistical Studies (Lengyelország) előrejelzése.
Forrás: Research Bulletin 1993. Vol. 2, Nos 1-2.

Magyarország					
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	115,8	123,9	118,1	108,4	93,5
Ipar[a]	112,1	110,7	101,9	83,5	78,0
Építőipar	93,3	102,8	80,2	68,1	68,6
Szolgáltatások	113,1	123,1	127,5	120,3	118,1
Közlekedés és távközlés	108,2	125,8	116,4	103,0	89,7
Kereskedelem	107,5	99,3	111,0	101,8	94,1
Összesen[b]	109,1	115,9	111,9	98,6	94,2

[a] Vízgazdálkodással együtt.
[b] Piaci áron.

III/4/a. Nemzeti jövedelem ágazatonként (volumen index: 1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia					
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	97	100	101	..	..
Ipar	108	123	121	..	..
Építőipar	105	109	112	..	..
Közlekedés	109	100	74	..	..
Távközlés	129	150	162	..	..
Kereskedelem	122	116	115	..	..
Összesen	109	118	116	94	..
Cseh Köztársaság					
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	99	95	100	93	..
Ipar	105	119	117	98	..
Építőipar	107	111	118	87	..
Közlekedés	114	107	79	64	..
Távközlés	130	150	160	145	..
Kereskedelem	105	112	115	89	..
Összesen	105	115	114	93	..
Szlovák Köztársaság					
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	94	114	107	..	..
Ipar	118	136	132	..	..
Építőipar	102	104	102	..	..
Közlekedés	101	88	66	..	..
Távközlés	124	149	168	..	..
Kereskedelem	115	138	136	..	..
Összesen	112	126	122	99	..

III/5. A beruházások teljesítményértéke ágazatonként (folyó áron, milliárd nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	100,7	358	2 478	13 581	11 284		
Ipar	209,5	629	6 711	40 517	57 026		
					54 500	58 349	
Energia			..	8 799	17 450		
Élelmiszeripar			..	6 835	10 337		
Könnyűipar			..	2 589	1 800		
Egyéb ipar			..	22 294	27 439		
Építőipar	27,2	48	388	1 738	3 283		
					2 862	4 171	
Szolgáltatások	268,5	1 113	9 293	59 974	97 244		
					54 200		
Közlekedés	60,7	146	992	6 380	8 570		
					7 657	6 365	
Távközlés		19	180	1 838	3 095		
					2 829	7 594	
Kereskedelem	11,5	61	665	4 141	6 732		
					4 621	6 353	
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	12,8	75	673	3 955	6 662		
Egészségügy és társadalombiztosítás	9,5	64	505	2 616	3 318		
Egyéb szolgáltatások	174,0	748	6 278	41 044	68 867		
					29 113		
Összesen	605,9	2 148	18 870	115 810	168 837		
					122 846	132 705	92 380 [b]

[a] Néhány ágazatban az 1991. évi adatok az 1992. évivel összehasonlítható tartalommal is rendelkezésre állnak. Az 1991. és 1992. évi beruházási teljesítményérték adatok azokat a gazdasági egységeket tartalmazzák, amelyekben a foglalkoztatottak száma az iparban 50 főnél kevesebb, egyéb tevékenységfajtáknál 20 főnél kevesebb (az építőiparban 1992-ig 50 főnél kevesebb) volt.

[b] I-IX. hónap.

	1980	1985	1989	1990	1991[b]	1992[b]	1993[b]
Magyarország							
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	27,4	26,9	33,4	32,5	23,2	9,3	..
Ipar[a]	81,8	90,5	124,7	126,8	130,4	175,7	..
Bányászat	9,9	16,9	15,5	10,9	10,4	3,6	
Energia[a]	25,6	29,8	40,0	37,5	31,6	39,9	
Élelmiszeripar	..	..	16,0	17,7	16,9	..	
Könnyűipar	..	..	8,4	8,3	12,1	..	
Egyéb ipar	..	..	44,8	52,4	59,4	..	
Építőipar	5,2	2,4	5,0	6,0	9,1	8,9	..
Szolgáltatások	99,0	119,8	176,5	191,0	224,0	251,6	..
Közlekedés és távközlés	27,0	25,9	39,0	41,5	53,7	84,6	
Kereskedelem	10,1	10,2	17,3	21,5	28,5	27,2	
Összesen	213,4	239,6	339,6	356,3	386,7	445,5	504,9
					491,9[c]	555,6[c]	626,0[c]

[a] Vízgazdálkodással együtt.

[b] A jogi személyiségű szervezetek adatai.

[c] A jogi személyiségű és a jogi személyiség nélküli gazdasági szervezetek együtt.

III/5. A beruházások teljesítményértéke ágazatonként (folyó áron, milliárd nemzeti valutában) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992[a]
Csehszlovákia						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	16,1	25,8	24,6	23,4	16,1	8,8
Ipar[b]	59,6	64,2	77,4	90,1	97,3	128,9
Építőipar	10,3	10,4	8,0	7,0	8,3	5,3
Szolgáltatások[c]	64,6	68,0	74,2	84,0	95,5	147,2
Közlekedés	16,4	17,9	17,5	17,1	21,0	23,3[c]
Távközlés	2,5	2,4	3,2	3,8	4,8	
Kereskedelem	5,6	5,3	6,4	7,9	10,2	..
Pénzügyi szolgáltatások	0,4	0,5	0,2	0,9	3,7	18,8
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	6,2	6,4	6,4	7,9	8,8	..
Egészségügy és társadalombizt.	3,3	3,6	4,0	6,3	7,2	7,6
Közigazgatás, védelem	3,2	2,0	2,8	3,2	5,2	..
Egyéb szolgáltatások	27,0	29,9	33,7	36,9	34,6	..
Összesen	150,6	168,3	184,2	204 219,9	217,1 227,1	290,2
Cseh Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	10,2	16,6	16,0	15,0	10,1	5,1
Ipar[b]	39,0	44,5	50,4	58,3	64,7	85,0
Építőipar	7,1	6,9	5,8	4,7	5,3	3,9
Szolgáltatások[c]	42,1	44,0	48,7	56,7	67,2	105,6
Közlekedés	11,9	12,4	12,6	11,8	14,9	16,9[c]
Távközlés	1,6	1,6	2,3	2,7	3,3	
Kereskedelem	3,7	3,2	4,3	5,3	7,0	..
Pénzügyi szolgáltatások	0,3	0,3	0,2	0,7	2,9	14,4
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	3,8	3,7	3,6	5,0	7,1	..
Egészségügy és társadalombizt.	1,9	2,1	2,4	4,4	5,1	5,6
Közigazgatás, védelem	1,4	1,2	1,9	2,0	3,2	..
Egyéb szolgáltatások	17,5	19,5	21,4	24,8	23,7	..
Összesen	98,4	112,0	120,9	134,7	147,3	199,6
Szlovák Köztársaság						
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	5,9	9,1	8,6	8,4	6,0	3,7
Ipar[b]	20,6	19,6	27,0	31,8	32,5	43,9
Építőipar	3,3	3,5	2,2	2,3	3,0	1,4
Szolgáltatások[c]	22,3	24,2	25,5	27,2	28,3	41,6
Közlekedés	4,5	5,5	4,9	5,3	6,0	6,4[c]
Távközlés	0,9	0,8	0,9	1,1	1,5	
Kereskedelem	1,9	2,1	2,1	2,6	3,2	..
Pénzügyi szolgáltatások	0,2	0,2	0,03	0,2	0,8	4,4
Oktatás, kultúra, tudomány, kutatás	2,3	2,7	2,9	5,7	3,7	..
Egészségügy és társadalombizt.	1,3	1,4	1,6	1,9	2,1	2,0
Közigazgatás, védelem	1,8	0,8	0,9	1,2	2,0	..
Egyéb szolgáltatások	9,4	10,7	12,2	9,2	9,0	..
Összesen	52,1	56,4	63,3	69,7	69,8	90,6

[a] Az adatok nem hasonlíthatók teljesen össze a korábbi évek adataival.
[b] Vízgazdálkodással együtt.
[c] Távközléssel együtt.

III/6. Egy főre jutó GDP

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Az egy főre jutó GDP reálértéke (volumen index: 1980 = 100)	100	94,7	102,8	90,6	83,5	83,7-84,9	
Az egy főre jutó GDP folyó USD-ban							
ICP szerinti konverzió	..	4 042	..	5 070	5 792	7 272	
Valutaárfolyamos konverzió[a]	1 604	1 896	2 172	..	..	..	
Valutaárfolyamos konverzió[b]	..	..	..	1 633	2 041	..	
World Bank Atlas módszer	..	..	..	1 690	1 830	..	
Memo: GDP összesen folyó USD-ban (millió)							
ICP szerinti konverzió	..	150 767	..	193 220	221 886	278 976	
Valutaárfolyamos konverzió[a]	57 068	70 524	82 223	..	..	..	
Valutaárfolyamos konverzió[b]	..	..	..	62 248	78 058	..	

[a] IMF módszertan.
[b] Nemzeti módszertan.
Forrás: IMF International Statistical Yearbook, 1992; World Bank Atlas, 1992; European Comparison Programme, 1980, 1985, 1990; Main Economic Indicators, July, 1993 (OECD).

Magyarország							
Az egy főre jutó GDP reálértéke (volumen index: 1980 = 100)	100	110,4	119,2	115,7	104,2	99,2	97,5-99,5
Az egy főre jutó GDP folyó USD-ban							
ICP szerinti konverzió	..	5 053	..	6 280	6 870	8 354	..
Valutaárfolyamos konverzió[a]	2 070	1 950	2 805	3 189	2 982	3 400	3 500
World Bank Atlas módszer	..	..	..	2 780	2 690	..	..
Memo: GDP összesen folyó USD-ban (millió)							
ICP szerinti konverzió	..	53 663	..	65 092	71 015	86 255	..
Valutaárfolyamos konverzió[a]	22 163	20 631	29 168	33 056	30 857	35 102	36 087

[a] Nemzeti módszertan.
Forrás: World Bank Atlas, 1992; European Comparison Programme, 1980, 1985, 1990; Main Economic Indicators, July, 1993 (OECD).

Csehszlovákia							
Az egy főre jutó GDP reálértéke (volumen index: 1980 = 100)	100	109	117	117	99	..	
Az egy főre jutó GDP folyó USD-ban							
ICP szerinti konverzió	..	..	..	8 270	8 740	10 261	
Valutaárfolyamos konverzió[a]	2 686	2 549	3 224	2 883	2 126	2 403	
World Bank Atlas módszer	..	..	..	3 190	2 450	..	
Memo: GDP összesen folyó USD-ban (millió)							
ICP szerinti konverzió	..	..	..	129 516	136 335	160 241	
Valutaárfolyamos konverzió[a]	41 121	39 498	50 412	45 198	33 168	..	

[a] Nemzeti módszertan.
Forrás: IMF International Statistical Yearbook, 1992; World Bank Atlas, 1992; European Comparison Programme, 1980, 1985, 1990; Main Economic Indicators, July, 1993 (OECD).

III/7. Teljesítmény jelzőszámok

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Az ipar bruttó termelése[a] (volumen index: 1980 = 100)	100	100,3	113,3	85,9	75,7	78,9	84,7
A mezőgazdaság bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	112,1	118,0	115,4	113,6	100,1	102,3
Villamosenergia-termelés (milliárd kWh)	122	138	145	136	135	133	133
Acéltermelés (ezer tonna)							
Nyers	19 485	16 126	15 094	13 625	10 432	9 867	9 937
Hengerelt	13 551	11 845	11 272	9 836	8 036	7 550	7 620
Gabonafélék termelése (ezer tonna)	18 336	23 742	26 958	28 014	27 811	19 962	23 400
Hústermelés[b] (ezer tonna)	2 459	1 973	1 955	1 582	1 394	1 255	1 021
Személygépkocsi-gyártás (ezer darab)	351	283	285	266	167	219	334
Lakások							
Befejezett lakások (ezer darab)	217,1	189,6	150,2	134,2	136,8	133,0	88,0
A lakások átlagos területe (m^2)	64,0	69,5	77,2	77,2	74,9	75,8	82,3
Az állami szektor[c] aránya a lakásépítésben (%)	18,6	22,9	18,3	13,7	9,7	8,9	9,4

[a] Értékesített ipari termelés.
[b] Hús és zsiradék - ipari vágás; vágósúlyban.
[c] Lakások összesen, mínusz lakásépítő szövetkezetek és egyéni lakásépítés.

Magyarország							
Az ipari szervezetek ipari tevékenysége (volumen index: 1980 = 100)	100	109	112	101	84	76	előzetes 79
A mezőgazdaság bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	104	107	102	95	76	71
Villamosenergia-termelés (millió kWh)	23 874	26 796	29 580	28 410	29 980	31 827	32 068
Acéltermelés (ezer tonna)							
Nyers	3 764	3 646	3 356	2 963	1 930	1 559	1 407
Hengerelt	3 043	2 863	2 539	2 176	1 535	1 667	1 835
Gabonafélék termelése (ezer tonna)	14 009	14 809	15 416	12 561	15 797	9 981	9 000
Hústermelés[a] (ezer tonna)	1 193	1 322	1 308	1 287	1 133	979	..
Lakások							
Befejezett lakások (ezer darab)	89 065	72 507	51 487	43 771	33 164	25 807	20 925
A lakások átlagos területe (m^2)	67	79	88	90	90	93	95
Az állami szektor aránya a lakásépítésben (%)	20,3	11,2	5,9	5,6	4,4	3,2	1,7

[a] Az élőállat-kivitellel együtt.

III/7. Teljesítmény jelzőszámok (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Az ipar bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	114	124	120	90	80
A mezőgazdaság bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	109	115	111	102	90
Villamosenergia-termelés (millió kWh)	72 731	80 627	89 200	86 626	83 378	81 478
Acéltermelés (ezer tonna)						
Nyers	15 225	15 036	15 465	14 775	12 071	11 132
Hengerelt[a]	10 759	11 040	11 395	10 987	9 267	9 080
Gabonafélék termelése (ezer tonna)	10 699	11 769	12 042	12 564	11 849	10 117
Hústermelés (ezer tonna)[b]	1 691	1 749	1 881	1 843	1 583	1 593
Személygépkocsi-gyártás (darab)	183 745	183 701	188 611	191 233	176 554	207 171
Lakások						
Befejezett lakások (darab)	128 876	104 524	88 510	69 299	62 535	52 767
A lakások átlagos lakóterülete (m^2)	50	53	53	56	54	59
Az állami szektor aránya a lakásépítésben (%)	75	72	70	60	65	48
Cseh Köztársaság						
Az ipar bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	112	122	118	89	80
A mezőgazdaság bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	110	115	112	102	90
Villamosenergia-termelés (millió kWh)	52 656	58 120	65 132	62 558	60 646	59 132
Acéltermelés (ezer tonna)						
Nyers	10 852	10 597	10 724	9 996	7 964	7 334
Hengerelt[a]	7 999	7 957	8 167	7 753	6 201	5 770
Gabonafélék termelése (ezer tonna)	6 972	7 884	7 793	8 947	7 845	6 565
Hústermelés (ezer tonna)[b]	1 166	1 196	1 289	1 255	1 112	1 107
Személygépkocsi-gyártás (darab)	178 172	176 613	183 593	187 780	172 748	200 225
Lakások						
Befejezett lakások (darab)	80 661	66 678	55 073	44 594	41 719	36 397
A lakások átlagos lakóterülete (m^2)	48	52	53	56	53	56
Az állami szektor aránya a lakásépítésben (%)	75	72	71	62	64	51
Szlovák Köztársaság						
Az ipar bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	120	130	125	93	81
A mezőgazdaság bruttó termelése (volumen index: 1980 = 100)	100	106	116	108	100	88
Villamosenergia-termelés (millió kWh)	20 076	22 507	24 068	24 068	22 732	22 346
Acéltermelés (ezer tonna)						
Nyers	4 373	4 439	4 741	4 779	4 107	3 798
Hengerelt[a]	2 760	3 083	3 228	3 234	3 066	3 310
Gabonafélék termelése (ezer tonna)	3 727	3 885	4 249	3 617	4 004	3 552
Hústermelés (ezer tonna)[b]	525	552	593	589	471	486
Személygépkocsi-gyártás (darab)	5 573	7 088	5 018	3 453	3 806	6 946
Lakások						
Befejezett lakások (darab)	48 215	37 846	33 437	24 705	20 816	16 370
A lakások átlagos lakóterülete (m^2)	52	54	55	57	55	66
Az állami szektor aránya a lakásépítésben (%)	74	70	69	58	68	40

[a] Csövek nélkül.
[b] Élősúlyban.

IV. KÜLGAZDASÁGI KAPCSOLATOK

IV/1. Export országcsoportonként (folyó áron, milliárd nemzeti valuta)

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország[a]							
Közép-Európa[b]	166 [c]	335	2 733	9 317 [d]	9 205 [d]	..	
A volt Szovjetunió	221	480	4 048	19 768	17 312	..	
Közép-Európa és a volt Szovjetunió együtt	387 [e]	815	6 781	29 085 [d]	26 517 [d]	27 721	
Európai Közösség	196	392	6 243	64 272 [f]	87 675 [f]	104 199	
EFTA országok	..	138	2 121	17 809	22 259	18 509	
EK és EFTA együtt	196	530	8 364	82 081 [f]	109 934 [f]	122 708	
Egyéb országok	263	346	4 331	24 889	21 265	29 258	
Összesen	846	1 691	19 476	136 055	157 716	179 687	257 568
Ebből: a volt NDK	49	85	816	-	-	-	

[a] Az 1992. évi adatok nem hasonlíthatók össze a korábbi évek adataival.
[b] A volt európai KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[c] A volt KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[d] A volt NDK nélkül.
[e] A volt KGST.
[f] A volt NDK-val együtt.

Magyarország[a]							
Közép-Európa[b]	38	55	59	45	42 [c]	53 [c]	62
A volt Szovjetunió	98	142	145	125	102	111	125 [e]
Közép-Európa és a volt Szovjetunió együtt	136	197	204	170	149 [c]	164 [c]	187
Európai Közösség	50	64	142	195	350 [d]	420 [d]	381
EFTA országok	21	35	61	72	114	124	113
EK és EFTA együtt	71	99	203	267	464 [d]	544 [d]	494
Egyéb országok	78	114	164	167	151	136	139
Összesen	285	410	571	604	764	844	820
Ebből: a volt NDK	21	26	31	19	-	-	-

[a] Az 1991., az 1992. és az 1993. évi adatok nem hasonlíthatók össze a korábbi évek adataival.
[b] A volt európai KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[c] A volt NDK nélkül.
[d] A volt NDK-val együtt.
[e] A Szovjetunió utódállamai.

IV/1. Export országcsoportonként (folyó áron, milliárd nemzeti valuta) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Közép-Európa	36,1	39,2	44,2	36,6	61,2 [a]	47,6 [a]
A volt Szovjetunió	53,3	73,9	66,7	54,0	65,3	40,0
Közép-Európa és a volt Szovjetunió együtt	89,4	113,1	110,9	90,6	126,5 [a]	87,6 [a]
Európai Közösség	43,8	44,0	55,9	66,8	135,9 [b]	176,0 [b]
EFTA országok	13,6	13,3	18,1	20,5	29,3	37,3
EK és EFTA együtt	57,4	57,3	74,0	87,3	165,2 [b]	213,3 [b]
Egyéb országok	24,4	33,6	31,6	36,2	41,9	54,5
Összesen	171,2	204,0	216,5	214,1	333,6	355,4
Ebből: a volt NDK	9,3	13,7	14,3	9,2	-	-
Cseh Köztársaság [a]						
Közép-Európa [b]	26,5	26,2	31,0	25,7	40,4	30,2
A volt Szovjetunió	40,7	54,7	49,8	40,7	40,8	22,1
Közép-Európa és a volt Szovjetunió együtt	67,2	80,9	80,8	66,4	81,2	52,3
Európai Közösség	34,8	32,7	42,6	51,0	101,1	130,8
EFTA országok	10,7	9,5	13,8	15,7	21,1	26,3
EK és EFTA együtt	45,5	42,2	56,4	66,7	122,2	157,1
Egyéb országok	18,8	24,8	24,9	29,4	30,2	38,5
Összesen	131,5	147,9	162,1	162,5	233,6	247,9
Szlovák Köztársaság [a]						
Közép-Európa [b]	9,6	13,0	13,2	10,9	20,2	17,2
A volt Szovjetunió	12,6	19,2	16,9	13,3	24,1	17,6
Közép-Európa és a volt Szovjetunió együtt	22,2	32,2	30,1	24,2	44,3	34,8
Európai Közösség	8,9	11,3	13,3	15,8	33,2	43,7
EFTA országok	2,8	3,8	4,3	4,9	7,9	10,8
EK és EFTA együtt	11,7	15,1	17,6	20,7	41,1	54,5
Egyéb országok	5,8	8,8	6,7	6,7	11,4	15,5
Összesen	39,7	56,1	54,4	51,6	96,8	104,8

[a] A volt NDK nélkül.
[b] A volt NDK-val együtt.

[a] A Cseh Köztársaság és Szlovákia közötti kereskedelem nélkül.
[b] A volt NDK nélkül.

IV/2. Import országcsoportonként (folyó áron, milliárd nemzeti valuta)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993[g]
Lengyelország[a]							
Közép-Európa[b]	187[c]	316	2 096	4 781[d]	8 025[d]	35 865[d]	
A volt Szovjetunió	312	549	2 689	15 370	23 193	..	
Közép-Európa és volt Szovjetunió együtt	499[e]	865	4 785	20 151[d]	31 218[d]		
Európai Közösség	197	325	5 029	41 310[f]	81 988[f]	117 023[f]	
EFTA országok	..	124	2 183	13 016	23 970	28 365	
EK és EFTA együtt	197	449	7 212	54 326[f]	105 958[f]	145 388[f]	
Egyéb országok	267	281	2 867	16 036	27 083	38 697	
Összesen	963	1 595	14 864	90 513	164 259	219 950	240 781
Ebből: a volt NDK	57	97	663	-	-	-	

[a] Az 1992. évi adatok nem hasonlíthatók össze a korábbi évek adataival.
[b] A volt európai KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[c] A volt KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[d] A volt NDK nélkül.
[e] A volt KGST.
[f] A volt NDK-val együtt.
[g] I-IX. hónap.

Magyarország[a]							
Közép-Európa[b]	37	52	57	48	60[b]	59[b]	70
A volt Szovjetunió	88	122	116	104	131	148	258[e]
Közép-Európa és volt Szovjetunió együtt	125	174	173	152	191[c]	207[c]	328
Európai Közösség	71	86	152	169	352[d]	375[d]	466
EFTA országok	33	42	72	84	164	181	201
EK és EFTA együtt	104	128	224	253	516[d]	556[d]	667
Egyéb országok	71	93	127	140	149	116	168
Összesen	300	395	524	545	856	879	1 163
Ebből: a volt NDK	..	..	33	32	-	-	-

[a] Az 1991., az 1992. és az 1993. évi adatok nem hasonlíthatók össze a korábbi évek adataival.
[b] A volt európai KGST országok mínusz a volt Szovjetunió.
[c] A volt NDK nélkül.
[d] A volt NDK-val együtt.
[e] A Szovjetunió utódállamai.

IV/2. Import országcsoportonként (folyó áron, milliárd nemzeti valuta) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Közép-Európa	35,5	40,4	42,6	40,1	31,4 [a]	25,8 [a]
A volt Szovjetunió	54,4	77,8	63,9	52,5	96,6	90,6
Közép-Európa és volt Szovjetunió együtt	89,9	118,2	106,5	92,6	128,0 [a]	116,4 [a]
Európai Közösség	45,6	42,8	56,3	74,1	111,7 [b]	176,1 [b]
EFTA országok	14,6	16,1	17,4	31,3	41,5	55,6
EK és EFTA együtt	60,2	58,9	73,7	105,4	153,4 [b]	231,7 [b]
Egyéb országok	23,4	21,2	30,8	35,9	41,7	52,5
Összesen	173,5	198,3	211,0	233,9	323,1	400,6
Ebből: a volt NDK	10,7	14,3	16,8	19,5	-	-

[a] A volt NDK nélkül.
[b] A volt NDK-val együtt.

Cseh Köztársaság [a]						
Közép-Európa [b]	26,5	27,7	30,0	27,9	19,9	17,4
A volt Szovjetunió	43,3	65,9	53,3	42,9	48,8	52,6
Közép-Európa és volt Szovjetunió együtt	69,8	93,6	83,3	70,8	68,7	70,0
Európai Közösség	34,9	32,5	42,9	56,2	83,1	137,4
EFTA országok	10,6	11,8	12,8	21,5	27,7	40,2
EK és EFTA együtt	45,5	44,3	55,7	77,7	110,8	177,6
Egyéb országok	16,6	16,4	23,2	27,7	29,3	42,9
Összesen	131,9	154,3	162,2	176,2	208,8	290,5
Szlovák Köztársaság [a]						
Közép-Európa [b]	9,0	12,7	12,7	12,2	10,4	8,4
A volt Szovjetunió	11,1	12,0	10,6	9,6	47,1	37,9
Közép-Európa és volt Szovjetunió együtt	20,1	24,7	23,3	21,8	57,5	46,3
Európai Közösség	10,7	10,3	13,3	17,9	25,1	37,6
EFTA országok	4,0	4,3	4,6	9,8	12,2	15,2
EK és EFTA együtt	14,7	14,6	17,9	27,7	37,3	52,8
Egyéb országok	6,8	4,7	7,6	8,3	11,6	9,3
Összesen	41,6	44,0	48,8	57,8	106,4	108,4

[a] A Cseh Köztársaság és Szlovákia közötti kereskedelem nélkül.
[b] A volt NDK nélkül.

IV/3. Export fő árucsoportok szerint (folyó áron, milliárd nemzeti valuta)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország (SITC 2)							
0. Élelmiszer és élőállat	51 [a]	127	2 074	14 161	1 928	22 943	
1. Ital és dohány	..	11	133	666	563	1 021	
2. Nyersanyagok	57 [b]	121	1 150	8 776	14 273	15 281	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	89	265	1 891	13 831	16 833	19 311	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	..	4	18	280	366	268	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	43	104	1 499	11 840	14 473	15 421	
6. Feldolgozott félkésztermékek	..	253	3 705	29 707	38 752	48 722	
7. Gépek és közlekedési eszközök	369	667	6 545	33 938	29 140	34 576	
8. Vegyes feldolgozott termékek	..	115	1 306	9 699	14 644	21 109	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	237 [c]	24	1 155	6 557	26 744	1 035	
Összesen	846	1 691	19 476	129 455	157 716	179 687	

[a] Az 1. árucsoporttal együtt.
[b] A 4. árucsoporttal együtt.
[c] A 6. és 8. árucsoporttal együtt.

Magyarország (SITC 2)							
0. Élelmiszer és élőállat	61	69	106	120	169	172	138
1. Ital és dohány	6	10	8	8	7	13	19
2. Nyersanyagok	11	15	24	28	45	46	47
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	9	15	16	19	21	28	33
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	3	5	6	7	9	10	8
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	29	47	71	75	98	92	99
6. Feldolgozott félkésztermékek	37	51	97	111	133	144	132
7. Gépek és közlekedési eszközök	92	142	173	155	172	179	197
8. Vegyes feldolgozott termékek	33	48	60	65	108	159	146
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	3	8	10	16	2	1	1
Összesen	285	410	571	604	764	844	820

IV/3. Export fő árucsoportok szerint (folyó áron, milliárd nemzeti valuta) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia (SITC 3)	Százalékos megoszlás[a]						
0. Élelmiszer és élőállat	3,7	2,4	10,1	11,8	25,6	26,0	
1. Ital és dohány	0,6	0,6	0,8	0,9	2,9	2,2	
2. Nyersanyagok	5,2	3,3	8,0	8,0	17,9	20,6	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	6,0	4,3	11,3	9,4	13,9	14,4	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	0,0	0,1	0,3	0,7	0,5	0,4	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	6,3	6,0	16,4	19,4	35,2	32,4	
6. Feldolgozott félkésztermékek	17,1	16,7	48,8	55,2	101,8	116,9	
7. Gépek és közlekedési eszközök	49,9	53,6	96,6	84,3	93,4	75,1	
8. Vegyes feldolgozott termékek	11,0	11,3	21,0	22,4	42,3	41,5	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	0,2	1,7	4,3	3,1	0	0	
Összesen	100,0	100,0	217,5	215,3	333,6	329,4	
Cseh Köztársaság (SITC 3)							
0. Élelmiszer és élőállat					18,4	20,0	
1. Ital és dohány					2,1	1,8	
2. Nyersanyagok					13,3	16,0	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek					12,7	14,1	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz					0,4	0,3	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek					23,2	22,8	
6. Feldolgozott félkésztermékek					65,6	80,2	
7. Gépek és közlekedési eszközök					71,0	62,9	
8. Vegyes feldolgozott termékek					26,7	29,7	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk					0,0	0,0	
Összesen					233,6	247,9	
Szlovák Köztársaság (SITC 3)							
0. Élelmiszer és élőállat					6,7	7,2	
1. Ital és dohány					0,7	0,5	
2. Nyersanyagok					4,4	5,4	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek					1,1	0,8	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz					0,1	0,1	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek					11,8	11,3	
6. Feldolgozott félkésztermékek					35,1	42,0	
7. Gépek és közlekedési eszközök					21,8	17,1	
8. Vegyes feldolgozott termékek					15,2	14,2	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk					0,0	0,0	
Összesen					96,8	98,6	

[a] 1980-ban: SITC, 1985-ben: SITC 2.

IV/4. Import fő árucsoportok szerint (folyó áron, milliárd nemzeti valuta)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország (SITC 2)							
0. Élelmiszer és élőállat	202 [a]	132	1 508	4 357	16 400	21 141	
1. Ital és dohány	..	14	230	1 227	4 030	2 214	
2. Nyersanyagok	99 [b]	149	1 129	5 054	8 004	11 907	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	168	354	1 893	16 974	30 967	36 898	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	..	13	120	344	743	1 427	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	74	141	1 622	6 666	15 547	29 672	
6. Feldolgozott félkésztermékek	..	217	2 213	8 886	15 889	26 019	
7. Gépek és közlekedési eszközök	276	487	4 963	29 054	55 993	65 678	
8. Vegyes feldolgozott termékek	..	82	1 182	4 921	16 149	22 671	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	145 [c]	6	4	37	537	2 322	
Összesen	964	1 595	14 864	77 520	164 259	219 950	

[a] Az 1. árucsoporttal együtt.
[b] A 4. árucsoporttal együtt.
[c] A 6. és 8. árucsoporttal együtt.

Magyarország (SITC 2)							
0. Élelmiszer és élőállat	21	22	32	35	41	42	58
1. Ital és dohány	3	3	4	4	6	7	7
2. Nyersanyagok	24	26	33	29	37	32	36
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	48	83	62	77	131	132	155
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	0,3	0,4	0,5	0,6	1	1	2
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	41	53	85	81	107	114	138
6. Feldolgozott félkésztermékek	57	66	92	85	177	186	212
7. Gépek és közlekedési eszközök	88	112	175	189	264	260	425
8. Vegyes feldolgozott termékek	17	25	36	42	91	105	128
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	1	4	4	2	1	0	1
Összesen	300	395	523,5	544,6	856	879	1 162

IV/4. Import fő árucsoportok szerint (folyó áron, milliárd nemzeti valuta) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia (SITC 3)	Százalékos megoszlás[a]						
0. Élelmiszer és élőállat	8,8	5,8	14,9	13,4	19,3	21,2	
1. Ital és dohány	1,1	1,0	1,5	1,9	4,3	4,4	
2. Nyersanyagok	10,9	8,3	18,8	19,8	28,2	21,8	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek	19,0	30,7	37,2	34,1	88,6	74,8	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz	0,3	0,3	0,8	1,3	1,1	0,8	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek	8,3	6,8	20,1	24,3	31,7	35,4	
6. Feldolgozott félkésztermékek	10,8	8,9	22,4	25,4	29,3	35,3	
7. Gépek és közlekedési eszközök	35,9	31,1	79,3	88,8	97,3	129,7	
8. Vegyes feldolgozott termékek	4,4	4,8	13,2	21,7	23,0	31,0	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk	0,5	2,3	6,6	7,5	0,3	0,1	
Összesen	100,0	100,0	214,7	238,2	323,1	354,4	

[a] 1980-ban: SITC, 1985-ben: SITC 2.

Cseh Köztársaság (SITC 3)							
0. Élelmiszer és élőállat					14,1	17,9	
1. Ital és dohány					3,2	3,9	
2. Nyersanyagok					15,3	17,1	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek					50,1	45,4	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz					1,0	0,8	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek					21,7	28,8	
6. Feldolgozott félkésztermékek					19,9	30,1	
7. Gépek és közlekedési eszközök					67,6	119,3	
8. Vegyes feldolgozott termékek					15,7	26,9	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk					0,3	0,1	
Összesen					208,8	290,5	
Szlovák Köztársaság (SITC 3)							
0. Élelmiszer és élőállat					4,6	4,6	
1. Ital és dohány					0,9	0,8	
2. Nyersanyagok					12,6	6,8	
3. Tüzelőanyagok és kapcsolódó termékek					38,3	29,7	
4. Állati és növényi olajok, zsírok, viasz					0,1	0,0	
5. Vegyi és kapcsolódó termékek					9,3	9,9	
6. Feldolgozott félkésztermékek					8,6	8,7	
7. Gépek és közlekedési eszközök					25,8	32,1	
8. Vegyes feldolgozott termékek					6,1	8,1	
9. Egyéb kereskedelmi termék és árucikk					0,0	0,0	
Összesen					106,3	100,7	

IV/5. Export a főbb devizacsoportok szerint

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Rubel elszámolások							
millió rubel	5 654	9 329	12 217	11 014	1 398	..	
milliárd nemzeti valuta	384	786	6 608	22 829	..	..	
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	5 772	6 137	8 533	12 020	14 641	..	
milliárd nemzeti valuta	462	905	12 868	113 226	..	..	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	846	1 691	19 476	136 055	157 716	179 687	257 568

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Rubel elszámolások							
millió rubel	4 887	7 512	7 590	5 785	..	..	..
milliárd nemzeti valuta	131	201	216	159	..	..	..
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	4 480	4 211	5 975	7 064	9 972 [a]	10 705 [a]	
milliárd nemzeti valuta	154	209	355	445	748 [a]	844 [a]	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	285	410	571	604	764	844	820

[a] Konvertibilis valuták.

Csehszlovákia[a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	92,7	119,7	119,0	96,6	131,6	91,6	
Piacgazdaságú országok	78,5	84,3	97,5	115,3	202,0	262,9	
Összesen	171,2	204,0	216,0	214,1 [b]	333,6	355,4	
Cseh Köztársaság[a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	69,8	86,0	87,6	71,9	84,7	55,4	
Piacgazdaságú országok	61,6	61,9	74,5	88,8	148,9	191,9	
Összesen	131,5	147,9	162,1	162,5 [b]	233,6	247,9	

	1981	1987	1989	1990	1991	1992	1993
Konvertibilis valuták		52,4	64,8	83,8	148,9	178,8	
Nem-konvertibilis valuták		92,7	98,6	80,6	84,7	50,6	
Összesen		145,1	163,4	164,4	233,6	229,4	

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Szlovák Köztársaság[a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	22,8	33,7	31,4	25,0	46,0	35,8	
Piacgazdaságú országok	16,9	22,4	23,1	26,5	50,8	69,0	
Összesen	39,7	56,1	54,4	51,6	96,8	104,8	

[a] Milliárd nemzeti valutában; 1985 helyett 1987-es adatok.
[b] Ebből 1,9 milliárd meghatározatlan.

IV/6. Import a főbb devizacsoportok szerint

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Rubel elszámolások							
millió rubel	7 265	10 044	10 106	6 640	849	..	
milliárd nemzeti valuta	494	845	4 686	13 636	..	..	
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	5 868	5 077	7 766	8 254	15 465	..	
milliárd nemzeti valuta	469	750	10 178	76 876	..	..	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	963	1 595	14 864	90 513	164 259	219 950	

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Rubel elszámolások							
millió rubel	5 273	7 129	7 047	5 787	..	..	..
milliárd nemzeti valuta	142	191	201	159	..	..	..
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	4 607	4 057	5 436	6 119	11 082 [a]	11 066 [a]	
milliárd nemzeti valuta	159	204	323	386	833 [a]	878 [a]	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	300	395	524	545	856	879	1 163

[a] Konvertibilis valuták.

Csehszlovákia [a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	93,1	124,4	114,9	102,3	131,7	118,9	
Piacgazdaságú országok	80,4	74,0	96,0	129,8	191,4	281,5	
Összesen	173,5	198,3	211,0	233,9 [b]	323,1	400,6	

Cseh Köztársaság [a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	72,2	98,2	89,3	77,5	71,1	71,9	
Piacgazdaságú országok	59,7	56,1	72,9	96,9	137,7	218,6	
Összesen	131,9	154,3	162,2	176,2 [b]	208,8	290,5	

	1981	1987	1989	1990	1991	1992	1993
Konvertibilis valuták		54,2	60,2	85,4	137,7	183,3	
Nem-konvertibilis valuták		102,6	105,4	95,1	71,1	68,6	
Összesen		156,8	165,6	180,5	208,8	252,0	

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Szlovák Köztársaság [a]							
Tervgazdaságú és átalakuló országok	21,0	26,2	25,6	24,8	58,8	47,0	
Piacgazdaságú országok	20,7	17,8	23,2	32,9	47,5	61,4	
Összesen	41,6	44,0	48,8	57,8	106,3	108,4	

[a] Milliárd nemzeti valutában; 1985 helyett 1987-es adatok.
[b] Ebből 1,8 milliárd meghatározatlan.

IV/7. Külkereskedelmi egyenleg (import többlet = -)

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Rubel elszámolások							
millió rubel	-1 611	-715	2 111	4 374	549	..	
milliárd nemzeti valuta	-110	-59	1 922	9 193	..	..	
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	-96	1 060	767	3 766	-824	..	
milliárd nemzeti valuta	-7	155	2 690	36 350	..	..	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	-117	96	4 612	45 542	-6 543	-40 263	-57 609 [a]

[a] I-IX. hónap.

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország [a]							
Rubel elszámolások							
millió rubel	-501	255	523	23,0	..	..	
milliárd nemzeti valuta	-14	7	14	0,3	..	..	
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	42	303	587	1 094,0	..	..	
milliárd nemzeti valuta	1	12	36	68,0	..	..	
Összesen, milliárd nemzeti valuta	-13	19	50	69,0	..	..	

[a] A tényleges fuvarköltségek figyelembevételével.

Magyarország [b]							
Rubel elszámolások							
millió rubel	-386	383	543	-2	..	..	..
milliárd nemzeti valuta	-11	10	15	0	..	..	..
Nem-rubel elszámolások							
millió USD	-127	154	539	945	-1 110 [c]	-361 [c]	-3 623 [c]
milliárd nemzeti valuta	-5	5	32	59	-85 [c]	-34 [c]	-342 [c]
Összesen, milliárd nemzeti valuta	-15	15	47	59	-92	-35	-343

[b] Csak a kereskedelmi mérleg egyenlege.
[c] Konvertibilis valuta.

Csehszlovákia [a]						
Tervgazdaságú és átalakuló országok	-2,4	-6,2	-1,5	-16,4	-0,1	-28,5
Piacgazdaságú országok	0,1	11,0	4,3	-6,6	10,7	3,6
Összesen	-2,3	4,8	2,8	-22,9	10,5	25,0
Cseh Köztársaság [a]						
Konvertibilis valuták		-1,8	4,6	-1,6	11,2	-4,5
Nem-konvertibilis valuták		-9,9	-6,8	-14,5	13,6	-18,0
Összesen		-11,7	-2,2	-16,1	24,8	-22,6
Szlovák Köztársaság [a]						
Tervgazdaságú és átalakuló országok	1,2		4,5	-2,9	-12,8	-10,8
Piacgazdaságú országok	-5,5		-1,3	-6,4	3,3	12,7
Összesen	-4,3		3,2	-9,3	-9,5	1,9

[a] Milliárd nemzeti valuta; a Cseh és a Szlovák Köztársaságokra vonatkozó adatok 1985 helyett 1987-esek.

IV/8. Cserearány-mutató (index: 1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország						
Rubel elszámolások	86,8	100,0	104,4	..	..	
Nem-rubel elszámolások	99,2	104,9	98,4	..	..	
Összesen	95,8	121,2	101,4	92,4	101,2	
Magyarország						
Rubel elszámolások	88,3	97,3	100,4	..	..	..
Nem-rubel elszámolások	95,2	91,9	90,4	..	..	..
Összesen	91,6	94,0	94,3	84,5	84,0	85,9
Csehszlovákia						
Tervgazdaságú és átalakuló országok	79	90	93	..	..	
Piacgazdaságú országok	98	101	101	..	..	
Összesen	85	95	97	75	76	

IV/9. Fizetési mérleg az összes valutában (millió USA dollár) (IMF definíció)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Termékek (export-import)	-1 776	347	47	3 589	-711	-131
Szolgáltatások (export-import)	-5	258	148	353	693	728
Átutalások	721	970	1 609	2 511	768	466
Kamatok (egyenleg)	-2 357	-2 557	-3 213	-3 386	-2 896	-4 167
Egyéb kifizetések	-	-	-	-	-	-
Folyó fizetési mérleg	-3 417	-982	-1 409	3 067	-2 146	-3 104
	1982	1985	1989	1990	1991	1992
Magyarország						
Termékek (export-import)	410	448	1 043	534	358	-11
Szolgáltatások (export-import)	109	-101	-367	472	556	756
Átutalások	63	65	130	787	868	858
Kamatok (egyenleg)	-1 113	-867	-1 394	-1 414	-1 377	-1 251
Egyéb kifizetések	-	-	-	-	-2	-
Folyó fizetési mérleg	-531	-455	-588	379	403	352
	1981	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Termékek (export-import)	257	277	143	-1 422	-121	..
Szolgáltatások (export-import)	380	582	772	241	946	..
Átutalások	11	4	108	206	61	..
Kamatok (egyenleg)	-619	-173	-87	-251	21	..
Egyéb kifizetések	-1	1	0	-1	1	..
Folyó fizetési mérleg	28	691	936	-1 227	908	..

Forrás:
IMF International Financial Statistics Yearbook, 1992.
IMF International Financial Statistics, March, 1993.

IV/10. Fizetési mérleg nem-konvertibilis valutában (millió USA dollár) (IMF definíció)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország (millió transzferábilis rubel)						
Termékek (export-import)	-693	-1 230	978	6 608	382	-72 [a]
Szolgáltatások (export-import)	282	319	427	701	184	-6 [a]
Átutalások	7	8	5	31	1	0
Kamatok (egyenleg)	-109	-194	-306	-219	-9	-4 139
Egyéb kifizetések	..	-	-	-	-	1 [a]
Folyó fizetési mérleg	-513	-1 097	1 104	7 121	558	-77 [a]

[a] Millió rubel.

	1982	1985	1989	1990	1991	1992
Magyarország (millió USA dollár)						
Termékek (export-import)	-258	320	507	190	175	45
Szolgáltatások (export-import)	16 [a]	101 [a]	362 [a]	-21	-34	27
Átutalások	2	4	4	59	5	0
Kamatok (egyenleg)	5	-34	-7	10	7	0
Egyéb kifizetések	..	..	..	12	-8	-36
Folyó fizetési mérleg	-235	390	866	250	144	35

[a] Az egyéb kifizetésekkel együtt.

	1981	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia (millió CSK)						
Termékek (export-import)	-2 389	-7 198	-4 125	-12 812	10 955	-8 364
Szolgáltatások (export-import)	1 361	4 202	8 362	3 676	3 332	..
Átutalások	634	764	2 156	4 429	557	..
Kamatok (egyenleg)	863	519	1 129	1 012	2 574	..
Egyéb kifizetések	0	0	0	0	0	..
Folyó fizetési mérleg	469	-1 713	7 521	-3 695	17 417	..

Forrás:
IMF International Financial Statistics Yearbook, 1992.
IMF International Financial Statistics, March, 1993.

IV/10/a. Fizetési mérleg konvertibilis valutában (millió USA dollár) (IMF definíció)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Termékek (export-import)	-934	573	-114	1 410	-786	512	
Szolgáltatások (export-import)	-38	81	220	252	528	344	
Átutalások	699	897	1 603	2 501	301	2 929	
Kamatok (egyenleg)	-2 333	-2 444	-3 087	-3 329	-2 863	-4 139	
Egyéb kifizetések	-	-	-	-	468	85	
Folyó fizetési mérleg	-2 606	-893	-1 378	834	-2 352	-269	

	1982	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Termékek (export-import)	668	127	537	348	189	-48	-3 247
Szolgáltatások (export-import)	90 [a]	-202 [a]	-715 [a]	500	610	655	215
Átutalások	61	61	128	721	808	823	670
Kamatok (egyenleg)	-1 118	-833	-1 387	-1 414	-1 331	-1 216	-1 130
Egyéb kifizetések	..	..	..	-28	-9	110	38
Folyó fizetési mérleg	-299	-847	-1 437	127	267	324	-3 455

[a] Az egyéb kifizetésekkel együtt.

	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia							
Termékek (export-import)	-12	697	417	-650	-482	-1 576	
Szolgáltatások (export-import)	248	337	217	42	832	1 652	
Átutalások	-40	-37	-35	-38	41	140	
Kamatok (egyenleg)	-512	-203	-162	-302	-63	9	
Egyéb kifizetések	-2	-4	-1	-1	-	0	
Folyó fizetési mérleg	-318	790	436	-949	328	226	

Forrás:
IMF International Financial Statistics Yearbook, 1992.
IMF International Financial Statistics, March, 1993.
Magyar Nemzeti Bank beszámoló, 1989, 1991, 1992.

IV/11. Külföldi beruházás, hitel, adósság nem-konvertibilis valutában (millió USA dollár) (IMF definíció)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	6	13	5	1	44	..
Hitelek	..	..	..	..	..	..
Bruttó adósságállomány (az év végén) (milliárd rubel)	3,1 [a]	5,6	5,8	5,1	4,8	..
Nettó adósságállomány (az év végén)	..	..	..	..	..	..
Adósságszolgálat	55	116	127	199	..	..

[a] 1981.

	1982	1985	1989	1990	1991	1992
Magyarország						
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	6	-	-	14	3	..
Hitelek	..	7	8	-19	4	..
Tartalékok (az év végén)	58	225	567	803	706	48
Bruttó adósságállomány (az év végén)	1 300	1 150	361	235	154	217
Nettó adósságállomány (az év végén)	847	503	875	1 159	1 068	1 011
Adósságszolgálat	62	38	162	143	16	98

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	6	-	-	14	3	..
Hitelek	..	7	8	-19	4	..
Tartalékok (az év végén)	..	..	..	..	..	..
Bruttó adósságállomány (az év végén)	0,9	1,0	0,8	1,1	1,6	0,5
Nettó adósságállomány (az év végén)	..	..	..	..	..	..
Adósságszolgálat	..	..	..	..	..	..

Forrás:
IMF Balance of Payments Statistics Yearbook, 1992.
IMF International Financial Statistics Yearbook, 1992.

IV/12. Külföldi beruházás, hitel, adósság konvertibilis valutában (millió USA dollár) (IMF definíció)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	-17	1	-12	88	256	..	
Hitelek	..	..	..	..	..	..	
Hivatalos átutalások, segéllyel együtt	128		88	305	41	..	
A tartalékok változása	636	236	-259	-1 669	1 204	..	
Rendkívüli finanszírozás		2 104	3 574	-4 408	5 342	..	
A tartalékok állománya (az év végén)[a]	0,13	0,87	2,31	4,49	3,62	4,10	4,09
Bruttó adósságállomány (az év végén) (milliárd USA dollár)	24,1	29,3	40,8	48,5	48,4	47,0	47,2
Nettó adósságállomány (az év végén) (milliárd USA dollár)	24,0	28,4	38,5	44,0	44,8	45,2	
Adósságszolgálat	2 844	1 929	1 415	754	..	..	

[a] Külföldi devizatartalékok (milliárd USA dollár).

	1982	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	-17		507	1 472	2 877	..	..
Hitelek	..	..	..	..	..	..	..
Hivatalos átutalások, segéllyel együtt	-	-	-	-7	34	..	..
A tartalékok változása	..	..	..	..	..	..	..
Rendkívüli finanszírozás	..	..	..	..	..	..	..
A tartalékok állománya (az év végén)[a]	942	2 793	1 725	1 160	4 017	4 380	6 736
Bruttó adósságállomány (az év végén)	10 216	13 955	20 390	21 270	22 658	21 438	24 560
Nettó adósságállomány (az év végén)	7 267	8 046	14 900	15 938	14 554	13 052	14 927
Adósságszolgálat	2 353	3 503	3 351	3 961	3 740	4 314	4 452

[a] Tartalékok összesen (arannyal együtt).

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia							
Beruházás: közvetlen és portfolio (nettó)	-17	-	257	173	583	1 011	
Hitelek	..	..	..	..	..	..	
Hivatalos átutalások, segéllyel együtt	-40	-37	-30	-33	-18	..	
A tartalékok változása	..	112	-569	109	-2 109	..	
Rendkívüli finanszírozás	-	-	-	-	-		
A tartalékok állománya (az év végén)[a]	..	..	..	1 207	3 290	4 370	
Bruttó adósságállomány (az év végén) (milliárd USA dollár)	6,8	4,61	7,92	8,09	9,3	9,5[a]	
Nettó adósságállomány (az év végén) (milliárd USA dollár)	5,0	3,8	5,8	7,0	6,3	5,3[b]	
Adósságszolgálat							

[a] Ebből: a Cseh Köztársaságban 6,9; a Szlovák Köztársaságban 2,6.
[b] Ebből: a Cseh Köztársaságban 3,4; a Szlovák Köztársaságban 1,9.

Forrás:
IMF International Financial Statistics Yearbook, 1992.
IMF, Balance of Payments Statistics Yearbook, Part I, 1992.
Az adósságállományról: Economic Survey of Europe in 1991-1992 and in 1992-1993 (UN, ECE).

V. ÉLETSZÍNVONAL

V/1. A lakosság jövedelme

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Az egy főre jutó reáljövedelem (volumen index: 1980 = 100)							
Összes jövedelem	100,0	92,2	112,8	95,7	101,0	..	
Személyes jövedelem[a]	100,0	92,2	113,1	95,9	101,3	104,4	
Az egy főre jutó reálfogyasztás (volumen index: 1980 = 100)							
Összes fogyasztás	100,0	93,2	103,8	87,9	94,4	..	
Személyes fogyasztás	100,0	89,2	97,2	81,9	87,7	92	
Nettó megtakarítás (a személyes jövedelem és a személyes fogyasztás különbözete)							
egy főre, nominálértékben (ezer nemzeti valutában)	2,6	16,5	298,7	1 392,2	1 651,1	6 165,7	
a nettó megtakarítás aránya a személyes jövedelemben, %	6,1	10,5	18,4	14,9	9,6	24,4	

[a] Az összes személyes jövedelem indexe/a népességszám indexe.

Magyarország							
Az egy főre jutó reáljövedelem (volumen index: 1980 = 100)							
Összes jövedelem	100,0	108,8	115,3	113,3	111,3	106,6	100,6
Személyes jövedelem	100,0	107,7	113,9	112,4	110,5	106,6	..
Az egy főre jutó reálfogyasztás (volumen index: 1980 = 100)							
Összes fogyasztás	100,0	108,4	114,3	110,6	104,3	102,1	103,4
Személyes fogyasztás	100,0	107,2	112,6	109,0	101,9	101,3	..
Nettó megtakarítás (a személyes jövedelem és a személyes fogyasztás különbözete)							
egy főre, nominálértékben (ezer nemzeti valutában)	1 928	3 713	8 996	13 739	24 500	24 826	..
a nettó megtakarítás aránya a személyes jövedelemben, %	5,1	6,6	9,9	11,9	16,2	14,0	..

V/1. A lakosság jövedelme (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Az egy főre jutó reáljövedelem (volumen index: 1980 = 100)						
Összes jövedelem	100	109	122	120	..	..
Személyes jövedelem	100	105	117	116	88	93
Az egy főre jutó reálfogyasztás (volumen index: 1980 = 100)						
Összes fogyasztás	..	..	..	..	..	..
Személyes fogyasztás	100	104	116	119	83	90
Nettó megtakarítás (a személyes jövedelem és a személyes fogyasztás különbözete)						
egy főre, nominálértékben (ezer nemzeti valutában)	680	966	1 094	-71	3 035	2 567
a nettó megtakarítás aránya a személyes jövedelemben, %	2,9	3,6	3,5	-0,2	7,9	5,6
Cseh Köztársaság						
Az egy főre jutó reáljövedelem (volumen index: 1980 = 100)						
Összes jövedelem	100	109	123	121	..	..
Személyes jövedelem	100	106	117	117	89	95
Az egy főre jutó reálfogyasztás (volumen index: 1980 = 100)						
Összes fogyasztás	..	..	..	..	..	..
Személyes fogyasztás	100	104	116	119	84	91
Nettó megtakarítás (a személyes jövedelem és a személyes fogyasztás különbözete)						
egy főre, nominálértékben (ezer nemzeti valutában)	667	..	1 024	45	3 483	3 198
a nettó megtakarítás aránya a személyes jövedelemben, %	2,8	..	3,2	0,1	8,5	6,6
Szlovák Köztársaság						
Az egy főre jutó reáljövedelem (volumen index: 1980 = 100)						
Összes jövedelem	100	108	123	118	94	97
Személyes jövedelem	100	106	118	113	85	89
Az egy főre jutó reálfogyasztás (volumen index: 1980 = 100)						
Összes fogyasztás	..	..	..	..	..	..
Személyes fogyasztás	100	104	116	119	83	89
Nettó megtakarítás (a személyes jövedelem és a személyes fogyasztás különbözete)						
egy főre, nominálértékben (ezer nemzeti valutában)	706	..	1 231	-299	2 274	1 351
a nettó megtakarítás aránya a személyes jövedelemben, %	3,2	..	4,2	-1,0	6,4	3,3

V/2. A foglalkoztatottak éves átlagkeresete ágazatonként nominálértékben (ezer nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország[a]							
Mezőgazdaság	73,2	241,2	2 482,8	11 501	19 555	29 052	..
Ipar	78,0	272,4	2 824,8	13 151	21 574	35 784	51 217
Építőipar	81,6	266,4	2 419,2	12 340	22 658	36 264	46 819
Szolgáltatások	61,2	204,0	2 304,0	12 611	..	..	..
Összesen	72,0	240,0	2 481,6	12 355	21 076	34 764	47 940
Magyarország[a]							
Mezőgazdaság	45,5	65,4	113,4	135,0	157,2	186,2	231,8
Ipar[b]	49,6	74,3	133,8	164,5	209,7	265,8	331,0
Építőipar	52,7	76,1	145,3	171,4	206,9	247,1	286,6
Szolgáltatások	48,0	70,8	123,8	165,9	234,3	285,9	340,1
Összesen	49,2	71,5	126,9	161,4	215,2	268,4	326,1
Csehszlovákia							
Mezőgazdaság[a]	31,6	37,1	42,7	45,4	46,4	..	
Ipar[b]	32,7	36,4	39,3	40,5	47,3	56,4	
Építőipar	34,7	38,4	41,7	42,8	47,9	58,7	
Szolgáltatások	30,0	32,0	34,7	36,6	43,8	..	
Összesen	31,6	34,8	37,9	39,4	45,4	55,7	
Cseh Köztársaság							
Mezőgazdaság[a]	32,7	37,8	42,7	45,1	45,9	..	
Ipar[b]	33,0	36,8	39,7	40,9	47,7	57,8	
Építőipar	35,0	39,1	42,2	43,3	48,7	60,4	
Szolgáltatások	29,7	31,8	34,6	36,0	43,4	..	
Összesen	31,9	35,0	38,0	39,4	45,5	56,1	
Szlovák Köztársaság							
Mezőgazdaság[a]	30,2	36,2	42,6	45,8	47,2	..	
Ipar[b]	31,7	35,5	38,4	39,6	46,2	54,4	
Építőipar	34,0	37,2	40,9	41,9	46,5	55,4	
Szolgáltatások	30,5	32,5	35,0	36,9	44,5	..	
Összesen	31,1	34,4	37,7	39,4	45,2	54,7	

Megjegyzés: 1991-ig nominál nettó bérek, 1992-től nominál bruttó bérek, azaz a természetes személyek jövedelemadójának levonása nélkül.

[a] A teljes munkaidőben foglalkoztatottak nominál éves keresete. 1980-ban és 1985-ben: az átlagkereset tartalmazta a foglalkoztatottak nyugdíjjárulékát is, 1989 óta, amióta bevezették az ún. személyi jövedelemadó rendszert, a bruttó keresetek a személyi jövedelemadót és a nyugdíjjárulékot is tartalmazzák.

[b] Vízgazdálkodással együtt.

[a] Szövetkezeti tagok.

[b] Vízgazdálkodás nélkül.

V/3. Jövedelemeloszlás az egyes években: a lakosság népesség-tizedeinek részesedése az összes személyes jövedelemből

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Foglalkoztatott háztartás						
Első decilis	4,5	4,5	4,3	4,1	4,2	4,1
Második decilis	6,0	5,9	5,8	5,5	5,7	5,5
Harmadik decilis	7,0	6,8	6,8	6,6	6,7	6,5
Negyedik decilis	7,9	7,8	7,8	7,7	7,6	7,5
Ötödik decilis	8,8	8,6	8,7	8,6	8,6	8,4
Hatodik decilis	9,7	9,6	9,7	9,6	9,5	9,5
Hetedik decilis	10,9	10,6	10,8	10,7	10,6	10,7
Nyolcadik decilis	12,1	12,1	12,1	12,2	12,1	12,2
Kilencedik decilis	13,9	14,1	14,1	14,4	14,3	14,4
Tizedik decilis	12,9	20,0	19,9	20,6	20,7	21,2
Foglalkoztatott-paraszt háztartás						
Első decilis	4,3	4,2	4,1	4,3	4,6	4,9
Második decilis	5,7	5,7	5,6	5,8	6,1	6,4
Harmadik decilis	6,7	6,8	6,7	6,7	7,0	7,2
Negyedik decilis	7,7	7,7	7,6	7,7	7,8	7,9
Ötödik decilis	8,6	8,6	8,6	8,6	8,6	8,7
Hatodik decilis	9,5	9,5	9,7	9,6	9,6	9,5
Hetedik decilis	10,6	10,6	10,9	10,7	10,6	10,6
Nyolcadik decilis	12,2	12,0	12,3	12,1	12,0	12,2
Kilencedik decilis	14,3	13,9	14,4	14,1	14,0	14,3
Tizedik decilis	20,4	21,0	20,1	20,4	19,7	18,3
Paraszthháztartás						
Első decilis	3,2	2,4	2,4	3,0	3,3	3,2
Második decilis	4,6	4,3	4,0	4,6	5,0	5,0
Harmadik decilis	5,8	5,5	5,1	5,6	6,1	6,2
Negyedik decilis	7,0	6,6	6,4	6,6	7,1	7,2
Ötödik decilis	7,9	7,7	7,6	7,7	8,0	8,3
Hatodik decilis	8,8	8,8	8,8	8,9	9,3	9,5
Hetedik decilis	10,1	10,3	10,4	10,4	10,6	11,0
Nyolcadik decilis	12,0	12,2	12,5	12,4	12,4	12,8
Kilencedik decilis	15,0	15,6	16,1	15,4	15,1	15,2
Tizedik decilis	25,6	26,6	26,7	25,4	23,1	21,6
Nyugdíjas háztartás						
Első decilis	4,4	4,4	4,3	4,2	3,9	3,5
Második decilis	5,9	6,2	6,0	6,3	5,9	5,4
Harmadik decilis	7,0	7,2	7,0	7,4	7,2	6,8
Negyedik decilis	7,9	8,0	8,0	8,3	8,1	7,9
Ötödik decilis	8,7	8,8	8,9	9,1	8,9	9,0
Hatodik decilis	9,6	9,7	9,7	9,9	9,7	10,0
Hetedik decilis	10,8	10,6	10,8	10,8	10,7	11,0
Nyolcadik decilis	12,1	11,7	12,0	11,9	11,9	12,5
Kilencedik decilis	13,8	13,7	13,9	13,5	14,0	14,5
Tizedik decilis	19,8	19,7	19,4	18,6	19,7	19,4

Forrás:
A Lengyel Statisztikai Hivatal háztartás-mintafelvétele.

V/3. Jövedelemeloszlás az egyes években: a lakosság népesség-tizedeinek részesedése az összes személyes jövedelemből (folytatás)

	1972	1977	1982	1987	1991[a]	1992[a]
Magyarország						
Első decilis	4,0	4,5	4,9	4,5	4,3	4,2
Második decilis	5,9	6,3	6,4	6,0	5,8	5,7
Harmadik decilis	7,0	7,3	7,3	6,9	6,6	6,6
Negyedik decilis	7,9	8,1	8,1	7,7	7,4	7,4
Ötödik decilis	8,8	8,9	8,9	8,5	8,2	8,2
Hatodik decilis	9,8	9,8	9,7	9,4	9,1	9,1
Hetedik decilis	10,8	10,7	10,7	10,5	10,1	10,2
Nyolcadik decilis	12,1	12,0	11,9	11,8	11,7	11,8
Kilencedik decilis	14,0	13,7	13,7	13,8	14,5	14,5
Tizedik decilis	19,7	18,6	18,6	20,9	22,3	22,3

[a] A KSH által készített mikroszimuláció alapján.

	1970	1980	1987	1989	1991	1992
Szlovák Köztársaság						
Első decilis	3,6	4,1		4,2		3,3
Második decilis	5,7	6,3		6,6		6,6
Harmadik decilis	6,8	7,3		7,5		7,4
Negyedik decilis	7,9	8,2		8,3		8,0
Ötödik decilis	8,8	9,0		9,0		8,6
Hatodik decilis	10,3	9,8		9,8		9,6
Hetedik decilis	11,2	10,9		10,8		10,9
Nyolcadik decilis	12,5	12,3		12,1		12,4
Kilencedik decilis	14,5	14,1		13,8		14,3
Tizedik decilis	18,7	18,0		17,9		18,9

V/4. A fogyasztás összetétele az áruk fajtái szerint abszolút számban (folyó áron, milliárd nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország (ICP módszertan)						
Élelmiszer	468,3	1 905,6		91 559		
Ital, kávé, tea, dohány	205,7	771,0		27 987		
Ruházat és lábbeli	189,7	582,6		18 664		
Lakbér, tüzelő, energia	110,3	416,3		34 713		
Háztartási felszerelés és tevékenység	156,0	585,0		17 568		
Orvosi ellátás	99,5	366,9		26 342		
Közlekedés, távközlés	149,2	551,1		34 321		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés	158,6	727,7		52 754		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások	170,5	584,9		24 169		
Összes fogyasztás	1 707,7	6 491,2		328 078		
Külföldi vásárlások nettó értéke	-	-		-		

	1980	1985	1989	1990		1991
				régi	új	
Magyarország (nemzeti módszertan)						
Élelmiszer	128,6	180,2	261,0	319,7	319,7	369,7
Ital, kávé, tea, dohány	69,7	94,3	126,8	155,5	155,5	179,7
Ruházat és lábbeli	40,2	56,0	69,3	84,0	84,0	99,0
Lakbér, tüzelő, energia	33,4	55,3	91,8	113,2	116,6	162,8
Háztartási felszerelés és tevékenység	35,3	50,1	78,7	90,4	88,2	114,0
Orvosi ellátás	26,5	40,3	76,6	100,5	107,6	140,1
Közlekedés, távközlés	33,0	55,1	97,4	134,6	134,6	198,1
Oktatás, kultúra, sport, üdülés	54,5	86,8	165,0	199,4	222,6	274,6
Vegyes árucikkek és szolgáltatások	20,0	31,2	63,0	85,2	53,6	67,4
Összes fogyasztás	441,2	649,3	1 029,3	1 282,5	1 282,5	1 605,5

V/4. A fogyasztás összetétele az áruk fajtái szerint abszolút számban (folyó áron, milliárd nemzeti valutában) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Magyarország (ICP módszertan)						
Élelmiszer	110,1	151,2		276,7		
Ital, kávé, tea, dohány	33,3	43,2		96,8		
Ruházat és lábbeli	38,5	53,6		80,5		
Lakbér, tüzelő, energia	33,4	55,3		119,2		
Háztartási felszerelés és tevékenység	35,2	50,0		89,9		
Orvosi ellátás	20,9	31,7		83,9		
Közlekedés, távközlés	33,0	55,1		135,3		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés	55,4	86,9		204,9		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások	52,8	88,2		152,7		
Összes fogyasztás	412,6	609,3		1 245,6		
Külföldi vásárlások nettó értéke	0,0	-5,9		5,7		
Csehszlovákia (ICP módszertan)						
Élelmiszer				110,5		
Ital, kávé, tea, dohány				37,1		
Ruházat és lábbeli				48,8		
Lakbér, tüzelő, energia				53,7		
Háztartási felszerelés és tevékenység				38,3		
Orvosi ellátás				40,1		
Közlekedés, távközlés				45,7		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés				67,2		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások				63,4		
Összes fogyasztás				497,8		
Külföldi vásárlások nettó értéke				-7,0		

V/4/a. A fogyasztás összetétele az áruk fajtái szerint egy főre jutó adatok (folyó áron, nemzeti valutában) ICP módszertan szerint

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Élelmiszer	13 162	51 221		2 401 935		
Ital, kávé, tea, dohány	5 783	20 725		734 198		
Ruházat és lábbeli	5 331	15 661		489 635		
Lakbér, tüzelő, energia	3 099	11 190		910 651		
Háztartási felszerelés és tevékenység	4 384	15 725		460 870		
Orvosi ellátás	2 796	9 863		691 055		
Közlekedés, távközlés	4 194	14 814		900 371		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés	4 458	19 561		1 383 928		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások	4 791	15 721		634 043		
Összes fogyasztás	47 997	174 481		8 606 686		
Külföldi vásárlások nettó értéke	-	-		-		
Magyarország						
Élelmiszer	10 281	14 198		26 693		
Ital, kávé, tea, dohány	3 115	4 052		9 338		
Ruházat és lábbeli	3 592	5 035		7 771		
Lakbér, tüzelő, energia	3 117	5 194		11 497		
Háztartási felszerelés és tevékenység	3 284	4 697		8 673		
Orvosi ellátás	1 950	2 977		8 093		
Közlekedés, távközlés	3 078	5 171		13 056		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés	5 172	8 161		19 764		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások	4 927	8 265		14 732		
Összes fogyasztás	38 516	57 216		120 171		
Külföldi vásárlások nettó értéke	0	-553		554		
Csehszlovákia						
Élelmiszer				7 059		
Ital, kávé, tea, dohány				2 369		
Ruházat és lábbeli				3 114		
Lakbér, tüzelő, energia				3 427		
Háztartási felszerelés és tevékenység				2 443		
Orvosi ellátás				2 563		
Közlekedés, távközlés				2 917		
Oktatás, kultúra, sport, üdülés				4 292		
Vegyes árucikkek és szolgáltatások				4 049		
Összes fogyasztás				31 787		
Külföldi vásárlások nettó értéke				-446		

V/4/b. A különböző típusú háztartások személyes kiadásának összetétele, 1990 (százalék)

	Munkások	Alkalmazottak	Mezőgazdasági szövetkezeti tagok	Nyugdíjasok
Csehszlovákia				
Élelmiszer és ital	37,3	33,1	32,2	49,8
Iparcikkek	45,6	47,3	53,3	27,8
Ebből:				
ruházat és lábbeli	14,2	14,7	14,7	9,2
háztartási cikkek	7,3	7,6	8,9	4,2
Szolgáltatások	17,1	19,6	14,6	22,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Cseh Köztársaság				
Élelmiszer és ital	36,6	32,6	30,7	48,7
Iparcikkek	46,1	47,7	54,9	28,8
Ebből:				
ruházat és lábbeli	13,6	14,1	13,4	8,9
háztartási cikkek	7,5	7,8	9,1	4,5
Szolgáltatások	17,3	19,7	14,4	22,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Szlovák Köztársaság				
Élelmiszer és ital	39,1	34,5	34,8	52,5
Iparcikkek	44,0	46,2	50,4	25,3
Ebből:				
ruházat és lábbeli	15,9	16,6	17,2	10,1
háztartási cikkek	6,8	7,4	8,5	3,2
Szolgáltatások	16,8	19,4	14,8	22,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

V/5. Az életszínvonal néhány kiemelt mutatója

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
A születéskor várható élettartam (év)							
férfi	66,9	66,9	66,8	66,5	66,1	66,7	
nő	75,4	75,3	75,5	75,5	75,3	75,7	
Lakásállomány az év végén							
Összesen (ezer)	9 794	10 666	10 900	11 022	11 152	11 278	11 359
A telefon-előfizetők száma az év végén							
Összesen (ezer)	1 943	2 480	3 121	3 293	3 565	3 938	
Ezer lakosra jutó	54,4	66,4	82,1	86,2	93,4	102,5	
Magyarország							
A születéskor várható élettartam (év)							
férfi	65,5	65,1	65,4	65,1	65,0	64,6	..
nő	72,7	73,1	73,8	73,7	73,8	73,7	..
Lakásállomány az év végén							
Összesen (ezer)	3 542			3 853		3 917	3 955
1 szobás lakások	973			645		644	644
2 szobás lakások	1 720			1 681		1 706	1 710
3 szobás lakások	849			1 527		1 573	1 601
A telefon fővonalak száma az év végén							
Összesen (ezer)	617	739	916	996	1 129	1 292	1 499
Ezer lakosra jutó	57,6	69,8	88,1	96,1	109,1	125,1	145,6

V/5. Az életszínvonal néhány kiemelt mutatója (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
A születéskor várható élettartam (év)						
férfi	66,8	67,3	67,7	67,3	67,6	67,7
nő	74,0	74,7	75,3	75,8	75,5	75,5
Lakásállomány a népszámláláskor						
Összesen (ezer)	..				5 846	
Ebből: lakott lakások	4 909				5 324	
1 szobás	971				756	
2 szobás	1 715				1 608	
3 és több szobás	2 223				2 960	
A telefon főállomások száma az év végén						
Összesen (ezer)	1 649	1 872	2 226	2 334	2 464	
Ezer lakosra jutó	108	121	142	149	158	
Cseh Köztársaság						
A születéskor várható élettartam (év)						
férfi	66,8	67,5	67,1	67,5	68,2	68,5
nő	73,9	74,7	75,4	76,1	75,7	76,1
Lakásállomány a népszámláláskor						
Összesen (ezer)	..				4 077	
Ebből: lakott lakások	3 495				3 706	
1 szobás	747				574	
2 szobás	1 245				1 171	
3 és több szobás	1 503				1 961	
A telefon főállomások száma az év végén						
Összesen (ezer)	1 179	1 332	1 557	1 624	1 707	1 819
Ezer lakosra jutó	114	129	150	157	166	176
Szlovák Köztársaság						
A születéskor várható élettartam (év)						
férfi	66,8	66,9	66,9	66,6	66,8	66,6
nő	74,3	74,7	75,4	75,4	75,2	75,4
Lakásállomány a népszámláláskor						
Összesen (ezer)	..				1 769	
Ebből: lakott lakások	1 414				1 618	
1 szobás	223				181	
2 szobás	469				438	
3 és több szobás	721				998	
A telefon főállomások száma az év végén						
Összesen (ezer)	470	539	669	711	757	
Ezer lakosra jutó	94	104	127	134	143	

V/5. Az életszínvonal néhány kiemelt mutatója (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Az 1000 lakosra jutó TV készülékek száma az év végén							
Összesen	234	335	387	402	406	397	
Színes TV készülékek	7	51	118	160	205	230	
A személygépkocsik száma az év végén							
Összesen, 1000 darab	2 383	3 671	4 846	5 261	6 112	6 505	
1000 lakosra jut	67	98	128	138	160	169	
Idegenforgalom							
Külföldi látogatók (millió fő)	7,1	3,4	8,2	18,2	36,8	49,0	61,0
Külföldre utazó belföldiek (millió fő)	8,9	6,4	19,3	22,1	20,8	29,3	31,4
A bűncselekmények száma (a befejezett előzetes eljárás során kiderített bűntettek)							
Összesen, 1000	337,9	544,4	547,6	883,3	866,1	881,1	
1000 lakosra jut	9,5	14,6	14,4	23,2	22,6	22,9	
Magyarország							
A TV készülékek száma az év végén							
100 háztartásra jut	99	112	119	..	123 [a]	118 [a]	..
Ebből: színes	..	21	50	..	76 [a]	80 [a]	..
A személygépkocsik száma az év végén							
Összesen, 1000 darab	1 013	1 436	1 732	1 945	2 015	2 058	2 092
1000 lakosra jut	94,6	135,7	166,6	187,6	194,8	199,4	203,2
Idegenforgalom							
Külföldi látogatók (millió fő)	14,0	15,1	24,9	37,6	33,3	33,5	40,6
Külföldre utazó belföldiek (millió fő)	5,2	5,5	14,5	13,3	13,9	12,8	12,1
A bűncselekmények száma (a befejezett előzetes eljárás során kiderített bűntettek)							
Összesen, 1000	130,5	165,8	225,4	341,1	440,4	447,2	440,9
1000 lakosra jut	12,2	15,7	21,7	32,9	42,6	43,3	42,8

[a] Aktív háztartások

V/5. Az életszínvonal néhány kiemelt mutatója (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
A TV engedélyek száma az év végén						
TV előfizetők összesen (ezer)	4 292	4 368	4 661	4 657	4 555	4 463
1000 lakosra jut	280	282	298	297	292	286
A személygépkocsik száma az év végén						
Összesen (ezer)	2 274	2 726	3 122	3 242	3 342	3 475
1000 lakosra jut	149	176	200	207	214	223
Idegenforgalom						
Külföldi látogatók (millió fő)	18,5	16,5	29,6	46,6	64,8	..
Külföldre utazó hazaiak (millió fő)	10,3	8,4	8,6	20,7	39,6	42,2
Cseh Köztársaság						
A TV engedélyek száma az év végén						
TV engedélyek összesen (ezer)	3 131	3 179	3 351	3 348	3 246	3 184
1000 lakosra jut	303	308	323	323	315	309
A személygépkocsik száma az év végén						
Összesen (ezer)	1 738	2 023	2 285	2 367	2 436	2 522
1000 lakosra jut	168	196	221	228	236	244
Szlovák Köztársaság						
A TV engedélyek száma az év végén						
TV engedélyek összesen (ezer)	1 161	1 189	1 310	1 309	1 309	1 279
1000 lakosra jut	233	230	248	248	248	241
A személygépkocsik száma az év végén						
Összesen (ezer)	536	703	837	876	906	953
1000 lakosra jut	108	136	159	166	172	180

VI. ÁRAK, KAMATLÁBAK

VI/1. Árindexek (1980 = 100)

	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország						
Fogyasztóiár-index	394	3 263	22 379	38 111	54 458	73 682
Termelőiár-index						
Ipari termelés	372	2 772	20 022	29 652	38 865	51 418
Mezőgazdasági termelés	345	3 118	12 362	15 910	25 106	..
Magyarország						
Fogyasztóiár-index	139,1	215,0	277,1	374,1	460,1	563,6
Termelőiár-index						
Ipari termelés	128,4	164,0	200,1	265,3	295,8	327,7
Az ipar belföldi értékesítésének árindexe	128,3	160,6	199,5	263,1	287,6	317,8
A mezőgazdasági termékek termelői-felvásárlási árindexe	120,4	161,7	207,8	205,9	223,6	265,0
Csehszlovákia						
Fogyasztóiár-index	110	113	124	196	217	
Termelőiár-index						
Ipari termelés	124	123	129	218	237	
Mezőgazdasági termelés	115	148	153	153	164	
Cseh Köztársaság						
Fogyasztóiár-index	111	113	124	194	215	
Termelőiár-index						
Ipari termelés	123	123	129	219	241	
Mezőgazdasági termelés	116	147	156	152	164	
Szlovák Köztársaság						
Fogyasztóiár-index	110	113	124	200	220	
Termelőiár-index						
Ipari termelés	124	121	127	214	225	
Mezőgazdasági termelés	113	148	148	155	165	

VI/2. Valutaárfolyamok, éves átlag (nemzeti valuta per USA dollár)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország	44	147	1 439	9 500	10 576	13 631	18 145
Magyarország	36,63	50,10	59,10	63,20	74,72	78,98	92,04
Csehszlovákia	14,27	17,14	15,05	17,95	29,48	28,26	

VI/3. Kamatlábak, évi átlag

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Betéti kamatlábak[a] (1 éves lekötésre, %)	..	10	61	104	56	38	35
Hitelkamatlábak[b] (rövidlejáratú hitelekre, %)	..	..	..	65	50,56	48,54	

[a] Látraszóló kamatláb: A kereskelemi bankok látraszóló betéti kamatlábai.
[b] A PKOBP Bank 6 havi hitelére (az időszak végén).

Magyarország							
Piaci kamatlábak, %							
Betéti kamatlábak 1 évnél rövidebb lekötésnél	..	..	16,4	23,7	30,4	24,4	15,5
Kölcsön kamatlábak, egy éven belüli lejáratnál	..	..	20,3	28,8	35,2	33,1	25,4
Csehszlovákia							
Betéti kamatlábak	2,67	2,63	2,48	2,83	8,12	7,17	
Hitelkamatlábak							
Háztartások	3,15	3,22	3,26	3,74	4,12	5,50	
Állami vállalatok	4,56	4,64	5,20	6,16	15,32	13,89	

VII. ÁLLAMHÁZTARTÁS

VII/1. Az államháztartás bevételei főbb források szerint (milliárd nemzeti valutában)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Termelési adók, vámokkal együtt	381	1 287	8 818	43 326	78 246	129 873	221 242
Testületek jövedelemadója }	25,8	1 170	10 325	84 168	42 265	50 620	62 509
Személyi jövedelemadó }			1 010	4 509	3 140	72 261	119 486
Egyéb adók	..	..	7 813	63 220	75 759	46 945	41 048
Társadalombiztosítási hozzájárulás	..	..	..	..	..	..	..
Egyéb bevételek	..	..	2 142	1 017	13 201	13 076	14 721
Összesen	1 220	4 043	30 108	196 240	212 611	312 775	459 006

Megjegyzés: A költségvetési rendszer 1991. január elsején bevezetett reformja miatt az adatok nem hasonlíthatók össze.

Magyarország						
A gazdasági szervezetek befizetései	281,0	313,0	266,7	336,6	284,6	273,1
Fogyasztási adók	64,7	92,2	230,7	255,0	286,8	342,4
A háztartásokból származó jövedelem	14,2	27,9	142,0	164,7	222,5	250,2
Ebből:						
személyi jövedelemadó	-	-	94,2	126,8	183,9	205,7
Társadalombiztosítási hozzájárulás	63,7	135,3	292,3	352,5	407,3	484,1
Egyéb bevételek	71,8	64,4	132,0	170,2	387,5	547,6
Összesen	495,4	632,8	1 063,7	1 279,0	1 588,7	1 894,4

VII/1. Az államháztartás bevételei főbb források szerint (milliárd nemzeti valutában) (folytatás)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
A termelésből származó bevételek	221,5	258,2	306,7	347,8	394,8	385,7
A lakosságtól származó adók és befizetések	41,6	47,2	2,2	2,3	67,3	94,9
Egyéb bevételek	2,0	2,1	4,4	5,7	5,4	7,4
A központi költségvetésből származó segélyek	-	-	-	-	-	-
A helyi költségvetésnek nyújtott segélyek	-57,1	-74,0	-55,2	-59,6	-78,2	-36,1
Összesen	207,9	233,5	258,0	296,2	389,3	451,9
Cseh Köztársaság[a]						
A termelésből származó bevételek	38,0	46,0	75,7	126,4	172,7	169,7
A lakosságtól származó adók és befizetések	29,5	33,3	1,4	1,6	50,6	74,2
Egyéb bevételek	0,8	1,2	1,6	3,4	3,4	4,2
A központi költségvetésből származó segélyek	66,2	73,5	75,4	37,1	-	3,3
A helyi költségvetésnek nyújtott segélyek	-38,6	-51,1	-36,9	-40,6	-70,2	33,7
Összesen	95,9	102,8	117,1	127,8	156,4	217,7
Szlovák Köztársaság[a]						
A termelésből származó bevételek	13,0	17,6	33,3	70,2	99,3	93,4
A lakosságtól származó adók és befizetések	12,0	13,9	0,6	0,5	16,4	20,0
Egyéb bevételek	0,7	0,5	2,1	1,4	1,2	2,5
A központi költségvetésből származó segélyek	47,4	53,8	53,7	23,3	-	1,7
A helyi költségvetésnek nyújtott segélyek	-18,5	-22,9	-18,3	-19,0	-8,0	-2,4
Összesen	54,6	62,8	71,5	76,4	108,9	115,2
Föderáció						
A termelésből származó bevételek	170,5	194,7	197,6	151,3	122,8	122,6
A lakosságtól származó adók és befizetések	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,7
Egyéb bevételek	0,5	0,4	0,7	0,9	0,9	0,7
A központi költségvetésből származó segélyek	-113,6	-127,2	-129,1	-60,4	-	-5,0
A helyi költségvetésnek nyújtott segélyek	-	-	-	-	-	-
Összesen	57,4	67,9	69,4	92,0	124,0	119,0

[a] A föderációs és a helyi költségvetés nélkül.

VII/1/a. Az államháztartás bevételei fő források és kiadások fő célok szerint 1992-ben (milliárd nemzeti valutában)

	Cseh-szlovákia	Cseh Köztársaság	Szlovák Köztársaság	Föderáció
Bevételek				
Forgalmi adó	125,8	52,2	29,6	44,0
A vállalatok adói és befizetései	223,2	125,8	58,0	39,4
Egyéb bevételek	137,3	73,4	28,3	40,6
Ebből:				
kereseti adó	69,2	51,2	18,0	-
Összesen	486,3	251,4	115,9	124,0
A föderációs költségvetésből a köztársaságoknak nyújtott segélye	-	3,3	1,7	-
Kiadások				
Saját kiadások	466,9	219,5	121,4	126,0
Beruházási jellegű kiadások	40,7	21,2	12,9	6,7
Gazdasági és pénzügyi szervezeteknek nyújtott segélyek (nem beruházási jellegű)	36,5	10,7	8,0	17,8
A társadalombiztosítás kiadásai (nem beruházási jellegű)	141,6	90,1	42,8	8,7
A helyi költségvetésnek nyújtott segélyek	35,9	33,6	2,4	5,0
Összesen	502,9	253,1	123,8	131,0
Hiány	-16,6	-1,7	-7,9	-7,0

VII/2. Költségvetési kiadások fő célok szerint (milliárd nemzeti valuta)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Termelési támogatások	..	..	9 642	32 921	22 025	14 505	12 989
Beruházási kiadások	71,3	467,6	3 185,6	16 360	27 200	19 451	24 178
Társadalombiztosítás	..	..	2 344	16 543	36 394	73 453	104 207
Adósságszolgálat [a]	..	..	2 014	16 769	20 220	59 316	80 893
A költségvetési szervek működési kiadása	..	..	15 243	105 411	141 347	207 586	269 122
Egyéb kiadások	..	..	374	494	6 809	7 579	11 042
Kiadások összesen	1 246,2	4 078,6	33 687	193 801	243 578	381 890	502 431

[a] Külföldi adósságszolgálat (1989-1990-ben csak a Külföldi Adósságszolgálati Alap részére elszámolt támogatások), elszámolások a bankokkal és belföldi adósságszolgálat.

Magyarország						
A gazdálkodó szervezetek folyó pénzügyi támogatása	85,3	119,1	115,7	98,2	64,3	74,8
Fogyasztóiár-támogatás	62,1	50,2	44,1	36,8	42,3	19,1
Felhalmozási kiadások	79,8	82,4	115,5	125,3	127,9	236,1
Társadalombiztosítás	90,4	131,5	269,5	342,5	445,5 [a]	523,4
A költségvetési szervek működési kiadása	148,6	204,9	386,5	491,9	707,2 [a]	899,6
Egyéb kiadások	37,1	58,5	181,1	185,0	254,6	317,8
Kiadások összesen	503,3	646,6	1 112,4	1 279,7	1 641,8	2 070,9

[a] 1991-től az egészségügyi szervezetek kiadásainak egy részét a társadalombiztosítás fedezi, a családi pótlékot a költségvetés fizeti.

VII/2. Költségvetési kiadások fő célok szerint (milliárd nemzeti valuta)
(folytatás)

	1981	1985	1989	1990	1991	1992
Csehszlovákia						
Gazdaság	88,5	90,2	86,8	90,7	77,7	83,9
Tudomány és technológia	7,2	9,1	9,6	8,7	8,3	6,1
Pénzügyi és műszaki szolgáltatások	5,1	6,4	6,7	10,2	26,5	31,4
Szociális szolgáltatások és tevékenységek	79,9	96,1	111,8	135,1	241,1	284,1
Védelem és állambiztonság	23,1	27,4	43,8	41,9	43,0	48,5
Államigazgatás	4,0	4,1	4,4	5,9	10,1	14,5
Összesen	207,8	233,4	263,1	292,4	406,8	468,5
Cseh Köztársaság						
Gazdaság	32,9	29,4	34,0	34,7	23,7	35,4
Tudomány és technológia	1,9	2,2	2,6	3,6	4,7	2,8
Pénzügyi és műszaki szolgáltatások	2,0	2,3	2,5	2,4	5,9	3,7
Szociális szolgáltatások és tevékenységek	54,1	63,7	73,7	80,4	124,9	162,8
Védelem és állambiztonság	3,5	3,9	4,3	4,6	7,3	8,7
Államigazgatás	1,4	1,3	1,3	1,8	3,5	5,9
Összesen	95,9	102,8	118,4	127,6	170,0	219,4
Szlovák Köztársaság						
Gazdaság	24,5	25,5	30,6	28,1	23,4	19,9
Tudomány és technológia	1,5	1,8	2,2	2,2	2,3	2,3
Pénzügyi és műszaki szolgáltatások	1,2	1,6	1,8	1,9	3,8	3,6
Szociális szolgáltatások és tevékenységek	24,9	31,3	36,9	40,8	83,0	89,0
Védelem és állambiztonság	1,5	1,7	1,9	2,2	3,5	4,4
Államigazgatás	0,9	0,9	1,0	1,6	3,2	3,9
Összesen	54,6	62,8	74,5	76,8	119,1	123,1
Föderáció						
Gazdaság	..	35,2	22,3	27,8	30,6	28,6
Tudomány és technológia	..	5,2	4,8	2,9	1,3	1,0
Pénzügyi és műszaki szolgáltatások	..	2,6	2,4	5,9	16,9	24,1
Szociális szolgáltatások és tevékenységek	..	1,2	1,2	13,9	33,2	32,3
Védelem és állambiztonság	..	21,8	37,5	35,0	32,2	35,4
Államigazgatás	..	1,9	2,0	2,4	3,5	4,7
Összesen	..	67,8	70,2	88,0	117,6	126,0

VII/3. Költségvetési egyenleg

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Költségvetési egyenleg (milliárd nemzeti valuta)	-26,0	-35,2	-3 578,6	2 439,2	-30 967	-69 115	-43 425
A költségvetési egyenleg aránya a GDP-hez (%)	..	0,0	-3,0	0,4	-3,8	-6,1	..
	1981	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Magyarország							
Költségvetési egyenleg (milliárd nemzeti valuta)	-7,9	-13,8	-48,7	-0,7	-53,1	-176,5	
A költségvetési egyenleg aránya a GDP-hez (%)	-1,0	-1,3	-2,8	0,0	-2,3	-6,3	
Csehszlovákia							
Költségvetési egyenleg (milliárd nemzeti valuta)	89	71	-5 100	3 778	-17 456	-16 630	
A költségvetési egyenleg aránya a GDP-hez (%)	..	0	-0,7	0,5	-1,8	..	
	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság[a]							
Költségvetési egyenleg (milliárd nemzeti valuta)	29	18	-1 247	232	-13 617	-1 697	
A költségvetési egyenleg aránya a GDP-hez (%)	..	..	-0,2	0	-1,9	-0,2	
Szlovák Köztársaság[a]							
Költségvetési egyenleg (milliárd nemzeti valuta)	17	12	-3 022	-468	-10 228	-7 933	
A költségvetési egyenleg aránya a GDP-hez (%)	..	..	-1,3	-0,2	-3,6	-2,7	

[a] A föderáció költségvetése nélkül.

VIII. A GAZDASÁG TULAJDONI ÉS INTÉZMÉNYI SZERKEZETE

VIII/1. A gazdasági egységek száma jogi személyiség és tulajdonforma szerint az év végén

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Hagyományos állami vállalatok és szövetkezetek				25 103	25 602	26 617 [a]	25 670
Kereskedelmi joggal rendelkező társaság							
Állami				248	376	764	958
Állami jogi személyiségű				..	909	794	
Külföldi tőkerészvétellel működő				1645	4 796	10 131	15 053
Belföldi magántársaságok részvételével működő				..	47 690	58 218	66 457
Egyéb közösségi gazdasági egységek							
A társadalmi szervezetek vállalatai				1 722	1 294	1 055	1 566
Alapítványok és vallási szervezetek vállalatai				175	158	284	440
Külföldi kisvállalatok				862	787	686	647
Magánvállalkozók, ezer				1 135,5	1 420,0	1 630,6	1 783,9
Egyéni mezőgazdasági kistermelők[b], ezer				2 138	2 138	..	..

[a] 1992 december óta a kereskedelmi bankokkal együtt.
[b] 1 hektárnál nagyobb farmon gazdálkodók.

Magyarország							
Vállalatok			2 400	2 363	2 233	1 733	1 130
Szövetkezetek			7 546	7 641	7 766	8 229	8 668
Részvénytársaságok			307	646	1 072	1 712	2 375
Kft-k			4 484	18 317	41 206	57 262	72 897
Költségvetési intézmények (központi és helyi)			..	..	15 915	15 091	14 853
Egyéni vállalkozás			320 619	393 450	510 459	606 207	688 843
Ebből:							
Mezőgazdasági gazdálkodók egyéni vállalata [a]			..	..	..	3 784	11 579

[a] Kivéve a mezőgazdasági kistermelő háztartásokat; a háztartások 2/3-a (kb. 2 millió) folytat ilyen tevékenységet.

VIII/1. A gazdasági egységek száma jogi személyiség és tulajdonforma szerint az év végén
(folytatás)

	Csehszlovákia 1992 december	Cseh Köztársaság 1993. 01. 02.	Szlovákia 1991. 12. 31.
Összesen [a]	1 433 280	1 127 928	225 908
Ebből:			
Állami vállalatok	4 697	3 221	1 668
Szövetkezetek	5 955	4 244	1 807
Magánvállalkozók [a]	1 319 932	1 032 401	203 983
Ebből:			
Az üzleti regiszterben szereplők	20 165	15 404	2 060
Kereskedelmi társaságok	50 516	41 700	5 614
Ebből:			
Részvénytársaságok	5 462	4 171	520

[a] Kivéve a mezőgazdasági kistermelő háztartásokat.

VIII/1/a. A szervezetek száma tulajdoni kategóriák szerint Csehszlovákiában az év végén

	1990	1991	1992
A szervezetek száma összesen	429 280	1 252 694	1 433 280
Ebből:			
Magán	393 220	1 192 849	1 360 873
Szövetkezeti	4 196	5 952	6 786
Állami	20 329	26 676	21 712
Kommunális	782	1 501	7 835
Politikai pártok és egyházak	9 388	16 262	24 001
Külföldi	603	3 486	4 355
Nemzetközi	633	5 352	6 997
Vegyes	110	574	721

VIII/2. A gazdasági egységek száma nagyságkategóriák szerint Magyarországon az év végén

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Vállalatok[a]							
0 - 20				103	112	172	235
21 - 50				154	185	191	156
51 - 300				720	769	618	412
301 és több				1 366	1 132	749	327
Szövetkezetek [a,b]							
0 - 20				1 250	1 235	1 966	2 873
21 - 50				1 128	1 185	1 394	1 349
51 - 300				2 115	2 156	2 203	1 990
301 és több				891	746	446	293
Részvénytársaságok[a]							
0 - 20			66	152	282	483	717
21 - 50			51	118	175	245	311
51 - 300			90	192	322	492	671
301 és több			99	183	292	468	665
Kft-k[a]							
0 - 20			3 266	14 336	34 488	49 478	63 624
21 - 50			799	2 596	4 498	5 014	5 731
51 - 300			366	1 237	1 968	2 343	2 897
301 és több			33	125	208	262	334

[a] A felszámolás alatt lévő és ismeretlen létszámú szervezetek nélkül.
[b] A lakásépítő szövetkezetek és vízgazdálkodási társulatok nélkül.

VIII/3. A foglalkoztatottak száma tulajdoni kategóriák szerint az év végén (ezer fő)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország							
Közösségi			9 277,8	8 243,4	7 052,1	6 606,4	6 017 [a]
Magán			8 280,2	8 230,6	8 809,1	8 888,1	..
Ebből:							
Külföldi			130,4	167,4	89,0	119,9	..

[a] Szeptember végén.

	1980. 01. 01.	1985. 01. 01.	1989. 01. 01.	1990	1991	1992. 01. 01.[a]	1993
Magyarország (%)							
Aktív keresők							
Állami tulajdon	71,0	70,1	70,6			59,5	
Szövetkezeti tulajdon	24,8	24,6	21,4			11,9	
Magántulajdon	4,2	5,3	8,0			28,6	

[a] Becslés.

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993
Csehszlovákia (%)							
Állami és kommunális szervezetek		84,3	83,3	79,4	71,2		
Szövetkezetek		14,2	14,1	13,1	10,7		
Politikai és vallási szervezetek		1,2	1,4	1,1	0,8		
Vegyes szervezetek		-	-	-	0,4		
Magántevékenység		0,3	1,2	6,4	16,9		
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0		
Cseh Köztársaság (%)							
Állami és kommunális szervezetek		85,5	84,3	79,6	70,5	60,2	
Szövetkezetek		12,9	12,9	12,3	9,6	7,5	
Politikai és vallási szervezetek		1,3	1,5	1,1	0,8	0,9	
Vegyes szervezetek		-	-	-	0,3	0,3	
Magántevékenység		0,3	1,3	7,0	18,8	31,1	
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Szlovák Köztársaság (%)							
Állami és kommunális szervezetek		81,6	81,1	78,9	72,5		
Szövetkezetek		16,8	16,5	15,0	13,1		
Politikai és vallási szervezetek		1,2	1,4	1,1	1,0		
Vegyes szervezetek		-	-	-	0,6		
Magántevékenység		0,4	1,0	5,0	12,8		
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0		

VIII/4. A gazdasági egységek hozzájárulása a GDP-hez tulajdoni kategóriák szerint (folyó alapáron, milliárd nemzeti valuta)

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Lengyelország						
Mezőgazdaság						
Közösségi			2 621	7 783	7 953	14 601
Magán			11 376	35 049	43 139	63 108
Összes			13 998	42 832	51 092	77 709
Nem-mezőgazdaság						
Közösségi			81 835	400 980	469 254	587 862
Magán			22 486	147 706	303 984	476 859
Összes			104 321	548 686	773 283	1 064 721
Összes						
Közösségi			84 456	408 763	477 207	602 463
Magán			33 863	182 754	347 123	539 967
Összes			118 319	591 518	824 330	1 142 430
Magyarország[a]						
Állami tulajdon	68	64	64	61	57	47
Hagyományos szövetkezeti tulajdon	15	15	10	9	6	3
Magántulajdon	17	21	26	29	34	42
Külföldi tulajdon	0	0	0	1	3	8
Összesen	100	100	100	100	100	100

[a] A teljes GDP megoszlása.
Forrás: GKI Gazdaságkutató Rt.: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon.

VIII/5. A tulajdoni kategóriák hozzájárulása a GDP-hez a Cseh Köztársaságban

	1980	1985	1989	1990	1991	1992
GDP összesen, milliárd KCS, folyó áron	415,3	473,7	524,6	567,3	716,6	740,5
Ebből:						
Közösségi szektor	402,5	458,7	506,3	483,0	575,8	554,5
Magánszektor, az átalakult szövetkezetekkel együtt (1990 után)	12,8	15,0	18,3	84,3	140,8	186,0
Magánszektor, szövetkezetek nélkül	12,8	15,0	18,3	32,2	98,2	144,0
Százalékos megoszlás						
GDP összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:						
Közösségi szektor	96,9	96,8	96,5	85,1	80,3	74,9
Magánszektor, az átalakult szövetkezetekkel együtt (1990 után)	3,1	3,2	3,5	14,9	19,7	25,1
Magánszektor, szövetkezetek nélkül	3,1	3,2	3,5	5,7	13,7	19,1

Forrás:
J. Pelej becslése, a Cseh Köztársaság Központi Statisztikai Hivatala. A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának közlése szerint Szlovákia bruttó hazai termékében a magánszektor aránya 1992-ben 32,5% volt.

A közelmúlt technológiai fejlődésének eredménye a "távközlés digitalizálása". A telefonközpontok, a bekapcsolt készülékek bonyolult hálózata és a sokféle szolgáltatás kezelése, jelentős mennyiségű vezérlési folyamatot igényel, amelyre kiválóan alkalmazható az úgynevezett tárolt programvezérlés. A távközlésben új korszakot nyitott a számítógépvezérelt telefonközpont, amelyet röviden digitális központnak, vagy TPV központnak nevezünk.

Az előfizető számára az alapszolgáltatáson túl számos kiegészítő, kényelmi szolgáltatást is nyújt a digitális telefonközpont. Ezek a tárolt programok révén megvalósított DIGIFON szolgáltatások lehetővé teszik, hogy digitális jeleket kibocsátó – TONE üzemmódú – telefonkészülékről, az előfizető hozzáférjen a központi intelligenciához. A telefonkészülék számbillentyűi egy számítógép billentyűzeteként funkcionálnak, például ébresztő hívás programozható a kezelő segítsége nélkül.

- **Ébresztő/figyelmeztető hívás:**
  Rendszeres ébresztés/figyelmeztetés
  "Üdvözöljük, itt az Ébresztő/figyelmeztető szolgálat. Az Ön által kért időpontban jelentkezünk."

- **Hívásátirányítás (másik előfizetőhöz)**
  Ön könnyen elérhetővé válik akkor is, ha nem tartózkodik otthon/munkahelyén. Induláskor programozza be a telefonszámot ahová átirányítást kér! Hívásai utolérik Önt.

- **Hívásátirányítás foglaltság esetén**
  Ha Önnek több telefonvonala is van, valamelyik foglaltsága esetén átirányítható a bejövő hívás a másik számra is.

- **Hívásátirányítás "nem felel" esetén**
  Ha Ön egy meghatározott időn belül nem fogadja a hívást, a hívókat a központ egy előre megadott számra irányítja át.

- **Három résztvevős hívás átkapcsolással**
  Beszélgetés közben felhívhat egy telefonszámot és oda-vissza kapcsolással beszélgethet a hívottakkal.

- **Három résztvevős konferencia**
  A konferencia lehetővé teszi három előfizető egyidejű beszélgetését.

- **Hívásvárakoztatás**
  Nem kell tartania attól, hogy elmulaszt egy fontos hívást, mialatt beszél. A hívásvárakoztatás két rövid hangjelzéssel figyelmezteti, hogy valaki az Ön számát hívja. Válaszolhat a hívásra anélkül, hogy az előző beszélgetést befejezné.

Ha telefonja nem alkalmas a DIGIFON szolgáltatásokra, ügyfélszolgálatunkon nagy választékból vásárolhat.
Ha többet szeretne tudni a DIGIFON szolgáltatásokról, hívja ügyfélszolgálati irodáinkat!

A MATÁV *KÉNYELMI SZOLGÁLTATÁSAI*

Ára: 480,– Ft áfával

Honnan indultak az egyes kelet-közép-európai országok, és hová fognak megérkezni 2005-ben? Melyiknek milyen esélye van az Európai Unióhoz csatlakozásra, ehhez milyen pályát kell befutni és milyen feltételeket kell biztosítani? Melyikük hol tart az átalakulás folyamatában és mire számíthat a gazdaság, a politika, az oktatás, a társadalmi szerkezet terén a következő évszázad elején? Milyen hasonlóságok és különbségek találhatók a „visegrádi országok" átalakulási folyamataiban?

Magyar, lengyel, cseh és szlovák kutatók ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre keresték a válaszokat egy közös – az Európai Unió által szervezett – program keretében. A kutatási eredmények alapján elkészült tanulmányok elemzik a közelmúltat és a jelent, majd ennek alapján felvázolják a lehetséges fejlődési irányokat. Következtetésként javaslatokat fogalmaznak meg mind az egyes országok kormányai, mind a nemzetközi szervezetek számára: mit kellene tenniük, hogy ezek az országok valóban Európa szerves részévé válhassanak.